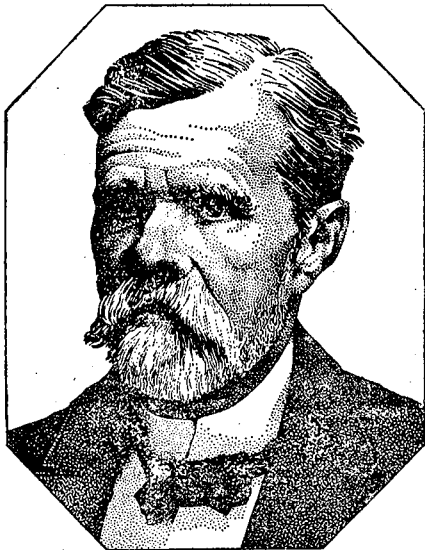
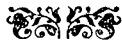

ІВАН
НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Іван Семенович
НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

1838—1918

ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ІВАН
НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ

2

ПОВІСТІ
ТА ОПОВІДАННЯ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

1986

РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ

І. О. Дзевєрін (голова)

М. П. Бажан

О. Т. Гончар

Ю. Е. Григор'єв (секретар)

В. Г. Дончик

М. Г. Жулинський (заступник голови)

П. А. Загребельний

С. Д. Зубков

Є. П. Кирилюк

О. В. Мишанич

Л. М. Новиченко

Д. В. Павличко

Ф. П. Погребенник

В. М. Русанівський

М. П. Стельмах

О. В. Шпильова

М. Т. Яценко (заступник голови)

Упорядкування і примітки

Н. О. ВИШНЕВСЬКОЇ

Редактор тому

Н. Є. КРУТІКОВА

Редакція художньої
літератури

Н 4702590100-001
М221(04)-86 передплатне

ПОВІСТІ
ТА ОПОВІДАННЯ

БУРЛАЧКА

Повість

I

Звенигородський повіт — пишний куточок України, край садків, Шевченкова батьківщина! Пишна Шевченкова пісня вилинула з розкішного краю, убраного в чудові старі садки.

Од самого берега Росі, на південь, де Канівський повіт межується з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти на Україні. Дрібні та круті гори од самої Росі йдуть ніби крутими хвилями. По крутих горах, по глибоких долинах подекуди зеленіють дубові та грабові старі ліси. Усі села суспіль ніби залиті старими садками. Ідеш селами, неначе гуєтими лісами: по обидва боки улиць скрізь стоять садки, наче зелені стіни. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати. Село Керелівка, де жив і бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садках, неначе у здоровому лісі.

Які пишні села в цім краї бувають весною, коли зацвітуть садки! Одно село зовсім запало в глибоку долину і неначе потонуло в білому цвіту садків, як у молочному озері; друге стоїть на спадистій горі й красується в яблунях та черешнях проти сонця, неначе біле марево в прозорій імлі. Там десь на широкій долині розлився довгий став; кругом ставка над самим берегом біліє смуга з вишневих та черешневих садків. Ставок блищить на сонці, неначе дзеркало, вправлене в срібні рами, закутані дорогою білою, прозорою тканкою. А там далі, серед зеленого лісу на долиниці, стоїть присілок в садках,— і здається, ніби серед лісу схопилось біле полум'я, а здорові груші та яблуні, подекуди розкидані між зеленими грабами, стоять у цвіту, наче срібні канделябри, розкидані по лісі.

З таких пишних садків вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така ж поетична, як ті садки весняної доби.

Недалеко од Керелівки стоїть маленьке село Комарівка. Дорога в село йде з такої крутої гори, що, їдучи, треба вставать з воза, щоб не перекинутись. Під самою горою

блищить ставок. Коло ставка гребля, обсаджена вербами. В кінці греблі стоїть млин з чорними колесами. Вода ллється на колеса зверху, обливає їх білою піною і падає довгими пасмами в глибоку долину. Кругом ставка ростуть старі садки. Уся Комарівка зовсім потонула в садках. Ніде не видно ні хат, ні повіток. Тільки синій дим з виводів над зеленим морем показує на ті місця, де стоять хати. Густе гілля позвішувалось з тинів на улиці й зовсім позакривало хати. Тільки подекуди через листя блищать білі стіни хат, лиснять проти сонця вікна або де-не-де під гіллям сіріє клуня. Ідеш селом, і тобі здається, що їдеш лісом. Дерево в садках старе, товсте; черешні здорові, як дуби, груші — як липи, розложисті яблуні — густі, як руно.

Уся долина заросла садками, неначе повилася густим хмелем. Кругом села піднімаються спадисті гори на три боки. Гори вкриті садками, а там, вище, садки сходяться з старим дубовим лісом. Ліс обступає село, наче густа зелена хмара. Серед того зеленого моря на горбі неначе пливе в зелених хвилях нова невеличка біла церква з однією широкою банею та тонкою дзвіницею.

В Комарівці, як і в інших невеликих селах того краю, люди дуже схожі одні на других: і чоловіки і жінки однакові на зріст, високі, рівні станом. Всі люди гарні, чорняві, з темними очима. Глянеш на людей, і здається, неначе всі вони між собою брати та сестри, неначе вони народились од однієї сім'ї.

Усі хати в Комарівці чималі, чисті, з світлицями. Народ не бідний, навіть заможний. В урожайний рік садовина дає чималу користь. Комарівські люди возять чудові груші та сливи угорки до Києва, до Кременчуга й в інші степові міста і привозять додому немало грошей.

В кінці села, в самій глибині яру, де садки сходяться з лісом, стоїть хата Прокопа Паляника. Хата ховається в густому старому садку. Високі черешні, густі сливи зовсім закривають її своїм гіллям. З улиці тільки видно край білої стіни та одно вікно. По дворі ростуть здорові, як дуби, груші та черешні. Хліви та повітка вкриті гіллям старих яблунь. Двір заріс шпорішем, і тільки коло повітки та коло ясел воли та вівці трохи стоптали землю.

Раз, після великодня, чудового весняного ранку, вся Паляникова сім'я висипала з хати надвір. Паляник порався в дворі коло воза; його жінка, Одарка, вийшла з хати і простягла руку до старого кострубатого стовбура сухої груші, де на сучках висіли горшки: вона шукала очима якогось горшка. Найстарша Паляникова дочка, Василина, обмітала коло порога сміття. На призьбі сиділо рядом

восьмеро дітей, дрібних та малих. Малі діти грілись на весняному сонці й голосно щебетали, неначе пташки. Ранок був тихий, пишний, теплий. Весняне сонце заливало золотом ліс та садки. Пташки аж кричали в лісі. Соловейки аж лящали в садках.

Паляник і його жінка, і Василина, й усі діти були дуже схожі між собою. У всіх були чорні тонкі брови, блискуче темне волосся, круглі карі очі. Але найстарша дочка Василина була на диво гарна. Широкий високий та білий лоб блищав проти сонця, неначе біла квітка, а на йогому були ніби намальовані тонкі брови, чорні, неначе шовкові шнурки, рівно одрізані з обох боків. Під бровами блищали круглі, веселі, темно-карі очі, такі веселі, що з них неначе лилася радість, лився сміх. Тонкий рівний ніс світився на сонці, а пишні повні та чималі губи виступали вперед, неначе рожевий пуп'янок. На тонкій шиї чорнів шнурок з дукачем та червоніло дрібненьке добре намисто. На голові чорніли, аж лисніли проти сонця, дві товсті коси, перевиті червоними кісниками. Рум'янець, ледве примітний, розливався по щоках.

На улиці несподівано заграли музики. Скрипка задріботіла козачка, неначе пташка защебетала; друга скрипка гула на низьких струнах, а бубон гув та бряжчав, аж луна гула в лісі. На улиці заторохтіли вози, загомоніли люди, зареготались дівчата.

— Що це таке? Де це взяли музики? — сказала Паляничиха.

— Чи не справляє часом хто весілля? — обізвався до жінки Паляник.

— Але ж сьогодні будень, — обізвалась Василина, і її веселі круглі очі заблищали й замиготіли. Губи осміхнулись, і, здавалось, ніби разом з губами засміялись брови на чистому лобі, засміялись круглі очі, засміялись дрібні зуби, засміялось і червоне намисто на шиї, неначе й воно зраділо.

— Це диво, та й годі! — промовила Паляничиха й попростувала до тину, щоб заглянути на улицу.

А музики раз у раз грали та грали десь далеко в яру, в густих садках. Решето дзвеніло та гуло, то стихало трошки, неначе десь грало в хаті, то знов несамовито бряжчало та гуркало, неначе в його хто лупцював качалкою. Музики наближались до Паляникової хати. Вже було чути на улиці шум, гам! Десь далеко торохтіли кінські вози. Погоничі кричали на коней, свистіли, ляскали батогами. Коли це разом з музиками заспівали дівчата, неначе ввечері на улиці: «І шумить, і гуде: дрібен дощик іде».

Всі Паляникові діти знялися з призьби, неначе горобці, кинулись до тину і повилазили на тин. Василина прожогом побігла до воріт.

Шум наближався. З-за вугла вилетіла пара коней, а за кіньми з'явився довгий німецький фургон. В передку сиділи музики й грали. На полудрабку стримів, як півень на сідалі, жидок Лейба, довгий та сухий, як комар, в рябенькому шлафроці та в чорнім картузі. Чорна борода стриміла клином уперед; довгий, сухий ніс неначе націлився клювати в потилицю одного музику. З полудрабка теліпались довгі кінці пояска, пришитого ззаду до шлафрока на стані. За першим фургоном викотився з-за вугла другий. На обох фургонах було повнісінько дівчат та хлопців. Дівчата й хлопці сиділи на соломі на дні фургонів, підобгавши ноги, обсіли й полудрабки, неначе кури сідало. Погоничі свистіли, ляскали батогами по конях. Панські ситі та баскі коні басували. Лейба підскакував на полудрабку, аж в його борода тряслася.

Фургони зрівнялись з Паляниковими ворітьми й стали. На кутку забрехали собаки, поспинавшись на тини. В усіх дворах заворушилися люди й позбігались до воріт. Дітвора обсіла тини, повилазила на повітки. З'явилась якась прова, нечувана й небачена в Комарівці.

Жид обернувся до Паляникових воріт і почав викликати якраз так, як викликають діди на ярмарках.

— Мир хрещений, усі люди добрі! Послухайте, що маю казати. Пан Ястшембський, журавський посесор, закликає вас до себе на роботу, на буряки, дає по восьмигривенику на день на його харчах; для дівчат та хлопців гратимуть двічі на день музики, ще й фургонами привезуть назад до господи! — викликав Лейба такою чистою українською мовою, що, заплющивши очі, можна було б подумати, нібито викликає на ярмарку якийсь дід.

— Сідай, чорнобрива, на віз та їдь до нашого пана на буряки, — гукнув Лейба до Василини, — матимеш гроші, хліб, сіль ще й музики на присмаку.

Василина почервоніла, як маківка. В неї очі заблищали. Дівчата, хлопці, музики, шум, регіт, жарти — все було якось по-празниковому. А музики знов втяли козачка: скрипка знов заспівала, а решето знов забряжчало. У Василини аж жижки задрижали до танців.

— Ой матіночко, серденько! Пустіть мене на буряки, — сказала Василина до матері.

— Як же ти поїдеш не обідавши? — спитала мати.

— Ой матіночко! Не хочу я й обідати. Вкиньте мені в торбину шматок хліба та сала, та й буде з мене. Йй-богу,

поїду! Он і Марина, й Олена, й Гапка, й Одарка. Пустить мене хоч на один день,— просилась Василина.

Дівчата з воза вгляділи Василину і почали кричати до неї та закликати.

— Прокопе! Чи пустиш Василину? — спитала Одарка в чоловіка.

— Та про мене, нехай їде. Журавка не за горами. Грошей треба. З'їжа велика. Нехай їде заробляти. Одначе журавський посесор поступається більшою платою, ніж наш пан,— сказав Паляник.

Василина кинулась у хату, вхопила торбину, вкинула в неї краєць хліба й побігла до воріт.

— Та візьми ж сапу! Не пальцями ж будеш підсапувати буряки! — гукнула до неї мати й подала їй сапу.

Василина мерщій вхопила сапу, скочила через перелаз і так швидко побігла до возів, що спохвату на перелазі загубила торбу з хлібом.

— Торбу впустила! Васирино! Вернись та візьми торбу! Ото яка спішна! — закричали й засміялись дівчата на возі.

Василина вхопила торбу й, як птиця, вилетіла знестямки на фургон туди, де було найгустіше дівчат. Вона ледве приліпилась між ними на полудрабку.

З других дворів виходили дівчата й хлопці й сідали на фургонах. Фургони, повні челяді, рушили з місця. Музики знов заграли. Погоничі свиснули. Дівчата заспівали разом з музиками. Собаки знов загавкали, побігли навздогінці за кіньми. Одна собака вчепилась зубами в жидові поворозки і трохи не стягла його з воза.

Фургони повернули поза Паляниковою садибою і сховались в зеленому лісі, неначе пірнули в якусь зелену печеру. Музики загули глухіше під густими дубами. На селі знов стало тихо. Сонце гріло та сяло, і знов в садах стало чути голосне щебетання пташок та співи соловейків.

Фургони насилу сунулись по вузькій дорозі під навислим гіллям. Дубові гілки зачіпали дівчат по лиці. Дівчата хапались за нависле листя, рвали й кидали його на хлопців. Одна товста гілляка захопила цілий рядок дівчат і, неначе мітла, змела їх з полудрабка. Дівчата посипались додолу. В лісі піднявся крик та регіт. Фургони виїхали на гору і з крутої гори покотились наниз. Коні покатали. Дівчата знов наче посипались з полудрабків у віз. Лейба не вдержався і впав і собі зверху на купу. Парубки смикали його за халат, за довгі поворозки. На возах піднявся такий регіт, такий крик, що було чути до самого села. А му-

зики раз у раз грали та грали, скрипки вищали, решето гуло та бряжчало.

На горі за лісом розвернулось рівне, як скатерть, поле, а за полем знов зазеленів невеликий дубовий ліс, рівний, як стіна. За розкішними нивами пшениців та житів зеленіли панські буряки суспіль до самого лісу, скільки можна було скинути оком. Молода майська бутвина блищала на сонці, як зелене море, а дубовий темно-зелений ліс здавався високим, крутим, скелистим берегом. То були буряки журавського посесора Станіслава Ястшембського.

Далеко під самим лісом жовтів на сонці довгий курінь, вкритий свіжою соломою. Фургони повернули вузьким суголовком до того куреня. З Журавки катали два такі самі фурғони з дівчатами та хлопцями, але без музик, а з-за лісу, з сусіднього села ще катали коні з фурғонами і прямували до куреня.

Коло куреня піднімався вгору синій дим: там був закопаний в землю казан, а під казаном в ямі горів хворост. В казані грілася вода. Якийсь чоловік порався коло казана: він готував політникам куліш.

Фурғони поз'їжджались до куреня. Дівчата й хлопці висипали з возів на землю, як комашня. Панський економ, молоденький, загорілий панич, показав політникам постаті на буряках. Дівчата й хлопці стали довгими рядками, і почалася робота. Лейба й Сруль, котрих хлопці продражнили панськими осавулами, пішли виносити з куреня харч: пшоно, сіль, хліб, цибулю і навіть сало.

Сонце високо підбилося вгору. Політники посовувались по буряках все далі та далі. Позад них визначались на чорній, як оксамит, землі рівненькі рядки буряків, неначе хто порозкладав на ріллі разки зеленого намиста. Кухар зварив куліш, а Лейба та Сруль краяли хліб, розставляли миски й розкладали ложки. Лейба гукнув на політників, і довгі ряди дівчат та парубків заворушились і наче посипались до куреня. Політники посідали коло мисок і кинулись до ріденького кулешу. Дівчата хапались, аж губи собі попекли, бо музики вже грали козачка. Деякі покидали недоїдену страву, бігцем кинулись до музик і розпочали метелицю. За метелицею пішов козачок та гопак! Деякі охочі парубки пристали до дівчат, і серед поля в робочий час розпочалися такі танці, неначе десь на весіллі. Дівчата навіть не почували, що в них боліли ноги од роботи. Веселі музики дратували їх, як малих дітей солодкі медяники. Пани з жидами добре знали, чим можна вдарити по молодих нервах, і вигравали на тих нервах козачка, од котрого перепадало в їх кишені чимало грошей.

Недовго дівчата танцювали. Економ загадав знов на роботу. Музики замовкли. Лейба та Сруль полягали під возом в холодку і тільки поглядали на політників та на політниць.

— Чи не лукаві тобі жиди! — гукнув один парубок. — Повивертались, як ті кабани. Лейбо! А йди, лишень, буряків полоть.

— Чого тобі треба? Поли собі на здоров'я! — обізвався Лейба та й заснув, розкинувши руки по траві.

Дівчата й хлопці сапали буряки, а жиди спали, аж роти пороззявляли. Мухи обсіли Лейбу, обліпили йому очі, чорніли під очима, неначе другі брови, обліпили кругом рот, лазили й вилазили з рота, неначе бджоли з улика. Лейба крізь сон клацнув зубами, перекусив з десятків мух, половину ковтнув, половину виплював і знов роззявив свою вершу. А дівчата сапали та сапали, ще й веселих пісень спізали.

Сонце скотилось за ліс. Погоничі половили коней і позапрягали. Музики знов вдарили козачка. Дівчата позбігались, покидали сапи, побрались парами й знов пішли кружком метелиці. Вони танцювали доти, доки зовсім потомились, і, ледве дихаючи, посідали на вози.

Лейба вглядів Василю на полудрабку, довго придивлявся до неї, а далі спитав:

— Як тебе, дівчино, звать, ану скажи!

— А тобі нащо? — спитала Василина й зареготалась.

— Може, хочеш до неї старостів слати? — сказав, усміхаючись, один парубок, скося поглядаючи на чорні веселі Василинині брови.

— Чи ти здурів! В мене є жінка й діти, — сказав жид, — та як тебе, дівчино, звать? — знов спитав Лейба.

— Ну, Василина, — сказала вона, сміючись.

— А як тебе дражнять? — знов спитав Лейба.

— Оце причепилася причепа! Не питай, бо швидко старий будеш.

— Ей, Лейбо, шануйся! Потривай, розкажу я твоїй Сурі, — знов обізвався один парубок.

Лейба придивився, що Василина була дуже гарна на вроду. Він знав, що пап Ястшембський дуже любить гарних наймичок: дівчат та молодичь.

Коло куреня стояло вісім довгих фургонів, обсаджених людьми. Музики та жиди посідали на тих возах, що їхали в Журавку, де жив посесор. Погоничі погнали коні. Музики заграли. Фургони рушили з місця і розкотились од куреня на всі боки. На всіх фургонах заспівали дівчата, а

скрипки вили, як скажені, решета дзвеніли та гули між тонкими дівоцькими голосами.

Вже сонце сіло за лісом. Два фургони скотились з гори і в'їхали в Комарівку. Знов на улицах загавкали собаки, застукотіли колеса, засвистіли погоничі. А дівчата співали та співали, неначе верталися з весілля.

Василина перескочила через перелаз, а мати вже насипала в миску галушок і винесла надвір.

Сім'я сіла кругом порога. Паляник сів на порозі. Паляничиха поставила миску на круглому камені коло порога, прикривши його рушником. Василина сіла вечеряти, підобгавши під себе ноги, і тільки тепер почувтила, що в неї ноги стали неначе дерев'яні: отеріли їй зомліли, їй боліли. Сім'я повечеряла їй зараз полягала спати. Василина лягла в хаті на лаві. В хаті усе затихло, тільки під вікнами гули хрущі та бились об вікна. А в Василіни в вухах все дзвеніло та гуло решето, все вили, як несамовиті, скрипки. Вже вона заплющила очі їй почала дрімати. Хрущ загув і вдарився в вікно, їй Васи́ліні здалось, що на двох скрипках разом порвались струни, а решето луснуло посередині, стало здоровим ротом, обліпленим мухами, їй той рот проковтнув Лейбу, тільки його тонкі ноги задригали. Василина заснула важким, міцним сном, неначе вмерла.

— Васи́ліно! Вставай, бо вже нерано! — будила мати дочку.

Василина спала як вбита.

— Васи́ліно! Вставай-бо та жени вівці до череди! — сказала мати і торсонула Васи́ліну рукою.

Василина кинулась як перелякана. Їй приснилось, що вона сидить на полудрабку на фургоні. Хтось неначе смикнув її за полу. Вона впала з полудрабка на землю та їй... прокинулась.

Надворі зовсім розвиднілось. Василина почувала, що в неї ноги неначе хто полив цілющою водою: ноги вже не боліли. Вона вийшла надвір. Небо було ясне та сине, та глибоке. Кругом села на горах зеленіли садки та ліси, вкриті росою. Пташки щебетали. Соловейки співали, аж по садках співи розлягались.

В Васи́ліни майнула перша думка в голові за музики, за дівчат, про хлопців. Вчора на буряках були хлопці з усіх близьких сіл. Скільки вона бачила дівчат та хлопців! «Ой, коли б же їй сьогодні поїхати на буряки!» — думала Василина, одганяючи вівці в череду.

Не встигла Василина вернутись до свого двору, а на селі, десь далеко-далеко в садках, знов завили, як неса-

мовити, скрипки, знов задзвеніло решето, знов загуркотів веселий поїзд і заскавучала собарня.

— Ой мамо! Коли б швидше обідати, бо вже фурғони їздять по селі,— сказала Василина до матері, входячи в хату.

— Хіба ти знов поїдеш на буряки? — спитала її мати.

— Поїду, аби тільки батько пустили. Одначе треба заробити грошей на намисто,— сказала Василина.

В хату ввійшов Паляник. Василина знову почала проситись в його на буряки.

— Про мене, їдь,— сказав Паляник до Васиlines, — тільки заробляй гроші не на свої дівочкі примхи, а на оплать податів. Он бачиш, скільки вас у мене! Їсти є кому, а робити — не гурт-то.

В Комарівці, як і скрізь по селах в тій країні, люди мали чималий дохід з садків. Паляник заробляв в інший рік доволі грошей на садовині. Люди не з охотою йшли до панів на заробітки, та ще до тих, що поступались невеликою платою. Але два роки перед тим садовина не родила. Свое поле не наставало доволі хліба на харч та на оплать податів. Паляникам доводилось шукати заробітків.

Василина кинулась до печі, всипала в миску сирого борщу, колупнула грудку недовареної каші й сіла коло стола обідати, хапаючись та запихаючись.

— Чи до роботи, чи до музик так хапаєшся? — спиталась у Васиlines мати.

— Та не хапайся, бо замурзаєшся або й вдавишся! — сказав батько.— Оті чортові музики зовсім вас збивають з пуття. Ти лиш, Васирино, не дуже жартуй з хлопцями. Хто їх зна, які там люди найжджають з інших сіл.

Василина їла й не чула, що говорив батько. На улиці знов вдарили в решето. Брязкотьола забряжчали. Василина покинула на стіл ложку, вхопила сапу й вискочила з хати.

— Тю на тебе, дівко! Ну чи не хитрі з біса пани? Знайшли для вас принаду й цяцьку! — сказав Паляник, осміхаючись.

Над зеленими густими садками в долині піднялась курява, неначе густий дим: то їхали фурғони. Василина вибігла з хати, стала коло воріт і виглядала на улицю. З-за вугла вибіг Лейба, прудкий та тонкий, як цап, і побіг в один двір. Лейбина гостра борода стриміла клином вперед, неначе хотіла ввігнатись в тин. Козирок дивився на небо, а тонкий рябий халат летів ззаду, неначе гнався за Лейбою, метляючись на повітрі. Холоші були позатикані в халяви, і тонкі, неначе козині, ноги так швидко дріботіли по

вулиці, ніби Лейба збирався плигнути через тин просто в двір. Лейба покричав, покричав у дворі, знов вискочив з двору через перелаз і побіг до других воріт закликати дівчат та хлопців. За Лейбою гнались собаки. Він махав позад себе палицею і ще гірше дражнив нею собак.

Слідком за жидом вискочили з-за вугла два фургони з музиками. Васирина знов сіла на полудрабок поруч з дівчатами й поїхала на буряки.

На посесорських буряках народу було ще більше, ніж учора. З далеких небагатих сіл поприходилили на роботу дівчата та хлопці на цілий тиждень. Декотрі ставали на роботу на панських харчах, а декотрі приносили з дому хліб, сухарі, сало, цибулю і тим поживком живились цілий тиждень до суботи.

Василина зайняла на полі постать, а кругом неї роєм вилися хлопці з сусідніх сіл. Чи переходила вона на другу постать, хлопці переходили слідком за нею. Чорні високі брови та веселі очі чарували всіх, як літне синє небо та ясне сонечко. Але ніхто так не сподобався Васишині, як один журавський хлопець, Василь Кравченко; то був високий, рівний станом парубок, з широким чолом, з чорними бровами, з карими очима. Кругом високого чола вилися короткі чорні кучері. Василь не оступався од Васишини ні на один ступінь і все ставав рядом з нею. Настав вечір. Робітники прийшли до куреня вечеряти. Василь сів поруч з Васишиною. Після вечері хлопці назбирали сухого хмизу й запалили багаття. Вже надворі почало смеркатись, а музики грали, дівчата танцювали. Вже погоничі позапрягали коні. Коні стояли, похнюпивши голови, а музики все грали, а дівчата все танцювали. Васишині не хотілось їхати додому: весела челядь, танці, чорні Василеві брови — усе це чарувало молоду дівчину. Вже фургони рушили в Комарівку, а Васирина з Василем все танцювала. Вона забула й за фургони, й за свою Комарівку.

Музики стали. Васирина опам'яталась.

— Ой, лишенько мое! Як же оце я поїду додому! — крикнула Васирина, дивлячись на фургони, за котрими далеко-далеко клубками вилась курява.

— Переночуєш в курені! Не з'їдять же тебе хлопці, — сказали дівчата.

Надворі стало зовсім поночі. Хлопці наклали здорову купу хмизу. Полум'я спалахнуло здоровими язиками. Курінь було видно, як вдень. Темна стіна лісу зазеленіла. Високий гіллястий дуб, котрий стояв коло самого багаття, був до середини облитий світом. Нижче гілля, з важкими зубчастими листками, блищало, неначе було вилите з

зеленого скла. Хлопці та дівчата в білих сорочках сиділи коло вогню, облиті червоним світлом. Вся голова в Васи-
лини була кругом заквігчана синіми волошками та білими
соняшничками.

Василина була навдивовижу гарна з своїм білим мато-
вим лицем, з високими бровами на чистому високому лобі,
з вінком білих та синіх польових квіток на голові. Всі
хлопці не зводили з неї очей, а Василина тільки бачила
чорні Василеві кучері та повні червоні губи.

А ніч була дивна: тепла, темна та тиха. На небі, над
чорним лісом, сяли зорі. По землі розливалось тепло й на-
ливало Василичину душу молодими першими любовцями,
наче п'яними пахощами васильків та м'яти.

В курені люди вже давно спали міцним робітницьким
сном, а Василина ще довго сиділа з Василем коло багат-
тя, під зеленим дубом. Багаття згасло, тільки жевріла здо-
рова купа жару. Василь обняв Василичу і пригорнув її го-
лову до свого лиця. В Василичині зайняло дух. Вона аж
мліла в теплі тихої ночі під ясними зорями.

Вже пізно Василь та Василина пішли в темний курінь
і полягали спати покотом на соломі рядом з другими
людьми.

А в селі Паляничиха ждала дочки на вечерю й не ді-
ждалась. Вже й фургони покотились проз двір, а Василичини
не було.

— Чи не зосталась оце капосна дівка ночувати в куре-
ні? — сказала Паляничиха до чоловіка.

— Мабуть, зосталась. Хіба ж там мало народу застає-
ться на ніч, — сказав Паляник.

— Ой, боюся я за свою дочку. Там же збирається вся-
кий народ, усяка наволоч.

— Що ж маємо робити. Бійся не бійся, а на заробітки
треба посилати дітей, — сказав Паляник.

— Горе нам з тими заробітками, — сказала, зітхнувши,
Паляничиха й пішла в хату спати.

Переночувавши в курені, Василина зосталась на цілий
день на роботі. Знов настав пишний теплий майський ве-
чір. Хлопці знов запалили багаття. Запалав огонь під лі-
сом. Заграли музики. Пішли в танець дівчата з хлопцями.
Фургони стояли наготові. Василина не знала, що діяти:
чи їхати додому, чи знов зоставатись на ніч в курені. Ва-
силь просив її переночувати хоч одну ніч.

— Боюсь, Василю, батька та матері. Нема де дітись,
треба їхати додому, — сказала Василина.

— То прибувай же завтра на роботу! — гукнув вслід
Василь.

Василина приїхала додому. Мати лаяла її, лаяла, та й годі сказала. Василина лягла спати край віконечка і довго-довго не спала. Вона чула, як в садках співали соловейки. Соловейки щебетали, хрущі гули, а Васишині все здавалось, що десь під лісом грають скрипки та гуде решето; вона ніби бачила велике багаття, кругом його хлопців та дівчат, завітчаних квітками. Музики грають, дівчата танцюють, а Василь Кравченко сидить під дубом та жде її — не діждеться.

«Господи! Коли ця ніч мине! Коли я знов його побачу?» — думала Василина, плачучи. А соловейки співали, аж сади розлягались, та дражнили молоду веселу дівчину. Василина спала ніч, як не спала, й раніше за усіх прокинулась вранці. Вона ледве діждалась того часу, як за двором загуркотили фургони та заграли музики.

Знов поїхала Василина на буряки й знов заночувала на полі в курені. Весела челядь, танці, музики — все це було для неї неначе щоденне весілля. А гарний Василь Кравченко не оступався од неї цілий день, знов просидів з нею вечір під дубом, неначе на досвітках. З сусідніх сіл знов понаїздили молоді хлопці: один гарний, другий ще краший, та всі вилися кругом Васишині.

Вернулась Василина додому. Мати лаяла та й лаяти перестала.

Через два тижні економ оповістив, щоб робітники приходили до посесора за платою. В неділю по обіді Василина з хлопцями та дівчатами пішла в Журавку до пана за грішми.

II

В Журавці панський двір стояв край села над ставком. Просторний панський-дім виступав однією половиною в широкий двір, а другою ховався в розкішний старий садок. Високий частокіл йшов од самих воріт до дому й одділяв широкий чистий двір од садка. На подвір'ї стояли рядками надвірні хати для челяді, возовня, стайня, льодовня, птичники і якісь невеличкі не то хатки, не то повітки, чисто обмазані білою глиною. Здоровий садок слався зеленими хвилями за домом на гору, скільки можна було скинути оком. В старому садку зеленіла соковита трава. Вишні, черешні, груші, сливи угорки, тернослив, терен та дерен — усе росло густими купами. Подекуди, на крутих горбах, було видно неначе здорові гнізда з густих вишень та терносливу. Коло самого дому, під вікнами, росли кущі жовтої акації, купи мальви. Густий рядок розкішних верб та

акації, неначе товста зелена гірлянда, обхоплював панський двір та садок скрізь понад вулицею, поза великим током, поза довгими мурованими волоньями, кошарами та стайнями.

В тому домі жив посесор Станіслав Ястшембський. Його батько колись мав свої села, але жида так заплутали пана, що він мусив продати села, ледве виплутався з довгів і вмер, zostавивши синові кілька тисяч карбованців. Син мусив по смерті батька взяти в посесію Журавку.

Станіслав Ястшембський змалку вчився в білоцерківській гімназії, але наука не давалась йому. Він насилу переліз в третій клас і ніяк не міг рушити далі, виріс під саму стелю, вивчився курити люльку, пити вино, грати в карти, чудово їздити верхи, й на тім скінчив курс своєї науки. Дома, на вакаціях, Стась ганявся за дівчатами по селу серед дня. Це був найвищий спеціальний клас Стасевої науки, якою він закінчив курс.

Раз в Білій Церкві вночі зібралась весела компанія молодих паничів-гімназистів і зайшла в винарню до жида. Стась звелів жидові принести з льоху два десятки пляшок вина. Жид виніс з льоху один десяток і поліз за другим. Стась зачинив двері й запер жида в льоху. Молода компанія пила всю ніч, а світом пішла гуляти по містечку, позривала всі вивіски з шинків і поприбивала на брамі гімназії, на дверях в директора і навіть на церковній брамі. Вранці всі люди здивувались, побачивши, що в гімназії йде «продажа распивочно и на вынос водки и вина». Двадцять паничів другого дня вигнали з гімназії і між ними нашого Станіслава Ястшембського.

Кільки літ молодий Ястшембський пожив у свого батька, придивлявся до господарства, нібито вчився господарювати, але справді тільки байдики бив. Він їздив в гості до сусід, грав у карти, чудово танцював, з веселою компанією молодих сусід їздив часто на влови, любив хорти, а більше од усього баскі коні та гарних дівчат. Вільне, безробітне його життя текло, як медова річка. Ястшембський не любив книжок і не читав їх, та й в батька його не було книжок, окрім кількох, не дуже нових, романів. Зате він читав газети. Його батько виписував кілька польських газеток. Старий Ястшембський любив слідкувати за політикою. Молодий Ястшембський нехтував українським народом і дуже любив розказувати анекдоти спеціально за дурних мужиків та молодниць, про дурну наймичку, котра по панському загаду зварила борщ з січеної соломи, а кашу з полови...

Старий Ястшембський до самої смерті розказував гос-

тям, як його Стась пустував у школі, як запер жида в льоху, а на брамі гімназії почепив шинкову вивіску. Гості сміялись, а Стась чванився, неначе він і справді зробив дуже розумну річ.

— Якби мій Стась не пустував, то пішов би далеко,— часто говорила мати гостям, цілуючи Стася.— Ой Стасю, Стасю! Що за розумна ти в мене дитина, але дуже вже пустуєш ти, моя дитино! А чи пам'ятаєш, Стасюню, як ти був ще малим хлопцем та накинув на бабу Хіврю гнuzдечку ще й хотів сісти на неї верхи? Що то за сміху було!

Стась реготався, гості реготались, і мама з татком, господи, як реготались!

Невважаючи на поганий вплив татка, і найбільше мами, в молодого Стася була добра душа й добрий розум. В його синіх ясных очах світилась душа добра, а на білому гарному лиці була розлита така симпатичність, що проти волі притягувала до його душу в кожного. Це була натура добра зроду, але зовсім попсована фамільними традиціями панства та панування над мужиком, над Україною, попсована розкішшю, збитками всякого добра, при чому ні праця, ні розумовий розвиток, ні наука, ні вищі європейські ідеї не були можливим ділом.

З такою просвітою в голові, з традиціями панства, Стась вийшов чваньковитим, гордим перед народом, перед усім, що звалось українським. Він ставив себе без міри вище за кожного українця, хоч би українець був вчена людина.

Серед дівчат та хлопців молодий Ястшембський поведився, як простий парубок. Сільське життя серед простих людей, женихання з дівчатами — все це поклато на йому, поверх панського шару, ще другий, мужицький шар, дуже простий. Побачивши його між селянами, можна було подумати, що то мужик вбрався в панську одежу. Груба мужицька лайка, грубі слова, а часом і стусани — все це так і сипалось од його на всі боки. Тільки ж він входив в покої між панів та паннів, на його знов сходив, ніби з неба, незвичайно делікатний тонкий дух.

Тим часом Стасева мама багато розвіяла грошей в Варшаві та за границею, а тато так грали в карти, такі справляли бали, що жида одного дня наїхали в двір та й спродали землю й ліси. Тато і мати швидко померли, а молодий Ястшембський насилу вдержав в кишені кілька тисяч карбованців, і то заховавши їх дуже добре од жидів. Він мусив тепер повертати своїм розумом: взяв у одного дуже багатого польського графа в посесію село Журавку і став посесором. В його була одна думка: зібрати

чимало грошей, покинути село, оженитись на грошах і виїхати до Києва або до Варшави, щоб вже нічогосінько не робити й до смерті знов бити байдики, граючи то в карти, то трошки в політику.

А тим часом настали нелегкі часи. Народ йшов на роботу до панів з великою неохотою, бо плата за роботу була мала, і тільки нужда гнала його на панську роботу. В урожайні роки пани крутились як мухи в окропі. Розкішні жита, пшениці, а часом і невикопані буряки залягали під снігом. Панаам довелось або дорожче платити робітникам, або кланятись та просити, або пускатись на хитрощі... В народі прокинулась думка за волю... Молодий Ястшембський пішов на хитрощі: поїхали по селах фургоны з музиками по дівчат та хлопців! Пани почали наймати на рік строкових за малу ціну в зимній час, користуючись народним голодом, та холодом, та всякою нуждою: стали на Україні звісні «порції», маленька нова панщина¹.

Однієї неділі, вранці, у дворі пана Ястшембського стояла здорова купа дівчат, хлопців та молодих молодичь. Кодо надвірної хати, де була канцелярія й каса, так само товпились дівчата та хлопці. Разом з ними прийшли за грішми й музики. На колодках, що лежали на подвір'ї, сиділи довгими рядками дівчата в білих сорочках, в керсетах, в квітках та стрічках. Дзвонили на «Достойно»². Сонце грало на зелених садках, блищало на широкому ставку, грало маревом на широкому дворі. Рядки дівчачих голів, завітчаних настурцями, маком та червоними зірками, цвіли, наче квітки в квітнику.

Пан Ястшембський ще не виходив з своїх покоїв: він пив чай і розмовляв з Лейбою. Лейба так само прийшов за грішми і зайшов до пана в покої. Він знав, що пани люблять побалакати і трохи пожартувати з жидками.

— Ну, Лейбо! Що ти мені доброго скажеш? — спитав посесор, вглядівши в прихожій Лейбу.

— День добрий панові! Прийшов за грішми, — сказав Лейба і, побачивши, що пан веселий та ласкавий, сміливо переступив через поріг і на ступінь приступив до стола, на котрому стояв самовар та чайний посуд.

— Може б, ти випив стакан чаю? Га? — спитав пан.

— Як ваша ласка, то й вип'ю. Чом же не випити, — сказав Лейба та ще на два ступені приступив ближче до стола. В його несподівано блиснула в голові думка сісти на порожній стілець коло пана і напитись з ним чаю. За цією думкою блиснула друга думка: зіпхнути пана з стільця, сісти на його місці за столом, забрати собі його самовар, посуд, його дім, садок, ліси, поля, всю його землю...

Та думка вколола Лейбу в мозок, як розпечена шпилька. Він повів очима по хатах. Очі блиснули гордо, хижо й сміливо й зараз спали додолу. На одну хвилину Лейбина голова знов підвелася вгору так, що гостра й плисквата борідка ніби хотіла встромитись в стелю. І знов похилилась голова униз смирно й ласкаво, мов голова в ласкавого раба.

— Одарко! Налий Лейбі стакан чаю,— гукнув пан до кімнати, де Одарка прибирала постіль.

З кімнати вийшла молодиця, здорова, огрядна, повна та червона, як калина. Її чималі брови чорніли, як шовк, а чорні очі горіли на білім, пухкім лиці. Повні щоки дрижали на ході, біла шия аж горіла добрим намистом. Молодиця палила стакан чаю і не подала, а сунула з огидою жидові в руки. Жид став серед хати і потроху сьорбав гарячий чай.

— Вельможний пане! Яку я гарну дівчину назвав в Комарівці. Ой-ой-ой! Такої гарної й на світі нема,— сказав жид.

— Невже нема! — сказав пан, сміючись.— Буде така завкрашки, як Одарка? — спитав пан, киваючи очима до Одарки.

— Ой-ой! Ще краща за Одарку. Там така гарна, така гарна, як сонце.

— Може, така гарна, як твоя Сура? — спитав пан.

— Може, й така,— сказав жид.

— Хіба ж твоя Сура така гарна, як сонце? — спитав пан, регочучись.

Лейбі трохи стало ніяково.

— Авжеж гарна, як жінка гарна для чоловіка,— сказав Лейба.

— А які очі в тієї дівчини? — спитав пан, сміючись.

— Ой! Там такі очі, такі очі! Такі ясні, як червінці! — сказав Лейба.

Пан зареготався.

— Ну, а брови гарні? — спитав пан.

— Ой-ой-ой! Ще й які гарні; такі круглі, як карбованці.

Пан приснув од сміху і захлинувся чаєм.

— Ой, бодай тебе собаки порвали! — насилу вимовив пан.— Ну, а губи гарні?

— Ще й які гарні! Там такі губи, такі губи, як золото, а коси такі чорні, неначе на голові лежить штука чорного сукна; вона зветься Василина й сьогодні прийде за грішми,— сказав Лейба,— вийдіть самі розплачуватись з людьми, то й побачите її.

— Ну, а шоки, мабуть, такі, як сторублеві асигнації? — спитав пан.

З кімнати виглянула Одарка і так подивилась на Лейбу, неначе п'ятака кинула.

— Ну добре! Сьогодні піду сам розплачуватись з політниками: подивимось, яка то дівка, схожа на твою Суру, — сказав Ястшембський і встав з-за стола.

В покої вбігла друга молодиця, висока, рівна станом, дуже гарна, білява, з карими очима, з тонкими панськими пружками лица, з червоними, як корали, губами. То була куховарка Ярина. Вона попросила в Ястшембського ключі од комори. Ястшембський дав їй ключі і пішов з Лейбою в контору.

Дівчата, вглядівши пана, встали з колодок. Народ рушив слідком за паном. Хлопці не скинули шапок перед Ястшембським. Музики й Лейба рушили в контору разом з робітниками. Тільки що Ястшембський одчинив контору і висипав на стіл з торби гроші, Лейба вискочив з гурту і став коло столу в пана за спиною. В його очі так і забігали.

— Чого ж ти товпишся! — сказав пан до Лейби вже зовсім не фамільярно. — Геть, оступись!

Лейба знав, коли можна підступити до пана запанібрата і коли треба зігнути в три погібелі. Він знав, що пани братаються з жидами на самоті, а перед людьми держать себе на потрібній дистанції. Лейба поклонився й оступився до порога.

Ястшембський викликав дівчат і хлопців по списові й одлічував їм гроші. Він все придивлявся до дівчат. Коли це з гурту виступила й наблизилась до стола Василина Паляниківна. Ястшембський зирнув на неї, а потім на Лейбу. Лейба кивнув своєю гострою борідкою зовсім, як цап до собак. Перед столом стояла молода, рівна станом дівчина й неначе сяла своєю красою, — круглими темно-карими очима та високими бровами. Вся голова в Василини цвіла червоним маком та настурцями. За вухами зеленіли листочки барвінку та дрібної руги. Чорні товсті коси зміями вилися поміж квітками, а на широкому та високому чистому лобі аж сміялись брови, як веселки. Біле лице не боялось навіть сонця. Розкішні червоні та сині квітки, повишивані на рукавах, дуже приставали до чорних брів, до червоних губів. Перед столом стояла дівчина, неначе спалнула полум'ям перша маківка серед зеленого листу.

— Ти, дівчино, з Комарівки чи з Журавки? — спитав Ястшембський, дивлячись Василині просто в вічі.

— З Комарівки, — сміливо одказала Василина.

Ястшембський переглянувся з Лейбою. Лейба знов химерно кивнув борідкою по-козиному.

Василина стояла й ждала. Ястшембський помаленьку одлічував гроші і одним оком все поглядав на Василю. Василина почервоніла, як маківка.

— А хто це тобі, дівчино, вишив таку гарну сорочку? — спитав посесор, кидаючи помаленьку гривню за гривнею на стіл.

— Сама вишила. Хіба я маленька, щоб сама не вишила собі сорочки.

— Гарна в тебе сорочка, — сказав панич через зуби і все дивився на Василю, а руками насилу ворухив п'ятаки по столі.

— А чи не стала б ти, дівчино, робити в мене на буряках ціле літо й осінь? — спитав пан.

— Чом не стала б? Аби тільки батько пустили, — сказала Василина.

— Як будеш робити в мене ціле літо, то я одріжу тобі матерії на спідницю. Ходитимеш до мене ціле літо на буряки? — спитав пан.

— А чом же, — сказала Василина.

— Постій же трохи, ось я розщитаю людей. Я буду роздавать своїм журавцям гостинці, то й тобі дам, — сказав Ястшембський.

Василина одійшла од стола і стала коло стіни. Довго підступали до стола люди, довго брязкали п'ятаки на столі. В кінці всього приступив Лейба, прийшли й музики й забрали гроші за свою працю. Ястшембський встав й оповістив, що буде роздавати гостинці тим журавцям і комарівцям, які робитимуть в його в жнива та восени. Багато людей вийшло з контори, але чимало й зосталося, ждучи гостинців. Посесор повернув ключ коло стола. Замок дзенькнув. Ключі забряжчали.

Ястшембський одчинив двері в канцелярію. Молодиці й дівчата всі разом пообертались до дверей, неначе нагледіли якесь диво. Канцелярія була в той час справді дивом. Трудно було розібрати, чи то канцелярія, чи крамниця. На столах, на конторках, на полицях і навіть на вікнах лежали цілі штуки усякої матерії. Довгі кінці од кожної штуки зумисне були позвішувані до самого долу. На одному столі, як жар, горіла червона матерія з зеленими та синіми дрібненькими квітками; на другому столі зеленіла, неначе трава в лузі, зелена матерія з лапатими червоними квітками. З високої конторки спускався до самого помосту жовтогарячий ситець з чорними смужками та червоними букетами. Квітчасті й картаті хустки були розкидані по

вікнах, по поличках. Коло порога на кілочках висів цілий ряд смушевих чорних та сивих шапок, оповитих червоними одеськими поясами.

Пан Ястшембський ходив по канцелярії з аршином в руках і був зовсім схожий на крамаря в крамниці, котрий виставив напоказ свій крам. Високий, плечистий, рівний станом, повний на виду, з рум'яними здоровими щоками, з повною шиєю, з розкішним волоссям на голові, він і справді був схожий на добре вгодованого тілистого купця. Тільки високий білий лоб, чудові ясні сині очі та червоні повні, невеличкі, як у папани, губи показували його аристократичну вроду. Густе м'яке волосся на голові, кудлате, як грива, та довгі вуси, спущені вниз, робили його зовсім схожим на польського дідича шляхтича.

— А ходіть сюди! Молодиці, дівчата! Йдіть ближче та вибирайте собі на спідниці та на юбки! — гукнув Ястшембський зовсім так, як крамарі в крамницях закликають до себе мужиків.

Молодиці й дівчата несміливо вступили в канцелярію. Одна пхала другу вперед і кожна одхилялась за спину другої.

— Сміливіше! Чого ж ви боїтесь? Я не вовк, не з'їм вас! — сказав пан.

Молодиці й дівчата вже сміливіше вступили в хату, а далі не втерпіли й розсипались по хаті, як овечки по лузі. Червоні, зелені матерії, гарні хустки притягували їх до себе, як чари. Парубки стояли коло порога і тільки скося поглядали на смушеві шапки та на червоні пояси.

— Ой гарна ж матерія! — аж запищала одна молода молодиця. — Така червона, аж очі бере в себе.

— А що? Одрізати тобі на спідницю чи на юбку? — спитав Ястшембський в молодиці і вщипнув її за руку.

Молодиця запищала й захихикала, затуляючись рукавом.

— Ой, гарна ж буде спідниця! Одріжте мені, пане, хоч і на дві спідниці, — просила молодиця.

— А ходитимеш до мене на роботу ціле літо й осінь на копанку буряків? — спитав пан.

— Йй-богу, буду, тільки одріжте, — сказала молодиця.

— Гляди ж! А як візьмеш гостинець та підеш на роботу до другого посесора, то я не подивлюсь тобі в зуби: серед улиці здеру з тебе спідницю ще й нагайкою обшмагаю. Чуєш, молодичко!

— Ні до кого не піду, — сказала молодиця, — а, може, сестро, взяти собі хустку! — сказала молодиця до однієї

дівчини.— Та й гарні ж хустки! Таких хусток і в Богуславі, і в Лисянці не знайдеш.

— Я візьму собі на спідницю отого червоного,— сказала дівчина.

— То й я візьму на спідницю,— сказала молодиця.

Ястшембський одміряв аршином їм обом червоної матерії на спідниці.

Дівчата ходили од однієї матерії до другої, лапали руками, слинили крадькома й терли в пальцях, щоб спробувати, чи не одстає фарба, і вибирали собі, хто на юбку, а хто на спідницю. Василина стояла серед хати й не знала, котру матерію собі вибрати. Вона ще зроду не мала ні одної спідниці та юбки з таких чудових матерії. В неї очі розбігались од однієї матерії до другої. Вона не знала, чи взяти собі зелене, чи червоне, чи жовтогаряче.

— А ти, Василю, вибрала вже собі на спідницю? — спитав її пан і вщипнув за щоку.

Василина зросла в малому селі, в лісі й не звикла до таких панських жартів. Вона одказала йому грубо, неначе парубкові.

— Гетьте! Чого це ви лізете до мене?

— Оце яка недоторкана! Чого ти так брикаєшся? — сказав пан, сміючись, і знов вщипнув її за плече.

— Одчепіться од мене! — крикнула Василина па всю хату.

Всі в хаті засміялись.

— Оце яка ти дика! А як з тобою парубки жартують, то ти, правда, не брикаєшся? — сказав пан.

— Оце, господи! Хіба я коняка, щоб брикалась,— знов гукнула дико на всю хату Василина.

Парубки зареготались; дівчата затулялись рукавами.

— Гарна дівчина, та любить гедзкатись,— сказав пан,— ось я тобі одріжу на спідницю оцієї червоної матерії, то, може, ти перестанеш хвицатись.

Василина глянула на червоні розкішні квітки, розкидані по зеленому полі, і втихомирилась.

— Ну, що? Чи одрізати на спідницю? — спитав пан.

— Та вже ж одріжете,— сказала Василина.

— А будеш робити в мене ціле літо? — спитав пан.

— Та вже ж буду,— сказала Василина, не зводячи очей з квіток.

Василині здалося, що ті квітки аж запахли, як на городі.

— Може, ти в мене наймешся за дробинницю? Чи вмієш курям їсти давати? — спитав пан.

— Ще й цього не вміла б,— сказала Василина.

— Ну, то як же буде? Чи наймешся в мене, Василю? — спитав пан.

— Як батько скажуть, то, може, й наймуся аж восени, бо тепер треба заробляти гроші на подушне; тепер батько не пустять,— сказала Василина.

— Ну, приходь до мене з батьком восени та й ставай на службу.

Молодиці й дівчата знов осміхнулись і позатулялись рукавами.

— Як станеш в мене на службу, то я тобі ще одріжу на юбку або на керсет оцієї матерії,— сказав Ястшембський, показуючи на високу конторку, на котрій висіла дуже гарна матерія з червоним дрібним маком та рожами по чорному полі.

Василина глянула на ту матерію й не могла одвести од неї очей. Чудові червоні маківки неначе цвіли, як на городі, в зеленому листі, а між тими вінками вилися переплетені з листом червоні рожі та пун'янки. Вона дуже любила квітки, стрічки та гарні матерії, а в батька не було за що справляти та вбиратись.

— Ну, а ви, хлопці! Вибирайте собі, хто шапку, а хто пояса,— сказав пан до хлопців.

Хлопці стояли коло порога і поводились багато не так сміливо, як дівчата. Ястшембський зняв шапку з кілка і насунув на голову одному парубкові.

— Що, гарна шапка? — спитав пан у хлопця.

— Авжеж гарна,— сказав хлопець.

— Як будеш в мене робити ціле літо, то візьми оцю шапку на гостинець,— сказав пан.

— А чом же! Як дасте, пане, шапку, то буду робити, бо мій батько не хоче купувать мені нової шапки,— сказав парубок.

— Та як надінеш оцю шапку, то всі дівчата на селі подуріють,— сказав пан.

Парубок осміхнувся, скося поглянувши на дівчат, взяв шапку й подякував. Ястшембський роздав парубкам шапки й пояси і замкнув контору. Василина несла в руках шматок нової свіжої матерії і не могла надивитись на неї.

Молодиці й дівчата вийшли за двір і все роздивлялись на свої гостинці. Василина пішла додому через греблю і на самоті під вербами ще раз розгорнула матерію й притулила до свого стану. Для неї здалося, що вона вся зацвіла квітками, як калина в лузі. Василина, йдучи через греблю, обернулась, глянула вгору, де зеленів панський садок, і їй здалося, що вся гора неначе була вкрита червоним маком та рожами. Вийшла вона за село, глянула на зелене по-

ле,— й там неначе цвіли рожі. А пишне сонце сяло на садках, на вербах, на ставку. Вода блищала, як золото. Гаряче сонце дражнило молоду душу. Ввесь світ неначе разом зацвів рожами та маківками перед очима в молодій дівчині.

«Як наймуся в пана та зароблю грошей, то куплю собі десять разків доброго намиста, справлю червоні чоботи, накуплю нових квіток та стрічок, та так вберуся, що всі хлопці на селі подуріють»,— думала Василина, йдучи в Комарівку лісом.

Василина оддала батькові гроші і розказала, що посесор хоче найняти її за птичницю або й горничну.

— Не пущу я тебе в найми до панів,— сказав батько,— коли хоч, то паймайся в мужика.

— А хіба ж мужик дасть їй на рік двадцять карбованців? — сказала Паляничиха.— Дівці треба кожуха й намиста, треба й на рушники дбати. Не сьогодні-завтра до неї прийдуть старости. Нехай наймається, коли трапляється добра служба.

Паляник не любив панів, одначе знав, що жінку трудно переговорити, і тільки махнув рукою.

Василина цілу весну їздила на буряки і часто ночувала в курені.

— Ой, гарно на буряках! — хвалилася Василина дівчатам.— З ким хочу танцюю, з ким хочу гуляю, і ніхто за те й не питає, й ніхто за те не лає.

Минули жнива, і Василина впросила матір, щоб вона одвела її на службу до журавського посесора. Паляничиха повела дочку в Журавку. Вони вступили з Василиною в панські покої і поклонились панові.

Ястшембський вглядів Василину з матір'ю, осміхнувся, але прикинувся поважним чоловіком і розпочав розмову.

— А що, молодице, чи пустиш в найми свою дочку? Мені треба наймички і до покоїв, і до птиці. Коли хоч, то наймай дочку на рік.

— А що ж ви, пане, дасте на рік? — спитала Паляничиха.

— Те дам, що й другим даю: я плачу наймичкам двадцять карбованців ще й даю юбку чи там яку удыганку,— сказав пан.

— Я прошу вашої милості, щоб ви поступились юбкою, ще й двома сорочками,— сказала Паляничиха,— а коли ваша ласка, то ще прикиньте день оранки. В нас волів тільки одна пара.

— Цього, молодице, не можна. Мені треба волів і для себе, а коли хоч, я ще прикину чоботи. Правда, дівчино,

чоботи кращі од оранки, та ще якби, борони боже, червоні?

Василина осміхнулась і спустила очі додолу. Ястшембський не зводив з неї очей. Її чорні тонкі бровигнулись дугами вгору, а чорні довгі вії спускались ніби коліщатами вниз. Василина була пишна, як троянда.

— То нехай буде й так,— сказала Паляничиха.

— Як так, то й могорич зап'ємо,— сказав Ястшембський і звелів Одарці винести пляшку з горілкою.

Запили могорич. Паляничиха подякувала і пішла додому. Василина пішла в пекарню. В пекарні була куховарка Ярина і дробинниця Олена, повна, білява, маленька на зріст молодиця. Всі вони дуже неласкаво поглядали на Василину. Ярина якось з нехтуванням попросила Василину сісти.

Через годину ввійшов в пекарню Ястшембський і звелів Василіні ставати за горничну, а Одарці за ключницю. Одарка насупилась і почервоніла.

— Що, Василю, маєш гарну одсжу? — спитав пан.— До покоїв треба тобі причепуритись в гарну одсжу.

— Що на мені, то те й маю,— сказала Василина,— мати принесуть завтра мою празникову одсжу.

— Ну, нічого; я тобі справлю до покоїв одсжу, аби тільки мене слухала,— сказав пан.— Будеш мене слухати? — сказав пан і вщипнув Василину за плече.

— Одарко! Знайди хутчій Василю юбку та квітки й стрічки,— сказав пан до Одарки,— та позабирай оте, що тепер на їй.

— Авжеж! Нехай Ярина знайде. Я не знаю, де вона їх сховала,— сказала Одарка з великою досадою.

— Не дурій, Одарко, та шукай: нехай дівчина набере, бо, може, сьогодні гості наїдуть; та знайди й червоні чоботи,— сказав пан.

Ястшембському хотілось швидше вбрати Василину в нову гарну одсжу, в квітки та стрічки, і подивитись на неї прибрану. Він звелів Василю передягтися, вбутись в червоні чоботи і подавати в покої самовар.

— Бери ж та наставляй самовар, бо ти ж горнична, чи що,— сказала з злістю Одарка.

Василина почервоніла, взяла з лави самовар і не знала, що з ним робити: зняла покришку і конфорку, витягла кран і поклала на лаві. Молодиці сміялись.

Ярина була добріша за Одарку і показала Василю немудру справу коло самовара. Самовар закипів, і Василина однесла його в покої і поставила на столі.

Ястшембський звелів їй погарячити й повитирати стакани, а сам сів коло стола і не зводив з Василини очей.

Надворі вечоріло. Сонце стояло над самим садком і через одчинені в садок вікна заливало світлом всю здорову кімнату. Широкі смужки червоного світу слались на помості через усю світлицю і падали на стародавній довгий фортеп'ян, схожий на крокодила з вузьким хвостом, з тонкими кучими ніжками. Між вікнами висіли стародавні здорові дзеркала в широких чорних рамах, з золотими вузькими обідками.

Василина витерла незручно руками стакани і ненароком повернулась до дзеркала. Вона вгледіла себе всю до самих червоних чобіт, вгледіла на собі чудовий керсет, весь в маківках та в рожах, нову спідницю й червоні чоботи. Для неї здалося, що вона бачить в дзеркалі якийсь чудовий кущ, весь в квітках, од верху до самого низу.

— Ану, Василю, ще раз подивись на себе в дзеркало,— сміявся Ястшембський.

Василина засоромилась і почервоніла. Ястшембський милувався нею, роздивлявся на її брови, вії, червоні губи.

— Подивись-бо на себе в дзеркало! Яка ти, дівчино, несмілива,— сказав Ястшембський і з тими словами встав з-за стола, взяв Василину за руку і повів до дзеркала. Василина почервоніла.

Вечірнє сонце облило Василину світлом, як золотом. Вона засяла в дзеркалі, наче блискучі кришталеві квіти. Червона широка стрічка на цупкому папері, чи кибалка, обхоплювала її чорноволосу голову, наче червоний вінок. Над стрічкою позвішувались червоні зірки та настурці, оргинії та чорнобривці. Вся голова в Василини цвіла квітками, а зелений барвінок позвішувався китицями кругом тонкої шиї. На білих рукавах горіли повишивані червоні та сині квітки. Увесь керсет був піби закиданий червоним маком. Василина вся сяла й розливала світ кругом себе, мов кришталевий букет. Од червоних чобіт лився одлиск по помості і по дзеркалі. Широкий чистий лоб з високими бровами, чудові щоки і повні виразні губи неначе були вправлені в якийсь букет з настурців, маку, оргиній, зірок, чорнобривців, барвінку та рути.

— Чого ж ти спустила очі додолу? Подивись-бо на себе, яка ти гарна! — сказав Ястшембський і підвів рукою голову дівчини, взявши її за підборіддя.

Василина блиснула круглими карими очима і знов спустила вії на щоки. Її веселі очі блиснули, неначе дві зорі зайнялися між квітками. Ястшембський милувався Васи-

линою: лице в дзеркалі було біліше й делікатніше і грало одлиском вечірнього сонця та квіток.

Ястшембський не втерпів: захопив Василину долонями за щоки і вп'явся в її чудові м'які губи своїми делікатними губами.

Василина затріпалась в його руках, як птиця, й з усієї сили пхнула його од себе так, що Ястшембський аж заточився.

— Чого це ви причепились до мене! — крикнула Василина і хотіла втекти з хати.

Ястшембський захопив її за руку і придержав. Василина пручалась. Вона в той час пригадала Василя Кравченка, його чорні кучері, його темні очі. Йї чогось стало жаль хлопця.

— Чого ти пручаєшся, дурна дівчино? Я тебе не з'їм, — сказав Ястшембський і сів на здорове крісло коло стола. Василина хотіла вирвати од його свою руку. Ястшембський смикнув її до себе так, що Василина зачепилась за стіл. Самовар і посуда задрижали на столі. Один стакан впав з стола й розбився.

— Не бійсь, з парубками то й жартуєш, а зо мною не хочеш, — сказав Ястшембський і смикнув Василину за руку так, що вона впала на його коліно. Ястшембський захопив її за тонкий стан і посадив собі на коліно. Василина штовхнула його кулаками так, що крісло на коліщатах покотилось з паничем, а Василина одскочила од його, як несамовита.

Ястшембський зареготався.

— Та й бриклива ж ти, дівко, а ще й молода! — сказав Ястшембський і при тих словах схопився з крісла, погнався за Василиною і впіймав її серед світлиці.

Василина важко дихала, як птиця, що попалась в небезпечні руки. Вона втратила силу і стояла серед хати мовчки. Ястшембський заговорив до неї тихо й ласкаво.

— Ну, чого ж ти розсердилась, дурна дівчино! Я жартував трохи з тобою, та й годі. Я ж тебе не з'їв? Правда, я тебе не вкусив? Та й дика ж ти, як лісова коза. Мабуть, ти й людей не бачила в своїх комарівських лісах.

— Авжеж, таких, як ви, не бачила й досі, — голосно крикнула Василина, — пустіть мене, я піду собі додому. Не хочу ні вашого керсета, ні ваших червоних чобіт. Я піду собі до батька й будлі-де знайду службу.

— Цур дурної-навісної! Сьогодні найнялася, сьогодні й одійдеш. Це гарно! А що за тебе скажуть люди? Йди, лишень, до пекарні та пополуднай. Скажи Одарці, щоб пішла до комори та взяла чого тобі на полудень, — сказав

ласкаво Ястшембський і сам вивів Василю за руку за двері.

Червона, як жар, злякана й засоромлена, пішла Василю в пекарню. Всі молодіці глянули на її стривожене лице і почали сміятись. Ястшембський зараз надійшов в пекарню і звелів Одарці мерщій видати полудень челяді.

Василю наче впала на лаву. Її серце перестало тривозжно тріпатись. Вона почувала, що на її губах горить панський поцілунок; вона неначе й досі почувала на щокках, на руках, на плечах панські м'які і, разом з тим, дужі руки.

Ястшембський напився чаю, звелів запрягти коні і поїхав до сусід панців на карти. Виїжджаючи з двору, він звелів Одарці поприбирати з стола і показати Василю, як ходити коло самовара й де ховати посуд.

Тільки що панич виїхав з двору, Одарка й Ярина вбігли в покої і заходились коло самовара. В чайникові було ще доволі чаю. Сахарниця була замкнута, але в їх десь знайшовся й сахар. Одарка сіла за стіл по один бік на старомодній шляхетській канапі з високою спинкою, такій здоровій, як добрий віз; а Ярина вгніздилась по другий бік. Вони обидві порозпирались зовсім так, як посесорові тітки. Одарка з повагою обперлась ліктем об товсту та круглу, як колода, подушку, що лежала впоперек канапи, і закотила очі під лоб, дивлячись на стелю. Вона звеліла Василю налити два стакани чаю. Василю налила і подала їм обом стакани.

— Сідай же, Василю, з нами до столу та вчись пити чай. Та тільки не викажи на нас панові. Адже ж і ти п'єш з нами чай?

— А навіщо мені виказувати? Хіба мені пан батько чи дядько?

— Поживеш в пана, то порозумнішаєш,— сказала Одарка, сьорбаючи холодний чай.— Пам'ятай, що тобі доведеться з нами жити, з нами їсти й пити. Ми сьогодні в пана, а завтра деінде. Чи мало він попроганяв дівчат та молодіць, кращих за нас? Прожене він і нас, як трохи підтопчемося: я його задріваю в цьому.

Василю сіла коло стола і випила стакан чаю. Чай здався для неї дуже смачний. Після чаю молодіці пішли нишпорити по покоях, по закутках. Одарка стала перед одним дзеркалом і перев'язала собі наново хустку на голові; Ярина чепурилась перед другим. Василю й собі не втерпіла: вскочила в кабінет і заглянула в кругле дзеркало в срібних рамах, що стояло на столі. Вона глянула на

свої очі, на брови, на квітки на голові і засміялась сама до себе. Осміх був такий дивний, зуби були такі білі та дрібні, що Василина трохи не крикнула:

— Ой гарна ж я, гарна! Брови мої, як шнурочки, очі, як терночок! Ой боже мій, яка я гарна. Он чого панич так чіплявся до мене!

Одарка заглянула в кабінет. Василина одскочила од дзеркала.

— Ярино! Чи ти ба! Панич забув ключі од комори,— гукнула Одарка.

— Невже! Де ж вони? — обізвалась Ярина.

— Осьдечки, коло дзеркала на столі! — сказала Одарка і вхопила ключі.

Ярина кивнула й моргнула на Одарку, показуючи на Василину.

— Йди, Васирино, трохи погуляй абошо. Все одно тобі нема роботи,— сказала Одарка.

Василина вийшла за двір, а Одарка з Яриною бігцем побігли до комори, хвятькома набрали сиру, масла, яєць, меду, крупів і всякого поживку й ледве донесли до пекарні. В пекарні, замість несмачного кулешу, молодиці розпочали готувати собі таку вечерю, яку не щодня їв і сам Ястшембський.

Василина вийшла за двір і пішла понад ставком на греблю. Тудою йшов шлях на Комарівку. Півдня вона побула в чужому домі, між чужими людьми, і людьми якимись чудними, а за того півдня її взяла така нудьга, що в неї була думка піти в Комарівку і не вертатись до пана.

Василина тихо йшла через греблю під високими, старими вербами. Сонце тільки що зайшло. За ставком, за садками червоніли хмари, неначе обсіпані рожами. В тихій воді було видно сине глибоке небо. По йому неначе десь глибоко-глибоко під водою плавали червоні лебеді. Василина задумалась. Проти неї з-за млина вийшов Василь Кравченко. Василина стала, аж злякалась.

— Добривечір, Васирино! От тепер ти в нас у Журавці,— сказав Василь.— А я оце йшов до папського двору, думав, чи не побачуся з тобою.

Василина ледве опам'яталась. Її дума літала над Комарівкою, коло батькового садка, коло матері. Вона стояла і мовчки дивилась на Василя.

— Чого це ти, Васирино, мовчиш? Чи не впізнала мене, чи що?

— Ба впізнала... Я йду та все собі думу думаю. Одна дума снувалась за другою. Ти мене аж злякав,— тихо сказала Василина.

— Невже я став такий страшний? Півдня побула в дворі і мене вже злякалась.

Василина пильно дивилась Василеві в вічі: ті ж чудові чорні очі, ті ж чорні брови на широкому лобі, ті ж чорні кучері, та чогось Василь став не такий гарний, як був передніше. Вона неначе вперве вгляділа, що в Василя були широкі губи, що спідня губа була товста, ніс короткий, ще й перенісся між бровами дуже глибоко запало.

— От тепер, серце Васирино, ти вже не вийдеш з нашої Журавки,— сказав Василь.

— Хто його зна... Чогось мене сум бере в Журавці,— сказала Василина,— я не звикла до тих панських покоїв, не знаю, як в їх і повернутись, як і ступити.

Василина говорила і дивилась на ставок. Вода в ставку блищала між зеленими садками та вербами, неначе в зелених рамах, і Василина чогось пригадала здорове дзеркало в широких рамах в панських покоях. Ті пишні зелені береги здавались для неї рамами, тиха вода стояла, неначе блискуче скло. Вона неначе вгляділа свою гарну вроду, свій осміх, і тут, поруч з своїм лицем — прегарне лице Ястшембського з рожевими устами, з тихими, але пишними синіми очима.

— Чого ти, Васирино, стала така смутна? Звикай до нашого села та виходь до нас на вулицю.

— Коли ще пан пустить... Хто його зна, яке буде тучки мое життя... Одарка та Ярина чогось такі напундючені, чогось косо дивляться на мене.

— А пан тебе не зачіпає? — спитав Василь, насупивши брови.

Василина почувала, що на її лице неначе хто дихнув огнем. Ніби огонь запалив її щоки, навіть лоб і вуха. Вона вся неначе зайнялась з тілом і душею.

— Стережись, мое серце, цього панича. Не одна дівчина в селі плаче од його. Стережись, Васирино!

Василина й справді збентежилась. Якийсь страх напав на неї, неначе облив її холодною водою.

Ніч спадала на садки, на ставок. Вода під млиновими колесами дуже гула та шуміла серед вечірньої тиші. Василь обняв Василину і пригорнув до себе. Василина почувала, що її серце було спокійне, як тиха вода в ставку. Її лице було холодне; вона несподівано почувала, що в неї душа холоне для молодого Василя.

Василь недовго стояв з Васириною; вони швидко розійшлися, неначе Василина хапалася до панського двору.

«Я вже не так люблю його, як любила під зеленим дубом коло куреня,— думала Василина, тихо йдучи до дво-

ру.— Чогось у його стали не такі гарні губи, чогось у його так глибоко запало перенісся, і лице стало чогось коротке. Чи він був слабій, чи схуд...» — міркувала молода дівчина, вертаючись до двору.

Василина прийшла в двір. Вже зовсім смеркалось. Панський дім білів в темряві: вікна чорніли навіть в пекарні... а з пекарні було чути скрипку... Василина одчинила двері в сіни, з хати було чуть шум, регіт, а скрипка вищала та щebetала. Одчинила вона двері в пекарню — звідтіль полився світ широкою хвилею. Вікна були позавішувані свитками.

На столі горіло дві свічки. Стіл був застелений скатертю. За столом сиділа Одарка поруч з мірошником з панського млина. Ярина сиділа кінець стола, а проти неї на ослоні сидів писар з контори. Другий писар грав на скрипці, а Олена подавала на стіл тарілки та полумиски. На столі стояла здорова миска вареників в маслі, тарілки з сметаною, молочна каша. Перед мірошником стояла пляшка горілки. Мірошник, здоровий, чорновусий та повновидий чоловік, наливав в чарку горілку і частував Одарку й Ярину.

Василина ввійшла в хату і не знала, де стати, де сісти.

— Здорова була, чорнобрива! — гукнув з-за стола мірошник. — А ходи до нас, та сідай коло нас, та випий з нами по чарці.

Василина стояла серед хати і не знала, куди притулитись.

— Це якась горда та пишна, — обізвався писар. — Просимо вечеряти!

— Вечеряйте на здоров'я, спасибі! — несміливо обізвалась Василина.

— Та сідай-бо, Васирино, не будь така пишна, — сказала Ярина і трохи посунулась.

Василина сіла коло стола і не знала, чи їсти, чи не їсти. Писар накидав вареників в тарілку і поставив перед Василюю.

— Потривай-бо, пане писарю! Треба ж почастувати дівчину, — сказав мірошник, подаючи Василюї чарку горілки.

Василюї було чогось сором. Вона одхилила лице і закутулась рукавом.

— Бач, як одвертається! А якби я був молодий, то, може б, прихилилась до мене, — сказав мірошник.

— Та випий-бо, коли тебе просять, — обізвалась з-за стола Одарка, — оце, яка ти справді пишна!

— Та спасибі, я не п'ю горілки, — сказала Василина.

— Знаю я, як дівчата не п'ють! При людях не можна, а за дверима, та ще з хлопцями, то й можна,— сказав мірошник.

— Випий, Василю, а то ще викажеш на нас,— сказала Олена.

Василина взяла чарку, притулила її до губів і випила півчарки. Міцна горілка запекла в роті, як вогонь. Молода дівчина закашлялась. Всі засміялись.

— Ого-го! Видно, що первістка,— загуркотів мірошник, як млинове колесо.— Ану, хильни ще раз так, щоб було видно дно.

Всі причепились до Василю. Вона й справді хильнула до дна, і в неї одразу заморочилась голова, а на душі стало чогось так весело, що вона голосно засміялась.

— Гі-гі-гі! Мати Каленика привела, та не скажу, як звуть,— загегав, як гуска, один писарчук і простяг руку, щоб поженитись з Василюю. Василина так потягла писаря по руці ложкою, що він аж засичав.

— Та й легенька ж у тебе ручка! А ще й молода! Що ж то буде, як постарієшся?

Довго уся челядь пила й їла, а далі попилась і вийшла з-за стола.

— А поведи нас, Одарко, в панські покої,— намагався мірошник.

— Ой, боюся! Часом панич приїде,— сказала Одарка.

— А як приїде, то ми повтікаємо,— сказав писар,— ходім та пограймо на тому фортуплясі, а ви, молодиці, потанцюєте.

— А справді ходім,— закричали молодиці.

Молодиці забрали свічки і повели гостей в покої. Писарець сів за фортеп'ян і вдарив по клавішах. Старі клавіші засичали, як гусаки. Струни задзвеніли, як на цимбалах. П'яний писарець не грав, а просто бив дрібно кулаками по клавішах, де влучав. Молодиці пішли по залі козачка. Мірошник вивернувся на широкій старомодній канапі і вилупив п'яні баньки на молодиць. В залі піднялася курява. Струни під кулаками в писаря аж стогнали, аж квакали, а молодиці гацали по хаті, неначе де-небудь в шинку.

— Та й добре лежати на цьому сучого сина ліжку! — гукнув мірошник і простягся на всю довжину канапи, як гора.— Здається, лежав би тут до самої смерті.

Одарка дуріла без міри, вискочила на канапу і почала вибивати тропака. Василю розібрала горілка. На неї найшла охота до танців. Ярина вхопила її за руку і потягла в танець.

— Ото грає панський обрїк в бїсових молодицях,— сказав мїрошник, дивлячись на танці й скоки. Надворї забрехали собаки. На улицї щось загуркотїло. Мїрошник як опечений скочив з канапи. Одарка скочила з канапи на помїст так легенько, що трохи не проломила дощок, віко од фортеп'яна стукнуло. Писарець одчинив вікно і плигнув через вікно в садок; за ним плигнув другий писар, а мїрошник, зовсім п'яний, зав'яз у вікні, зачепившись ногою за одвірок, та й полетїв сторч у квітки. Одарка зачинила вікно й кинулась в пекарню. Миски з варениками, тарїлки, пляшки, все неначе летїло на крилах з стола під пїч, під лавку. Один полумисок з варениками не потрапив утекти під лавку та вскочив у помийницю. Ситї вареники здивувались, що недавно плавали з головою в маслї, а це чогось опинились в помиях.

Василина перелякалась навїки, хапала все з стола і ховала під лавку, разом з полумиском стягла з стола скатерть і всунула в пїч. Перелякана пляшка горїлки скочила з стола слїдком за скатеркою і покотилась по землї. На лавї зосталась писарева скрипка. Ярина вхопила її, бігала з нею по хатї, не знала, де її діти, а далї всунула в грубу в попїл.

— Борони боже, Василю! Не признавайся паничевї, бо буде нам, буде й тобі,— сказала Одарка.

Василина збїдла, як смерть, стояла, згорнувши руки, і трусилась. Вона вперве на віку вплуталась в лихо проти своєї волї і трохи не плакала.

Заскрипіли сїнешнї дверї, затупотїли в сїнях люди. Одарка вхопила свїчку і вийшла в сїни. Ястшембський пішов до покоїв.

— Пхе! Що це так смердить в покоях? Чи тютюн, чи оселедцї? Поодчиняй, Одарко, вікна! — сказав панич.

Одарка поодчиняла всї вікна, тїльки боялась одчинити те вікно, через котре повискакували писарї з мїрошником.

— Поодчиняй усї вікна, бо там позаду їдуть гостї,— сказав Ястшембський.

Незабаром у дворї знов загуркотїла бричка і в покої ввійшли близькї сусїди Ястшембського, молодї паничї з дрїбних дїдичїв, пан Хшановський та пан Прушинський.

Ястшембський похвалився їм, що знайшов собі таку дївчину-красуню, за яку нї в казках не сказати, нї пером написати. Молодї паничї зумисне приїхали подивитись на Василю. Вони жили в батьків і часто приїжджали до одинокого Ястшембського подурити на волї.

В залї засвїтили свїчки. Молодї паничї позапалювали цигари, балакали та свистїли, ходячи по хатї.

Молодиці повбігали в гостинну за ділом і без діла і вештались по покоях. Паничі жартували з ними та женихались.

— А де ж, пане Ястшембський, твоя Василина? Може, спить, зачарована в якомусь палаці серед густого лісу? — питали паничі в Ястшембського. — Чи не можна часом її розбудити.

— Одарко! Поклич мерщій сюди Василину, — сказав пан Ястшембський.

Одарка пішла до пекарні і покликала Василину. Василина не хотіла йти й опинаясь.

— Та йди-бо! — штовхала її Одарка. — Чого ти боїшся? Хіба вони тебе з'їдять, чи що.

Одарка упхнула Василину в залу. Василина стала коло порога.

Хшановський взяв свічку, підійшов до Василини тихесенько, як кіт до миші, і присвітив до її лица. Василина обернула лице до стіни і затулилась рукавом.

— Та не соромтесь-бо, оберніться до мене! Оце які ви соромливі! — жартував Хшановський та все одягував Василинину руку за рукав.

З-під білого рукава блиснули дві чорні брови, як дві веселки, і пара чудових очей.

— Гарна, гарна дівчина, та тільки бриклива, — говорив панич, та все одягував Василинину руку за рукав.

— Одчепіться! Бо як дам, то й перекинетесь! — крикнула дико Василина.

В Василини ще й досі гуло в голові од чарки горілки. Вона махнула на панича рукою і зачепила його рукавом по лиці. Ще зроду Василина не бачила такого недоладного лица, яке мав молодий Хшановський. Перед нею стояв молодий панич, високий, як очеретина, тонкий, як дошка, з маленькою головою, з довгеньким лицем, таким блідим та жовтим, як у слабої панни. Бліді рожеві губи були то-несенькі. З-під тонких руденьких брів насилу були примітні ясно-сірі очі, такі сірі, неначе Хшановський був зовсім без очей. Над губами стриміли, неначе позасмоктувані, маленькі вусики, а руденька рідка борідка розділялася на два довгі клиночки і вся світилась наскрізь. Через бороду було видно всі щелепи й підборіддя і навіть комірчики. Василині чомусь здалося, що то стояла на задніх лапах миша, на котрій облізла шерсть. Лице у Хшановського так світилося, неначе було налите водою. Василина глянула йому в вічі і навіть трохи злякалась. Для неї чогось здалося, що то нечиста сила.

Не встигла Василина одвести очі од Хшановського, а до неї приступив з свічкою пан Прушинський, вже не дуже молодий панич, здоровий, широкоплечий, з великою головою, з цілою гривною міцного волосся на голові, з розкішними чорними бровами на високому лобі. Все його лице дихало силою, мужньою красою.

— А чого це ти ховаєшся од нас? Чи спатки хочеш, чи їстоньки? — сказав пан Прушинський і повернув Василину до себе лицем.

Василина вже не мала сили одмахуватись. Паничі оглядали бідну дівчину, курячи цигари і пускаючи дим на її лице.

— Одарко! Ти б нам подала чого закусити! — гукнув Ястшембський.

— То дайте ключі од комори, — сказала Одарка.

Через годину в гостиній на столі стояли ті вареники, що неподідали писарі з мірошником, шинка, оселедці, стояли пляшки з горілкою та винами. Кругом стола вилися молоді гарні молодичі, а Василина все стояла в куточку, обернувшись до стіни. Прушинський лежав на канапі і пускав з рота дим в стелю рядком дрібних кружків; Хшановський лежав в кріслі, задравши тонкі, як палички, ноги на спинку стільця, а Ястшембський сидів верхи на стільці.

— За те, що ви мене ждали та спати не лягали, нате вам, молодичі, по чарці, — сказав Ястшембський.

Одарка підійшла до стола і, регочучись на весь рот, випила чарку до дна. Після неї випила Ярина.

— А йди, Василино, на й тобі чарку, — гукнув Ястшембський.

— Не хочу, не піду, — сказала Василина, надувши губи, як мала дитина, — я не п'ю горілки.

— Я Василині сам понесу, та ще й вина, — сказав Хшановський тонким дівочьким голосом, наливши чарку вина і подаючи Василині.

Василина не хотіла брати в руки чарки та все одвертала голову.

— Та йди-бо, Василино! Оце яка чудна! — сказала Ярина і потягла Василину за руку до стола.

— Пий, Василино! — сказав Хшановський.

— Я од вас зроду-віку не візьму чарки, — сказала Василина різким голосом.

Всі засміялись.

— Ну, то випий од мене, — сказав Ястшембський і подав Василині чарку з вином.

Василина взяла чарку і покуштувала. Вино було доб-

ре й солодке. Василина незчулась, як вихилила всю чарку до дна.

Паничі й молодиці зареготались.

— А що? Добре вино? Ану, ще випий од мене! — обізвався Прушинський і знов налив і подав Василині чарку вина.

Василина взяла чарку й випила.

— Е! Бачте, які ви! — обізвалась Ярина. — Як мене, то й не частуєте вином.

— Бо ти вже підтопталась. Ти вже баба, — сказав Прушинський.

— Яка ж я баба? Хіба я вам пула різала, — сказала зобижена Ярина.

Ще довгенько паничі пили, й закушували, та жартували з молодицями, а далі сіли грати в карти.

Тим часом молодиці пішли в садок і познаходили поховані в бур'яні клунки з борошном, з крупами, з пшоном, салом і всяким панським добром. Вони поносили мішки — хто до тітки, хто до матері.

Посесорове добро точилось, як через решето. А паничі все пили, та курили, та грали в карти, доки не розвиднілось надворі, і тільки світом пороз'їжджались додому.

Ястшембський ліг в постіль, курив цигарку, а його думка чогось вертілась коло Васиlines. Він її неначе бачив перед дзеркалом, всю облиту вечірнім сонцем, всю в квітках, в стрічках, в червоному сяєві кругом її чудового лица, кругом тонкого стану. Він багато звів з розуму дівчат, багато любив паннів, та ні одна панна не вразила так глибоко його серця, як Василина. Він почувив в своїй душі щиру, правдиву любов.

Сільська краса, чесність, навіть дикість — все подобалось Ястшембському в Василині.

«Чи не оженитись мені з нею? Але чи любить вона мене? Може, вона мене ненавидить, як усі мужички, й тільки любить мої гроші, гарні убори, червоні чоботи та квітки... А що, якби я оженився з нею?» — подумав Ястшембський і зареготався на всю кімнату.

— Ото було б диво! А багата жінка? А гроші? А Варшава або Київ? А що скаже рідня, що скажуть тітки? Що скажуть сусіди? Ну, це вдрав би штуку! Не знати що лізе в голову, та й годі! — сказав Ястшембський й з тими словами закутався в укривало й заснув міцним-міцним сном.

Другого дня Ястшембський ввійшов в залу й одчинив вікно в садок. Під вікном були витолочені всі квітки, а кущі оргинії лежали при землі поламані. По грядках на квітках було видно широкі сліди.

— Одарко! — гукнув він в пекарню.— Хто це витолочив квітки? Який це чорт понапускав товару в садок? Чи ти ба, що то на квітках!

— Може, вночі перескочила через тин товаряка. Це, мабуть, погоничі не зачинили звечора воріт. Оце лишенько мое! Та тут качалась, мабуть, і не одна товаряка! — бідкалась Одарка, заглядаючи через вікно в садок.

Ястшембський посипав чортами та бісами, як простий мужик. Досталося й Одарці, її батькові й матері, погоничам, наймичкам, з усім їх родом і кодлом. Ястшембський пішов по дворі, заглянув в хату для челяді, вилаяв в батька в матір усіх наймитів і, вернувшись до покоїв, звелів Василю подавати самовар.

Василина принесла самовар й поставила на столі перед Ястшембським. Ястшембський сидів за столом, спершись ліктем на подушку, й курив цигару. Він був в сорочці, в червоному шлафроці й в туфлях, вишитих квітками. Василина глянула на його гарне лице, на густе розкидане волосся на голові, на довгі м'які вуса, на повну білу шию, на міцні, здорові груди й сплахнула. Неприбраний, непричесаний, розхристаний Ястшембський здався Василю ще кращим.

— Що ж ти, Василю, не нудьгуєш за своєю Комарівкою? — спитав ласкаво панич.

— Ні, не скучаю,— ледве обізвалась Василина, насилу піднявши довгі вії.

— Подивись же на мене! Чого ти дивишся у землю, неначе що загубила? — сказав панич.

Василина проти волі підняла віка й одслонила чудові круглі, веселі очі. Ястшембський вхопив її однією рукою за шию й поцілував в око.

— Які в тебе, Василю, очі! Які брови! Де ти взяла такі чудові карі очі?

— У комарівських садках знайшла,— сказала Василина й вже не пручалась.

— От тепер ти стала гарна дівчина: вже не брикаєшся. Як будеш мене любити, то я привезу тобі з Києва таких квіток та золотих стрічок, яких ти зроду не бачила. Чи любиш мене, га? — спитав панич в Василю, ласкаво заглядаючи їй в вічі.

Василина стояла перед ним, як дитина, з спущеними віками, з похиленою головою.

Ястшембський пригорнув Василю й поцілував в губи. М'які пахучі губи влекли її, неначе огонь...

Василина оговталась, привикла до села, привикла до двору й почувала, що полюбила панича.

Раз, в неділю, надвечір, Василина вийшла погуляти, пішла понад ставком й дійшла до млина. Через греблю йшов Василь Кравченко, накинувши чорну свиту на одно плече. Василина почала вже забувати за його. Вона несподівано вгляділа його й не знала, чи йти далі, чи вернутись.

Василь приступив до неї, поздоровкався й пішов поруч з нею. Вони перейшли через греблю, повернули поза млином й пішли попід вербами. По зеленому лузі вилася маленька течія, стікаючи з лотоків. Верби й лози росли над тихою течією по обидва боки й прикривали її густим гіллям.

Василь став над самою водою під вербою. Василина й собі стала. Вони й досі не промовили між собою ні одного слова.

— Василю, що ж буде з нашого кохання? Скільки раз я підходив під панський двір, виглядав тебе, а ти до мене ні разу не вийшла. Чи не дурно я топчу стежку до тебе? — сказав Василь.

Василина мовчала, спустивши очі додолу. Василеві здалося, що з неба впали найкращі зорі й десь погасли в хмарах.

— Василю, серце моє! Згадай, як ми кохались під тим кучерявим дубом.

Василина мовчала й думала. Її лице було невеселе. «Чого в його стало таке плисквате лице, чого він став не такий гарний, як був колись весною. Ні, вже я його зовсім перестала любити», — думала Василина й все мовчала.

— Чого ж ти, Василю, мовчиш? Промов до мене хоч словечко, моє серце. Чи слати до тебе старостів, чи ні?

— Я й сама не знаю, — насилу промовила Василина.

— Може, ти полюбила кого, може, тебе з розуму зводить наш панич? — спитав Василь.

Перед Василюю, як з землі, виріс панич, високий, плечистий, з рум'яними щоками, з повною шиєю. Вона неначе почувила на своїх щоках м'які, як шовк, пахучі вуса, почувла чудові гарячі уста й заплакала.

— Не плач, нерозсудлива дівчино! Покинь пана та вертайся додому. Ти не знаєш, що то за люди паничі. Коли не знаєш, то розпитай людей. Панич тебе зведе з розуму і прожене з свого дому, як прогнав вже не одну дурну дівчину.

— Ні, панич цього не зробить зо мною.

— А ти йому ймеш віри... Не суши мене, Василю; скажи мені щирю правду, чи слати до тебе старостів, чи ні?

Молода дівчина вгадала душею, як вгадують малі діти, що Василь каже правду, й злякалась. Вона зрозуміла, що настала така хвилина для неї, коли вона або повинна занепасти свій довгий вік, або спасти себе од якогось великого горя.

— Василю, серце мое, голубко моя! Скажи мені, що маєш на душі? Не муч мене. Чи любиш мене вірно, чи з мене смієшся?

— Нащо мені з тебе сміятись... коли я тебе вже не...

Василина не мала сили вимовити одного слова. Вона згадала чудові пишні вечори та ночі під лісом, під кучерявим дубом, згадала своє кохання, пахуче, як весною садки.

— Стережись, Василю! Колись згадаєш мої слова. Я ж тебе люблю й ладен за тебе душу оддати. Ти полюбила панича?

Василина мовчала й голову схилила на груди. В її душі неначе схопилась буря, неначе над вербами загримів грім, заблискала блискавка й насунулись чорні хмари. Їй здалось, що вона стоїть над шумом, на хисткій кладці: або йти й топитись, або вертатись назад.

— Ти полюбила панича? — крикнув не своїм голосом Василь.

Василина прокинулась, як од сну, й вся затрусилась. Для неї здалося, що вода клекоче під ногами, рие берег й от-от знесе її під кручу. Вона простягла руку, щоб ухопитись, й справді вхопилась за вербову гілку.

— Будь же ти тричі проклята на весь свій вік, — крикнув Василь, піднявши кулаки вгору над самою Василюною головою.

Василь скочив через вузьку річечку й пішов між вербами. Василина неначе прокинулась од страшного сну й кинулась вслід за ним. Червоний чобіт став на самий берег і пірнув у воду. Вона не мала сили перескочити через воду й спинилась на березі. Вона вся дрижала, неначе під нею пірнула хистка кладка й вона потопає в кипучій воді.

А Василь ішов і не обертався. Між зеленими вербами тільки білів його солом'яний бриль. Василина серцем почувала, що то втекло од неї щастя дівчини, жінки, матері, щастя української селянки, що вона ступила на якусь дуже небезпечну стежку.

Василя стало не видно; не чуть було й шелесту трави та вербового гілля. Надворі вже смеркалось. Між вербами стало тихо й поночі. Василюні здалося, що вона десь заблудилась вночі в темному лісі, блукає між деревом й

не може ніяк знайти стежки. Тиха вода лилася через її чобіт. Од млинових коліс почувся далекий шум. Василина почула той шум, почула, що їй холодно в ногу, й опам'яталась. Вона вийшла на шлях, пішла греблею, а важка дума, як камінь, давила її серце.

Василина вернулась у двір і вгляділа на ганку Ястшембського. Вона глянула на його лице й неначе ожила.

«Серце моє, ясний місяцю! — подумала Василина, дивлячись на його. — Як я тебе люблю! Я за тебе ладна оддати свою душу».

Минула ніч. Вранці наймички й наймити повиходили на двір і побачили, що панські ворота вимазані дьогтем, а на воротах стримить на палиці сніпок. Скрізь попад шляхом тин був розкиданий. Хтось на городі повіривав усю квасолю, гарбузи, повиносив на шлях й поскладав на здорові купи. Всі висадки були витолочені, неначе по їх качались коні, а морква, буряки валялись скрізь по шляху, по грядках. Під самими вікнами в Ястшембського лежала на клумбах повіривана з корінням оргинія.

Наймити ходили, мовчки оглядали шкоду й тільки прицмокували. Повибігали наймички й наробили гвалту на весь город. Одарка проклинала всіх парубків, лаяла наймитів, ходила по спустошених грядках й тільки руки ламала. Ні один наймит не схотів знімати з воріт віхи, доки не прибігла Ярина й не скинула її.

На той гвалт вийшов Ястшембський. Одарка та Ярина розказали йому про шкоду на городі. Ястшембський позіхнув на весь рот, махнув рукою і сказав:

— А котра це з вас, молодиці, винна? Чи Одарка, чи Ярина?

— Василина, скажіть лучче, — обізвалась з злістю Одарка, — доки її не було в дворі, доти й лиха не було.

— Нічого, нічого. Діждемо літа, насадимо гарбузів. Буде чим вітати мірошника, — сказав Ястшембський до Одарки.

Одарка прикусила язика й замовкла.

Хто зробив шкоду, за те ніхто не дізнався. Про те знала одна Василина. Од того часу вона почала стерегтися Василя Кравченка.

Незабаром, восени, Ястшембський поїхав у Київ й навіз Василені гостинців: вінків на голову з рож, перемішаних з золотими та срібними квітками, поробленими з парчових стрічок, широких червоних та зелених стрічок, матерії на керсет з шовковими червоними квітками, ще й нові червоні чоботи. Василина жила в панському дворі, як у раї.

— Чи любиш тепер мене, Василю? — спитав її Ястшембський.

— Люблю більше, як батька, як матір, хоч би ви й не купували мені гостинців, — сказала Василина.

Настала зима. Випав великий сніг. Почалась надворі завірюха. Ястшембський нудився в своїх покоях, частенько їздив до сусід в гості, їздив з сусідами на влови, але все-таки його брала нудьга. Сільське життя давило його в зимній час, як лиха година.

Раз зимою сусіди паничі намоглися до Ястшембського на дикий бал.

— Пане Ястшембський! Наші вельможні панни такі манірні, такі тонні та скучні! Попроси нас ще до своїх одалісок на дикий бал, — просили Ястшембського веселі паничі Хшановський, Прушинський та Мошицький.

— Добре, приїжджайте в суботу ввечері. Я не звелю нікого приймати. Розкажуйте всім, що я виїхав до Києва, — сказав Ястшембський.

Настала субота. До Ястшембського поз'їздилися молоді паничі. Приїхав Хшановський парою чудових коней в критих санках, приїхав Прушинський. Він по дорозі заїхав до Мошицького й взяв його з собою.

Настав вечір. Ястшембський звелів наймитові зачинити браму й ніяких гостей не пускати в двір, а якби ще хто приїхав, то звелів сказати, що панич поїхав до Києва й швидко не приїде.

Надворі пішов сніг, піднявся вітер. Метелиця засипала землю снігом, як піском. Вітер піднімався зверху, падав вниз й неспаче лизав язиками по снігу, по хатах, по садках і заносив усе дрібним снігом.

А в покоях в Ястшембського було тепло, тихо та ясно. На стінах горіли канделябри, на столах палали лампи. На столі стояв блискучий самовар. Весь стіл був заставлений гарною посудом, паляничками, бубличками, кренделями, варенням, коробками тютюну, дорогих цигар. Стови гарячого пару виривався з-під покришки самовара й бив вгору під саму стелю.

Чотири паничі в дуже вольних позах то сиділи, то лежали кругом стола, курили цигари, пили чай та закушували. Василина наливала чай. Вона була в стрічках, в розкішному вінку з червоних та жовтих рож з золотими осередками. Над самим лобом блищав рядок квіток з парчових золотих та срібних стьожок. Тонка біла сорочка була чудово вишита од плечей до самих ліктів. Шиягнулась од намиста й дукачів. Розкішні довгі стрічки вкривали її плечі й спину й спадали до пояса. Василина стала повніша

на виду, стала біла та рум'яна. Чудові веселі очі горіли вогнем. Чорні брови, як шовкові шнурки, стали ще ясніші, ще чорніші на білому лобі.

По покоях вештались Одарка, Ярина та Олена, гарно зав'язані здоровими хустками, в нових юбках та в червоних чоботях. Одна подавала сухарці, друга накладала варення, третя нікала з кутка в куток без жодного діла. Всі вони знали, що паничі люблять, щоб коло їх вештались гарні молодиці та дівчата.

Паничі голосно розмовляли, змагались, реготались, жартували з молодицями та курили цигари. Кругом стола йшов угору дим, неначе хто на столі розіклав курево од комарів та мошки.

— Васирино! Поналивай нам ще по стаканові чаю,— сказав Ястшембський.

Василина приступила до столу, позакачувала рукави і почала наливати чай. На її невеличких пальцях заблищали срібні та мідні персні.

— Де ти, пане Ястшембський, достав собі таку паву? — спитав Хшановський в хазяїна.

— Не далі як у Комарівці,— обізвався з-за стола Ястшембський.

— Та й гарна ж ти, Васирино,— сказав Хшановський, заглядаючи Василині в вічі,— ану, підведи очі вгору! А які в неї бровенята! Неначе хто намалював на папері! Чи ти знаєш, Васирино, що ти гарна?

— Як для кого. Для вас, може, й гарна, а для кого іншого, то, може, й негарна,— сказала Василина сміливо, але вже без крику й без дикості.

— Ану, подивися на мене,— промовив по другу руку Василини Мошицький, панок, схожий на Хшановського, зовсім полинялий, хоч і молодий, з дівчачим, блідим та сухим лицем, з ріденькою гострою рудою борідкою.

Василина глянула на його й одвернулась. Мошицький був такий гидкий для неї, що вона аж іздригнулась. Українські селяни якраз в такий постаті бачать дідьків під греблею.

— Чого ж ти одвертаєшся од мене? Хіба я тобі не сподобний, чи що? — спитав її солоденьким жіноцьким голосом Мошицький і здушив її за лікоть.

Василина легенько одвела його руку набік.

— Ой лишенько! Через вас я розлила чай на скатерть,— сказала Василина дзвінким, як кришталь, голосом.

— Та й голосок же в тебе! Може, ти нам заспіваєш? — спитав пан Хшановський.

— Оце, не мала б чого робити, та співала,— сказала Василина.

— Я не дуже люблю їх співи,— обізвався Прушинський.— Одарко! Ходи, лишень, сюди ближче! Чого ти ховаєшся по закутках?..

Одарка наблизилась до столу.

— Чи ти вмієш танцювати? — спитав її Прушинський.— От я люблю, як дівчата й молодиці танцюють. Ану, Одарко, потанцюй, а я подивлюсь.

— А з ким же я буду танцювати? Хіба з вами,— сказала Одарка.

— А з Яриною. Ярино, Олено! Чого це ви ходите по хаті без роботи? Ану, до танців,— гукнув Прушинський.

— Якби по чарці, а після чарки музики, то я хоч би й зараз танцювала,— сказала Одарка, котру вже брала охота до веселої розваги.

— Потривай, ось я вип'ю чай, то я тобі й заграю, аби тільки танцювала,— сказав Хшановський.

— Не бійсь, якби з хлопцями, то так би гацали козачка, що аж хата трусилася б! Одарко! Чи ти любиш хлопців? — спитав Прушинський.

— А чом же? Аби тільки були гарні,— сказала Одарка.

— А яких ти більше любиш, чи чорнявих, чи білявих? — спитав Прушинський.

— Чорнявих, таких, як ви,— сміливо сказала Одарка.

— Он як! — крикнув Прушинський і вхопив Одарку за руку.

Одарка засміялась і заверещала.

— Ой лишечко! Ще й намисто на мені порвете. Гетьте, йдіть собі до паннів,— заверещала Одарка.

Прушинський вхопив Одарку за руки й здушив з усієї сили. Одарка закричала на всю хату.

— Йй же богу, оця компанія подобається мені більш, ніж компанія наших, дуже вже звичайних, аж пісних паннів: там все на пундиках та на цукерках, а тут схочеш — вщипнеш, як тобі уподобно,— сказав Прушинський й з тими словами вщипнув Василину за руку.

— Я цього не люблю! Нехай мене той займає, хто кохання в серці має,— сказала сердито Василина.

— Але ти сердита, як я бачу,— сказав Прушинський.

Василина надула губи, крутнулась назад і пішла в куток. За нею слідком погнались чотири нари паничівських очей. Василина повернулась назад, перейшла залу од кутка до кутка помаленьку, як походжають по горницях панни, й перейшла з такою грацією, з такою повагою до себе, якій позавидували б панни,

— Пане Ястшембський! Розворуши як-небудь Василю, щоб вона потанцювала,— просив Хшановський.

— Треба дати молодицям по чарці, щоб у їх трохи заморочилась голова,— сказав Ястшембський і звелів Ярині подати пляшку з горілкою й другу з вишнівкою.

— Ану, молодиці, по чарці, може, будете веселіші! — гукнув Ястшембський.

— Я до того торгу й пішки,— обізвалась Одарка.

— Напиймося хоча тут, бо на тім світі не дадуть,— за-тягла й собі Ярина.

Передніше випили по чарці паничі й закусили, а за паничами ковтнули по чарці молодиці. Ястшембський налив Василю вишнівки. Василина запишалась, накопила губи й випила півчарки, втираючи губи хусткою. Чарка пішла за чаркою. В кінець усього Василина хильнула повну чарку горілки до самого дна.

Мошицький сів за фортеп'ян й загравав козачка.

Старий фортеп'ян зашипів, заклацав поодбиваними клавішами, як вовк зубами, але все-таки Мошицький виволік з його мелодію до танців. Одарка не втерпіла й пішла дріботіти козачка. Проти неї стала Ярина. Скінчила дрібушки Одарка, а проти неї, неначе посипала дрібним горохом, Ярина. Одарку взяла зависність. Вона взялась у боки, підвела голову угору, підняла лице до стелі й вдарила тропака так дрібно, що аж склянки на столі задзвеніли. Вона тричі перекрутилась сама, вхопила Ярину за плечі й з нею ще тричі перекрутилась.

— Василю! Та йди-бо! Чого це ти соромишся! — гукнула Одарка до Василю й потягла її за руку.

Василю давно вже хотілось танцювати, та вона сама якось не сміла виступити перед паничами: Тепер вона не втерпіла. В неї закрутилась голова. Музики, дим од тютюну, паничівські очі й брови — все вдарило разом по її нервах, неначе смичок по натягнутих струнах. Вона взялась пальцями за червоний хвартушок, трошки підняла його й пішла в танець. Червоні чоботи неначе літали по помості, не черкались об землю. Дрібно миготіли ноги, зливаючись в червоний світ блискучими іскряними скалками. Рівно перейшла Василина залу дрібушками. Тонкий стан не зігнувся ні на одну кришку. Плечі неначе пливли тихо. Василина держала голову гордо угору й разом з тим пишалась, спустивши очі додолу. Вінок з червоних та жовтих рож на голові не поворушився ні одним листочком. Вінок з золотих квіток, перемішаних з сріблом, чудово блищав на чорних косах над самим чистим блискучим високим лобом і кидав золотий світ на високі чорні брови,

на чудові щоки. Василина розгорілась. Одступаючи назад від Одарки, вона блиснула очима, неначе посипала по хаті іскрами. Золоті квітки на голові затрусилась. З них неначе закрापала золота роса на лице, на гарячі щоки. Василина легенько нагнула голову, швидко підвела її, ще раз блиснула очима й почала перекручуватись. Ціла хмара довгих стрічок посипалась з спини на плечі, на груди, на руки. Здавалось, ніби вона заплуталась у легенькій хмарі з широких стрічок і ніяк не могла з них виплутатись. Широкі стрічки, як павутиння, обсипали її лице, обкручувались кругом тонкої шиї, падали на намисто, на дукачі й знов злітали, як метелики, й сідали на голові, хапались за плечі, липли до стану, обкручувались кругом рук червоними, зеленими гадюками. Василина вся палала. Її щоки горіли. Серед хмар густого диму вона здавалась чимсь кращим, ніж проста дівчина. Здавалось, вона літала десь високо у синіх хмарах, виляся на повітрі у небі, а легкий вітер грався її стрічками та квітками...

Ястшембського розібрало. Він не втерпів, схопився з канапи й побіг до Василини, пританцьовуючи на ході зовсім по-парубоцькому, щоб вхопити її й пригорнути до себе... Щось рипнуло сінешніми дверми й вкотилось у прихожу, як копиця; за першою копицею всунулась в двері друга копиця. Обидві постаті були й справді схожі на копиці сіна вночі серед степу, зверху притрушені снігом. Вони стояли, як неживі, й повітріщали очі в двері, одчинені в залу...

То були дві тітки пана Ястшембського, старі панни. Старша звалась Ядвіга, а менша Юзефа. Ядвізі стукнуло сорок п'ять років, а Юзефі минуло тридцять. Вони зібрались їхати в Богуслав до костьола, думали заїхати туди завидна й переночувать у своєї приятельки, але їх захопила в дорозі завірюха. Дорогу зовсім замело. Погонич збився з шляху, довго блукав по чистому полі, насилу знайшов шлях, і панни завернули на ніч до свого небожа в Журавку.

Ястшембський звелів паймитові Микиті заперти браму й нікого не пускати у двір; але Микита зрозумів так його слова, щоб не пускати тільки чужих. Він давно знав паничевих тіток і був ладен одперти перед ними панські комори й льохи, не тільки ворота. Санки тихенько всунулись у двір.

А дикий бал саме розгорівся. Василина причарувала всіх танцями. Всі паничі стояли й роти пороззявляли. Василина крутилась по хаті з Одаркою, побравшись на-

вхрест руками, то знов розходилась з нею й тихо переходила залу дрібушками.

Ястшембський затупотів закаблуками слідком за Василюю. Тоненький Хшановський й собі розохотився й став пританцьовувать, стоячи серед хати. Дим стояв у залі, хоч сокиру вішай. Ясний світ лився од свічок й світив на балет.

Ядвіга й Юзефа ввійшли в прихожу, заглянули в залу і ніяк не могли розібрати, що то воно діється в залі в небіжа. Вони вгляділи серед зали Василюю, як паву, вбрану в стрічки та квітки; вгляділи Одарку, Ярину й Олену. Всі чотири танцювали по залі та крутились. Обом паннам здалося, що Ястшембського нема дома, що слуги поналазили у покої й танцюють з погоничами. Коли зирк! Проти Василюни виступає Ястшембський і тупотить закаблуками, а там далі виплила з туману пишна постать Прушинського, а коло стола танцює тоненькими козиними ніжками пан Хшановський...

Тітки пороззявляли роти. Вони полякались. В них розум був такий темний, як і в сільських бабів. Їм здалось, що по степену водила їх нечиста сила й завела до себе на бал у якісь нетрі; здалось, що то танцюють не дівчата, не молодиці, не паничі, а чорти, поперекидавшись людьми. В Ядвіги й в Юзефи похололо в душі. Вони думали, що дідьки прискочать до них, потягнуть у танець, що вони будуть танцювати до світу, а як тільки півні заспівають,— і покої, і світло, і люди щезнуть, і вони зостануться у болоті серед лісу.

— Пресвята діво Маріє! — промовила Ядвіга й перехрестилась.

— Во ім'я отця й сина й святого духа! На віки віков, амінь,— перехрестилась Юзефа.

А покої й люди не щезали. Василюна пливла по залі, як хмара серед неба, обзолочена світом сонця, Одарка крутилась з Яриною, побравшись за плечі руками, а за фортеп'яном сидів пан Мошицький і грав: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде!»

Ядвіга здалека дивилась через двері, а далі насмілилась, підступила ближче й заглянула через поріг, висунувши в залу закутану голову.

Перший вглядів її Мошицький. Він сидів за фортеп'яном якраз проти дверей, вглядів якусь чорну копицю, зверху перев'язану білим перевеслом, крикнув і перестав грати.

Всі перестали танцювати й обернулись до дверей. В дверях стояло щось широке й чорне, за ним щось друге, ще ширше й чорніше. Обидві постаті були дуже схожі на черниць у широких мантиях та клобуках.

— Який чорт впустив оцих черниць! — крикнув з злістю Ястшембський.— Чого вам тут треба! Хазяїна нема дома. Заїжджайте собі на ніч до попа або у шинок.

Ястшембський думав, що то вшелепались черниці, що збирають на монастир.

— Стасю, що це таке! — гукнула Ядвіга.

— Стасю, що це у тебе за бал! — крикнула Юзефа.

Якби з ями встали батько й мати Ястшембського і прийшли до його в гості, він не злякався б так, як злякався своїх тіток. В його затрусилась нога й руки. Він зблід, потім почервонів, потім знов зблід, хотів щось говорити,— язик не повертався в роті, хотів рушити з місця, ноги не слухали його. Він стояв, як стовп, й дивився на дві чорні постаті з білими перевеслами на лобах.

— Ой, гвалт! Приїхали Ястшембського тітки,— запищав Хшановський до Прушинського і торкнув його ліктем.

— Чи не прокляті тобі відьми! Й присурганились, неначе їм зумисне хто дав знати за наш бал,— сказав з злістю Прушинський.

Молодиці вгледіли тіток і зараз їх впізнали. Вони всі з переляку кинулись назад у двері й поховались у Ястшембського кабінеті. Василина постояла, постояла, подивилась на старих паннів й собі вскочила у кабінет, ще й двері причинила. Кабінет був за залом. З його не можна було вийти до пекарні інакше як через залу..

Ястшембський опам'ятався, вхопив зі стола свічку й побіг у прихожу. Його міна була солодка й ласкава, а в душі він кляв тіток на всі заставки.

— Добрий вечір, мої кохані тітки! Ото спасибі вам, що ви заїхали до мене, а в мене гості, мої кохані, мої милі! — говорив Ястшембський, цмокаючи по кілька раз у руки тіток.

«А бодай вас був вовк поїв у лісі. Й притеребились прокляті відьми! Ще оце почнуть читати мені нотації»,— думав Ястшембський, говорячи тіткам компліменти.

Другі паничі кинулись і собі у прихожу й почали розпаковувати паннів.

— І пан Прушинський тут! — закричали дзвінками, але не дуже тонкими, горловими голосами старі панни.— Дуже раді, дуже раді, що побачились з вами так несподівано...

Обидві панни дуже любили Прушинського, вже дожджало панича, але гарного, здорового й веселого. Кожна з них мала надію вийти за його заміж.

— Я неначе знав, що ви сьогодні заїдете до небожа! — сказав пан Прушинський.— Мені неначе янгол з неба го-

ворив сьогодні цілий ранок: «Запрягай коні, Прушинський! Запрягай коні та їдь у Журавку». От я взяв та й приїхав. І не помилився.

Обидві панни ласкаво осміхнулисьь.

Паничі вчотирьох насилу порозвірчували старих кокеток. Вони були позавірчовані в шуби, в бурнуса, в кохти, в товсті хустки та хусточки, як єгипетські мумії. Паничі накидали цілу купу одежі, неначе в хаті роздяглось двадцять чоловіка мужиків. Панни порозв'язували білі хустки з лобів, потім порозв'язували здорові теплі хустки, потім менші чорні хустки і знов на їх лобах забілили білі хусточки, а на шиях теплі та мохнаті боа. Ястшембський насилу постягав з їх оксамитові на лисах чоботи, а в тих чоботях були ще теплі черевики.

Незабаром одчинились двері, й погонич, обсипаний снігом, з відлогою на голові, насилу вліз у двері з цілим оберемком скриньок, коробок, круглих, і довгих, і куценьких. Панни почали розглядати коробки, лічити їх і не долічились двох паперових коробочок з рукавичками та стрічками.

— Кіндрате! Ти не все позабирав з санок; ще нема отакеньких двох маленьких коробочок: одна маленька, а друга малесенька!

— Йй-богу, нема! Я всі санки витрусив,— обізвався Кіндрат, котрому ці коробки, як і самі лихі панни, кілком стриміли у душі.

— Не видумуй та йди пошукай. Може, де витрусив у сніг,— сказали панни.— Стасю! Піди, серце, та пошукай тих скриньок, бо з цими дурними наймитами тільки лиха наберешся.

Бідний Стась вискочив у однім сюртуці надвір. Метелиця вила, як собака. Сніг трусився з стріхи, наче сухий пісок. Стась з Кіндратом перегребли весь сніг кругом санок і не знайшли тих скриньок. Винесли з пекарні кочерги та ліхтарі, знов перегребли кочергами сухий сніг й таки знайшли білі коробочки. Стась трусився, як у пропасниці. Старі тітки подякували йому.

Тим часом паничі никали по залі в хмарах з тютюнового диму, а молодиці притаїлись у паничевому кабінеті. Й не знали, як звідтіль вискочити. Прушинський вскочив у темний кабінет, так що його не примітили панни, й почав зумисне виганяти молодиць та щипати їх. Молодиці бігали по темній кімнаті, неначе у піжмурки грали, а далі Одарка не видержала та й кинулась протовпом через залу й прихожу; за нею побігла Ярина, а далі Олена, а за Оленою — Василина. Всі були прибрані по-празниковому, а Василина

аж сяла квітками та стрічками. Старі панни повітріщали на їх очі.

— Та й багато ж ти, серце Стасю, держиш найми-чок,— сказала старша, панна Ядвіга.

— Та ще й гарних! У тебе, серце Стасюню, не погані наймички, а ця дівчина, то просто на диво красуня,— обі-звалась Юзефа, поглядаючи на паничів.

— Аж чотири! — неначе про себе сказала Ядвіга.

— Бо й кавалерів чотири,— якось проти волі вихопи-лась Юзефа й почервоніла до самих русих кіс.

— Дівчино! Вернися, лишень, сюди! — гукнула Ядвіга на Василю.

Василина вернулась з-за порога.

— Розклади зараз, таки зараз, вогонь та постав до вогню залізка, та вигладь нам сукні, а молодиці нехай скидають свої убори та заходжуються коло печі: треба зготувати гостям вечерю та...

— Нехай вам гладить сукні, хто схочс, а я не буду,— одрубала Василина.

Панни й Ястшембський повітріщали на Василю очі.

— Чом же ти не будеш гладить? — спитала Юзефа.

— Нехай Одарка чи Ярина вам гладять, а я вам не наймичка,— сказала Василина й зблідла на лиці.

Вона щиро любила Ястшембського, знала, що Ястшембський любить її, і вона вважала себе чимось вищим од простої наймички. Грубий тон старої панни обидив її.

— Не видумуй не знати чого! Скидай оті золоті квітки та стрічки та заходжуйся коло печі. Ти наймичка,— так і знай свою службу. Годі тобі танцювати в покоях під фор-теп'ян,— сказала із злістю стара панна, завидуючи красі простої мужички.

— Не ви, пані, купували мені ці золоті квітки та стріч-ки, не для вас я їх і скину,— сказала Василина, стоячи коло порога.

Ястшембський закипів, як окріп. Юзефа од злості вер-ретенилась. І в тітки, й у небожа піднялась бурєю шляхет-ська гордість. Ястшембський насилу вдержався, щоб не вдарити Василю по щоці.

Василина повернулась, гуркнула дверима й вийшла у пекарню.

— Серце Стасю! Що це за наймичка в тебе! — крикну-ла Ядвіга.— Нащо так розпустив оцих наймичок?

Стась стояв і мовчав.

Одарка і Ярина поскидали з себе празникову одежу й повбирались у буденну. Вони заходились коло печі варити вечерю. Василина впала на лаву, сперлась на стіл ліктем

і неначе вмерла. Її бліде лице стало неначе зроблене з воску.

Чад од диму, од наливки закрутив її голову. Недавні танці, у котрих нею милувались всі паничі, милувався коханий Стась, ще вище підняли її думку вгору. Білий лоб з високими бровами й тепер гордо піднімався вгору, обрамований золотими квітками та рожками. Василю хотілось танцювати й танцювати, слухати музики й ще танцювати до втоми. А тут приїхали противні старі панни, знущуються над нею, нагадують їй, що вона далеко стоїть од коханого Стася, що вона не більше, як проста наймичка.

Незабаром Ядвіга й Юзефа ввійшли у пекарню й почали розпоряджатись, як у себе дома. Вони звеліли нарізати курей, зварити суп, спекти печеню, а потім, після вечері, зробити для їх обох ванну.

Молодиці порались коло печі, а Василю сиділа коло столу, наче горда панія, й з злістю поглядала на паннів. Старі панни скося поглядали на її чудові очі. Очі блищали, як у вовчиці. Панни боялись зачіпати Василю.

Закирали кури під ножем. Запалало в печі. Молодиці носили відрами воду, наливали в казани, гріли окропи та кляли старих паннів: їм прийшлося покинути покої, перейти до печі, брести по снігу до бочки з водою, гріти окропи на ванну старим відьмам.

Старі панни закидали небожів кабінет валізами та скриньками, завішали усякими сукнями та капелюшами. Вони позачісувались, попробирались в гарні сукні, в квітки та стрічки й повиходили до паничів. Паничі сиділи за столом у залі й курили цигари, смутно поглядаючи на старих паннів. Пляшки, чарки, молоді гарні молодиці щезли, й перед паничами, неначе якимсь чудом, стриміли дві старі панни.

Ядвіга була стара та суха, як опеньок. Довгий сухий ніс стримів, наче притика у возі. Юзефа була ще гарна з лица, повновида, з довгими повними щоками, з довгим тонким носом; повне воло висіло на всю шию. Врівні з ними Хшановський та Мошицький виглядали молодими паннами, у котрих повиростали навіщось ріденькі бороди.

Розмова не клеїлась. Панни кокетували, спідлоба поглядали на велику гарну постать Прушинського й все зачіпали його. Недавня оргія, котру почули старі панни носами, дуже роздратовала їх.

— Але пан Прушинський добре танцює,— сказала Ядвіга,— я не знала, що ви так умієте танцювати козачка.

— Ат... під веселий час... Чом же й не потанцювати,— ледве обізвався Прушинський.

Хшановський і Мошицький попускали очі додолю. Їм було дуже сором перед паннами. Вони були з луччих сімей і знали, що ці панни порозказують всім у цілому повіті за дикий бал. Одначе всі паничі були дуже звичайні й делікатні, як аглицькі джентльмени. Ніхто не подумав би, що вони за годину перед тим обходились з молодицями з замахами й мінами щирих українських парубків.

Тим часом подали чай. Паничі розговорились. Панни цокотіли, як сороки. Вони розказали, що зібрались їхати на ніч у Богуслав до костьола, але збились з дороги й му-сили заїхати до свого небожа. Після чаю подали вечерю. За вечерею дикий бал зовсім вийшов, як пара, з паничівських голів. Вони з диких паничів поставали зовсім свійськими, зовсім європейськими паничами, підносили потраву паннам, подавали тарілки, наливали вино. Юзефа дала собі слово запагубити навіки гарного Прушинського, а Ядвіга була ладна вдоволитись і тоненьким Хшановським.

Міцний дух од цигар, дух паничівський, дуже для них наркотичний, паничівська компанія — все це дуже роздражнювало старих паннів. Юзефа після вечері чіплялась до Прушинського, а стара Ядвіга до Хшановського. Вони обидві кокетували, вертілись, бігали по кімнатах, грали на фортеп'яні, але все те нічого не помагало. Паничі, після веселого дикого балу, дуже нудились, позіхали у вічі старим паннам, а далі пішли на другу половину спати.

Панни зістались самі в кабінеті свого небожа.

Ядвіга і Юзефа звеліли зробити собі ванну. Вони думали помолодшати од того за ніч і вранці таки доконати Прушинського та Хшановського.

Молодиці нагріли окропу, налили ванни. Старі панни причинили двері в кабінет, але коло дверей не було ні ключа коло замка, ні заціпки.

— Ой сестро! Чи ти бачиш! Коло дверей нема ні ключа, ні заціпки. А що, як паничі схотять підглядати у двері,— сказала Юзефа.

— Еге, та ще й двері одхилять,— сказала Ядвіга,— треба якось підперти двері.

Панни взяли стола й поставили під дверима, на столі поставили скриню, а на скрині стілець.

— От теперечки, сестро, зовсім безпечно! — сказала Юзефа.

— Ще не все! Треба заткнути дірочку у замкові. О, я знаю тих паничів,— сказала Ядвіга.

— Невже,— сказала Юзефа, плеснувши в долоні.

Ядвіга знайшла шматок вати, й обидві панни пообтикали кругом замок і забили дірочку.

Паничі хотіли їхати додому, щоб утекти од тіток Ястшембського, але надворі була така завірюха, що зовсім позамітала шляхи. Всі мусили зостатись на ніч.

— Ну, приніс же чорт моїх тіток,— сказав Ястшембський до паничів,— не вдалося погуляти.

— Та ще вони ж рознесуть по всьому повіті про наш дикий бал,— бідкався Хшановський.

— Хіба посватай будлі-котру, то мовчатимуть,— сказав Прушинський.

— А вже мені так достанеться од їх,— обізвався Ястшембський.— Вони мають претензію на опікунство надо мною й дуже люблять читати мені гидкі нотації.

Другого дня, чим світ, гості повтікали додому од панив. Панни дурно купались у ванні до півночі.

— Стасю! — почала Ядвіга на самоті з небожем, за самоваром.— По смерті твоєї матері, а нашої покійної сестри, я й сестра для тебе все одно, що рідна твоя мати; що то за компанія, що то за бал був у тебе?

Стась мовчав і тільки колотив ложечкою чай. Він сподівався дістати од тіток двоє сіл після їх смерті.

— Що скажуть наші сусіди! Та тобі ж доведеться житись! Тобі треба вважати на свою репутацію,— знов почала тітка.

— Моя дорога тьотю! Я ж не панна, а панич...— сказав Стась та й замовк.

— Так, серце Стасю! Але ж ті мужички, ті молодиці! Та Василина в золотих квітках! А чого мені наговорила Василина вчора! Чи ти чув?

Стась мовчав, як школяр перед директором.

Після чаю Стась мусив сто раз перецілувати у тіток руки ще й їхати з ними до костьолу. Після служби тітки зайшли до ксьондза й завели туди Стася. Стась скорчився, зморщився перед ксьондзом, як дуже покірна овечка, поцілував його у руку й мусив провадити дуже пісну церковну розмову, підбираючись під клерикальний тон своїх тіточок та пісний тон ксьондза.

«Але ж двоє сіл, двоє сіл! — думав Стась.— За це варто витерпіти од тіток усяку муку».

Чутка про дикий бал у панському дворі пішла по селу й нікого не здивувала, пішла й по близьких селах, дійшла й у Комарівку до Василюниного батька. Паляник стривожився.

На різдво Василюна одпросилась в Ястшембського у гості до батька. Ястшембський пустив її, ще й заплатив вперед усі гроші за рік, наказавши вернутись того ж таки дня.

Василюна прийшла до батька гарно вбрана. На ній була дорога юбка, дорога спідниця, чудова тонка сорочка з вишиваними рукавами, добре намисто з дукачами, квітки, стрічки, та все не прості, а дорогі. Василюна стала чогось схожа на панну.

Привітавшись до батька, до матері, до сестер, вона поздоровила їх з святками й скинула свиту. Мати аж плеснула в долоні. Серед хати стояла Василюна, як маківка. Дорогі квітчасті убори, стрічки та квітки так і засяли на всю хату.

— Чи це ти, Василюно, посправляла собі одержу за свої гроші? — спитала мати.

— Ні, мамо, за свої гроші я купила собі тільки добре намисто. Це все справив панич, — сказала Василюна.

— Гляди лиш, дочко, стережися, — сказав батько, — за журавського посесора ходить недобра слава. Він тобі недурно справляє таку дорогу одержу.

— Нехай справляє, коли гроші має. Хіба він тільки мені справляє? Він справляє й другим наймичкам, — сказала Василюна.

— Мені розказували журавці за твого пана таке, що й не годиться казати, — говорив Паляник. — Ти, Василюно, добре зробиш, як одійдеш од пана.

Василюна затрусилась і зблідла.

— Чого ж мені од його одходити, коли мені в його добре, — тихо промовила Василюна, опустивши очі додолу.

Мати подивилась на її панські білі руки й засмутилась.

— Кидай, Василюно, пана та вертайся додому, — сказала мати, — обійдеться й без служби.

— А де ж я наймуся? У мене нема кожуха, нема й доброї свити, — сказала Василюна.

— Заробиш на буряках, то й справиш собі кожуха, — сказала мати, — а до пана ми тебе більше не пустимо.

Василюні одразу стала немила батькова хата, став немилый батько, немила мати. Вона ледве вдержала сльози.

Мати почакувала дочку, поставила на стіл полудень, внесла миску яблук. Васирина ні до чого й не доторкнулась. Вона сиділа на лаві бліда, як стіна. Мати розпитувала її за пана, за його наймишок. Васирина ледве обзивалась словом.

Надворі сутеніло. Васирина брала журба. Її тягло в Журавку. Вона згадала чудове лице, чудові губи Ястшембського й не могла довше сидіти в батька. Мати говорила з нею, сестри розпитували, а її думка все літала коло милого.

Перед вечором Васирина почала прощатись. Батько не хотів її пускати.

— Піду! — сказала Васирина.— Посесор звелів мені вернутись сьогодні, він оддав гроші вперед за рік.

— Не йди, дочко. Щось недобре чує моя душа. Покинь службу та зоставайся дома,— говорила мати.

— Піду, мамо! — сказала Васирина.

Васирина почувала, що не може зостатись дома. Вона почувала, що кохання залило всю її душу, що вона не може прожити без Ястшембського ні одного дня.

Паляник глянув на гроші, що принесла Васирина. Грошей було треба. Приходив час платити податі.

— Не йди, дочко,— сказав батько,— ти така молода, а про панича недобра слава йде.

— Я, тату, не дитина,— сказала Васирина, надіваючи свиту.

— Та як же ти підеш проти ночі, та ще через ліс? — бідкалась мати.

— Перейду ліс завидна,— сказала Васирина, хапаючись.

Якби батько силував Васирина зістатись, вона б, здається, втекла з дому.

Вона швиденько попрощалась і побігла з двору. Мати тільки важко здихнула.

Васирина не йшла, а бігла. Якби вона мала крила, вона б летіла. Надворі поночіло. Вона перейшла половину лісу, а надворі вже зовсім смеркалось. Темна зимня ніч впала на ліс. Дерево сумно чорніло на білому снігу. В лісі було тихо й сумно. Васирина йшла, неначе нічого не бачила. Вона перейшла ліс, вийшла на поле, вкрите снігом, як білим полотном, й вгляділа далеко-далеко на горі світло в панських вікнах. Те світло неначе обігріло її й розвеселило.

«Серце мое! Не покину я тебе, хоч би мене силував батько, силувала мати тебе покинути. Вмру, а тебе не

покину!» — думала Василина, дивлячись на світло, що манячило серед широкого, білого, вкритого туманом степу.

А тим часом над головою Василяни збирались чорні хмари.

Одного дня тітки прислали до Ястшембського лист й просили його до себе на вечір. В тому листі вони натякали, що на вечорі буде одна особа для його дуже інтересна: та особа була молода панна Броніслава Дембінська, небога одного близького сусіда, польського пана. Вона приїхала до дядька в гості з Волині на кілька місяців.

«Приберися, Стасю, чепурненько, бо панна гарна, молода й має більше двадцяти тисяч карбованців в київських банках», — писали тітки.

Ястшембський причепурився й покатав до тіток.

В тіток зібралась чимала компанія. Вже пізенько приїхала й панна Броніслава. То була висока гарна панна за двадцять років, русява, біла, з рожевими щоками, делікатна, як дитина, весела й поважна, як щира аристократка. Вона була вся в чорному й тільки на тоненькій шиї червоніла вузька червона оксамитова стьожка. Вся русява голова була в розкішних локонах, а дві білі рожі, недбайливо кинуті між хмари локонів, надавали незвичайно делікатний колорит її білому лицю та червоним, як рожеві пуп'янки, губам. Чорна сукня міцно обхоплювала її повні плечі й зменшувала повну її постать.

Прушинський, Хшановський, Мошицький й інші паничі не оступались од панни Броніслави. Ястшембському вона сподобалась, а її тисячі якраз підходили під його плани, бо в його гроші сипались кудись, неначе в якусь торбу з дірками на дні.

Тітки Ястшембського увивались коло панни Броніслави з усієї сили. Ястшембський, чудово убраний, з русявими завитими кучерями, з вусами, позакручуваними в кільця, не оступався од панни Броніслави ні на ступінь.

— А що? Як тобі сподобалась наша волинянка? — питали в Ястшембського тихенько тітки.

— Диво, а не панна! У нас на всю околицю не знайдеш такої, — говорив Ястшембський.

— І таки справді не знайдеш. Вона вчилась у київському інституті, але московство до неї не прилипло. Вона жила у Варшаві, — говорили тітки, — ти тільки подивись, як вона ходить, як говорить, як держить стан. Це диво, а не панна. А карбованці! Кому їх тепер не треба! Хіба ж ти, серце Стасю, мало програв їх у карти.

Ястшембський важко-важко здихнув. Його кишені були неначе з дірками. Що вкине туди, то воно зараз і випаде.

— Треба не випускати з рук цієї панни,— сказав він до тіток.

— Та вже ми вчепимось до неї... Вчепися й ти, серце Стасю,— говорили тітки.

Ястшембський ввійшов у залу. Панна Броніслава походжала по залі, як пава. При кожному ступіні вона вся трусилась, трусилась на голові кільця локонів; трусилась білі рожі в кучерях, трусилась вся голова, ніби була на пружинах, дрижав чудовий бант на талії з чорного кружева та білих шовкових стрічок. Тільки важкий шлейф чорної сукні не трусивсь і волочився за нею, як хвіст у гордого павича.

— Треба женитись! — сказав собі Ястшембський.

Про Василю він навіть у той час й не подумав.

В пекарні, певно од тіток, вже пройшла чутка, що пан Ястшембський оженився з кучерявою панною. Погонич Ястшембського привіз ту чутку і в Журавку й розпустив у пекарні.

— А що, Василю! Скидай золоті квітки, бо швидко з горничної станеш птичницею, а може, й куховаркою,— сказав до Василю погонич.— Наш панич вже має собі панну. Там така кучерява, а ходить уся в золоті.

Василю трохи не зомліла. Вона не догадувалась, що для неї наступить колись такий смутний час: її любов одняла од неї думки, засліпила її душу. Вона жила, як у раї, нічого не думаючи.

Тепер вона неначе прокинулась од сну.

Василю пішла прибрати в горницях. Гнів на Ястшембського ніби перейшов у її руки. Вона замітала горниці й кидала стільцями од злості.

— Чого ти так товчешся? — сказав Ястшембський весело з другої кімнати.

Василю мовчала й з злістю совала стільцями по помості; вона почала витирати вікна, одна шибка дзенькнула й луснула під її руками.

— Що це з тобою сьогодні, Василю? — крикнув Ястшембський, виглянувши у двері з стаканом чаю у руках.

— Те, що було і вчора,— сказала сердито Василю.

— Здається, вчора цього не було. На тобі стакан чаю! — сказав Ястшембський.

— Пийте самі, та ще й понесіть тій панні, до котрої ви вчора їздили.

Здогад блиснув у голові Ястшембського. Він глянув на чудове лице, на пишні брови Василю, й жаль заворушився у його в душі. «Але як вона грубо, по-мужицькому

говорить за панну Броніславу!» — подумав Ястшембський, і в його заворушився шляхетський гонор.

«Чудові очі, чудові брови, та доведеться з вами розпрощатись,— подумав Ястшембський, дивлячись Василіні у вічі.— Але... не перша Василина, може, й не остання. Піде собі до батька у свою Комарівку, та й годі».

— Ну, не сердься, Василю,— сказав Ястшембський взявши її за щоки пальцями,— хіба мені не можна їздити в гості до паннів, чи що?

— Мабуть, недурно ви їздили вчора до тіток,— промовила Василина з злістю й одразу заридала, як мала дитина, заридала голосно, нервово, затуливши лице долонями. Сльози текли річками з-під її рук й сипались дощем на білу сорочку, на намисто, на керсет. Василина почала стогнати, піднявши вгору лице. На неї неначе звалився здоровий камінь, впав на груди й давив її до землі... В неї не ставало духу...

— Василю! Дурна дівчино! Чого це ти розревлась? Чи тобі не сором? — сказав Ястшембський, взявши її за стан руками.

Василина крутнула станом та плечима й випручалась з рук Ястшембського.

— Не зачіпайте мене! — крикнула Василина не своїм голосом.

— Ну, не плач же! Я тобі справлю новий керсет, куплю нові червоні чоботи, намисто,— почав Ястшембський.

— Не хочу я вашого нічого. Ось на мені ваше намисто. Не буду я його носити,— крикнула Василина й рвонула рукою намисто. Два разки розірвались, і намисто пороснуло на поміст.

Ястшембський оступився назад й тільки дивився на Василю. Він трошки злякався: боявся, щоб Василина колинебудь не наробила скандалу...

— Не треба мені ваших керсетів, ваших стрічок! — крикнула Василина якимсь сухим голосом, і з тими словами зірвала з голови стрічку й кинула її під ноги Ястшембському.

Ястшембський засміявся й перейшов на жарти.

— Ну, не плач! Мати привезе калач, медом помаже, тобі покаже, а мені оддасть,— почав жартувати Ястшембський, як з малою дитиною.

Василина не плакала, а стогнала, піднявши вгору лице й обпершись об стіну. Ястшембський дивився на неї, а далі пішов у кімнату й причинив двері.

У залі стало тихо. Василина стояла й хлипала. Вона трохи опам'яталась у тиші й почала розглядати горницю,

мебіль, фортеп'ян, дзеркала. Все приймало перед нею якийсь фантастичний вид. Фортеп'ян здавався для неї якимсь звіром на чотирьох коротких ногах, стільці здавались сухими людськими кістками; важка софа неначе була схожа на домовину, а з здорових дзеркал неначе виглядали на неї якісь страшні упирі. Темний, хмарний зимній день насилу світив білим туманом. Страшні дива в здорових дзеркалах стали для неї ще страшнішими. Вона глянула на те дзеркало, де вперше побачила себе всю в квітках та стрічках, і для неї здалося, що вона бачить себе у тому дзеркалі блідою, жовтою на виду, старчихою.

А довгий широкий маятник коло стінного годинника тихо стукав серед страшної тиші. Василені здалося, що її поклали в домовину, спустили у яму й засипають землею. Грудки землі стукотять об домовину та все засипають її живою.

— Чи переплакала вже? — спитав Ястшембський, вглядаючи з кабінету. — Йди собі в пекарню до роботи. Ти знаєш, що мені треба ж колись оженитись.

— Навіщо ж ви мене дурили? Нащо ж я вас так вірно, так щиро кохала! — сказала Василина тоном зовсім не дитячим.

— Отак пак! Дурив! Ще вигадай що! — сказав Ястшембський, насвистуючи на всю хату пісеньку.

Настала весна. Розкішно зацвіли журавські садки. Ліс зазеленів. Соловейки защебетали. Василина згадала свою пишну Комарівку, свій садок, свою матір.

«Боже мій! Як же я вернусь до батька? Як же я вернуся у своє село? Що скаже мати? Що скажуть люди?» — думала Василина, слухаючи у садку соловейків.

А Ястшембський сливе кожного вечора катав на чудовому коні до панни Броніслави. Василина знала, куди він їздить, проводила коня очима через греблю, доки він не пірнав у зелених садках.

«Бодай ти, коню вороненький, з ним назад не вернеться», — думала Василина, дивлячись услід Ястшембському через тин з зеленого садка.

Дорогою йшов Василь Кравченко. Василина вгляділа його й оступилась у молодий вишняк. Василь став, подивився на неї через рідке листя страшними очима й показав кулак:

— Ховайся, ховайся, дівчино! Час тобі скидати квітки та покривати голову хусткою! — крикнув Василь і пішов вулицею.

Василина затрусилась і отерпла вся. У неї отерпли навіть пальці на руках.

Щовечора Василина проклинала слід Ястшембського й щовечора виходила вона на греблю виглядати його.

«Коли вернеться на ніч додому, то, може, він мене ще любить, а як заночує, то я пропала навіки»,— думала Василина, дивлячись на шлях.

Вона вийшла одного вечора на шлях і йшла тихо по греблі під густими вербами. Тільки вона наблизилась до густих лоз, лист зашелестів, з-за кущів вискочили парубки, вхопили Василину за руки, обрізали коси ножицями та й побігли по греблі. Василина тільки крикнула. В неї дух забився.

— Минулося твоє дівування! Ось твоя дівоча честь! — крикнув до неї один парубок, піднімаючи вгору у руці довгу розкішну косу.— Тепер ти покритка. Оце тобі пани та паничі!

Парубки побігли через греблю. Василина вернулась до двору, плачучи. У пекарні молодиці й наймити підняли її на сміх. Одарка знайшла хустку й зав'язала Василині голову. А вранці на посесорових воротах знов стриміла віха, знов ворота були обмазані дьогтем.

— За що ж ти, боже, так караєш мене, молоду? За що ж люди запагубили мій вік молодий, мою честь? — плакала та приказувала Василина.

Другого дня вернувся Ястшембський додому й вглядів Василину, зав'язану хусткою. Василина жалібно подивилась йому в очі. Вона думала, що Ястшембський її пожалує, пригорне до себе. А він осміхнувся й тільки промовив: «Та й гарна ж ти, Васирино, й молодницею, як гарна була дівкою». Сказав ті слова й пішов собі в покої, посвистуючи.

— Бодай з тебе сміялись всі люди довіку! — сказала Василина й почувтила в душі, що вона перестає любити Ястшембського.

Цілий день Василина не виходила за двір. Вона ховалась од людей. Для неї здавалось, що всі люди осміють її. Хустка на голові давила її каменем.

Настав вечір, сумний, страшний вечір. Василина крадькома пішла у садок, вийшла на гору і ненароком глянула на синій далекий ліс кругом рідного села. Вона згадала за батька й матір.

— Світе мій ясний! Як же я тепер вернуся до батька, до матері? Що вони мені скажуть? Що скажуть за мене комарівські люди! Бодай я була на світ не родилась!

Василина стояла під грушею. Надворі темнішало. Густа тінь під деревом чорніла, як серед ночі. Василина прихилилась до груші й неначе задрімала. Сором, жаль і не-

навість до Ястшембського одібрали од неї памороки. Вона стояла ні жива ні мертва. Перед нею на долині зеленів густою темною зеленою масою розкішний садок, вкритий останнім одлиском заходу, а нижче, на долині, ледве мріла в ставу вода, одбиваючи червонувате небо. В садку було тихо, як у хаті. Під грушею було поночі, як уночі.

Перед Василюю неначе сонце блиснуло серед неба й облягло якусь долину чудовим раннім світлом. Василина впізнає широку комарівську долину, всю залиту садками у білому цвіту. Розкішні яблуні та груші в цвіту неначе ворухаться, пливають по воді, дрижать у легкому тумані. От перед нею пливе, неначе по воді, батьків садок, а серед садка хата. Хата у білих вишнях, перемішаних з сріблом та туманом, легко ворухиться й все пливе та пливе тихо, як дивний сон. Дивиться вона, аж серед садка стоїть вона сама, в неї вся голова у вишневому цвіту, а на плечах висять гарні, широкі та довгі стрічки до самого долу. Стрічки спадають на червоні чоботи, на зелену траву. Вона бачить себе, неначе в здоровому чудовому дзеркалі серед зеленого садка та квіток. Дивиться вона на себе, аж вона стає маківкою з зеленим листом, з червоними чудовими квітками. Десь узявся Ястшембський і почав обривати ту маківку; він обривав листя, обривав пуп'янки, а після почав зривати квітки. Вона бачила, як Ястшембський вирвав маківку з корнем. У Василюни заболіла душа. Вона крикнула й опам'яталась.

На небі висипали зорі, як золоте насіння. Василина глянула на небо, на зорі, на садок і впізнала панський двір. Десь далеко на кутку дівчата співали на улиці. Василина затрусилась.

«Прощай, моя косо, моя дівоча красо! Прощай, моє щастя!» — подумала Василина й пішла в хату.

Ястшембський купив Василюні дорогу червону хустку з зеленими берегами. Василина не взяла того гостинця. Хустка здавалась для неї залізними кайданами.

Василина хотіла покинути Ястшембського й вернутись до батька, але одна думка за те лякала її на смерть. Вона соромилась батька, матері, сестер, дівчат, хлопців... Вона боялась, бо пам'ятала, як карав одну комарівську покритку священик, як карала громада. Священик поставив її у церкві перед громадою на коліна, ще й дав держати здорову книжку обома руками. Потім дяк знайшов десь у дзвіниці дерев'яного змія, з-під старинної статуї архангела Михаїла, а священик звелів їй обнести того змія кругом церкви. Старі люди гомоніли, що треба її вивести на дзвіницю та вибити посторонками од дзвонів або, по давньому

звичаю, забити на ніч у церкву в куну, замкнувши руку залізною дужкою, прибитою до стіни. Василина згадала ту страшну куну, за котру розказували старі люди, й вся охолола. В Комарівці, як у маленькому селі, покритки траплялись дуже рідко. Громада карала їх ще давніми карами, по давньому народному звичаю.

«Боже мій! Куди ж мені йти? Де мені дітись?» — думала Василина, ламаючи руки.

Тим часом Ястшембський все їздив та їздив до панни Броніслави. Тітки запевнили його, що вона має гроші, а прикажчик Лейба довідався через своїх приятелів на Волині та у Бердичеві, у яких банках лежать її гроші й навіть скільки їх.

По Журавці пройшла чутка, що Ястшембський незабаром оженився. Він уже почав розганяти своїх молодниць: одіслав Одарку й Ярипу й раз сказав Василині, що вона добре б зробила, якби вернула до батька в Комарівку.

— Я в Комарівку зроду-звіку не вернуся,— сказала Василина,— хоч ви мене вбийте, а додому я не вернусь.

— А де ж ти дінешся? — сказав Ястшембський.— В мене тобі не можна довше зоставатись. Може, в тебе є у Журавці або у якому іншому селі яка-небудь тітка вдова або дядина?

— Нема в мене ні тітки, ні дядини. В мене є тільки рідна мати, але до матері я зроду не вернуся,— сказала Василина.

— То йди собі до яких-небудь людей, чи що. Вже я тобі не дозволю довго у мене служити. Незабаром я ожениюся. До мене приїде молода жінка. Чи то можна тобі тут зоставатись, та ще з дитиною? — сказав Ястшембський.

Василина зблідла, як смерть. У неї під очима стали сині смуги. Якби вона мала силу, вона б задушила Ястшембського своїми руками.

— Нащо ж ви мене зачіпали, коли тепер виганяєте з своєї хати? Нащо ж я вас так вірно, так щиро кохала? — сказала Василина, плачучи.

Василина ввійшла в пекарню й за сльозами світу не бачила. Надворі забрехали собаки. Олена кинулася до вікна, глянула й промовила:

— Василю! До тебе йдуть батько й мати!

Василина затрусилась, кинулась у покої й через скляні двері вискочила у садок. Вона почула голос своєї матері. Той голос здавався для неї божою карою. Вона кинулась бігти, перебігла через грядки квіток, побігла садком, перелізла через тин і кинулась бігти вулицею. Для неї здавалося, що за нею хтось женеться, от-от вловить її й пока-

рає страшною карою. Вона вибігла за село й спинилась за останнім садком, за окопом.

Паляник і його жінка прийшли в пекарню й спитали за Василю. Олена сказала, що Василина тільки що вибігла з хати й побігла в покої. Паляник насмілювався піти в покої, спитав Ястшембського, де ділась Василина. Ястшембський сказав, що вона вбігла у горницю, вискочила в двері й побігла в садок.

Паляник і Паляничиха пішли з Оленою у садок, обійшли його двічі кругом, перейшли вздовж і впоперек, кликали Василю, гукали. Василини ніде не було. Бідні люди догадалися, що Василина од сорому ховається од них. Мати почала плакати.

— Боже мій милосердний! Коли б собі не заподіяла якого лиха! Ще втопиться або повіситься,— говорила крізь сльози Паляничиха.— Скажіть Василю, будьте ласкаві, нехай вона вертається додому. Я їй лихого слова не скажу,— просила Паляничиха Олену.

Довго сиділи Паляник та Паляничиха, похиливши голови, а Василини не було. Вже надворі почало смеркати, вже ніч впала на землю, а Василина не верталась. З важкою думою пішли вони додому й сказали, що прийдуть другого дня.

Тим часом Василина вибігла за село, минула царину й спинилась. Перед нею слалися три шляхи. Котрим шляхом бігти? Кудю йти? — спитала вона в себе голосно, ламаючи руки.— Де мені дітись, куди сховатись?

Василина стала коло окопу під садком і дивилась на шляхи, неначе хотіла в їх спитати поради. Шляхи вилися між зеленими нивами, піднімалися вгору, знов ховалися у долині, знов піднімалися й тонули у далечі між житами та просами.

— Боже мій милосердний! Не дай мені пропасти. До тебе одного здіймаю руки, тебе одного благаю,— голосила Василина й тряслась, як у пропасниці.

Вона оглянулась на царину, на село, на вулицю. По вулиці йшов якийсь чоловік поруч з молодичею. Для неї здалося, що то йдуть її батько й мати, женуться слідком за нею, от-от доженуть її, поведуть з собою у Комарівку на сором, напоказ всій громаді, поведуть у церкву, де її поставлять на коліна перед царськими вратами, перед усіма людьми...

У Василини запаморочилась голова. Вона ще раз глянула через царину на вулицю; чоловік та молодича все наближаються до неї, неначе простяглися бігти, вже біжать...

Вона кинулась бігти шляхом попід окопом. Проти неї виїхала з пшениці бідка. На бідці сидів Лейба.

— Добровечір, Василю! Куди це ти йдеш проти ночі? — спитав у неї Лейба. — Може, тікаєш од пана?

Василина мовчала. Вона була бліда, як смерть. Ясні очі блищали якимсь незвичайним переляком. Лейба вмів читати по людських очах, як по книжках.

— Може, ти покинула пана? Коли йдеш на заробітки, то я тобі покажу шлях, — сказав Лейба.

— Куди я піду, коли в мене копійки нема за душею, — сказала Василина.

Василина спинилась і вернулась до воза. Вона так бажала поради! Для неї здавалось, що вона тоне у річці, що, може, Лейба подасть їй руку і вирятує од смерті.

— Ось слухай. У мене є знайомий підрядчик на стеблівських фабриках, Лейзор Рабиненко. Йому треба поставити на заводи робітників. Коли хоч, я напишу до його квит, дам тобі до рук, і він тебе прийме, хочеш у сахарню, хочеш на суконну фабрику. Там тобі буде добре, там ти сховаєшся од кого хочеш. На фабриках багато всякого народу, та все чужого. Тебе ніхто не буде знати, хто ти й звідкіль ти прийшла. Ось на тобі квиток до Лейзора.

Лейба вийняв з кишені книжечку, написав кілька слів карандашем, видер листочок з книжки й оддав Василюні. Василина простягла руку й взяла квиток. Вона добре не тямилась, про що говорив їй Лейба.

— Але як же ти оце підеш? Ти не взяла з собою нічого на дорогу, — говорив Лейба. — Вернися ти до двору та забери, що там маєш, та попроси в пана на дорогу харчі. Чи ти чуєш?

Василина насилу втямилась, що говорив Лейба, й почала знов допитуватись у його. Лейба знов розказав їй вдруге. Василина опам'яталась.

Надворі стало зовсім поночі. Темрява додала бідній Василюні сміливості.

— Як же я вернуся до двору, коли там мене ждуть батько та мати? — сказала Василина.

— Йди до двору, а я побіжу конем вперед та довідаюсь, чи пішли вони додому, чи й досі ждуть тебе, — сказав жид.

Лейба вдарив батою шкапу й побіг у село. Василина ні жива ні мертва пішла слідком за ним. Вона дійшла до двору, а Лейба вже вертався проти неї й сказав їй, що батько й мати довго ждали та й пішли додому, а завтра знов прийдуть за нею.

Лейба вже скинув свій демікотонний шлагфрок і вбрав-

ся в чорний сюртук. Він вмів підлизатись до посесора так, що посесор оддав йому два журавські шинки. Лейба пішов угору, вже не їздив по селах на фургонах з музиками за робітниками, сидів собі у шинку й торгував горілкою. На своє місце він постановив своїх родичів, Гершка й Шулима, виписавши їх з другої губернії. Гершко й Шулим оселились у Журавці, притулившись коло Лейби в шинках з цілими гніздами жиденят. Вони стали його помагачами й агентами. Сам Лейба залежав од свого вищого начальника, стеблівського жида Лейзора Рабиненка, що держав у Стеблеві підряд у заводах на робітників. Лейзор Рабиненко розпустив свої потаємні сітки на цілі губернії, мав своїх підручників на Волині, на Поділлі, в Могилівщині й Мінщині. Всі вони були повинні наставити йому робітників за плату од голови. Всі вони держали у своїх руках мужиків за довги й висилали безщасних людей на стеблівський й інші заводи. Це було потаємне жидівське товариство з цілою ватагою агентів, більших, менших і найменших, котрі забирали мужиків в свої руки й вертіли ними, як хотіли.

Лейба знав, як важко доводилось Василині, знав, що посесор прожене її од себе, знав, що вона вже не може вернутись до батька у Комарівку. Він знав усю Журавку й близькі села, знав, що лежить у кожного мужика у кишені, знав кожного вдачу, душу й заводив свою жидівську павутину на цілу околицю. Василина попалась у ту павутину несподівано.

— Йди ж, Василю, швиденько до двору та забирай, що можеш забрати,— говорив Лейба до Василині,— бо вже до твого пана збираються гості. Вже приїхала його молода панна Броніслава.

Лейба хвиснув батіжком по коневі й поїхав вулицею. Василина пішла у двір.

Надворі стало зовсім поночі. На панському дворі стояло багато екіпажів. Вікна у панських покоях були ясно освічені. В покоях грали музики. Через вікна манячили люди.

Василина ввійшла у пекарню, познаходила свою одержу, поскладала в мішок, взяла хліба й солі.

— Василю! Куди це ти збираєшся проти ночі? — питали в неї слуги.— Підожди до завтрашнього дня.

— Чи то правда, що приїхала в гості панова молода? — спитала Василина.

— Приїхала з дядьками та з тітками. Там така кудлата та руда, що й глянути гидко,— обізвалась Олена.

Василину здавило коло серця. Вона забула в той час за батька, за матір, за свою мандрівку. В неї прокину-

лось ще раз серце, прокинулось кохання до Ястшембського.

— Патлата, руда, погана! Піду подивлюся на неї! Піду обірву з її голови патли, задам панові сорому перед усіма панами,— крикнула Василина й кинулась прожогом у покої.

Двері в залу були одчинені. Ясний світ лився в прихожу. В одному покої коло зали грали богуславські жидки. Повбирані панни й паничі танцювали. Обидві тітки Ястшембського сиділи на канапі коло столу з родичками пана Ястшембського. Панна Броніслава танцювала з Ястшембським. Вона була вся в рожевому. На голові розкішними хвилями вилися русі локони, а на локонах неначе цвіли білі та рожеві квіти.

— Котра вона? — спитала Василина в Олені у прихожій.

— Ота, що з ним танцює,— сказала Олена.

Василина, бліда, як смерть, несамовито вскочила у залу й стовпом стала. Проз неї понеслась, як вихор, панна Броніслава з Ястшембським й повіяла на неї тонкими пахощами. Василина вп'ялась в її лице очима. Якби могла, вона задушила б її своїми руками.

— Руді брови! Коси, як коноплі! Очі, як у сови! Ой погана ж! — засичала вона через зуби.— Чи такі ж мої брови, мої очі!

Василина вибігла з зали так швидко, як і вбігла.

Ястшембський на льоту в танці вглядів Василину, примитив її страшне, бліде лице й дикий погляд і трохи не випустив з рук панни Броніслави. Він боявся Василини. Декотрі гості, що стояли близько од порога, вгледіли Василину, почули її слова. Їм здалося, що Василина п'яна.

Але Василина з'явилась і щезла, як мара. Вона кинулась за двір і побігла ночувати до Одарки, проклинаючи пана Ястшембського і його двір.

— Погана, руда, патлата, з рудими бровами! — крикнула вона за двором, показуючи кулаком на вікна.— А я думала, що вона гарна!

Якби панна Броніслава здалась Василині гарною, бог зна, чого б Василина наробила у залі Ястшембського. Щастя Ястшембського, що панна Броніслава здалась Василині поганою, рудою та патлатою.

До самого світу грали музики, до самого світу танцювали гості. Ястшембський увивався коло панни Броніслави, розсипав свою ласкавість, сам підносив для неї дорогі наїдки та напої, але все поглядав скося на одчинені двері.

Він боявся, що у залу знов вбїжить страшна, як мара, блїда Василина, з дикими очима.

Його душа була дуже неспокійна, але зовсім не од того, що він запагубив людину, запагубив молодість, краю, честь молододї дївчини.

Тим часом Василина впросилась до Одарки на піч. Вона спала ніч, як не спала, і як тільки почало розвиднюватись, розпрощалась з Одаркою й вирядилась в дорогу.

— Будь проклятий той час, та година, коли я вступила у цей панський двір,— промовила Василина, вийшовши за село.

Вона глянула з гори на далекий ліс. За тим лісом стояла Комарівка. Червоне небо яснішало та яснішало. Ліс неначе виринав з туману. Там за лісом, на яру, у садках стояла рїдна хата.

— Прощай, мамо, прощай, тату! Я одна винна, що пропадаю. Мамо моя, серце мое! Нащо ж оце я так вразила вашу душу?

Василина заплакала голосно, як плачуть малі діти, ще раз глянула на синій ліс і пішла шляхом, сліз не втираючи.

А ранок розгорювався, як золото на сонці. Небо червонїло, як рожі в садку. Пташки щebetали. Надворі пахло холодком та польовим зіллям. І в небі, й на землі було розлите розкішне щастя пишного літнього ранку.

Василина не йшла, а бігла. Їй здавалось, що батько й мати вдосвіта прийдуть за нею в Журавку, розпитаються і будуть її доганяти. Вона все оглядалась назад на шлях, бо тепер боялась батька й матері, наче своїх ворогів.

Повїяв вітер од сходу сонця. Перед Василюю з-за густого жита пишно викотилось сонце й облило зелені ниви червоним огнем. Свіжий вітер прохолодив її гаряче лице, висушив сльози. Вона пішла тихіше й опівдні ввійшла в здорове село.

Серед села над ставком стояли високі верби. Василина сіла під вербами й одпочила, з'ївши шматок хліба. Тільки що вона підвелася на ноги й нагнулась, щоб кинути клунок на плечі, як почувила, що у ногах не стало сили. Василина сіла на траву і перелякалась так, що не могла перевести духу. Верби стояли над самим шляхом. Проз неї йшли і їхали люди.

— Боже мій! Де мені дітись, що мені робити? — говорила Василина, ламаючи руки.

Дорогою їхав чоловік конячкою. Василина через велику силу осмілилась спитати, чи далеко до Стеблева.

— Ще далеченько. Як підеш пішки, то дійдеш хіба завтра,— обізвався з воза чоловік.— А тобі треба в Стеблів?

— У Стеблів, дядьку. Я йду туди на заводи,— сказала Василина.

Чоловік глянув на її бліде змучене лице й сказав:

— Не дійдеш ти, небого, до Стеблева пішки. Сідай зо мною, я тебе доведу. Мені дорога йде на Стеблів.

Добрий чоловік скочив з візка, підвів Василину, кинув її мішок на віз і посадив на мішку. Вони поїхали селом.

Вже сонце стояло на вечірнім пружі, як вони приїхали до Стеблева. Між високими вербами було видно два високі димові стовпи, як дві щогли, над зеленими та червоними покрівлями двох сахарень.

— От тобі й заводи! — сказав чоловік до Василини.

— А які це заводи? Чи сахарні, чи суконні фабрики? — спитала Василина.— Мені треба в суконну фабрику.

— Це сахарні,— сказав чоловік.— Суконна фабрика на другім кінці Стеблева, над Россю. Ось ми будем їхати проз ту фабрику.

Переїхали вони містечко й знов повернули за царину на Корсунь. На долині, в скелях, на самому кінці містечка, знов піднявся з-за скелі високий димовий стовп коло довгої високої фабрики з довгими рядками здорових вікон.

— Отут, молодице, вставай та берись оцією межею, поміж житами, то якраз потрапиш до заводу,— сказав чоловік.

Василина насилу встала з воза, взяла клунок, подякувала чоловікові й пішла межею. Межа довела її в долину до самої річки.

Василина впала на камінь і озирнулась кругом. Над річкою між скелями стояла висока здорова фабрика, а на скелі, на горі стояв такий самий здоровий широкий дім. Од його йшли рядками невеличкі муровані білі дімки: декотрі кутались в ярках в зелені верби, і за ними вже починались людські хати. Василина побачила, що вона опинилась край села.

— Куди ж мені тепер голову прихилити? До кого мені йти? В кого мені питати поради? — голосила Василина, оглядаючись кругом.

Кругом неї було зовсім порожнє місце. Далеко над Россю в полі манячив якийсь магазин з червоної цегли серед верб та густого, як ліс, бур'яну, а там, далі, тяглося поле до крутих ярів. За Россю стояв високий скелистий берег,

наче кам'яна стіна з широкими щілинами до самої води. Над скелями зеленіла трава та городи.

Сонце сідало над містечком і кидало між двома скелестими берегами пучки червоного проміння.

— Боже мій! Чи проситись мені до людей? Чи пустять мене в хату чужі люди? Чом я не зосталась у матері! Мене б мати сховала од людських очей. Вона одна пожалувала б мене,— плакала Василина, сидячи на камені.— Не піду я в чужу хату, що бог дасть! Лучче отут пропаду в бур'яні. Нащо мені живоття?

Василина насилу підвелася з місця й пішла високими бур'янами далі од стежки. Високий, як ліс, чорнобиль та лопух бив її по лиці. Од кропиви, од бузини розливався важкий чад в чистому гарячому повітрі. Василина насилу продерлась через бур'яни і вийшла на пригорок, на самий берег. Купи розкиданого каміння спинили її. Один камінь висунувся з скелі, як здорова покрішка, й нахилився вниз, неначе стріха. Кругом його росли густі лози та верби. По гарячому піску, по камінні вилася гніздами ожина. Густий бур'ян був перемішаний з лозами.

У Васиlines не стало сили йти далі. Вона спинилась під скелею, впала в бур'ян на пісок й застогнала не своїм голосом...

На землю впала темна ніч. Густі зорі висипались на небі. Внизу, під скелею, між камінням, шуміла та булькотіла вода, падаючи вниз, неначе у горщик, та клекотіла, неначе кипіла в казані. Опівночі Василина породила сина. Вона лежала без пам'яті, неначе мертва, розкидавши руки на пісок. Темна ніч та ясні зорі прикрили її сором, її лихо, а шум води заглушив крик малого сина... Василина лежала без пам'яті, неначе мертва...

Сонце зійшло й облило за Россю високі скелі тихим теплим світом од верху до самого низу. Василина опам'яталась. Вона розплющила очі, глянула кругом себе, на скелі за Россю, глянула на високу вербу, що обперлась об скелю й прикривала її своєю тінню, почувла шум на Росі...

«Де це я? Чого це я сюди зайшла? Чого це я лежу під скелею у лозах та бур'яні?» — думала Василина, як крізь важкий сон, хапаючись за голову.

Зверху над Василюю неначе висів здоровий камінь, гладенький, як стеля, з вузькими темними щілинами. Збоку стояла кам'яна стіна, ще гаряча од сонця; од неї пашило теплом, як од гарячої печі.

«Боже мій! Що це зо мною діється? Чи я сплю, чи це мені сниться, чи я слаба»,— думала Василина, дивлячись на кам'яну стелю.

Пам'ять верталась до неї, та не могла вернутись.

Вона повела по очах рукою, неначе хотіла прогнати якийсь важкий сон з очей. Коли це писнула дитина голосно. Той гострий крик неначе врізав Василю ножем по самому серці. Десь у неї взялася сила, неначе хто линув на неї цілющою водою. Вона швидко підвела голову, підвелася й сіла. Пам'ять разом вернулася до неї, її облило неначе холодною водою. Коло неї качалась мала дитина й кричала гострим, пронизуватим голосом.

Василина й сама незчулась, як скинула з себе керсет і завинула в його дитину. Цілий вчорашній день з'явився перед нею, од самого ранку до пізньої ночі. Все горе того страшного дня, всі муки тієї страшної ночі разом встали в її пам'яті. Вона крикнула не своїм голосом й заглушила слабкий дитячий крик.

— Так це ти, поганцю, довів мене, безщасну, до такого лиха! Ти мене знівечив, прогнав з своєї хати, з рідного краю, пустив по світу волоцюгою. А сам гуляєш та танцюєш з своєю молодю. Я одна мушу поневірятись на чужій стороні, між чужими людьми. Не діждеш ти, щоб я годувала твого сина! — крикнула Василина не своїм голосом.

Вона хотіла встати. Вся ненависть до Ястшембського закипіла у її серці, пробила його наскрізь гострим ножем, закипіла в душі, як вода на вогні. Вона почула, що набирається сили з тією злістю. Гнів налив її тіло якимсь пекельним здоров'ям: вона хотіла встати, але знов упала на пісок. А лихо клекотіло у її душі, як вода в казані. Вона згадала вчорашній вечір, згадала молоду Ястшембського, всю у рожевій одежі, у дорогих квітках на голові, веселу, щасливу.

Василина почувила, що злість давить її душу, затоплює серце, як вода. Й їй здалось, що камінь над її головою все спускається нижче й лягає на її груди, і давить до холодного піску, давить, давить і не дає дихати...

Вона кинула оком на дитину... Бліде лице посиніло. Руки простяглися до дитини. У Василю десь узялась сила. Вона встала, вхопила дитину й кинулась до річки.

«Не діждеш ти, щоб я годувала твою дитину», — подумала Василина, а поги самі несли її до річки. Вона вийшла на берег й спинилась на крутій скелі. Внизу під самою скелею шуміла між камінням вода. Хвиля біла між трьома здоровими каменями й падала вниз білою піною.

Василина, бліда, як смерть, нагнулась вниз й глянула на шум, на білі хвилі. Вона й сама незчулась, як її руки випустили дитину. Вона тільки почувала, як дитина впала у

воду й бовтнула, неначе хто кинув у воду камінь, тільки тоді схаменулась, крикнула таким страшним голосом, яким люди кричать під ножом розбишаки, й впала без пам'яті на землю.

Сонце тільки що піднялось над корсунськими горами. Надворі ніде не видно було ні душі. Стояла мертва тиша, тільки внизу шуміла вода по камінню.

Василина лежала між купами каміння. Її очі, дикі й страшні, дивились на круті скелі на противному березі, а в голові ясно й виразно вчувалось страшно: бовть, бовть! неначе хто безперестанку кидав у хвилі каміння. Василюні здалося, що потріскані скелі, облиті світлом сонця, почали темнішати, оступились далеко од берега й неначе потонули у вечірньому тумані. На синє небо ніби впала ніч, небо почало чорніти. Зелені верби та лози потемнішали, наче голе дерево зимою. Темно-синій круг неба захитався на обидва боки, як човен на воді. Береги Росі розступились далеко один од другого. Скелі почали коливатись і почали рости угору.

День змінився на ніч, а серед тієї темряви ясно й виразно розносилося: бовть! — і різало Василюну по серці, як гострий ніж. Василюні здалося, що вона лежить у печері під кам'яною стелею, а коло неї стоїть Ястшембський і регочеться. Камінь піднявся вгору, й стала біла стеля. Василюні здалося, що вона в Журавці, в покоях у Ястшембського, сидить на канапі й держить на руках маленького, чудового хлопчика, свого сина. Вона вхопила дитину, пригорнула до серця й почала її душити. Пальці стали гострі, як гачки, й ввігнались у м'яке гаряче тіло. Тепла кров з дитини потекла по її грудях. Вона глянула дитині в лице, лице стало бліде, синє. Вона кинула його од себе, й дитина бовтнула у воду, а Ястшембський зареготався, вхопив її на руки й кинув у шум.

І здається Василюні, що бистра вода понесла її на середину широкої річки. Береги ледве мріють, заставлені гострими скелями. Вода реве, клекотить. Вона тоне, заливається водою й знов виринає й ніяк не може втонути.

Сонце заблищало з високого неба просто над нею. Вона простягає руки просто до сонця й просить помочі. Сонце сховалось, неначе пірнуло у небо, й надворі стала ніч. А вода реве, кидає Василюною то вгору, то вниз. Вона то пірнає, то виринає. Кругом неї заворушилися у воді русалки, заспівали і почали її тягти на дно. Василина тоне все глибше; чує, як вода крутить нею, мов вихор пилом. От вона лягає на холодне дно й потрапляє лицем на дні на свою дитину. Дитина вхопилась холодними ручками за

шию й повисла, як здоровий важкий камінь. От вона вмирає, але у воді чути: бовть, бовть, бовть! — і той страшний гук не дає їй вмерти, держить у тілі душу...

Коли це кругом неї вода стала гаряча й почала кипіти. З чорного дна вихопилась червона водяна трава, чудна, похожа на раки, на павуки, й запалала полум'ям. Кругом неї вода заклекотіла. А русалки знов закрутились коло неї й заговорили людським язиком...

Василина розплющила очі. Кругом неї стояли дві баби і одна молодиця. Молодиця лила воду з тикви на її голову. Баби підвели Василю й посадили.

— На, молодице, напийся води,— сказала одна баба, приставляючи тикву з водою Василю до губів.

Василина напилась води і опам'яталась.

— Яка це молодиця? — говорила одна баба.— Здається вона не стеблівська.

— Мабуть, якась бурлачка,— обізвалась молодиця.

Василина не мала сили говорити, тільки застогнала і знов впала на каміння.

— Боже наш милостивий! Що ж нам робити з цією нещасною молодицею,— бідкалась баба,— де її діти, як їй допомогти?

Людські хати були далеко. Найближче стояла хата тієї молодиці, котра вгляділа Василю разом з бабами. То була молода удова Марія Янівна.

— Куди б її одвести: не можна ж таки покинути її, бідну, отут на сонці,— говорили баби,— одведемо до тебе, Маріє, нехай полежить в тебе хоч до вечора.

— То й одведемо до мене,— обізвалась Марія з плачем.— Господи милостивий, яка вона бліда, неначе мертва.

Вони підвели Василю з землі й через силу поволокли до Маріїної хати. Вони поклали її в сінях, підмостили їй мішок з одежею під голови.

Три дні лежала Василина без пам'яті, не їла й не пила. Марія Янівна ходила до священника, щоб висповідав Василю, але священник, розпитавши, що Василю одібрало язик, не схотів йти.

На четвертий день вранці Марія збиралася йти у фабрику. Василина неначе прокинулась і заговорила.

— Скажіть мені, де це я? — спитала Василина в Марії, дивлячись у одчипені сінешні двері на високі верби.

— Ти, молодице, в добрих людей,— сказала Марія.

Василина глянула по сінях, подивилася на Марію, глянула через двері на вузький яроч, на верби у ярку і ніяк не могла пригадати, де вона лежить.

— Чи довго я лежала недужа? — через велику силу спитала Василина.

— Вже три дні, як ми тебе знайшли коло Росі й привели у мою хату: ти лежала три дні без пам'яті. Ми думали, що ти вже вмерла,— сказала Марія.

Марія нагадала Василині річку, і страшна подія, неначе блискавка, освітила Василину. Вона вся отерпла, застогнала й закрутила головою, неначе хотіла випрочатись од страшної думки.

— Звідкіля ти, молодице? — спитала Марія.

— Я з Комарівки, під Звенигородкою, та прийшла сюди на фабрику на заробітки,— сказала Василина.

— Ти, мабуть, заслабла дорогою? — спитала Марія.

— Еге. Мене один чоловік, спасибі йому, підвіз до Стеблева, й я через велику силу дійшла до фабрики,— сказала Василина.

— Може б, ти чого попоїла? — спитала Марія.

Василина тільки рукою махнула.

— Як же тебе звуть? — спитала Марія.

— Я Василина,— сказала Василина і боялась більше говорити за себе.

— Може б, ти висповідалась та запричастилась? — спитала Марія.

— Якби я вмерла... Господи! Пошли мені смерть! — жалібно й тихо заголосила Василина.

Ці слова навели на Марію журбу. Вона схилила голову й заплакала. Її душа почула в тих словах якесь велике горе.

Марія дала Василині напитись води, одчинила сінешні двері й побігла до фабрики. Василина зосталась у сінях сама. В одчинені двері було видно, як зеленів крутий бік яру, вкритий зеленою травою та зеленою огородиною. Ввесь яр був закиданий гіллястими вербами, неначе гніздами, понад тихою течією, що плинула з криниці до Росі. Здоровий червоний камінь висовувався з крутого зеленого косогуру. А зверху синіло чудове пишне сине небо, а по йому, неначе лебеді, плавали білі хмарки. Василина задивилась на красу неба й землі і втихомирилась.

«Світе мій ясний, світе прекрасний! Як на тобі тяжко жити, а ще важче, а ще тяжче, не нажившись, умирати»,— подумала Василина й у неї, молоді, заворушилась іскра життя, заворушилася й зажеврїла у молодій душі, як огонь у сухому дереві.

Василина почувала, що сила вертається до неї. Через одчинені двері вона примітила, як марево грає над вербами, надгородами, як білі хмари пливуть по небі; почувала,

як щебечуть пташки у вербах, почула, як на городі дівчина співала пісні. У голові десь узялись думи. Вона глянула на верби, на вишні, на городи й перелетіла думкою в батьків садок, неначе побачила у садку свою матір, своїх маленьких сестер. І все її життя майнуло перед її очима, неначе намальоване на полотні. Вона почала од своїх дитячих літ й неначе сама собі розказувала та пригадувала свій вік. От вона збирається їхати на буряки, сідає на фургон між дівчатами та хлопцями, їде через густий ліс до куреня. Коло куреня — сила народу. Між народом майнула по-стать сухого жида. А далі... село, здоровий садок, панський двір... Вона стоїть перед пишним дзеркалом, уся в чудових квітках, стрічках, наче рожа в садку... А ось... Ястшембський... а там довгий шлях, Рось, скелі, маленька дитина...

Василина крикнула й заридала. Вона пригадала все, пригадала недавню страшну подію над Россю й заламала руки.

— Сину мій, дитино моя! Якби мені хто вернув тебе, я б оддала все на світі, оддала б своє здоров'я, своє живоття, забула б свій сором.

Василина зомліла. Їй здалося, що коло неї лежить її син, що вона пригортає його до серця. Їй здалося, що мала дитина заплакала. Вона почула навіть дитячий крик. Прокладається вона, аж коло неї стоїть Марія і якась молодиця з маленькою дитиною на руках.

— Васирино! Чи тобі хоч трохи стало легше? — спитала Марія.

— Легше, — сказала тихо Василина, — та нащо вже мені мое здоров'я...

— Одужуй, Васирино. Чи ти була коли у нашому Стеблеві? — спитала Марія.

— Ні, не була. Оце вперше прийшла сюди на роботу, — обізвалась Василина.

Мала дитина в молодиці на руках заплакала. Той плач дійшов до самого серця Василини.

Сусіда молодиця принесла Васишині молока. Василина попоїла і почувала, що здоров'я їй вертається.

Ще тиждень пролежала Василина у Марії в хаті, поки зовсім одужала. Через тиждень Марія одвела її у контору, де жид Лейзор Рабищенко записував робітників на фабрику.

Лейзор Рабиненко взяв у стеблівського посесора-жида підряд ставити робітників на заводи. Хазяїн платив йому чистими грішми за кожную душу, а Лейзор був повинен напитувати робітників, ставити їх на заводи, платити їм вже од себе за роботу ще й харчувати. Як тільки жид не наставав робітників, директори заводів мали право од себе ставити до машин робітників і давали їм подвійну плату, записуючи її на підрядчика. На таку ціну легко було поставити людей з самого Стеблева. Тим-то жид мусив напитувати робітників заздальгідь і для того держав своїх агентів скрізь, де тільки було можна вигідніше найняти людей.

По близьких і далеких селах нишпорили Лейзорова жидівська поліція, роздавала гроші наперед, у той час, як селянам доводилось дуже тяжко, а найбільше під час оплати подушного. Лейзорова поліція, окрім того, заплутувала мужиків у довги і за страшні проценти тягла людей за шию до Лейзора на заводи.

Коли в Лейзора була тисяча робітників і од кожної душі zostавалось по карбованцю на рік, то й то вже був для його непоганий заробіток. Але Лейзорів інтерес був той, щоб з кожної душі zostавалося у його кишені як можна більше карбованців. Окрім того, він платив од кожної душі проценти своїм агентам. І Лейзорів заробіток, й проценти для його поліції — все це падало на людські душі, до котрих йому було мало діла. Ті душі були не жиди, а гої, а він би й жидів не помилював. І він їх не милував: харчував так, що люди не видержували, кидали пашпорти, кидали роботу і втікали з заводів, куди тільки можна було втекти. Місцеві люди знали жидівські руки і не йшли на заводи. Лейзор їздив у великий піст³ на далеке Полісся в бідний моголівський та мінський край, давав завдаток бідним білорусам саме під час оплати подушного або під час голоду, брав в волості їхні пашпорти і потім перевозив їх на заводи. На українських заводах з'явились безщасні поліщуки, чи, як звуть їх на Україні, литвини, або лапацони. Лейзор держав їх у таких казармах, харчував такими харчами, що безщасні литвини, звикши їсти невіяний та несіяний хліб, кидали заводи і тікали в свій голодний край.

Марія привела Василю до жидової контори. Лейзор жив у одному мурованому домі, недалеко од фабрики. Коло Лейзорового дому стояли вози з хлібом та салом. Сам Лейзор важив на терезах сало, в котрому вже ворушились черви. Лейзор не дуже гидував тією харчею, забороненою

законом Мойсея: він скуповував сало по селах і посилав цілі хури в Одесу, у жидівські контори.

— Ей, стережися, Лейзоре, бо оскоромишся,— жартували люди.

— Що вам до того! То я оскоромлюсь, а не ви,— обізвався Лейзор.

— Чи вже ж ти не боїшся свині?

— Чого її боятись? Хіба вона мене покусає, чи що,— говорив Лейзор, але все-таки одвертав носа од того сала, у котрому вже кишіли черви.

Зате ж сало було куплене дешево, а Лейзорові тільки того було треба.

Василина показала Лейзорові квиток од Лейби. Лейзор прочитав допотопний квиток, у котрому чудні слова неначе собака накрутила хвостом, і повів Василю до контори. У конторі стояло з десяток чоловіків, котрих прислала у Стеблів Лейзорова поліція. Чоловіки стояли, як воли, ждучи свого ярма.

Лейзор помив руки, сів за стіл і почав крутити у книжці якісь бублики, записуючи людей. Він записав Василю у суконну фабрику. В конторі вертілись жидки, сухі, довгі, проворні, вони герготіли безперестану, зовсім як гуси, що знялися летіти на воду. У Лейзоровому подвір'ї притулилось вже три жидівські сім'ї: одна в одній кімнаті, в його квартирі, друга на подвір'ї, в надвірній хатині, а третя — в мужиковій хаті, що стояла на городі, зараз коло Лейзорового двора. То були його поліцейські: Шмулі, Срулі, Гершки, котрі нишпорили у Стеблеві й в близькій околиці, бігали по селах бідками або й пішки, знали ся скрізь з шинкарями, з підрядчиками на заводах, з жидами-мірошниками, з жидами-посесорами; знали всю околицю, як свої п'ять пальців, скрізь справлялись за ціни на хліб, на сало, на дьоготь, на ріпак, збирали пашню з бідних мужиків за проценти й звозили до свого начальника стеблівської околиці, Лейзора Рабиненка. В Лейзора в Одесі були свої ще вищі начальники: жидівські губернатори і міністри, котрим він подавав звістку за все і приставляв їм пашню. То були міністри пшениці, жита, міністри гречки й проса й навіть міністри свинячого сала, олії й дьогтю: то були взагалі українські губернатори мужицького поту та сліз, міністри людської кривавиці...

Лейзор Рабиненко, не більше як начальник повіту, ще не мав гонору й аристократизму одеських міністрів і поводився з мужиками по-простацькому, запанібрата: жартував з ними, підлещувався до них, одбріхувався, коли було треба, але потихеньку закидав скрізь через своїх жан-

дармів — Шмулів та Шулемів — тонку павутину, ловив нею мужиків і висисав з них гроші, як павук висисає кров з мух. Лейзор ходив ще в довгому каптані до самих п'ят, носив жидівський капелюх, але лице його вже наливалось, як яблуко в спасівку⁴. Чорна борода залисніла, як шовк, руки стали повні, м'які, а пальці були налиті ситтю. По лиці було вже видно, що йому небагато зосталось дослужувати до уряду жидівського губернатора України.

— Чи ти, молодице, станеш на заводі на своїх харчах, чи на моїх? — спитав у Василю Лейзор.

— А де ж я наберу своєї харчі? — сказала Василюна. — Я не тутешня.

— Коли ти бурлачка, то ставай на моїх харчах. Ти будеш робити у постригальні. На моїх харчах будеш робити по два карбованці на місяць, а як на своїх, то по три. Першого місяця ти вернеш мені ті гроші, що тобі позичив Лейба та ще з процентом.

Лейзор записав Василюну в книжку, послав її в фабрику. Марія повела її в постригальню.

Постригальня була у нижньому поверсі фабрики. Марія одчинила двері в той відділ, де вона сама стояла коло «вовка», й повела за собою Василюну. Василюна глянула на машини і оторопіла. У неї закрутилась голова. Гук, свист од машин, шум води під помостом, свист од паровиків — це все так заглушило її, що вона боялася йти далі. Над нею крутились колеса, кругом неї крутились, ледве повертаючись, гарячі, як огонь, парові барабани, неначе барила, а на тих барабанах накручувалось мокре сукно, парувало й зараз сохло. На других барабанах сукно хватало довгі ряди ворсильних колючих шишок і наводило на йому блискучу ворсу. Довгі ремінні паси пронизували стелю й хапались внизу за машини. Машини ревли, стугоніли, колеса махали зубцями, неначе хотіли вхопити чоловіка й потрошити його на шматочки, а під ногами ревла й шуміла вода, прориваючись через щілини помосту. Серед того шуму подекуди було чути голосну дівочу пісню.

— Василюно! Стережись, щоб часом машина не вхопила тебе за одержу, — крикнула Марія до Василюни, стаючи до роботи коло «вовка» й тикаючи йому в зуби між колючки та гачки вовну, — йди до тих дверей; там тобі покажуть у постригальні твоє місце.

Василюна насилу добрела до других дверей і ввійшла в довгу здорову постригальню. Проти сонця заблищали здорові, широкі, як ворота, вікна. Проти вікон стояли рядками п'яльця, на них було міцно напнуте біле, тонке, як шовк, сукно, а коло п'яльців стояли дівчата й молодиці.

Вони витягували гачками товсті або чорні нитки, зрізували ножицями вузлики та реп'яшки. Декотрі сиділи з п'яльцями й гаптували жовтими та червоними нитками береги на сукні та фабричні клейма. Постригач, молодий гарний німець, привів Василю до п'яльців і поставив її проти тонкого білого сукна. Сукно світилося проти вікна наскрізь, так що було видно кожну нитку. Постригач дав Василю ключечки, ножички й маленькі обценьки, показав роботу і пішов собі.

Василина оглянулася на обидва боки. Довгими рядками через усю фабрику сиділи дівчата й молодиці в чистих білих сорочках. У всіх були білі руки, білі види, неначе вони були панського роду й ніколи не робили чорної роботи. Всі глянули на Василю й почали шепотіти.

— Ця молодиця не стеблівська. Мабуть, бурлачка,— говорили стиха дівчата.

— Це та молодиця, що її знайшли без пам'яті над Россю; їй-богу, це та сама,— шепотіли дівчата, скося поглядаючи на Василю.

Василина все те чула, висмикуючи товсті нитки та вузлики з сукна.

У постригальні стало тихо, тільки часом луцали нитки та бубоніло сукно, як бубон, під дівчачими руками. Перегодя одна дівчина почала пісні, до неї пристали другі дівчата й молодиці, розважаючи свою нудьгу. Одна пісня лилася за другою, гучно розносячись по високій фабриці. Коли це одна дівчина почала пісню, а за нею почали другі дівчата:

— Ой у нашому Стеблеві стала новина:
Породила Биківночка малее дитя.
Ой узяла мале дитя під білі боки
Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий.
Ой закиньте, рибалочки, шовковую сіть,
Та зловите шуку-рибу панам на обід!
Не зловили шуки-риби, зловили риб'я:
То ж тіє Биківночки малее дитя.
Ой узяли Биківночку під білі боки
Та вкинули молодую в Дунай глибокий.
Стала, стала Биківночка, стала потопать,
Стала вона, молодая, матінки бажать.
Ой маєш ти, моя мати, іще дочок три:
Не пускай їх на вулицю, двері підопри.

Василина слухала кожне слово, й кожне слово капало на її серце, наче розтоплений віск. Їй здалося, що дівчата співають за неї, що вони знають, як вона породила дитину і вкинула її в Рось. Вона глянула на дівчат, дівчата неначе поглядали на неї скося, й по їхніх очах неначе було

знать, що вони все знають, що вони бачили, як вона кинула дитину в воду.

У Василяни затрусилась руки. Вона випустила з рук ножиці. Ножиці дзенькнули об столик. Всі глянули на неї.

У Василяни закидалось серце, а далі неначе вмерло. Вона охолола, сіла на ослін й сперлась на столик. В неї голова закрутилась, в вухах задзвеніло. Натягнуте біле сукно перед її очима стало зеленим, а далі синім і затрусилось, як лист на вітрі.

«Боже мій! Це ж ти мене караєш за мою провину! Це ж вони за мене склали пісню і співають навмисне проти мене! Боже мій! Чим же я спокутую свій великий гріх?» — думала Василяна, неначе через сон.

Василяні здалось вже, що от-от справдяться слова тієї страшної пісні, що зараз одчиняться двері, ввійдуть люди, візьмуть її й вкинуть у воду. Її мука була така важка, що вона була ладна й сама кинутися в воду.

«Не переживу я цієї муки! Пошли мені, боже, кару, яку найважчу! Я все видержу, усім спокутую свій гріх», — думала Василяна.

А шум гув у її голові: то шумів, як вітер між соснами, то шелестів, як зелена діброва. Серце знов прокинулось і застукотіло в грудях, як пташка в клітці. Через стіну було чуть, як гули машини, шипіли десь далеко паровики, стугоніло важке залізо, глухо шуміла під помостом вода. Василяні здалося, що то шумить вода в Росі під скелями. Вона виразно почула серед шуму страшний гук: бовть, бовть, бовть...

— Боже мій! За що я маю терпіти таку страшну кару! — зашепотіла Василяна.

Була хвилина, коли Василяні прийшла думка схопитися з місця, впасти навколішки й розказати всім голосно за згубу своєї дитини. Але її тверда вдача перемогла ту страшну гадку. В неї десь узялася сила, й вона задушила в собі ту думку. Вона зціпила зуби, взяла в руки ножиці і почала ніби вистригати вузлики на сукні. Її очі втупились в прозоре сукно, між тонкі нитки, але вона нічого не бачила і тільки водила по сукні ножицями.

— А чого ти, молодиче, насилу соваєш руками? — крикнув на Василяну постригач, — ти робиш, неначе три дні не їла.

На Василяну неначе будлі-хто линув холодною водою. Вона опам'яталась і почала примічати товсті й тонкі нитки, вузлики, реп'яшки. Нудна робота прохолодила її гаряче серце і притягла до себе всю її увагу.

Опівдні задзвонили в дзвоник на обід. Робітниці кинули роботу і пішли з фабрики. На двох дверях стояли десятицькі і трусили дівчат і молодиць, щоб вони часом не набрали собі додому тонких ниток, вовни, лучки та шовку. Кожна робітниця розперезувалась перед десятицьким і витрущувала пазуху, сорочку й спідницю. Десяцькі, одставні москалі, дуже стидко трусили дівчат, оглядаючи їх кругом. Василина, розперезавши пояс, дуже засоромилась, і на її блідому лиці виступив рум'янець.

— Нічого, молодичко, нічого! Видно, що вперше тебе трусимо,— сказав москаль, оглядаючи Василину кругом,— звикнеш, й червоніти перестанеш.

— А може, вже й звикла,— обізвався з других дверей москаль.— Та й гарні ж тобі, бра, достаються молодиці! А мені чорт надав усе старих бабів таких, як оця.

І москаль вхопив у руки якусь стару бабу і дуже стидко почав заглядати в пазуху та облапувати кругом. Баба тільки лаялась та плювала.

Василина вийшла з фабрики серед натовпу всякого народу. Всі придивлялись до неї. Парубки зачіпали її, а Васи́ліні все здавалось, що вони всі вже знають за її провину. В її голові гула й досі страшна пісня од слова до слова:

— Ой узяла мале дитя під білі боки
Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий.

Василина пішла до казарми. В подовжастій темнуватій казармі на столах вже стояли миски з борщем. Бурлаки й бурлачки сиділи за столом довгими рядами. Лейзор бігав з пекарні в казарму, а з казарми в пекарню. Василина сіла між молодицями та дівчатами. Вона взяла ложку борщу й трохи не виплювала додолу. У борщі була сама за себе бутвина. Він був навіть без картоплі й одгонився старим смердючим салом. Глевкий, чорний, як земля, хліб давив у горлі й тріщав у зубах. Бурлаки і бурлачки позивкали вже до такої страви й їли, аж за вухами лящало. Василина через велику силу з'їла трохи борщу. Каша тхнула старим салом. Василина згадала те сало з черв'яками, яке вона бачила на терезах, і поклала ложку.

— Чому ти, молодице, не їси каші? — спитали у Василини молодиці.

Василина мовчала, спустивши очі на стіл.

— Це якась горда бурлачка,— судила голосно Василину одна дівчина, скоса поглядаючи на чорні Васи́лініні брови,— й говорити з нами не хоче.

— Де та й гордість дінеться, як поживе з нами у цій

казармі,— судила Василену друга бурлачка.— І ми колись були горді, поки не довелось бурлакувати.

Василина встала з-за стола, не ївши; бурлаки закурили люльки. По казармі пішов страшний чад. Василина, ще не зовсім здорова, закашлялась.

— А що, молодице, не звикла до такого кадила? — засміявся один молодий бурлака, присовуючись до Василені і пускаючи дим під самий ніс Василені. Василина одвернула од його лице.

— Це якась панія,— сказала одна дівка наздогад.— Ой дівчина-вишня, та не будь така пишна! — заспівала вона весільної пісні так само наздогад Василені.

А бурлака присунувся до Василені ще ближче та все дмухав на неї смердючим тютюном.

— Ану, чи видержить! — жартував другий молодий бурлака.— А ота чорнобрива вже видержує,— сказав він до однієї дівчини і моргнув на неї однією бровою.

Дівчина засміялась, а бурлаки обсіли кругом Василену, як мухи мед. Чорні очі, чорні чудові брови манили їх. Дівчата й молодиці завидували Василені й почали кепкувати з неї.

— Ану, я тебе вщипну, чи видержиш? — сказав бурлака до Василені і присунувся ще ближче.

— Геть, сатано, бо як дам, то й перекинешся! — крикнула Василина, махнувши на його рукою.

— Та й бриклива ж! Ще такої й не було у нас на фабриці,— сказав бурлака.

— Потривай, ось я вщипну її; од мене видержить,— сказав другий бурлака, присовуючись до Василені з другого боку.

Василина не встигла обернутись на другий бік, як обидва бурлаки присунулись до неї й здавили її з двох боків.

— Одчепіться од моєї душі! Чого це ви причепились до мене? — крикнула Василина й насилу видержлась з бурлацьких рук. Вона, вся червона, вибігла з казарми.

— А як зачервонілась! Потривай, прийдеш ти до нас у казарму на ніч,— крикнули бурлаки вслід Василені.

Знов задзвонили в дзвоник. Бурлаки рушили до фабрики. Василина знов сіла перед прозорим сукном, і її очі пірнули в нитки та вузлики. Вона передумала все, що витерпіла того дня, і зажурилась.

«Важке буде мое життя на фабриці, але така вже, знати, мені доля судилася,— думала Василина, важко зітхаючи.— Нащо мені було йти на ті буряки? Нащо я найнялася в того пана? А тепер зав'язала голівоньку, не розв'яжу довіку».

Ввечері знов задзвонив дзвоник. Десяцькі знов обтрусили робітниць і випустили їх з фабрики. У казармах подали бурлакам на вечерю куліш з одним кропом без сала. Голодна Васирина поноїла кулішу, постелилась між двома молодицями й лягла спати, прикрившись свитою.

Бурлаки й бурлачки полягали покотом на полах, де хто схотів.

Тільки що Васирина задрімала, чує вона крізь сон, що з неї в одну мить хтось стяг свиту, пеначе її вхопив вітер і поніс кудись. Васирина кинулась.

— Хто це стяг з мене свиту? — крикнула вона на всю казарму.

— Та це, мабуть, хтось жартує,— обізвалась та молодиця, що лежала поруч з нею.— Хтось потяг свиту через мене.

— Оддайте мені свиту! Чого ви чіпляєтесь до мене! — крикнула Васирина, сидючи на полу.

В темряві було чути здушений сміх. Молодиця повозила руками, палапала свиту й кинула на Василену.

В казармі знов стало тихо. Тільки що Васирина задрімала, з неї свита знов знялася й полетіла на другий бік. Васирина крикнула.

— Якого це ви дідька до мене чіпляєтесь! Оце лихо, та й годі! Не дадуть заснути! — кричала Васирина крізь сльози.

Молодиця по другий бік Васирина почала кричати на бурлак, палапала свиту і подала Васирина.

Не встигла Васирина задрімати, чує вона,— чиясь тверда широка долоня переїхала через її лице. З другого боку хтось смикнув її за ногу.

— Гвалт! Рятуйте! — закричала Васирина не своїм голосом.

Хтось побіг по казармі й трохи не вищав од сміху. В казармі всі попрокидались і загомоніли. Молодиці почали лаятись та кричати на бурлак.

Перегодя знов всі затихли і поснули, тільки одна Васирина довго не спала і тихо плакала.

«Не видержу я в цій казармі»,— думала Васирина, засипаючи.

А їй через легкий сон сниться пишний батьків садок, чудовий квітник, де цвіли настурці, півонія та зірки. Сонце грає чудовим маревом на квітках, на садку, на пишних садках та лісах. Легкий туман криє всю Комарівку, що потонула у яблунях та черешнях, і розлягається тонким покривалом на густих лісах.

Минули жнива. Лейзор Рабиненко поїхав у Могилев-

ську губерню й навіз на завод білорусів. У казармі стало тісно. В неї набилась сила народу. Робітники поскладали свої мішки з одежею в одному кутку. Для одежі не було опрічної коморки, де можна було б поскладати й замкнути свої бурлацькі манатки. В казармі почала пропадати одежа: в одного вкрали сорочки, у другого свиту. У Василини хтось украв свиту. Вона перенесла свою одежу на схованку до Марії Янівни.

Білоруси були народ спокійний, тихий, дуже вбогий. На чоловіках білі свитки та білі шапки-магерки світилися наскрізь. На молодицях плахти та запаски висіли, як шматки дрантя. І чоловіки й молодиці носили личаки, обгорнувши ноги білими онучками.

Молоді бурлаки не давали Василині спокою ні вдень ні вночі. Через її молоде гарне лице, чорні брови до неї горнули всі бурлаки. Навіть білоруси задивлялись на неї та зачіпали її.

— Вот гарна маладіца! — говорив один білорус до Василини. — Каби за мене пошла, то я б ажанівся.

— Як же ти аженишся, калі в цебе дома є свая жонка, — говорив другий білорус.

— Калі яго Вувдя «наваріла яму бураков — насипала черв'яков, наваріла каші — насипала сажі», — сміялися білоруси.

Бурлаки жартували, а Василині було не до жартів. Харч була така погана, що вона зовсім захляла й мусила купувати собі їжу на базарі. Вона мусила спродувать деяку свою одежу і купувати собі на базарі добрішу харч.

В суботу молодиць та дівчат пускають з фабрики раніше, ніж в другі дні. Однієї суботи Василина побігла до Марії.

— Чи не знаєш ти, Маріє, кого-небудь, щоб купив у мене спідницю або юбку. Оце так захарчували мене жиди, що вже ледве соваю ногами.

— Не знаю, серденько, — сказала Марія. — А яку ж оце спідницю ти думаєш продати?

— Та будлі-яку: чи червону, чи синю, за всі голови, бо я вже зовсім захляла. Як не попоїм луччої страви, то й з ніг звалюся.

— А покажи мені, Василенко, ту спідницю, може, й я куплю, — сказала Марія.

Василина викидала з мішка свою одежу, взяла одну спідницю й розгорнула.

— Ой, гарна ж спідниця! — аж плеснула у долоні Марія. — Червона, аж очі в себе бере, а по червоному полі

неначе хто розсипав зелені дрібні бублички. Ану, це яка? А розгорни, Василюк.

Василина розгорнула другу спідницю.

— Ой господи! Де ти набрала такої гарної одежі? Дивись, моя ти матінко! Синя-синя, а по синьому полі неначе котики побігали білими та червоними лапками. А розгорни, Василюк, оцю юбку.

Василина розгорнула юбку. По зеленому полі крутились крючкуваті червоні здорові квітки.

— Ця матерія вже не така гарна: квітки дуже здорові, неначе собаки позадирали вгору кудлаті хвости,— промовила Марія.

— А яка оце в тебе хустка? — сказала перегода Марія і розп'яла здорову хустку просто вікна. Червона хустка засвітилась і заблищала.

— І де ти набрала такого добра? Ой ненько моя, червона, як жар, всю тобі хустку неначе жовтогарячі ластівки обсіли. А які дивовижні торочки!

Марія не втерпіла, поставила на столі дзеркало й зав'язала собі голову хусткою. Червоні та зелені торочки спустились з голови до самих пліч. Марія покрутила головою, торочки кругом голови заворушились.

— А приміряю я оту червону спідницю! Може, прийдеться на мене,— сказала Марія.

Вона накинула на себе спідницю, глянула на спідницю й плеснула у долоні.

— Ой, гарно ж! Кругом тебе пеначе зелені бублички низками висять до самого долу. Продай мені, сестрице, оцю спідницю.

— Добре. Бери, коли хочеш,— сказала Василина.

— Або потривай... А накинь на себе оту синю, нехай я подивлюсь, як лежить на тобі.

Василина накинула на себе синю спідницю з білими та червоними котячими лапками. Марія одійшла до дверей, потім вернулась і обійшла кругом Василини.

— Ой серденько мое! Обидві спідниці гарні, та не знаю, котру собі взять. А на, Василюк, надінь оцю червону, а я вберусь у синю.

Вони помінялись спідницями. Марія обтягувала на собі спідницю, поправляла рясні фалди, заглядала в дзеркало, а потім перейшла тихо через хату, притуливши ліву руку до грудей і одставивши од себе праву, як ходять всі фабрицькі дівчата. Марія, наче пава, походжала по хаті, виставивши вперед груди і піднявши вгору лице.

— Чи гарно лежить на мені? Чи рясно на боках ле-

жать хвалди? — питала Марія, повертаючи голову назад то вправо, то вліво.

— Господи, як гарно! — говорила Василина, важко зітхнувши і підперши рукою голову.

— А може, я куплю оцю синю... Як тобі здається, Василинко?

— Як тобі подобається синя, то бери синю,— сказала Василина.

— А котра мені краще пристає до лица?

— Обидві пристають, але синя неначе лучче,— сказала Василина.

— Куплю синю,— сказала Марія.— Про мене, хоч зараз запиймо могорич. Та не скидай, серце Василинко, тієї червоної спідниці, нехай я хоч надивлюся на неї. А це яка в тебе друга хустка? Ой, гарна ж! Картата, неначе хто насіяв грядочками усяких квіток. А зав'яжись, Василинко серденько, нехай я подивлюся, зав'яжись!

Василина стала перед дзеркалом і зав'язалась. Картата хустка й справді заблищала в неї на голові, неначе хто натикав у хустку всяких квіток.

В Марії розгорілись маленькі темні очі. Вона бігала кругом Васиlines і не могла надивитись на ту хустку.

— А що ж ото зосталось в тебе в мішку? Хвартух, чи що? — спитала Марія і вхопила складений, перегнутий по половині хвартух.

Марія розв'язала, розпустила хвартух і підняла його вище од своєї голови.

— Ой світе мій! Який чудовий хвартух! Йй-богу, наче писанка. На ясно-зеленому полі маківки. А на, Васирино, держи за один кінець, а я за другий.

Молодиці розіп'яли хвартух.

— І де ти набрала такої гарної одежі? Йй-богу, неначе хто насипав повний хвартух маківок. Признайся, Васирино, хто це тобі накупив такого маку?

— Ат.. заробляла потроху та й насправляла,— сказала Василина.

— В такому хвартусі хоч зараз ставай в танець,— сказала Марія й задріботіла маленькими ногами.— Продай мені, Васирино, і хвартух.

— Про мене, купи і хвартух,— сказала Василина й важко зітхнула. Вона сама любила гарну одежу. Для неї шкода було хвартуха.

— Таку чудову одежу варт покропити,— сказала Марія й принесла з хижки пляшку горілки.

— Будьмо ж здорові, Васирино,— сказала Марія, наливаючи чарку горілки.

— Даруй, господи, це зносити, а в краще вбратись,— одказала Василина до Марії.

Марія випила чарку до дна, ще й махнула нею вгору під стелю, а потім почаствовала Василю.

Випили по одній, а потім по другій. В Марії зовсім розв'язався язик. Невеликі блискучі темні очі розгорілись і заблищали. Гарне, але бліде лице трошки посвіжішало.

— Скажи-бо, Василю, чи тобі якийсь панич насправляв такої гарної одежі, чи бурлаки? Скажи-бо, серденько, скажи?

— Дещо справляв батько, дещо сама скупила, ат...

Василина тільки рукою махнула.

— А до мене оце недавно був причепився наш постригач. Коли не йду проз його, він все дивиться — не дивиться на мене, та все зачіпає, та бровами моргає. Йй-богу, так мені аж ніяково перед дівчатами... Хвалить мої брови, що в цілому заводі кращих нема. А тебе, Василю, сватали? Чи ти виходила заміж, чи сама покрилась?

Василина була неохоча розказувати за себе, а в Марії розв'язався язик. Вона полюбила Василю одразу і неначе вгадувала, що Василюина доля дуже схожа на її долю. Чудова краса Василюина одразу навела на неї ту гадку.

— А ти, Маріє, давно вже зосталась удовою? — сказала Василина.

— Ой серденько мое дороге! Вже четвертий рік, як я овдовіла. Чоловік умер, а після його смерті й дитина померла, царство їм небесне,— сказала Марія, зітхнувши, й перехрестилась до образів.— Набралась я на своєму віку всякого лиха.

— Чи ти, Маріє, давно вже в фабриці? — спитала Василина.

— Чи то ж в одній фабриці я була! Була я у Вільшаній, а тепер застрягла у Стеблеві, та вже, мабуть, буду тут, доки мого живота. Остобісіло вже мені те бурлацтво,— сказала Марія й задумалась.

— Ще як була я дівкою, послала мене мати на фабрику у Вільшану. Після смерті батька зістались ми сиротами, а мати й каже мені: «Йди, дочко, на фабрику у Вільшану, може, принесеш додому якого карбованця». Вільшана од нашої Тарасівки недалеко, зараз за Керелівкою.

У Василюина похололо в душі. Комарівка була недалеко од Тарасівки.

— Ото пішла я у Вільшану та й стала в сахарні на роботу. Мати виряджала мене та й наказувала: «Стережися ж, дочко, фабрицьких панків та бурлак. На тих заводах

вештається всякий народ, а в тебе чорні брови». Я стерелася, та й не встерелась... А я була дівкою дуже гарна. Кращої за мене не було на все село. Було, як уберуся в квітки та в стрічки, то всі парубки на мене очі витріщають. Оце, було, йду вулицею та й чую, як люди говорять: «Ну та й гарна ж, нівроку, удовина дочка!..» А ти, Василю, була дівкою, мабуть, дуже гарна? Еге!

— Пішла моя краса марно, наче лист за водою,— сказала Василина.

— Ой серденько мое! Туди пішла й моя краса, хоч мої брови ще не злиняли.

Марія заглянула у дзеркало й пригладила чорні тонкі брови пальцем. З дзеркальця виглянули блискучі очі, довге, тонке, сухорляве лице, тонкий, трохи вигнутий ніс, повні губи й кругленьке підборіддя з чорною бородавочкою посередині. Марія подушила щоки рукою: щоки трохи почервоніли.

— Як прийшла я в сахарню, світочку мій! Кругом мене обступили хлопці: зачіпають та бровами моргають. Той купує горілку, той медяників, той стрічки, той квітки. Чіпляються до мене, наче павутиння, хоч одбивайся пальцею, та все такі погані парубки, що й плюнути гидко. А я їм кажу: не любіть, не ходіть, не носіть грошей — не люблю вас, бо ви нехороші.

А тут прийшов на фабрику один парубок. Глянула я на його, і мене неначе хто у вогонь вкинув. Високий, рівний станом, парубок саме в силі. Лице рум'яне, очі чорні, сміливі, соколіні, волос чорний, вус чорний, аж вилискується. Вбив він мене своїми очима, наче орел горлицю. Чи ти, Василю, кохалась на своєму віку широко, гаряче?

— Кохалась гаряче, кохалась широко,— сказала Василина, здавивши пальці рук на грудях.— Я вся неначе згоріла од кохання, як лляні пачоси на полум'ї, й там згоріло мое щастя...

У Васиlines очі заблищали, високі брови піднялися ще вище, бліде лице спануло.

— Отак і я,— сказала Марія,— як упала я йому на груди, мені здалось, що всі зорі з неба посипались на мене й запалили всю мою душу. Я ледве одійшла й опам'яталась... Які очі дивились на мене! Які брови я цілувала! Ой серце Василю! Як згадаю, то й тепер серце в'яне од тих очей: чорні й блискучі, горді й гострі, наче ножі, й милі та ласкаві, наче в дитини. З тих очей на мене посипались іскри, посипались ніби якісь пахучі квітки, вдарили гострі ножі, повиті рожами, й пройняли наскрізь моє серце. Була я щаслива, але терном поросла моя дорога до того щастя...

Питаю в його, як тебе звуть? Він каже: «Петро». Питаю в його, як тебе прозивають? Звідкіля ти? А він каже: «Не питай, чорнобрива, бо швидко стара станеш... Я бурлака, та й годі».

Я вже його й не питала. Я тільки тліла на якомусь пекельному вогні й боялась його питати. Причарували мене ті дивні очі.

Ходить він до мене та й ходить, носить мені гостинці, справляє квітки та стрічки, а я йому кажу: «Нащо ти мені купуєш квітки? Я тебе кохаю і кохатиму, хоч би мала сухий хліб їсти, ходити босоніж по терні та по колючках». Я так йняла йому віри, що була ладна душу мою оддати йому.

Ходить він до мене рік, та нічого не каже. Розпитую його, він не промовляє до мене. Чи вже ж, думаю, в тебе, Петре, нема правди для мене? Коли мене любиш щиро, то чом не береш мене за руку та не ведеш до свого батька? А тут настає мій час. Бурлаки почали жартувати та кепкувати з мене. Я раз таки не видержала та й кажу йому: «Я покинула дома стару матір. Як же я покину її на весь вік? Хіба піду з тобою до твого батька?» А він мені одказує: «Я не поведу тебе до свого батька, бо в мене дома є жінка».

Сказав він ці слова,— неначе застрелив мене, як голубку. Ввесь світ закрутився передо мною. Мене так запекло коло серця, що я думала, вже не буду жива. І сліз не знайшлося плакати.

Марія глянула на Василю й злякалась. У Василю лилися сльози із очей й сипались горохом по щоках на скатерть. Вона сиділа бліда, як смерть. Круглі очі стали страшні. Вона неначе була ладна кинутись й згубити кого-небудь з світу.

— Чого це ти, серце Василю, так плачеш? Не плач, а то й мене жаль бере,— сказала Марія та й сама заплакала, у неї голос затрусивсь, як струна.

Василина мовчки втерла сльози рукавом.

— А тут, на моє лихо, прийшла в сахарню якась молодичка. Він покинув мене та пристав до неї: ходить за нею слідком, купує для неї горілку, справляє хустки. Коли б вона була гарна, то мені не так було б жаль, а то ж така тобі погана, що й глянути гидко: здорова та товста, як мур, щоки товсті та червоні, як буряки, брови, як підшви, губи, як постолі, а ніс кирпатий, як бараболя. Йде проз мене, задере свою кирпу, неначе хмари нюхає. Проміняв Петро мої тонкі брови на якісь підшви! А я ж тоді цвіла,

як маківка! Якби мала силу, я б задушила її й його разом з нею. Шкода було мені його чудових очей. Ой очі, очі! Які то були очі! Якби він був зглянувся на мене, промовив до мене ласкаве слово, я б йому простила все, пішла б з ним на край світу. І тепер сняться мені ті гострі милі очі, але що було, те навіки минуло. А ти, Василю, забула свого милого чи й досі кохаєш?

— Забула, Маріє, забула — не хочу згадувати, — сказала смутно Василина. — Я була дуже нещаслива.

— Ото, Василю, впросилась я до однієї бідної вдови, перележала важку годину... Пішла я з дитиною на руках в сахарню, мене не приймають на роботу. Що ж мені тепер на світі божому робити? Йти додому до матері? Але що мені скаже мати! Що скажуть люди на селі? Вони ж мене осміють, заплюють. Яке їм діло до того, що я, молода, покохала так, що трохи не вмерла. Стрілась я з Петром та й кажу йому: «Порадь мене, моє серце, що мені робити, як на світі жити?» А він згорда одказує мені: «Як жила, так і житимеш». — «Де ж мені сина подіти?» — питаюсь в його. А він каже: «Про мене, де хоч дінь, хоч на вулицю викинь».

— Петре, Петре, — кажу я до його, — я ж тебе кохала, як свою душу. Ти ж цілував мої брови, мої очі! Ти ж божився, ти присягався, що мене вірно любиш.

— Хіба трудно божитись та присягатись? Цього добра за гроші не купують, — каже він, та все смокче люльку, та блискає чорними очима.

— Коли так, то нехай мій гріх впаде на твою душу, — сказала я та й побігла од його сама не своя. А там коло сахарні лежала здорова, як гора, купа попелу. Я бачила, як раз вивозили ту купу й викинули з неї багато дитячих кісток. Як божевільна, побігла я до казарми. Іду коло сахарні, аж передо мною біліє здорова купа свіжого попелу. В мене потемніло в очах. Озирнулась я кругом себе — ніде нема й душі. Надворі вже смеркло. Я взяла та й кинула дитину в сухий попіл. Дитина навіть не писнула й пірнула у попіл, аж бовтнула, неначе у воду впала...

Василина схопилася з місця, крикнула страшним голосом і знов упала на місце, бліда, як смерть. Вона вхопилася рукою за серце й неначе хотіла вдержати його в грудях.

— Чого це ти, Василю, так злякалась? Та то ж не ти кинула дитину в попіл, а я, — сказала Марія.

Але й сама Марія злякалась. Горілка розв'язала їй язик, і її розмова, як річка весною, винесла все наверх, що було на душі.

Вона схаменулась.

— Ой боже мій! Не кажи ж, серденько, нікому, що я колись вчинила такий гріх. Я нікому не признавалась, тільки призналася попові в одному селі, на дорозі. Не кажи ж, не кажи нікому, не губи мене, бо я й так набралась лиха на своєму віку,— просила Марія Василицю, вхопивши її за руку.

— Борони боже, щоб я кому сказала. Хіба і я мало перетерпіла горя на своєму молодому віку,— сказала Василиця, трохи заспокоївшись.

— Я, бач, Василицю, думала, що й з тобою була така пригода коло Росі в той день, як ми тебе знайшли коло річки... Бо й ти така гарна, як і я, кругом тебе бурлаки роєм в'ються.

Василиця мовчала, зціпивши губи, і все дивилась на скатерть, закривши свої круглі очі.

— Ото, моє серденько, кинула я дитину та давай бігти, неначе хто гнався за мною. Вибігла я за Вільшану й пішла шляхом. Я нічого не бачила й не чула, неначе в мене одібрало очі й вуха. Я не йшла, а бігла, й зайшла в якийсь ліс. Настала ніч. Я ввійшла в ліс. В лісі було поночі, як у темній хаті. Мені здалося, що я ввійшла десь глибоко в сиру землю, й тільки тоді опам'яталась.

Боже мій! Де це я? Що це зо мною сталося? Дивлюся кругом себе, скрізь поночі й тихо, тільки над моєю головою видно смужку неба, неначе маленьку стежечку поверх лісу. Чую я, в мене ноги трусяться; я вся охолола, тільки голова вогнем горить. Я сіла на землю й ледве оддихала.

А в лісі темно, тихо та сумно, тільки чую в голові якийсь шум та шелест. «Чи йти далі, чи вернутись?»,— думаю я, сидячи над шляхом. Коли чую, щось гуде десь далеко, неначе млинове колесо, та все наближається до мене помаленьку. Ляснув батіг, і по лісі пішла гучна луна; закрипіли колеса. Хтось крикнув на воли: «гей» і заспівав пісні. Я неначе прокинулась і почала прислухатись. Колеса загуркотіли й зашелестіли по траві. Дорогою їхав якийсь чоловік. Я притаїлась і задержала дух. Чоловік проїхав коло мене та все співав пісні, неначе розважав себе серед страшної темряви. Він поминув мене, я встала й тихесенько, крадькома пішла слідом за возом. Мені стало не так страшно. Йду я і боюсь, щоб чоловік не примітив шелесту од моїх ніг. Коли це стежка на небі над моєю головою розступилась. Серед неба заблищали ясні зорі.

«Зорі мої ясні, як рідні сестри! — подумала я.— Світить мені, не ховайтесь у хмари, бо на моєму серці стала

страшна ніч!» Глянула я на зорі, й моє серце трохи заспокоїлось. Я зійшла з гори, й на яру, над лісом, заблищало широким плесом небо. Серед яру, під лісом, стояв хутір. У вікнах світилося світло. Чоловік поїхав собі далі, а я думаю: «Зайду на хутір та, що бог дасть, попрошуся на ніч». Підійшла я під ворота. В дворі загавкали собаки. З хати вийшла молодиця й спитала, хто там такий за двором.

— Пустіть мене, тіточко, на ніч,— крикнула я з-за воріт.

— А хто ж ви такі? — питає в мене молодиця.

— Та я йду на заробітки в сахарню, та оце опізнилась і боюсь сама йти через ліс. Пустіть, будьте ласкаві! — прошусь я в молодиці.

— Та коли опізнались, то йдіть до господи,— сказала молодиця й вийшла до воріт, оборонила мене од собак і просила в хату. Я ввійшла в хату, сказала «добри вечір». Чоловік з дітьми сидів за столом і вечеряв. Добрі люди, спасибі їм, попросили мене вечеряти. В мене боліло серце, боліла душа. Не до вечері було мені тоді.

Переночувала я на хуторі, а другого дня, на зорі, подякувала добрим людям і ввечері прийшла в Стеблів та й стала на роботу у фабриці. Отака-то пригода, серце моє, трапилась мені на віку. Лиха година вигнала мене з батькового двору й пустила по світу бурлачкою.

Василина сиділа, спершись на стіл ліктем, й спокійно слухала. Йї здалося, що Марія розказує не своє життя, не своє лихо, а її.

— Ти, Маріє, вийшла заміж вже у Стеблеві чи деінде? — спитала Василина.

— В Стеблеві, серце моє миле, у Стеблеві. Як прийшла я сюди на завод, то передніше жила у казармі, так як оце тепер ти. Я передніше стала на роботу у сахарні, але там робота була дуже важка. Мене поставили на тьорці, а потім на пресах. Земля холодна і мокра. Кругом мене хлюпала на землю вода. Я мусила на холоді витягати з холодної води буряки й кидати в зуби тьорці. Мені здавалось, що я все перу сорочки на льоду й ніколи не перестаю їх прати. Я собі ноги одстояла на тій сахарні, поодморожувала руки; а далі взяла та й перейшла у суконну фабрику. Тут робота легша, ніж у сахарні.

Пожила я на заводах, а мене парубки так і обступили кругом. Чи стринуть мене на вулиці — тягнуть на музики, наймають мені музики до танців; стринуть на вечорницях — частують мене горілкою, танцюють зі мною. Чи йду я селом — за мною, молодою, слідком іде сім кіп хлопців

чередою. Жила я собі на волі, як птиця, ніхто мені не гриз голови. З ким хочу кохаюся, з ким хочу цілюся. Вбрали мене хлопці, як ту паву. А тут приступив до мене вже немолодий парубок, Япенко. Ходить та ходить за мною, як та тінь. Йду на музики, він за мною, йду з музиків — він за мною. Полюбив він мене, як душу, й заслав до мене старостів. Чом же, — думаю, — не піти за його заміж? Парубок гарний, чорнобривий, з карими очима, має свою хату. Ще його батька пан перевів у Стеблів з другого села, з-під Канева, з другими людьми. Пан поставив у Стеблеві всім хати, дав городи, але не дав поля й записав всіх на завод. Як вийшла людям воля од панщини, пан не дав тим фабрицьким людям поля. Так zostався й мій чоловік без поля. Пожила я з ним два роки та й овдовіла. Отакий мій талан. Любила я одного, як свою душу, та не довелося з ним жити в парі. Другий покохав мене, та й сам умер. А я, молода, не накохалась і не навтішалась на своєму віку. Ой, вже я не знайду таких пишних очей, які я цілувала. Ой очі, очі, горе мое, щастя мое! Чом мені не довелося весь вік дивитися на вас? Коли б мені довелося хоч раз на віку стрінути ті очі, раз глянути на них і вмерти...

— А я б такі очі виколола ножем оцими руками, — сказала Василина, бліда, як смерть, показуючи свої обидві руки.

Марія сіла кінець стола, сперлась на руку і задумалась. У хаті почало темнішати. Тільки скатерка на столі ясно біліла й кидала тихий світ на бліде Маріїне лице, на високий білий Васишин лоб та на квітчасті здорові хустки на головах в двох молодичь.

За ворітьми заграв ріжок різким голосним тоном, заграла скрипка. Обидві молодичі неначе прокинулись і заворушились. Марія схопилась з місця й почервоніла на виду. Вона вхопила пляшку й чарку, кинулась до дзеркала, пригладила пальцем тонкі брови, поправила на шії намисто з дукачами.

— Ой, подивися, Василинко, чи гарно стоїть на мені юбка, — сказала Марія, повертаючись до Василини, — обсмикай на мені складки. Нехай, серце, побуде на мені твоя хустка, бо вже не встигну другою зав'язатись. Це йде Мина на вечорниці та ще й з музиками.

Марія заворушилась, бігала по хаті, одставивши праву руку, а музики наближались до хати і вступили в сіни. Ріжок та скрипка розлили по сінях голосний згук. Двері в хату одчинились, і через поріг переступив Мина, високий, поставний парубок, з ріжком у руках. На йому була чорна

свита, накинута наопашки, солом'яний бриль, біла сорочка й червоний пояс. За ним увійшов невеличкий парубок з скрипкою. Він був такий невеличкий, що його огрядний товариш зовсім заслонив його своїми плечима.

— Добри вечір тому, хто в цьому дому,— сказав Мина товстим голосом.— Чи ти, Маріє, дома? Ого! Та тут дві Марії,— сказав Мина, глянувши на Василю.

— Ба, одна Марія, а друга Василю,— сказала Марія, почервонівши, як маківка.

Обидві молодиці були вбрані в нову гарну одягу, однаково зав'язані новими хустками; обидві були гарні й однакові на зріст.

— Яка ж це Василю? — питав Мина, приступаючи ближче до Василю і придивляючись до її лиця.

— Не впізнавай, бо все одно не впізнаєш,— сказала Марія.— Василю служить не в вашій сахарні, а у нас, у суконному заводі.

— Та й гарна ж ця друга Марія,— сказав Мина,— та шкода, що в хаті поночі. Дай, лишень, Маріє, світла!

— Не дам, нехай кортить,— сказала Марія.

Тим часом Мина витяг з кишені око горілки й поставив на стіл. Марія засвітила свічку.

— Та й гарні ж до тебе, Маріє, збираються молодички на вечорнички! Коли б було знаття, то я б приніс друге око горілки,— сказав Мина.

— Як вип'ємо одно, то й друге принесеш,— сказала Марія, крутячи перед Миною головою.

При світлі забіліло в Мина широке лице, зачорніли товсті брови, котрі зрослись до купи на переніссі, неначе од виска до виска йшов дугою молодий місяць. Чорні очі блищали під тією дугою, як вугілля. На білому лиці черніли здорові вуса.

— Чом же в тебе, Маріє, немає й досі дівчат? — спитала скрипка.

— А хто любить грибки,
А я печерички;
А хто любить дівки,
А я молодички! —

затяг Мина, становлячись боком, плече об плече, до Марії та поглядаючи на неї скося. Чорна дуга піднялася вгору на білому лобі й знов у одну мить спустилася вниз.

— Чи ти, Василю, стеблівська, чи захожа? — спитав Мина у Василю, нахиливши своє лице до її лиця так близько, що один вус черкнувся об її щоку.

— Питай, козаче, здалека, коли хочеш в мене правди випитати,— сказала Василина, одхиливши назад голову.

— Яка ж ти недоторкана. От люблю Марію за те, що доторкана! — сказав Мина, вхопивши Марію за плече.

— Ой, цур тобі! Вхопив за плече, як ведмідь,— крикнула Марія й вдарила Мину по плечі.

— Сяду я коло Василини, то, може, допитаюсь правди,— сказав Мина і сів поруч з Василиною.

— Не питай, козаче, у мене правди: я не кожному скажу,— сказала Василина, посунувшись од Мيني.

— А кому ж ти скажеш правду? — спитав Мина.

— Скажу тому, кого люблю,— сказала Василина.

— А хіба ж ти мене не любиш? — спитав Мина.

— Я тебе вперше бачу у вічі,— сказала Василина, глянувши на його.

— Високі у вас, кумо, пороги! Не нам через їх ступати. А може, й пам? — сказав Мина, скоса поглядаючи на Василину.

— Не знаю,— сказала Василина.

Рипнули двері. В хату почали сходитись дівчата, позакутувані хустками. Вони поскидали свитки, порозкутувались. У всіх голови були тільки що змиті. В косах зеленів барвінок, червоніли квітки осінньої оргинії. На дівчатах були білі чисті сорочки, чистенькі спідниці. То були фабрицькі дівчата, з чистими делікатними руками, з білими, не загорілими видами, трохи блідими од фабрицької роботи, од нічної зміни коло парових машин. Вони були проворніші й сміливіші за дочок хліборобів, вміли пишатись, неначе вони були панянки, ходили дрібною швидкою ходюю, нагинаючи плечі й голову трохи вперед. З парубками вони жартували делікатніше, ніж сільські дочки хліборобів.

Чимала Маріїна хата почала сповнятись дівчатами. Задріботіли язики, защебетали дівчата, як птиці в гаю. Одна дівчина, крадькома од матері, принесла яець, друга паляницю, третя пшона і сала. Одна вкрала у матері курку й принесла її на вечорниці живою. Курка закиркала на все горло. В хаті піднявся регіт. Декотрі проворніші дівчата позакачували рукави, затопили й опатрали курку й вкинули її в юшку. В хату почали сходитись парубки. Коли це у снях закувікало поросся. Двері одхилились, в хату полетіло поросся й впало серед дівчат.

— Ой лишенько! Хто це кидається пороссям! — підняли гвалт дівчата і розсипались на всі боки.

Поросся залізло під лаву й рохкало, а в хату ввійшов

високий тонкий парубок, той самий, що вкинув в хату поросся.

— А я вам, дівчата, гостинця приніс,— сказав він, скидаючи шапку.

— А де ж твій гостинець? — спитала Марія.

— А то десь рохкає. Чи не сховала часом, Маріє, в скриню,— сказав парубок-штукар.— А одчини, Маріє, скриню!

Дівчата зареготались, а парубок поліз під лаву ловити поросся. Бідне поросся наробило такого крику, що дівчата затуляли вуха.

— Та коли його мерщій! Цур тобі з твоїм пороссям! — кричала Марія на всю хату.

Парубок взяв ножа і поволік поросся за задні ноги через поріг.

— От і приніс клопіт! Треба буде заходжуватись коло пороссяти,— сказала Марія.— Дівчата, загадаймо хлопцям, нехай обскромадять поросся, про мене, і зубами, а ми тим часом будемо танцювати.

— Коли б часом хлопці не з'їли пороссяти живим, мов вовки-сіроманці,— говорили дівчата, сміючись.

Тим часом Марія почала частувати всіх горілкою. Вона подала чарку Василю. Василина подякувала.

— Чи вже ж ти, Василю, не п'єш горілки? — сказав до неї Мина.

— Колись пила, та вже забулась,— обізвалась Василина.

— А якби я почаствував тебе наливкою, чи випила б з моїх рук? — спитав Мина.

— Не знаю, може б і випила,— сказала Василина.

— Для такої молодиці не шкода й заходу. Натє, хлопці, гроші, та побіжіть на місто, та принесіть пляшку наливки! — крикнув Мина, витягаючи з кишені гаманець.

Один хлопець побіг за наливкою, а другі попарили окропом поросся, розтягли його за ніжки, штовхали його, скубли, плескали долонями, смикали за хвіст та за вуха.

Тим часом парубок приніс наливки. Мина почаствував Василину, Василина випила й повеселішала.

— Грайте-бо, музики, бо я хочу танцювати,— сказала Марія.— Заграй-бо, Мино!

— Як Василина піде танцювать, то ладен грати,— сказав Мина, скося повернувши брови до Василини.

Василина мовчала. Марія налила чарку горілки й подала Василю. Вона трохи подумала, а далі взяла чарку та й вихилила всю до дна.

— От за це люблю! — крикнув Мина, наливши й собі чарку і вихиливши до дна за здоров'я Василиніне.

Скрипка заскрипіла. Смичок спробував струни, а далі впав разом на струни і затанцював на них козачка. До скрипки пристав Мипин ріжок, ще й знайшлась сопілка. Дівчата стрепенулись. Василина неначе оживала, неначе прокидалась од якогось важкого сну. Молода челядь, дівоче щебетання, наливка й горілка — все те неначе посипало на неї приском. Молода душа заворушилась, і перед Василиною неначе зацвіла весна в комарівських садках: запахли васильки та м'ята на гарячому сонці. Дівчата стали рядками й почали танець, а музики аж ногами при-тупували. Василина неначе почула, що на неї полилось гаряче сонце з неба серед розкішного садка в Журавці, запалило її кров, розлило в жилах якийсь палкий вогонь, палкий і пахучий, веселий, як молоде живоття. Вона ніби піднімалась од землі над розкішним зеленим садком, над пишними пахучими квітниками, піднімалась все вгору та вгору на промінях гарячих, як вогонь. У неї ніби росли крила і несли її, як ластівку, над зеленими лугами, над темними дібровами. Од музик, од дівочих танців в неї заморочилась голова.

— Василю! Василю! Ходім, серце, у танець! — крикнула Марія й потягла Василину за руку.

Василина встала з-за стола і вийшла з Марією на середину хати. Дівчата розступились. Музики зумисне вдарили вдвое дужче у струни. Василину неначе якісь крила підняли вгору. Вона одійшла, стала проти Марії, а далі пішла в танець, дрібний, легкий, неначе вона не танцювала, а плила. Вона підвела лице й очі вгору. Чорні круглі очі загорілись вогнем, сипнули, іскрами. Високі брови піднялись дугами ще вище. Чудова картата хустка з торочками блищала, неначе вся голова була повита пучками квіток.

Василина розходилась у танцях. Вона то плавала лебедем, то йшла павою, то пурхала метеликом, то линула ластівкою, а далі вдарила дрібного тропака і пішла крутитись з Марією, захопившись з нею за плечі. На Василю хустка тільки миготіла, як блискавка.

Всі дівчата перестали танцювати; хлопці задивились на Василину. Вони ловили очима її чорні тонкі брови, її чудові гарячі очі. У хаті все замовкло, тільки музики грали та шелестіли на молодичях нові спідниці.

— А хто любить грибки,
А я печерички;

А хто любить дівки,
А я молодички! —

почав приспівувати Мина під дрібного козачка.

Василина задихалась і сіла на лаву, втираючи гарячий лоб хусткою.

Музики стали. В хаті стало тихо. Всі мовчали. Краса молодій молодиці, її чудове лице, чудові очі, плавкі й жваві танці — все те так вразило і дівчат і хлопців, що вони тільки дивились на неї.

— Ну, Василина, так Василина! — сказав Мина, сідаючи коло Василини. — В нас на всіх заводах не знайдеш такої. Випий, Василю, чарку наливки для прохолоди.

— То й вип'ю! Чому пак і не випити, — сказала Василина.

Мина налив чарку. Василина випила до дна. Вона почувала, що з тієї чарки якісь чудові чари розливаються по її жилах і палять кров якимсь солодким та теплим вогнем. Вона забула все: і Комарівку, і буряки, і Журавку, і пана Ястшембського, і свого сина, що вкинула в Рось. Перед нею тільки цвіли ніби якісь пишні квітки, а на неї світило гаряче сонце й розливало у душі щастя без міри, без кінця.

Тим часом дівчата зварили вечерю й подали на стіл.

— Тепер, дівчата, їжте ви курку, а ми з'їмо ціле порося, — сказав Мина, закотивши рукави.

— «Іли парубки, їли, цілого вола з'їли, на столі ні рісочки, під столом ні кісточки», — сміялась Марія з парубків, пригадуючи слова пісні.

Затріщало порося в руках. Хлопці поламали його на шматочки. Затріщало воно і в зубах. Дівчата і хлопці кинулись на його, як вовки на вівцю, й в одну мить zostались у місці самі кісточки. Чарки ходили кругом стола. Василина не стільки їла, скільки пила.

Вже пізньої доби Марія поприбирала з стола, а дівчата й хлопці і не думали розходитись. Після вечері знов заспівали дівчата, а далі заграли музики. Дівчата знов пішли в танець.

— Набик, дівчата! Нехай ще погуляють молодиці, — крикнула Марія, розпихаючи дівчат обома руками. — Василю! Ану, до танців! Чого ти сидиш та куняєш?

Марія смикнула Василю за рукав так, що у неї рукав залушав. Василина трохи не впала додолу.

Дівчата посідали кругом на лавках. Марія й Василина з посоловілими очима стали серед хати.

— Де ти, Василю? Щось я тебе не бачу! — сказала Марія, протираючи очі,

— Та осьдечки! Починай-бо, Маріє,— крикнула Васи-
лина коло порога.

Марія пішла дрібушки не до Васиlines, та до груби. Василина виступила і собі, розминулась з Марією та да-
вай танцювати до дверей. Дівчата почали осміхатись. Оби-
дві молодиці крутились то до кутка, то до печі. Марія
спіткнулась і з усієї сили вдарилась об піч лобом. Хлопці
зареготались. Марія примітила смішки і хотіла поправи-
тись.

— Смійтесь, смійтесь! Ви думаете, що я п'яна? Я ще
й тверезих перетанцюю,— сказала Марія, насовуючи на
лоб хустку й очіпок.

А очіпок на Марії все з'їжджав на потилицю. У Ва-
сиlines коси висунулись з-під очіпка на лоб. Молодиці за-
крутились серед хати та вдарились лобами так, що аж
голови загули. У хаті піднявся регіт. Молодиць брала
злість. Вони закрутились по хаті, як вихор. Василина спіт-
кнулась і простяглась серед хати. Марія наскочила на неї
й дала сторчка.

У хаті піднявся не сміх, а гвалт. Дівчата аж за боки
брались. Музики перестали грати. Мина реготався, кинув-
ши ріжок на піл. Василина й Марія поспинались рачки і
насилу встали на ноги.

— Чи вперше, Васирино, спотикаєшся, чи вже тобі не
первина,— спитав Мина, сміючись.

Василина встала і насунула на лоба чудову хустку.
Вона була бліда, як віск. Блискучі очі неначе припали пи-
лом. Василина заточилась, насилу дійшла до полу і впала
головою на стіл.

— От тобі дотанцювалась! Це, мабуть, час вже додо-
му! — закричали дівчата.— Але потривайте, дівчата! Ще
побачимо, як хлопці зариють носом об землю!

— Або дівчата! — закричали хлопці.

— О, не бійтесь! Дівчата не зариють носом! — обізва-
лись дівчата.

Мина підійшов до Васиlines і хотів її розбудити. Він
підвів рукою її голову. Чудове лице було жовте, неначе
виточене з жовтого воску. Тонкі брови чорніли, як п'явки.
Довгі чорні вії впали на бліді щоки і, неначе шовком,
вкрили їх двома кружками. Тонкий ніс світився, як виточений з мрамору. Губи зблідли, як в'ялі листочки рожі.
Василина спала як мертва, а її лице світилось якимсь сві-
том, у котрому просвічувалось одно добро.

Марія звалилась од стола на лаву і заснула. Дівчата
й хлопці почали вдягатись і одно за другим виходити з
хати.

— А хто ж зостанеться на сторожі коло цих бурлачок! Гей, хлопці! — крикнув Мина.

— Мабуть, Мина! — обізвались хлопці з сіней.— А як не схочеш зостатися на сторожі, то підопри хату, щоб часом хто не покрав молодиць.

Мина, вже трошки п'яний, взяв бриля, загасив свічку й каганець, вийшов у сіни і дверей не причинив. У хаті спали молодиці у новій одежі, у нових хустках на головах, навіть в намисті з дукачами. Чорна ніч прикрила хату й сіни, прикрила Марію і Василю од людських очей.

Другого дня вже сонце заглянуло в вікна, а обидві молодиці спали. Через одчинені двері поналазили в хату кури, влізла собака, зіпнулась лапами на припічок і доставала з миски кістки. Одна курка ходила по столі й дзьобала кришки хліба, друга вилетіла на Марію, а третя влетіла на полицю, сіла на горщиківі з пшоном, перекинула горщик і сама з горщиком впала додолу.

Василина прокинулась й озирнулась по хаті.

«Господи, де це я? — подумала Василина.— Здається, неначе в Комарівці в батьковій хаті... ні, неначе в Журавці у пана Ястшембського в пекарні... Он' лежить якась молодиця, мабуть, Параска або Олена».

У той час прокинулась Марія, схопилася й сіла. Василина вгледіла Марію й опам'яталась. Вона хотіла підвести голову, голова була важка, як камінь. У вухах гуло, неначе хто в голові бив у бубон. Марія сиділа й стогнала.

— Василю! Чи ти спиш? — спитала Марія.

— Ні, не сплю,— обізвалась Василина.

— А чом же ти не встаєш?

— Не підведу голови. Неначе хто наклав у голову каміння.

— Чи це ти, Василю, спала у новій спідниці й у новій хустці? — сказала Марія.

— Ой боже мій! Чи вже ж оце й я заспула у новій гарній спідниці й у новій хустці! Пху на тебе, сатано! Це, мабуть, нечистий мене спокусив. Ой, спідничка моя повенька! Пом'ялись квіточки й зелені бублички неначе поламались. Одколи животію на світі, цього не траплялось зо мною,— бідкалась Марія, розв'язавши голову й роздивляючись на пом'яту хустку.— Вставай-бо, Василю, та ходім до церкви.

— Коли й голови не підведу, а в роті таки так невірро, неначе полиню наїлась.

— Отак і в мене. А подивись, Василю, чи не зосталось чого в пляшках? — сказала Марія.

Василина достала рукою на лаві пляшку й перехилила її горлом униз.

— Ані крапельки! Чортові парубки видудлили все до останньої крапельки,— сказала Марія, встаючи з лави,— не буде чим і похмелитись. Ой, як же мені хочеться кислої капусти!

— А я неначе б їла солоні огірки,— обізвалась Василина з полу.

— Але як оце ми носнались у новій одежі? — питала Марія у Василю.

— І сама не знаю. А ти не пам'ятаєш? — спитала Василина.

— Ні, серденько, не пам'ятаю, неначе хто кілком вибив з голови пам'ять.

Тим часом курка вилетіла на полицю і звалила додолу другого горшка.

— А киш, проклята! Де це понабирались у хаті кури? Чи ти ба, серденько, і двері одчинені, й собака у хаті порається коло печі. А вои, проклята! — крикнула Марія, схопившись з лави.

Марія вигнала собаку, повигонила кури, вбігла у хату й заглянула у дзеркало.

— Ой лишенько! Де це в мене взялися синяки на лобі! — крикнула Марія.— Чи це я де вдарилась, чи, може, котрий бурлака понабивав. Чи ти, Василю, не пам'ятаєш?

— Коли вже ти не пам'ятаєш, а я й потім,— сказала Василина.

— Ой, яка ж я стала страшна, аж зелена! Очі позападали, ще й два синяки на лобі... Чи не пошпурив на мене отой проклятий Мина пляшкою?

Марія й Василина поскидали нову одежу і повбирались у буденну.

— Ой господи! В чому ж оце я піду до церкви! Зовсім пом'яла нову спідничку,— бідкалась Марія.

— Не турбуйся, молодице! Поки звариш обід та приберешся, то й з церкви вийдуть.

Тільки що Марія розпалила у печі й поставила горшки, у вікнах замиготіла чорна смушева шапка й блиснули чорні брови, неначе чорний вуж, на блідому лобі. То йшов Мина.

— Ой, Мина йде! — крикнула Марія й кинулась до дзеркала. Вона в одну мить пригладила обома долонями щоки і разом з тим покусала свої сині губи. На щоках виступили червоні сліди пальців, а губи зостались такі сині, як і були.

Рипнули двері. У хату ввійшов Мина,

— Ой молодички! Передніше дайте кислиць, а потім скажу добридень,— сказав Мина.

— Чого це тобі так припало? Чи пропасниця напала, чи що? — спитала Марія.

— Та пропасниця ж,— сказав Мина, глянувши на Василю.— Добридень вам! З неділею будьте здорові. Давай, Маріє, солоних огірків, бо не видержу.

— Оце полізу до служби в погріб по огірки! — крикнула Марія.

— Лізь, бо як не полізеш, то я сам полізу. В роті таке паскудство, неначе жиди з балагулою ночували.

— То піди ж передніше по горілку, бо й у мене в роті не дуже гарно,— сказала Марія.

— Ось тобі й горілка, тільки швидше лізь у погріб по огірки. Та не забудь вхопити з миску кислої капусти!..

Мина поставив на стіл пляшку горілки. Марія тим часом внесла миску капусти й огірків. Не встигла вона поставити миску на стіл, в хату ввійшов другий бурлака.

— Чи й тобі, парубче, схотілось солоних огірків? — гукнув Мина.

— А ти думаєш, тільки тобі. Ой, дайте чого кислого, бо за серце неначе гадина ссе,— сказав бурлака, кидаючи шапку на лаву.

— Чом ти не привів з собою ще з десять бурлак! — сказала Марія.

— Потривай трохи! Вони й самі прибіжать до тебе,— сказав бурлака.

Не встиг бурлака сісти на лаві, у хату ввігнались ще два парубки.

— Еге, заманулось солоних огірків — сказав Мина, уплітаючи кислу капусту на весь рот.

— А хоч би й схотілось. Ми ще знадвору через вікно вгляділи в тебе в губах капусту, а в нас аж слина в роті потекла.

Мина почаствував горілкою передніше молодичь, а потім себе, а парубків поминув.

— Чого ж ти нас минаєш? Хіба ми не люди, чи що,— обізвались парубки, поглядаючи скоса на пляшку.

— А коли ви люди, то підіть собі купіть та й пийте,— сказав Мина, наливаючи собі другу чарку.

— Маріє, чого це ти стала така жовта, неначе три дні в шевському квасу мокла? — спитав Мина, скинувши очима на Марію й не підводячи голови од миски.

— А тобі що до того! Аби ти був гарний. Та й ти став чогось такий кислий, неначе три дні самі кислиці їв,— сказала Марія, обідившись.

— А що в тебе на щоці? Неначе хто помочив пальці в буряковий квас та й лапнув тебе за щоку? — спитав Мина насмішкувато.

— Чого це ти придивляєшся до мене, неначе вперве бачиш? — огризалась Марія.

— А які в тебе, Маріє, гарні цяцьки на лобі. Йй-богу, неначе маляр намалював,— дражнивсья Мина.

— Ей, мовчи, бо одніму миску з огірками,— крикнула Марія й справді вхопила миску з-перед Мيني.

— Ой, борщ збігає! Рятуйте борщ, бо втече! — крикнув Мина, схопившись з місця.

Марія кинула миску на стіл, а сама кинулась до печі. Борщ клекотів і не думав збігати.

— Ну, чи не капосний тобі парубок! Потривай, не наймеш ти мені сьогодні музик, не дам я тобі більше кислої капусти.

Тим часом задзвонили в усі дзвони на службу. Молодиця схамснулась, перестала їсти й перехрестилась. Бурлаки тільки осміхались, запихаючи роти.

— Ой господи милосердний! Не доведеться мені сьогодні піти до церкви,— сказала Марія, хрестячись і зітхаючи.

— Мабуть, тобі, Маріє, так хочеться до церкви, як мені,— сказав Мина.— Чи підеш молитись, чи на хлопців дивитись?

— Ти думаєш, як ти йдеш до церкви витріщати очі на дівчат, то й всі молодиці й дівчата ідуть до церкви на витрішки. Ой господи! Опізнюся й в церкву не протовплюсь.

— Неначе ти й справді будеш протовплюватись у церкву. Станеш ти під церквою, та ще вилізеш на камінь, що лежить коло дверей: дивіться, мов, хлопці, яка я гарна: жовта, жовтогаряча, ще й попруги та гулі на лобі.

— Чи ти здурів сьогодні, чи ти спився з пуття,— закричала Марія спересердя.— Од котрого часу я стала для тебе жовтогарячою?

— Од того часу, мабуть, як Василина прийшла в Стеблів,— обіззався один парубок.

Мина повів чорними бровами на Василину. Брови підняли вгору всього лоба ще й чуприну. Василина сиділа мовчки і дивилась у вікно.

— Чом це ти, Василю, не говориш з нами? Чи, може, й в тебе після вчорашнього в голові джмелі гудуть,— спитав Мина у Василини.

— Мовчу, бо нема чого говорити з тобою,— сказала Василина.

— То хоч моргни на мене,— сказав Мина й знов моргнув на Василю. Василина спустила очі.

— Авжеж! Заходжусь моргати!— сказала Василина.

— А очі такі спустила додолу. Василю, подивись-бо на мене, та ще й ласкаво!— сказав Мина солодким голосом.

— Не мала куди дивитись, та на тебе.

— А як я поставлю тобі квартиру наливки, чи подивишся?

— Квартиру наливки вип'ю, а на тебе й не гляну.

— А як я приведу до тебе музики, чи подивишся на мене?

— Як приведеш музики, то я потанцюю, а на тебе все-таки не буду дивитись.

— Ото горда! А як куплю хустку ще й спідницю справлю?— крикнув Мина, піднявши голос.

— Нехай мені купує той, кого я вірно покохаю,— сказала Василина.

— І де ти набереш тих грошей! Та в тебе в кишені ні шага,— обізвалась Марія.

— Ова, а це що? Чуеш?— сказав Мина, вдаривши по кишені, де забряжчали мідні п'ятаки.

— Ну, за мідні п'ятаки небагато насправляєш, а срібняки ти вже давненько витрусив з гамана.

— Одні з гамана, а другі в гаман. Для гарних молодичок мій гаманець настанчить срібняків,— сказав Мина.

— Коли ти правду кажеш, то приведи по обіді музики в оранду, бо я танцювати хочу,— сказала Марія.

— Як же ти понесеш свої синяки на музики?— сказав Мина.

— Оце дались тобі взнаки мої синяки. Спущу низько на лоб хустку та й закрию синяки. Приведи лишень музики! За мої чорні брови приведи!— сказала Марія, моргаючи на Мину.

— Та й за мої брови не забудь,— обізвалась Василина.

— Коли так, то приведу: за дві пари чорних брів я радий сам грати три дні й три ночі.

До церкви задзвонили в усі дзвони. В хаті тріщали в бурлацьких зубах солоні огірки, неначе хто ходив по сухих трісках. Миска швидко спорожнилась. Мина витяг з гамана тютюн, набив люльку, вигріб з печі жарину й вкинув її в люльку. Тютюн спалахнув полум'ям, як клоччя. Смердючий дим клубками повився під стелею. Молодиці закашляли.

— Цур тобі з твоєю люлькою! Іди собі надвір з своєю люлькою,— загомоніла Марія й випхнула Мину в сіни, ще

й дала йому кулаком в спину на порозі. Мина скорчився, згорбився і, осміхаючись, надів високу шапку і рушив надвір. За ним потяглися всі парубки.

Марія й Василина поприбирали в хаті, зварили обід, пообідали, помили ложки й почали прибиратись перед дзеркалом, одпихаючи одна другу.

— Знаєш що, Василинко! Кидай свою казарму, переходи до мене та й будемо жити вдвох. Моя хата не буде тісна для нас двох. На тих жидівських харчах ти зовсім захлянеш,— сказала Марія.

— Добре, Маріє, спасибі тобі, коли ти приймаєш мене до себе. На харч жид прикине мені з карбованця на місяць, то, може, я сяк-так і перебіюся.

— Авжеж переходи! Я зароблятиму і ти зароблятимеш, та складемо заробіток докупи, та й будемо жити. Коли вже поліщуки не видержали на жидівських харчах і повтікали, то куди ж тобі видержати. Обсмикай мені, серденько, ззаду хвалди на спідниці та порозкладай до ладу, щоб було ясно,— сказала Марія, розкладаючи на грудях разки доброго намиста з дукачами.

Ще Марія не встигла вбутись в жовті чоботи, за ворітьми загуло решето, забряжчало і зашелестіло, як очеретяний лист на вітрі, запищала скрипка, заспівав Минин ріжок. Марія й Василина кинулись до вікна. В ворота йшли музики, а за музиками чорніли смушеві бурлацькі шапки цілою купою. За парубками бігли діти. Музики сіли на призьбі вигравати козачка, щоб подражнити трохи молодиць. Парубки й діти обступили кругом музик, неначе бджоли обсіли матку. Люди йшли проз Маріїн двір, питали з-за воріт, чи не справляє часом Марія свого весілля.

Незабаром з сінешніх дверей вискочила Марія, зав'язана чудовою здоровою червоною хусткою з синіми торочками, у білій катанці, в жовтих чоботях. Намисто червоніло на білій свиті, як пучки калини, й кидало свіжий рожевий світ на гарне бліде лице. Чорні брови ясно малювались на рівному лобі під червоним пружком хустки. За Марією вийшла Василина в чорній свиті, червоній спідниці з зеленими квітками. На хвартусі червоніли маківки, неначе блищав жар у печі. Чорні очі, чорні брови були чорніші од чорного сукна, а молоде лице при чорній одежі стало ще біліше й молодше.

Всі парубки обступили молодиць. Музики встали з призьби й пішли за ворота. За музиками пішли Марія й Василина, а за ними рушили всі хлопці цілою юрбою. За хлопцями бігли діти. Вся ватага посунулася потихеньку на

місто до оранди. Музики грали, молодиці реготались до хлопців, хлопці жартували. Веселе осіннє сонце світило на веселу юрбу. Чорні парубоцькі шапки та свитки чорніли, як пооране поле, а між ними, неначе на чорному полі, цвіли дві розкішні квітки, дві молодиці.

Куди йшла весела ватага, скрізь одчинялись двері у хатах, скрізь вибігали надвір хлопці, дівчата, навіть чоловіки і жінки. Парубки перескакували через перелази й приставали до музик. Молодиці та баби тільки хитали головами, поглядаючи на Марію та Василину.

— Ну та й Янівна! Манить за собою цілу низку бурлак. Бий тебе сила божа! Ще й приманила до себе Василину,— говорили молодиці, спльовуючи набік.

— Невідомо, хто кого перетягне, чи Марія Василину, чи Василина Марію,— говорили чоловіки,— бач, як убралась! А станом крутить, як чорт перед заутренею. Треба держати дочок далі од цих писанок.

Музики перейшли місто й пішли в оранду. Як не держали матері дочок, а дочки все-таки повтікали з дому в оранду на музики. В оранді, в здоровій просторній хаті, челядь посідала на лавках, по бочках з горілкою, а музики сіли на столі. Хлопців та дівчат натовпилось повнісінькі хати. Марія й Василина перші пішли в танець.

— Хлопці! Наймайте-бо нам музики, бо їй-богу, не видержимо,— гукнули дівчата на хлопців,— і доки ці молодиці гацатимуть! Проженім їх та ходім у танець,

Одначе Марія й Василина не так швидко потомились, як того хотілось дівчатам. Василина рєзчервонілась, як мак, і літала по оранді, неначе на крилах.

— Та й пальона ж оця бурлачка Василина! — гомоніли хлопці так тихо, що було чути на всю оранду,

— Йй-богу, дівчата, вона буде вибивати тропака до вечора й нам не дасть і ногою тупнути,— гомоніли дівчата, лузаючи насіння.

Тим часом в оранду поприходили хлопці з далеких кутків. У хаті стало так тісно, що трудно було протовпитись.

— Що це за молодиця танцює? — питали хлопці один у другого.— Вона не стеблівська?

— Певно, якась бурлачка — гомоніли парубки.

— А хіба ж ви не знаєте? Це бурлачка Василина, недавно прийшла звідкільсь на заводи,— одказували дівчата.

— Чи вона удова, чи покритка? — питали хлопці.

— А хто її зна. Підіть та спитайте в неї,— говорили дівчата.

— Та й гарна ж оця Василина! Дивись, бра, які в неї брови! Йй-богу, неначе хто намалював! А очі як блищать! — говорив один парубок, прицмокуючи.

Всі хлопці тільки й говорили, що про Василину, неначе більше молодиць та дівчат не було в оранді.

Василина й Марія потомились, стали в гурті між дівчатами й втирались хусточками. Мина крикнув на шинкаря. Шинкар виніс пляшку горілки. Мина почаствував своїх приятелів музик, а потім Василину й Марію. Дівчата торкали одна одну ліктем і сміялись у рукава. Слава про Василину пішла скрізь по фабриках, по всьому містечку.

Ще довго грали музики, ще довго танцювали дівчата й хлопці. Вже надвечір Василина й Марія вийшли з оранди й пішли додому.

— Ну, нагулялась же я сьогодні, Маріє,— говорила Василина, скидаючи празникову одержу.— Так натанцювалась, так напилась горілки, що забула все своє горе. Нехай піде за вітром моє лихо! Добре жити у вас в Стеблеві! Йй-богу, весело.

— Чи набачила ж, Василинко, хоч одні чорні брови до вподоби? — спитала Марія.

— Ат, дай покій! — сказала Василина, зітхаючи.— Мені здавалось, що я до цього часу неначе лежала в домовині... І тільки тепер знов неначе розцвітається моє серденько. Як я давно весело гуляла! Як давно я тишилась та танцювала.

Василина сіла на лаві, підперла щоку долонею й задумалась. Вона пригадувала, коли вона в останній раз була щаслива, й ніяк не могла пригадати.

— А моє серце завжди неначе цвіте. Бодай же воно швидко не зів'яло. Я все шукаю тих чудових очей, тих чудових брів і ніяк не знайду. Мені все неначе хочеться пити; п'ю й ніяк не нап'юся, неначе я в гарячий час жито жну на полі,— сказала Марія.— Ой, очі чорні! Де мені знайти вас?

Вже сонце зайшло. Веселі молодиці повечеряли й довго не могли спати: музики, танці, чорні брови — все снувалось перед ними й дразнило, й манило. Василина почувала, що вся давнина одійшла од неї далеко й неначе потонула у якомусь тумані. Вона сама незчулась, як заспівала пісні про кохання козака й дівчини, про кохання до смерті, до чорної домовини; про таке гаряче кохання, якого не можна ні заспати, ні забути, ні вигнати зіллям-отрутою. Марія заспівала разом з Василиною, складаючи у скриню хустки та керсети. Світло ледве мріло в хаті, дві молодиці довго співали:

— Ой у мене та на мислі твоєю не бути,
Ой дай мені таке зілля, щоб тебе забути!
Буду пити труту-зілля, краплі не пропущу.
Хіба тебе я забуду, як очі заплашу.

Настала зима. Замерзла Рось. Лід залиснів між двома стінами скель, наче дзеркало у темних рамах. Васирина оговталась з людьми, привикла до Стеблева. Щонеділі за нею роєм вились бурлаки, наймали музики, поїли її наливкою та горілкою. Васирина гуляла, та не знайшла чорних брів до вподоби...

VI

Проти острова Замка берег Росі дуже скелистий. Над самою водою стоять скелі рівною стіною, неначе виходять просто з води. В одному місці скелі розступились. Гора запала крутою невеличкою балкою. В тій балці, на крутому косогорі, неначе притулилось зелене гніздо з високих верб. То був ґрунт одного шляхтича-чиншовика Івана Михалчевського.

Од високої скелі, що стояла коло самого берега, починався рів, обсаджений густою дерезою, закручувався дугою вище балки на самому версі гори і спускався по другий бік косогору до другої скелі. На самій середині косогір був рівно скопаний настільки, щоб на йому вмістилась хата з маленькою повіткою. З того скопаного високого місця дивилась на Рось весела хатка Михалчевського з двома ясними вікнами, обведеними червоною фарбою. Одвірки коло дверей були помальовані темно-синьою, а двері ясно-синьою фарбою. До сіней була припнута повітка з широкими, плетеними з лози ворітьми. Кругом хати жовтіла призьба, неначе жовтий пояс. Маленька тераса на сажень перед хатою була твердо втоптана. Кругом хати росли кущі бузку та густі вишні. Внизу, над самим берегом, росли здорові верби, спускаючи гілля над саму воду. Під скелею блищала в кам'яному жолобку криничка, в котру текла вода з вузької розколини у скелі. Над самою криничкою, на кам'яній рівній стіні, було видно стерті сліди якогось напису слов'янськими буквами, од котрого зостались тільки титла. Окоп, обсаджений густою кучерявою дерезою, був схожий на зелену підкову, притулену до косогору. Біла хатка блищала серед того зеленого гнізда, як цяцька, й неначе дивилась на густі верхи верб, на Рось, на шпичасті скелі за річкою, на убогі хати других шляхтичів, котрі були розкидані по косогорах за Россю між камінням, між густими колючками та будяками. Ще за

часів панщини пан подавав бідним шляхтичам такі убогі ґрунти за чинш між скелями та глинищами, на сухих горах та косогорах.

Іван Михалчевський служив за столяра на фабриках і заробляв чимало грошей. Дрібні стеблівські шляхтичі, не маючи свого поля, кидались до ремесла, служили на фабриках за столярів, малярів, слюсарів, ковалів. Декотрі підряджались будувати дома, хати, церкви, а малярі наймались розмальовувати церкви. Покійний батько Михалчевського був простим теслею, але як настали по селах фабрики, його син став на роботу на фабриках і під рукою німецьких майстрів вивчився столярувати і робити досить чисту столярську роботу: столи, стільці, шафи й канани. Фабрики випустили багато добрих майстрів на селах та в містечках.

Іван Михалчевський жив у хатині з своєю старою матір'ю Ганною. Хати́на була багато більша всередині, ніж здавалось знадвору. Невеличка кімната була одділена од пекарні дощатою тонкою стінкою. В хаті було чисто й гарно, як у віночку. За чималими образами католицько-уніатського малювання білили вишивані рушники. Замість лавок стояла канапка та жовті помальовані стільці. На мальованому зеленому з червоними рожами миснику стояли рядками порцелянові тарілки, лежало кілька ножів і виделок. У кімнаті стояло ліжко з подушками, прикрите зеленим ситцевим укривалом, стояла зелена скриня. Зелені одвірки коло вікон та дверей веселили білу чистеньку хатку.

Іван Михалчевський був нежонатий. Йому вже минуло двадцять шість років, і він не міг знайти собі дівчину по душі.

— Чом ти, сину, не женишся? — не раз питала Івана мати.

— Нема мені, мамо, в Стеблеві пари, — говорив Іван, — нема гарних дівчат у Стеблеві.

— Чи вже ж таки нема. Мабуть, ти, сину, не дуже до них придивляєшся. Як не знайдеш собі пари в Стеблеві, то пошукай в Корсуні.

— Вже я, мамо, передивився весь Корсунь і Богуслав, трохи не всю Україну, та не знайшов такої, щоб мені сподобалась. Я не оженюсь абияк, заплющивши очі. Мені треба такої гарної, щоб була як намальована.

— Це ти, сину, мабуть, дуже вже начитався тих книжок... А тим часом твої літа не стоять. Вибирай, сину, швидше, бо люди розберуть і те, що є.

Михалчевський був письменний, вчився в церковній

школі, читав і слівав на криласі. Він доставав книжки у священника, в його синів, у шляхтичів, любив читати, купив і прочитав Шевченкового «Кобзаря». Про Тараса Шевченка тоді ходила чутка скрізь по сусідніх селах та містечках, кругом його рідного села Керелівки. Як умер Шевченко, як дійшла чутка за його смерть та похорон у Каневі, Михалчевський плакав за ним і говорив, що він неначе поховав рідного батька.

Природжене почування краси, трохи розвите поезією, зробило Михалчевського щодо дівчат трохи вередливим. Багато дівчат йому й сподобалось, та ні одні брови й очі не причарували його навіки. Він перестав уже й придивлятися до дівчат.

Але раз весною, в осілю, Михалчевський пішов до церкви. Він надів синій жупан з фабрицького сукна, підперезався зеленим поясом. На йому були широкі штани по жовтому полю з темно-червоними, кров'яного кольору вузенькими смужками, пасові чоботи на колодочках. Круглий чорний повстяний бриль прикривав чорне, як смола, волосся, з проділом збоку. Михалчевський був високий здоровий парубок, з великою головою, з дужими плечима, з високими грудьми та здоровими жилавими пальцями. В його лице було матово-біле й делікатне, як в панича, довгі чорні брови, темно-сірі ясні очі, лоб високий та круглий, короткий, але тонкий ніс, короткі повні щоки. Чималі повні губи, рожеві й блискучі, дуже виразно червоніли з-під густих чорних вусів. Повна біла шия здавалась ще білішою од чорної хустки, з-за котрої висіли широкі комірчики з білого, не дуже тонкого перкалю.

Михалчевський прийшов у церкву й став на криласі. Служба ще не починалась. Старий дяк дав йому книжку й попросив прочитати часи. Народ входив в церкву через трое дверей. Молодиці й дівчата заступили весь бабинець і притвор. Люди товпились до іконостаса, ставили свічки перед образами. Густа маса народу подавалась то на один бік, то на другий, ворушилась, човгала чобітьми. Одчинились царські врата: почалася служба. Люди замахали руками, хрестячись та легко кланяючись. По церкві разом пішов якийсь шелест, неначе од вітру в бору, але швидко разом й затих. З криласа було видно всіх людей у церкві на всі боки до самих далеких кутків. Михалчевський кинув очима на середину церкви, залиту дрібними хлопцями, й повернув очима в бабинець. Бабинець цвів, як квітник: хустки всяких кольорів на молодичях, цілі вінки з квіток та стрічок на дівчатах, червоні намиста, парчеві широкі коміри на фабрицьких молодичях — все блищало й цвіло,

неначе мак на городі. Між засмаглими лицами хліборобок білили, як панські, лица фабрицьких молодиць та дівчат. Михалчевський повів очима по молодицях та дівчатах й вже хотів обернутись до іконостаса, але за однією високою хусткою блиснули чорпі, як шовк, високі брови, неначе веселки, а з-під брів бризнули іскрами чорні круглі очі, забілів високий лоб, матово-білий, неначе виточений з слонової кісті. Висока хустка на голові якоїсь молодиці закрила ті чудові брови й очі. Михалчевському здалося, що якась дивна зоря блиснула з-за хмари й знов зайшла за хмару. Він повернувся до іконостаса, але почував, що якась сила манить його знов оглянутись й подивитись на ті очі та брови.

Михалчевський знов оглянувся. Він ждав, чи не розхиляться де голови, чи не виглянуть з-за голів ті очі, а хустки на головах неначе злились до купи, а між ними, неначе пучки вогню, червоніли квітки на дівчатах...

Заспівали «Херувими»⁵. Загули люди, замахали руками, закивали головами. Михалчевський ще раз кинув очима в бабинець, одразу впіймав очима біле Васицине лице з ясними очима. Очі блищали, як дорогі камінці, вправлені в слонову кість, й були такі веселі, такі ласкаві, що Михалчевський стривожився. Він знов глянув у бабинець і примітив, що під тим пишним лицем білила тонка шия, кругом шиї блищав широкий викладчастий парчевий комір, весь у золотих квітках на червоному полі. Комір закривав усі плечі, обхоплював шию, а на тому комірі червоніло намисто. Одлиск од золотих квіток на комірі, од намиста падав на тонку шию, на рожеві пухкі губи, на щоки. Біле лице було матово-біле, без рум'янця, тільки світ од намиста грав знизу на щоках, як зоря грає рум'янцями на білих хмарках. Світ сонця лився через високе вікно трохи не під самою стелею й тихо лився вниз, як через густе сито, на Васицині плечі та на чистий блискучий лоб.

Михалчевський не міг одірвати очей од того пишного лица. Він перестав співати, забув, що стоїть у церкві на криласі. Перед ним неначе мріли в небі тільки високі брови та чудові блискучі очі. Високо позав'язувані хустки на головах знов заворушилися і закрили од його очей те лице, що вперше на віку так уразило його серце; він ледве задавив у грудях важке зітхання і закрив очі. А те дивне лице так і сяло перед ним, як літне палке сонце серед дня.

«Ще зроду я не бачив такої краси, навіть між паннами», — подумав Михалчевський і заспівав голосніше. Йому хотілось чомусь, щоб та чудова молодиця почувала його го-

лос, обернула очі й подивилась на його; йому хотілось, щоб служба тяглася без кінця. А час ішов; служба скінчилась. Народ заворушився й полився через усі двері течіями. Михалчевський вхопив шапку, кинувся па бокові двері, трохи не звалив з ніг двох парубків і протовпився надвір, щоб зайти навперейми і подивитись на ту гарну молодицю. Молодиці й дівчата вже розсипались на всі боки: одна половина густою юрбою полилась вулицею на містечко, друга посипалась з скелистої гори до порона. Михалчевський не знав, кудою йти, де шукати, став коло брами і переглядів усіх фабрицьких молодиць. Чимало пройшло проз його молодиць в синіх жупанах з парчевими комірами, та між ними він не вглядів тієї гарної молодиці.

«Яка це молодиця? Певно, якась захожа. І чи заміжня вона, чи удова, чи, може, покритка.. Які ж у неї брови! Боже мій! Чи вже ж оце я закохався в тих пишних бровах?» — думав Михалчевський, вертаючись додому.

Михалчевський пообідав з матір'ю, а думка про гарну молодицю не виходила з голови. Він сів на призьбі, глянув на берег, де зеленіло гніздо верб, подивився на Рось, на скелистий протівний берег на острові, а йому все привиджувались високі брови та очі пишні, як зорі. Над вербами, над водою, сяло ясне весняне сонце. Сірі скелі, густі лози під скелями неначе грілись в теплому світі. На скелях блищали кущі жовтих весняних квіток, неначе хто натикав їх в щілини. Купи зеленого молодого очерету ледве маяли зеленим довгим листом. Вода грілась і лисніла проти синього неба, а доходжале серце в парубка й собі ніби грілось в гарячому весняному теплі, розмлівало й розтавало, як твердий віск на вогні.

«І де б її побачити? І кого б розпитать за неї? — снувалась думка в голові в Михалчевського. — Не забуду я й не засплю тих дивних брів. Чогось мені здається, що за ті брови, за очі я б оддав усе на світі, такі вони мені стали дорогі».

А весняний день розгорювався. Сонце котилось все вище та вище по небі. Світ палав в синьому небі, на вербах, на воді. Пташки між вербами щебетали. Зелений острів завітчався рясними жовтими квітками кульбаби, неначе хто посіяв по траві зорі. Вода в Росі мліла між теплими скелистими берегами, між лозами.

«Мліє мое серце, розвивається, як зелений пахучий садок!» — подумав Михалчевський і не всидів на призьбі. Він надів на густий чорний волос бриля і встав з призьби. Вгору по Росі було видно на скелі церкву, а за цвинтарем,

обгородженим кам'яною стіною, над самою скелею, почали збиратись дівчата й хлопці, збирались на зеленій траві в купи, сиділи на камінні.

По Росі розлягався дівчачий голос: дівчата заспівали веснянки й почали грати у весняні іграшки, бігали, ловили одна другу, ловили хлопців. Михалчевський пішов на гору до церкви.

Коло цвинтаря між дівчатами з'явилися молоді фабрицькі молодичі в синіх жупанах. Михалчевський вгледів сині жупани і почервонів. Він наблизився до тих синіх жупанів, але між ними не було тих дивних брів. Михалчевський сів на камені, де парубки грали в карти, посидів, подивився на Рось, на дівчат і пішов через хвіртку в панський сад. За хвірткою на косогорі сиділо ще кілька куп дівчат, хлопців та молодичь, але й між ними він не знайшов Василини. Вузенькою стежкою, що вилася понад самою кам'яною стіною, він спустився наниз, у глибоку вузьку долину, де текла в Рось маленька річка Боровиця, де був панський садок. Через річечку був перекинтий з скелі на скелю місток. Через місток ішли люди сюди й туди. За містком на камінні коло Росі сиділа ще одна купа хлопців та дівчат,— а Василини й там не було.

«Піду на місто, піду на музики до оранди, може, там побачу її»,— подумав Михалчевський і вернувся на гору до церкви та й пішов на місто.

Од церкви, через короткий переулочок, попід самим панським садком, було видно, як на долоні, все місто, широкий вигін, обставлений жидівськими хатами. Неділя була не ярмаркова, і через місто сновигали сюди й туди кілька жидків та жидівок. Коли це з-за однієї жидівської хати висипалась чимала купа хлопців. Серед тієї купи грали музики, а між чорними шапками, та брилями манячіло з п'ять жіночих хусток, неначе п'ять маківок. Купа помалу посунулась через місто до оранди. Михалчевський трохи не бігцем почав прямувати до тієї купи й догнав її серед міста. Через шапки та брилі він угледів парчевий комір, прийшов ближче й впізнав ті високі брови, те чудове лице, котре бачив у церкві. На ясному сонці пишні брови були ще чорніші, лице було ще біліше й неначе блищало в теплому сяєві.

«Це вона! Мое серце впізнало її, хоч би я й помилився»,— подумав Михалчевський і пішов слідком за музиками в оранду. «Але чого це коло неї в'ється така сила бурлак? Невже їх притягують ті дивні очі так, як і мене?»

В оранду зібралось дуже багато людей; почалися му-

зики й танці. З п'ять пар дівчат та бурлачок-молодиць пішли в танець, і між ними танцювала Василина.

— А яка це чорнява молодиця у синьому жупані? — спитав Михалчевський у одного парубка.

— А хіба ж ти не знаєш? Та це ж Василина, — одказав парубок.

— Здається, вона не стеблівська: я бачу її вперше, — сказав Михалчевський, не зводячи очей з Василини.

— Якби ти ходив на музики, то давно б її побачив. Вона щонеділі отут гуляє та п'є з парубками та з своєю подругою Янівною, — сказав парубок.

«Щонеділі гуляє та п'є з бурлаками.. Невже така краса, таке золото гуляє та п'є...» — подумав Михалчевський, важко зітхнувши.

— Чого це ти, Іване, так важко зітхаєш? Може, й тобі Василина спала на ум? — спитав парубок. — Постав їй четвертину горілки, то й перестанеш зітхати, — сказав парубок насмішкувато.

«Боже мій, як же я скажу матері за Василену...» — подумав Михалчевський, не спускаючи очей з Василини.

А Василина танцювала, як метіль. Михалчевський стояв, немов кам'яний. Василина чарувала його і бровами, і очима, й тонкою білою шиєю, й тонким стапом, повитим у синій жупан з вусиками з золотих стрічок. Він бачив, як її очі розгорювались, блищали іскрами та закривались білими віками з важкими чорними віями. На чистому лиці не видно було ні кровинки, а все лице неначе сяло якимсь тихим світлом, як од першого снігу. Михалчевський не зводив з Василини очей, як вона сіла коло столу, сперлась на стіл ліктем, як бурлаки поставили на стіл пляшку горілки, й Василина почала хилити чарку за чаркою. В оранді стояв шум та клекіт. Михалчевський не чув, що говорила Василина до бурлак, він тільки бачив, як бліді, трохи рожеві губи ворушились і через губи блищали дрібні білі зуби. Василина ще вкинула в рот чарку, і її очі туманом вкрились. Бурлаки обсіли її навкруги, брали за руки, торкали за плечі та все частували. Михалчевського здавило у грудях. Йому хотілось кинутись на тих бурлак, розігнати їх ломакою, взяти Василену за руки й вивести надвір, у садок, на скелі над Россю, побалакати з нею.

Стало вечоріти. Дівчата й хлопці почали розходитись. П'яні бурлаки затягли хрипкими голосами пісні. Василина сиділа кінець стола й неначе дрімала, а Михалчевський стояв все на одному місці, неначе кам'яний, і не зводив з

Василини очей. П'яні бурлаки вже завили, як вовки в лісі... Декотрі сиділи за столом, а декотрі вже звалились на лаву. Мина обняв Василину й ліз до неї цілуватись.

«Красо моя, роже моя! Що з тобою діється?» — подумав Михалчевський, тихо ламаючи руки. В його виступили на очах сльози.

Тим часом Марія Янівна потягла Василину за руку. Василина встала, й вони обидві, побравшись за руки, вийшли з оранди. Михалчевський мовчки вийшов слідком за ними. Марія й Василина, коливаючись, перейшли місто й повернули до суконної фабрики. Михалчевський догнав їх і пішов поруч з ними.

— Ой козаче чорнобровий! Упилася на меду та й додому не дійду! Доведи нас, Іване, додому, бо, їй-богу, самі не дійдемо,— обізвалась Марія до Михалчевського.

— Добре, доведу,— сказав Михалчевський.

— А як ми подаємо, чи донесеш нас? — спитала Марія.

— Коли б пак подужав тебе підняти та ще й донести,— сказав Михалчевський.

Марія й справді заточилась і впала. Михалчевський підвів її за руку. Синій жупан замазався у пил.

— Ой Василенко, серце! Обтрусил мене, бо я й руки не підведу,— насилу говорила Марія.— Іване! Обтрусил мене.

— Дома обтрусилась сама. Оце почну серед шляху тебе трусити,— сказав Михалчевський.

— Бодай же тебе трясця трясла! Якби Василина впала, то ви б усі її обтрусил ще й додому одвели б, а як Марія впаде, то ви ще й глузуйте з неї,— сказала Марія.

— Бо Василина краща й молодша од тебе.

— Куди ж пак! Моргну бровами, то ще й не один такий, як ти, мені музики найме,— сказала Марія.

— Де ви, Василено, живете? — вперше промовив Михалчевський до Василини.

— В Марії,— сказала Василина, липнувши на Михалчевського важкими віками.

Тим часом вони дійшли до Маріїної хати. Марія одімкнула двері. Вони увійшли в хату.

— От я у вас і гостем буду,— сказав Михалчевський.

— Про мене будь і гостем, тільки не ми тебе будемо вітати, а ти нас почасть горілкою,— сказала Марія.

— Обтрусил передніше жупана, Маріє,— сказав Михалчевський,— годі вже тобі пити. Сідаймо лучче та побажаємо.

Василина й Марія дорогою трохи протверезились, поскидали жупани й повішали на жердці.

— То й посідаймо,— сказала Марія, сідаючи коло Михалчевського.

Василина сіла по другий бік стола і сперлась ліктем об стіл. Її втомлені очі дивились на Михалчевського тихо і з дитячою байдужістю. Вони втрюх сиділи й мовчали. Михалчевський роздивлявся на Василину, освічену тихим західним світом.

— Шкода, Іване! Без чарки й розмова не розмова,— сказала Марія.— Бач, як ми понадимались, як сичі на стрісі.

— Чи й ви будете пити? — спитав несміливо у Василини Михалчевський.

— А чом же. Як почаствуете, то й вип'ю,— обізвалась Василина.

Михалчевський побіг до шинку і приніс квартиру горілки. Випили по чарці й розговорились.

— Ви, здається, не з наших, не з стеблівських? — спитав Михалчевський у Василини.

— Я, козаче, з Непитайлівки: бурлачка собі, та й годі,— з неохотою обізвалась Василина.

Михалчевський догадався, що у самої Василини він нічого не допитається, й замовк.

Михалчевський знов почаствував молодиць. Василина пила горілку як воду. Михалчевський почувив, що в його душа збентежилась. Перед ним майнув вид його матері, богомільної, поважної, доброї. «Як мені сказати за Василину? Що скаже моя мати?» — вилась думка в його голові.

— Чи давно ви, Васирино, живете у нашому Стеблеві? — знов спитав Михалчевський.

— Недавно: ще й року нема,— одказала Василина.

— Чи привикли вже до Стеблева, чи думаєте вертатись додому?

— Мусиш привикати, хоч і не хочеш, а додому моя дорога вже терном заросла,— сказала Василина й рукою махнула.

— Чи є в вас батько і мати? — знов спитав Михалчевський.

— Є батько й мати, убогі люди,— сказала Василина.

— Чого це ти неначе сповідаєш нас? Наші бурлаки ніколи не сповідають нас,— сказала Марія, присовуючись ближче до Михалчевського.— Коли ти, Іване, думаєш ходити до нас, то добре стережись! Ми бурлацькі молодиці.

— Чого мені стерегтись... Я ж не красти ходжу, а поговорити з добрими людьми. Мені дивно, що ви, Василю, живете у Стеблеві рік, а я вас вперше сьогодні побачив.

— Та й я вас вперше побачила сьогодні в церкві, на криласі, тоді як ви на мене дивились,— сказала Василина, пильно придивляючись до Михалчевського.

В Михалчевського загорілись очі. Він осміхнувся, примітивши, що Василинин голос став якось м'якший й ласкавіший. Вона до цього часу знала тільки незвичайні бурлацькі жарти. Навіть господарські сини говорили з нею без поваги й, зневажаючи, зачіпали її, як захожу бурлачку. Ласкавий голос Михалчевського, повага, яку не можна було не примітити в його розмові, все повіяло на Василину як тихий весняний вітер. Вона сама стала до його ласкавіша.

— А ви стеблівські? — спитала вона у Михалчевського.

— Я з діда й прадіда стеблівський шляхтич і живу з матір'ю над самою Россію. Марія мене добре знає,— сказав Михалчевський.

— Де ж ви на роботі? — спитала Василина.

— В рафінаді. Я там служу за столяра, а мати господарює дома,— сказав Михалчевський.

Василина хотіла спитати його, чи він жонатий, чи парубок, та не посміла.

— Іване, чом ти й досі не женишся? — спитала його Марія.

— Бо й досі не назвав собі дівчини або... молодиці,— сказав Михалчевський.

— Чи вже ж ти взяв би за себе молодицю? — радісно спитала його Марія.

— А чом же? Не всі ж женяться з дівчатами. Часом молодиці бувають кращі за дівчат,— сказав Михалчевський. Марія зареготалась і присунулась до Михалчевського ще ближче, заглядаючи йому в очі. Михалчевський думав одсунутись од неї, та вдержався; од Марії так і тхнуло горілкою.

Марія думала, що вона багацько краща за Василину, хоч і старша за неї. В неї з'явилась думка, що Михалчевський прийшов до неї, а не до Василини. Вона почала вертити головою й пишати губи.

— Чом тебе, Іване, ніколи не видно на музиках? — сказала Марія, моргнувши на його однією бровою.

— Коли нема часу ходити. В будень робота, а в неділю треба одпочити.

— Ти приходь до нас, та найми нам музики, то ми потанцюємо, а ти подивишся,— сказала Марія, нахиливши

голову й поглядаючи на Михалчевського якось спідлоба, з-під брів,— Чого тобі сидіти з старою матір'ю? Коло старих й сам постарієшся, а коло молодих й сам помолодшаєш.

— Та я ще не дуже старий,— сказав Михалчевський, скося поглядаючи на Василю.

— Так-то, Іване! Не засиджуйся коло матері та липни більш до нас, то, може, до кого й прилипнеш. Приходь у неділю на музики та й погуляємо,— сказала Марія й неначебно потерла рукою лоба. Вона пригладила пальцями брови.

— Коли будеш твереза, то й музики найму,— сказав Михалчевський,— А ви, Василю, будете танцювати в неділю?

— А чом же й не потанцювати? Тільки й нашого, що натанцюємось та нап'ємось,— сказала Василю.

— Чого ж «нап'ємось»? Хіба не можна гуляти, не пивши?— спитав Михалчевський.

— Чому не пити, коли поять, не знаю вже, чи добрі, чи лихі люди,— сказала Василю.

— Мабуть, лихі,— смутно обізвався Михалчевський.

— Тільки от що, Іване: як будеш йти до нас, то бери в руки доброго кия, бо кругом нас хлопці, як густа хмара,— сказала Марія, одкинувши голову назад і запишавшись.

— Я й без кия зумію обійтись, Мені б хотілось побалакати з вами без тих густих хмар,— сказав Михалчевський.

— А коли хочеш обійти ті густі хмари, то виходь в ту неділю в панський сад. Ми там будемо гуляти у неділю по обіді, доки зберуться музики. Там гуляють фабрицькі пани й паничі, й ті залицяються до нас, от що! — сказала Марія, крутнувши головою і зовсім присунувшись до Михалчевського.

Михалчевський ледве видержав. Марія дихала на його якимсь чадом, як старе горілчане барило. Він встав, узяв шапку й попрощався.

— Виходь же до нас у садок, а коли хоч, то приходь до нас і на вечорниці. Та не забудься принести медяників та волоських горіхів,— гукнула з порога Марія.

— А ти таки любиш медяники, га? — гукнув з-за воріт Михалчевський.

Надворі почало темніти. Михалчевський пішов городами понад самою Россю. Стежечка вилася високо над скелями по зеленому косогору, то вибігала на вершок скелі, слалася по камінні, то знов спускалась в маленькі западини. Внизу глибоко мріла вода. Надворі було тихо й

тепло, а на серці в хлопця було ще тепліше. Коханню обливало його душу теплом літнього тихого вечора. Він прийшов додому й сів на призьбі. Стара Михалчевська вийшла з хати й винесла на призьбу вечерю. На Михалчевській було убрання, як на простих сільських молодичках. Тільки широкий викладчастий комір перкальової сорочки, хустка на шиї, хустка на голові, зав'язана просто без очіпка одрізняли її од сільських молодичь. Вона простелила на призьбі рушник і поставила вечерю. Михалчевський скинув жупан і бриль, взяв кілька ложок страви й поклав ложку на рушник.

— Чому ти, сину, не їси? — спитала його мати.

— Чогось мені не хочеться їсти, — сказав тихо син.

— Де це ти, сину, так довго барився? — спитала мати.

— Гуляв. Надворі так гарно та тепло. Я забалакався з людьми на місті, — сказав син.

Мати пішла в хату й лягла спати, а син ще довго сидів на призьбі та все думав, похиливши голову. Над чорним високим берегом Росі чорніло дерево в садках, неначе темні визубні були вирізані на гарячому червонуватому небі. Біла церква на скелі була легко облита рожевим одлиском. Внизу коло церкви на лиснючій воді чорнів серед Росі порон, а на йому ледве мріла біла сорочка поронщика коло кодоли. Рось мліла тихим олив'яним світом між чорними скелями, неначе засипала, дрімала. А в душі в Михалчевського розгорювалась любов все більше та більше. Васишин вид не сходив з його думки.

«Мабуть, Васирина була нещаслива, коли не хоче нічого розказувати про себе. Чи вже ж я візьму її за себе, не допитавшись, хто вона й звідкіль вона?» — думав Михалчевський, дивлячись на тихий світ вечірнього неба.

Над червонуватим, неначе розпеченим у вогні небом на заході блищала вечірня зірка. Перед Михалчевським неначе блиснули круглі веселі чорні Васишині очі. Він неначе заглянув у ті чудові очі.

«Хто б вона не була, яка б вона не була, а я її любитиму, доки мого віку. Недобра людина не могла б дивитись на мене так ласкаво й весело, та ще такими чудовими очима», — подумав Михалчевський, важко зітхнувши.

Тиждень тягся, як вік, для хлопця. Він насилу дждався неділі, убрався й пішов до церкви. Неділя була ярмаркова. Велика церква була зовсім порожня, тільки попід стінами тулились діди, баби та малі діти. Ярмарок недалечко од церкви гув, як рій бджіл, і той гук лився у церкву через одчинені двері. Михалчевський переглядів усіх людей. Васирина не було в церкві.

Зараз по обіді, убравшись та причесавшись, Михалчевський пішов в панський садок. Він переліз через перелаз коло самої церкви і пішов з крутої гори вузькою стежечкою в сад. Панський сад був зовсім запущений. Молодий польський пан жив за границею й тільки на кілька місяців приїжджав навідатись до господи. Садок ріс на волі в глибокій долині. Та долина була не більше як широка розколина в кам'яному ґрунті. Долина то звужувалась між кам'яними стінами, то розширювалась між крутими косогороми. А на дні тієї долини шуміла маленька річечка Боровиця по кам'яному дну, падаючи з каменя на камінь, і вливалась у Рось під самою високою скелею. Вся долина заросла високими старими вербами, осоками, акаціями, липами та тополями. Розкішне дерево гналося понад водою вгору скільки в його було сили. Осокори й верби гніздами зеленого здорового гілля виганялися вище од скель. Місцями дерево розстеляло свої верхи над скелями по зеленій траві. Над крутими, як стіни, скелями зверху був насаджений дикий виноград. Цілі куделі, цілі гнізда густого винограду хапались за верхи зеленого дерева, проривались через його й звішувались униз по кам'яних стінах, як розкішні дівочі коси, як руна дорогого зеленого шовку. Тонкі кінчики винограду були жовто-зелені й звішувались з сірих скель, часом зарослих зеленим оксамитовим мохом, як нитки, як китиці оксамиту на дорогій зеленій тканці. Над густими зеленими масами дерева подекуди вискакували вгору високі тополі, рівні та тонкі, як воскові свічки. Одним одна доріжка, колись вимощена цеглою, тепер до половини заросла зеленим мохом, то вилася понад самою Боровицею, то йшла місцями під самою кам'яною стіною, прикритою зверху гніздами гілля та винограду. Світ сонця ледве пробивався через листя й падав на доріжку крапельками золота. Під самими скелями стояла густа тінь. Якась дивна свіжість була розлита під тими скелями, завішаними зверху зеленими завісами з винограду та листя...

От доріжка вийшла з-під скелі на маленьку долину, вкриту акаціями та густими старими кленками, й побігла знов під скелі в печеру. Камінь висунувся з гори, як шапка, й прикривав зверху куток між двома кам'яними стінами. Доріжка з печери круто повернула на кам'яну дорогу по кам'яних, зумисне покладених східцях й дійшла до брами старого, давнього, трохи не в руїнах, костюлу з двома баштами, обведеного високою білою стіною...

Садок був покинутий. Трава росла понад річкою по долині, як на сінокоші. Заяча салата, фіалки вкривали

долину круглими, як п'ятаки, листками. Над річкою вихоплювались між камінням пучки осоки та жовтих водяних лілій. А зверху, на всю долину, на садок лилося розкішне ясне проміння, освічувало густі липи та акації, кидало снопи вогню в гушавину на саму річку, на зелений килим з листя, на сіре каміння, скрізь розкидане в річці й понад річкою. Світ падав на бризки білої хвилі, що лилася по камінні, й хвиля блищала у густій зеленій тіні, як снопи срібла та кристалю.

Михалчевський переліз у панський садок, став на горі й почав оглядатись на всі боки. Недалечко сиділа купа хлопців у празникових чорних жупанах. Хлопці грали в карти, а недалечко од їх співали дівчата, граючи у жельмана. Михалчевський зійшов нижче на одну скелю й глянув униз. Через дерево світилося дно долини. Там, де Боровиця вливалась в Рось, сиділи над водою парубки й малі хлопці з вудками. Діти печерували у Боровиці раки, лапаючи руками під камінням. За Боровицею на камінні сиділа купа дівчат та молодиць й дивилась на Рось. Михалчевський обвів очима всіх. Між ними не було ні Василя, ні Марії. Він зійшов униз в садок по широких сходах, складених з каміння, й пішов по доріжці попід скелями. Пройшло кілька фабрицьких панків та панів, а Василя не було.

«Не вийшла Василина до мене. Мабуть, забула за свою обіцянку. Алс, здається, Марія не з такихвських: не забуде»,— подумав Михалчевський, тихою ходою йдучи попід скелями по доріжці. Вода в Боровиці тихо шуміла по камінні й наводила на його душу смутні думи. Під однією скелею був неначе кинутий довгий камінь. Він тонув у траві та в зеленому вогкому мохові. На тому камені сиділи рядом дві молодиці, неначе виставились напоказ. Квітчасті хустки на головах дуже виразно манячили серед листя. Білі пікові керсети, білі сорочки з вишитими рукавами кидались у вічі здалека, як перший сніг. Михалчевський впізнав Василину й Марію. Обидві вони неначе не примічали його, сидячи до його боком, дивились на зелений лісок за річкою й лузали насіння.

Михалчевський підійшов до молодиць і поздоровкався. Марія почервоніла. Василина зирнула на його очима й спустила довгі вії на щоки.

— Чого це ти, Іване, так довго барився? — спитала його Марія.— Може, тебе мати не пускала?

— Хіба я маленький,— сказав Михалчевський.

— Сідай коло нас! Чи, може, ти й молодиць боїшся, як

боїшся дівчат,— задріботіла Марія й посунулась до Васи-
лини так, що трохи не зіпхнула її з каменя.

— Оце! Трохи мене не пхнула в траву,— обізвалась
Василина, осміхаючись.

Михалчевський трохи постояв, подумав, а далі взяв та й
сів з того кінця, де сиділа Василина, на самому кінчику
каменя. Його плече торкнулось об Василичине плече. Ва-
силина повернула до його голову і глянула йому просто
в очі.

Михалчевський почув, що його груди неначе зомліли.
В густій тіні, в тихому світі, що лився зверху через листя,
Василина здалась йому ще кращою. Високі, як веселки,
брови неначе сміялись на чистому лобі. Михалчевський не
міг одвести от того лица очей, а Василина несміливо ще
раз обернулась до його, ще раз глянула йому у ясні тихі
очі й почувала, що її серце аж тепер почало оживати серед
густого дерева, серед тихого весняного світу. Тихі ласкаві
темно-сірі очі Михалчевського під довгими чорними бро-
вами неначе повіяли на неї якимсь пахучим весняним
духом.

— А я вже думав, що не знайду вас у садку,— промовив
Михалчевський, обертаючись до Василичини.— Ходив
понад Россю, де гуляють хлопці та дівчата, заглядав за
скелі, а вас не знайшов.

Низький голос Михалчевського пом'якшав, як тихий
згук мідної струни. Той добрий голос неначе полився Ва-
силичині на саме серце.

«Чи вже ж оце я знов покохаю...» — подумала собі Ва-
силичини, пригадуючи, як вона гаряче колись кохала
Ястшембського, як гаряче цілувала його повні м'які де-
лікатні губи.

А тихий голос хлопця все м'якішав, неначе лився через
саме серце, через саме кохання, лився, як тихий шум ма-
ленької Боровиці по дрібному камінні.

Василина глянула через дерево на гори, на сине чисте
небо й легко зітхнула.

«Що ж вийде з цього кохання? Невже таке лихо, як
вийшло й з першого?» — подумала Василина, схиливши
голову.

З густого ліска вийшов молодий постригач, порівнявся
з молодими й на ході легко моргнув на них. Згодом на
стежці з'явилися якісь німкені з маленькими паннами і
сердито обвели молодичь очима. Михалчевський встав з
каменя, за ним встала Василина, а далі й Марія.

— Ходім звідсіль над Рось,— сказав Михалчевський,—
тут ходять пани та якось скося поглядають на нас,

Марія тихо посунулася по стежці. Вона спустила поділ дуже низько, по-панській, так що зелена спідниця трохи не волочилась по траві. Як та пава, Марія посунулася по стежці, тихо махаючи набік одставленою правою рукою. Васирина й Михалчевський пішли слідком за нею. Проти них вертався назад гарний білявий німець-постригач. Марія не втерпіла й зачепила його.

— Де це ви, паничу, були? — сміливо спитала Марія постригача й спинилась.

— Ходив гуляти над Рось. Може, й ти зо мною підеш на гулянку? — сказав постригач.

— А чом би й ні. З таким гарним паничем я рада гуляти хоч би й до вечора, — сказала Марія, сміючись.

На стежці з-за скелі висунулись дві панни. Постригач підвів голову вгору й пішов далі. Марія й Васирина з Михалчевським пішли над Рось. Вони пройшли між двома кам'яними стінами, між котрими ледве можна було пройти вдвох. Зверху над тим ходом ще держалась плетена дугою стеля, подекуди вкрита зеленими гніздами дикого винограду. Проти самого старого дерев'яного гульбища стежка йшла через Боровицю. Колись там був перекинутий з каменя на камінь місток, од котрого zostались тільки товсті залізяки, вбиті у камінь. Тепер доводилось скакати з каменя на камінь, що були розкидані по дні Боровиці. Вода шуміла й билась між камінням білими кипучими хвилями. Васирина легко поскакала по камінні й вискочила на другий берег; за нею стрибнув Михалчевський, аж каміння захиталось під його важкими ногами; Марія спинилась над Боровицею.

— Ой боже мій! Йй-богу, не перескочу! Ще впаду у воду, — репетувала Марія, підобгавши обома руками спідницю.

— Та скакай сміливо! Як трохи замочишся, то висохнеш, — сміявся Михалчевський з другого берега.

Марія похитала станом, помахала головою, стоячи на круглуватому камені, й скочила на другий камінь нелегенько. Камінь заворушився під ногами. Марія завищала з усієї сили, аж заглушила шум води. Покричавши, вона якось доскакала до берега й таки замочила один чобіт.

— Не глиняна, не розкиснеш, — жартував Михалчевський, поглядаючи скося на Васирина.

Вони вийшли до старого гульбища й вилізли по камінні на високий берег Росі. Дерево порідшало. Через високі стовбури верб та тополь блиснула Рось, як широкий шлях між скелями. Високі береги, зеленувата вода, лози й верби попід скелями — все було залите дивним гарячим сонцем.

Василина й Марія прямували до дівчат, молодиць та хлопців, що сиділи купами по камінні над самою Россю.

Михалчевському хотілось поговорити з Василиною на самоті, признатись, що він її любить, а Марія не оступалась од його і вчепилась, як реп'ях.

Тим часом хлопці вгляділи Марію й почали перегукуватись з нею. Марія пішла до них, і хлопці разом обступили її навкруги. Весела молодиця розговорилась, розщебеталась з ними, а тим часом Михалчевський повернув назад, Василина пішла за ним, і вони обоє спустились вниз над Боровицею й неначе пірнули в каміння та в гілки. Михалчевський і Василина перескочили по камінні через річечку, повернули в садок і сховались у гущавині між кущами та здоровим камінням.

— Василино! — почав Михалчевський. — Я не знаю, хто ви, звідкіля ви, але як я побачив вас, то од того часу світ мені немилий. Я так люблю вас, що не можу без вас на світі жити.

Його голос задрижав, як струна. Він говорив й все оглядався назад, чи не йде Марія. Василина спихнула. Ласкавість, тихий голос, тихі очі під чорними бровами неначе гладили її по душі. Якась повага була розлита у словах, в голосі, в самому лиці молодого здорового хлопця, та повага, якої вона ще не зазнала ні на панському дворі, ні на заводі між бурлаками. Василина ніби почула голос рідної матері, ніби побачила її саму серед батьківського садка, у м'якій тіні груш та черешень. У неї на очах виступили сльози.

— Чого ви плачете? — знов спитав Михалчевський. — Може, я сказав що недоладне?

— Не того я плачу. Я згадала, що була дуже нещаслива, — тихо сказала Василина, озирнувшись назад.

— Та вже ж. Я знаю, що люди не од добра ідуть на заробітки на фабрики, — сказав Михалчевський.

— Не од добра й я прийшла сюди, та нігде дітись, нема куди голови прихилити, — сказала Василина й з тими словами заридала, як мала дитина. Все її життя встало разом перед її очима, неначе спалнуло вогнем: і Ястшембський, і втікання з Журавки, й страшна печера над Россю, й мала дитина, що так страшно бовтнула з її рук у воду, й п'яне бурлацтво.

Все лихо, що притаїлось і заснуло в її серці, все разом схопилось у думці, як страшна снігова буря, при одному ласкавому щирому слові любові. Була хвилина, коли Василина була ладна розказати Михалчевському всю свою душу, все своє горе, не виявлене ні одній рідній добрій

душі, але сльози так лилися з очей, що вона не могла й слова промовити. Вона перемогла себе й задушила в собі всі важкі страшні згадки.

Михалчевський стривожився. Він не знав, яка причина тих сліз, й тільки дивився розтривоженими очима на її заплакані очі.

А у садку тихо шуміла Боровиця, співали соловейки, аж садок розлягався; пишно блищав проти сонця зелений свіжий лист; тихо слалися тіні під кам'яними стінами на стежку.

— Не плачте, Василю, бо й мене жаль бере. Багато дівчат бачив я на своєму віку, та тільки без ваших брів та очей мені не жити на світі.

— Ат.. що мені з тих брів, коли я гультяйка, бурлачка, та й годі,— сказала Василина, махнувши рукою.

Тим часом Марія, побалакавши з хлопцями, оглянулась назад: Івана й Василю не було, неначе вони провалились крізь землю. Марія вибігла на один камінь, глянула у долину на Боровицю й угляділа через дерево червону хустку, що манячіла далеченько над Боровицею. Вона побігла з пригорка, сміливо перескочила через Боровицю, вже і не пищала, й не ойкала, і пустилась стежечкою наздогінці, Михалчевський оглянувся й углядив Маріїну спідницю, що летіла за нею, неначе доганяла її.

— Марія доганяє нас,— тихо сказав Михалчевський і пішов хутчій вперед. Василина й собі похопилась, неначе хотіла втекти од Марії, а Марія не йшла, а бігла. Василина втерла сльози рукавом.

— Потривайте! Йване! Василю! Чого це ви так швидко йдете, неначе тікаєте або ховаєтесь од мене? — кричала Марія, наздоганяючи їх.

— Василю! Коли ви звете себе гультякою, то й покиньте гуляти й пити з бурлаками. П'ють же люди, а прийде час, то й перестають,— говорив Михалчевський, поспішаючи вперед.

— Хто його зна, коли той мій час прийде,— сказала Василина, втираючи сльози.

— Чи ви подуріли, чи вас гедзь напав?! Потривайте! — репетувала Марія й пустилась бігти.

— А бач, таки й догнала нас, хоч трохи й пробігала,— сказав Михалчевський.

— А що, Йване, чи приніс нам хоч одного медяника? — крикнула Марія, торкнувши Михалчевського долонею по плечі.

Михалчевському було зовсім не до медяників. Він мовчав.

— Еге, Василю! Чи не од медяників ти оце плакала? — спитала Марія. — Гляди, лишень, Іване, не зводь з ума наших бурлачок, щоб часом бурлаки не поламали тобі ребер. Втікають од мене, неначе од чуми. Це диво, та й годі.

— На, Маріє, медяника та не плач, — сказав Михалчевський, осміхаючись, й з тими словами й справді витяг з кишені коника і подав Марії.

— Тільки одного коника й приніс? Та ще, може, на нас двох? — спитала Марія.

— А ти хотіла б бігати на парі? Побігай тим часом на одному верхи, може, в інший час швидше доженеш нас у садку, — сказав Михалчевський і з тими словами витяг кілька жмень горіхів й подав Марії й Василю. Василина взяла горіхи й почала їх навіщось кусати. Вона навіть не вибирала й не їла зерен і викидала з рота зерна з лущпайками.

— Василю! Чого це в тебе такі червоні очі? Чого ти плакала? — спитала Марія у Василю.

Василина нічого не сказала, тільки рукою махнула. Марія задумалась; вона догадувалась, що між Іваном та Василюю щось було.

— Василю! Чого-бо ти плакала? Але яка ж ти потайна! В тебе нічого не випитаеш. А я ж розказала тобі за себе все дочиста: й кого кохала, й кому кохати присягалась, — лепетала Марія, трохи надувши губи.

— Та то, бач, Іван нарікає на те, що я п'ю та гуляю з бурлаками, — обізвалась Василина.

— А тобі, Іване, навіщо здалось знати, з ким ми п'ємо та гуляємо? Ти думаєш, я дуже сприяю бурлакам? Нехай мене поять та гостинці носять! Мені гостинці носить і той гарний панич-постригач, що ото зачіпав мене на стежці, — лепетала Марія.

Молодий Монґа і справді посив гостинці, тільки не Марії, а Василю. Бідна Марія думала, що тільки для неї сонце гріє й місяць світить.

— Чого ми будемо тут плутатись по цьому садку. Ходім лучче на місто та погуляємо на музиках, — сказала Марія. — Як тільки я не між людьми, не в гурті, то мене зараз нудьга бере.

— Про мене, й ходім, — сказав Михалчевський.

Марія пішла вперед. Михалчевський з Василюю мовчки пішли слідком за нею. Михалчевському хотілось поговорити з Василюю, розпитати в неї за все, заглянути в її душу, та Марія стриміла перед ним, як той становий.

Вони вийшли з садка по кам'яних сходах й пішли на гору до церкви. Марія перша скочила через перелаз і одбігла. Перелаз був високий. Поки Василина перелазила, Михалчевський встиг шеннути їй на вухо: «Як тільки надворі смеркне, я підійду під Маріїн двір. Чи вийдете до мене хоч на часину?»

— Добре, вийду,— тихесенько сказала Василина й скочила через перелаз.

Тільки що вони вийшли на місто, з однієї вулиці почулись музики. В Марії затанцювали очі. Навіть у Василини висохли сльози й у очах засвітилась веселість. З-за жидівської хати вийшла ніби весільна перезва. Серед ватаги бурлак йшли музики та душ з шість молодих бурлачок. Ватага простувала до оранди й на місті стрілась з Марією та Василиною.

— От бач, де вони! — гукнув з ватаги Мина до Марії та Василини.— А ми зумисне йшли проз ваш двір, щоб вас потягти на музики.

— Дурно заходив! Нас дома не було: задля тебе тепер нас нема дома,— залепетала Марія, поглядаючи на Михалчевського.

— А задля кого ж ви тепер дома? Може, задля того синього жупана,— гукнув нахабно Мина, поглядаючи на Михалчевського.

— Може, й для синього жупана,— дражнила Марія Мину.

— А тобі навіщо здався синій жупан? — спитав у Мيني Михалчевський.

— На те, щоб він не топтав стежки до наших бурлачок. Буде з вас і ваших шляхтянок,— гордо сказав Мина.

— Бурлачки нічії, хіба тільки свої,— сміючись, обізвався Михалчевський.

— Брешеш, шляхтичу, не свої, а наші,— чіплявся Мина, поглядаючи жадніми очима на Василину.

— Хіба ти їх купив чи найняв за гроші? — спитав Михалчевський.

— Я їх не купив і не найняв, а так собі гуляю з ними. А як побачу тебе ще раз коло Василини, то так полатаю тобі ребра оцими кулаками, що ти й додому не дійдеш,— сказав опришкуватий Мина ще й показав Михалчевському два здорові кулаки.

— Дивись, які! Бачиш? Не шляхетські, а бурлацькі,— сміявся Мина, тикаючи здоровими кулаками Михалчевському в очі.— Як дам одного, то забудеш, кудюю до Василини ходити.

— Поховай, парубче, свої кулаки у кишеню та поне-

си на снідання шинкареві. І в мене неабиякі! Ба! — промовив Михалчевський, показуючи кулаки, ще більші од Мининих.

— Дуже білі, шляхетські. Я оцими чорними бурлацькими як дам тобі стусана, то й юшкою вмнешся,— сказав Мина, приступаючи до Михалчевського.

Ватага спинилась на місці. Музики перестали грати. Молодші бурлаки пороззявляли роти, поглядаючи на здорові, як довбні, кулаки. Васирина злякалась, але не за Мину вона боялась, а за Михалчевського. Марія розсердилась: вона думала, що Мина ходить до неї, наймає музики для неї, а тут виявилось, що для Василини.

— Бурлако! Не лізь! Кажу тобі, не лізь! — крикнув Михалчевський й зблід на виду.

— Не зачіпай Василини! Не ходи з нею, бо я тебе вб'ю! — крикнув Мина й собі побілів, як крейда.

— Яке тобі діло до Василини? Тобі нечля гуляти з нею! Хіба вона твоя жінка, чи що? Хіба ти з нею стояв під вінцем? — кричав Михалчевський.

— А хоч би й не стояв, що тобі до того. Мої гроші, моя горілка — то й моя жінка,— крикнув гордо Мина,— я не роблю на́зря нічого; кому нечля, а мені чля.

— Твоя горілка, та не твоя жінка. То в тобі кричить вже горілка, а не ти сам. Як дам тобі кулаками, то витече горілка твоїми боками,— сказав Михалчевський, замірившись кулаком, неначе довбнею. Він побілів, як стіна, а губи стали неначе одморожені.

— Ану, ну! Тільки зачепи! Побачимо, хто кому виточить горілку через боки,— сказав Мина, піднявши вище голови здорового кулака, в котрому пальці чорніли, неначе паліччя на сухому дереві, а нігті синіли, неначе гладенький кремій.

— Дай, боже, вам побитись, а нам подивитись,— сказав один парубок.

— Та починайте ж! От і поставали, піднявши кулаки,— сказав другий парубок.

Чотири страшні кулачища разом впали на плечі, як залізні молотки на ковадло. Двоє здорових грудей разом загуло, неначе бондар набивав разом двоє барил. Михалчевський телепнув Мину по щоці. Кров задзюрчала в Мини з носа й полилась по губах, по комірі й по сорочці. Обидва парубки обхопили одного руками й почали борикатись. Курява піднялась з-під їхніх ніг, неначе там билась два роздратовані воли. То подавався назад Мина, то оступався Михалчевський; то обидва вони крутились кружком, неначе дві дівки крутились у метелиці, то ніби

замирали на одному місці й тільки давили один другого з усієї сили. Здорові страшні Минині руки вп'ялися у синій жупан Михалчевського, як обценьки. Нігті на руках посиніли, як запечена кров. Михалчевського руки блищали на Мининій свиті, як залізо, побілене фарбою. Михалчевський щільно притулювся до Мининих широких грудей, поклавши йому голову на широке плече. Він розтер своєю щокою кров на Мининому лиці й замазав собі щоку, комір, синій жупан і навіть волосся на одному виску. Коли це разом Михалчевський, трохи вищий за Мину, вхопив його обома руками, підкинув угору й посадив на землю. Вся ватага, що мовчки дивилась на борикання та войдування, кинулась обороняти Мину й вирвала його з рук в Михалчевського. Михалчевський встав, плюнув і пішов до оранди, щоб обмити замазане кров'ю лице. А Мина схопився, став на одному місці й ніяк не міг перевести духу, тільки дивився чогось на оранду, витріщивши очі, неначе вглядів на оранді якесь диво.

Тим часом почали збігатись люди та жиди, щоб подивитись на ту бійку. Жиденята посипались з усіх хат через містечко. Василина плакала, Марія перелякалась, а люди дивились на Мину та тільки жартували. Мина стояв, стояв, а далі почав сопти й стогнати.

— Як стогне, неначе його чорти хапають,— промовив один чоловік.

— Чого ти, небораче, так пильно дивишся на оранду, неначе її зроду не бачив? — спитав один чоловік.

— Мабуть, тим, що оранда дивиться на його,— промовив другий чоловік.

Тим часом музики заграли. Парубки рушили в оранду, неначе нічого й не було на місті. За музиками пішли Марія та Василина. Марія зараз забула про ту колотнечу, а Василина ніяк не могла танцювати, пригадуючи страшну подію на місті. Перед нею неначе манячіло замазане кров'ю Михалчевського лице з блідими губами, з страшними очима. Мина вмився в жидівки у пекарні, заховав замазані кров'ю комірчики й прийшов гуляти на музики, неначебто на базарі когось іншого били, а не його. Василина подивилась на танці й, покинувши Марію, пішла додому. Михалчевський вмився, обтрусився, заглянув в оранду й побачивши, що Василина пішла з музик, потягся й собі додому.

Тільки що ступив він через поріг, стара Михалчевська скочила з ліжка і вдарила об поли руками: перед нею стояв розкудланий Іван, з лицем, замазаним порохом. На шії червоніли краплі крові. Сорочка на грудях була поплямована круглими кров'яними плямами.

— Боже мій! Що це з тобою, Йване! Чого це в тебе кров на сорочці?

— Та це, мамо, бився з одним вражим сином. Тільки не лякайтесь: це не з мене кров, а з його. Я йому спустив кулаками чимало мазки. Буде він пам'ятати мої кулаки.

— За що ж ви бились? — питала мати.

— Та бодай, мамо, не казати. Причепився бурлака до мене, що я одбиваю од його одну молодицю.

— Яку молодицю? — спитала мати.

— Та там одну бурлачку, Василину.

— Бурлачку Василину! То ти, сину, за неї бився з бурлаками? — крикнула мати на всю хату.

— Не за неї, а може, через неї, — сказав син.

Стара Михалчевська не раз бачила, як бурлаки й парубки проводили ватагою через село Василину. Вона вже чула про неї.

— Чи ти ж, сину, не знаєш, що то за бурлачка Василина? — спитала Михалчевська. — Яке ж тобі діло було до неї?

— Не діло, мамо... а так собі стрівся з Марією Янівною та з Василюною, та й ідемо собі містом. А тут десь узялась ціла ватага бурлак з музиками. Один бурлака причепився до мене, буцімто я одбиваю од його Василину, та й сунувся битись. Я добре нам'яв йому боки. Буде він до смерті пам'ятати мої кулаки.

— Ой боже мій милосердний! Чи ти ж, сину, не знаєш, що це за бурлачка Василина? Та це ж покритка, перша гультайка на всі три заводи.

— Не знаю, мамо, може й так!

— Та за нею тічкою бігають всі бурлаки. Це якась пропаша навіки молодиця, — сказала мати.

— Ні, мамо, не пропаша. Я почав їй розказувати про те, що вона п'є та гуляє, та себе збавляє, а вона почала плакати. Марія Янівна — оця так зроду не заплаче.

— Навіщо ж ти їй це говорив? Чого ти з нею говорив?

— Того, мамо, що вона мені сподобалась.

— Хто? Бурлачка Василина? — спитала мати.

— Бурлачка Василина, — тихо сказав син.

— Ой боже мій! — крикнула стара мати, обертаючись до образів, неначе стаючи до молитви. — Чи вже ж ти, сину, приведеш в мою хату за дочку бурлачку Василину?

— Не знаю, мамо, чи схоче вона прийти до нас, — сказав син.

— Де ж пак схоче! Ще погордує нами. Така писана красуня! Занапастить вона, сину, твій молодий вік. Ждав,

ждав свого щастя, та от тобі й на! Таки діждався,— говорила мати, ламаючи руки.

— Не вбивайтесь, мамо, задалегідь. Ще хто його знає, як воно буде,— сказав син, роздягаючись і наливаючи води в полумисок, щоб вмити лице й руки.— Я знаю, що її люблю, а чи любить вона мене, за те я добре не знаю.

— Сину мій, дитино моя! Покинь її, одцурайся од неї! Чи вже в нас не знайдеться гарних дівчат? Чи вже ж оце я візьму невістку п'яницю та якусь волоцюгу-бурлачку.

— Шкода, мамо! Вже я од неї не одкинусь. Я ще нікого не кохав так щиро, як кохаю Василину. Як не візьму її за себе, то не візьму нікого. Вона неначе розсипала на мене чари своїми карими очима та чорними бровами.

— Може, й справді вона причарувала тебе. Нечистий її знає, з ким вона знається на тих заводах,— сказала мати.

Тим часом Михалчевський вмився, зачесався, надів чисту сорочку і ліг в холодку на призьбі на причілку. Кругом причілка розрісся густий бузок. З-за бузку зеленіли блискучі верхи молодих вишень. Сонце пронизувало наскрізь кожний вишневий листок і чудовий зелений матовий світ сипався через вишні на чорно-зелений лист бузку. Михалчевський ліг на призьбі; очі пірнули глибоко в ту зелену гарну затишну тінь, і у тім переливанні тіні з світом сонця він тільки й бачив чудовий Василинин вид.

«Мати дурнісінько боїться Василини. Чи може ж бути недоброю людина з такою чарівною красою, з такими веселими, добрими, дитячими очима?»

А ті дивні веселі очі, обведені цупкими блискучими, як перли, віками, неначе все дивились на його з м'якого світу, що лився через блискучий вишневий лист на густі кущі бузку, на зелену траву.

Михалчевський насилу діждався вечора. Сонце спустилось над панським садком, і Михалчевський накинув на плечі жупан і пішов помалу понад Россю тією стежкою, що йшла городами через цілий куток, понад самими скелями. Він ішов помалу, то сідав на верхи скель, то знов вставав і все наближався до Василининої хати.

Сонце впало за гору, а надворі ще довго сів тихий світ. Михалчевський почував, що в його не стає сили ждати, що його серце ніби розтає в грудях, як віск, ние й болить, болить і ние. Він дійшов до куща бузини, що ріс над скелею в маленькій долині, і впав на траву.

«Боже мій, яку я терплю муку! Невже ніколи чорна ніч не впаде на землю?» — думав Михалчевський, прикладаючи гарячі щоки до холодної трави.

Тим часом ніч помаленьку крила землю. В Михалчев-

ського думи змішались, десь ніби блукали то по якомусь лісі, то по якомусь степу, то в панському садку, то між скелями. І скрізь перед ним ніби манячів дивний Василинини вид, миготіли пишні очі. В кінці всього він опам'ятався, схопився з місця й побіг до Василининої хати. На небі вже горіли зорі. Надворі лягла чорна тінь, тільки небо на заході горіло червонуватим світлом. Михалчевський перебіг через довгий вигон, на котрому білів довгий рядок мурованих хат, поминув фабрику, збіг з крутого горба в ярк і пішов ярком. Над тим ярком стояла Янівнина хата. В вікнах блищало світло. Марія поралась коло печі, а Василина сиділа на призьбі й все ждала та виглядала Михалчевського.

Василина підняла голову: за ворітьми щось затупотіло. Вона вибігла за двір і, хоч надворі було вже зовсім поночі, впізнала високу постать Михалчевського і його широкі міцні плечі.

— Це ви, Василино? — тихо спитав Михалчевський.

— Я, Іване! — обізвалась ще тихіше Василина.

— А де Марія? — спитав Іван.

— В хаті, варить вечерю, — тихо сказала Василина.

«Любить вона мене. Якби не любила, то не вийшла б», — подумав Михалчевський і сам пезчувся, як пішов з Василиною в глибокий яр.

Вони пішли вздовж яру. Глибокий вузький яр ввесь заріс вербами. На його дні слизила цівкою криничана вода, падаючи по камінчиках. Під вербами була криниця з низькими цямринами. Од криниці йшла стежка в город.

Михалчевський переступив здоровою ногою через перелаз. Василина перескочила слідком за ним. В городі під самими вербами ріс густий вишняк, неначе зелене гніздо. Над вишняком стояла зелена гора, з гори спускалось вниз довге гарбузиння, виглядали на яр, примітні й уночі, жовті соняшники. Пахощі од м'яти, од зілля, од конопель розливались по долині, як чад, чарували, як мрія.

Михалчевський ступив по траві й став під вишнями. Василина ступала слідком за ним, і не встиг Іван обернутися до неї, вона впала йому на груди. Михалчевський вп'явся в її щоку гарячими, як вогонь, устами і почув, що Василина плаче й її сльози сиплються йому на шию.

— Не плач, Василино! Ми будемо щасливі вдвох у парі. Ти мене любиш, Василино?

— Якби я тебе не любила, я б до тебе не вийшла. Од того часу, як я вийшла з батьківської хати, ти перший покохав мене щиро й пошанував мене, й пожалував мене. Коли б ти знав, я оце неначе десь блукала усе по якихсь

пушах та нетрях і, як упала тобі на груди, то неначе знов вернулась додому, до рідної матері.

— Чи підеш ти, Василю, за мене заміж? — спитав її Михалчевський.

— Я піду з тобою на край світу, бо знаю, що ти не вчиниш мені ніякого лиха.

— Хіба ж тобі хто заподіяв яке лихо? — спитав Михалчевський.

— Од того часу, як я вийшла з батьківської хати на заробітки, я тільки зазнала одно лихо. Жила я в наймах у одного пана, він мене знеславив й трохи не вигнав з двору без шматка хліба. Прийшла я сюди на роботу на заводи, не було мені спокою, доки не прийняла мене в свою хату оця весела добра Марія, нехай їй бог дасть здоров'я. Кругом мене всі ладні гратись зо мною, поїти мене горілкою, але ніхто мене не пожалує, не приголубить.

— Чи здалека ти, Василю, сюди прийшла? — спитав Михалчевський.

— З Звенигородщини, з села Комарівки. В мене є батько й мати, брати й сестри, та я тільки не можу вернутись туди...

Василина замовкла. Михалчевський догадався, яка тому була причина, й не допитувався більше. На всіх заводах, одначе, всі говорили, що Василина покритка, хоть за те напевно ніхто не знав.

Ще довго розпитував Михалчевський Василину за її батька й матір, за журавського посесора Ястшембського, про заробітки на заводах. Василина вперше розказала йому все, все... окрім одного страшного вчинку: як вона вкинула дитину в Рось. Вона почувала, що їй на душі ставало все легше та легше, неначе вона скидала з себе якесь каміння, котрим вона була закидана. Але як дійшла розмова до того страшного вчинку, Василина спинилась, замовкла й почувала, що один камінь зостався у неї на душі, й камінь найважчий. Вона знов впала Іванові лицем на широке плече, притулилась лобом до його м'якої шиї й якось тихо плакала, неначе хотіла задавити й перемогти якусь глибоку скорботу.

— Не плач, серце Василю! Як повінчаємось та поживемо у парі, то підемо у твій край, побуваємо в твого батька й матері. Ти побачишся з своїми сестрами та братами,— втішав Василину Іван.

Василина дивилась на темне глибоке небо й неначе бачила свою Комарівку в тихий вечір всю в садках, неначе бачила й свій садок, і батька, й матір, і сестер... «Мабуть, повиростали мої маленькі сестрички та братики!» — дума-

ла Василина, прихилившись лобом до гарячої щоки Михалчевського.

— А я сьогодні говорив матері за тебе,— сказав несподівано Михалчевський.

Василина почувтила, що всі дива неначе залила холодна вода. Вона побачила перед собою тільки чорне гніздо густих вишень.

— Що ж сказала твоя мати? Чи вона мене знає?

— Знає... вона трохи не плак... вона трохи боїться тебе,— насилу промовив Михалчевський.

— Знаю й вгадую. Я бурлачка, якась приبلуда в Стеблеві. А тутечки як тільки бурлака, то всі кажуть, що то або злодій, або п'янюга, або ледащо-волоцюга. Люди не знають, яке то гірке бурлацтво.

— Мати, бач, боїться, що ти п'єш з бурлаками. Покинь, Васирино, ту гулячу компанію, перестань з нею пити.

— Треба перестати. Я пила й гуляла, бо мені од того якось легше на душі ставало.

— Та, бач, гуляти й танцювати невелика біда, але п'янствувати, то це вже немала річ.

— Не сама я п'ю, а мене бурлаки поять. Як почнуть чіплятись, як почнуть липнути, то мусиш випити чарку, а за однією вип'єш і другу, та, їй-богу, незчуєшся, як нап'єшся й все лихо забудеш,— сказала Василина.

Вже на містечку стало скрізь тихо. В яру було так тихо, що було чути, де лазить в траві кузька. Верби й вишні чорніли, тільки високе небо горіло зорями од краю до краю й здавалось ще вищим, ще глибшим над глибоким вузьким яром.

Михалчевський вийшов з вишень і тільки що хотів переступити через перелаз, коло криниці йшло щось біле од голови до ніг, в білому картузі, в білому сюртуці й білих штанях. Вся постать біліла серед чорної ночі, неначе була вироблена з снігу й світилась сама з себе.

Михалчевський спинився, Василина притаїлась за його широкою спиною. Вона впізнала молодого постригача. Постригач пішов на гору, просто до Маріїної хати. Доки Михалчевський і Василина йшли попід вербами, постригач недовго барився на горі й зараз вернувся, спускаючись з крутої гори наниз. Страшна думка блиснула у голові Михалчевського: чи не ходить часом постригач до Васи-
лини.

Постригач пройшов проз Михалчевського й Василину, обернув до них голову й трохи неначе спинився на ході, приглядаючись до них.

— Васирино! Він до тебе ходить,— сказав Михалчевський Васишині дуже тихим голосом.— Я його дожену й задушу отут на стежці.

Михалчевський вхопив однією рукою Васишину за плече. Вона почувала, що здорові пальці впилися у її плече, як обцецьки. Рука трусилась так, що її плече затрусилось.

— Йване! Бога бійся! Схаменись! Він ходить, мабуть, більше до Марії, ніж до мене. Але що тобі до того? Аби я до його не ходила та його не любила.

— Може, ти його любиш, то признайся мені. Не муч мене, Васирино, бо я й так перемучився за тобою.

— Голубчику! Соколику! Нашо ж ти себе мучиш, коли я тебе люблю? Нехай собі постригач топче стежку до наших воріт. На те він молодий панич. Я ні в чому тут не винна. А що ж я маю робити? Не повиколювати ж їм усім очей, коли вони на мене дивляться.

Михалчевський випустив з руки Васишинине плече. Його важкий дух у грудях став легшим. Він похилив голову й мовчки пішов поруч з Васишиною на гору. Мовчки вони дійшли до самих воріт, мовчки перейшли двір.

— Прощай, моє серце! Коли ти мене вірно любиш й думаєш йти за мене заміж, то кидай бурлакувати; перестань пити та гуляти з бурлаками,— сказав Михалчевський вдруге,— виходь, моє серце, в цій добі до криниці, під вишні, хоч на годину, бо як не вийдеш, то я не знесу муки, а ти одна даси полегкість моему серцю.

Голос його знов задзвенів ласкавим тихим, тихим тоном, у котрому було чути глибоку, щирю, палку любов.

Михалчевський пішов додому. Васишина ввійшла у хату й почувала, що вона ще ніколи не верталась з гулянки, з музик такою веселою, такою щасливою та спокійною. Для неї здалося, що вона до цього часу все йшла та йшла якимсь довгим, скелистим шляхом на пекучому сонці, а тепер прийшла додому й сіла в холодку на одпочинок.

«Ой, час мені спочити на його міцному плечі, під поглядом його тихих, ясних, ласкавих очей. Вже я неначе втомилась, танцюючи та гуляючи»,— думала Васишина, роздягаючись та ховаючи у скриню одежу.

— Зоряла зіронька, зоряла,— з ким ти, Васирино, й досі стояла? — спитала Марія.— А тут в хату заглядав постригач, побачив, що тебе нема, та й зараз пішов.

— Нехай він одчепиться од моєї душі. Огидли вони мені всі,— сказала Васишина.

Михалчевський вернувся додому. Мати вже лягла спати.

— Чи знов ходив до тієї Васишини у гості? — спитала мати.

— Ходив, мамо. Нігде правди діти.

— Ти, сину, не дуже хапайся з тим сватанням. Василина молода. Нехай трохи перебіситься. Я знаю тих бурлачок. Як тільки зайде на заводи, то зараз починає дуріти та біситись, а потім наче втомиться, та трохи й осяде. Може, й та Василина осяде.

Трохи не кожного вечора ходив Михалчевський до Василини; трохи не кожного вечора виходила до його Василина у вишневий сад коло криниці. В неділю Василина не ходила в оранду на музики: вона втікала од Мини та од других бурлак. Бурлаки стрічалися з нею, сміялись їй у вічі Михалчевським і зтягали в шинок. Василина одмикувала од гульні з ними.

Але однієї неділі Марія й Василина пішли за Рось в гості до якоїсь фабрицької молодиці. Тільки що вони перевезлися пороном через Рось, проти них йшла ціла валка бурлак й між ними Мина. Бурлаки вели за собою музики на місто до оранди, вгляділи Василину й Марію й обступили їх навкруги. Василина була прибрана, неначе цяцька. Шаслива од кохання, вона почала розцвітать. Щоки почали наливатись. На лиці, колись блідому, схопився легенький, наче тіль, рум'янець. Губи стали повніші й червоніші, а очі стали такі веселі, як сама радість.

Бурлаки роєм обступили Василину й не хотіли од неї одчепитись. Вони тягли її до заросянського шинку погуляти й потанцювати останній раз перед вінцем. Шинк був недалеко од порона під горою над самим шляхом. Було навіть видно од порона вікна й двері, й самого шинкаря на призьбі.

— Та ходім-бо, Васирино, та вип'ємо останнього могорича,— говорив Мина, потягнувши Василину за руку.

— Та ну-бо, не пручайся, та йди з нами, козаками, медвина напийся. Та йди ж, коли тебе просять, а то й силою поведемо,— говорив Мина й вхопив Василину за рукав та сіпнув так, що сорочка залушчала.

Другий бурлака попхнув Василину в плечі.

— Та ходім уже, Васирино, та погуляємо останній раз. Це ж не оранда, а заросянський шинк. Хто нас тут побачить? Твій Михалчевський і не бачитиме й навіть не чутиме.

Василину й Марію повели до шинку. Ватага ввійшла в шинк й зачинила двері, щоб музики було чути не дуже далеко. Почалися танці, а за танцями могоричі. Мина обнімав Василину та все частував горілкою. Василина напилась і взрушилась. Мина почав плакати і прощався дуже жалібним голосом, мішаючи докупити Василину й Марію.

— Прощай, Василю! «А вже мені не ходити в лісок по горішки, а вже мені минулися веселії смішки; а вже мені не ходити ранком-позаранком; а вже мені не стояти з козаком Іванком!» — зтяг Мина плаксивим голосом пісні.

— Прощай, Мино! — прощалася Марія, неначе то вона виходила заміж, а не Василю.— Прощай, серце, та не журись!

— Отак буває на світі: з одним гуля, а з другим під вінець іде,— міркував п'яний Мина. «Ой як буду вінчатися, прийду, серце, прощатися»,— зтяг Мина таким страшним голосом, неначе вовк заскиглив.— А пам'ятаєш, Василю, як ми колись танцювали, а ти понабивала на лобі такі буркульбашки, як картопля? — питав Мина, не розбираючи Василю й Марії.

— Пам'ятаю, серце, пам'ятаю,— насилу лепетала язиком Василю.

— Все минуло, все минуло! Ой господи милосердний! Ой-ой-ой! Все минуло,— говорив Мина, важко зітхаючи.

— Все минуло,— сказала Марія, так само важко зітхаючи.

— І буркульбашки минули, і синяки минули,— насилу белькотав Мина і з тими словами звалився на лаву і стукнув головою, показуючи, що синяки і буркульбашки ще не зовсім минули для його.

— Маріє, прощай! А пам'ятаєш, як ти рила носом діл! Все минуло, все пропало,— хрипів Мина на лаві.

Бурлаки попились зовсім і зтягли московської пісні високими дикими голосами, як вищать москалі. Їх голоси рвалися, наче гнила нитка; вони їх неначе ковтали й душились ними і знов викидали з рота. Здавалось, що вони не співали, а скиглили, мов тічка вовків.

Тим часом п'яні бурлаки почали розходитись. Деякі попадали під шинком, деякі тяглися до порона і порозсипались скрізь по дорозі до самої річки. Марія й Василю, коливаючись, зійшли на порон і перевезлись через Рось. Тільки що порон пристав до гатки і поронщик закинув вірвовку на причал, Василю скочила на гатку, ступила три ступені, зачепилась ногою за хворост, захиталась і впала навзнік. Марія потяглася собі на містечко, розмахуючи руками. Вона й не примітила, що Василю десь зосталась.

Василю лежала на гатці, бліда, як смерть, розкидавши руки. Гаряче сонце палило її просто в лице, сипало вогнем на груди.

Чудова квітчаста хустка на голові мокла в калюжі. Нова, зелена, в червоних квітках, спідниця розіслалась по тарасі та гною. На білому піковому керсеті чорніли бризки грязі. Василина спала як убита. Люди валками йшли і їхали проз Василину. Грязь од коліс падала на білу вишивану сорочку, на білий керсет. Декотрі люди, а найбільше молодиці, жалкували за Василиною, старі діди гримали з гнівом, чоловіки й парубки жартували і кепкували. Один чоловік наливав воду в барило, глянув на бліде Василинине лице, набрав у черпак води і вилив Василині на голову й на лице. Хустка на голові вся змокріла. Вода полилась на намисто, на керсет, на сорочку і обмочила Василину до самого пояса. А Василина не поворушила навіть бровами і лежала наче мертва. Чудове лице, пишні брови на блідому високому лобі були схожі на дорогі перли, котрі неначе хто кинув в гній та в грязюку.

— Поверни її на другий бік! — гукнув один чоловік з порона.— Облий ще з другого боку, може, вона прочується.

Чоловік підняв Василинину руку, рука впала на тарас, неначе кам'яна.

— Така гарна, така молода молодиця і так розпилася на тих фабриках,— гомоніли молодиці, стоячи на гатці над Василиною.

— Чи вона стеблівська, чи захожа? — питали молодиці з чужих сіл у стеблівців.

— Де там, серденько, стеблівська? Якась захожа бурлачка; і хто його зна, звідкіль вона прибудилась сюди. Чи то їх мало є тут на заводах? — говорили стеблівські молодиці.

Довго Василина пеклась, лежачи на сонці. В неї не було ні батька, ні матері, ні брата, щоб прийняв її з такого людного місця і прикрив її од людських очей.

Чужі люди йшли і минали її. Кожний хапався з ярмарку додому. В кожного був свій клопіт.

В той час Михалчевський сидів дома й нудився. Він пішов до Василини. Хата була замкнута; зайшов він в оранду, в оранді нікого не було. Михалчевський побрів з містечка шляхом у возвіз, пішов понад Россю проз порон; він хотів вийти на гору до церкви й зайти в панський садок, бо думав, що Василина й Марія пішли гуляти в садок.

Тільки що він вийшов з возвозу й перед ним заблищала Рось, його стріли люди і сказали йому, що Василина лежить на гатці п'яна, мов мертва.

В Михалчевського затрусилась нога. Він побіг вниз до порона. На гатці, на гарячому сонці зеленіла й біліла

одежа, і бліде Василичине лице було таке, як в утопленика. Михалчевському чогось здалось, що Василина втопилась, що її тільки що витягли з води. Мокра одежа зразу навела його на ту думку. Йому здалося, що люди тільки дурили його, щоб його не злякати.

— Ой боже мій, боже мій! — заламав руки Михалчевський, стоячи над Василиною і дивлячись на її бліде лице, на мокру одежу.

Михалчевський вхопив Василину за плечі й підвів її дужими руками, наче билину. Василина схилила голову назад і опустила руки. Вона важко дихала. Плечі, руки й голова були розпечені й пашіли, як огонь. Люди на пороні сміялись, а Михалчевський нічого не чув і не бачив. Він зачерпнув води в пригорщі, полив Василичі лоб, виски й лице, взяв її за стан і не повів, а ніби поволік в своїх дужих руках понад Россю до своєї хати. Стежка вилась на круту скелю. Михалчевський вивів Василину на гору, наче дитину, привів до своєї хати і поклав на призьбі на причілку.

Василина махала руками, щось лепетала та белькотала, а далі знов впала в важкий сон.

Стара Михалчевська вибігла з хати й угляділа на призьбі Василину. Мокра одежа, грязь на керсеті, на лиці — все це злякало стару молодицю на смерть.

— Нещастя, сину? — спитала вона.

— Нещастя, мамо, і велике нещастя, тільки не для вас, а для мене, — сказав син, сідаючи в погах у Василичі.

Михалчевська придвинулась до Василичі і зараз вгадала, що Василина п'яна. Стара мати стояла, згорнувши руки, і тільки мовчки хитала головою.

— Не буде з неї, сину, людей, — тихо сказала мати, як говорять над слабими без надії.

Син мовчав, схиливши чорноволосу голову на широкі груди. Михалчевська важко здихнула, пішла в хату, винесла невеличку подушку, підклала Василичі під голову, зняла з своєї шиї стару хустку, розв'язала мокру хустку з Василичіної голови і зав'язала сухою, стягла мокрий керсет, зняла памисто й дукачі і прикрила Василину своєю старою кацавейкою.

Чудова голова, пишні брови, маленькі вуха, тоненька шия, пишна краса блідого лица вдивила й вразила стару Михалчевську. Вона знехотя задвинулась на ту красу і тільки важко зітхала. Їй жаль було такої молоді пишної краси.

Старій на думку прийшло, що в цієї молоді молодиці десь є батько й мати, і вони не знають, що сталося з їх

безталанною дитиною на заробітках. В добрій Михалчевської виступили на очах сльози.

«Боже мій! А що якби моя дитина так десь поневірялась на фабриках»,— подумала Михалчевська.

І та думка змінила трохи сердито складені старі губи і обмочила старі очі сльозою. Ще раз глянула Михалчевська на бліде лице і пішла розвішувати на сонці мокру одіжку. Михалчевський як сів в ногах у Василини, як спустив свою важку чорноволосу голову на груди, так і сидів, доки сонце не повернуло на вечірній пруг. Михалчевська кілька раз наVERTалась, заглядала за причілок: Василина спала наче мертва, а Іван усе сидів на призьбі, похиливши голову, і думав важку думу. Він терпів муку і од свого кохання, терпів і за Василину, неначе весь сором її перед людьми в той день впав на його.

Вже надворі стало вечоріти. Стара Михалчевська затопила в печі й зварила вечерю. Василина прокинулась, кинула кругом себе очима на зелені кущі бузку, на Рось, що лисніла глибоко внизу під вечірнім сонцем. Вона ніяк не могла пригадати, де вона лежала, що з нею трапилось, які то були кущі бузку, чия то була хата, під котрою вона лежала; Василина тільки чула, що в неї важка голова, неначе од якогось страшного чаду.

Михалчевський побачив, що Василина заворушилась, і спитав її:

— Чи ти, Васирино, не спиш?

Василина зирнула на його й ще більше здивувалась. В неї в голові все переплуталось: і день, і вечір, і глибокий яр коло криниці, і той вишник, де вона сходилася з Іваном, і порон, і шинк...

— Чи це ти, Іване,— спитала вона в Михалчевського.

— Я, Васирино,— смутно обізвався Іван.

— Де це я лежу? Що це сталося зо мною? Де ж це мій керсет? — питала Василина, озираючись на всі боки.

Михалчевський розказав Василині все,— як вона пила з бурлаками в заросянському шинку, як перевезлась через Рось і впала на гатці, як один чоловік облив її водою, як люди сміялись з неї, як він привів її до своєї хати і поклав на призьбі.

Василина слухала і почала пригадувати все, що діялось з нею з самого ранку. Вона почала гірко плакати. Для неї здалося, що Михалчевський одкинеться од неї після такого вчинку, а стара Михалчевська зроду не прийме її в хату як свою невістку.

— Не плач, Васирино! Не плач, моє серце! Ти думаєш, що я буду на тебе сердитись та лаяти тебе? Я не буду

тобі докоряти, бо ти вдруге не зробиш того, щоб над тобою всі люди знущались так, як сьогодні знущались на гатці коло перевозу.

— Іване, голубчику мій. Не женися ти зо мною! Я пропаша навіки на цім і на тім світі! Мабуть, мене бог карає за якісь тяжкі гріхи. Я всею душею рада б покинути пити й гуляти по шипках, та не маю сили. От і сьогодні... Тільки твоє кохання держить мене наче на крилах, і ти неначе м'ята та васильки для мого серця.

Василина затулила лице обома руками і почала плакати. Сльози річкою текли через її тонкі білі пальці і капали на призьбу. Вона неначе почувала над собою якусь страшну силу, котра карає її за минувшє життя, за тяжкий вчинок, за проступство.

— Серце Іване! Пропаша я на віки вічні, пропаша, пропаша, пропаша! Прости мене, що я тебе так вірно любила. Я тобі тільки зав'яжу світ. Адже ти ще молодий, Знайдеш кращу од мене і будеш щасливий.

— Не плач, Василю, й не вбивайся. Я тебе ні за що в світі не покину, хоч би з мене сміялися всі люди на світі. Як станеш господинею в моїй хатині, ти забудеш своє бурлацтво. Не плач, не край ножем мого серця. Я тебе ніколи не покину, й хіба тоді тебе перестану любити, як навіки очі заплющу. Нехай люди сміються з тебе, нехай глузують з мене,— мені байдуже, аби ти мене любила.

Тим часом прийшла на причілок Михалчевська й побачила, що Василина прокинулася. Михалчевська принесла їй висушену одежу і не промовила до неї ні одного лихого слова.

— На, дочко, свою одежу та приберись, щоб часом з тебе люди не сміялись, як будеш вертатись додому. Біжи, Іване, та принеси кухоль з водою та винеси рушничок! Вмийся, дочко, та йди повечеряєш з нами,— сказала Михалчевська.

Михалчевська знала, що син дуже любить Василину. Для неї шкода було сина, жаль було й Василини, її молодих літ та дивної краси. Її старе добре серце взрушилось і вона здержала докірливі слова.

Василина прибралась, вмилась і ввійшла в хату. Михалчевська посадила її кінець стола. Василина покірливо сіла, наче мала дитина, і не сміла підвести очей. Для неї було сором дивитись людям у вічі. Михалчевська зняла з мисника миску, зняла тарілки, витерла рушничком, поставила три тарілки на столі й почала насипати в миску вечерю. Василину обняло якесь тихе, хатне, спокійне життя. В печі весело палали соснові стружки, Чистий білий комин,

чистий припічок аж лисніли проти ясного полум'я. Останні червоні проміння вдарили в одно вікно, й червоні огнясті пасма впали на мальований зелений мисник, на рядки чистих білих тарілок та полумисків на миснику. Хата була невеличка, але дуже чиста. Одвірки аж лисніли, так були чисто вимиті. В кутку на покуті висіли образи. На образах висіли вишивані білі рушники. Стіл був застелений чистою скатертю. Через двері в кімнаті було видно лежанку, ліжко, застелене веселим ясно-зеленим укривалом. Кінець стола проти Василюни сидів Михалчевський і дивився на Василюну тихими ясними очима з невимовною жалістю. Василюна глянула в ті очі, і з тих очей неначе полився на неї тихий ласкавий світ.

Михалчевська поставила на стіл вечерю і сама сіла. За вечерею вона розпитувала Василюну за її матір, за батька, про рідне село, а найбільше про матір. І Василюні чогось здалось, що коло неї сидить рідна мати, така сама добра і ласкава, недокірлива, що вона сама сидить у батьковій хаті за столом, що тут недалечко за стінами росте розкішний батьківський садок, в садку цвітуть квітки. І на Василюну разом повіяло рідним духом рідної хати, рідної сім'ї, рідного села. Вона почувтила, як її серце пом'якшало, по-добрішало, забажало рідної хати, свого кутка, де б можна було прихилити голову на все живоття.

Всі встали з-за стола й перехрестились перед образами. Василюна не сміла підвести очей на Михалчевську, тихо подякувала і попросила вибачити їй, безщасній, за той клопіт, який вона вчинила Михалчевській.

— Ти, дочко, приходь до нас щонеділі, та посидимо, та поговоримо. Я тебе поведу в гості до своїх стеблівських людей, до знайомих. Одцурайся, серце, од тих бурлак. Ти така молода! Тобі так легко збитися з пуття у твоїх літах,— говорила стара Михалчевська на прощанні з Василюною.

— Спасибі вам за хліб, за сіль,— сказала Василюна, виходячи з хати.

Михалчевський провів Василюну через городи до самої фабрики і просив прийти до матері в гості другої неділі.

Вже сонце зайшло, як Михалчевський вернувся додому. Мати сиділа під хатою на призьбі й ждала його.

— А що, сину, буде з цієї Василюни? — спитала в його мати.

— Кажіть уже ви, мамо, що з неї буде. Але що б з неї не було, я од неї не одкаснуся до самої смерті. Вона мене навіки причарувала своїми очима.

— А як така чарівниця щонеділі буде качатись п'яна на гатці на сміховище людям? — спитала тихо й сумно мати.

— Не буде вона, мамо, щонеділі валятись п'яна на шляху. Її затягають та поять бурлаки, бо в неї така краса, що якби вона мене не любила, я б, мамо, сам пив до смерті й її поїв, щоб тільки вона дивилась на мене своїми веселими очима та моргала високими бровами.

— Цур вам і з тими очима, й з тими бровами, — сказала мати. — І мені вона здалась людиною доброю, смирною й привітною. Її, може, справді бурлаки збивають з пуття. А ти, сину, все-таки подожди який там час. Вона ж не втече з Стеблева, а ти не вмреш-таки через її очі. А там побачимо.

Другої неділі, тільки що Василина пообідала з Марією, в хату всунувся Мина, а з Миною ще п'ять парубків. Василина неспачебно вийшла в сіни, але з сіней тихенько вискочила надвір та через город втекла до Михалчевської. Михалчевська була дуже рада, тричі поцілувала Василину, посадила за стіл, любенько побалакала, а перегодя повела її в гості до своїх знайомих в Круглик.

— Чи ти, дочко, була коли в Круглику? — спитала Михалчевська Василину.

— Ні, не була ніколи, — одказала Василина.

— Ти, дочко, розказувала за свій край та за свою Комарівку, що вона вся в садках. От побачиш Круглик, то пригадаєш собі й Комарівку, — сказала Михалчевська, накидаючи на шию хустку.

Михалчевська з сином та з Василиною пішли в Круглик до своїх знайомих, шляхтичів Мостицьких.

Куток Круглик стоїть вище од усього Стеблева на косогорі, котрий легко піднімається вище та вище вгору. Широкий косогор неначе луснув і запав посередині. Весь Круглик на косогорі до самого верху гори, вся довга западина серед Круглика — все потонуло в розкішних садках, в темні та ясні гілки, а сама середина яру неначе була закидана густими вербами.

Невважаючи на косогір, колись у тому довгому яру йшли рядком ставки. Ставки повисихали, і тепер zostались тільки левади — такі чудові, такі дивні, що на їх не можна й надивитись. Там, де колись були грєблі, обсажені вербами, тепер zostалися тільки рядки старих верб, пишних, чудових, неначе одна левада була одгороджена од другої чудовою зеленою стіною, підпертою знизу товстими колонами. По обидва боки ставків колись були посаджені верби над самою водою; тепер ті старі верби стоять попід

горами довгими рядками над самими левадами і замість води спускають свої віти на пухку зелену, густу, як руно, траву. Через той довгий рядок левад стелеться маленька стежечка. Підеш серед гарячого літнього дня тією стежкою й неначе увійдеш в якісь дивні покої, дивніші й краші од царських! Ідеш стежкою і неначе переступаєш з одного гарного залу в другий, ще кращий й дивніший. Зелені левади з чотирьох боків обставлені рівними рядками старих товстих верб. Вербі старі, давні, товсті, як діжки. Може, сто раз зрубані верхи розрослися на столітніх стовбурах товстими гілляками. Гілляки такі здорові, як молоді верби, і такі густі та рясні, що кожна верба була схожа на густий гайок. Гілки виростали з товстих стовбурів, обхоплювали їх вінцем по краях, вилазили з середини густими пучками, гнучкими й гладенькими, неначе з діжки лізли вгору товсті гладенькі гадюки і піднімали вгору свої гіллясті кучеряві голови. Переходиш через одну леваду, вступаєш, неначе через двері в стіні, в другу і знов бачиш перед собою розкішну залу, з чотирма зеленими стінами. Серед тієї зали вискочив з землі здоровий круглий куц каліни з червоними китицями ягід, неначе хто поставив і засвітив серед зали розкішний канделябр. Перейдеш ще кілька покоїв, ніби висланих чудовими м'якими килимами, і перед очима знов впоперек яру стоїть вербова зелена стіна, неначе хто обставив леваду розкішними ширмами. Молоді буйні верби вже поросли тут подекуди по леваді. Одна верба спустила тоненькі віти з дрібненьким листом до самої землі, і її матове листя неначе пилом припало. Друга верба розчахнулася однизу на два стовбури й погналася вгору двома зеленими гніздами з блискучим листом, неначе помазаним лаком...

По обидва боки левад, через високі стовбури верб, видно на косогорах густі садки. По один бік — густі старі прущі вище й вище виганяються по косогорі, неначе густі хмари наступають згори; по другий бік левади — страшена садова гущавина; там, за вербами, густі вишняки, сливи угорки злились до купи з широкими кущами бузини та каліни. Хміль вхопився за стовбур високої верби, обмотав її, в'язкою впав на вишню, обплутав увесь верх, перескочив на бузину, обмотав її рясними низками й сховався десь у сливах та в каліні. Сонце било в ту гущавину навскоси, освічувало її наскрізь, пронизувало її золотими нитками, перероблювало листя на зелене скло. Все зелене гніздо світилося наскрізь, пашіло вогнем, теплом. Червоні кетяги каліни під вербами, не сказати б, горіли на сонці, як свічки.

І по обидва боки тих левад, на крутих косогорах, скрізь видно розкішні старі садки. Садки неначе заглядають в долину через верхи верб, а ще вище од садків стоять на самих горах білі хати і неначе висять на зелених хмарах, пливуть проти синього неба, як на синьому морі! І всі рядки старих верб, і всі садки, як темні хмари, і вся розкіш густої трави на левадах — все залито гарячим, палким сонцем, все блищить та сяє; а з левад внизу видно весь Стеблів, всі фабрики, далекі голі гори під Корсунем, далекі старі ліси на покручених горах понад Россю до Богуслава...

Стара Михалчевська показувала Василині садки по обидва боки левад. Василині здалося, що вона перейшла одразу з Стеблева у Комарівку, в садок свого батька.

В левадах під вербами скрізь були рублені криниці. Вода в криницях стояла врівні з травою. Стара Михалчевська сіла на цямринах однієї криниці спочити. З гори прибігла стежкою дівчина, набрала в відра води, Михалчевські й Василина напилися води, трохи одпочили і пішли далі по левадах, а потім повернули на гору й пішли садком. То був садок далекого родича Михалчевських, шляхтича Мостицького.

Стежка йшла через старий садок. Старі груші були високі, як дуби, і стояли так густо одна коло другої, як дерево в лісі. Широкі яблуні неначе полягали на землю важким гіллям.

— Ой господи, які тут гарні садки! — сказала Василина.

— Чи такі, дочко, і у вас в Комарівці, як тутечки в Круглику? — спитала Михалчевська Василину.

— Такі. Як побачила я ліс та оці садки, то мені аж легше стало на душі, — сказала Василина.

Стежечка вела просто до хати. На краю старого садка, на самій горі росли густі вишні та черешні. Коло хати було невеличке порожнє місце, вкрите зеленою соковитою травою. Мостицького хата була стара, але чимала, з маленьким ганком, з мальованими зеленими одвірками коло вікон та дверей. Під вікнами, по обидва боки ганку, росли кущі бузку та рож. Густі кущі мальви цвіли здоровими червоними та рожевими квітками. Хата стояла на горі чиста, біла, весела, з блискучими вікнами.

Михалчевська з Василюю ввійшли в сіни. До них вийшла з світлиці вже немолода Мостицька, з повним свіжим лицем, з хусткою на шиї, і попросила їх у світлицю. Світлиця була просторна. Стеля трохи ввігнулась посередині. Ввесь куток за столом був завішаний образами. За образами були затикані васильки.

Господиня попросила гостей сісти коло стола. В світлицю ввійшов старий Мостицький, з сивим волоссям на голові, з чорними довгими вусами. Він сів коло Михалчевського і почав з ним розмовляти за фабрицьку роботу, за своє малярство, за свій підряд в сусідньому селі, де він малював церкву.

Стара Мостицька винесла пляшку горілки, а її дочка, молода дівчина, винесла на тарілці паляницю. Гості й хазяїн випили по чарці й розговорились. Молода дочка Мостицького покликала Василю в садок рвати черешні; Василина ввійшла в садок, обійшла його кругом і не могла натішитись.

— Ходю по тобі, садочку, та не нахоплюся, гуляю — не нагуляюся! — говорила Василина.

Вона вилізла на товсту черешню, а з неї перелізла на другу, нарвала черешень повну козубеньку й понесла в ганок. Господар і гості вийшли на ганок, посідали на лавках й балакали до самого вечора.

Вже надвечір Михалчевська з Василюю та сином вернулася додому й попросила Василю допомогти їй готувати вечерю. Василина скинула з себе керсет, обв'язалась рушничком й несподівано чогось їй здалось, що вона дома...

Кров кинулась їй в лице. Вона глянула на Михалчевського й трохи не кинулась йому на шию: потім розтопила в печі, приставила в вогонь горщик, поралась коло припичка, неначе в себе дома. Вона бачила, що тихі Іванові очі не сходять з її лица, ходять за нею слідком, за її руками, за її очима. І тихе домашнє життя, тихе щастя в сім'ї повіяло на Василю, неначе теплий пахучий весняний вітер з заходу.

А сонце ясно било в двоє вікон, пронизувало всю хату золотими пасмами та стрічками, обсипало червоним жаром зелений мисник, чисті фарфорові тарілки, прало якимись червоними чудними взірцями на білому чистому комині, на білій сорочці у Василю, на її пишному білому лиці.

Вечеря була готова. Василина поставила на стіл тарілки, подала вечерю. Після вечері вона кинулась до посуду, перемила й перетерла й розставила на миснику. Вже пізенько Іван провів Василю додому. Тихо, помалу йшли вони стежкою понад скелями над самою Россю, часто ставали, дивились на Рось, на далекий порон, що переганяли люди з одного берега на другий, на високу скелю, де біліла церква в акаціях, на червоне небо на заході, проти котрого чорніли, неначе вирізані, визубні на верхах панського садка.

Вряди-годи тією стежкою йшли молодиці та дівчата, зглядалися між собою й осміхалися, показуючи пальцями на Василю та Михалчевського. До пізнього вечора вони стояли над скелями, доки висипали густі зорі й заблищали на небі й у воді під чорними скелями.

— Приходь же до нас, Василю, знов у неділю та знов підемо в Круглик,— сказав Михалчевський до Василю, й з тими словами він обняв Василю й не міг одірвати своїх гарячих уст од її лица.

Другої неділі Василю знов прийшла до Михалчевських. Стара Михалчевська знов повела її у гості в Круглик до своїх родичів. Поки стара Михалчевська гостювала та балакала з старими, Василю з дочкою Мостицького бігала по садках, ходила до дівчат на кутку, гуляла в лісі, котрий ріс на горах зараз за садками, рвала квітки та ягоди.

— Ой рідний мій краю! Садки мої, ліси мої! Як гляну на вас, як ходю у вас, то пеначе подобришаю й поздоровшаю,— говорила Василю, гуляючи у садках з дівчатами.

Минуло ще кілька неділь, Василю все приходила у неділю та в празники до Михалчевської, сиділа у неї, помагала в роботі або ходила з нею у гості до сусід, до родичів й потроху почала забувати оранду. Бурлаки почали одхилятись од Василю і вже більше не зачіпали її.

Після Пётра⁶ Василю одного дня вразила Марію однією звісткою.

— Чи ти пак знаєш, Маріє, що я цієї неділі повинчаюсь з Михалчевським,— сказала Василю.

— Невже? — крикнула Марія.— Чи вже ж ти, Василю, покинеш мене?

— Мушу покинути, моя голубко, бо перейду жити до Михалчевського,— сказала Василю.

Марія заплакала й задумалась.

— Як же я оце зостанусь сама в хаті? Важко мені буде жити без тебе, Василю. Я полюбила тебе, як рідну сестру, й звикла жити з тобою. Отака моя доля! Все я сама та сама, як билинонька у полі.

У неділю після Петра Михалчевський повинчався з Василюю. На вбогому весіллі було мало гостей. Зійшлися близькі сусіди та родичі Михалчевського, погуляли та й розійшлися. Весілля було пеначе удовине, не гучне. Зате ж Михалчевський та Василю були щасливі.

— Коли ти, серце, зросла в садках, то я обсаджу черешнями весь наш город, а берег засаджу червоною калиною, щоб мій садок нагадував тобі Комарівку,— говорив Михалчевський до Василю.

Іван справді обсадив навкруги свій город черешнями, насадив за хатою груш та яблунь, а в березі коло криниці посадив кущі калини. Садок пішов угору, верби буйно розрослися над водою, на калині показалися червоні ягоди, а Василина вже мала сина й дочку.

Тихе життя у сім'ї з добрим ласкавим чоловіком, з доброю свекрухою, у чистій хаті, котра тонула у садочку та у вербах, неначе заколихали Василину в теплі та у добрі. Все минуше життя здавалось для неї якимсь важким сном, що снівся довго-довго, але минув, як тільки ранок розігнав ніч. Тільки один страшний слід од минушого зостався у її душі: то згуба її дитини. Той слід, як криваві плями на пальцях, за котрі розказують в казках, вона не могла ні змити, ні замолить, ні виплакати. Вона не говорила за той страшний гріх нікому, нікому, навіть чоловікові. Як тільки починалась весна, як починалося повіддя в Росі, як розвивалися садки, на Василину находив якийсь ляк од води й лісу, навіть страх од скель. Вона боялась в той час води і по заході сонця ні за що в світі не могла піти до річки або до криниці по воду. Василині здавалось, що з Росі або з криниці впливе її дитина зеленоокою русалкою й потягне її на дно або залоскоче на смерть.

Василина думала, що той страх колись минеться, колись таки забудеться, як забувається все на світі... Але раз вона запізналась за Боровицею й верталась по заході сонця через панський садок... Вона йшла й навіть забула за свій страх, але тільки що спустилась по стежці у глибоку долину, де дзюрчала Боровиця, де густе дерево кидало на воду, на розсипане каміння чорну тінь, у неї у вухах задзвеніло й зашуміло. Страх напав на неї, неначе хто хапав її руками за плечі. Вона ступила на камінь. Вода бризнула й облила ногу. Василині здалося, що за ногу вхопилося дві маленькі холодні ручки...

Вона перескочила через річку й кинулась бігти через садок. Над самою Боровицею стояло два здорові камені, прикриті зверху третім. Там чорніла вузька печера, зовсім як двері у льох. В печері біліла вербова корчака, що весною була занесена водою. Василині здалось, що в печері стоїть біла дівчина, що вона заворушилась, от-от вийде з темної ями. Василина крикнула на весь садок і кинулась бігти на круту скелисту гору. Їй здалось, що під чорними скелями на дикому висячому винограді гойдаються маленькі діти, скакають додола, скакають по камінні, хлюпаються у Боровиці. Василина вибігла сама не своя на гору й насилу добігла додому, обминаючи Рось як можна далі.

І як тільки надворі все цвіло, все зеленіло й пахло серед розкішного співу соловейків, Василю давила якась страшна кара, якийсь камінь лежав на її душі, доки не минав дивний час весни. Вона боялась русалок.

Ще довго збирались у Марії вечорниці, довго гуляла в неї вечорами фабрицька челядь. Але час йшов та йшов. Марія постарілась, й її хлопці почали забувати. І на її душі під старість, неначе на воді, вплив наверх давній важкий гріх. Вона зав'язалась чорною хусткою, вбралась у чорний керсет, попродала намиста й квітчасті хустки й почала щороку ходити у Київ на прощу. Щопразника, щонеділі вона ходила до церкви на службу й на вечерню, й все гаптувала рушники та підризники на церкву. Вона часто ходила по хатах з другими богомольними молодицями, просила на церкву то борошна, то полотна, то пашні,— чого тільки можна було, потім продавала й справляла з другими молодицями до церкви або ризи, або корогу, або ставила новий образ.

Через кілька літ, весною, як уже підросли у Василю діти, Михалчевський та Василина пішли у Комарівку до Василюного батька. Василина йшла знайомим шляхом і згадувала, неначе важкий сон, як вона колись йшла в Стеблів тим шляхом, тікаючи од батька, од матері. Тепер вона верталась тим шляхом щасливою. Другого дня засиніли далеко-далеко журавські садки, а ще вище, за ними, засиніли смугою на синьому небі комарівські садки та ліси. Василина впізнала ті далекі смуги рідних гір, рідних лісів і заплакала, мов дитина.

— Не знаю, чи застану я живими батька та матір: може, померли,— говорила Василина, ловлячи очима ліси та гори рідного села.

Вони ввійшли в Журавку. Перед ними на високому косягорі зеленів, як море, панський садок, а внизу білів панський дім. Василина почувала, що її здавило коло серця. Вона одвернула очі од того розкішного садка, од тих білих стін та здорових вікон.

— А хто у вас посесором? — спитала Василина у одного чоловіка.

— Жид Лейба,— сказав чоловік.

— Чи це той самий, що колись держав шинки у пана Ястшембського? — спитала Василина.

— Той самий. Теперечки він живе отам у панському дворі й держить посесію, а Ястшембського скрутив за довги та й випер з Журавки. Он у тих панських покоях тепер сам Лейба ще й шинк держить! — сказав чоловік.

Лейба й справді скрутив Ястшембського, Панна Броні-

слава не вийшла за його заміж. В неї були такі самі цікаві тітки, як і в Ястшембського; вони випитали в жидків, що у Ястшембського в кишені свистить дюдя, й повезли Броніславу назад з України на Волинь. В Ястшембського не стало грошей навіть на плату робітникам. Він позичив у свого шинкаря Лейби дві тисячі карбованців під заставу лісу. Тим часом недалеко од того лісу якийсь пан поставив сахарню. Лейба возив та возив посесорський ліс, доки набив добре кишеню. А тим часом проценти на довгі просли. Ястшембський заплутався й мусив за довгі оддати посесію жидові, хоч вона була записана на його ймення. Ястшембський мусив йти на службу за управителя до других панків, а Лейба сів у його посесію й завів шинк у домі, де колись Ястшембський справляв бали й для панни Броніслави, й для Василина.

— А зайдім у шинк до Лейби! — не втерпіла-таки Василина.

— То й зайдім та вип'ємо по чарці,— сказав Михалчевський.

Вони зайшли в знайомий Василині двір. Брама однією половиною теліпалась на стовпі, друга половина лежала на землі: огорожа розвалювалась. Товар, свині й вівці блукали по розкішному садку. Дім стояв обколупаний, з побитими шибками. Василина вискочила по східцях й ввійшла в дім. У довгій залі, де колись стояли між вікнами здорові дзеркала, канапи та фортеп'ян, тепер стояли барила з горілкою. По хаті сновигали жида й жиденята.

Василина подивилась на горниці, зітхнула, а потім засміялась і вийшла надвір. З усіх надвірних хат виглядали жида й жидівки, неначе вони повиростали десь з землі.

— Цур їм, цим жидам! — сказав Михалчевський.— Кидаймо їх та ходім завидна у Комарівку.

— І справді цур їм,— сказала Василина, поглядаючи на той дім, де промайнув час її молодого життя.

Вже сонце спустилося над ліс, як Василина та Иван увійшли у комарівський ліс й почали спускатись лісом з гори до села. Через високе дерево заблищав яр, увесь залитий садками. Біла церковця блищала проти сонця на пригорку й неначе пливла серед зеленого моря.

Якби не білі смужки диму над зеленими верхами, то можна було б подумати, що у тому селі нема ні однісінької хати, тільки одним одна церква.

— От і Комарівка,— сказала Василина смутним голо-сом, спинившись серед шляху. Сльози закапали з її очей.

«Тепер я йду до батька з своїм чоловіком; маю дочку й сина. А що б було, якби я була вернулася до батька

тоді?» — подумала Василина й сльози ринули річкою з її очей.

Василина прийшла у батьків двір, стала серед двору й оглянулась навкруги. Все було по-давньому, неначе вона тільки вчора покинула рідний край. Василина з Іваном увійшли в хату і поздоровкались. Сім'я сиділа за столом і вечеряла. Василина впізнала батька, впізнала матір й не впізнала ні однієї сестри, ні одного брата. За столом сиділи рядками дівчата та парубки, чорняві, гарні, дорослі та здорові.

— Добри вечір вам! — тихо сказала Василина.

— Доброго здоров'я, — обізвалась стара Паляничиха.

Василина мовчала й тільки плакала. Всі мовчали і дивились на неї та на Михалчевського. Стара Паляничиха глянула на Василичу, глянула на сльози, встала з-за стола і кинулась Василичі на шию.

Мати перша впізнала дочку.

— Василичо, дочко моя, голубко моя! — крикнула мати крізь сльози і кинулась обнімати й цілувати дочку.

— Це я, ненько моя рідна, та ще й з своїм чоловіком Іваном Михалчевським.

Батько й діти покидали ложки і разом повставали з лави. Всі очі обернулись на Василичу. Василича плакала та обнімала матір.

1876 року, 14 лютого

КАЙДАШЕВА СІМ'Я

Повість

I

Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсажені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла. Два рядки білих хат попід горами біліють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки.

На високих гривах гір кругом яру зелене старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканка, гарно побгалась складками, позападала в вузькі долини тисячами оборок та жмутів. В гарячий ясний літній день ліс на горах сяє, а в долинах чорніє. Над долинами стоїть сизий легкий туман. Ті долини здалека ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою вогкістю, манять до себе в тінь густого старого лісу.

Під однією горою, коло зеленої левади, в глибокій западині стояла чимала хата Омелька Кайдаша. Хата потонула в старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі й кидали од себе густу тінь. Вся Кайдашева садиба ніби дихала холодком.

Одного літнього дня перед паликопою¹ Омелько Кайдаш сидів в повітці на ослоні й майстрував. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж. Густа тінь у воротах повітки, при ясному сонці, здавалась чорною. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш в білій сорочці з широкими рукавами. Кайдаш стругав вісь. Широка рукава закачались до ліктів; з-під рукавів було видно здорові загорілі жилаві руки. Широке лице було сухорляве

й бліде, наче лице в ченця. На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки. Кучеряве посічене волосся стирчало на голові, як пух, і блищало сивиною.

Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кіпчались, і наставала возовиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном. Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгообрази й русяві, з довгими, тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами. Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блідого лица з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті.

Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світились привітно й ласкаво. Тонкі брови, русяві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи — все подихало молодю парубочою красою. Він був схожий з виду на матір.

Лаврін проворно совав заступом по землі. Карпо ледве володав руками, морщив лоба, неначе сердився на свого важкого й тупого заступа. Веселому, жартовливому меншому братові хотілось говорити; старший знехотя кидав йому по кілька слів.

— Карпе! — промовив Лаврін. — А кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить.

— Посватаю, кого трапиться, — знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба, — сказав Карпо.

— Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін. — В Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, а стан кривий, як у баби.

— То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.

— І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить.

— То сватай Вівдю. Чим же Вівдя негарна? Говорить тонісінько, мов сопілка грає, а тиха, як ягниця.

— Тиха, як телиця. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем, — сказав Карпо.

— То бери Химку. Ця як брикне, то й перекинешся, — сказав Лаврін.

— Коли в Химки очі, як у сови, а своїм кирпатим носом вона чує, як у небі млинці печуть. А як ходить, то наче решетом горох точить, такі викрутаси виробляє...

Карпо прикинув таке слівце, що батько перестав стругати і почав прислухатися. Він глянув на синів через хворостяну стіну. Сини стояли без діла й базікали, поспиравшись на заступи. Кайдаш скочив з ослона й вибіг з стругом у руці з повітки. Старий Омелько був дуже богомільний, ходив до церкви щонеділі не тільки на службу, а навіть на вечерню, говорив два рази на рік, горнувся до духовенства, любив молитись і постить; він понеділкував і постив дванадцять п'ятниць на рік, перед декотрими празниками. Того дня припадала п'ятниця перед паликопою, котрого народ дуже поважає. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постить у ту п'ятницю, той не буде в воді потопати.

— А чого це ви поставали, та руки позгортали, та ще й верзете бог зна що? — загомонів Кайдаш до синів. — Чи то можна в таку п'ятницю паскудить язики? Ви знаєте, що хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме в воді і не вмре наглою смертю.

— В Семигорах нема де і втопиться, бо в ставках старій жабі по коліна, — сказав Карпо.

— Говори, дурню! Нема де втопиться. Як бог дасть, то і в калюжі втопишся, — сказав батько.

— Хіба з корчми йдучи... — сердито сказав Карпо і тим натякнув батькові, що батько любить часто ходити до корчми.

— Ти, Карпе, ніколи не вдержиш язика! Все допікаєш мені гіркими словами...

Кайдаш плюнув і знов пішов у повітку стругати вісь.

Хлопці трохи помовчали, але перегода знов почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно.

— Карпе! — тихо почав Лаврін, дуже охочий до гарних дівчат. — Скажи-бо, кого ти будеш сватать?

— Ат! Одчепись од мене, — тихо промовив Карпо.

— Сватай Олену Головківну. Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць; в неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса, як праник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить.

— Гарна... мордою хоч пацюки бий; сама товста, як бодня, а шия, хоч обіддя гни.

— Ну, то сватай Одарку Ходаківну: ця тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова нитка; губи маленькі, як рутяний

лист. З маленького личка хоч води напийся, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха, неначе вода в криниці.

Старий Кайдаш аж набік сплюнув, а Карпо промовив:

— Вже й знайшов красуню! Та в неї лице, як тріска, стан, наче копистка, руки, як кочерги, сама, як дошка, а як іде, то аж кістки торохтять.

— Але ж ти й вередливий! То сватай Хотину Корчаківну,— сказав Лаврін і засміявся.

— Чи ти здурів? Хотина як вигляпе в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду в неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив.

— Ну, то бери Ганну.

— Авжеж! Оце взяв би той кадівб, що бублика з'їси, поки кругом обійдеш, а як іде...

Карпо прикинув таке слівце, що богомольний Кайдаш плюнув і знов вибіг з повітки.

Хлопці стояли один проти одного, поспиравшись на заступи.

— Господи! Чи в вас бога нема в серці, що ви в таку святу п'ятницю паскудите язики? Чи вам не треба помирати, чи ви не соромитесь святого сонечка на небі? Якого це бісового батька ви стоїте, згорнувши руки, діла не робите, та тільки язиками чортзна-що верзете! — крикнув Кайдаш і почав присікуватись до синів та махать стругом перед самим Карповим носом. Старий був нервний і сердитий, та ще більше сердився од того, що в його од самого ранку й рісочки не було в роті.

— Тату! — сказав гордо Карпо. — Ви покинули майструвати, а ми вам нічого не кажемо.

Старого неначе хто вщипнув. Він заговорив дрібно й сердито, паговорив синам сім мішків гречаної вовни, не вважаючи на святу п'ятницю, та й пішов у повітку. Сини почали знов розмовлять.

— Коли я буду вибирать собі дівчину, то візьму гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо,— сказав веселий Лаврін.

— Мені аби була робоча, та проворна, та щоб була трохи куслива, як мухи в спасівку,— сказав Карпо.

— То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. Мотря й гарна, й трохи бриклива, і в неї й серце з перцем,— сказав Лаврін.

Лаврінові слова запали Карпові в душу. Мотря не виходила в його з думки, неначе стояла тут на току недалечко од його, під зеленою яблунею, і дивилась на його своїми темними маленькими, як терен, очима. Віп неначе бачив, як пашіло її лице з рум'янцем на всю щоку, як білили її

дрібні зуби між тонкими червоними губами. Карпо задумався, сперся на заступ і не зводив очей з того місця під яблунею, де він ніби вгледів свою гарячу мрію в червоних кісниках на голові, в червоному намисті з дукачем.

— Карпе! Чого це ти витріщив очі на яблуню, паче корова на нові ворота? — спитав Лаврін.

Карпо ніби не чув його слів та все дивився суворими очима на зелене гілля. Хотів він прогнать з-перед очей ту мрію, а мрія все стояла й манила його.

Сонце почало повертатъ на вечірній пруг. Кайдашиха вийшла з хати і прикрила очі долонею. Вона була вже не молода, але й не стара, висока, рівна, з довгастим лицем, з сірими очима, з тонкими губами та блідим лицем. Маруся Кайдашиха замолоду довго служила в дворі, у пана, куди її взяли дівкою. Вона вміла дуже добре куховарить і ще й тепер її брали до панів та до попів за куховарку на весілля, на хрестини та на храми. Вона довго терлась коло панів і набралась од їх трохи панства. До неї прилипла якась облесливість у розмові й повага до панів. Вона любила цілувать їх в руки, кланятись, підсолоджувала свою розмову з ними. Попаді й небагаті панії частували її в покоях, садовили поруч з собою на стільці як потрібну людину. Маруся пишала губи, осміхалась, сипала облесливими словами, наче дрібним горохом. До природної звичайності української селянки в неї пристало щось вже дуже солодке, аж нудне. Але як тільки вони трохи сердилась, з неї спадала та солодка луска, і вона лаялась і кричала на весь рот. Маруся була сердита.

— А йдіть, діточки, полуднуйте та й батька кличте! — крикнула Кайдашиха тонким голосом.

Лаврін покинув заступа й пішов до хати. Карпо стояв, спершись на заступ.

— Карпе! Йди, серденько, полуднуйте! Кидай роботу. Омельку, кидай майструвать. Вже з півдня звернуло.

— Покинь мені полудень на столі: я зараз прийду, — обізвався Кайдаш з повітки, не повертаючи голови.

Сини з матір'ю пішли в хату, а батько все сидів на ослоні та майстрував. Він не обідав тієї п'ятниці і не пішов полуднувати.

Сини пополуднували й пішли знов до роботи, а старий Кайдаш все працював. Вже сонце низько спустилось над лісом, а він і не думав полуднувать.

На дзвіниці вдарили в дзвін, і тонкий дзвінкий гук задрижав і розлився по селі на всі долини. Він ударився об близьку гору, вкриту лісом, одскочив і залунав коло дальшого шпиля, а там далі розлився десь далеко понад густим

лісом та все лунав слабко та тихіше й замирав десь в тихих лісових западинах. Старий Кайдаш кинув струга і перехрестився. Він надів свиту й шапку, підперезався й пішов на гору до церкви.

— Омельку! Омельку! — гукнула Кайдашиха тонким голосом.— Не забудь зайти з церкви до пана та візьми гроші за вози, бо завтра треба йти в Богуслав на ярмарок. Адже ж завтра в Богуславі ярмарок. Чи чуеш?

— Та чую, чую! — обізвався Кайдаш з-за двора й пішов на гору до церкви.

— Та, будь ласка, не заходь до шинку. Проп'єш гроші, не матимеш з чим іти на ярмарок,— знов крикнула Кайдашиха, виглядаючи з сіней.

Кайдаш прийшов до церкви; церква була ще заперта. Він сів коло дверей на кам'яних східцях і поклав шапку коло себе. На горах за шпильями, вкритими лісом, пишно горів вечірній світ сонця. Всі шпилі чорніли в тіні, а між ними в долини проривався світ пучками, заливав западини золотими пасмами, пропизував кожний верх дерева і блищав крізь зелений лист, як через кришталь. Над лісом розлився дивний спокій, а дзвін гув та дрижав над шпильями, трічі одбиваючи свій згук. Кайдаш сидів, мов дерев'яний, і на його лиці розливався якийсь смуток та жаль. Сторож брязнув ключами, одмикаючи важкий здоровий замок. Кайдаш кинувся, аж затрусився.

Одчинили церкву. Прийшов священик з дяком і почав правити вечерню. Паламар був у полі. Кайдаш пішов у вівтар служити за паламаря, посвітив свічки перед образами й подав священикові кадильницю...

Церква була зовсім порожня, тільки в бабинці стояли три баби в памітках. Кайдаш молився, стоячи навколішки, не зводив ясних очей з царських врат, а його широке бліде лице стало жовте, як віск, жовте, як лице в ченця.

Вийшовши з церкви, Кайдаш пішов до пана за грішми. Він був добрий стельмах, робив панам і селянам вози, борони, плуги та рала і заробляв добрі гроші, але ніяк не міг вдержати їх у руках. Гроші втікали до шинкаря. Панщина поклала на Кайдашеві свій напечаток.

Забравши гроші, Кайдаш пішов додому, але при самій дорозі стояв шинок. Кайдаш не їв цілий день. Голод затяг йому живіт. «Треба випити хоч одну чарку горілки: одна чарка не гріх, бо вже од голоду аж шкура болить»,— подумав Кайдаш і зайшов у шинок.

В шинку було кілька чоловіків. За столом сидів його кум з лисиною на всю голову. Кайдаш сів з ними за стіл і почав балакати, випивши чарку горілки.

— Оце, куме, так натовився, аж спина болить,— промовив Кайдаш.

— Що ж ти таке важке робив? — спитав його кум.

— Та все лагоджу вози та підробляю осі. Ота мені каторжна гора потрощила не одного воза! А вже скільки я осів поламав через ту іродову гору, то й полічити не можна.

Дорога в село йшла коло самого Кайдашевого городу. Вона спускалась з крутого шпиля, як з печі. Вози з снопами часом котились з гори і тягли вниз за собою й волів.

— То застав синів трохи розкопач шлях,— сказав кум.

— А хіба ж я один возитиму тудою снопи? Адже ж і ти возиш. Чом би пак і тобі не розкопати,— сказав Кайдаш, випиваючи другу чарку.

— Нема, бач, мені діла. Ніби я сиджу, згорнувши руки,— обізвався чоловік,— а воно було б дуже добре розкопач возвіз, та ще так трошки навкоси.

— Авжеж навкоси, щоб, бач, було не так круто: так, приміром, од того чагаря та до мого тину,— сказав Кайдаш, ще й пальцем махнув навкоси.

— Або хоч і так, приміром, навкоси од твого тину, де стоїть стара груша, та до чагарника,— сказав кум і махнув пальцем навкоси на другий бік.— От і вози були б цілі.

— Так було б ще лучче... та ще якби взяти заступом поза тим сучим горбом попід самим тином,— сказав Кайдаш, випивши чарку і запаливши люльку.— Та вже й посадило той горб, неначе оту гулю на твоїй лисині, куме! Вже той каторжний горб сидить мені отут у печінках.

— Коли б ти знав, то я вже через його підірвався: мене вже поруха взяла. Коли не їдь, то все підпирай воза спиною,— сказав кум,— всю спину поколов ік бісовому батькові.

— Та, здається, куме, і ти сам котився з тієї гори з своєю Ганною, вертаючись з хрестин? — обізвався з кутка чоловік.

— І як ті люди їздили з такої гори і не розкопали, одколи Семигори стоять,— говорив Кайдаш, наливаючи чарку з кварти.

Вже сонце зайшло, вже стало надворі поночі, а Кайдаш усе пив у шинку, доки не пропив половини грошей, і вже п'яний потягся додому.

Кайдашиха з синами вже повечеряла. Вже в хаті полягали спать, як батько застукав у двері.

— Жінко, одчиняй! — закричав Омелько й почав лупить з усієї сили кулаком у двері.

— А де ж ти, волоцюго, волочився до цього часу? — крикнула Кайдашиха з хати.— Не одчиню! Ночуй надворі, коли пропив гроші. Про мене, лягай там під тином.

— Одчини, бо вікна поб'ю! — репетував Кайдаш і лупив у двері ногою так, що поганешькі двері аж торохтіли.

— Як поб'єш, то й повставляєш. Одначе завтра в Богуславі ярмарок,— обізвалась з хати жінка.

Лаврін устав і одчинив батькові двері. Батько переступив поріг, заточився, поминув хатні двері та й пішов ланать стіни в темних сінях. Замість дверей він налапав драбину й звалив її, потрапив на діжку з водою, скинув кружок і шубовснув у воду обома руками. Кайдашиха напосила повнісіньку діжку води. Вода через верх полилась додолу.

— Жінко! Де ти у вражого сина діла двері? — кричав Кайдаш.— Чи це я вліз у ставок? Покарала мене свята п'ятінка! Прийдеться пропасти.

Кайдашеві здавалось, що він іде через вузьку греблю попід вербами і що він шубовснув з греблі у ставок.

— Хіба ж ти не бачиш, що ти в сінях,— сказала Кайдашиха.

— А може, це я згубив очі на греблі? Нічогісінько не бачу! Йй-богу, нічогісінько! А може, кум повидирав мені баньки з лоба,— говорив Кайдаш сам до себе,— оце лиха моя годинонька! Як же оце я прийду додому без очей?

Кайдаш махнув рукою й зачепив горщик на полиці. Горщик полетів Кайдашеві на голову й гепнув об землю.

— Яка це іродова душа кидається горшками? Марусю! Та не кидайся-бо! При... присягаюсь, що вже більше не буду.

Кайдашиха схопилась з постелі, кинулася до печі й почала роздувати жар, притуливши до його суху тріску. Вогонь блиснув на всю хату і полився через одчинені двері в сіни.

— О! Кум вернув мені очі. Постривай же, лисий дідьку! Я тобі завтра... я тобі оддячу!

І з тими словами Кайдаш вліз у хату. Лице його було жовте, як віск. Рукава по лікті були мокрі, і з їх текла патьоками вода. На землі з'явилися смужки з водяних крапель, пеначе разки намиста, розкидані й поплутані на всі лади.

— Побила мене лиха година та нещаслива! — загомоніла Кайдашиха.— З чим же ти поїдеш завтра на ярмарок, коли пропив гроші? Треба солі, треба горшків, треба смоли. Чим ти будеш мазати вози? Настає возовиця. Та треба дечого закупить ік весіллю. Адже ж думаєш женить сина,

— Брешеш! Я не пропив грошей. Осьдечки гроші, та тобі не дам,— сказав Кайдаш, вдаривши рукою замість кишені по припічку.— Дулю візьмеш, а не гроші.

— От тепер, тату, вже не будете в воді потопати та од наглої смерті помирать,— обізвався з лави Карпо насмішкуватим голосом.

— А ти чого обзиваєшся? Матері твоїй сторч та в борщ! Спи отам, коли ліг, а то я тебе палицею зверху,— сказав Кайдаш, заточившись і впавши на лавку.

— І годі вже тобі! Ще мало того крику,— спиняла мати Карпа.

Кайдаш кинув свиту на лаву в куток, звалився, але не дістав головою до свити. Голова стукнула, неначе хто кинув на лаву гарбуза. Він як упав, так і захріп на всю хату. Кайдашиха погасила каганець, і в хаті все стихло і втихомирилось. Тільки собаки надворі ще довго брехали, роздратовані криком та світлом у хаті в таку пізню добу.

Всі поснули в хаті, тільки Карпо довго не спав і все неначе бачив під зеленою яблуною свою мрію в червоних кісниках на голові та в червоному намисті з дукачем.

II

Другого дня, в суботу, на святого паликопи, Кайдаш з жінкою поїхав на ярмарок, звелівши синам забрать заступи та розкопать трохи дорогу з гори. Карпо й Лаврін zostались дома. Минув день. Сонце стояло на вечірньому прюзі, а Кайдаш не вертався додому. Карпо накинув свитку на плечі й пішов на той куток, де жила Мотря Довбишівна. Од учорашнього дня вона не виходила в його з думки.

Довбиш був багатий чоловік; він жив на самому кінці села, там, де глибокий яр входив у ліс вузьким клином. В самому кутку того яру блищав маленький Довбишів ставочок. Над ставком стояла Довбишева хата, вся в черешнях. Од вулиці було видно тільки край білої стіни з сінешніми дверима. Густі високі вишні зовсім закривали од вулиці вікна й стіни, наче густий ліс.

Карпо йшов помаленьку, скоса поглядаючи на Довбишів двір. Перед ним блиснув вугол білої стіни, підперезаний внизу червоною призьбою; зачорніли чорною плямою одчинені двері з одвірками, помальованими ясно-синьою фарбою з червоною вузькою смужкою навкруги. Довбишева хата була нова, велика, добре вшита, з чималими вікнами. Коло вікон висіли віконниці, помальовані ясно-синьою фарбою.

Карпо став за двором і сперся на ворота. Мотря ви-йшла з хати з глиняником у руках. Вона збиралась мазать червоною глиною припічок. Другий глиняник з білою глиною стояв коло порога.

— Будь здорова, чорноброва! — сказав Карпо, не здій-маючи бриля і легенько кивнувши головою.

— Будь здоров, нечорнобровий! — обізвалась Мотря.

— А йди, лишень, сюди, Мотре, щось маю тобі казать.

— Як схочеш, то й сам прийдеш. З чорнявим постоя-ла б, а рудому — зась.

Карпо був білявий, але волосся на його голові звер-шечку було трохи рудувате.

— А хіба ж я рудий? То тільки собак дращнять руди-ми, — сказав Карпо.

Мотря стояла під хатою проти білої стіни. Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними нога-ми, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними коса-ми, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонки-ми бровами, з темними блискучими, як терен, облитий до-щем, очима. В лиці, в очах було розлите щось гостре, пал-ке, гаряче, було видно розум з завзяттям і трохи з злістю. Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шиї.

— Мотре! Чи дома твій батько та мати? — спитав Кай-дашенко з-за воріт.

— Нема, поїхали на ярмарок. А тобі нащо?

— Так собі питаю, — сказав Карпо і помаленьку, не ха-паючись, переліз через перелаз у двір.

— Чого це ти, Кайдашенку, лазиш через наші перела-зи? Наші пороги для тебе дуже низькі, — сказала Мотря.

Карпо не зачіпав дівчат, не жартував з ними. Дівчата звали його гордим.

— Та хоч би й високі, то перескочимо. Здорова була, Мотре! — сказав Карпо, подаючи їй руку.

Мотря руки не подала і підставила глиняника. Карпо взяв її за руку вище од ліктя і здавив так, що Мотря крикнула на ввесь двір.

— Оцього я вже не люблю! — крикнула Мотря.

— Мотре! Хто тобі купив оті червоні кісники?

— Купив хтось, та не скажу. Не питай, бо старий бу-деш, — задріботіла Мотря й блиснула двома рядками ма-леньких дрібненьких зубів.

— Та покинь отого глиняника! — сказав Карпо і хотів однять од неї драного горшка.

Мотря сіпнула глиняника до себе; шматок горшка зостався в Карпових руках. Червона глина полилась по землі.

— Геть, одчепися од мене, бо мати ляатиме, що я й досі припічка не підвела,— сказала Мотря, але не пішла в хату підводить припічок, а почала мазать призьбу. Мотрі хотілось пожартувать з Карпом. Тільки що вона почала мазати призьбу од порога, Карпо сів на призьбі.

— Ей, встань, бо я й тебе підведу червоною глиною: будеш ще рудіший,— сказала Мотря, махаючи віхтем коло самого Карпа.

— Мотре! Хто це тобі купив таке гарне намисто? — спитав Карпо.

— Та вже ж не ти,— сказала Мотря і знов махнула віхтем коло самого Карпа; Карпо посунувся ще далі.

— А якби я купив тобі намисто, що б ти сказала?

— Не знаю, що б я сказала,— промовила Мотря.

Карпо одсунувся на самий край призьби; далі вже й призьби не було.

— Вставай, бо зіпхну! — крикнула Мотря.

— Ану пхни, чи подужаєш? — промовив Карпо й осміхнувся.

— Тікай, бо, їй-богу, пхну. Я не подивлюсь тобі в вічі,— крикнула Мотря й замахнулась на Карпа віхтем. Червона глина бризнула трьома кров'яними крапельками на білу Карпову сорочку.

Карпо схопився й зачепив ногою глиняник. Глиняник перекинувся й покотивсь з горбика. Карпо обернувся, щоб не замазать чобіт, і зачепив п'ятою другого глиняника з білою глиною, що стояв коло самого порога. Глиняник покотився на середину двору, а за ним простяглася біла стежка, неначе хто простелив од порога білий рушник.

— Чи ти здурів, чи ти збожеволів! — крикнула Мотря на весь двір.— Ой лишечко мені! Що ж оце буде, як мати надійдуть з ярмарку?

Карпо стояв серед двору й осміхався. Він ніколи не сміявся гаразд, як сміються люди. Його насуплене, жовтувате лице не розвиднювалось навіть тоді, як губи осміхались.

— Візьми ж та поприбирай, бо я не знаю, що це мені мати скажуть. Це ж мати купила на ярмарку вальок отієї червоної глини за цілого п'ятака,— промовила Мотря жалібним голосом.

— Ану, Мотре, заплач! Я ще зроду не бачив, як дівчата за глиняниками плачуть.

— Добрі смішки! Як візьму оцього віхтя та обмажу тобі голову, то ти більше не будеш мені глиняників перевертати.

Мотря нахилилась, вхонила з землі віхтя з червоною глиною і вже замахнулась, щоб кинуть ним на Карпа.

— Не сердься: пайму завтра музики,— промовив Карпо.

Мотря бачила, що Карпо залицяється до неї, і здержувала свій гнів. Другому парубкові вона б і справді обмала глиною потилицю.

Тільки що Мотря замахнулась віхтем, за вербами за-торохтів кінський візок. Мотря опустила руку.

— Боже мій! Йй-богу, мати з батьком ідуть з ярмарку.

Карпо скочив через перелаз і пішов попід тином. По другий бік вулиці котився візок і підкотився під ворота. Довбишка зараз угляділа під хатою дві смуги розливої глини і два глиняники, що качалися серед двору.

— А це, дівко, що таке? — крикнула мати з воза.— Чи ти п'яна, чи твереза, що поперекидала серед двору глиняники?

— Та тут ускочив у двір чийсь кабан. Як почала я ганяться за ним, а він, проклятий, як дременув попід хатою, то й поперевертав обидва глиняники,— говорила Мотря.

— Це, мабуть, рябий Парасчин кнур? Він, каторжний, скакає через тини, як собака,— промовила мати.— Чом же це ти не підвела перше припінка, та заходилась коло призьби?— говорила мати, ввійшовши в хату.

— Оце, господи! Чом та чом? — крикнула й собі Мотря.— Якби не той каторжний кнур, бодай він луснув, я б досі все діло поробила,— сказала Мотря, осміхаючись до стіни.

Карпо тим часом прийшов додому й застав уже батька й матір дома. Тільки що він увійшов у двір, батько спитав його:

— Де ж це ти, Карпе, був? Може, розкопував шлях через гору?

— Через яку гору? — спитав Карпо, не дивлячись на батька.

— А через оту-о! Хіба не бачиш? — сказав Қайдаш, показуючи рукою на крутий шпиль, що трохи не висів над його садком.— Я ж вам обом казав, щоб ви трохи розкопали дорогу навскоси. Одначе сьогодні не можна жати, а копати можна.

— Хіба я здурів, щоб гори розкопував,— сердито обізався Карпо.

— А як же ми возитимемо снопи? — сказав батько.

— Так, як і возили,— знехотя сказав Карпо.

— А хіба ж мало осів ми там поламали?

— То ще з одну або зо дві поламаємо. Цілий куток їздить через гору, а я буду її розкопувать. Оце справді штука!

— А хто ж її розкопає, як ми не почнемо? Комусь треба почать,— сказав батько.

— Як хтось почне, то й я копірсну заступом скільки там разів,— сказав Карпо і пішов у хату.

— І я так само,— обізвався Лаврін та й собі пішов у хату.

Старий Кайдаш тільки рукою махнув, розпрягаючи воли: були пани, шляху не розкопали, настала волюсть, а шлях все-таки не розкопаний.

— Не буду ж і я його копать. Нехай його чорти розкопують, коли знайдуть у йому смак,— бубонів сам до себе Кайдаш.

На дзвіниці вдарили в дзвін. Старий Кайдаш зняв шапку, тричі перехрестився і пішов до церкви, загадавши синам ладнувать два вози з рублями для возовиці. Другого дня світом вони збирались їхать на поле по снопи, незважаючи на те, що була неділя. Селяни поважають неділю й празники і не роблять ніякої роботи, але не мають за гріх одного діла: возити в неділю та в празник снопи.

В неділю вранці перед службою Мотря Довбишівна прибиралась до церкви. Вона принесла з хижки зав'язані в хустці квіти та стрічки і розсипала їх по столі, застеленому білою скатертю; принесла й поставила на лаві червоні сап'янці. Довбишівна сіла на круглому дзигликові коло стола, а подруга-сусіда наділа Мотрі на голову кибалку, вирізану з товстого паперу, схожу на вінок; на кибалку, над самим лобом, поклала вузьеньку стрічку з золотої парчі, а потім клала стрічки одну вище од другої так, що над лобом було видко пружок од кожної стрічки. Всю кибалку кругом і всі коси вона обтикала квітками з червоних, зелених, синіх і жовтих вузьеньких стьожок. За вуха вона позатикала пучки дрібненького барвінку, качурині кучері та павині пера і потім розстелила по спині двадцять довгих кінців стрічок до самого пояса.

— Нащо це ти, Мотре, так прибираєшся? — спитала в неї мати.— Тепер же не велике свято. Нащо ти надіваєш всі квітки та стрічки?

— Та коли залежались у скрині. Хочу трохи провітрити,— сказала Мотря, але в неї була зовсім інша думка. Карпо обіцяв для неї найнять музики. Вона сподівалась побачитись з ним у церкві.

Мотря вбралася в зелену спідницю, в червону запаску, підперезалась довгим червоним поясом і попускала кінці трохи не до самого долу, одяглась в зелений з червоними квіточками горсет, взулась в червоні чоботи, наділа добре намисто, взяла в руки білу хусточку та й пішла до церкви. Вся її голова аж ніби горіла квітками проти сонця. Павине пір'я блищало й миготіло, а золотий пружок парчі на чорних косах сяв і надавав краси тонким чорним бровам та блискучим очам.

Вона дійшла до Кайдашевого двору. Саме тоді з крутого шпиля з'їжджали два вози з снопами, неначе два стіжки котилися з гори. То віз снопи Кайдаш з двома синами. Високі вози посхилялись на воли й кололи їх в спину гострою соломою та остюками. Воли аж позадирали голови вгору та повітріщали здорові очі.

— Карпе! Держи-бо цабе! — крикнув батько на сина.— Поминай колесом отой каторжний горбок.

— Цабе, сірий! Цабе, моругий! — крикнув Карпо і крутнув батогом над рогатими головами.

Але саме в той час він глянув униз. Проз їх двір ішла Мотря в квітках та стрічках. Червона запаска, червоні чоботи, червоний, як жар, пояс — все блищало й сяло проти вранішнього сонця, як щире золото. Карпо задивився на те диво, а віз вискочив уже одним колесом на крутий горбик.

— Держи цабе! — крикнув не своїм голосом старий Кайдаш, побачивши, що віз пахиляється на один бік.— Чи ти оглух, чи ти осліп! Карпе, держи-бо цабе!

Карпо не міг одірвать очей од Мотрі, а віз усе нахилився набік. Батько кишув заднього воза і побіг з гори до переднього та все кричав: цабе, сірий, цабе! Віз вискочив колесом на горбок і перекинувся набік. Передня вісь хруснула, як тріска, а колесо зав'язло в ривчаку.

— Ой, лиха моя година та нещаслива! — крикнув Кайдаш.— Це ж мене покарала свята неділя. І нащо було сьогодні їхати по снопи?

Не встиг Кайдаш набідкаться, як задній віз нагнався на передній і перекинувся.

Тим часом на дзвіниці вдарили в усі дзвони. Всі люди, що сиділи коло церкви, повставали й почали хреститься. Кайдашеві було видко увесь шпиль, на котрому стояла церква, всіх людей коло церкви. Він зняв шапку і почав хреститись.

— Господи милостивий та милосердний! Покарала мене й свята неділя, й свята п'ятниця. Тепер хоч сядь та й плач! — говорив Кайдаш і трохи не плакав.

— Вас, тату, все карає як не п'ятниця, так неділя,— сказав Карпо насмішкувато.

— Ти вже в нас великорозумний. Коли б пак було копирснуть хоч раз заступом того каторжного горбика! Що ж тепер будемо на світі божему робити? — бідкався старий Кайдаш.

— Кидаймо снопи та ходім до церкви,— сказав Карпо.

В старого батька й справді була така думка. Йому хотілось одмолитись за свій гріх. Карпові ще більше хотілось до церкви. Він тільки поглядав, як Мотря йшла на гору до церкви, як увійшла в браму, як перейшла цвинтар під зеленими вишнями й стала коло самих дверей, коло дівчат.

Карпо глянув на вози й важко здихнув. Треба було браться за роботу.

Вже задзвонили на «Достойно», як Кайдаш з синами впорався коло воза, одвіз снопи в двір, а на горі zostався тільки поламаний віз.

Старий Кайдаш накинув свиту й пішов до церкви одмолюватись за свій гріх. За ним слідом пішов і Карпо, щоб подивиться на Мотрю.

Карпо перейшов цвинтар і тільки встиг кинути очима на Мотрю. Вона зумисне стала коло дівчат з самого краю. Карпо ледве вглядів на ходу її гострі, як ніж, очі, вхопив її блискучий погляд з-під вінка квіток та зеленого листя.

Виходячи з церкви, Карпо догнав Мотрю за брамою. Її довгі стрічки маяли на вітрі, неначе листя розкішного хмелю, що почіплявся на тополі. Мотря затулила губи хустиною, але зараз їх одтулила й сміливо спитала:

— Чи вийдеш по обіді на музики?

— Вийду! А ти, Мотре, вийдеш?

— Вийду, хоч би й мати не пускала,— одказала Мотря і побігла на греблю та й сховалась за вербами, тільки червоні стрічки блищали між зеленим листом.

«Ой, важу я на цю дівчину вражу, та не знаю, чи буде вона моею: в'ється, як в'юн у руках, та коли б не вислизнула з рук»,— подумав Карпо та й пішов у хату.

По обіді на вулиці вдарили троїсті музики і пішли через все село до корчми, виграваючи дорогою. Заворушились дівчата на городах та в садках, висипались на вулицю, аж перелази затріщали. Жнива кінчались, наставав вільніший час. Дівчата збирались на гулянку під корчмою. Корчма стояла коло одної греблі над ставком між високими вербами. Всі дівчата були тільки в червоних кибалках, одна Мотря прийшла в квітках та в стрічках. Дівчата зглядались одна з другою та все поглядали на Мотрю.

Між парубками зачорніла висока смушева Карпова шапка. Карпо найняв музики дівчатам. Усі дівчата здивувались. Ніхто не догадався, що він найняв музики для однієї Мотрі. Мотря пішла у танець і повела за собою других дівчат. За дівчатами пішли в танець хлопці. Тільки Карпо стояв оддалеки, заклавши одну руку за пояс. Він не любив і не вмів танцювать. Оддалеки він спідлоба дивився на Мотрю, як на її плечах манячіли довгі кінці стрічок, як дріботіли в танцях її червоні чоботи, як бряжчало на шиї добре намисто з дукачами.

Музики разом стали, неначе струни порвали. Дівчата перестали танцювать. Карпо все стояв та скося поглядав на Мотрю. Він не приступав до неї, не розмовляв з нею. Мотрю почала брати злість. Надвечір дівчата почали розходиться. Пішла додому й Мотря, трохи сердита на Карпа. Карпо наздогнав її і пішов з нею поруч, але довго не промовляв і слова. Мотря мовчки лузала насіння. Довбишів двір був недалечко. Вже було видко садок і задимлений верх. Вони пішли греблею.

— Чого це ти, парубоче, слідком ідеш за мною? Мати вглядить та ще й вилає,— сказала Мотря, не дивлячись на Карпа.

— А як я свисну за садком, чи вийдеш?

— Я б обсадила черешнями двір, щоб і твого голосу не було чути.

— Чому ж так?

— Хто тебе знає, чи ти гордий, чи ти пишний, чи гордо несешся? Я не знаю, чи ти мене вірно любиш, чи з мене смієшся. Ще й слави на все село наробиш.

Карпо спинився під вербою на греблі. Мотря і собі стала.

— Я не гордий, я не пишний і гордо не несуся. Я тебе, Мотре, щиро люблю і з тебе не сміюся.

Мотря стала якось добріша і ласкавіша. Вона осміхнулась і глянула Карпові просто в вічі. Її блискучі очі неначе легка роса присипала.

— Як зійдуть зорі на небі, я видам матері вечерю та й вискочу на часок у садок. Прощай, Карпе! — сказала Мотря і крутнулась перед ним так швидко, що її стрічки обсипали йому лице, піби пухом.

«Ой ти, дівчино, з кучерявої рути-м'яти звита та з гостролістої шельвії!» — подумав Карпо і повернув назад додому.

Минуло неділь зо дві. Вже кінчалось літо. Перед самим Семеном Карпо заслав до Мотрі старостів. Старости заміняли хліб; Мотря не цуралася Карпа.

На Семена старий Кайдаш надів нову чорну свиту, за-сунув за пазуху паляницю, взяв у руки ціпок і пішов з своєю жінкою до Довбишів в гості. Кайдашиха вбралась, як у неділю, в горсет, в жовті чоботи, в нову білу свиту, ще й засунула в рукав білу хусточку. Довбиші були багатенькі, і Кайдашеві хотілось себе показати перед багатирами.

Кайдаш з жінкою ввійшов у Довбишів двір. Надворі було гаряче, як літом. Сонце тільки що звернуло з півдня. Кайдашиха стала коло воріт і обтерла полою пил з жовтих чобіт. Недалеко од хати під грушею Мотря терла коноплі. Її руки ходили ходором. Терниця гавкала під її руками, як сучка, дрібно та голосно, аж скрипіла, аж вила. Жменя конопель маяла в її руці, неначе лисичий хвіст:

— Добридень, моя дитино! Боже, поможи! — промовила Кайдашиха до Мотрі тоненьким голосом.

— Доброго здоров'я! Спасибі! — обізвалась Мотря з садка, і її руки не переставали ворухити мечик терниці. Вона тільки підвела голову вгору і знов спустила очі на терницю.

— Чи батько та мати дома? — спитала Кайдашиха.

— Дома. Вони в хаті,— обізвалась Мотря, і терниця замовкла на хвилину та й знов загавкала на весь садок.

Довбишка виглянула в вікно й догадалась, що Кайдаші йдуть на розглядини. Вона миттю заслала скатертю стіл, поклала на столі хліб, накинула на себе горсет, а Довбиш вискочив у сіни, вскочив у хижку і накинув на себе свиту.

Ще Кайдашиха розмовляла в дворі з Мотрею, а Довбишка одчинила сінешні двері й стала на порозі. Кайдаші привітались до Довбишки. Хазяйка попросила їх у хату. В сінях гостей стрів Довбиш і поцілувався з ними. Всі вони ввійшли в хату, і гості знов поздоровкались з хазяїнами.

Кайдашиха поклала на стіл паляницю. Довбишка взяла паляницю в руки, поцілувала і знов поклала на стіл.

— Як вас, свахо, бог милує? Чи живі, чи здорові, мое серденько? — говорила Кайдашиха тонким голосом та все пишала губи.

— Спасибі вам, свахо! Живемо потрошку, хвалити бога. Сідайте, свахо, щоб старости сідали,— просила хазяйка.

— Та дай же, боже, щоб старости сідали. Як дасть господь милосердний, то, може, й справді старости незабаром сядуть у вас,— говорила Кайдашиха, втираючи губи й вид хусточкою, хоч на губах і на виду нічогосінько не було.

— Чи це ви, свахо, запилились? — спитала в Кайдашихи хазяйка.

— Еге, мое серденько. Надворі душно, неначе серед літа,— сказала Кайдашиха і знов удруге обтерла вид хусточкою. Вона любила чепуритись і держала себе дуже чисто. Все на їй було чистеньке, неначе нове.

Кайдашиха сіла коло стола на ослоці. Кайдаш балакав з хазяїном.

— Та сідайте-бо, свахо, за стіл! — просила хазяйка.

Кайдашиха пересіла з ослона на лаву. Вона дуже церемонилась і була прохана. Пробуваючи на службі в панів, вона набралась од їх чимало пишання.

— Та сідайте-бо, свахо, за стіл, будьте ласкаві. Оце, господи! А ви, свату, чого це стоїте? Сідайте за стіл, а то ще й старости наші спротивляться.

Кайдаш поліз за стіл. Кайдашиха тільки трохи посунулась по лаві до стола й очі спустила додолу.

— Оце, господи! Сідайте-бо, свахо, коли ваша ласка, на покуті! Ви ж таки наша сваха! — припрошувала хазяйка Кайдашиху.

Кайдашиха зовсім спустила очі, запишалась, втерла губи хусточкою і посунулась на саме покуття. Вона ледве підвела очі й глянула на хату.

— Де це моя Мотря? Оце загаялась за тією роботою. Уже й час полуднувать,— говорила хазяйка, вештаючись по хаті.

— Та й робоча ж ваша дочка! Що за золота в вас дитина. Там так пильнує коло роботи, що й не розгинається. Ото, мое серце, гарну невісточку матиму, коли дасть господь милосердний довести діло до ладу,— заговорила Кайдашиха, неначе в розмові мед розлила по хаті.

Довбишка гукнула на Мотрю. Мотря ввійшла в хату і стала коло порога. Мати загадала їй зібрати з глечика сметану та накришить сала. Сама хазяйка накраяла хліба, а хазяїн вніс з хижки бокату пляшку горілки і поставив на стіл. В горілці плавав червоний стручок перчиці, неначе тільки що вирваний на городі. Кайдаш глянув на перець, і в його слипка потекла.

Мотря поставила на стіл полумисок з смetanoю й тарілку з шматочками сала. Кайдашиха не зводила з Мотрі очей, неначе хотіла випитать всю її душу. Її очі з м'якеньких стали зразу тверденькі. Брови насупились, а осміх злетів з уст і ніби вилетів з хати.

— Спасибі тобі, мое серце кохане, що ти нас вітаєш,— промовила Кайдашиха до Мотрі, і знову на її уста прилинув осміх, а з словами неначе полилась патока з уст.

Кайдашиха сіла, згорнувши руки, ніби тільки що запричастилась й прийшла з церкви.

Мотря підвела на будущу свекруху гострі очі й постерегла ту патоку своїм пронизуватим розумом. Той солодкий медок одразу не сподобався Мотрі.

Тим часом Довбишка звеліла дочці розкласти в челястях трусок і спрягти ячню. Мотря почала поратись коло печі. Хазяїн налив чарку перцівки. В Кайдаша натекло повний рот слини. Він насилу здержався.

Хазяїн підняв чарку вгору і почав приказувать: «Даруй же, боже, нам щастя й здоров'я, а помершим пошли, господи, царство небесне. Поможи нам, боже, довести діло до кінця, а ти, дочко, будь щаслива й здорова. Як будеш свекрові та свекрусі покірпенька, буде твоя голівонька веселенька».

Хазяїн випив усю чарку до самого дна, щоб не зоставалось на сльози, знов налив і подав Кайдашеві. Кайдаш устав, приказав до чарки кілька слів і швидко вкинув у рот горілку. Хазяїн знову налив чарку і подав Кайдашиці. Кайдашиха взяла чарку і наговорила приказок живим і мертвим повнісіньку хату.

— Даруй же, боже, нам і нашим дітям вік довгий та щасливий, щоб ти, моя доню, була здорова, як вода, щоб цвіла довіку, як рожка, щоб ти закрасила мою хату, моя втіхо, як зозуля садочок, приголубила мою старість. Пошли тобі, боже, вік веселий, як рибі в морі.

Кайдашиха ледве помочила губи в горілці, хоч і любила горілочку.

Кайдаш глянув на жінку і подумав: «І на якого нечистого вона розпустила язика!» Йому дуже заманулось випити по другій.

— Що це ви, свахо, так мало випили? — припрошувала хазяйка.

— Ой, буде, буде! — залепетала Кайдашиха. — Така гірка, як полин! Я не знаю, як ті п'яниці її п'ють.

— Та випийте-бо, свахо, більше. Невже оце ви зоставляєте стільки на сльози? — просила хазяйка.

Кайдашиха знов притулила губи до чарки і трохи не помилилась та не хильнула до дна, але якось схаменулась, вкинула в рот один ковток і дуже скривила губи.

— Та випийте-бо, свахо, повну! — знов просила хазяйка.

— Ой, буде, мое серденько! Коли б не впиться, — сказала Кайдашиха і оддала хазяйці чарку в руки, закусивши хлібом та салом.

Довбиш налив чарку і покликав до стола Мотрю. Мотря взяла чарку, ледве промовила кілька слів, дуже швидко

притулила чарку до губ і ще швидше її одвела, неначе губи чаркою попекла, і одверпулась, втираючись рукавом. Гості й хазяїни почали полуднувати, знов випили по чарці й розговорились. Кайдашиха щebetала, але все крадькома скоса поглядала очима на скриплю, що стояла на полу, на жердку, на подушки. Вона дуже любила чванитись і почала розказувати, як її шапували папи та попи.

— Оце недавно, серденько мое, просили мене готувати обід аж у Дешки: у священника були хрестини. Господи милосердний! Наїхало гостей повнісінькі хати, а я на всіх настачила. Вже як пороз'їздились гості, а матушка й кличе мене в покої, садить мене на стільці за столом, сама сідає зо мною вечерять. Так мене частувала, спасибі їй, та все припрошує: та випийте-бо, пані Марусю, та їжте-бо, пані Кайдашихо. Йй-богу, правду кажу, проше вас.

Мотря одверпулась до порога й засміялась. З того проше сміялись по всьому селі і дражнили через те слово Кайдашиху пані скономшею.

— Коли б мені тільки господь віку продовжив, а я вже доведу до пуття тебе, Мотре. Господи, чого я не повиучувалась в панському дворі!

Та згадка за панський двір навела думку про недавню панщину, навела сум на всіх. Кайдашиха примітила теє і звернула на іншу стежку.

— А що вже за своїх синів, то, йй-богу, гріх буде не хвалити їх. В мене два сипи, неначе два соколи. Що вже що, а на старість прикриють мене орлиними крилами. Хвалити бога, буде до кого прихилиться. Що за люба дитина мій Карпо, такий слухняний, такий тихий, хоч у вухо бгай. Такий він був і маленьким: оце, було, покину в колисці, піду на город, вернуся, а він лежить — ані писне. Мої сини неначе пахучі васильки на городі.

Довбиш і Довбишка слухали, слухали Кайдашиху, аж роти пороззявляли, а Кайдаша брала злість. Він усе ждав, щоб його жінка хутчій стулила рота та щоб хазяїн наливав по чарці. Червоний перець у горілці дражнив його, неначе цяцька малу дитину, а жінка розпустила розмову на всю губу. Він не видержав.

— І годі тобі хвалитись дітьми. Хвалила ж сова своїх дітей, що нема кращих на світі, а яка ж там совина краца? — сказав Кайдан.

— Авжеж, що правда, то не гріх, — притакнула Довбишка й неначе підлила масла в вогонь.

— Я не хвалю своїх синів, але, коли правду сказати, то на всі Семигори немає таких хлопців, як мої. Що вже робочі, слухняні, покірливі, то дай, боже, таких дітей уся-

кому. Мого Лавріна, проше вас, хоч у пазуху сховай, а як іде селом, то дівчата аж перелази ламають.

Кайдашиха й сама не вважала, що перейшла міру. Карпо зовсім не слухав не тільки її, але навіть батька, а покірним він не був навіть малим хлопцем.

Мотря напярнула яечні й подала на стіл. Довбиш знов почаствував гостей. Кайдашиха випивала вже по повній, не кривила рота й губів не втирала хусточкою. Чарка частіше пішла кругом стола. В пляшці вже zostався на дні тільки червоний стручок. У Кайдаша і в його жінки посоловіли очі. Вони встали з-за стола й почали прощатись, обніматься та цілуваться. Кайдашиха сніткнулась на порозі.

— Дасть бог, поженимо дітей, то я для Карпа прироблю хату через сїни,— сказав Кайдаш, виходячи за ворота.— В мене синами не поле засіяно. Лаврін зостанеться в моїй хаті, а Карпо житиме через сїни в противній хаті.

— І то добре, свату! Як будуть шануватись, то помиряться, а як не схотять, то як схотять! — сказав Довбиш, випроводжаючи сватів за ворота.

— Де вже, щоб мої сїни та не помирились! На цілому світі нема таких слухняних дітей, як мої сизопері орли! — хвалилась Кайдашиха, виходячи через ворота на вулицю.

— Прощайте, зоставайтеся здорові! Спасибі вам за хліб, за сіль та за вашу ласкавість! — прощалась Кайдашиха, гукаючи за ворітьми.

III

Після другої пречистої Карпо повинчався з Мотрею. Чотири дні грали музики, чотири дні пили й гуляли гості в Довбиша.

В четвер ранесенько, тільки що почало на світ благословиться, Кайдашиха прокинулась і збудила невістку.

— Мотре! Вставай, моя дитино, затопи в печі, та як будеш розкладать дрова, то поклади на двох полінах переклад, та вибирай, моє серденько, товстенький переклад, щоб дрова швидше розгорілись. А як приставиш окріп, то піди видій корову та оджени вівці до череди.

Мотря прокинулась і через сон насилу розчовпала, що свекруха вчить її розкладать дрова в печі, неначе її й того мати не навчила. Мотря встала, розпалила в печі й приставила чавун з водою.

— Піди ж, моя доню, видій корівку. Я трохи ще полежу. Чогось я нездужаю. Так у мене болять ноги! Ох-ох-ох! — застогнала на печі Кайдашиха, укриваючись рядном.

В хаті ще всі спали. Мотря пішла, видоїла корову, процїдила на цїдилок молоко й погнала до череди корову. Вертається вона в хату, а свекруха спить на печі, аж хропе.

— Чи одігнала до череди? — спитала спросоння Кайдашиха, прокинувшись. — Візьми ж, мое серце, начисть картоплі па борщ та накриши буряків, а я ось зараз встану та покажу тобі, як борщ накладатъ.

Мотря заходилась чистить картоплю, а Кайдашиха знов зо сну охала на печі й встала тоді, як надворі зовсім розвиднілось. Вона вмилась, стала перед образами й довго молилась, доки Мотря не наклала в горщик картоплі, буряків та капусти. Свекруха хрестилась, а скоса все поглядала на невістчині руки. Розумна Мотря й собі спідлоба поглядала на свекруху й постерегла той косий погляд.

Кайдашиха помолилась богу й почала знов навчати невістку, як наливать борщ, як затовкувать, коли вкидати сало. Вона стояла над душею в Мотрі, наче осавула на панщині, а сама не бралась і за холодну воду.

— Як приставиш до вогню борщ та кашу, то вимети хату та накришиш сала на вишкварки до каші, — знов порядкувала Кайдашиха, згорнувши руки, а далі знов полізла на піч, заохала й знов лягла одпочивать.

Мотрі стало легше, що свекрушині очі не слідкують за її руками. «Але чом оце свекруха не береться до роботи?» — подумала вона.

Кайдашиха була зовсім здорова й дурила свою невістку. Вона була рада, що взяла в свою хату добру робітницю, і почала залежуватись. В печі зашкварчав горщик.

— Мотре! — крикнула вже не дуже солодким голосом свекруха з печі. — Чом-бо ти не глядиш страви? Адже ж як збіжить сало, то борщ доведеться хоч собакам вилять.

Мотря замітала сїни. Вона кинула об землю віником і побігла до печі.

— Якби я могла розірваться надвое, то я б і сїни мела, і коло печі стояла, — промовила Мотря неласкавим голосом.

В хату перегодая ввійшов Кайдаш з синами і звелів подавать обїд. Мотря подавала обїд на стіл, а мати сидїла за столом, пеначе в гостях.

— Борщ зварила добре, а каша вийшла трохи рїдка, — сказала Кайдашиха й почала знов навчати Мотрю. Мотря тїльки очі спускала додолу.

По обїді Мотря почала мити горшки та миски. Вона взяла ніж і почала вишкрїбать вінця старого засаленого горшка. Горщик завищав під ножем, наче цуценя.

— Не шкреби, дочко, ножем, бо в мене неначе хто в голові скромадить,— сказала Кайдашиха.

— А як же його шкрепти, щоб не було чуть! — не видержала Мотря й підняла свій твердий голос.

— Не дуже дави ножем, моє серденько любе, то горщик не буде скавучать, наче собака, що зав'язла в тину.

Мотря замовкла й кинула ніж на лаву. Ніж задзвенів. Свекруха тільки скоса поглянула й трохи постерегла Мотрині нориви.

По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна, а потім вчинить діжу, а сама знов полізла на піч спати, а виспавшись, встала й пішла до сусіди в гості. Мотря задумалась, соваючи ситом по сійцях, перекладених уподовж ночовок. Вона догадалась, що її свекруха недобра і що під її солодкими словами ховається гіркий полин. Але Мотря була не з такихських, щоб комусь покорятись.

Другого дня Кайдашиха знов збудила рано невістку, а сама вкрилась з головою на печі й заохала. Мотря вже не йняла віри тому оханню. Вона зварила обід, замісила діжу. Роботи було багато. Невістка вешталась, наче муха в окропі, скрізь встигала, а свекруха, вставши з печі, тільки хату вимела, ще й сміття покинула зараз за порогом. Мотря вже сердито поглядала на свекруху й насилу здержувала свого язика. Виплескала вона хліб, посаджала в піч і подала на стіл обід. Борщ вийшов несмачний. Свекруха тільки ложку вмочила й не їла борщу.

— Недобрий, дочко, сьогодні зварила борщ. Мабуть, і сьогодні сало збігло,— сказала Кайдашиха.

— Бо ви, мамо, не дуже помагали мені варити, а в мене не десять рук, а тільки дві,— одрізала Мотря.

— Хто видав так говорить матері! — сказала Кайдашиха навчаючим голосом.— Коли не вмієш гаразд, то треба вчитись. І я не вмiла, але пани вивчили мене на економії.

— Я, хвалить Бога, панщини не робила й у панів не вчилась,— знов одрубала Мотря.

Кайдашиха замовкла й прикусила язика. Вона догадалась, що Мотря не замовчуватиме.

Настала субота. Роботи було ще більше. Кайдашиха тільки хату замела та й сіла коло вікна старі сорочки латать. Мотря підмазала стіни, обмазала комин, грубу, припічок. Кайдашиха прийшла до комина, заклала руки за спину, нахилила голову до комина і роздивлялась, чи добре невістка помазала.

— Помаж, моя дитино, комин ще раз. Як мажеш, то не крути дуже віхтем, а так, моє серденько, дрібненько та

дрібненько перше вповодж, а потім уперек, отак, отак, отак! А то, бач, скрізь віхті знать,— сказала Кайдашиха. Мотря глянула на комиц, а комиц був добре обмазаний і тільки де-не-де було знать віхоть.

— Матері було все вгодиш, а вам не потрапиш вгодить,— несміливо обізвалась невістка.

— Я, серце, бувала в світах і знаю, як що робиться. Я, було, як мажу панські покої, то пеначе вималюю. А ти, серденько, як будеш мене слухати та будеш пильнувать, то й собі навчишся,— сказала Кайдашиха та й знов сіла коло вікна шити, ще й пісні затягла.

— Чи ти, стара, здуріла на старість, чи що? — обізвався Кайдаш.— Сьогодні субота, а вона пісні затягла.

Кайдашиха замовкла. Йї було сором перед невісткою. Минув тиждень. Кайдашиха перестала звати Мотрю серденьком і вже орудувала нею, наче наймичкою. Вона просто загадувала їй робити роботу, третього тижня вже почала на невістку кричать, а далі й докоряти. Мотря насилу вдержувала язика й тільки поглядала на свекруху сердитим оком.

Настала пилипівка³. Потяглися довгі, як море, ночі. Молодиці на селі почали вставати вдосвіта прясти.

— Мотре! — кричала з печі Кайдашиха.— Вставай прясти. Чи ти не чуєш? Вже треті півні проспівали, а ти спиш. Треба прясти на полотно. Мотре! Чи ти спиш?

Мотря встала, засвітила світло, розпалила в челюстях тріски й сіла коло печі прясти. Карпо й Лаврін повставали й стали коло припічка погами м'яти коноплі, а Кайдашиха вкрилась з головою й знов заснула. Вже Мотря напряла нівпочинка й почала приставлять до печі обід, як Кайдашиха злізла з печі й сіла за гребінь. Вже надворі стало світати. Мотря стала оджимать сорочки з відмоки, а Кайдашиха навіть хати не вимела.

Діло ніби горіло в Мотриних руках. Вона оджимала плаття й разом поралась коло печі. Кайдашиха разів зо два одсунула горщик од жару, вимішала кашу, а хати все-таки не замела. Мотрю взяла злість. «Не буду замітять хати,— подумала вона,— ану, чи вимеє свекруха».

Вже сіли за обід, а хата була незаметена.

— Чом це ти, Мотре, хати й досі не замела? — сказала Кайдашиха.— Чи ти хочеш, щоб з нас люди сміялись?

Мотря натомилась коло роботи. Її взяла злість. Вона викинула з ночовок у помийницю луг і так кинула ночовки на ослін, що вони посковзнулись і полетіли на землю.

— Легеньку руку маєш! Легенько ставиш, невістко! —

крикнула Кайдашиха на Мотрю.— Одні ночви маємо, а ти й ті розбий.

— Як розіб'ю, то купите другі,— одрубала Мотря.

Кайдашиха побачила, що невістка сердиться на неї. Її саму взяла злість.

Настав вечір, а в хаті було сміття трохи не по кісточки. Кайдашиха стала й собі оджимать сорочки, а хати не замела.

— Чому це у вас і досі хата не метена? — спитав Карпо, увійшовши в хату.

— Бо твою жінку сьогодні перелогі напали,— сказала вже сердито Кайдашиха.

— Не знаю, кого папали перелогі,— ледве обізвавшись Мотря й так скрутила сорочку в руках, що вона чвакнула, ніби закричала, а бризки хлюпнули Кайдашихі в очі.

— Якого це ти нечистого так ляпаєш? Ще мало сміття в хаті, то нехай буде грязь,— крикнула Кайдашиха.— Чом ти своїй жінці нічого не скажеш? — сказала Кайдашиха до Карпа.— Хіба ти не бачиш, що вона мене не слухає та діла не робить.

— А це хіба ж не діло? Не в піжмурки ж граю,— крикнула й собі Мотря.

— Чому ти, Мотре, і досі не замела хати? — промовив Карпо до жінки.

— Не замела, бо гуляю од самої півночі. Ось уже й рук і ніг не чую, так натанцювалась,— промовила Мотря.

— Та чого це ти кричиш, як на батька! — крикнула Кайдашиха.— Мені вух не позакладало: чую.

— Я на батька не кричала ніколи, а в вас мусиш кричати, коли робиш на всю сім'ю сама.

— А хіба ж ти робиш сама? — спитала Кайдашиха.

— А хто ж мені помагає, коли хата й досі не заметена,— крикнула Мотря.

— Чого це ти, Мотре, кричиш на матір? Мати тебе не наводить на злий розум, а на добрий,— обізвався Карпо.

— Мала розум, а в вас, мабуть, оце згубила,— сказала через зуби Мотря. Вона оджимала так здорово, що аж намисто бряжчало і дукачі коливались.

Мотря посклала плаття на коромисло й пішла прати на ставок. В хаті стало тихо. Кайдашиха взяла віник і вимела хату й сіни.

— Ти, Карпе, не потурай своїй жінці, а то вона мене не слухає, ще й лає. Вона мене зовсім не має за матір. Що з того, що вона робоча, коли хата три дні стоїть неметена?

— Не три дні-бо, а тільки один день,— сказав Карпо.

— Так, сину, так! Держи руку за жінкою, а матері не можна буде даді в своїй хаті й слова промовити. Мотря молода, то нехай робить, а я вже стара, підтопталась. Мені можна й одпочити. А ти жінці не потурай, бо вона й над тобою далі коверзуватиме.

Карпо узяв шанку та мерщій з хати. Йому було жаль жінки, жаль і матері.

Поки Мотря прала сорочки, Кайдашиха затопила в печі й поставила вечерю. Вже смерком прийшла Мотря з сорочками й склала їх на лаві. По хаті пішов холод та вогкість. Свекруха поралась коло печі мовчки. Невістка достала з полиці хліб та сіль і сіла полуднувать. Вона кинула оком на діл: хата була заметена.

«Не буде моя невістка покірною та слухняною,— думала Кайдашиха, стоячи коло печі,— не одпочину я на старість од роботи». І Кайдашиха важко зітхнула. Мотря зрозуміла те важке зітхання наче докір собі.

Чоловіки посходились у хату й сіли за стіл. Мотря кинулась насипать галушки в миску.

— Геть! — крикнула Кайдашиха.— Сама зумію насипать. Не ти напартолила. Сідай та запихайся!

Мотря одійшла набік, згорнула руки й собі зітхнула.

— Чого це ви гризетесь? — обізвався старий Кайдаш.— Чи вже не помиритесь коло однієї печі? Ти-бо, Мотре, повинна таки поважати матір, бо мати старша в хаті,— почав навчати старий батько,— треба ж комусь порядкувати в хаті та лад давати. Дасть бог, приставлю через сіни хату, тоді будеш собі господинею, але в гурті все-таки краще жити...

Всі вечеряли мовчки. Мотря стала коло мисника, мов укопана. Вона не сіла вечерять.

— Годі тобі, дочко, гніватись,— знов почав батько,— сідай та вечеряй, бо ти натомилась.

Мотря стояла коло мисника й з місця не рушила та все дивилась у піч, де тлів жар у попелі, неначе хотіла розвеселити свої очі веселим вогнем. Всі встали з-за стола, подякували богові та Кайдашисі, а Мотря все стояла на одному місці, наче сирота в чужій сім'ї. Карпо сів на лаві й насупив свої рудуваті брови. Між бровами було знати дві зморшки, в котрих чорніла густа тінь.

В хаті стало тихо, як у вусі. Керосинова невеличка лампа без скла блимала на столі. Старий Кайдаш, Кайдашиха й Лаврін стали перед образами й почали молитись богу, а Карпо все сидів на лаві, а Мотря все стояла коло мисника. Світло погасло. Карпо й Мотря полягали спати,

помолившись у темряві. Мотря чула, що на її душу лягло щось важке, але ні одна сльоза не виступила на її очах.

Другого дня вранці Мотря завітала сіни. Чує вона, Кайдашиха говорить надворі з якоюсь жінкою та все за неї. Мотря виглянула крадькома з сіней: Кайдашиха стояла, спершись на ворота, а проти неї за ворітьми стояла її кума, голова проти голови, неначе вони цілувались. Кайдашиха почала говорити тихо, але так тихо, що було чуть на все подвір'я.

— От, мабуть, Довбиші надавали за Мотрею всякого добра,— говорила кума,— ще й ти, кумо, забагатієш за невісткою.

— Де там, мое серденько! Я думала, що такі багатирі наженуть мені повний двір волів та корів, а вони пригнали одну дурну вівцю та ще й перше вовну обстригли. Щось моя невістка не одчиняє при мені своєї скрині; мабуть, тим, що порожня.

— Чи робоча ж твоя невістка? — спитала кума.— Чи тямить хоч трохи в хазяйстві?

— Хліб їсти добре тямить,— сказала Кайдашиха.— Я думала, що ті багатирі вміють добре спекти, зварити. Але мені довелось всьому вчити невістку. Та то, мое серденько, моя невістка незугарна тобі ні спекти, ні зварити, ні прясти, ні шити. Оце як сама не догляну, то напартолить такого борщу, що й собаки не їдять; як помаже комин, то всі віхті знать. А вже лаятись та мене не слухати, мабуть, учив її сам Довбиш укупі з Довбишкою. Я скажу слово, а вона десять: А вже що лінива, то й сказати не можна. Вранці буджу, буджу, кричу, кричу, а вона вивернеться на полу, здорова, як кобила, та тільки сопе...

— Од кобили чую! — крикнула Мотря, висунувши голову з сіней.— Ще й одної сорочки мені не справили, а судите на все село.

Кайдашиха замовкла й не знала, де очі діти. Кума десь ділась, неначе крізь землю провалилась.

Мотря поралась в хаті й разу не глянула на свекруху. Вона вибрала сорочки з жлукта, пішла на ставок прать й прийшла додому аж увечері.

— Потривай же, свекрухо! — говорила голосно Мотря сама до себе, розвішуючи сорочки по тину.— Будеш ти в мене циганської халяндри скакати, а не я в тебе.

На другий день удосвіта Кайдашиха закричала з печі на Мотрю:

— Мотре! Вставай вже прясти! Мотре! Чи ти чуєш? Мотря прокинулась, але не обзивалась.

— Мотре! Вже треті півні співали! Вставай та розкладай у печі тріски.

— Ох-ох-ох! — застогнала Мотря достоту таким жалібним голосом, як стогнала Кайдашиха.— Так у мене болять крижі, що я і з постелі не встану.

Кайдашиха впізнала Мотрину комедію й розсердилась.

— Чого це ти дражнишся зо мною? Ти думаєш, що мене піддуриш? Годі тобі брехні справлять. Вставай та в печі розтоплюй.

— Мамо! Годі вам спати! Вставайте та в печі розтоплюйте! — крикнула й собі Мотря з полу.— А я трошки покачаюсь!

— Оце довелось на старість терпіти таку напасть од своїх дітей,— промовила Кайдашиха.— Карпе! Штовхни під бік свою жінку, нехай устає до роботи.

В хаті всі спали, аж хропли.

— Якби я була кобила, то я б давно встала. Нехай вам кобили прядуть та варять.

Кайдашиха прикусила язика, але її розбирала злість.

— Чи ти здуріла сьогодні, чи наважилася мене з світу звести? Омельку! — крикнула Кайдашиха на свого чоловіка.— Чи ти чуєш, що витворює твоя невістка?

Старий Кайдаш лежав на лаві догори лицем і важко дихав. Він звечора таки добре випив у шинку й спав як убитий. Жіночий крик, гострі жіночі голоси стривожили його, і він почав кричати через сон диким, чудним голосом. Йому приснилось, ніби в хату серед ночі вбігла коза з червоними очима, з вогнем у роті, освітила огнем хату, вхопила в передні лани кочергу й почала поратись коло печі та все клацала до його червоними огняними зубами. Він хотів підвести руку та перехреститься, але руки стали неначе залізні. А коза все крутилась коло печі, а далі почала танцювати, висолопивши язика на піваршина. Дивиться Кайдаш на ту козу. З кози стала кобила з здоровою, як ночви, головою, з страшними червоними очима, з огняним язиком. Кайдаш закричав не своїм голосом. Сини повскакували з постелі й кинулись до батька. Мотря й Кайдашиха перестали свариться і собі повставали. Карпо перекинув батька на бік, і він тільки тоді прокинувся й опам'ятався.

— Тату! Чого це ви так кричите? Мабуть, вам щось страшно приснилось? — питає батька Карпо.

Кайдаш підвівся, сів на лаві й довго протирав очі. Страшний сон перелякав його. Він устав з лави, почав молитись богу перед образами. Йому все здавалось, що його

карає свята п'ятниця за те, що він не додержував посту в п'ятницю і ввечері в шинку напивався горілки.

Такий несподіваний випадок зав'язав рота свекрусі й невістці. Вони обидві кинулись до роботи, але Мотря не вимітала хати та все поглядала скося на свекруху. Свекруха так само поглядала то на віник, то на невістку, а далі витягла з скрині сорочку й сіла коло вікна шити. Мотря одімкнула свою скриню, витягла стару сорочку й собі сіла латати коло другого вікна.

Обід докипав у печі. Борщ, приставлений до жару, дув бульки й клекотів вряди-годи, неначе хто в йому ляпав ложкою. Хата стояла неметена. Свекруха глянула на невістку спідлоба й промовила:

— Чого це ти, Мотре, сіла шити? Хіба ти не бачиш, що в печі обід недоварений, а хата стоїть і досі неметена?

— Та вже ж бачу, не повилазило,— обізвалася Мотря, затаючи нитку в вушко.

— Гляди лиш, щоб тобі й справді не повилазило. Сядеш собі шити по обіді, як упорашся.

— Ох-ох! Так у мене чогось болить спина, так ниють руки,— почала Мотря тонесеньким голосом, передражняючи свекруху.

— Дражнись, дражнись! — сказала свекруха.— Кидай лишень сорочку та вимітай хату, кажу тобі. Я хазяйка в хаті, а не ти. Роби те, що тобі загадують.

— А я вам, мамо, не наймичка. Я й в своїй матері не була наймичкою. Коли пішлося на колотнечу, то нам треба робить діло пополовині. Поганять і в мене стало б хисту, аби було кого.

— Не видумуй чортзна-чого. Як була я в панів, то робила за двох таких, як ти: варила обід на двадцять душ; а ти й на п'ять душ не попнешся.

— Робили, бо над вами нап з нагайкою стояв.

— Коли хоч, то я й над тобою стану з нагайкою. Цить! А то як візьму кочергу, то й зуби визбираєш,— крикнула Кайдашиха й скочила з місця.

— Ви мені не рідна мати: не давали зубів, не маєте права й вибивать. В коцюби два кінці: один по мені, другий по вас.

— Карпе! Чи ти чуєш, що твоя жінка витворяє? Чом ти їй нічого не скажеш?

Карпо слухав усю ту розмову й не знав, що їм казати. В хату ввійшов Кайдаш. Кайдашиха почала йому жалітись на невістку.

— І хто нараяв нам брати невістку з тих багатирів? — крикнула Кайдашиха. — Лучче було взяти циганку, ніж багачку з порожньою скринею.

— Я вашого сина не силувала мене брати; я до вас з хлібом з сіллю не ходила, порогів ваших не оббивала. Ви самі до мене прийшли, — сказала Мотря трохи тихішим голосом, остерігаючись свекра.

Старий Кайдаш розсердився на невістку й почав на неї гримати.

— Мотре! Коли ти наша, то слухай матері та роби діло. Не сьогодні ж до нас привезена. Наш хліб їси, нам і роби, а як ні, то ми тебе й попросимо слухати.

— Хіба ж я дурно їм ваш хліб? Од ранку до вечора й рук не покладаю...

— А ти хотіла згорнути руки та й сидіти? Чого це ти розходилась? Та я тобі не подивлюся в зуби! — крикнув Кайдаш, і його темні очі заблищали: він замахнувся на Мотрю рукою.

— Тату, в Мотрі є чоловік, — сказав понуро Карпо, — ви не дуже на неї махайте кулаками.

Кайдаш спачнув полум'ям.

— А ти чого оступаєшся за своєю жінкою? — крикнув він на Карпа. — Коли хочеш, то я й тобі носа втру.

— Ба не втретє! Я вже не маленький, — одрубав Карпо.

Бліде батькове лице стало жовте, неначе віск. Він кинувся до Карпа. Карпо встав з лави й став, неначе стовп.

— Що ви мспі цвікаєте в вічі, неначе змовились. Хіба я не ваш батько? Хіба мені не можна в своїй хаті порядок дати?

— Тату! Не махайте на мене руками, бо й у мене руки є! — сказав Карпо й собі зблід на виду. Його червоні губи побіліли, неначе полотно.

— Як візьму налигача, то я вас обох так обчухраю, що ви будете мені покорятись.

— Тату! Оступіться, прошу вас, — сказав Карпо, блідий, неначе смерть, — бо й я налигача знайду.

Кайдаш побачив, що Карпо не жартує. Він не мовчав батькові й маленьким, а тепер по всьому було видно, що він говорив не на вітер.

— Пху на тебе, сатано! — плюнув набік Кайдаш і хрюпнув дверима так, що з полиці полетіло горня й розбилось на шматочки.

— Так, сину, так! Добре говориш з батьком, ще й жінку свою навчаєш! Ти візьми ремінні віжки та загнздай її так, щоб вона й не поворухнулась. Ну, взяла собі невісточку! Взяла собі в хату біду!

Мотря сиділа коло вікна, червона, як жар, і плутала ниткою вздовж і поперек, і по комірі, й по пазусі. Карпо вийшов з хати й собі хрюпнув дверима так, що вікна за-дзвеніли. Кайдашиха й Мотря zostались у хаті вдвох, сиділи коло вікон одна проти другої й ніби шили, не підводячи очей од шитва. В хаті стало тихо, тільки борщ бриз-кав вряди-годи здоровими бульками, неначе старий дід гарчав, а густа каша ніби стогнала в горшку, підіймаючи затужавілий вершок угору. А зимне сонце глянуло весе-ло в вікно й заграло рожевим світлом на білому комині, на білій грубі й намалювало долі чотири шибки з чорни-ми рамами, з чудними малюнками простого прищуватого скла. Молодиці все сиділи одна проти другої, все шили й понашивали од злості таких безкопечників, що потім прийшлося їм довго випорювать та розплутувати. Вони шили, а скоса все поглядали на того капосного віника, що стояв у кутку, під мисником.

В хату ввійшов Лаврін, узяв віник і почав мести діл. Од вікон до самої печі простяглися ніби огняні стовпи, виткані з сонця та дрібного пороху, котрий ворухивсь в ясному промінні, неначе дрібнісінька мошка.

Чоловіки посходились в хату, Мотря стала насипать борщ. Чоловіки посідали за стіл; сіла й Кайдашиха.

— Чи помирились? — спитав батько, обертаючись до молодиць.

Свекруха й невістка мовчали. Карпо сидів за столом і обідав мовчки. Після того, як він оженився, він ніби ви-ріс у своїх очах. Кожний батьків докір здавався йому тепер удвое важчим. Його думка літала коло якоїсь хати, в котрій він живе сам з своєю жінкою, сам господарює без батька, без матері і ні од кого не чує ніякого приказу та загаду.

Од того часу вже не було ладу між свекрухою та не-вісткою. Вони поглядали одна на другу спідлоба. Мотря не дуже вважала на Кайдашиху й Кайдаша, але для неї все здавалось, що в хаті чогось тісно, неначе її душать стіни, душить стеля, душить піч.

Вже було недалеко до різдва. Роботи було ще більше. Мотря вимазала сіни, помила лави, мисник, полиці. Перед празниками закололи кабана. Почався в хаті гармидер. Кайдашиха все гукала на Мотрю, а Мотря ніколи не змовчувала свекрусі.

— Мамо! Не кричіть на мене, — говорила Мотря, по-раючись коло ковбас. — Я й сама пороблю діло й без вас. Лучче лягайте на ліжко та, про мене, беріть у руки бан-дуру, куріть люльку, як наша пані економша.

Перед святками Мотря ждала, що Кайдашиха справить для неї будлі-яку нову одежину. Кайдашиха одрізала для неї нову запуску.

На третій день різдва Мотря витягла з скрині нову спідницю, привезену од батька. Спідниця була дуже гарна та рясна, зелена з червоними густими рожами. Вона повісила спідницю на сволоці, на кілку. Кайдашиха тільки скоса поглядала на ту спідницю.

Мотря пішла в хижку, наділа спідницю й червону запуску, увійшла в хату та все походжала по хаті та розправляла широкі фалди кругом себе, перед самим носом у свекрухи. Свекруха ніби не дивилась на спідницю.

— Ото спідницю справив мені Карпо ік празнику! — сказала Мотря й стала перед Кайдашихою, ще й обома руками розтягла широку спідницю на обидва боки.

— Батькові своєму покажи, однак багатий! — сказала Кайдашиха, не дивлячись на спідницю.

— Сьогодні піду до батька та й покажу, тільки не ту чорну запуску, що ви справили мені ік празнику.

— Ой господи! Доведеться лаяться на різдво до служби, — сказала Кайдашиха, — через тебе нема мені ні празника, ні неділі. Хіба не чуєш? Он до церкви дзвонять!

У великий піст Кайдашиха принесла от ткалі гарне тонке полотно й рушники. Вона сховала його в свою скриню, ще й замком замкнула.

— Та не замикайте, мамо! Хоч і я рук до полотна докладала, та не буду красти, — промовила Мотря; але їй дуже хотілось одкрити свою частку й сховати в свою скриню.

Настав великий піст. Вже до великодня було недалеко. Весна була рання. На п'ятім тижні пішов на поле навіть удовин плуг. Мотря почала вговорювати Карпа.

— Чи ти бачиш, як мене водить твоя мати. Моя мати квітчала мене, як рожу, а твоя мати водить мене, неначе старчиху. Попроси батька, щоб дав мені грошей на нову хустку та на спідницю. Куплю собі ік великодню нову одежу та хоч уберуся по-людській.

Карпові й самому хотілось прибрати свою жінку, як прибирається квітка павесні. Він почав просити в батька грошей.

— А де я тобі наберу стільки грошей? — сказав батько. — Твоя жінка не дівка: їй заміж не йти. Піде мати до Корсуня на ярмарок, то й справить, що там буде треба.

Кайдашиха й справді поїхала на ярмарок. Мотря просилась й собі, але свекруха її не взяла.

Ввечері Кайдашиха привезла Мотрі з ярмарку хустку

й матерії на спідницю. Мотря розгорнула хустку в руках. Хустка була чорна, з маленькими квіточками.

— Мабуть, хочете мене в черниці постригти,— сказала Мотря й кинула хустку на стіл. Вона глянула на матерію, набрану на спідницю; матерія була убога, темненька, з червоними краплями. Мотря навіть не розгорнула її та й одійшла од стола.

— Я знала, що тобі не вгоджу. Я не знаю, хто тобі й вгодить,— сказала Кайдашиха, розсердившись,— де ж пак! Зросла в такій розкоші.

Мотря мовчала. А для неї, молодої, так хотілось зав'язать на празник голову розкішною червоною хусткою. Вона тільки легко зітхнула.

«Не моя воля волить у цій хаті»,— подумала вона. І для неї схотілось волі та своєї хати.

IV

Настало літо. Почались жнива, почалася в полі робота.

Сім'я літом мало сиділа в хаті, менше стало колотнечі. За гарячою роботою в полі не було часу сваритись. Кайдаші вижали свій хліб і стали заробляти у пана за сніп. Мотря жала дуже швидко й заробила з Карпом більше кіп, ніж Кайдаш з Кайдашихою.

Восени Мотря обродинилась. Кайдаш справив хрестини. Карпо ще більше ніби виріс сам в своїх очах. Він тепер вважав себе за правдивого хазяїна, у всьому рівного батькові. В йому десь узялась повага до самого себе. Батько був дуже радий онукові й обіцяв на хрестинах приставити для Карпа хату через сіни. Мала дитина наче трохи помирила свекруху з невісткою. Кайдашиха припадала коло свого онука, неначе коло своєї дитини, вчила невістку, як дитину купать, як сповивати, і знов заговорила до невістки солодким голосом. Мотря ненавиділа той облесливий голос, але стала ласкавіша до свекрухи. Поки вона слабувала після рідива, Кайдашиха стала для неї в великій пригоді. Але не так сталося, як дитина почала підростать. Кайдашиха тішилась онуком, колихала його, гойдала, а Мотря мусила робити всю важку роботу за себе й за свекруху.

Карпо й Мотря, заробивши літом собі хліба, вже знали, що вони їдять свій хліб, а не батьківський. В стіжках стояло жито й пшениця, до котрого вони приклали більше праці, ніж батько та мати. В скрині в Кайдашихи лежало полотно, в котрому, може, третя нитка була напружена Кайдашихою. Карпові та Мотрі стало ще важче

дивитись батькові в руки. Лихо в хаті тільки затихло й притаїлось, неначе гадина зимою. Весняне тепло кинули на ту гадину перше молодиці. І гадина підвела голову, засичала на всю Кайдашеву хату, на все подвір'я.

Після покрови⁴ Кайдашиха витягла з скрині два сувої полотна: один сувій давніший, товстого та недобре вибіленого полотна, а другий — тонкого, гарного, наряденого вдвох з Мотрею. Кайдашиха покряяла товсте полотно на сорочки для старого Кайдаша, для Карпа, Лавріна й Мотрі, а собі одрізала тонкого полотна на три сорочки і зараз сховала сувій у скриню.

— А мені, мамо, не одріжете тонкого полотна, хоч на одну сорочку на празники? — спитала Мотря, насилу здержуючи голос.

— Мене товста сорочка ріже в тіло, а ти, Мотре, ще молода: носи тим часом товсті сорочки,— сказала Кайдашиха.

— А ви думаєте, мене товста сорочка не ріже в тіло?

— Та бач, дочко, ти не ходиш до панів, а мене пани й попи просять варити обід, кличуть до себе в покої вечерять, ще й у покоях кладуть спати і подушки під боки стелять. Як же таки мені йти між такі люди в товстій сорочці?

— Хоч мені й пани не стелять під боки пухових подушок, але ж і я пряла на тонке полотно, може, більше од вас,— сказала Мотря.

— От і більше! Що лаялась, то й справді більше. Не звикай до тонких сорочок, бо ще хто зна, як буде тобі на своєму хазяйстві,— сказала Кайдашиха.

— Як вже там не буде, а гірше не буде, як у вас. Коли б хоч одну тонку сорочку одкрояли на святки. Чи вже ж я в вас і того не заробила?

— Оце причепилась причепа! Про мене, бери все полотно та й закутайся в його з головою. Так вже настирилась мені, що вже й не знаю, як од тебе одчепиться,— сказала Кайдашиха.

Мотря одвернулася до вікна і вперше заплакала од того часу, як переступила через свекрів поріг. Вона почувтила, що свекруха кривдить її в тому, до чого вона доклала багато праці своїх рук. Вона втерла крадькома сльози рукавом.

Мотря взяла одкрояне для неї полотно і швиргнула його на лаву. Довго лежало воно на лаві надувшись, неначе сердилось на невістку. Мотря достала з скрині червоної та синьої заповочі і вже надвечір сіла вишивати рукава квітками. Квітки виходили здорові та лапаті, неначе

вона вишивала їх на мішку або на рядні. Мотря плюнула, покинула шити розкішний хміль і тільки подекуди поцяцькувала рукава пружками та маленькими зірками.

Пошила Мотря сорочку, випрала й наділа. Товсте полотно синіло, неначе буз. Вона глянула в дзеркало, і для неї здалося, що в такій сорочці в неї лице почорніло й брови стали не такі гарні.

«Була я в батька, було моє личко біленьке й брови чорненькі, а в свекра личко моє змарніло й брови полиняли,— подумала Мотря, роздивляючись на себе в дзеркалі.— Із'їсть свекруха, люта змія, мій вік молоденький».

Свекруха пішла до шинку та напідпитку судила свою невістку на все село, що вона нічим не догодить невістці; що справить, то все для неї погане, та дешеве, та не до лица.

Молоді молодиці все чисто переказували Мотрі, як її судить у корчмі свекруха.

«Постривай же, свекрухо, не буду я більше для твоєї панської шкури на тонке полотно прясти»,— подумала Мотря, і з того часу вона стала прясти починки собі окремо та ховать в свою скриню.

— Навіщо ти, Мотре, ховаєш починки в свою скриню? — спитала Кайдашиха.

— На те, що треба; не буду ж їх їсти,— одрубала Мотря.

— А може, й поїси: хто тебе знає,— сказала Кайдашиха.

— Не бійтесь, не понесу в шинок, не проп'ю і не буду напідпитку судити, як ви мене судите.

— Що ж ти з ними думаєш робити? — спитала мати.

— Помотаю на мотовило, осную та вироблю собі тонкого полотна на сорочки. Може, й під мої боки хтось постеле подушки...

Кайдашиха догадалась, до чого воно йдеться, і трохи стурбувалась. Вона пряла ліниво, а Мотря дуже пильнувала коло гребеня. Вона боялась, щоб Мотря часом не випряла всього прядива.

— То це ти думаєш збиратись на своє хазяйство моїм прядивом? — спитала Кайдашиха.

— Прядиво таке ваше, як і моє. Хіба я не брала конопель, не мочила, не біла на бительні, не терла на терниці, може, більш од вас?

Кайдашиха замовкла. Для неї здалося, що невістка того не зробить, а тільки мститись над нею за товсті сорочки.

Одначе одного дня по обіді Мотря витягла з своєї скрині десять товстих починків, взяла мотовило й хотіла мотать. Кайдашиха побачила, що то не жарти, і сплахнула.

— Чи ти жартуєш, молодице, чи зо мною дражнишся? — спитала в Мотрі свекруха.

— В мене нема жартів,— сказала Мотря, махаючи мотовилом, котре гоїдалось в її руках і черкалось об сволок.

Кайдашиха зобідилась.

— Дай сюди мотовило! Це не твоє, а моє. Принеси од свого батька та й мотай на йому, про мене, свої жили,— крикнула Кайдашиха й ухопила рукою мотовило.

— Ба не дам, бо й мені треба,— одказала Мотря, не випускаючи з рук мотовила.

— Дай сюди, кажу тобі! — крикнула на всю хату Кайдашиха, люта од злості.— Я сама зараз буду мотать.

— Ба не дам! У вас нема чого мотать, бо ви нічого не направили,— крикнула й собі на всю хату Мотря й ухопила мотовило обома руками.

— Геть собі ік нечистій матері! Дай мотовило, кажу тобі! — зарепетувала Кайдашиха вже не своїм голосом і вхопила мотовило обома руками, ще й потягла до себе.

— Ба не дам! Хіба будемо битись, чи що? — крикнула Мотря й сіпнула до себе мотовило.

— Дай!

— Ба не дам!

— Дай, кажу тобі!

— Ба не дам!

Молодиці підняли страшний гвалт. Чоловіки позбігались у хату. Їм здалось, що молодиці б'ються. Серед хати стояли свекруха й невістка і сіпали кожна до себе мотовило. Обидві були люті, в обох очі блищали. Починок качався долі. Старий Кайдаш, Карпо й Лаврін повитріщали на молодиць очі, не знаючи, од чого скоїлась між ними така сварка. Свекруха й невістка так розлютувались, що не примітили чоловіків.

— Дай сюди, бо як пхну, то й ноги задереш! — кричала Кайдашиха й сіпала до себе мотовило.

— Одчепіться, бо й я вмю пхатися,— кричала Мотря несамовито й тягла до себе мотовило.

— Чи ви подуріли сьогодні, чи показились,— сказав Кайдаш,— чи в хрестика граєтесь? Покиньте мотовило!

Молодиці його не слухали й тягались по хаті з мотовилом, незважаючи на його слова.

— Та це вони, мабуть, в ворона граються,— обізвався насмішкувато Лаврін.

— Це добра іграшка! Мотре, покинь мотовило, бо як ухоплю кочергу, то поб'ю тобі руки.

Кайдаш ухопив кочергу й замірився на молодиць; вони його ніби й не бачили і все репетували та лаялись. Старий Кайдаш постив, бо тоді була п'ятниця. Він був голодний та сердитий. Жіночий крик дратував його.

— Покиньте мотовило, бо так і впечу обох по спині кочергою! — крикнув він на всю хату.

Молодиці стояли бліді, як смерть, і од злості ледве дишали. Вони вже не мали сили самі покинути те мотовило. Кайдаш кинув з усієї сили об землю кочергою, вихопив з їх рук мотовило і потрощив його на цурпалочки. Свекруха й невістка розійшлись пабік.

— Чого ви лаєтесь? Чого ви сваритесь? — почав Кайдаш.— Господи! Сьогодні свята п'ятниця, а вони тебе, не наче на злість, тільки до гріха доводять. Нащо тобі, Мотре, те мотовило?

— Буду свої починки мотать. Одначе в вас доброї сорочки не заслужиш,— сказала Мотря.

— Вона хоче прясти собі на полотно нарізно од нас,— сказала Кайдашиха, ледве дишучи.

— Нащо тобі прясти нарізно? Чи тобі хто полотно не дає, чи що? — спитав Кайдаш у Мотрі.

— Хочу прясти, бо маю право,— сказала Мотря.

— Ставте, тату, мерщій хату через сіни,— обізвався Карпо.

— Ти б лучче свою жінку трохи приборкав, щоб не так високо літала,— сказав батько.

— Хіба моя жінка курка, щоб я їй крила обборкав,— сказав Карпо.

— Карпе, не дратуй мене, коли хочеш, щоб і в тебе була ціла чуприна.

— Далеко вам до моєї чуприни! — обізвався Карпо.

— Ти думаєш, що в мене руки не доросли до твоєї чуприни? — крикнув батько.

— Мабуть, уже переросли... Мати кривдить жінку, а ви мене,— сказав Карпо.

— Хто ж тебе зобижає? Хіба я тобі їсти не даю? — крикнув батько.

— А хіба ж ви дали мені коли хоч копійку в руки? Я роблю, а ви гроші в свою скриню ховаєте.

— Нащо тобі гроші? Хіба хочеш їх пропить? — сказав батько.

— А хоч би й пропить. Яке вам до того діло? — сказав Карпо.

— То ти мене будеш на старість вчити! — кричав старий Кайдаш, блідий, як смерть, та все приступав до Карпа.

— Тату, не лізьте! Я роблю й маю право на своє добро. Одрізнiть нас.

— То ти через свою дурпу жінку будеш мені цвікати таке в вічі! Чого ти, бісова дочко, гризешся з матір'ю? — крикнув старий Кайдаш, махаючи поламаним мотовилом. — Чи ти хочеш бути найстаршою в хаті, чи що? Чи ти хочеш, щоб мати була тобі за наймичку? Я тобі полічу ребра оцим мотовилом.

Кайдаш махнув на Мотрю мотовилом і зачепив її по руці.

Між батьком і Мотрею став Карпо, неначе з землі виріс.

— Тату, не бийте Мотрі, — крикнув він несамовито, — яке право ви маєте бити мою жінку?

— А чом же вона не слухає матері та тільки збиває бучу в моїй хаті?

— Ба не Мотря винна, а мати. Мати всю важку роботу скидає на Мотрю, а сама тільки походеньки та посиденьки справляє.

— То це ти таке говориш за свою матір? — крикнув Кайдаш.

— То це ти мені колеш очі через свою жінку? — крикнула Кайдашиха, приступаючи до Карпа з другого боку. — От чого я діждалась на старість од своїх дітей!

— Як ти смієш таке говорити на свою матір? — суворо крикнув Кайдаш і приступив на ступінь ближче до Карпа.

— Тату! Не наближайтесь, — говорив спокійно, але понуро Карпо, стоячи стовпом на одному місці.

— Через твою жінку, через оте ледащо та я буду на старість таке лихо терпіти! — крикнула, аж завищала Кайдашиха і вдарила кулаком об кулак під самим носом у Карпа.

Карпо навіть не одхилив голови й не кліпнув очима. Він тільки витріщив їх ще більше, так що вони стали зовсім круглі.

— Я поб'ю на тобі оце мотовило на трісочки, як ти не вплинеш своєї жінки! — крикнув Кайдаш, приступивши до Карпа ще ближче.

Карпо не оступився й не одхилився і тільки зблід та понуро поглядав на батька.

— Тату! Оступіться! Не вводьте мене в гріх, — сказав Карпо.

Кайдаш з Кайдашихою то приступали до Карпа, то оступались, як хвилі б'ють у скелистий берег та знов одходять од його. Карпо стояв, неначе скеля. Дуже дражли-вий старий Кайдаш розходився, кинувся на Карпа з кулаками й штовхнув його рукою в груди. Карпо зблід, як смерть, а тонкі губи, міцно стулені, стали зовсім білі, неначе полотно.

— Тату! Не бийтесь! — ледве промовив Карпо.

Кайдаш, блідий, з темними блискучими очима, знову кинувся на Карпа.

— Тату! Візьміть лучче сокиру та за одним разом зарубайте мене,— промовив Карпо, ледве дишучи; він почув, що вся кров налилась в його голову, заливала йому вуха, очі; він почув, що в його вухах задзвеніло, й зашуміло, й зашелестіло, а в очах все в хаті почало крутитися.

— Не лізь, бо задушу, іророва душе! — крикнув Карпо та й кинувся, неначе звір, на батька й штовхнув його обома кулаками в груди.

Старий Кайдаш як стояв, так і впав навznak, аж ноги задер. Поламані шматки мотовила випали з його рук і вдарились об грубу.

Кайдашиха, Мотря й Лаврін крикнули в один голос. Лаврін з матір'ю кинувся обороняти старого батька і заступив його собою. Карпо оступився на два ступені до стола і знов став непорушно, неначе скеля, білий, як крейда. Його темні очі погасли й ніби померкли, а волосся на голові настовбурчилось і стирчало, неначе в їжака. Мотря злякалась, що за її мотовило син побив батька.

Лаврін з матір'ю підвели батька й посадили на лаві. Кайдаш не говорив ні слова й тільки стогнав. Він не стільки забився об діл, як стривожився. Неповага од сина й сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість — все злилось до купи в його душі, запекло його в грудях так, що йому здавалося, ніби Карпо вбив його на смерть.

— Нема в тебе бога в серці! Недурно ж ти до церкви не ходиш,— через силу вимовив Кайдаш та все стогнав.

Кайдашиха почала голосно плакати. У Лавріна брови насупились. Він був ладен кинутись на Карпа й обірвать йому волосся на голові. Одна Мотря спокійно сіла на лаві, згорнула руки й дивилась то на піч, то під піч.

У Карпа кров почала одходити од очей. Вже перед ним перестав крутитися світ. Він узяв шапку й вийшов з хати.

— Це все через тебе, невісточко! — промовила Кайдашиха і вдарила до Мотрі кулаком об кулак.

— Може, через мене, а може, й через вас,— спокій-ненько промовила Мотря, дивлячись під піч.

— Цур вам, пек вам! Поставлю вам хату через сіни та, про мене, там хоч голови собі поскручуйте! — сказав Кайдаш.

— Та перше зробіть мені й матері двоє мотовил,— спокійненько промовила Мотря.

— Бодай тобі добра не було з твоїм мотовилом. Через твоє мотовило син побив батька. Ой, світе мій! Не дадуть діти своєю смертю вмерти,— бідкалась Кайдашиха.— Хоч зараз вибирайся до сусід з своєї хати.

Сумний зимній вечір заглянув через вікна в хату. Густі діди стали по кутках і навели, як бліда та сумна смерть, покій на роздраженну, розгнівану сім'ю. Молодиці замовкли та тільки важко зітхали. На лаві сидів старий Кайдаш, сидів мовчки й собі важко зітхав, підперши голову долонею й спершись ліктем на коліно. На його широкому блідому лобі, на його спущених віках лежала глибока, важка туга, лежав сором, перемішаний з жалем. Він не їв цілий день. Його тягло за живіт. Він накинув на себе свиту, надів шапку та й пішов до шинку поминати святу п'ятницю та запивати сором.

Карпо вийшов з хати в одній сорочці. Він пішов і став за повіткою під грушею. Свіжий перший сніг укрив гори й долини ніби тонким дорогим полотном. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе молочним туманом. Карпо дивився на голі білі гори, що зовсім зливалися з білим небом у вечірній імлі так, що не можна було розібрати, де кінчались гори, де починалось небо. Він дивився на чорний довгий рядок гір, котрі чорніли од густого дубового лісу, неначе обкутані чорним сукном, і він нічого того не бачив. Уся його душа десь заховалась глибоко сама в собі; він ніби здерев'янів од тієї страшної події, котру недавно вчинив. М'який перший холод ніби протверезив Карпа. З його голови почав виходити якийсь чад, і він потроху почав примічати хати, гори, ліс; він примітив, як батько вийшов з двора, пішов шляхом поза ставком на греблю, увійшов у шинок, як у шинку в вікні заблищав вогонь. Він примітив кунку чоловіків, котра чорніла й ворушилась коло шинку на білому снігу. І все те він бачив, неначе десь у воді, одкинуте зверху од високого берега, або десь на дні неглибокої прозорої річки.

Холод почав проймаєти Карпа. Він почув, що його тіло труситься од голови до самих пальців на ногах, що в його голова горить ніби вогнем. Він повернувся на місці й зачепив головою гілку груші, вкриту снігом. Сніг, неначе пух, посипався на його голову, на плечі, на голу шию, за

пазуху. Тоді тільки він опам'ятувався, набрав у руки снігу, приклав до голови й тихою ходою пішов у хату.

В хаті було тихо й сумно; ніхто не говорив ні слова, тільки вогонь палав та тріщав у печі і здавався однією живою веселою істотою в мертвій хаті. Вже в хаті і світло погасло, а Кайдаш сидів у шинку, пив з кумом горілку й там заночував.

На другий день перед обідом Кайдаш увійшов у хату і уніс двоє нових мотівил.

— Нате вам двоє мотівил та, про мене, очі повиколойте собі,— сказав Кайдаш, кидаючи мотівила на лаву.

Мотря весело глянула на мотівила, зараз по обіді витягла з своєї скрині починки й почала мотать. Нове мотівило аж гуло в її руках і вряди-годи черкалось об сволок, об стелю. Ні один цар не махав з такою втіхою скіпетром, як Мотря своїм мотівилом. Вона почула в собі дух господині, самостійної господині. Свекруха брала злість. Для неї невістчине мотівило гуло, неначе кусливі джмелі кругом її голови.

«Пропадуть мої конопельки! Похоплива невісточка попряде їх собі на полотно поперед мене»,— подумала Кайдашиха.

А невістка мотала починки, полічила чисниці та пасма, скинула півмоток з мотівила й сховала в свою скриню.

— Ховай, невістчко, в свою скриню, що заірвеш. Швидко сховаєш усе наше добро, ще й нас убгаєш у свою скриню,— промовила свекруха.

— Не бійтесь! Такого добра не сховаю, а якби вас знайшла у своїй скрині, то ще б і надвір викинула,— сказала невістка.

Другого дня Мотря позбирала свої й Карпові сорочки й намочила в лузі.

— Чом же ти не забрала та не помочила всіх сорочок? — спитала мати.

— Тим, що вас усіх більше обпирати не буду. Перить собі самі; адже ж маєте руки.

— Нащо ж той захід на два рази? Хіба ще мало гармидеру в хаті? Нащо ти наляпуєш зайвий раз у хаті? — сказала Кайдашиха.

Мотря не слухала матері. Вона пооджимала свої сорочки, другого дня одзолила, попрала й покачала. Кайдашиха мусила заходжуватись сама коло своїх сорочок. Вона вже й не говорила за те чоловікові, тим що боялась колотнечі. Вона думала, що все те якось перетреться, перемнеться та й так минеться. Але воно таки не минулось.

Раз Мотря спекла хліб. Хліб не вдався. Вона подала його на стіл до борщу; хліб вийшов липкий, з закальцем на два пальці. На біду й борщ вийшов недобрий.

— Недобрий борщ,— сказав Лаврін.

— Але й хліб спекла, хоч коники ліпи! — сказала сердито Кайдашиха.

— Аж у горлі давить,— обізвався і собі старий Кайдаш.

Як на лихо, Лаврін, жартуючи, взяв та зліпив з м'якушки коника, поставив його на столі, ще й хвоста задер йому вгору.

Мотря зирнула на коника та й скипіла, неначе хто лив на неї окропом. Вона лучче витерпіла б лайку, ніж смішки.

— Лаяли, били, а це вже знущаються надо мною! — крикнула Мотря й кинула об стіл ложкою.

— Чого ж ти кидаєш ложкою нам усім у вічі? Честі не знаєш, чи що? — сказав старий Кайдаш.

— Коли хочеш сердитись, то сердься, а не кидай на святий хліб ложкою,— обізвався вперше сердито на свою жінку Карпо.— Позабризувала стравою усім очі. Щось ти справді вже дуже розібралась.

— То варіть та печіть собі самі. Я нічим вам не вгоджу,— сказала Мотря, одійшовши до печі.

— Якби ти була наймичка, то ти б собі одійшла од нас, а ми пекли б та варили самі собі,— сказав Кайдаш.

«Будете ви її так самі пекти й варити»,— подумала Мотря й задумала на другий день варити обід тільки для себе та для Карпа.

Другого дня Мотря встала дуже рано, сіла собі прости, потім затопила в печі, знайшла два невеличкі горщечки й приставила в одному борщ, а в другому кашу; якраз стільки, скільки треба було на дві душі. Вона задумала й вечеряти з Карпом окремо.

Кайдашиха спала собі гарненько на печі та викачувалась. Полум'я тріщало в печі, окріп булькотів, а вона потягалась на печі в теплій постелі, думаючи, що невістка варить обід на всіх. Вже стало розвиднятись, Кайдашиха злізла з печі, глянула в піч і вгляділа двоє маленьких горнят.

— Що це ти, Мотре, вариш у тих горнятах? — спитала вона.

— Борщ та кашу,— одказала Мотря.

— Нащо ж ти приставила страву в таких маленьких горнятках? Сьогодні ж не п'ятниця: і батько буде обідати.

— Буде обідать, як ви наварите, бо я на вас усіх не

буду більше варити. Я вам нічим не догоджу. Варіть самі собі, одначе ви вчилися в панів.

Надворі вже світало. Сім'я обідала рано, а Кайдашисі прийшлося тільки що заходжуватись коло сирих буряків та коло капусти.

— Ой господи милосердний! Мабуть, ти наважилась звести мене з світу! — крикнула Кайдашиха. — Що це ти витворяєш?

— Те, що бачите.

— Приставляй у більшому горшку борщ!

— Навіщо? Мій борщ вже докипає, — сказала Мотря спокійно, але насмішкувато.

Кайдашисі довелось самій приставлять другий борщ та другу кашу.

Зійшло сонце. Мотря покликала Карпа обідати і поставила на стіл борщ. Сам Карпо здивувався.

— Що це ти, Мотре, вигадуєш? Ти хочеш знов розсердити батька? — сказав Карпо.

— Сідай та їж! Розносився з батьком. Батькові наварить борщу мати, а я більше не буду варити на всіх.

Карпо не знав, чи сідати за стіл, чи ні.

Кайдашиха наробила крику на всю хату, на все подвір'я. В хату вбіг Кайдаш, а за ним Лаврін.

— Подивись, що твоя невісточка витворяє! — крикнула Кайдашиха, вихопивши з печі мале горня з кашею.

Старий Кайдаш витріщив очі на горня і не знав, до чого воно йдеться.

— Глянь! Що це таке! — сказала Кайдашиха, тикаючи під самий ніс Кайдашеві горня з кашею.

— Каша. Що ж воно, як не каша, — сказав Кайдаш. Він не доглядався, в якому там горшку зварили кашу.

— Подивись лишень, в якому горшку поставила твоя невісточка оцю кашу, — сказала Кайдашиха.

— В щербатому б то, чи що, — сказав Кайдаш.

— В щербатому... А чи стане цієї каші на всіх? — спитала Кайдашиха, сердита, що Кайдаш не розуміє діла.

— Чорт вашого батька знає, в якому там горшку ви приставляєте кашу. Бийтеся собі удвох, а мене не зачіпайте, — сказав Кайдаш, сердитий на жінок.

— Та це твоя невісточка зварила обід тільки для себе та для Карпа. Вона хоче обідать окремо, — сказала Кайдашиха.

— Та нехай, про мене, обідає й сама, ще й розпережеться, — сказав Кайдаш. — Нехай, про мене, з'їсть оцю кашу з горшком...

Старий Кайдаш пам'ятав мотовило. В його й досі щеміла спина.

— Я вже не знаю, що це далі буде. Візьму та й піду в комірники. Чом ти, Омельку, нічого не скажеш отій сатані?

Омелько боявся, щоб не довелось через ту кашу вдруге задерти ноги догори, і мовчав.

— Коли ти нічого не скажеш, то я сама викидаю отой обід свиням,— сказала Кайдашиха і швиргнула горщик з кашею в помийницю. Горщик гепнув у шаплик. Помії бризнули на стіну й облили її потьоками до самої полиці.

Мотря аж зверетенилась.

— Коли ви викидаєте мою страву в помийницю, то я не буду їсти вашого хліба. Ваш хліб давить мене отут в горлі, як важкий камінь. Нате вам і цей борщ, що я наварила, та, про мене, оддайте його собакам.

Люта Мотря вхопила з столу миску з борщем і кинула її під ноги свекрусі. Миска розлетілась на черепки: картопля покотилась аж під припічок.

— Пху на вас! — плюнув старий Кайдаш на розлитий борщ і пішов у повітку робити воза.

— Пху! — плюнув і собі Карпо та й вийшов з хати.

Лаврін присів і жартівливо плюнув на самісіньку копичку буряків та квасолі та й собі пішов з хати.

В хаті zostались самі молодичі. Кайдашиха стояла коло печі над розбитою мискою мов кам'яна. Мотря стояла коло стола, як стовп, і дивилась на широкі потьоки на стіні коло помийниці.

В хаті було тихо, тільки в печі на жару шкварчала ринка з вишкварками так сердито та голосно, неначе кричало десять бабів разом, вхопившись за коси. Сало шипіло, як змія, булькотало, кувікало, як свиня в тину, геготало, як гуска, гавкало, як собака, пищало, скреготало, а далі ніби завило: гвалт, гвалт, гвалт! Ринка, вся промочена салом, зайнялась. Сало загуло й підняло здоровий огняний язик, лизнуло челюсті і загуло вітром в комині.

Кайдашиха обернулась, глянула на вогняне море в челястях, вихопила з печі ринку і накрила її ганчіркою. Ринка погасла, а по хаті пішов такий чад, такий смердючий дим, що Кайдашиха закашляла. Погасивши ринку, вона крикнула на Мотрю:

— Візьми ж віник та підмети, коли насмітила своїм борщем серед хати, або, про мене, сховай оте добро в свою скриню.

Мотря взяла віник, згорнула черепки, буряки та картоплю до помийниці й укинула в помийницю.

— Зварила обід для свиней; хто вже хто, а свині тобі

сьогодні подякують за хліб, за сіль,— сказала Қайдашиха.

Мотря мовчала, тільки зуби зціпила. Вона вхопила кожух, накинула на себе та й побігла до своєї матері.

— Дайте, мамо, пообідать,— сказала вона Довбищі.

— А чом же ти не пообідала вдома? — спитала мати.

— В мене свекруха люта змія: ходить по хаті, полум'ям на мене дише, а з носа гонить дим кужелем. На словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне; а як гляне, то од її очей молоко кисне.

— Кажи, дочко, свекрові, щоб вас одрізнив, а то ви колись з свекрухою спалите хату,— сказала Довбишка, насипаючи в миску борщу.

Колотнеча в Қайдашевій хаті не переставала. Қайдашиха не говорила з Мотрею по три дні, хоч Мотря вже не сміла варити собі обід окремо. Стара Қайдашиха дуже любила свого онука, колихала його, цілувала, пестила. Мотря не давала їй дитини й одганяла її од колиски. Тільки вночі, тоді як Мотря спала міцним сном, Қайдашиха вставала до дитини, забавляла, як вона плакала, та годувала її молоком.

Қайдаш побачив, що справді треба одрізнити дітей. Він боявся Карпа. Карпо, побивши батька, забув про те і нітрішки не жалкував, неначе він побив якого-небудь парубка в шинку.

У Қайдаша в повітці лежало чимало деревні. Қайдаш прикупив трохи колодок, щоб поставити Карпові хату через сіни. Тільки почалася надворі весна, він закопав слупи. Мотря посіяла на тому місці пшеницю. Пшениця зійшла, то був знак, що місце для хати було чисте.

Қайдаш з Карпом закидав стіни, шшив покрівлю, а Мотря валькувала стіни. Стара Қайдашиха не поклатла своїми руками ні одного валька глини.

Настало літо. Хату освятили. Карпо й Мотря перейшли у свою хату. Мотря вимазала чисто хату і тільки половину сіней, неначе мотузком одміряла. Вона мазала сіни та все голосно співала:

— Коли б мені господь поміг
Свекрухи діждати!
Заставила б стару суку
Халяндри скакати.
Скачи, скачи, стара суко,
Хоч на одній ніжці,
А щоб знала, як годити
Молодій невістці.
А у батька свого горе —
В свекра погуляти!
А у свекра гірше пекла:
Світа не видати.

Мотря співала на злість свекрусі голосно на всі сіни. Двері були одчинені. Кайдашиха зачинила двері з притиском, а Мотря ще голосніше гукала:

— Заставила б стару суку
Халяцдри скакати.

Карпо з Лавріном перенесли Мотрину скриню в нову хату.

Мотря сіла на скрині й промовила:

— Тепер я зовсім пані!

Вона гордо сиділа на своїй скрині, як цар на престолі.

— Як же, Карпе, тепер буде у нас з хазяйством? Чи тільки Мотря одділить свої горшки, чи й ти думаєш одділитися з худобою та з полем?

— Лучче, тату, зовсім одрізнитися з худобою і полем,— сказав Карпо.

— Гляди, щоб навпісля не жалкував. Ми робили в гурті однією худобою, а ти знаєш, що в гурті каша їється, а гуца дітей не розгонить.

— І вже, тату, нас гуца давно розігнала! Як уже буде, так і буде. Одрізнить мене з худобою і з полем. Буду плакати на себе, а не на вас.

— То ти і свій тік закладеш? У нас ґрунт такий тісний.

— Та вже де-небудь притулюся, хоч у куточку,— сказав Карпо.

І батько мусив одділити синові хазяйство: дав йому пару волів, воза, борону і мусив виділити частку поля.

Мотря з того часу у своїй хаті ніби на світ народилась. В свекрушину хату вона ніколи й не заглядала.

V

Раз перед зеленими святками⁵ Кайдаш послав Лавріна до млина. Лаврін запряг воли. Батько виніс з комори два мішки жита й поклав на віз. Мати дала Лаврінові торбину з харчу.

— Ідь же, сину, до млина, та не гайся. Тепер в млині не завізно: млива там небагато. До вечора змелеш і додому вернешся.

Син рушив з двора, виїхав з села й поїхав понад Росю. Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору, над самою Россю. Млин був під самим Богуславом. Лаврін звернув на малий шлях у глибоку долину і виїхав до річки.

Молодий парубок сидів на возі і навіть не поганяв волів. Він задивився на річку, на зелені верби понад водою.

Веселе сонце грало маревом над вербами, над водою, над камінням. Воли ліниво сунулись по дорозі. Лаврін дивився на річку і співав пісні.

За Россю, під високою скелею, блищав на сонці новий гарний панський млин, увесь обтесаний, обмальований, як цяцька, з покрівлею з дощок, з двома вікнами, з білими стовпами, навіть з ганком. Четверо коліс неначе залюбки та заіграшки крутились на ясному сонці й сипали бризками на всі боки. Вода гула на лотоках, шуміла білою піною нижче од коліс, бризкала ніби туманом, в котрому неначе грали в хрещика маленькі веселки.

Лаврін приїхав до млина, позносив з воза мішки, заїхав під верби, розпріг воли, поклав їм сіна, а сам ліг спати. Виспавшись добре в холодку, він скупався в Росі, пополуднував і пішов у млин. Мірошник уже насипав борошном його мішки.

Надворі починало вечоріти. Лаврін виніс на віз мішки і почав запрягати воли.

Не встиг він закласти заноза в ярмо і ненароком кинув очима за Рось: за Россю, коло скелі на долині, вкритій зеленим житом, червоніла якась велика квітка.

«Де та квітка взялася на долині, та ще така здорова?» — подумав Лаврін.

Коли дивиться він — та червона квітка ніби пливе межею, поміж зеленими колосками. З-під квітки виринула з колосків голова з чорними кісьми і неначе поплила понад колосками. Лаврін углядив, що ту чорноволосу голову двічі обвивали жовтогарячі кісники, а за кісники були затікані цілі пучки червоного маку. З жита ніби виплила молода дівчина з сапою в руках. Лаврін задивився на неї й покинув запрягати другого вола. Дівчина прийшла до Росі, стала на плисковатому камені й почала мити ноги. Лаврін знехотя задивився на її чорні брови.

Дівчина перейшла через грєблю, ступила на місток на лотоках, сперлась на поренчата й задивилась не так на воду, як на свою вроду. До неї з води виглянуло її лице, свіже, як ягода, з чорними бровами. Дівчина милувалась собою та червоним намистом на шиї.

Лаврін стояв під вербою недалечко од дівчини й дивився на неї. Сонце грало на червоному намисті, на рум'яних щоках. Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообразна, повновида, з тонким носиком. Щоки червоніли, як червонобокi яблучка, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк.

Лаврін дивився на дівчину, як вона спустила на щоки довгі чорні вії, як вона потім повернулась боком, дивилась на воду, на скелі, як блищав її чистий, рівний лоб.

«Ой, гарна ж дівчина, як рай, мов червона рожа, повита барвінком!» — подумав Лаврін, запрягаючи другого вола.

Дівчина вирвала з верби гілку й кинула далеко на воду. Гілка сунулась по воді поволі, а далі ніби побігла на лотоки і шубовснула під колесо. Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома низками перлів. Вона кинула очима на Лавріна, задивилась на його й засоромилась, потім знялася з місця, шугнула зозулею проз Лавріна, блиснула на його карими очима і повернула на шлях.

Лаврін почувив, що вона ніби освітила всю його душу, освітила густу тінь під вербою, неначе сонцем, і побігла на горку зіркою.

«І де ти, красо, вродилася! — подумав Лаврін. — З твоїми шовковими бровами; коли б ти була зозулею в гаю, то я тебе й там упіймаю».

Лаврін махнув батою на воли і, замість того, щоб їхати додому через греблю, повернув цабе на пригорок за дівчиною.

Дорога од млина розходилась на три шляхи. Кругом було дуже густо сіл, і Лаврінові дуже хотілось знати, з якого села та дівчина. Дівчина пішла середнім шляхом. Лаврін повернув за нею. Він погнав воли й не міг одірвати очей од тонкого стану, загорнутого в горсет, од тонкої загорілої шиї. По обидва боки стояло високе жито, неначе дві зелені стіни. Дівчина ішла попід самою зеленою стіною, висмикувала з жита сині волошки й затикала за вуха. Лаврін догнав її й порівнявся з нею.

Вона глянула на його своїми темними очима, і йому здалося, що на житі блиснули дві зірки.

— Добровечір тобі, дівчино! Чи далеко звідсіль до села? — спитав Лаврін.

— До якого села тобі треба? — спитала дівчина, і її голос рознісся, неначе в житі затуркотала горлиця.

— До того села, звідкіля ти сама, — сказав Лаврін.

— Не питай, бо швидко старий будеш, — сказала дівчина й осміхнулась.

Вона задивилась на Лавріна.

Лаврін сидів на возі, спустивши ноги на вії, і махав батою на воли.

«Який гарний парубок, хоч і білявий, які в його веселі очі!» — подумала дівчина, поглядаючи скося на Лавріна.

Дівчина пішла уперед. Лаврін погнав воли за нею. Йому хотілось, щоб вона йшла як можна тихіше, як можна довше, щоб надивитись на неї.

— Чого це ти так хапаєшся? — спитав Лаврін.

— Щоб мати не лаяли,— одказала дівчина.

— А де ж ти була?

— Панські буряки полола за Россю, а це йду додому,— сказала дівчина і вже сміливіше глянула на Лавріна. Вона пішла тихіше, розмовляючи з парубком.

— Та скажи-бо, дівчино, з якого ти села, чи з Бівець, чи з Дешок?

— З Бівець,— сказала дівчина,— а тобі павіщо?

— А хіба не можна спитати? Як тебе звать?

— Мелашка. Оце, який ти цікавий!

— А як твого батька прозивають?

— Охрім Бálаш. Може, хочеш знати, як і матір звать? — спитала дівчина й засміялась.— А ти сам бієвський?

— Ні, я з Семигор. Мене звать Лаврін Кайдашенко.

— А чого ж ти їдеш з борошном не в Семигори, та в Бієвці?

— Та це мене батько послав...— сказав Лаврін та й не доказав.

Вузька дорога йшла на гору й прорізувала високе жито до самого лісу. На горі було видко лісок. Дорога ховалась в лісок і знов зараз спускалася дуже круто в глибокий вузький яр, зарослий густим лісом. Лаврін не поганяв волів: він забув і про воли, і про мішки й тільки дивився на Мелашку.

В долині вже стояла під деревом густа тінь. Доріжка була така вузька, що зелене гілля вгорі сходилось до купи й закривало небо. Старі дуби й граби стояли в тіні стовпами, а на противній горі верхи дерева ще горіли на червоному вечірньому сонці.

Мелашка йшла стежкою й плуталась між високою смілкою та дзвониками. Її чорноволоса голова з маковим вінком здавалась квіткою між високою травою на окопі, між синіми дзвониками та червоною смілкою.

Лаврін не зводив з дівчини очей. Її краса так засліпила йому очі, так разом заманила серце, що вона йому здавалась не дівчиною, а русалкою.

Мелашка заспівала пісні. Пішов гук по лісі і розлився по долині срібною луною.

«Нема в Семигорах ні однієї такої гарної дівчини»,— подумав Лаврін. Він скочив з воза, кинув воли й пішов стежкою поруч з Мелашкою. Дівчина липнула на його

своїми очима, мов блискавкою, почервоніла й спустила очі вниз.

Густа тінь під зеленим гіллям розлила якісь чари. Мелашка здалась йому тепер вдвоє кращою. Червоний мак на голові зблід перед її красою.

— Скажи мені, Мелашко, де ти живеш? Покажи мені хату твого батька.

В Мелашки так закидалось серце, як птиця тріпається крилами в густому гіллі.

— Наша хата край села в яру, на Западинцях,— сказала вона дуже тихо й зовсім спустила вії на щоки.

Воли помалу плентались дорогою. Лаврін мовчав, і Мелашка мовчала.

В лісі було тихо, як у хаті. Здавалось, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над Богуславом сонце. На високому дубі, над самими головами парубка й дівчини, затріпала крилами якась птиця. Вона злякала їх обох так, що вони аж кинулись.

— Мелашко! — промовив Лаврін тихим голосом.— Як побачив я тебе над водою, то неначе з криниці погожої води напився.

Мелашка засоромилась і дивилась в землю. Вона мовчала. Птиця на дереві затихла, і знов у лісі стало тихо, як у хаті.

— Твоя краса, твої чорні брови неначе мое здоров'я. Як глянув я на тебе, то паче набрався здоров'я,— знов почав Лаврін.

По дорозі проти їх ішла якась молодиця, спускаючись з гори, Лаврін замовк.

Ліс кінчався на горі. За лісом починалось село, розкидане на горах та в глибоких ярах. Лаврін сів на віз. Мелашка одійшла набік і пішла попід тином. Вони поминули церкву, знов спустились возвозом з крутої гори й повернули в вузький, як рукав, яр. Лаврін поїхав за нею. Яр крутився гадюкою на всі боки. Хати були подекуди розкидані попід горами.

— Оце наші Западинці, а ондечки біліє наша хата! — сказала Мелашка, показуючи на одну маленьку хатину під самою крутою горою в кінці вузької тісної долини.

Хата була третя од кінця й стояла край вишневого садочка. Вона була мала, стара, аж похилилась набік. Коло хати стриміли хлівці та повітка. Було по всьому видно, що Балаш був чоловік убогий.

— Мелашко, я прийду до тебе на вашу вулицю. Чи прийти, чи не треба? — спитав Лаврін.

— Приходь,— сказала Мелашка,— але поспішай додому, бо тебе батько ляатиме.

— А може, ти вийдеш до млина завтра надвечір, під ту вербу, де я стояв з волами. Однак завтра неділя. Я одпрошуся в батька або прийду і батька не питаючись.

Мелашка йшла осторонь і мовчала, Вона думала.

— Чи прийдеш, Мелашко? Бо я прийду, хоч би мене батько прив'язав.

— Прийду,— насилу почув Лаврін од неї тихе слово.

Лаврін спинив воли й водив слідком за Мелашкою очима, доки вона ввійшла в свою хату. Тоді він повернув воли назад і поїхав додому. З Бівець до Семигор була простіша дорога, але Лаврін поїхав назад тим самим шляхом, кудю йшла Мелашка. Йому здавалось, ніби дівчина погубила за своїм слідом квітки та зорі.

Лаврін приїхав додому аж опівночі. Батько напнув його мокрим рядном:

— Чого це ти так довго барився, неначе їздив з мішками в Крим?

— Та там у млині так завізно, що трудно було дотовпитися, мусив застоювать черги до самого вечора,— одбріхувався Лаврін.

— А я думав, чи не поламав ти часом воза,— говорив сердито батько.

Мелашка ввійшла в свою убогу хатину й стовпом стала. Доки вона йшла поруч з Лавріном, доти на неї неначе південне сонце світило, а як увійшла в хату, для неї неначе сонце впало з неба, і одразу стала темна ніч. Мати загадувала їй роботу: робота випадала з рук. Вона пішла в садок, стала під вишнями, схиливши голову, і для неї все здавалось, що вона йде зеленим гаєм поруч з Лавріном і ніяк не перейде того гаю... От вона ніби сходить з гори, входить в темну долину, а з долини знов виходить на гору й знов поруч з Лавріном спускається в яр попід дубами, а Лаврін ніби дивиться на неї ясними веселими очима та все говорить, мов соловейко щибече... Тихій та смирній дівчині йшла на душу пісня.

— Чи ти, дівко, сьогодні здуріла, чи на тебе наславно? — крикнула мати.

Мелашка була з поетичною душею, з ласкавим серцем. Часом вона в своїй розмові несамохіть вкидала слова пісень.

І зелений гай, і Лаврін, і його очі — все разом шезло. Мелашка важко зітхнула і пішла в хату до роботи.

Другого дня, в неділю, Лаврін не міг діждать вечора. Ніколи йому день не здавався таким довгим. Надвечір

Лаврін накинув на плечі свитку, взяв у руки сопілку й пішов до млина. Йому здавалось, що його туди несуть крила. Цілу дорогу то сопілка його грала, то пісня ніби сама співалась.

Лаврін прийшов до Росі. За високою скелею перед ним розгорнулась долина з вербами: гребля, Рось, млин над Россю. Вечірне сонце, так як і вчора, обливало ясним промінням усю долину. Вода під колесами шуміла... Лаврін глянув на місток на лотоках. Мелашки не було; подивився під ту вербу, де він стояв з возом, і там її не було.

Понад Россю над самим берегом росли довгими рядками верби та лози. На одному камені під вербою сиділа Мелашка. Лаврін углядив її голову з вінком квіток. Сопілка сама защебетала, як перепілка. Мелашка вгляділа Лавріна на греблі, встала з каменя й стала над водою, похиливши голову.

Лаврін перейшов через греблю й насилу продерся через густі верби та лози, переплстені білими крученими паничами та ожиною.

— Добривечір, Мелашко! — тихо промовив Лаврін, взявши її за руку.

— Доброго здоров'я! — обізвалась ще тихіше Мелашка, і її очі стали повні сліз, як криниця води. — Я думала, що ти не прийдеш. Чого ти так забарився? Чи тебе мати не пускала, чи батько сварився?

— Сядьмо, Мелашко, та поговоримо.

Вони сіли на довгому, як стіл, камені. Сонце світило на їх з-за Росі й пропизувало зелені верби, кущі високої осоки коло самого каменя в воді, високий кущ очерету з кудлатими китицями, що закривав їх од млина.

— Чого ти, Мелашко, така смутна? Брови твої чорні й лице біле: де ж дівся рум'янець з твого лиця?

— Я цілу ніч спала, як не спала. Все ніби гуляла з тобою в зеленому гаю та квітки рвала; все ніби дивилась на тебе — не надивилась, говорила з тобою — не наговорила.

Лаврін розпитував Мелашку про її батька, матір, за сестер та братів. Вона йому розказала, що її батько бідний, що мати її дуже любить і жалує, що в неї багато маленьких сестер та братів. Лаврін обняв її тонкий стан, і вона схилила йому на плече голову, завітчану маком, настурцями та м'ятою. На Лаврінове лице похилились свіжі квітки маку та пахуча м'ята й прохолоджували його гарячу щоку, неначе холодна роса.

Мелашка розпитувала Лавріна про його батька, про село, за семигорських дівчат. А вода в Росі тихо плинула,

лотоки гули, неначе десь далеко у лісі, тихо коливалась осока та латаття на водяній бистрині коло каменя, неначе дерево на тихому вітрі. Сонце сідало за Россю, за Богуславським лісом. Жита ніби дрімали. А в молодих душах розгорювалась любов, як розгорюється сонце літнім ранком.

Вже сонце зовсім зайшло, і надворі стало сутеніти. Мелашка встала.

— Чи це ти підеш уже додому? — спитав Лаврін.

— Боюся опізнитися. Мені дорога додому через гай.

— То я тебе проведу, — сказав Лаврін.

І вони обоє знялися з каменя й пішли між житами на гору. Лаврін провів Мелашку до села. Вже було видно хати. Треба було прощатися.

— Дівчино моя, краща од сонця, не маю сили одірватися од тебе! Де збирається ваша вулиця? Йди додому, а з дому виходь на вулицю. Я там тебе ждатиму.

— Наша вулиця збирається недалеко од церкви, під вербами, коло криниці. Але як ти вернешся додому вночі? Що тобі батько скаже?

— Вже про те не питай! Те буде, що бог дасть.

Мелашка пішла додому, а Лаврін пішов до криниці, де збиралась вулиця.

Надворі смеркало. Під вербами, недалеко од криниці, заворушились дівчата й хлопці. Лаврін стояв під вербою коло тину. Парубки вгледіли його, поздоровкались з ним і зараз примітили, що Лаврін був їм незнайомий.

— Що ти за людина? — спитав Лавріна один парубок. — Ти, здається, не з нашого кутка... А чого це ти, вражий сину, ходиш до наших дівчат, на нашу вулицю, нас не спитавшись?

Парубки обступили Лавріна навкруги.

— Я не бієвський. Я прийшов у Бієвці недавно й шукаю собі роботи, — обізвався Лаврін.

— Ого-го, добрий робітник! Роботи не знайшов, а на вулицю зараз дорогу знайшов! — крикнув другий парубок.

— Коли хочеш з нами гуляти та до наших дівчат ходиш, то став нам могорича, а то ми тобі киями покажемо дорогу з нашої вулиці.

Лаврін знав парубоцький звичай і повів усю парубочу ватагу в шинок. Він поставив їм могорича і вже в згоді з ними вернувся на вулицю.

Мелашка незабаром вибігла на вулицю. Лаврін пізнав її й одрізвився з нею од челяді. Вони стали осторонь, під вербою коло тину, з-за котрого виглядали широкі квітки

соняшників. Лаврін прикрив Мелашчині плечі своєю свитою і обняв її за стан.

Зорі висипали на небі. Село заснуло. Дівчата співали та жартували з хлопцями. А Мелашка, як горлиця, горнула до Лавріна. Вже вулиця розбіглась. На небі зійшла зоря, а Лаврін усе стояв з Мелашкою і не мав сили одійти од неї.

— Коли ж ти прийдеш до мене? — спитала Мелашка.

— Я до тебе ладен щоночі ходить. Прощай, чорнобрива! Прощай, мое ясне сонечко! Десь ти, моя мила, з рожі та з барвінку звита, що додержала мене до самого світу, — сказав Лаврін.

— Коли я твій голос коло двора почую, я зараз вилину до тебе, — сказала Мелашка.

— Як я тебе за себе візьму, чи не будеш нудитись в Семигорах? — спитав Лаврін.

— Чого мені нудитися з тобою? Як ляжу спати, твоя тінь ніби в головах стоїть у мене. Я б прикрила твій слід листом, щоб його вітер не завіяв, піском не замів, — сказала Мелашка. — А може, ти оце підеш за ту діброву та й занесеш навіки свою любу розмову?

— Не бійся, Мелашко, я тебе не покину! Післязавтра виходь на вулицю. Я прийду, хоч маю пропасти. Прощай, моя мила, краща од золота, краща од сонця, — сказав Лаврін і поцілував Мелашку, наче впік її душу своїми гарячими устами.

Лаврін прийшов додому вже світом і ліг спати в повітці. Вже всі повставали, а Лавріна не було видно. Вже сонце високо підбилося угору. Батько знайшов Лавріна в повітці і не міг добудитися.

— Десь Лаврін блукав цілу ніч, — сказав Кайдаш жінці. — Ходить коло роботи, мов п'яний, і походя спить.

— На вулиці гуляв, — сказала Кайдашиха.

Минув день, минула ніч, а на другу ніч Лаврін знов майнув у Бієвці темної ночі при ясных зорях. Мелашка знов до його вийшла, і знов він вернувся світом додому, знов не виспався і так ізнемігся, що, без сорому казка, пішов по обіді в клуню, ліг у засторонку на соломі й спав до самого вечора.

— Занапастив себе парубок! — бідкався Кайдаш. — І де ти бродиш, де ти волочишся цілу ніч? — питав Лавріна батько.

— Там, де й ви волочилися, як були парубком, — сказав Лаврін.

Лаврін ходив у Бієвці до Мелашки через день і зовсім розледащів. Без Мелашки йому став світ немилий. Йому

стала немила мати, став немилий батько, стало погане село. Як тільки наставав вечір, як тільки висипали зорі на небі, його тягло в Бієвці. Він не зводив очей з тих гір та лісів за Россю, де стояли Бієвці.

— А що, жінко, настають жнива, а з нашого Лавріна не буде ніякої роботи,— говорив Кайдаш до жінки.— Ходить по садку, неначе напившись отрути.

— То, про мене, нехай жениться. Треба ж його колись одружити. Але де його брати собі невістку в нашому селі, коли вже ось маємо одну сатану в хаті. В цих Семигорах усі дівки тепер, мов чорти.

--- То оженимо його будлі-де: хіба нема більше сіл на світі,— сказав батько.

Мати пішла в садок, де під яблунею лежав Лаврін.

— Чого ти, сину, став такий смутний? Чи в тебе що болить, чи ти щось на думці маєш?

Лаврін мовчав, тільки рукою махнув. Його очі дивились у зелену гущавину з яблунь та черешень.

— Я оце говорила з батьком за тебе. Батько хоче тебе оженити. Посилай, сину, старостів до Катрі Головківни. Катря тиха дівчина й гарна, мов калина процвітає.

— Правда, що процвітає, як макуха під лавкою. Нема мені в Семигорах пари.

— А до кого ж ти ходиш на вулицю?

— Та я, мамо, ходжу на вулицю аж у Бієвці.

— Аж у Бієвці! — крикнула мати і в долоні плеснула.

— В Бієвці, мамо! Там набачив я дівчину! Брови чорні, очі карі — любо подивитися; личко, як калина, а як гляне, засміється, в мене серце в'яне.

— Та, про мене, шли старостів і в Бієвці... Чия ж вона дочка?

— Балашова. Її звать Мелашкою.

— Чи ти ж знаєш, що за люди ті Балаші? Чи ти ж знаєш Мелашчині норови? Стережися, сину, щоб не взяв такої, як Карпо.

— Як з нею не оженюся, то в Росі втоплюся,— сказав Лаврін і одвернув лице од матері.

— Чи робоча ж вона? Чи має що за душею її батько?

— А чом же? Балаш, здається, людина з достатками, але я в його скриню не лазив.

— То, про мене, посилай старостів і до Балашівни, а я з батьком поїду на розглядини та подивлюся і на твою милу, і на її батька-матір.

Лаврін так і зробив, як йому раяла мати: причепурився, взяв двох старостів та й пішов у Бієвці.

Балаш не сподівався так рано старостів до своєї дочки. Мелашка була дуже молода. Наставали жнива. Мелашка була потрібна в господі як робітниця. Балаш одказував старостам ні се ні те. Мелашка стояла коло печі й заливалась слізьми. Батько постеріг, чого Мелашка так пізно верталась з вулиці, і згодився на заручини. Мелашка втерла сльози рукавом і подала старостам рушники.

В неділю Кайдаш з Кайдашихою збирались їхати в Бієвці на розглядини до Балаша. Лаврін, веселий та щасливий, запрягав воли.

— Чи гарна ж, сину, хата в твоєї Мелашки? — питала мати в Лавріна.

— Ого-го! Ще й яка гарна! Здається, і в цілому селі кращої нема,— говорив Лаврін.

— Чи добрі ж хазяїни Балаші? Чи мають худобу? — питала мати.

— Та там такі робочі люди, що в нас у Семигорах і нема таких,— хвалив Лаврін, бо йому й справді Балаші здавались луччими од усіх людей на світі.

— В Бієвцях мене знають: я варила обід у попа, як він видавав заміж дочку. Я там у поповому дворі частувала всю громаду. О, там, моє серденько, є добрі хазяїни. У нас в Семигорах і справді таких нема,— говорила Кайдашиха.

Кайдашиха наділа тонку сорочку, зав'язалась гарною новою хусткою з торочками до самих плечей і понадівала всі хрести й дукачі, наділа нову юнку, нову білу свиту, ще й в жовті чоботи взулась.

«Треба гарненько убраться: мене знають усі Бієвці»,— думала Кайдашиха й загадала Лаврінові намостити на возі високо сіна, ще й заслати килимом.

Кайдашиха вгніздилась на весь віз, Кайдаш сів спереду й поганяв воли. Лаврін ішов за возом. Кайдашиха проїхала коло шинку, де стояла купа чоловіків, гордовито підняла голову й «добридень» людям не сказала.

— Ого-го, наша пані економша вилізла трохи не під небо! — загомоніли чоловіки.— Видно, що їде на розглядини.

Кайдашиха виставила навмисне напоказ громаді жовті нові сап'янці. Сонце грало на чоботях. Сап'янці жовтіли на всю вулицю.

— Йй-богу, підняла свиту зумисне вище колін та показує жовті сап'янці,— сміялись чоловіки.— Везе Кайдаш свою жінку, неначе на ярмарок на продаж.

Кайдаші переїхали греблю, виїхали на гору і вїхали в Бієвці. Кайдашиха обтерла білою хусточкою сап'янці і

гордовито дивилася навкруги: дивіться, мов, люди добрі, яка панія їде до вас у гості.

Чималі хати блищали між садками. Коло церкви стояла здорова хата з новими вікнами.

— Чи не тут живе Балаш? — спитала в сина Кайдашиха.

— Ні, мамо! Це дякова хата. Балаш живе трохи далі, — сказав Лаврін, показуючи вулицю, кудю треба було повертати.

Віз повернув поза церквою. В одному садку біліла здорова хата з мальованими одвірками та дверима.

— Мабуть, це Балашова хата, — говорила Кайдашиха.

— Ні, мамо, Балаш живе ген-ген на отому кутку, в яру, на Западинцях.

Вже вони минули село. Хат було видно дуже мало. Дорога спускалась з крутої гори в глибокий яр. У яру подекуди білили вбогі хати, неначе білі вівці.

— Оце, мамо, й Западинці, — сказав Лаврін, і його очі весело заблищали.

Кайдашиха насупилась. На Западинцях не видно було ні однієї хазяйської, доброї хати.

— Куди ж ти оце везеш нас? Здається, ми вже й село минули? — спитала мати.

— Встаньте, мамо, з воза, бо тут гора дуже крута, — сказав син.

Кайдашиха не встигла встати з воза. Воли розбіглись з крутого, як піч, горба. Кайдаш скочив з війя, побіг за волами, спиняв їх, бив пужалном по мордах, але важкі воли не могли здержати воза. Віз пхав їх ззаду, і вони поперли з усієї сили наниз. Кайдашиха вхопилась за полу драбки і трусилась, як у пропасниці. Віз натрапив колесами на горб і перекинувся. Кайдашиха викотилась з воза, неначе м'яч. Сіно вкрило її зверху. Воли потягли воза по долині.

— Тпру, сірий! Тпру, моругий, бодай ти сказився! — кричав Кайдаш і сам летів з гори з усієї сили, незгірше волів, а воли басували, мов коні, задерши голови, та тільки рогами крутили.

— Оце завіз мене в Западинці, бодай вони пропали! — кричала Кайдашиха на весь яр. — Трохи в'язів не скрутила.

Кайдашиха вкачалась у сіно та в нил і тільки обтрушувалась. Сіно почеплялось до червоних торочок на голові, поналазило за комір, в пазуху, заплуталось в хрестах та в дукачах. Пил набився їй у ніс, у вуха і навіть у рот. Вона розперезалась, витрушувала сіно з-за пазухи та

пирхкала, як кішка, що понюхала перцю. Полудрабок обшмульгав жовтий сап'янець і зробив смугу через усю халяву й передок.

— А бодай ці Западинці були запались, ніж мала я в них їхати! — лаялась Кайдашиха, витягаючи сіно з-за пазухи, висмикуючи його з голови.— Оце завітчалась сіном, як вівця рсп'ягами: каторжне сіно коле в спину, хоч спідницю скидай!

— Та тут хоч спідницю скинь та й по яру бігай! Ніхто не побачить, бо щось тут і хат не гурт видно,— сказав Кайдаш.

Лаврін помостив на віз сіно, заслав килимом. Кайдашиха зовсім очепурилась, сіла на віз та все лаяла Западинці.

Поїзд рушив далі. Яр закрутився на всі боки. Хат було видно все менше та менше. Хати були все бідніші.

— Та й крутяться каторжні Западинці, аж голова в мене вже крутиться! — гомоніла на возі Кайдашиха.— Де ж хата твоєї Мелашки? — питала вона в Лавріна.

— Ото третя од кінця,— сказав син.

Високі, зовсім голі гори стояли по обидва боки, як стіни. Зверху було видно невеличку смужку синього неба. В самому кінці було видно три убогі хатини.

— Оце завіз мене в якийсь вулик. Це не Западинці, а якийсь чортів мішок. Сюди тільки чортам збираться битись навкулачки, а не господарям їздити. То це ті твої здорові хати! Та тут, мабуть, живуть старці, а не хазяїни.

Віз під'їхав під ворота. Балашова хата була мала й стара, вона розсунулась, випнула задвіркову стіну і ніби присіла на одпочинок, неначе стара баба. На причілку хата була підперта двома стовпами, обмазаними білою глиною. Маленькі віконця ледве блищали.

Кайдашиха сиділа на возі й не хотіла злазити. Вона зовсім розсердилась. Лаврін одчинив старі ворітечка. Вони заторохтіли в його руках, неначе кістки сухих ребер. Кайдаш погнав воли в ворота. З-за хати вибігла суха собака, кудлата, як вівця, і занавкотіла на гостей. З хати вибігло п'ятеро невеличких дітей, а за ними вийшла з хати Балашиха в товстій сорочці, в убогій старій хустці на голові.

Кайдаш і Лаврін поздоровкались з Балашихою. З-за Балашихи з сіней виглянула Мелашка, мов квітка, блиснула чорними очима, нахнула рум'яним лицем і знов сховалась у хату. У Лавріна зомліло серце.

— Просимо якнайласкавіше до хати! — промовила Балашиха й поклонилась Кайдашисі.

Кайдашиха була сердита на Западинці, аж сопла. Вона

простягла з полудрабка жовті чоботи й показала їх Балашисі до самих колін.

З сіней вийшов Балаш, ще молодий чоловік, привітався до гостей, кланявся сватам і просив їх у хату.

Кайдашиха нахилила в низьких дверях голову, і для неї здалося, що вона влазить в якусь скриню в дірочку. Хатні двері були ще нижчі. Кайдашиха нагнулась і тільки що хотіла гордо підняти голову, та з усієї сили лусь тім'ям об одвірок!

Кайдашиха почувтила, що в неї на тім'ї вискочила гуля. Вона вхопилась за тім'я. Гуля заболіла так, неначе хто сунув у тім'я розпеченим залізом. У Кайдашихи виступили сльози на очах, защеміло коло серця, але вона мусила мовчати й терпіть.

«Ой, крикну! — думала Кайдашиха. — Ой, не видержу, заохая! Оце сором! Ой, вилаю в батька-матір і Лавріна, і цих поганих Балашів!» — думала вона й мусила зуби зціпити, щоб вдержати язика.

Малі діти зареготались. Кайдашиха мовчки кляла в батька, в матір і Бієвці, і Балашову хату. Вона полапала рукою тім'я — високий очіпок поламався й увігнувся. Кайдашиха стала шута, як безрога корова.

Балашиха попросила Кайдашиху за стіл. Кайдашиха глянула на убогу сім'ю, на убогу хату і не церемонилась; вона просто полізла за стіл і сіла на покуті, запишавшись та втираючи губи хусточкою.

Хата була дуже низька. Маленькі віконця були ніби сліпі. Через старі шибки, вкриті зеленими та червоними плямами, не видно було навіть неба. Стара лежанка з каміння неначе присіла й роз'їхалась. Каміння повипиналось з неї, неначе сухі ребра в худій шкапи. На полу в кутку стояла стара невеличка скриня. Стеля ввігнулась, а серед хати стояв тонкий побілений стовп: він підпирив сволок.

Кайдашиха гордим оком окинула хату і обернула голову до образів. Її червона, високо зав'язана хустка на голові придавила коліна святій Варварі на чималому образі. Вона одсунулась од образу й сіла проти вікна.

Малі діти поставали серед хати й повитріщали на Кайдашиху оченята. Коло дітей терлась кішка, обстрижена од голови до самого хвоста. Кайдашиха глянула на дітей, глянула на чорнобриве Мелашчине лице й трохи пом'яшала. Вона любила дітей.

— Чом ти, Лавріне, не сказав, що в моїх сватів є маленькі діти? Ото, який же ти! Я була б вам, діточки, привезла гостинця. В мене ж є й горішки, є мед і мак; була б спекла маківників, Ото, боже мій! — бідкалась Кайдашиха.

Діти пороззявляли роти. Горішки і маківники залоскотали у їх ротиках. Вони дивились на багату тітку і все ждали, що з-під поли от-от посипляться горішки, а з-за пазухи повискакують маківники.

— Оце, боже мій! Не взяла дітям пічогісінько. Натє ж вам хоч по шажку.

Кайдашиха витягла з пазухи хусточку, розв'язала вузол і роздала по шагу. Діти дивились на шаги й не знали, що з ними робити.

— Чи можна, мамо, їсти дзеню? — спитала маленька дівчинка і полизала язиком свою дзеню.

— Не бери, серце, в рот! Бе, пхе! — сказала Кайдашиха.

— Кака дзеня! Якби маківників, — сказав хлопчик.

— Мамо, хочу маківників! — зарепетувала дівчинка.

— Які в тітки жовті ноги, неначе в нашої зозулястої курки, — сказав голосно, але ніби про себе, старший хлопчик.

— Хто видав так говорити! Ось я тобі дам! Ідїть собі гуляти надвір, — сказала Балашиха й випровадила дітей з хати.

Балаш з Кайдашем посідали кінець стола і почали розмовляти за жито та пшеницю, за сіно та за ярину. Балашиха послала найстаршого хлопця в шинок по горілку.

— Оце, боже мій! Гарні гості, та не знаю, чим вас і вітати. Тепер петрівка⁶, такий важкий час, — бідкалась Балашиха.

— Адже ж, мамо, я принесла з лісу глечик суніць, — вихопилася Мелашка. — Зварім на полудень вареники з суніць та з полуниць.

— Одже ти, дочко, добре радиш, — сказала Балашиха. — Побіжи вибери свіжих огірочків та й заходжуйся коло вареників, а ми з свахою трошки побалакаємо.

Мелашка завешталась по хаті, зняла з кілків ночви, винесла в сіни й пішла в хижку за борошном.

Кайдашиха не зводила з неї очей. Мелашка була молоденька й невеличка на зріст, але проворна, жвава.

«Ну, невеличка поміч буде мені з такої невістки. Для неї ще б тільки на припічку кашу їсти», — думала Кайдашиха.

Хлопець приїс квартиру горілки. Балашиха накраяла хліба. Балаш почаствував гостей горілкою. Кайдаш вихилив чарку до дна, а Кайдашиха, по своєму звичаю, тільки губи вмочила й втерлась хусточкою. Вона взяла скибку хліба, щоб закусити. Хліб був чорний, як земля, глевкий

та несмачний. Кайдашиха через силу проковтнула шматочок. Хліб давив їй у горлі.

«Чи ці люди вбогі, чи Балашиха зовсім не хазяйка? Довго прийдеться мені вчити цю Мелашку,— подумала Кайдашиха і важко зітхнула.— Коли б хоч не була така сатана, як Мотря. І в Мотрі непогані брови, а за тими бровами ціла купа лиха».

— Погана в вас в Бієвцях горілка, неначе сироватка з перцем,— сказав Кайдаш, згадуючи ту чудову запіканку з червоним перцем, що він пив на розглядинах у Довбиша.

— Погана, бо іродів шинкар розводить водою,— промовив Балаш.— Бодай йому смерть така, як оця горілка.

— Так тільки смердить горілкою,— сказав Кайдаш.

Хазяїн почастував Кайдашиху. Кайдашиха багато приказувала, а мало випила.

«Ну, та й горда моя сваха! Тільки положе губи в чарці»,— подумала Балашиха.

Поки старі балакали та пили, Мелашка затопила в печі і поліпила вареники. Кайдашиха не зводила з неї очей та все скоса поглядала на чорні, неначе житні, вареники на ситі.

Незабаром і вареники поспіли. Балашиха одцідила їх на друшляк і подала на стіл.

— Вибачайте на цей раз, будьте ласкаві. До вареників нема меду,— сказала хазяйка.

— Та обійдемось, мое серденько, і без меду. Чи це житні, чи пшеничні вареники? — спитала Кайдашиха.

— Та це в нас така пшениця вродила,— сказала хазяйка,— не пшениця, а якась мішаниця з житом.

Кайдашиха полизала вареники, виїла полуниці, а тісто покинула на полумиску.

Полуднуючи, свахи зговорились, щоб зараз після Петра в першу неділю справити весілля. Лаврін пішов з Мелашкою в садок і не міг з нею наговоритися.

— Якби батько не оддав мене за тебе, то я б сама собі смерть заподіяла,— говорила Мелашка до Лавріна.

— Чи не буде, Мелашко, тобі скучно за Бієвцями? — спитав Лаврін.

— Там мені буде веселенько, де ти будеш зо мною, мое серденько,— сказала Мелашка.

Балашиха вийшла й покликала Лавріна й Мелашку полуднувать. Балаш почастував їх з своїх рук і налив чарку Кайдашисі. Кайдашиха взяла чарку в руки, і хоч була сердита, але таки не вдержалась і розпустила на всю хату мед своїм язиком.

— Будь же, дочко, здорова, як риба; гожа, як рожа; весела, як весна, робоча, як бджола, а багата, як свята земля! Дай тобі, боже, спішно робити; щоб твої думки були повні, як криниця водою, щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом. Дай вам, боже, і з роси, і з води; нехай ваше життя буде між солодкими медами, між пахучими квітками.

Кайдашиха таки випила чарку, хоч і скривилась, як середа на п'ятницю. Мелашчина краса таки розв'язала їй язик й витягла з його меду цілий вулик.

Кайдаші надвечір розпрощались з новими сватами і поїхали додому.

— Горді наші свати, нема що казати,— сказала Балашиха.— Не знаю, чи добре тобі, дочко, буде в цієї чепуристої свекруху,— промовила вона до Мелашки.

Нешвидкою ступою потяглися Кайдашеві воли вздовж Западинців. Кайдашиха сиділа високо на возі і вже поховала свої жовті сап'янці, прикривши їх свитою. Лаврін ішов осторонь коло воза.

— Ой, поганяй швидше воли! — крикнула Кайдашиха на чоловіка.— Коли б завидна вилізти з цього каторжного вулика. Буду пам'ятати, коли їздила на ці Западинці. Не заманите мене сюди й калачем. Поробили двері, нічого сказати! Трохи собі голови не знесла, а на очіпку зробила собі правдиві Западинці.

— Зате ж, мамо, в вас на голові, мабуть, набігли цілі Семигорн. Чи велика, мамо, моргуля на голові? — спитав насмішкувато Лаврін.

— Моргуля! Твоя теща правдива моргуля. Хліба не вміє доброго спекти. Набралася лиха, поки вивчила багачку Мотрю, а за цією невісткою наберуся три копи лиха, ще й з верхом. Мотря пригнала в двір стрижену ягницю, а твоя Мелашка, мабуть, прижене оту стрижену кішку.

Кайдашиха лаялась та все подивлялась набік, чи часом не вглядить де знайомих людей. Їй здавалось, що проти неї назустріч вийде вся бієвська громада з головою на чолі.

— Поганяй-бо швидше! Може, забіжу на часок до попаді та хоч пополудню гаразд, та досхочу нап'юся наливки. Я в тутешньої попаді, як у себе вдома.

Воли виїхали на гору. Коло попового двору Кайдашиха встала й пішла в двір.

— Та не баріться, мамо, не залежуйте довго на пухових подушках,— гукнув матері вслід Лаврін.

— Гляди, лиш, побачимо, яких пухових подушок наведе твоя Мелашка,— обізвалась Кайдашиха, обтираючи хусткою чоботи.

— Хоч між дровами, аби з чорними бровами! — сказав Лаврін.— Хоч під лавкою, аби з гарною панянкою.

— Побачиш, краси на тарілці не краять! Чорними бровами не нап'єшся й не наїсися,— сказала Кайдашиха й пішла в двір.

— І на чортового батька їй здались ті попаді! Хочеться ж дражнити попових собак! — бубонів собі під ніс Кайдаш.

Вже сонце зайшло, вже надворі смеркалось, а Кайдашиха сиділа та щebetала в попаді. Воли стояли, похиливши голови. Лаврін сперся на тині і думу думав. Кайдаш заснув, простягнувшись на возі.

Забрехали собаки в дворі. Кайдашиха вийшла з хати весела, неначе прийшла з церкви.

— От хто мене вітав! Не так, як Балашиха. І, господи! Не знали, де й посадити мене. Частувала мене матушка і чаєм, і горілкою, і наливкою,— хвалилася Кайдашиха й тим трохи примирилась з Западинцями.

Через тиждень Лаврін повінчався з Мелашкою і привіз її в батькову хату.

VI

Тиждень прожила Мелашка в свекровій хаті, як у раю. Після вбогої батькової хати вона ніби ввійшла в панські покої. Кайдашева хата була просторна, з чималими ясними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на стінах та на образах. І зелений садок, і маленька пасіка в садку під горою, і криниця під грушею, і левада, і зелена діброва на горах, і розмова з Лавріном за пасікою — все ніби завітчало свекрову хату квітками та залило пахощами. Тиждень минув, як одна година.

Мелашка ніби не бачила, як п'яний свекор лаявся з свекрухою, ніби не чула, як свекруха одразу обсипала її неласкавими словами.

Кайдашиха привітала старшу невістку перше солодкими медовими словами, а потім уже дала їй покуштувати полину. З Мелашкою вона обійшлась інакше: вона одразу почастувала її полином. Вона не злюбила Мелашчиних батьків і як тільки бралась за тім'я, то згадувала Западинці і свої розглядини в Балашів. Мелашка була молода, незугарна до важкої роботи, а Кайдашисі дуже бажалось на старість полежати та одпочить.

Тільки тиждень після весілля Кайдашиха змовчувала та скося поглядала на Мелашку, показуючи їй роботу. На другий тиждень вона вже лаяла невістку і глузувала з неї.

Одного дня ще вдосвіта Кайдашиха збудила Мелашку і загадала їй місить діжу, а сама поралась коло печі. Мелашка влізла руками в діжу і ніяк не могла вимішати тіста з самого дна: діжа була здорова, а вона сама була невеличка на зріст і не могла дістать руками до дна.

— Лавріне! Підстав своїй жінці під ноги стільчика, бач, не дістане руками й до половини діжі.

Лаврін узяв маленького стільчика і підставив Мелашці під ноги. Мелашка вилізла на стільчик і, запнувшись білою фантиною, неначе боролася з здоровою діжою, тикаючи в тісто маленькими кулачками та тонкими руками. Лаврін не зводив очей з Мелашки і милувався, як вона проворно орудувала руками, як стільчик хитався під ногами. В неї на лобі виступив піт.

— Лавріне! Втри жінці піт з лоба, а то ще в діжу капає,— знов сказала сердито Кайдашиха.

Лаврін обтер своїм рукавом гарячого Мелашчиного лоба. Мелашка, як дитина, глянула на його темними очима й осміхнулась. Свекрушин докір полетів проз її вуха й не зачепив душі.

— Лавріне! — знов гукнула Кайдашиха.— Утри лиш носа своїй жінці. Он, бач, дядьки з носа виглядають,— вже кепкувала свекруха, дивлячись на дитячі Мелашчині руки.

Мелашка осміхнулась, але якось жалібно глянула на Лавріна, вона неначе не дочула свекрушиного слова, хоч розкуштувала полин.

Лаврін мовчав і тільки глянув на матір.

В хату ввійшов Кайдаш. Він виголодався за роботою і почав гримати, що Кайдашиха опізналась з хлібом.

— Опізналась. Чому пак не опізнитись, коли понабирали в хату невісток з Западінців. Коли з Довбишами не могла увинутись, а з Балашами й потім... Он бабляється з діжею од самого ранку, неначе дитина пічки копає.

Кайдашиха заглянула в діжу. Тісто було зовсім невимішане: на йому було видно бульбашки, неначе горіхи.

— Геть вилазь з діжі, бо сьогодні не будемо обідать! — крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка витягла з діжі руки в тісті, скочила з стільчика й стала серед хати. В неї на лобі блищали здорові краплі поту. Кайдашиха помила по лікті руки й кинулась з злістю на діжу, як на свого ворога. Тісто в діжі аж запищало і неначе заплямкало губами під її руками. Мелаш-

ка знала, що не вгодила свекрусі, і стояла ні в сих ні в тих серед хати та дивилась на замазані руки.

— Чого ти стоїш, ніби сьогодні привезена? Он зосталось тіста на руках на цілий хліб. Пообшкрібай пожем тісто в діжу та порайся коло печі.

Мелашка зітхала. Вона почувтила, що рідна мати і б'є, та не болить, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками.

Мелашка мила руки, але руки в тісті не швидко обмивались.

— Чого ти там бабляєшся? Мій хутчій руки, бо приїде батько вдруге до хати, то він нам поб'є спину! — вже крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка затріпала рученятами, неначе пташка крилами. Ще й гаразд не обмила тіста на руках, обтерла їх сяк-так рушником і кинулась вимішувати лемішку. Вона сіла долі, поставила в колінах горщик, обвернутий ганчіркою, і, хапаючись, так повернула кописткою в горшку, що вона зав'язла в густій лемішці, хруснула й переломилась.

— Ой боже мій, з цим недбайлом! — крикнула Кайдашиха, глянувши на Мелашку.— Тепер, про мене, стромляй руку в лемішку та й мішай.

В Мелашки затрусилась руки. Вона вхопила ложку і почала вимішувати лемішку ложкою.

— Мати твоя, мабуть, вимішувала лемішку ложкою та й тебе навчила! — крикнула з злістю Кайдашиха.

Мелашку здавило в горлі. Вона заплакала.

Тільки що Кайдашиха виплескала хліб, а Мелашка посаджала, посипаючи лопату межисіткою, голодний Кайдаш знов увійшов у хату і почав лаяти жінку й невістку.

— Якого ви недовірка вдвох робите, що в вас і досі обід не готовий! — крикнув Кайдаш на всю хату.— Піди, Мелашко, до Мотрі та позич хліба на обід.

Тільки що Мелашка ступила на поріг, Кайдашиха крикнула так, наче на неї хто линув кип'ятком:

— Не йди до Мотрі позичати хліба, бо ноги рогачем поперебиваю! В неї снігу зимою не дістанеш.

В Карповій противній хаті двері були одчинені. Мотря почувла ці слова.

— Як тільки котра з вас ступить на мій поріг, то я вам обом поперебиваю ноги оцією кочергою! — крикнула Мотря з свого порога і показала кочергу.— Сплять до обіду та ще мене й судять: судить вже Мелашку, а мене не зачіпайте.

Мотря причинила свої двері, аж горище загуло. Мелашка побігла до сусіди позичати хліба на обід.

Мелашка позичила хліба і верталась через свій садок. Вона вгляділа в садку Лавріна.

— Зобіжає тебе, моє серце, мати,— сказав Лаврін і неначе закрасив материну лайку своїми ласкавими словами.

— Дарма, що мати лає, аби ти мене тишив своїми очима,— сказала Мелашка, глянувши Лаврінові в самі сині очі.

Йшла вона за хлібом, садок неначе пов'яв для неї й листя пожовкло, а як верталася назад, глянула милому в вічі, і для неї знов ніби садок розвився й зазеленів, і сонце весело на йому заграло.

І знов в Кайдашевій хаті почалася колотнеча. Кайдашиха почала свариться й стала дуже лайлива та опришкувата. Вона нападалась на Мелашку сливе кожного дня, точила її, як вода камінь. Мотря не любила Мелашки і все чогось підкопувалась під неї, мов річка під крутий берег. Мелашка жила з Кайдашихою в одній хаті, а через Кайдашиху Мотря була недобра й до Мелашки.

Настали жнива. Кайдашиха запрягла Мелашку до роботи, як у віз. Мелашка вже нудилась за Бієвцями, за батьком, за своєю доброю матір'ю. Вона просилась в свекрухи в гості до батька, свекруха її не пустила. Кожної неділі просилась Мелашка в гості, і кожної неділі Кайдашиха знаходила для неї роботу. Мелашка зажурилась.

— Чого ти, Мелашко, журишся, аж з лица спала? — питає у неї чоловік.

— Скучила за матір'ю. Вже й жнива минають, а я ні разу не була в матінки в гостях. Цієї ночі мені снилось, що я стала зозулею та й полетіла в Бієвці. Прилітаю в батьків садок та й сіла на вишні. Батько неначе виходить в садок та й просить мене до хати. Я влітаю в хату, дивлюсь, а моя мати лежить на лаві мертва, заверчена наміткою, укрита чорним сукном, згорнула руки на грудях і жалібно дивиться на мене.

— Коли мати не пускає, то я попрошу батька. Вижнемо ярину, то, може, й підемо в гості.

— Проси, Лавріне, батька, бо я з нудьги не знаю, де дітись. Шумить діброва на горі та тільки жалю мені завдає. Щовечора дивлюся на заросянські гори, щовечора пориває мою душу! Якби я мала крила, я б, здається, зараз одвідала свою пеньку. Така нудьга мене бере, що, здається, якби я зозулею летіла, то ліси б посушила своєю нудьгою, крилами садки поламала б, степи попалила б своїми сухотами і зелені луги сльозами залила.

Молода молодиця залилась сльозами, як мала дитина.

Лаврінові стало жаль молодій жінки. Він пригорнув її до себе, вговорював ласкавими словами.

— Здається мені, що до моєї матінки й дорога терном та колючою ожиною заросла,— сказала Мелашка.

Лаврін таки впросив батька, а батько почав вговорювати Кайдашиху. Кайдашиха пустила невістку до родини, а сама таки не поїхала. Навіть попадині пухові подушки та наливка не заманили її на Западинці. Кайдашиха вговорювала поїхати до сватів Кайдаша. Кайдаш не схотів, бо в Бієвцях була недобра горілка.

— Візьми ж, Мелашко, паляницю батькові, а дітям я передам гостинця; ось бач, яка паляниця! На Западинцях, мабуть, і не бачили таких паляниць, не тільки що не їли,— сказала Кайдашиха, подаючи Мелашці пухку паляницю.

Мелашка взяла паляницю в руки. Паляниця, через свекрушин докір, стала для неї важка, як камінь.

Лаврін пішов з Мелашкою в Бієвці.

Тільки що Мелашка ступила на батьків поріг, та й залилась дрібними сльозами, впавши матері на груди.

— Я думала, дочко, що ти вже од нас одцуралась. Ждала я тебе в гості, в вікна виглядала, та вже й перестала.

— Не пускав нас батько, не пускала й мати,— сказав Лаврін,— в жнива було дуже багато роботи.

— Чого ж це ти, дочко, так розплакалась? Мабуть, дуже нудилась за Бієвцями та за нами,— говорила мати,— привикай, серце, до чужого села та до нової рідні. Адже ж люди якось звикають. Недурно ж кажуть: дівка, як верба: де посади, то прийметься.

— Не так легко, мамо, прийнятись,— говорила Мелашка,— коли посадили ніби на гарячому піску.

Мати задумалась: вона догадалась, який то був гарячий пісок.

— У нас була, як рожа цвіла, а тепер така стала, як квітка в'яла,— сказала Балашиха словами пісні, роздивляючись на свою дочку.— Чого ти, дочко, зблідла та неначе пилом припала? І голос твій став такий тихий та смутний.

— Нема мені од чого цвісти. Якби не Лаврін, то я б, здається, ладна й до вас вернутись.

— Не можна, дочко! Зав'язала голівоньку, не розв'яжеш довіку,— сказала Балашиха, осміхаючись через сльози.

Матері все здавалось, що Мелашка нудиться за Бієвцями, що вона ще дуже молода й жалкує за дівочкою красою та за чорною косою. Вона не думала, що Мелашці було важко в свекрухи.

— Звикай, серце! Як я вийшла заміж за твого батька, то й я плакала, а далі звикла. Така вже жіноча доля.

Мелашка обцілювала маленьких братів і сестер, розв'язала хустку з гостинцями. Діти вкрили хустку, як мухи мед, а в тій хустині було всякого добра: і горіхи з насінням, і груші, й яблука, ще й медяники. Діти аж плескали в долоні та щebetали на всю хату.

Балашиха застелила стіл скатертею, поставила пляшку з горілкою. Балаш частував зятя, а Мелашка з матір'ю пішла в садок, жалілась на свекруху й свекра, виплакала всі сльози, що зібрались за всі жнива, і полила ними материн садок. Мати стояла під вишнею й собі плакала.

— Я тижня не пробула в свекрухи і вже сльозами облилася,— говорила Мелашка.— Якби Лаврін не оступався за мною, то вони б мене з'їли. А збоку через сіни живе Карпова Мотря, наче люта змія, не сприяє мені через свекруху. Заскубуть, заклюють вони мене, мамо, як лихі шуляки голубку.

— То ти, дочко, не потурай свекрусі. Адже Мотря не мовчить, то й ти не мовчи.

— Коли, мамо, кругом мене все чужі люди, чужий рід, чуже село. Я одна, як билина в полі, а вони всі на мене, як вітер на билину.

Поплакала Мелашка з матір'ю в садку, ввійшла в хату, сіла за стіл полуднувать і не полуднувала.

«Якби мені перекликають сюди Лавріна, я б навіки зосталась у матері!»,— думала Мелашка, поглядаючи на убогу хатину.

Мелашка посиділа в батьків до вечора, пішла до сусід, побачилась з сусідами, наговорила і вже смерком розпрощалась з ріднею. Перейшла вона двір до воріт і стежку облила слізьми. Йшла вона долиною да все оглядалась назад на батькову хату; вийшла на гору, ще раз подивилась на вишневий садочок.

«Прощай, мій спокою! Мій віночку, вишневий батьків садочку!»— подумала Мелашка і пішла селом додому з Лавріном.

Вже вночі пізенько вони прийшли додому.

«Потривай же, Мотре, замітала я сіни, виносила і своє й твоє сміття, а завтра не винесу,— думала Мелашка, згадуючи напутіння своєї матері,— нехай вже лає мати, а то й вона кричить».

Другого дня Мелашка вимела свою хату і половину сіней, неначе мотузком одміряла.

— Як вимела рівненько! Чи не поясом міряла сіни?— питала Мотря в Мелашки.

— А хоч би й поясом, що тобі до того! Не буду мести твоєї половини сіней та виносить твого сміття,— сказала Мелашка.

— А хіба ж ти не міряла сіней мотузком, як мазала діл та стіни? — обізвалась Кайдашиха. — Мірєте ви, бо-дай вже міряла вас лиха година!

Од того часу Мелашка знайшла собі ще одного ворога. Мотря не давала їй перейти сіни: вона була сердита на Мелашку за те прокляте сміття. Од того часу в хаті гризла Мелашку свекруха, в сінях та надворі стерегла її Мотря.

Настала зима, настав важкий час для Мелашки. Кайдашиха напосілась на неї, як лиха доля: сама спала до-схочу, робила легку роботу, а всю важку роботу скидала на Мелашку, наче на свою наймичку. Молода Мелашка, вкинута в чуже село, між чужі люди, не сміла нічого говорити проти свекрухи і мовчки робила все, що загадувала свекруха. Вона була тільки тоді щаслива, як одпрошувалась в гості до батька, та й те траплялось дуже рідко. Старий Кайдаш пив у шинку, приходив п'яний додому і зганяв злість більш на невістці, ніж на своїй жінці. Мотря не пропускала Мелашки через сіни і зачіпала її ущипливими словами. Лаврін оступався за нею та й годі сказав.

Настав страсний тиждень. В великий понеділок до Кайдашів зайшла баба Палажка Солов'їха. Вона була дуже богомольна і щороку їла паску в Києві в Лаврі. І тепер вона збиралася в Київ, але самій іти до Києва було невесело, а ще до того вона трохи боялась сама виряджати-сь в далеку дорогу. В неї була думка підмовить самого Кайдаша, бо з чоловіком у дорозі все-таки бабі безпечніше.

— Помагайбі вам! Поздоровляю вас з великим понеділком,— промовила Палажка.

— Спасибі, будь і ти здорова,— одказала Кайдашиха,— сідай, Палажко, в нашій хаті.

Палажка сіла на лаві й скорчилась в три погібелі. Вона за великий піст так спостилась, що в неї тільки очі блищали.

— Чи підеш, Палажко, і цього року до Києва? — спитала Кайдашиха.

— Як господь pomoже та сподобить, то чом би й не піти. З'їла я двадцять пасок у Києві, то, може, бог pomoже з'їсти і двадцять першу. Стара Головчиха зохотилась іти зо мною, та, може, хто із вас піде з нами, бо як з хати піде їсти паску в Київ хоч одна людина, то бог благословить усю сім'ю і на хліб буде поліття. А як хто їстиме щороку

в Києві паску, та ще й умре на великоднім тижні, той піде просто в рай, бо на великоднім тижні царських врат не зачиняють і в церкві, і в раю; душа через царські врата так і полетить просто в рай.

Палажка оберталась до Кайдаша. Вона знала, що він богобоящий.

— А хто постить дванадцять п'ятниць на рік, той не піде просто в рай? Чи не чула ти, Палажко, чого про те на печерах або в Лаврі? — спитав Кайдаш.

— Ні,— сказала з повагом Палажка,— хто постить у ті п'ятниці та носить при собі сон богородиці, то не буде в воді потопати, в огні горіти, од наглої смерті помирати, а в рай просто не піде. А хто піде в Єрусалим, або щороку в Києві в Лаврі паску їстиме, або вмре на самий великдень, той спасеться, того душу янголи понесуть просто до бога.

Мелашка слухала, і в неї робота випала з рук.

— Треба в Києві на великому тижні висповідатись, в чистий четвер одговіться, треба молебень на печерах найняти, на часточку дати, на святі мощі по шагу покласти, то тоді господь і помилує нас,— навчала баба Палажка, піднявши вгору палець.— А хто купить мира од мироточивих голів або оливи з лампад над святою Варварою та буде мазать собі очі та лоб, в того ніколи не болітимуть очі й голова. Я знаю в Києві всі мощі, всі церкви. Оце як ходжу по печерах та по церквах, то за мною іде слідом сотня або й друга людей, а я всім розказую, в якій церкві які мощі, показую, де лежить пір'я з архангела Гавриїла в паняньському монастирі, де стоїть молоко богородиці, де святий Миколай притиснув до стіни своїм образом злодія, як той хотів обікрасти церкву.

— Невже притиснув? — спитала Мелашка, розплющивши широко очі.

— Авжеж притиснув, ще й рукою ухопив та й держав, доки ченці з усього Києва не походились. А од образа пішов світ на всю церкву, неначе од сонця. Ченці думали, ще в церкві пожежа, та й позбігались. Коли глянуть на те чудо, та мерщій на себе ризи, та зараз вдарили в дзвони, та позабирали в руки свічки, та давай перед Миколаєм править та молитись. Тоді образ і пустив злодія. А той злодій зараз постригся в ченці та й став святим.

В хаті всі слухали Палажчину розмову. Молодиці позгортували руки та важко зітхали, приказуючи:

— Ой боже наш, боже наш!

— А я оце як прийду до того Миколая, та як почну розказувати, то мене люди обступлять та й слухають, та

аж шапки поздіймають та хрестяться. Я знаю і де гроші коло образів класти, а де гроші черницям та ченцям просто в руки давати. А за мною люди так і валять валкою, а я їх воджу од Военного Миколая до Десятинного, од Десятинного Миколая до Доброго, од Доброго Миколая до Малеого, а далі до Мокрого Миколая, а потім до Притиского Миколая.

— Ой пустіть мене, мамо, в Київ з бабою! — просилася Мелашка. — Я й зросла, а в Києві не була. Мене й господь не помилує на тому світі.

— А церкви там усе з золотими верхами. В печерах лежить дванадцять братів, що будували лаврську дзвіницю. Кажуть, що як будували, то вона все входила в землю, а однієї ночі вийшла вся з землі. Од того часу всі брати постриглись в ченці. Господи, скільки я переводила людей на самий верх дзвіниці до великих дзвонів!

— Ой, пустіть мене, матінко! Здається, вмру, як не піду в Київ. Чи то правда, що там є такий лев, що з рота вода тече?

— Авжеж є: а на левові сидить святий Самсон та щелепи йому роздирає. Як піймав його на Подолі коло Дніпра, як роздер щелепи, та й сам каменем став, і лев каменем став, а в лева з рота вода потекла. Та якого там дива нема! Якби розказувать за все, то не то що дня було б мало, — тижня мало! — говорила Палажка й підвела очі до образів, підняла обидві руки вгору, ще й пальці розчепірила. — Там на Андреївській горі під престолом є джерело, а в те джерело щороку забивають віз вовни. Як тільки покажеться зверху роса, то зараз знов запихають туди віз вовни, бо якби полилась з того джерела вода, то весь світ залила б. Я сама чула, як янголи бовтають воду під престолом. Ой господи! Помилуй нас, грішних! — сказала Палажка і зітхнула на всю хату.

Старий Кайдаш сидів, похиливши голову, а Мелашка плакала.

— Піду я з бабою до Києва та одговіюсь в Лаврі. Як не пустите мене, то я, здається, вмру, — сказала Мелашка.

— Авжеж, Марусе, пусти невістку, бо як не пустиш, то буде тобі великий гріх од бога, — навчала Палажка, тикаючи пальцем на образи.

— Та коли ж на великому тижні багато роботи, — обізначалась Кайдашиха.

— Я, мамо, ладна день і ніч не спати, пороблю вам усю роботу та й піду, — просилась Мелашка, втираючи сльози.

— Та, про мене, йди та й за нас подаси на часточку,— сказав Кайдаш.— Пішов би й я, та настає чоловіча робота на полі.

— А коли, дочко, думаєш іти, то спечи собі святу пасочку та калач, та вкинь у торбу крашанок, та кільце ковбаски, та шматочок сала, щоб розговітись свяченим у Лаврі, то тебе господь простить і помилує,— навчала Палажка.— А я вже тобі дорогу скрізь покажу, як по-писаному. Мене всі прочани знають з усього світу, я їм усім даю привід у Києві. В Києві вони всі ходять за мною, не наче вівці за пастухом.

Баба Палажка розпрощалась і пішла з хати. Кайдашиха вчинила тісто й спекла Мелашці маленьку паску. Баба Палажка назбирала по селі десять бабів і другого дня зайшла за Мелашкою. В Палажчиній торбі була й паска, і чималий калач, і сало, і сіль, і навіть крашанки. Вона кланялась кожному в хаті й просила простити її гріхи. Прочани пішли до Києва.

— Та не барися, дочко, вертайся додому! — наказувала Кайдашиха невістці, стоячи за ворітьми.

— Як господь не прийме нас до себе, то й вернемось,— говорила Палажка, кланяючись до дзвіниці трохи не до самої землі.

Йдучи селом, Палажка заходила в декотрі хати, щоб попрощатися з тими молодлицями, з котрими вона лаялась; але як вона лаялась з цілим селом, то для неї довелось сливе не минати ні одної хати і ходити з хати в хату, як ходить піп з молитвою.

Прочани йшли день, упросились в одному селі на ніч до добрих людей, переночували й раненько знов пішли в дорогу. Мелашка неначе на світ народилась: її не допікала тут ні свекруха, ні свекор, ні Мотря. Понад дорогою зеленіли молоді жита, синіли далекі гори та могили. Надворі було тепло й ясно. Мелашка ніби набиралася здоров'я на волі.

Вже звернуло з півдня. По один бік дороги була чимала гора, а на горі могила. Баба Палажка повела молодлиць на ту могилу. З тієї могили вже було видно Київ з церквами та дзвіницями. Тієї могили прочани не минали ніколи.

Палажка вийшла на могилу, впала навколішки й почала молитись. З могили було видно на горах високі дзвіниці, церкви з золотими верхами. Кругом Києва в долині зеленів густий ліс, синів за Дніпром, ніби повитий сизим туманом, бір, а між соснами подекуди блищали широкі плеса розлитого Дніпра. В лісі блищали золоті хрести мо-

настирів, неначе дорогі камінці, розкидані зверху на бору. Сонце світило на київські гори; золоті верхи сяли й неначе горіли. Баба Палажка припала до землі головою, а за нею й молодиці почали бити поклони.

Палажка встала і, піднявши руки вгору, почала розказувать прочанам:

— Онде велика лаврська дзвіниця, а ото коло неї сама Лавра, а то далі свята Софія, а то свята Варвара,— говорила вона.

Мологиці водили очима слідком за її рукою, а Мелашка стояла, мов кам'яна. Ті золоті верхи та білі дзвіниці здавалися для неї якоюсь дивною казкою. Вона вперше йшла до Києва. Прочани перейшли бір і прийшли на заставу. На заставі стояла черничка й причепилась до їх:

— Спасайтеся, люди добрі! Нехай вас господь спасеть і помилує. Йдіть говіти в наш монастир на Подолі до святого Фрола й Лавра. У нас більше мощей, ніж у других монастирях; у нас є частка младенця, убитого Іродом, є риза христова і кров з христових ран, і пір'я архангела Гавриїла, й молоко богородиці.

Прочани прибували до застави сотнями. Черниця намовляла й заманювала їх до свого монастиря. Сотня прочан пішла за нею. На других заставах так само стояли черниці й затягали до себе богомольців.

Баба Палажка не послухала черниці. Вона гордовито одказала, що вже йде в Київ їсти двадцять першу паску й знає всі церкви й монастирі.

Надвечір Палажка привела прочан у Лавру.

— Чи тут той лев, що з рота в його тече вода? — спитала Мелашка.

— Де там тобі тут! — гордовито сказала Палажка. — Покажу тобі й лева, а це, бач, велика дзвіниця, а оце Лавра; тут лежать мощі святого Феодосія...

Мелашка глянула на дзвіницю і трохи злякалась. Для неї чогось здавалось, що дзвіниця впаде на неї й розчавить її.

Прочани пішли в церкву. В великій лаврській церкві йшла одправа. То було саме на страсть в чистий четвер. Вся велика церква ніби палала свічками і була набита народом. По церкві неначе розливалось огняне море, заливало закутки, йшло поза стовпами, переходило на стіни, спалахнуло на високому іконостасі до самої бані, розтопило на щире золото іконостас і повисло під банями огняними краплями на панікадилах. Після кожної евангелії дзвонили в дзвони. Серед церкви виходили ченці, ставали півкругом і співали страсні пісні.

Палажка й Мелашка посвітили свої свічки й впали навколішки. Сорок душ ченців у чорних клобуках співали серед церкви такі жалібні пісні, неначе хотіли виплакати в піснях всесвітнє горе. То був не жаль, не плач горя, а якийсь слізний крик, якесь море сліз, що зливалось тисячі літ, і злилось докучи, і полилось піснями з грудей. Здається, в тому морі сліз текли ріки народного горя од самого початку світу, горя од холоду й голоду, од меча, од огню, од татар, од царів, од панів, од жидів, од дужого й багатого, од дикого звіра...

Якось надзвичайна туга лилася слізьми з тих давніх лаврських пісень, складених сотні літ... і Палажку, і Мелашку здавило за серце. В тих сльозах співу ніби текли ріки їх власних сліз од їх бідності, од панщини, од московських та польських закуцій, од давнього польського ярма, од жидівського здирства... Палажка плакала, аж ридала, Мелашка ніби почула в тих піснях, впізнала своє горе в свекрушиній хаті і залилась слізьми.

— Рятуй мене, боже! Рятуй, бо я, молода, загину! — молилася Мелашка, стоячи навколішки коло Палажки й заливаючись слізьми.

Вони вийшли з церкви. Надворі була північ. З церкви висипала сила народу. Коло Лаври була гостиниця тільки для панів. Весь народ покотом ліг кругом церкви на кам'яних плитах. Багата Лавра не спромоглася поставити гостиницю для народу, хоч забагатіла народними грішми.

Виспнали зорі на небі. Мелашка не могла заснути. В неї над головою ніби висіла дзвіниця, а в вікна виглядали здорові дзвони. Вона й дивувалась, і боялась тих дзвонів та все розпитувала в Палажки про печери, про святих в печерах, за лева та про пір'я з архангела Гавриїла. Для неї так хотілось побачити всі дива, що вона не почувала, як у неї боліли ноги, нили коліна.

На другий день баба Палажка повела молодиць по церквах. До неї пристало ще з п'ятдесят молодиць. Всі вони йшли за нею, наче сліпці за поводитарем. Палажка водила їх од одної церкви до другої, так що прочани погубили лік церквам. Прочани прийшли в Софію. Серед церкви на амвоні стояв митрополітанський стілець з червоною подушкою. Один дзвонар поклав на ту подушку образок, поставив олив'яну тарілку, вдарив поклону й поклав на тарілку шага. Баба Палажка й собі вдарила перед стільцем три поклони, поцілувала образок й кинула на тарілку шага. За нею посипались молодиці. Посипались

п'ятаки на тарілку. Дзвонар зібрав з тарілки гроші й сховав собі в кишеню.

— Святий сидів на цьому стільці! Йдіть цілуйте образ та кладіть по шагу,— говорила баба Палажка до молодиць.

З Софії Палажка повела прочан до Михайлівського монастиря й найняла молебень святій Варварі. За нею слідком і другі молодиці клали гроші на молебень. Од Варвари Палажка повела їх до святого Андрія, а звідтіль на Поділ у панянський Фроловський монастир.

— Наймайте молебень святому Флору й Лавру! — шептала черниця молодицям.— Жертвуйте на святі мощі, а гроші давайте мені до рук.

Деякі молодиці оддали гроші черниці в руки. Черниця сховала їх десь під свою чорну рясу.

— Чи показують ризу господню та пір'я з архангела Гавриїла? — спитала баба Палажка.

— Од пір'я ключі у матушки ігуменії. Ви не сподобитесь його сьогодні бачити, а ризу господню я вам покажу.

Черниця повела бабів за колони, зняла з однієї срібної домовини з мощами червоне покривало. Під ним було друге — дороге, все золоте, з золотими китицями.

— Спасайтеся! Прикладайтесь до господньої ризи! — говорила черниця плаксивим голосом.— В цій ризи Христа жиди мучили.

Баба Палажка впала навколішки, залилась слізьми й поцілувала кінчик золотого покривала. Мелашку взяв якийсь страх, як вона доторкнулась губами до золота та до оксамиту.

Для неї здалося, що вона бачить самого Христа й цілує його одіжку. Всі молодиці плакали та втирали сльози, а черниця плаксивим голосом розмальовувала, як жиди Христа мучили, як накладали на голову терновий вінець, як били вірьовками і розпинали на хресті. Богомольці кидали на ризу гроші, а черниця забирала і ховала їх десь під рясою та все поглядала на двері, щоб часом не надійшла мати ігуменя.

В велику п'ятницю Палажка повела прочан на Поділ. Прочани заночували в Братському монастирі. Утреня мала початись в третій годині опівночі. Богомольці зібрались лягти спати покотом на траві під липами просто чернечих келій. З одних дверей келії за богомольцями слідив очима один чернець, молодий, здоровий та повновидий, з довгою чорною бородою. Він набачив у церкві Мелашку. Її краса так вразила його, що він не міг одірвати од неї очей. Він

вийшов слідком за нею з церкви, підглядів, як вона сіла з богомольцями під липами полуднувати, і все стояв на дверях, доки смерклося надворі і богомольці полягали рядом на траві. Він нагледів, що Мелашка лягла другою од краю і пішов у свою келію.

З самого краю коло Мелашки лягла баба Палажка і ніби стерегла своє стадо, як добрий пастир. Але одна семигорська молодиця десь спізнилась, прийшла до гурту і лягла спати коло баби Палажки з самого краю, підмостивши під голови клунок з харчами. Баба Палажка лежала тепер од краю другою.

Вже пізенько, як усі богомольці поснули таким сном, що їх не розбудили б і лаврські дзвони, чернець вийшов з келії, знайшов той ряд, де лежала Мелашка, як йому здавалось, другою од краю, підкрався тихесенько та й натрапив якраз на бабу Палажку.

Саме тоді бабі Палажці приснилось, що вона вилізла на лаврську дзвіницю та й стала під великим дзвоном. Дзвін одірвався та й упав на неї. Вона закричала з усієї сили, але дзвін надавив її важким серцем і затулив рота. Прокидається вона і чує, що на її лиці чиясь здорова борода, а чийсь губи так вчепились в її губи, що вона ніяк не могла розтулити рота. Вона хотіла підняти руки, але хтось держав її за руки, придушивши їх, ніби залізом, до землі. Вона хотіла повернути головою, а в неї на лиці плуталась страшна борода, повні губи так цілували її, що в неї губи аж пристали до зубів.

Баба Палажка перелякалась. Їй здалось, що на неї справді внав дзвін, що то не був сон, а правда. Але вона якось покрутила головою і так крикнула на все горло, що побудила всіх богомольців. Піднявся гвалт, шум. Богомольці заврушилились, зашуміли, а повні губи цілували бабу в щоки, в брови, в очі, а далі щось чорне знялося і, як куля, полетіло між липи.

«Що це таке? — думав чернець. — Така гарна молодиця, а лице таке тверде, як дірявий горщик; аж губи щемлять!»

— Що там таке! Чи злодії, чи що? — питали сонні богомольці.

— Це тебе, Палажко, хтось чи цілував, чи хотів обікрасти, — обізвалась крайня баба.

— Ой, щось побігло! — крикнули молодиці, і кожна почала облапувати свій клунок під головами.

— Це нечиста сила мене давила, — говорила баба Палажка. — Це він мене скушав, бо я вже висповідалась і завтра мала причащатись. Оце, боже мій, який гріх тра-

пився! Двадцять пасок з'їла в Києві, а за двадцять першою такий гріх трапився. Послинив нечистий усе лице, й губи, й щоки. Пху на тебе, сатано!

— Та то якийсь послушник побіг до келій,— говорив один чоловік.

— Еге! Добрий послушник! Се, дух святий при нас, чорт! Цур їм, таким послушникам. Прийдеться завтра другий раз сповідатись. Оце одговілась! Боже мій, яка мені напасть од скусителя,— бідкалась баба Палажка.

— Мабуть, якийсь послушник, бо я чула, як він вас, бабо, цілував,— сказала простенька Мелашка.

— Оце вигадала! — сказала баба Палажка. — Чи то можна, щоб в монастирі були такі ченці. Іначе я оце вперше в Києві. Говорить пеначе маленька. Ще рознеси по Семигорах, як вернешся додому.

Баба Палажка дуже обидилась. Вона бачила, що Мелашка підривала її повагу, буцімто чорти вже звернули на неї свою увагу й почагували своїм жениханням та поцілунками.

Одначе на другий день баба Палажка боялась зоставатись на ніч у монастирі і повела прочан говіть в одну церкву на Подолі під самою Андріївською горою. В тій церкві був старий священик. Він збудував для богомольців, зараз коло цвинтаря, на церковному дворі довгу комору з перегородками, але без вікон, і пускав туди прочан на ніч. Тією коморою він притягував до себе велику силу богомольців і заробляв добрі гроші. Монастирі навіть не поробили для селян і таких комор.

Баба Палажка завела прочан у ту комору. Там вони поскладали свої клуночки й замкнули двері. Раненько в велику суботу прочани пішли в церкву говіти.

Старий священик сповідав людей. Сотня богомольців стояла кругом його і ждала. Баба Палажка кивнула на своїх рукою і повернулась до дверей. Вона боялась, що не діждеться сповіді. А гріх тієї ночі мучив бідну бабу, як пекельний огонь.

Тільки що семигорці застукотіли чобітьми по залізному помості, священик покинув сповідати якусь бабу, обернувся, махнув до баби Палажки рукою і крикнув на всю церкву:

— Кудя ви, бабки! Йдіть до мене сповідатись! В мене шагом дешевше, ніж у Мокрого Миколая. Вертайтесь сюды! В мене сповідь шагом дешевше й покута більша.

Баба Палажка махнула до своїх, і вся ватага повернула од дверей назад і знов застукала чобітьми по залізному помості.

Тимчасом як баба Палажка сповідалась, Мелашка ви-йшла з церкви й сіла між довгими рядками бабів на цер-ковних східцях, під стовпами. Скраю недалечко від неї сиділа старенька проскурниця й продавала проскури.

Мелашка задумалась. Третій день прожила Мелашка в Києві, як у раї. Вона згадала, що через день для неї треба буде вертатися додому, і зітхнула дуже важко. Сльози виступили на її очах. Вона в Києві не бачила ні свекрухи, ні свекра, ні Мотрі, не чула ні од кого лихого слова. Ніхто не гриз їй тут голови.

Проскурниця почула те важке зітхання, глянула на мо-лодицю й задивилась на неї.

— Чого ти, молодице, так тяжко зітхаєш? — спитала вона Мелашки.

— Господи, як тут у Києві гарно! А як подумаю, що треба вертатися додому, то мені здається, що оце треба через день умирать.

Мелашка розказала проскурниці за своє горе. Добра проскурниця слухала й жалкувала за нею. В Мелашки блиснула в голові чудна думка. Несподівано їй спало на думку зостатися в Києві. Краса міста, краса церков, мо-настирів одібрала од неї думку навіть про Лавріна.

— Найміть мене, матушко, за наймичку. Не піду я додому.

— Коли хоч, то й ставай помісячно. В мене одна ро-бота — пекти щодня проскури,— сказала проскурниця.

Мелашка сподобалась проскурниці, а од неї саме тоді одходила наймичка.

— Тут у церкві наші односельчани. Сховайте мене, матушко, в свою хату, поки вони підуть з Києва додому.

Проскурниця повела її в свою хату. Хата була зараз коло церкви на цвинтарі, в великому домі, в нижньому етажі, тільки двері в хату були за брамою, на другому дворі. Проскурниця привела Мелашку в пекарню. Пекар-ня була невеличка, але висока, з одним здоровим вікном, переплетеним залізними ґратками. Під вікном од стіни до стіни стояв довгий стіл. Ввесь стіл був укритий ряд-ками проскур і великих, і маленьких, і малесеньких. На ліжку коло печі, на подушках, застелених білим прости-радлом лежали здорові проскури, як паляниці. Наймичка печатала проскури знамеником.

Проскурниця звеліла Мелашці помить руки і поста-вила її в кінці стола вироблять проскури. Мелашка вика-чувала тісто та все поглядала на двері. Вона боялась, щоб баба Палажка не вислідкувала її.

Здорова піч була вже витоплена й пашіла вогнем.

Через двері було видно маленьку кімнату, де жила проскурниця. В кімнаті було чисто й гарно, як у віночку. На ліжку білили чисті подушки. На вікні червоніли між зеленим листом китайські рожі. Коло образів з золотими широкими рамами блищала лампадка. На Мелашку неначе повіяв тихий теплий вітер у літній день, такий спокій був розлитий в тих кімнатах. Вона викачувала проскури, а її думки літали в Семигорах, коло Лавріна. Сльози закапали в неї з очей. Вона втерла їх рукавом.

«Не вернуся додому, зостанусь тут, що бог дасть, а потім що буде, то й буде»,— думала Мелашка, втираючи сльози рукавом.

Тим часом баба Палажка простояла службу, запричасилась і повела бабів з церкви. Вона хотіла вести їх у печери, але на цвинтарі оглянулась на всі боки й примітила, що нема Мелашки.

— Де ж це ділася Мелашка? — питала Палажка, оглядаючись на всі боки.— Чи не зосталась у церкві?

Палажка вернулась до церковних дверей; паламар зачиняв двері і замикав замком.

— Куди це вона пішла? Може, вона десь за церквою? — говорили баби.

Палажка обійшла з бабами кругом церкви, заглянула в комору, обдивилась увесь двір,— Мелашки ніде не було.

— Оце, боже мій! Де це вона загаялась? — бідкались баби і посідали під стовпами на східцях.

Сиділи вони, сиділи, ждали-ждали, а Мелашки не було.

— Куди це її нечистий поніс? — почала вже лаятися Палажка.— А може, вона потяглася з другими людьми. Та чого ми будемо її ждати.

— Авжеж ходім, а то ще й в печери опізнимось.

Баби знялися з місця й швиденько почимчикували з цвинтаря.

Вечері баби вернулись з Лаври за Мелашкою, а Мелашка не приходила. Палажці треба було йти знову у Лавру на діяння, щоб їсти паску у Лаврі, а Мелашка неначе крізь землю пішла. Баби пішли в Лавру, діждались свяченого, розговорілись, знов вернулись на Поділ, а Мелашка все-таки не приходила. Вони заметушились і забідкались, кинулись шукати Мелашку по монастирях, скрізь питали в прочан і нічого не допитались. Просиділи ще день-другий у Києві та й пішли в Семигори.

Баба Палажка, вернувшись у Семигори, боялась зайти сказати Кайдашам про Мелашку, пішла собі додому та й сіла. Але по селі пішла чутка, що Мелашка десь одби-

лась од своїх людей і не вернулась в Семигори. Та чутка дійшла до Кайдашів: її принесла баба Параска Гришиха, лютий Палажчин ворог, відома на все село брехуха.

— Христос воскрес! З святками будьте здорові! — сказала Параска, переступаючи через Кайдашів поріг.— Чи ви пак знаєте, де ваша Мелашка? Це ж наша Палазя розгубила свою череду десь по Києві. Водила, водила, поки доводилась. Мелашка зосталась у Києві, а з Києва, мабуть, пішла на заробітки за границю або на Басарабію. Вже правда! Палажці тільки б сліпих блиндарів водити по селах, а не людей до Києва.

— Та це я перечула вже через людей на селі,— сказала Кайдашиха,— а Палажка завела нашу Мелашку десь, мабуть, під шум чи під греблю та й очей не показує.

— Еге! Знаєш ти, чого вона ходить щороку до Києва паску їсти? Та вона цілу ніч в Братському монастирі обнімалась та цілувалась, вже й не знаю, чи з ченцями, чи з чортами. Знає вона там усі входи! Побачиш, коли вона не принесе з Києва другого байстриюка в приполі, бо одного вже має: ще й твою невістку навчить добру.

Параска розказала Кайдашам всю комедію з бабою Палажкою в Братському монастирі у велику п'ятницю.

— Ти, Кайдашихо, не пускай з нею більше Мелашки до Києва, як ще Мелашка вернеться додому. Тепер я знаю, як вона розговляється в Києві,— говорила баба Параска.

Лаврін стояв ні живий ні мертвий. В його й руки опали.

— Ой боже мій! Що ж тепер нам робити? Де Мелашки шукати? Завсла ота стара, бодай її завело в безодню,— говорила Кайдашиха.

— Та піди в волость та попроси, щоб її погнали в Київ шукать Мелашки. Нехай знає, як поводитарювать,— намовляла Параска,— та піди та побий їй морду, та наговчи добре потилицю. Шкода, що вона не завела моєї невістки. Я б оце показала їй Київ.

— Це, мамо, Мелашка покинула нас через вас,— обізвався Лаврін.

— От і через мене! Ще що вигадай! Хіба я гнала її в потилицю до Києва, чи що? — говорила Кайдашиха.

— Бо ви її гризли, гризли, доки до свого не догризлись. Як пропаде Мелашка, то я вам цього не подарую,— говорив Лаврін, блідий, як смерть.— А оту стару відьму я за коси потягну в Київ, нехай мені шукає Мелашку.

— Авжеж за коси, та ще й батогом ззаду підганяй! — намовляла Параска.— Та чого ви сидите? Чом ви не підете до неї? Ви думаєте, що вона сама до вас прийде?

Підіть до неї, та розпитайте, та наступіть на неї, та придавіть коліном, то вона й розкаже вам, де діла Мелашку. Певно, завела десь на спасіння.

— А справді ти, Параско, добре радиш,— сказала Кайдашиха,— ходім та присікаймося до тієї дурисвітки, може, вона знає, де Мелашка, та тільки не хоче признаватись.

— Авжеж, ідіть усі гуртом та насядьте на неї, то вона й признається, де старців водила,— намовляла Параска.

Кайдаш, Кайдашиха та Лаврін пішли з бабою Параскою до Палажки.

Палажка сиділа під хатою на призьбі й грілась на весняному сонці. Вона вгледіла Кайдашів з бабою Параскою за ворітьми, догадалась, чого вони до неї йдуть, і трохи злякалась.

— Христос воскрес, Палажко! — сказала Параска.— А я оце до тебе гостей навела і сама в гості прийшла.

Баба Параска одчинила ворота, впустила Кайдашів, знов зачинила, сперлась на ворота обома руками, покляла голову на руки і тільки поглядала на Палажку веселими сірими очима. В неї губи осміхались, неначе хто їх помазав свіжим медом. Вона налагодилась дивиться на кумедію.

Баба Палажка не одказала на її привітання. Вона тільки блиснула на неї злими маленькими чорними очима. Кайдаші обступили Палажку.

— А що, Палажко! Водила, водила нашу Мелашку, доки не завела,— сказала Кайдашиха.— Де наша молодиця?

— А хіба я знаю, де вона! Одбилась од нас коло церкви на Подолі, ще й нам наробила клопоту. Ми через неї просиділи в Києві цілих два дні, ще й мусили бігати по монастирях та по церквах.

— Чом же ти хоч не зайшла до нас та не сказала? — спитав Кайдаш.

— Де ви, бабо, діли Мелашку? — кричав Лаврін.— Куди ви її завели? Навіщо ви її покинули в Києві?

— Оце, боже милостивий! Хіба ж я її в пазуху сховала, чи з'їла, чи що? Завела та й завела... Хіба Мелашка мала дитина, що я її за руку заводила!

— Навіщо ви її підмовляли йти в Київ? Чого ви притаскались до нас з своїми брехнями, розпустили дурного язика про чуда? Нащо ви підманили молодицю? — репетував Лаврін, згорнувши руки на грудях.

— Про які брехні це ти провадиш? Я розказувала про чуда, а не про якісь брехні. Бреши сам, бо ти од мене мо-

лодший. Не на те я щороку ходжу в Київ, щоб брехні точити. В тебе, Лавріне, молоко на губах не обсохло, а ти брехню завдаєш преподобним жонам.

— Йдїть, бабо, до Києва та пошукайте Мелашки, бо як не підете, то я вас силою потягну,— сказав Лаврін.

— Авжеж потягни, та ще й за коси, та підганяй її ба- тогом ззаду! — крикнула з-за воріт баба Параска.

— А тобі яке діло? Чого ти прийшла паскудити мої ворота! Он послинила ворота, як скажена корова! — крикнула од призьби баба Палажка.

— Я, бабо, піду в волость жалїтїсь на вас. Вас волосний присилує йти в Київ за Мелашкою.

— Ти залигай її віжками та й веди! Чого ти на неї дивишся, як на святу та божу! — гукала за ворїтьми баба Параска.— Цїлувалася в Києві з ченцями та з чортами, доки не розгубила своєї челяді.

— Хто? Я? — крикнула Палажка й скочила з призьби.

— А то ж хто? Вже чи не я. Добре розговїлася, нічого сказати,— говорила Параска.

— Йди, Палажко, з нами в волость,— сказав Кайдаш,— нічого тобі не допоможе. Там даси одвіт перед громадою.

— Де ви діли мою жінку? Куди ви її завели? — кричав Лаврін.

— Та вона завела її в монастир до ченців! — кричала Параска за ворїтьми.

— Вбирайся та йди з нами! Нічого тобі не допоможе. Підеш ти з Лавріном зпов до Києва та хоч покажеш, де загубила мою невістку,— гомонїв Кайдаш.

— Як підеш другий раз у Київ, то не цїлуйся з ченцями! — крикнула Параска на всю улицю.

— Хто? Я? То це ти на мене таке говориш? — закричала Палажка, і вхопила граблї.— Ось я тобі, стара відьмо, покажу ченців та чортїв!

Палажка покинула Кайдашїв, кинулась до воріт і вперїшила граблями по воротях. Параска одскочила. Граблї перебились пополовинї. Половина одскочила за ворота й зачепила по руці Параску. Параска вхопила шматок граблїв і шпурнула ними через ворота на Палажку. Палажка поперла держалїном на вулицю на Параску. Параска прийшла під ворота, плюнула в двір і пішла по вулицї.

— Бодай тебе побила лиха година та нещаслива. Ще й вона чїпляється до мене, неначе я згубила з свїту її невістку,— голосила крїзь сльози Палажка, вхопившись руками за голову.— Це не Мелашка, а смерть моя. Коли вона зосталась у Києві, то, певно, через тебе, Кайдашихо,

Про мене, йди собі в Київ чи хоч і за границю та й шукай її,— сказала Палажка, обертаючись до Кайдашихи.

— Що ти кажеш? Через мене Мелашка покинула нас? Тобі, Палажко, час помирати, а ти набрихуєш на мене! Схаменися, стара бабо! Що ти верзеш? Сама ходить по хатах, піддурює людей іти з собою, а на мене складає пеню.

— Ба через тебе. Хіба люди не говорять за тебе на селі? Хіба не знаємо, як ти нападалась на невістку? Отак якраз, як ота стара сука, Параска, на мене, що я через неї і світу не бачу.

— Палажко, не брешти на старість. Ти гріха не боїшся,— сказала Кайдашиха.

— Ба не брешу. Брешти сама! — крикнула Палажка і кинулась на Кайдашиху, як півень кидається на другого півня.

— Ба брешеш! Яке тобі діло до мене та до моєї невістки? Яке тобі діло до того, що в нашій хаті робиться? Нащо тобі заглядати в наші горшки?

Кайдашиха кричала й совалась з кулаками до Палажки. Палажка кидалась до Кайдашихи й біла кулаком об кулак. Вони то збігались, то розбігались, як ті півні, що кидаються один на одного.

— За мої горшки, за мою невістку ось тобі на! — сказала Кайдашиха і дала Палажці дулю під самісінький ніс, так що вона аж голову задерла.

— А тобі ось дві!

Палажка стулила дві дулі, покрутила одну кругом другої і сунула обидві під самий ніс Кайдашисі.

Кайдаш побачив, що непереливки, пхнув одну бабу на один бік, а другу на другий.

— Куди яка панія! Проше та проше, пані економша! — дражнилась Палажка з Кайдашихи.— Це по-панській дулі сучиш; нічого казати, звичайна!

— Не твое діло, по-панській чи не по-панській! Вбирайся та ходім у волость, от що! — репетувала Кайдашиха.

— То й піду! Ти думаєш, я тебе боюся? То й піду. Підди вперше вберися в жовті чоботи та в червоне намисто, пані економшо, коли хочеш вести мене позивати в волость.

— Не тільки в жовті, в червоні чоботи взуюсь, а таки тебе в тюрму посаджу,— кричала Кайдашиха й крутилась на одному місці, неначе козачка танцювала.

Кайдаш і Лаврін микались і собі в бабську змажку, кричали на все горло, змагались разом з бабами й підняли такий гвалт на весь куток, що люди повибігали з хат.

Параска знов вернулась, сперлась руками на ворота і з злістю осміхалась своїми сірими очима.

Кайдаші таки потягли бабу Палажку в волость. Параска пішла за ними назирці оддалеки. Палажка ніби почувла її плечима, обернулась, взяла грудку землі та й пожбурила на неї.

— На свого батька кидай! Скажена! — крикнула здалека Параска.

— На, цю-цю! На, сіра! — крикнула Палажка і знов пожбурила на Параску грудкою.

— Понеси своєму чоловікові та дочці на закуску! — крикнула Параска і все-таки йшла за Кайдашами в волость.

Кайдаші прийшли з Палажкою в волость. Волосний розпитав про їх діло, вилаяв Палажку, але не присудив їй іти в Київ шукати Мелашки. Він сказав, що Мелашка не маленька, а коли зосталась у Києві, то вона мала свій розум у голові для того.

Палажка вийшла з волості з Кайдашами, скрутила дві дулі, тикнула їм у вічі й пішла додому. Лаврін спустив очі, похилив голову і гукнув до Палажки:

— Як не знайду Мелашки, то я вас, бабо, вб'ю або повішу!

— Повісь свою маму на сволиці на кілочку, ще й убери в червоні чоботи! — обізвалась Палажка й дременула додому. Позад неї здалека йшла Параска. Її сірі очі притухли: Палажки не посадили в холодну.

Лаврінові доводилось самому йти до Києва шукать Мелашки. Він ходив по селі та розпитував тих бабів, що ходили до Києва разом з Мелашкою. Всі вони казали, що Мелашка покинула їх коло тієї церкви, що стоїть під самою Андріївською горою, на Подолі, а як звали ту церкву — ні одна баба не знала. Під тією горою на Подолі стоїть не одна церква.

Лаврін усе думав, що Мелашка от-от прийде додому, а вона не приходила. З Києва вертались прочани й розказували багато дива, як буває між прочанами. Одна баба розказувала, що сама чула од людей, а ті люди казали, що ніби на свої очі бачили, як у Лаврі ходив якийсь чоловік, у котрого руки приросли до материних кіс. Так той син з матір'ю й ходять по всіх київських церквах та монастирях та просять, щоб їм господь простив гріх. Друга баба принесла з Києва звістку, що якась молода молодичка ходила в Києві по Лаврі та по печерах та все кричала не своїм голосом. Люди говорили, ніби її прокляв батько, прокляла мати, прокляв увесь рід, і вона з того часу хо-

дить у Києві по монастирях в одній сорочці, боса й просто-волоса, бліда, як смерть, нічого не їсть, не п'є й не говорить та все просить бога журавлиним та совиним голосом, то нявкає, як кішка, то реве, як товаряка. Всі Кайдаші стояли кругом баби, посхилявши голови, і тільки важко зітхали. Кайдашисі здалося, що та молодиця була Мелашка. Вона боялась, що її проклін побив Мелашку, як лиха година, почувила свою провину і тільки плакала мовчки.

Через кілька день через Семигори йшли з Києва люди й розказували, що коло Києва в бору знайшли вбиту молодицю. Та чутка полетіла по селі. Баба Параска принесла ту звістку до Кайдашів. Кайдашиха дуже стривожилась. Її серце пом'якшало, і вона дуже жалкувала за тим, що недобре обходилась з своєю невісткою.

Тим часом чутка про Мелашку пішла по близьких селах, дійшла до Бієвців. В Бієвцях скрізь говорили і про сина, що приріс руками до материних кіс, і за молодицю, прокляту родом, і про вбиту жінку в бору. Мелашчин батько та мати побігли в Семигори до Кайдаша. Вони довідались, що Мелашка й справді пропала десь у Києві.

Бідна Балашиха голосила; Балаш і собі плакав; Кайдашиха ридала, бо почувала свою провину; Лаврін стояв коло порога й собі плакав. Карпо з Мотрею, забувши про колотнечу з матір'ю, і собі ввійшли в хату і сумно дивились, підперши руками голови. В хаті неначе лежала на лаві мертва Мелашка, і вся рідня зійшлась на її похорон.

— Боже мій милостивий! — голосила Мелашчина мати. — Якби Мелашка вмерла дома, мені не було б так жалко; я б знала, що вона вмерла; я б її оплакала по-людській, а то, може, її тіло звірі рознесли по лісі. А все, свахо, через вас. Чи то раз Мелашка приходила до мене та заливалась слізьми?

Кайдашиха втерла сльози рукавом і терпіла не менше од Балашихи. Несподіване горе впало на неї, неначе камінь з неба. Довго плакали та сумували Кайдаші й Балаші. Кайдашиха, Балашиха та Лаврін постановили йти до Києва та шукать Мелашки. Балашиха вернулась на час у Бієвці, щоб тільки забрать на дорогу одержу та харч, і вони втрюх зараз-таки того дня пішли до Києва.

Тим часом Мелашка служила в Києві в проскурниці. Вона прожила перший тиждень тихо, спокійно, як у бога за дверима. Робота в проскурниці була неважка після важкої роботи в свекрухи. Харч була добра. Сама проскурниця була добра жінчина, не лаяла, не гризла Мелашки з ранку до вечора, як гризла свекруха. Перший

тиждень Мелашка одпочивала. Але другого тижня, після провід, Мелашка почала нудитися за Лавріном. Вона виробляла проскури, а її думки літали в Семигорах коло милого. От їй здається, що вона стоїть з Лавріном у садку під черешнею, розмовляє з ним, дивиться йому в очі. Лаврін докоряє її за те, що він любив її, як свою душу, жалував її, як мати дитину, а вона покинула його. От вона примічає в його очах сльози: сльози виступили з його синіх очей і полились по рум'яних щоках на траву.

Мелашка одразу заплакала так, що сльози полились з її очей річкою на стіл. Вона ледве встигла перехопити їх рукавом.

— Чого ти, Мелашко, плачеш? — спитала проскурниця. — Чи жаль тобі села, чи матері, чи чоловіка?

— Не жаль мені ні села, ні роду, жаль мені тільки чоловіка. Мабуть, він за мною побивається, коли одразу так залило мою душу сльозами.

— То вернись додому, коли тобі за ним жалко, — говорила проскурниця.

— Не вернусь, матушко, мені здається, що треба вертатися в пекло, як тільки я згадаю про свекра та свекруху.

— Якби мені прикликать сюди Лавріна, я б до смерті не вернулась в Семигори, — згодом сказала Мелашка. Вона посаждала в піч проскури, вийшла в двір і стала на воротах. Ворота виходили в цвинтар; через їх було видно високі стовпи церкви з широкими залізними східцями. На східцях сиділи і стояли прочани. В церкві правили вечерню. Мелашка обвела очима прочан і вгляділа семигорських молодичь. Вона так зраділа, що крикнула й хотіла побігти до їх розпитать про Лавріна, але схаменувалась і оступилась за браму. Вона дивилась з-за брами на своїх людей і неначе побачила Лавріна та рідну матір.

Вечерня скінчилась. Люди розійшлись; пішли з цвинтаря й семигорські молодичі. Мелашка слідувала за ними, доки вони не зайшли за залізні ґратки. Молодиці обернулись, вгляділи її, але вона так швидко одскочила за ворота, що молодичям здалось, ніби вони бачили мару, схожу на Мелашку.

Надворі стало смеркатись. Мелашка вийшла на цвинтар, стала під липою й згорнула руки. Вона все думала за Лавріна, як він сумує, як плаче за нею, а сльози лилися з її очей.

На цвинтарі було тихо, як у хаті. Тополі й липи мліли в теплому повітрі, а Мелашці ніби снівся семигорський садок; вище од садка на горі семигорська церква,

під церквою ставок; в садок виходить до неї на розмову Лаврін, бере її за руку.

— Боже мій! Прийми мою душу до себе,— говорила бідна молодиця,— лучше мені каміння носити, ніж таке горе терпіти. Полинула б я через бори, через степи та хоч би глянула свого милого. Гріх мені, що я мучу його й себе!

Над цвинтарем ніби висіла Андріївська гора з гострим верхом, а на самому вершечку стриміла Андріївська церква і ніби висіла на ясному темно-синьому небі, що блищало на заході. Легкі хмарки сунулись по небі. Мелашка задивилась на гору, на церкву; їй здалось, що не хмарки летять в небі, а тонкі, з самих стовпів, бокові бані на церкві заворушилися, що сама церква почала коливатися на гострому версі гори. На неї напав страх. Вона глянула ще раз вгору, і їй здалось, що хрести на церкві трусяться й коливаються, що коливається вся гора, от-от впаде на неї. І вона прожогом побігла з цвинтаря до хати.

Проскурниця посадила Мелашку вечерять — вона й ложки не вмочила. Лягла вона спати, її сон не брав. А журба та туга давила її коло серця, як важка гора. Тільки що вона заснула, аж їй сниться, що вона йде з Лавріном зеленим бієвським гаєм, йде по пояс в траві та в квітках, а далі вийшла на шлях і пішла з ним між двома стінами зеленого жита, прийшла до млина й сіла з ним над Россю на камені, обняла його й приголубила. Коли гляне вона на Рось, аж Лаврін пливе, потопає серед річки. Бистра вода несе його серединою. Лаврін то поринає з головою, то виринає, виставляє руку й махає на неї. Вона хоче кинуться у воду, рятувать його, а її ноги приросли до каменя, ніби пустили вербове коріння. А вода клекоче, булькотить та все несе Лавріна далі на гостре каміння, де вода реве та стогне, ніби весною. Мелашка хотіла закричати і тільки ніби зашуміла листом. А за Россю в Семигорах десь дзвін сумно дзвонить на гвалт, і тиха луна йде над водою, над шумом, понад дібровою.

Мелашка прокинулась. На дзвіниці дзвонили на утренью. Вона схопилась з постелі й перехрестилась. Надворі почало на світ благословиться.

«Боже мій! Він за мною побивається! Я взяла на свою душу великий гріх»,— думала Мелашка.

Минув другий тиждень. Мелашка почала потроху привикати до нового місця: пекла проскури, ходила по церквах, по монастирях і вже сама добре не знала, чи вертатся, чи не вертатись додому.

Тим часом Мелашина мати з Лавріном та Кайдашихою йшли до Києва, стрічали дорогою силу прочан та все розпитували, чи не бачили вони молодої молодиці, що одбилась од гурту, чи не чули чого про таку молодицю між прочанами в Києві? Вони вступили в великий бір під Києвом і разом усі троє заплакали та все дивились по дорозі між сосни: їм здавалось, що Мелашка лежить десь у бору вбита. Бір жалібно гув на тихому вітрі, неначе бджоли в здоровій пасіці, і тільки їм жалю завдавав.

Прийшли вони в Київ, зайшли в Лавру. Коло Лаври сновигала велика сила людей з усяких країв. Вони втрюх ходили, розпитували, чи не чув хто, чи не бачив молодої чорнявої молодиці, чи не шукала, чи не питала вона про своїх людей. Прочани розказували, що недавно одна молодиця одбилася од своїх людей і шукала їх на печерах, але та молодиця була русява й немолода.

Лаврін з матір'ю та з тещею зайшов у новий Іоніївський монастир. Між богомольцями походжав старий ігумен в шовковій чорній рясі, розпитав їх, чого вони шукають, і почав уговорювати Лавріна, щоб він зостався в тому монастирі на роботу на год або на два за спасіння душі, доки не знайде в Києві своєї жінки. Чернець лякав його тим, що господь покарав його за якийсь гріх, як не свій, то батьків або материн. Лаврін трохи вже не зостався, але йому дуже хотілося знайти Мелашку!

Всі вони троє пішли шукати тієї церкви на Подолі, що стояла під самою Андріївською горою, але таких церков було доволі. Вони ходили, розпитували в людей і зайшли на той цвинтар, де жила Мелашка.

Під стовпами коло церкви Лаврін сів з матір'ю на східцях.

Проскурниця сиділа на самому нижньому східці й продавала проскури. В той час Мелашка вибігла з пекарні й хотіла побігти до проскурниці за щось спитать. Вона виглянула в ворота й почала роздивляться на прочан. Обвела вона очима по східцях раз і нікого знайомого не побачила. Народ сновигав коло церковних дверей, як бджоли коло вулика. Коли вона зирк! — коло самої проскурниці сидить молодий чоловік, зовсім такий, як Лаврін. Він сидів до неї боком, Мелашка впізнала Лаврінову русяву кучеряву голову, рівний лоб, рівний тонкий ніс. Але чого він став такий блідий, такий смутний?

«Чи Лаврін, чи ні? — думала Мелашка. — Де ж дівся з лица його рум'янець? Чого він став такий блідий, як смерть, та нужденний, неначе слабий?»

Вечірне сонце світило на високі білі стовпи, на людей,

що вештались у промінні, неначе мухи сновигали й грали проти сонця. Промінь упав на Лаврінове лице.

— Це він! — сказала сама до себе Мелашка і вхопилась за серце. В неї заморочилась голова; вона крикнула і трохи не впала на місці.

— Адже ж ото моя мати! — зашепотіла Мелашка, вглядівши свою матір коло товстого білого стовпа. — А ондечки й моя свекруха...

На Мелашку неначе хто линув водою з льодом. Вона одхилилась за ворота й одну хвилину не знала, чи бігти до їх, чи тікати в пекарню. Але Лаврін обернувся до неї лицем. Мелашка глянула на його ясні очі, заридала, як мала дитина, і, як стояла в одній сорочці, так протоплом і кинулась між люди просто до Лавріна.

Лаврін углядів її й тільки подивився на неї смутними докірливими очима.

Вона прибігла до його й заголосила на весь цвинтар.

Мати й свекруха вгляділи Мелашку й кинулись до неї з плачем.

Народ обступив їх навкруги.

— Ой боже мій! Нащо ти, дочко, нас мучила! — перша почала говорити Мелашчина мати. — Ти знаєш, якого ти жалю нам завдала?

— Ми думали, що тебе вже й на світі нема, — говорив Лаврін, — ми тебе оплакали як помершу.

Мелашка стояла та тільки хлипала, як хлипають малі діти. Вона й слова не могла промовить. І сльози, і кривда, і радість так здавили в грудях, що вона ледве зводила дух.

— Де ж ти, дочко, тут пробуєш? — спитала Мелашку свекруха, плачучи.

— Отут служу в добрих людей, стала в матушки за наймичку, — насилу промовила Мелашка, показуючи рукою на проскурницю.

— Це, Мелашко, мабуть, за тобою прийшли родичі? — спитала проскурниця. — Шкода мені тебе! В мене ще не було такої доброї та робочої наймички, як ти.

— Ми, матушко, візьмемо з собою Мелашку, — обізвалась мати. — Господи, як вона вимучила нас, доки ми її знайшли. Слава тобі, господи, що таки знайшли.

Народ ворушився, гомонів, розпитував. Цікаві молодці обступили Мелашку, її матір та свекруху. Проскурниця покликала Мелашчину рідню до себе в хату.

— Вертайся, дочко, додому; тобі ніхто й лихого слова не скаже, — викручувалась свекруха ласкавими словами.

— Та вже ж вернусь, ніде не дінусь. Якби ви не знайшли мене, то я, мабуть, сама вже не вернулась би.

Другого дня Мелашка з ріднею вийшли з Києва. Всі йшли бором смутні та невеселі. А бір гув, як море в негоду, од найтихішого вітру та наводив сум на сумні й без того душі.

Мелашка прийшла додому, і свекруха справдила своє слово; од того часу вона знов облила Мелашку солодким медом, а полин неначе сховала десь у комору для Мотрі. Кайдашиха боялась, щоб Мелашка знов не чкурнула на Басарабію або й за границю. Сльози та несподівана тривога помирili сім'ю, неначе всіх помирююча смерть.

Вернувшись додому, Кайдашиха поїхала в Богуслав на ярмарок, набрала Мелашці на спідницю й на хвартух, купила здорову гарну хустку й новий жовтий з червоними квітками очіпок. Через два тижні Мелашка обродинилась: вона мала сина.

VII

У Кайдашевій хаті стала мирнота: свекруха помирилась з невісткою. Зате на дворі, між двома господарями, старим та молодим, почався нелад. Лаврін вже вважав себе за господаря. Він був менший син у батька, і все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові. Лаврін знав, що батькова хата, батькові воли й вози, все батьківське добро — все те його добро. Він перестав слухати батька, а батькові хотілось порядкувати в господарстві. Кайдаш постарівся і став ще частіше заглядати в корчму, запиваючи давнє панщанне горе. Всі гроші, що він заробляв у пана та в людей на возах, на плугах та боронах, старий Кайдаш пропивав у шинку.

Він не давав Лаврінові грошей до рук, і Лаврінові стало важко покорятись дразливому та лайливому батькові.

У петрівку починалась косовиця та грабовиця, а тим часом достиг і ранній ячмінь-рихоль.

Старий Кайдаш загадав звечора Кайдашисі та Мелашці гребти сіно, а Лаврінові косити ячмінь. Другого дня Мелашка взяла на руки дитину, причепила на спині колиску й триноги для коліски; Кайдашиха забрала граблі, тикву з водою, і вони вирядились у поле.

Старий Кайдаш порався в повітці коло свого майстерства. Коли дивиться він, серед двору Лаврін запрягає воли, а коса лежить на призьбі.

— Чом це ти, Лавріне, і досі не йдеш у поле? Чи ти не

бачиш, що сонце вже от-от поверне на полудень? — спитав Кайдаш.— Та нащо ж ти оце запрягаєш воли?

— Поїду до млина. Казала мати, що нема борошна,— обізвався Лаврін, завертаючи воли до воза.

— А я ж тобі велів іти косити ячмінь?

— Постоїть до завтра, не де дінеться, не втече.

— Ти ж знаєш, що ячмінь зовсім стиглий: зараз висиплеться.

— Ячмінь ще не зовсім стиглий, ще два або три дні постоїть,— обізвався Лаврін.— Гей, перістий! Ший ставай! — крикнув він на вола.

— Іди в поле косити, кажу тобі! Як треба буде до млина, то я сам поїду.

— І я дорогу знайду. Ідіть, тату, в повітку та майструйте коло воза.

Син не слухав батька.

Старий Кайдаш плюнув і пішов у повітку, а Лаврін почав запрягати воли.

«Заженуть мене синки швидко на піч»,— думав старий Кайдаш, майструючи в повітці.

Другого дня Лаврін узяв косу і пішов з Мелашкою та з матір'ю до ячменю. Батько мовчав та тільки поглядав на Лавріна.

— Чи це йдеш на поле, не питаючись мене? — спитав Лавріна батько.

— А хіба ж Карпо вас питається, як іде на поле? А чим же я гірший од Карпа? — обізвався Лаврін, кинувши косу й перевесла на плечі.

— А як прийдеться платити подушне та за землю, то й тоді мене не питаєшся? — спитав Кайдаш.

— Ви берете гроші в свої руки, то ви й платіть. Давайте мені гроші до рук, то й я буду платити,— сказав Лаврін.

— Може, ти хочеш, щоб я й тобі виділив твою частку поля, як Карпові?

— Нащо? Ваша частка — і моя частка; ви сьогодні господар, а я завтра,— сказав Лаврін.

— Добре поважаєш старого батька! Покарає тебе господь за мене, а як не тебе, то твоїх дітей,— сказав батько.

— Не питай старого, а питай бувалого,— сказав Лаврін.— Карали ви Мотрю, карали вже й Мелашку і без господа; буде з нас тієї кари.

З тога часу Лаврін загарбав хазяйство в свої руки. Батько мусив мовчати і рідко коли вмикувався в хазяйство. Він більше майстрував, заробляв гроші, постив усі п'ятниці та з гора сливе щодня вертався ввечері додому

з шинку п'яний. Його голова стала сива, аж біла, тільки брови чорніли на широкому блідому лиці та темні очі блищали, неначе в ямках, глибоко позападавши під бровами.

Раз у спасівку старий Кайдаш пішов в суботу на вечерню. Сонце стояло над лісом. Церква була порожня. В бабинці стояла одним одна баба. Кайдаш став навколішки і бив поклони. Дяк співав жалібну церковну пісню. Коли це чує Кайдаш, щось потягує тоненьким голосом за дяком. Голос лився, як срібло, десь зверху. Він підвів очі й глянув на іконостас. Зверху на іконостасі стояв чималий золотий хрест з терновим вікном на перехресті, а по боках коло хреста стояли навколішки два позолочені янголи. Кайдаш глянув на янголів, вони розтулювали роти і співали разом з дяком тоненькими голосами. Кайдаш стривожився й одвів очі. Глянув він на намісні образи, і вони співають, а разом з ними співають усі образи в церкві... Кайдаш перелякався і став на поги. Слухає він і дивується. Кайдаш повертав головою на всі боки, всі образи співали. Дивиться він на образ Варвари. Варвара заворушила пальцями, повернула очима; на їй убрання замаяло. На образі Параскеви П'ятниці, з розкішними, розпущеними по плечах кісьми, з квітками на голові, квітки на голові затрусилась, неначе од вітру. Параскева П'ятниця повернула очима на його, мов жива.

Кайдаш злякався і вийшов з церкви. У притворі на стіні висів здоровий образ страшного суду. Кайдаш глянув на його скоса; на образі внизу була намальована в пеклі здорова коняча голова з білими гострими зубами; та голова засміялась до його. Полум'я в її роті загойдалось, мов свічка од вітру. Невеличкі постаті грішників та чортів в зубах заворушилися, мов комашня. Маленькі хвостаті та рогаті чортики висолопили до його язика.

Кайдаш перелякався, одвів очі од страшної картини і вийшов надвір. Він сів на східцях і схилив голову. Надворі було тихо, як у хаті. Сонце стояло низько над самим лісом і пронизувало світом верхи лісу, зелені, як трава на степу. Над лісом од сонця тяглися неначе довгі стьожки та стрічки, виткані з світу й золота. На заході стояла одним одна хмарка на чистому небі, вся золота, з червоними краями.

Смутне Кайдашове бліде лице освітілося рожевим світом, наче лице в мерця. Він підвів блискучі очі, глянув на ліс і побачив, що над самим шпилем, серед лісу, на хмарці стояв чоловік, прозорий, як туман, і неначе кивав рукою до його, ніби кликав.

Кайдаш встав і пішов з гори. Він зійшов наниз, пішов далі шляхом, а те диво на хмарі одсунулось од його ще далі за ліс. Він вийшов на гору за село. З гори було видно широку долину обставлену горами, вкритими лісом; в долині блищала Рось.

Кайдаш пішов на греблю, не знаючи для чого. Колеса в млині крутились, вода шуміла й розливала голосний гук по долині. Коло млина стояли вози, вешталась люди. Проз Кайдаша проїхав чоловік возом, а далі пролетів пан на баских конях і трохи не зачепив його колесом.

Кайдаш оступився на кінець греблі і трохи не впав у воду. Він напружив свої сили, одскочив набік і опам'ятався.

— Боже мій! Де це я? Чого це я зайшов на цю греблю? Чи мені треба було йти до млина, чи в Бієвці? — питав сам у себе Кайдаш. Він згадував і нічогісінько не згадав, вернувся у Семигори і тільки тоді згадав, що був у церкві, що з ним там діялось щось чудне.

Кайдаш уже смерком вернувся до хати. Сім'я вже по-вечеряла й полягала спати. Він підійшов під двері й хотів постукать. Коли гляне — з-за угла кинулась на його собака, здорова, як годований кабан, з кінською головою, з рогами і заблищала страшними очима. Він оступився назад і махнув на неї руками. Гляне він, аж до його лащить ся сірий Барбос.

Кайдаш увійшов у хату. Кайдашиха засвітила лампу, думала, що він був у шинку і зараз почне коверзувати. А Кайдаш сів кінець стола, блідий, як смерть, і задумався.

«Боже мій! Що це зо мною діялось? — думав Кайдаш. — Чи це мене бог карає за гріхи, чи показує свою ласку за правду?»

— Де це ти бродиш? Чого ти став такий жовтий, як віск? — питала в Кайдаша жінка.

Кайдаш махнув рукою, послався на лаві і ліг спати. Другого дня в неділю Кайдаш ходив цілий день смутний та задуманий. В понеділок він пішов в поле косити, а нудьга давила його, як камінь. Вертаючись з поля, Кайдаш забалакався з людьми коло шинку, зайшов з ними в шинок і випив півкварту горілки. Іде він через греблю по-під вербами, коли гляне в воду, з-під греблі вискочив чорненький хлопчик з маленькими ріжками, з здоровою головою та й побіг за ним слідком. Кайдаш пішов швидше, а чорний хлопчик біг за ним та приказував за кожним його ступенем: туп, туп, туп, туп! Кайдаш обернувся й махнув на хлопця косою. Хлопець неначе в землю ввійшов. Кайдаш

пішов через місток, коли оглядається, а хлопець знов біжить за ним по містку та все приказує: туп, туп. Кайдаш пішов стежкою понад ставком, з берега плигали цілими сотнями маленькі, як жаби, чортики, пірнали, знов виринали й дражнилися з його язиками.

Кайдаш прийшов додому. Ввійшов він у двір, дивиться в той куток, де росли густі колючки, аж там замість колючок ростуть маленькі чортики з ріжками, схожими на цвяхи. Кайдаш махнув косою, і йому здалося, що ті чортики полягли покосами та тільки ніжками дригають. Він викосив усі колючки, коли гляне за двір, аж і там, замість кропиви та лопуху, ростуть чортики. Кайдаш давай косити кропиву. З хати повиходили сини й невістки. Карпо гукнув до батька:

— Що ви, тату, робите? Чи вам діла нема, що ви косите на вулиці кропиву?

— Еге, кропиву! Добра кропива! Хіба ти не бачиш, скільки паросло тих чортів, бий їх сила божа! Ось я вас, проклятих, усіх викошу!

Сини й невістки бачили, що батько п'янений, і почали над ним глузувать. Кайдашиха вийшла з хати і почала його лаять.

В той час з поля йшла череда. Кайдашеві здалося, що на кожній свині сидить верхом по чортові. Чорти волокли довгі хвости по землі, штовхали свиней під боки ногами й поганяли їх макогонами та кочергами. Свині вибрикували, неначе баскі коні, а чорти гецали зверху та махали руками.

— Жінко! Чи ти бачиш, що то їде верхом на свинях? — крикнув Кайдаш до жінки.

— Схаменися, п'янице! Чи ти здурів, чи ти знавіснів! Гаращо вже горілки напився!

— Еге, здурів! Чи ти ба! Чорти їдуть верхом на свинях! А бий вас сила божа! Дух святий при нас і при хаті! А ондечки на панському бугаєві якийсь сидить пузатий, та витрішкуватий, та рогатий! Такого оканя та пузаня я й між панами не бачив. А бодай вас хрест побив! А ондечки між вівцями скільки їх плутається.

— Та йди в хату та вечеряй! — крикнула на Кайдаша жінка. — Та протри, лишень, свої п'яні баньки!

Кайдаш увійшов у хату. На комині блимала лампа без скла й більше чадила, ніж світила. Глянув Кайдаш за стіл: на покуті сидить чумака, з котрим він стрічався в Криму, ще як парубком чумакував з батьком. Коло того чоловіка сидить Кайдашів покійний батько і неначе розмовляє з тим чоловіком. Кайдаш придивлявся до їх,

впізнав чумака й батька, сів і собі кінець стола і почав з ними балакати.

В хаті всі стривожились. Усім було не до сміху. Кайдашиха перестала вже лаятися.

— Омельку, стань та помолись богу! Що це з тобою діється?

— Еге, а хіба ти не бачиш, що батько прийшов до мене в гості та ще з херсонським чумаком,— говорив Кайдаш.

Молодиці полякались. Мелашка побігла до сусідів і покликала кілька чоловіків. Чоловіки прийшли і почали вговорювати Кайдаша, щоб він помолився богу та лягав спати. Кайдаш став перед образами і почав голосно молитися, як моляться маленькі діти. Кайдашиха хрестила ножем вікна й двері, дістала пляшечку свяченої води і дала Кайдашеві напитись. Мотря побігла за бабою Палажкою. Палажка на селі була знахуркою. Кайдашиха на той час забула про свою змажку та колотнечу з Палажкою.

Одчинились двері; з темних сіней увійшла в хату баба Палажка повагом та тихо, в білій катанці, зав'язана чорною хусткою. Вона так загоріла в жнива, що її вид чорнів, та ще проти білої свити, неначе був помазаний сажею. Маленькі чорні очі блищали, як жар.

«Чорна, як сам чорт,— подумала Кайдашиха,— ще перелякає мого чоловіка».

Баба Палажка переступила поріг і зараз почала хреститись та нашіптувати. Вона вступила в хату, неначе піп прийшов з молитвою.

— Чи ти ба! На Палажчиній голові чортячі роги! — сказав Кайдаш.

— Іду я, раба божя Палажка, до раба божого Омелька все лихо одганяти з його жил, з його жовтої кості, з його червоної крові, з семидесяти суставів, з його сивого волоса, з його голови, з його булави, з його очей, з його плечей. Зійди на ті болота, на ті очерета, де глас божий не заходить, де люди не ходять.

Кайдаш стояв серед хати й голосно молився. Всі виійшли з хати, zostалась тільки з Кайдашем Палажка та Кайдашиха.

Баба Палажка налила в миску з кухля води, влила з пляшки трохи свяченої води, вкинула в воду жарину й шматочок печини, взяла в руки веретено, вмочила його в воду і черкнула шпинькою навхрест по крисах миски; потім взяла ніж, вмочила його в воду і знов черкнула ним так само по мисці, та все нашіптувала:

— Як пішла я понад очеретами та болотами та зійшла я на високу могилу: ой там на могилі, на Осіяньській горі, там стоїть церковця, бубликом замкнута, медяником засунута. Одкусю я медяника, одкусю я бублика та ввійду в ту церковцю. Свята святиця, небесна цариця! П'ятінкоматінко, і ти, святий попеділочку, божий ключничку! Мокрино, Марино, Агапіте, Алипіє, Іване, Дем'яне й ти, Миколає, Мирликийський чудотворче! Пом'яни, господи, раба божого Омелька, та ті книжки, що в церкві читають: ермолой, бермолой, савгірю і ще й тую, що телятиною обшита. Радуйся, Охрімку й Пархімку, і ти, невісточко, свята покрівонько, що в Лаврі замурувалася. Наберу я в черепок хуху, та виллю я на раба божого Омелька. Алилуй же його, господи, і шарпни його по боках, по ребрах, по кістках, по чреслах, коло його скотини. Хрест на мені, хрест на спині, уся в хрестах, як овечка в реп'яхах. Помилуй його, безкостий Марку, сухий Никоне, мокрий Миколаю! Сарандара, марандара, гаспида угас, василиска попер! Амінь біжить, амінь кричить, аміня доганяє!

Баба Палажка дмухнула на воду тричі навхрест і дала Кайдашеві напитись. Потім вона викликала Кайдашиху в сіни і звеліла їй утопити в горілці маленьке цуцня, намочити в тій горілці на три дні оселедця і дати ту горілку Кайдашеві на похмілля. Кайдашиха витягла з скрині чималий шматок полотна ще й копу грошей і дала Палажці за труда.

Кайдашиха так зробила, як її раяла Палажка. Кайдаш, нічого не знаючи, як напився тієї знахурської горілки, заправленої цуцням та оселедцем, то пив поспіль три дні. Кайдашиха тільки рукою махнула й послала його до священника. Кайдаш розказав йому про своє нещастя, найняв молебень Ісусові й акафіст богородиці, ходив говіти в Богуславський монастир. Він перестав пити на той час, і дідьки перестали йому привиджуватися.

— Це моя смерть іде за мною, коли вже до мене приходив небіжник батько,— говорив Кайдаш.

— Добра смерть, коли ви, тату, й не перестаете пити,— говорив Лаврін.

Од того часу Лаврін забрав у свої руки і воли, і вози, і все господарство. Загнали діти батька на піч на одпочинок.

— Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького Кайдашця,— говорив Кайдаш за чаркою горілки в шинку.

Терпів Кайдаш, а далі не витерпів: знову почав заходити в шинок.

Раз була місячна ніч. Кайдаш спав на лаві. Чує він, щось рипнуло дверима, і в хату увійшов його давній знайомий — херсонський чумака. Кайдаш встав і почав балакати з чумаком. Побалакавши в хаті, Кайдаш вийшов на двір і пішов з ним за ворота. От вони вийшли на вулицю і пішли ніби до шинку, але вони перейшли через греблю, минули село, а шинку все не було. Ідуть вони шляхом та все балакають. Вже вони зійшли з гори, прийшли до Росі, перейшли Рось через греблю, а шинку все-таки нема. От вже перед ними ліс. Місяць світить на полі, а під лісом лежить густа тінь. Кайдаш увійшов у ту тінь і загубив дорогу. Дивиться він — чумака нема, а кругом його товсті дуби та липи. Зверху через гілля промикується світ місяця, й подекуди його проміння блищить на землі, неначе жовті ясні хустки, розстелені по траві, або золоті яблука, розкидані по землі. Кайдаш глянув униз, перед ним росла купа здорових та високих, до самих колін грибів, з блискучими, як вогонь, верхками. Купа грибів заворушилась, з-під неї вискочили малесенькі зайчики й почали плигати один через другого. Зайчики почали сміятись, наче малі діти, а над ними піднявся розкішний куш папороті й зацвів блискучими іскрами. Квітки сипались, наче іскорки з печі, а далі з куша виросла здорова, як миска, квітка, вся виткана з золота й вогню, з червоним жаром в осередку. З квітки знялась вогняна птиця й пурхнула на дерево. Кайдаш підняв голову вгору, стукнув лобом об дуба та й... прокинувся.

— Боже мій! Де це я? — говорив сам до себе Кайдаш.

Він стояв у одній сорочці серед густого лісу. Над лісом між гіллям висів повний місяць на небі. Товсті стовбури лип та дубів ледве мріли кругом його, а білі берези блищали, неначе білі воскові свічки. Кайдаш обернувся назад і побачив між деревом поле, облите місячним світлом. Він вийшов з лісу, глянув на поле, і вглядів шлях. Місце було зовсім незнайоме. Він пішов шляхом з гори й дійшов до Росі. Млинові колеса зашуміли й притягли до себе його увагу. Кайдаш прийшов до млина і тільки тоді зовсім опам'ятався та роздивився, куди він зайшов.

На Кайдаша найшов страх. Йому здалося, що його вводить нечиста сила. На його спину неначе хтось сипнув приском; волосся на голові піднялося вгору. Але він прийшов до млина, вглядів людей; люди ходили, розмовляли, носили мішки на вози. Кайдашеві стало веселіше. Один чоловік поїхав возом через греблю. Кайдаш пішов за його возом, розговорився з ним і йшов з ним до самого села.

Вже другі півні проспівали, як Кайдаш прийшов додо-

му і побудив усіх у хаті. Мелашка засвітила світло, глянула на Кайдаша і злякалась: він був жовтий, як віск; в його очі блищали й горіли, як свічки.

— Де ти ходиш, де ти бродиш? — почала гримати на чоловіка Кайдашиха: вона думала, що він пив до півночі в шинку.

— Еге, ходиш... Добре ходжу... Не сам ходжу, а мене водить, — промовив Кайдаш через силу, схиливши голову на руку. — Завела мене нечиста сила аж у богуславський ліс.

Кайдашиха не йняла йому віри: вона все думала, що він п'яний. Кайдаш підвів очі і глянув на комин, на шию коло комина, під шиєю була дірка на піч. Дивиться Кайдаш, з тієї дірки вискочив чортик, такий завбільшки, як кіт, та й знов сховався на піч. Кайдаш не встиг одвести очей, а з-під шиї вискочило вже два чорти, показали йому язики і знов сховались у дірку. Кайдаша взяла злість, він ухопив макогона, кинувся до комина та як трісне макогоном по шиї, аж шматки глини одколупились і посипались додолу.

— Омельку! Чи ти здурів, чи ти з глузду з'їхав? — крикнула Кайдашиха.

— Еге, здурів! Хіба ти не бачиш, — он чорти вискакують із дірки.

— Свят, свят, свят! Перехрестися! Де ті чорти взялися! — говорила Кайдашиха. — Нап'ється в шинку та тільки дуріє.

Кайдаш обернувся од комина, коли гляне під стіл, під столом лежить здоровий, як кабан, та кудлатий чорт, з страшною чорною мордою, з рогами, з ротом до вух, з білими здоровими зубами. Кайдаш злякався і сів на лаві. Він зирнув на піл, на лаві й на полу сиділи рядком здорові чорти і клацали до його зубами, неначе вовки. Кожний держав по жарині в роті: жар світився в їх зубах, зубаті пашеки червоніли. Один чорт показував йому на сокиру під лавою й шепотів: «Візьми сокиру та зарубайся!» Другий показував на налігач під полом і шепотів: «Піди в клуню та повіся!» Третій підказував: «Піди до ставка та втопись!»

— Жінко! Чи ти пак не бачиш, скільки чортів сидить на лаві? — говорив Кайдаш, а сам трусився, аж зубами цокотів.

— Господи милосердний! Тільки нас лякаєш, — говорила Кайдашиха.

Мелашка стояла коло печі ні жива ні мертва. Лаврін схопився з постелі.

— Виведіть мене надвір! Вже чортів повна хата, а між ними здорові мухи літають та чорні круки шугають, — сказав Кайдаш.

Лаврін взяв батька за руку і вивів у двір. Меланшка злякалась і вибігла слідком за ними. В Кайдашихи труслились ноги од переляку. Вона дістала свяченої води, покропила хату, засвітила страсну свічку перед образами.

Кайдаш провітрився надворі. Лаврін увів його в хату. Страхіття десь зникло.

— Треба мені висповідатись, — сказав Кайдаш, — це, мабуть, смерть моя наступає.

Кайдашиха й Лаврін насилу вмовили його лягти на постіль. Тільки що він виліз на піл і хотів лягти, йому здалось, що на постелі лазять здорові раки та чорні павуки. Прудкі павуки, такі завбільшки, як гусенята, кинулись до його, як собаки. Він підвівся й почав обтріпувати одягу.

— І де та нечисть набралася на полу! — крикнув Кайдаш, обтрушуючи сорочку. — Лавріне! Візьми віника та позмітай оту погань.

Лаврін узяв віника і ніби щось змітав з постелі. Тоді Кайдаш ліг на постіль і заснув.

На другий день Кайдаш пішов до священика, висповідався, але все те нічого не допомогло. До його впав херсонський чумак, приходив до його вночі та все неспаче водив його десь по пушах та по нетрях.

Через тиждень той чумак завів Кайдаша знов на греблю, а вранці його знайшли в воді на лотоках коло самої застави. Мірошник прийшов підняти заставу і вглядив у воді неживого чоловіка. В млині мололи семигорські люди і впізнали Кайдаша.

Волость приставила до втопленика сторожу. Три дні лежав під вербою Кайдаш, покритий старою свитою, доки приїхав становий і звелів синам узяти батька та поховать.

— Постив батько дванадцять п'ятниць, щоб не вмерти наглою смертю та в воді не потопати, а проте втопився. І п'ятниці нічого не помогли, — говорив Карпо. — Варто було мучити себе цілий вік.

VIII

Поховали сини Кайдаша з великою честю, просили священика занести батька в церкву; як ховали, то читали євангелію трохи не коло кожної хати; після похорону справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедрю милостиню, дала священикові на сорокоуст.

На четвертий день після похорону Карпо й Лаврін почали ділитись батьківськими спадками.

— А що, Лавріне,— сказав Карпо,— розділим тепер ґрунт пополовині, а то батько одрізав мені городу, неначе вкрав.

— То й розділимо,— сказав Лаврін.— Чи підемо в волость, чи обійдемося і без волості?

— А нащо нам здалася та волость! Одміримо пополовині город та пополовині садок, та й годі,— сказав Карпо.— Хіба таки самі собі не дамо ради?

— Про мене, міряймо город і самі,— сказав Лаврін. Карпо взяв довгу та рівну ліщину і почав з Лавріном міряти город вздовж та впоперек. Перемірявши город, вони розділили його вздовж пополовині й позабивали на межі кілки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи, може, й без тину обійдеться? — сказав Карпо.

— А навіщо той тин здався? Адже ж у нас двір коло хати спільний, хоч на йому й стоїть і твоя і моя повітка та загородка,— сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так,— сказав Карпо.

— Але не знаю, як ще наші жінки скажуть,— сказав Лаврін, про матір вже й не згадуючи.

— Хіба в мене жіночий розум, щоб я жінок слухав,— сказав Карпо.

Тільки що вони переміряли город та садок, з хати вибігла Мотря. Вона вийшла на город і окинула його оком з горба вниз, а од низу на горб, потім вийшла на горб і ще раз поміряла ґрунт очима. Лаврінова частка здалась їй більшою, мабуть, тим, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула з себе пояс та давай міряти город перше впоперек: на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Переміряла вона вдруге,— ой лишечко! Лаврінова частка була більша аж на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце переміряли,— сказала сама до себе й заходилась мірять поясом ґрунт вповодж: ой гвалт! Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулась ріжком на вулицю в бузину.

— Потривайте ж! — крикнула Мотря на весь город.— Це, мабуть, свекрушище помагала їм міряти! Це вона припустила собі на один пояс вздовж та на два пояси впоперек, ще й ріжок у бузині собі одтягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс, та репетувала на весь город. Коло припічка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лавріном міряв город. Мо-

тря вхопила хворостину й кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви, мабуть, з матір'ю так міряли город, бодай вас міряв сей та той! — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат разом одчинились і з дверей повискакували всі: і Карпо, й Лаврін, і Кайдашиха, й Мелашка. Вони повитріщали очі на Мотря.

— Чого вилупили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви переміряли город? Та нехай його чорти спечуть з такою мірою! — гукнула не своїм голосом Мотря й брязнула об землю хворостиною так, що вона аж захурчала.

— Хррр! — захурчав насмішкувато Лаврін. — Чого це ти кричиш, неначе на батька.

— Кричи на свою матір! Я й тобі захурчу отією хворостиною, коли хоч. Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж і впоперек.

— Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема, — сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре, — спокійно сказав Карпо, заклавши руки за спиною.

— Бреши сам! Ось я тільки що сама міряла. Іди в волость, нехай волость вас розділить, а не свекруха, — репетувала Мотря.

— Одчепись од мене, сатано! Я й дома не була, як вони міряли. Це правдива причепа! — сказала Кайдашиха. — Бере моє добро, ще й мене лає.

— Ідїть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть повикидаю за тин, а таки свого докажу, — кричала Мотря.

Мотря вибігла з сіней і побігла на город; за нею пішла Кайдашиха з Мелашкою, і за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалась і почала міряти город поясом: впоперек Лаврінова половина вийшла більша на два пояси.

— А що, чия правда?

— Як ти міряєш? Піддури кого дурнішого, а не мене, — крикнула Кайдашиха, — свою половину міряла, то натягувала, аж пояс луцлав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс бгався. Геть, погана! Дай я сама переміряю з Мелашкою.

Кайдашиха переміряла весь город упоперек, — і знов обидві половини були однакові.

— А що, чия тепер правда! — говорила Кайдашиха. — Ти міряєш собі, то натягуєш, а чужому міряєш, то стягуєш. Ти б людей соромилась! Тобі тільки б сидіти з жидівками в крамницях та обдурювати на аршині людей.

— Це якийсь жіночий сажень вигадала Мотря, що стягується й розтягується, як кому треба,— сказав насмішкувато Лаврін.

— А отой ріжок, що в бузину ввігнався, яким сажнем будеш міряти? Не бійсь, меші не оддаси? — сказала Мотря.

— То одкуси його зубами! А де ж його дить, коли він вигнався на вулицю,— сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилась до Лавріна за батьківську спадщину.

— Чом же ви не розділили пасіки? — сказала вона.— Адже ж пасіка батькова! Гаращо все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами і однією яблуною.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— Авжеж полічила, і своїм не поступлюсь. Садок не твій, а батьківський,— сказала Мотря.

— То пересади на свою половину! — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадить! Пересадиш, то підвередишся,— сказала Мотря.

— О, підвередишся, Мотре, коли Карпо не pomoже,— сказав, сміючись, Лаврін.

— Вже хоч і підвереджусь, чи ні, а таки свого докажу,— гукнула Мотря і вдарила кулаком об кулак,— ходім лиш зараз у волость, нехай нас волость розсудить, а не ти з свекрухою. Дайте, лишень, нам половину пасіки, а як ні, то бери, Карпе, сокиру та й рубай груші. Я вам свого не подарую,— кричала, аж сичала Мотря.

— Та подивись, лишень, на твоїй половині все старі груші, а на моїй — щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду: ви нам дайте половину пасіки, половину овець та свиней,— сказав Карпо.

— Ова, який розумний! Забери ще половину котів та собак! — кричала Кайдашиха.— А батька хто лупив у груди? Лаврін хоч батька не бив.

— Не бив, тільки не слухав! — сказав спокійно Карпо.

— А ти забув, що я ще живу на світі? І я маю якесь право на батькове добро. Ти ладен, мабуть, мене живою в землю закопати! — говорила Кайдашиха.— Ти хочеш з своєю Мотрею мене, сироту, скривдить? Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить!

— Як громада, то й громада! Ходім в волость, бо я своєю часткою не поступлюсь,— сказав Карпо.

Карпо з Лавріном та з Кайдашихою пішли в волость, а Мотря з Мелашкою zostались у дворі коло волості.

Волость присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за живоття батька. Як почувла це Мотря, то трохи не скрутилась і паробила крику під волостью.

Од того часу між Кайдашенками й їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердилися з Лавріном та з Кайдашихою і перестали заходити до їх у хату.

— А що, Мотре, виграла? Здобрій тим, що тобі волость присудила,— дражнилась стара Кайдашиха з Мотрею.

— Дражніть уже, дражніть, як ту собаку,— говорила Мотря і трохи не плакала од злості.

Обидві сім'ї насторочились одна проти другої, як два півні, ладні кинутись один на другого. Треба було однієї іскорки, щоб схопилась пожежа. Та іскорка незабаром впала поперек усього на сміття.

Раз уранці Мелашка вимела хату й половину сіней, обмела коло своєї призьби, змела до порога та й пішла в хату за рядюгою, щоб винести сміття на смітник. Саме тоді Мотря вибігла з сіней і вгляділа коло порога сміття. Сміття було підметене аж під Мотрину призьбу.

— Доки я буду терпіти од тієї іродової Мелашки! — крикнула Мотря на весь двір; вона вхонила деркача та й розкидала сміття попід Лавріновою призьбою.

Мелашка вийшла з хати з рядниною. Коли гляне вона, сміття розкидане геть попід її призьбою й по призьбі.

— Хто це порозкидав сміття? — спитала Мелашка в Мотрі.

— Я розкидала: не мети свого сміття під мою призьбу, бо я тебе ним колись нагодую,— сказала з злістю Мотря.

— А зась! Не діждеш ти мене сміттям годувати. Нагодуй свого Карпа,— сказала Мелашка і почала змітати сміття до купи до порога.

— Не мети до порога, бо мені треба через поріг ходити! — ляснула Мотря.

— Авжеж, велика пані. Покаляеш, княгине, золоті підківки,— сказала Мелашка.

— Не мети до порога, бо візьму тебе за шию, як кішку, та натовчу мордою в сміття, щоб удруге так не робила,— сказала Мотря.

Мотрині слова були дуже докірливі. Мелашка спалахнула од сорому.

— А, ти, паскудо! То ти смієш мені таке говорити? Хіба ти моя свекруха? Ти думаєш, що я тобі мовчатиму? —

розкричалася Мелашка.— То ти мене вчиш, як малу дитину? Ось тобі, ось тобі!

І Мелашка підкидала сміття деркачем на Мотрину призьбу, на сіни, на вікна, аж шибки в вікнах дзвеніли, а що було мокре, те поприставало до стіни.

Мотря глянула й рота роззявила. Вона не сподівалась од Мелашки такої сміливості й спочатку не знала, що казати.

— То це ти так! То це та, що од свекрухи втікала?

— Ти мені не свекруха, а я тобі не невістка. Я од тебе не втікати му і мовчать тобі не буду. Ось тобі на, ось тобі на!

Деркач свистів, як шуліка в повітрі, у Мелашчиних руках, а шибки аж дзенькали. Мотря кинулась до Мелашки та й почала видирати деркача з рук. Мелашка була слабкіша і випустила його з рук. Мотря замахнулась на неї деркачем. Карпо сидів у хаті, почув, що в вікна щось порощить. Йому здалось, що в вікна б'є град.

«Що це за диво! Небо ясне, а в вікна порощить град»,— подумав він.

— Гвалт! Гвалт! — закричала Мелашка.— Якого ти дідька чіпляєшся до мене, сатано?!

З хати вибігла Кайдашиха просто од печі з кочергою в руках. Вона вгляділа, що Мотря підняла деркач угору і ладна вперішити Мелашку, і махнула на Мотрю кочергою. Мотря одскочила од призьби, кочерга потрапила в Мотринє вікно. Шибка дзенькнула, а дрібне скло посипалось на призьбу.

З хати вибіг Карпо, а за ним Лаврін. Три молодиці вчепились до кочерги та до деркача, кричали, тяглись, сіпали ті причадали на всі боки. Деркач розірвався. Нехворощ посипалась з деркача, неначе пір'я з гуски. Чоловіки розборонили жінок і розігнали їх.

— Одривай хату! Не буду я з вами жити через сіни, хоч би мала отут пропасти! — репетувала Мотря.— Бери, Карпе, сокиру, та зараз одривай хату, а як ти не хочеш, то я сама візьму сокиру та й заходжусь коло хати.

— Чи ви показались, чи знавісніли? — говорив Карпо.— Хто це розбив вікно?

— Твоя мати! Це вже пішлося наче з Петрового дня! Одна обпаскудила мені стіни, друга вікна побила. Ось тобі за те! Ось тобі! — крикнула Мотря й почала хапать рукою з калюжі грязь і кидати на Мелашчину хату. Біла стіна стала ряба, пеначе її обсіли жуки та гедзі.

— Бий тебе сила божа! Не кидай, бо я тобі голову провалю кочергою,— крикнула Кайдашиха й погналась за

Мотрею. Мотря втекла за причілок, виглядала з-за вугла й репетувала та кляла Кайдашиху.

— Лавріне! Одривай їх хату. Про мене, нехай Мотря йде жити під три чорти або під греблю; я з нею зроду-звіку не буду жить під однією покрівлею,— кричала Кайдашиха.

— Карпе! Одривай хату, бо я підпалю й їх, і себе та й на Сибір піду,— кричала Мотря.

— Лавріне! Одривай їх хату, бо я ладна й до сусід вибратись. Зараз піду в волость, та нехай громада зійдеться та розкидає їх хату,— кричала Кайдашиха.

З тими словами Кайдашиха накинула свиту та й побігла в волость позивати Мотрю та Карпа. Волосний покликав Карпа на суд. Карпо сказав, що він не думає одривать хати, а то тільки полаялись та побились молодичі. Волосний вигнав Кайдашиху з хати. Слідком за Кайдашихою прибігла в волость Мотря й почала розказувати, починаючи од сміття. Волосний слухав, слухав та й плюнув.

— Ідїть ви собі ік нечистїй матерї та, про мене, повибивайте й очі, не тільки вікна,— сказав волосний та й пішов у кімнату, ще й двері причинив.

Того ж таки вечора Кайдашиха повечеряла з дітьми і вже лагодилась лягать спати. Коли чує вона — на горищі закиркали на сідалі кури, закричали й кинулись з сідала.

— Ой, тхїр на горищі! — сказала Кайдашиха.

— Може, злодюга лазить,— сказав Лаврін.

Кайдашиха вхопила лампу і вискочила в сїни; за нею вискочили в сїни Лаврін та Мелашка.

В сїнях було ясно. Хтось лазив на горищі з світлом.

— Хто там лазить? — гукнув Лаврін.

З горища ніхто не обзивався, тільки одна курка киркала на все горло, неначе її хто душив. Лаврін вискочив на драбину й заглянув на горище. Там стояла Мотря з куркою в руках.

— Якого ти нечистого полохаєш наших курей! — крикнув Лаврін, стоячи на щаблі.

— Хіба ти не бачиш? Свою курку впіймала на вашому сідалі.

— Хіба ж ми просили твою курку на наше сідало? — гукнув Лаврін.— Чи шапку перед нею здїмали, чи що?

— Верни, лишень, мені яйця, бо моя чорна курка вже давно несеться на твоєму горищі.

Мотря лазила по горищі та збирала по гніздах яйця. Сполохані сліпі кури кидались по горищі, падали в сїни на світ.

— Ой боже мій! Це не Мотря, а бендерська чума. Вона мене з світу зжене! — говорила Кайдашиха. — Ще хату підпалить лампою. Покарав мене тобою господь, та вже й не знаю за що!

— Мабуть, за вашу добрість, — обізвалась Мотря з горища й спустила з горища на шабель здорову ногу з товстою литкою.

Одна курка впала з горища й погасила світло. В сінях стало поночі. Лаврін стояв, сп'явшись на драбину. Мотря штовхнула його п'ятою в зуби. Він сплюнув у сіни. Мотря штовхнула його по носі другою п'ятою. Гаряча литка по-сунулась по його лиці. Мотря ладна була сісти йому на голову.

— Куди ти сунешся на мою голову! — крикнув Лаврін і почав трясти драбину. — Не лізть, бо я тебе, сяка-така душе, скину з драбини!

Лаврін скочив у сіни і почав хитать драбину. Драбина стукала об стіну.

— Скинь її з драбини додолю, нехай собі голову скрутить, щоб знала, як лазити на наше горище, — кричала в темних сінях Кайдашиха.

Лаврін прийняв драбину. Мотря повисла на стіні. Половина Мотрі теліпалась на стіні, а друга половина вчепилась у бантину, як кішка, однією рукою та ліктем другої руки. Мотря держала в руці курку й не хотіла її пускати, а в пазусі у неї були яйця, дуже делікатний крам. Мотря боялась наробить в пазусі яєчні, держалась за бантину й ніяк не могла видертись назад на горище. Нижча половина тягла її вниз.

— Ой, лишечко, ой, упаду, ой-ой-ой, гвалт!.. — зарепетувала Мотря не своїм голосом.

Од гвалту Карпо не всидів у хаті й вискочив у сіни з світлом. Лаврін стояв серед сіней з драбиною. Мотря теліпалась на стіні, неначе павук на павутині.

— Драбиною її плещи, та добре! — кричала Кайдашиха. — Нехай не збирає яєць на нашому горищі!

Кайдашиха кинулась до драбини й була б справді по-частувала нижчу половину Мотрі драбиною, але Карпо видрав драбину в Лавріна, пхнув матір так, що вона трохи не перекинулась, і підставив драбину під Мотрю. Вона злізла додолю з куркою в руках.

— Оддай мені яйця, злодійко! Нащо ти покрала наші яйця? — репетувала Мелашка.

— Це моя курка нанесла, — говорила Мотря, втікаючи в свою хату.

— А хіба ж твоя курка їх позначила, чи що? Як не вернеш яєць, я піду в волость,— говорила Кайдашиха.

— Про мене, йдуть і за волость,— кричала Мотря з своєї хати, витираючи ганчіркою яєчню в пазусі.

Мелашка засвітила світло, половила в сінях свої кури й повикидала їх на горище. В обох хатах ще довго було чути крик. Той крик стихав помаленьку, як хвиля на воді після вітру, доки зовсім не затих.

— Одривай хату од цих злиднів! — говорила Мотря в своїй хаті Карпові.

— Чи ти здуріла, чи що? Неначе хату одірвати так легко, як шматок хліба одкраять? Ти не знаєш, що то буде коштувать.

— Що б там не коштувало, одривай, а ні, я сама одірву,— говорила Мотря.

— Ану, ну, спробуй! Оце вигадала таке, що й купи не держиться.

Одначе швидко після того Карпо побачив, що Мотря говорила таке, що держалось купи.

На другий день Кайдашиха прибралась і пішла до священника жалітись на Мотрю. Вона розказала все діло не так священникові, як матушці. Матушка дала бабиним онукам коржиків та бубликів, печених з сахаром. Кайдашиха принесла ті гостинці, роздала Мелашиним дітям. Мотрині діти почули носом гостинці й повибігали в сіни. Кайдашиха роздала й їм по бубликові.

— Не беріть од баби гостинця, бо вона злодійка,— крикнула Мотря з своєї хати.

Діти забрали гостинці та й давай махати рученятами на бабу та промовлять ті слова, що їм доводилось не раз чути од матері.

— Баба погана, баба злодійка! — лепетали діти.

— А гостинця взяли од баби, ще й бабу лаєте,— сказала Кайдашиха і заплакала.

Мотря вискочила з хати, пооднімала од дітей бублики та й кинула собакам.

— Чи ти людина, чи ти звірюка,— сказала Кайдашиха, витираючи сльози.

Того-таки дня Мотрин старший хлопець напився з Мелашиною кухля води коло Мелашиної діжки, бо в сінях стояло дві діжки з водою: Мотрина по один бік, Мелашина по другий. Малий хлопець, не розбираючи материного погляду на право власності, вхопив кухоль з тієї діжки, що стояла до його ближче, але якось не вдержав кухля в руках, упустив та й розбив.

Кайдашиха вискочила з хати і наробила галасу.

— Бач, іродова душе, вчила дітей мене лаяти, а твої діти мені шкоду роблять,— крикнула Кайдашиха до Мотрі в двері,— іди, лишень, сюди та подивись!

Мотря вибігла з хати й подивилась. Черепки лежали долі, а хлопець стояв, засунувши пальці в рот і схиливши винну голову.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кухоль з Мотриної діжки та — хрюп ним об землю.

— Оце чорт його й видав. Старе як мале! Зовсім баба з глузду з'їхала. Що вам дитина заподіяла? — крикнула Мотря.

— Твої діти такі зміюки, як і ти. Наплодила вовченят, то не пускай їх до моєї діжки.

— То сховайте свою діжку в пазуху, а кухня мені купить, бо ви не дитина,— сказала Мотря.

— Овва! Гаращо розпустила своїх дітей, як зінських щенят. Не діждеш,— сказала Кайдашиха.

— Коли так, то й я вам оддячу! — сказала Мотря.

При тих словах вона побігла в Лаврінову хату, вхопила з полиці горшка і хрюпнула ним об землю. Мелашка і Лаврін тільки роти пороззявляли.

Мотря вибігла з хати. Мелашка за нею.

— Коли так, то й я зугарна до московської закуції,— закричала Кайдашиха і як несамовита вбігла в Мотрину хату, вхопила з припічка здорову макітру та — хрюп нею об землю.

Карпо сховився з лави. Йому здалося, що мати збожеволіла.

О, стонадцять чортів вам з Мелашкою разом! За таку макітру я знаю, як вам оддячити! — закричала Мотря, бліда, як віск. Вона вскочила в Лаврінову хату, вхопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. Горшки застогнали; черепки посипались додолу.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кочергу, Мелашка вхопила рогача та в Мотрину хату! Кайдашиха лупила кочергою горшки на полиці, Мелашка частувала миски рогачем на миснику. Горшки сипались з полиці, як яблука з яблуні, неначе земля тряслася.

Кайдашенки так здивувались, що їм здалося, що молодиці зовсім показалися. Лаврінові спала на ум думка, чи не покусала часом матері скажена собака. В Карпа була така сама думка. Йому здалось, що до Мотрі вже приступає. Але глянули вони, що з полиці сипляться горшки, а з мисника миски, та давай обороняють полицю та мисник. Карпо насилу поборов матір і одняв од неї кочергу. Лав-

рін висмикнув з Мелашиних рук рогача і спас живоття трьом полумискам.

Всі три молодиці насилу дихали. Вони разом верещали, гвалтували, лаялись. Клекіт у хаті був такий, що не можна було нічого розібрати.

— Ти — змія люта, а не свекруха! — кричала Мотря. — Буду я чортова дочка, коли не розіб'ю тобі кочергою голови.

— Хто? Ти? Мені? Своїй матері? — сичала Кайдашиха. — Карпе! ти чуєш, що твоя Мотрунька говорить на мене? То це ти таке говориш мені, своїй матері? Карпе, візьви вірвовку та повісь її зараз у сінях на баптині, бо як не повісиш, то я їй сама смерть занодію.

— Карпе, візьми налігача та прив'яжи на три дні свою матір серед вигону коло стовпа, мов скажену собаку, нехай на неї три дні собаки брешуть, нехай на неї три дні вся громада плює! Вона мене або отруїть, або зарубає, — верещала Мотря.

— Що ти кажеш? Щоб мене мій син, моя кров, та прив'язав налігачем серед вигону на сміх людям? — сичала Кайдашиха. — Ось я візьму мішка та напну тобі на голову, мов скаженій собаці, бо ти нас усіх покусаєш.

Кайдашиха витягла з-під лави порожнього мішка й кинулась до Мотрі.

Карпо тільки очі витріщив і не знав, кого слухать: чи вішати жінку, чи прив'язувати налігачем матір.

— Ти злодійка! Ти покрала в нас яйця! — кричала Кайдашиха й кинулась до Мотрі з мішком у руках.

— Брешеш, не докажеш! Ти сама злодюга, бо обкрадала мене, мою працю цілий рік. Я на тебе робила, як на пана панщину, — кричала Мотря.

— А чом же ти мене не кидала, коли тобі було в мене погано? — пищала Кайдашиха. — Чом тебе чорти не понесли на Басарабію або за границю?

— Овва, через таке паскудство та оце тікала б за границю! Тікай сама хоч під шум, під греблю! — гвалтувала Мотря. — Ти злодюга, ти відьма!

— Хто? Я? Я відьма? Я злодюга? — сичала Кайдашиха. — Ось тобі на!

Кайдашиха тикнула Мотрі дулю й не потрапила в ніс, та в око. Мотря вхопила деркача і сунула держалном Кайдашисі просто межі очі.

— Ой лищечко! Виколола проклята зміюка мені око! — заплакала Кайдашиха і вхопилась за праве око.

В неї з ока потекла кров. Лаврін та Мелашка побачили кров і розлютувались. Вони кинулись оборонять матір.

Лаврін пхнув Мотрю. Мотря дала сторчака на лаву. Карпо кинувся обороняти Мотрю і пхнув Лавріна. Лаврін ударився об мисник. Три полумиски, захищені Лавріном од наглої смерті, посипались йому на голову.

— Одривай, Карпе, хату, бо я тебе покину з твоєю проклятою матір'ю, з твоїм іродовим кодром! — репетувала Мотря.

— У волость її, розбишаку! В тюрму її! Одривай, Лавріне, їх хату, бо я сама полізу та буду зривати кулики.

Лаврін і справді розлютувався. Він ухопив драбину, приставив до стріхи, вискочив на покрівлю й почав зривати кулики з Карпової хати. Кулики сипались на землю. На хаті заблищали крокви й лати, наче сухі ребра.

Тим часом Кайдашиха зумисне розмазала кров по всьому виду, замазала в кров пазуху, повисмикувала з-під очіпка волосся та й побігла до священика, а потім у волость і паробила там гвалту.

— Ой боже мій! Дзвонить в усі дзвони! Карпо з Мотрею вбили Лавріна, вбили Мелашку, вбили й мене! Рятуйте, хто в бога вірує! — кричала не своїм голосом Кайдашиха в волості.— Скликайте громаду та зараз, зараз!

Волосний і писар, побачивши покривавлену Кайдашиху, полякались і побігли до Кайдашенків. За ними бігла Кайдашиха та галасувала на все село. Волосний з писарем прибігли в двір і вгляділи живого Лавріна, котрий сидів на хаті та зривав кулики. З хати вибігла Мелашка, здорова й жива, а за нею Мотря.

— Рятуйте мене! — голосила Мотря.— Як мене знайдуть зарубану сокирою, то нехай уся громада знає, що мене зарубала свекруха! Рятуйте, хто в бога вірує!

— Чого це ти, навісна, кричиш? — спитав голова.— Адаже ж ти жива.

— Рятуйте мене, вона мене вже вбила! — репетувала Кайдашиха.

— Чи ви показалися, чи що? — сказав писар.— Бігає по дворі й кричить, що її вже вбили. Що тут у вас скоїлось?

— Ось що скоїлось! — ткнула пальцем на око Кайдашиха.

— А ти що робиш ото на хаті? — гукнув голова до Лавріна.— Зараз мені злязь та давай одвіт перед нами.

— Не злізу, доки не одірву Карпової хати,— говорив Лаврін і швиргонув куликом волосному на голову.

— Якого ти нечистого кидаєшся куликами? Зараз мені злязь, а то я полізу та сам тебе стягну, та всиплю тобі сотню різок,— кричав волосний.

Лаврін трохи прохолов, зірвавши півсотні куликів, і зліз додолу. Волосний з писарем пішли в хату: в Лаврінській і в Карповій хаті валялись купами черенки.

З хати повибігали діти, вгляділи страшне закривавлене бабине лице й підняли гвалт. Собаки гавкали на писаря та на голову, аж скиглили. З села почали збігатись люди. Волосний з писарем та з кількома громадянами повели в волость Кайдашенків, їх жінок та Кайдашиху. Вони насилу розплутали їх справу і присудили Карпові одірвати хату й поставити окроми на своєму городі, бо Лаврін, як менший син, мав право зостатись в батьковій хаті і за те був повинен додержати матір до смерті. Громада присудила розділити ґрунт між Кайдашенками пополювині.

Волосний таки посадив Мотрю за бабине око в холодну на два дні.

Після такої колотнечі стара Кайдашиха ослабла. В неї нагнало око, як куряче яйце. Око стухло, але од того часу вона осліпла на праве око.

— Господи! Од чого це в нас почалася колотнеча в сім'ї? — казала Кайдашиха. — Це воно не дурно: це мабуть, майстри закладали хату не на смерть, а на колотнечу.

Кайдашиха надумалась піти до священика й просити його, щоб він освятив хати. Не сказавши нічого Лаврінській й Карпові, щоб вони часом тому не спротивились, Кайдашиха побігла до священика й попросила його освятити хати.

Наступав храм в семигорській церкві, і молодіці на селі почали мазати хати. Мотря якраз того дня полізла в піч, щоб її вимазати.

Кайдашиха прийшла додому з священиком, з ними прийшов і дяк з паламарем.

Священик покропив свяченою водою хату й сіни. Кайдашиха просила його посвятити і Карпову хату: їй усе-таки шкода було сина.

Кайдашиха одчинила двері в Карпову хату, а там з припідка теліпались ноги п'ятами догори, пальцями вниз. Товсті литки стриміли, наче дві деревини. В печі лежала Мотря.

Священик покропив Карпову хату.

— Нащо ви, мамо, святите мою хату? Хіба я вас просив, чи що? — сказав матері Карпо.

— На те, щоб твоя жінка не біла горшків та не вибивала очей, — сказала Кайдашиха. — Нашу хату майстри закладали на твою Мотрю.

— То святити, мамо, перше себе, бо й ви не безвинні: набили горшків удвох з Мелашкою більше од Мотрі, — сказав Карпо.

— Не жартуй, сину! Ти ще молодий. Пам'ятай: у тебе діти, в тебе худоба. Гляди, лишень...

— Та вже святить не святить мою хату, а я її одірву та й не буду закладати на колотнечу,— сказав Карпо і зараз заходився одривати хату та ставить на своєму ґрунті.

Двір був невеликий, а як його розділити, то очевидно-ки обидві половини стали ще менші. Стара хата стояла на вулицю боком, бо хати в селах ставлять вікнами і дверима на південь, а південь припадав не на вулицю. Карпо поставив свою хату недалеко од Лаврінової. Вона стояла до Лаврінових дверей задвірком. Мотря намагалась, щоб Карпо загородив такий тин, щоб і птиця через його не перелітала. Карпо мусив перегородити і двір, і город.

— Отак би ти, Карпе, давно зробив, то були б і горшки цілі, і в твоєї матері очі не повилазили б,— говорила Мотря.

Перебули Кайдашенки зиму на опрічних дворах, і дві сім'ї почали потроху миритись. Спершу почали забігати з однієї хати в другу діти. Їм байдуже було про батьківську колотнечу. За дітьми почали забігати один до другого батьки для своєї господарської справи: то за стругом, то за свердлом, то за сокирою,— спершу в повітки, а потім і в хати, а вже за ними почали любенько через тин розмовляти й жінки. Тільки Кайдашиха не ходила до Мотрі: сліпе око навіки загородило їй стежку до неї. На Кайдашевій давній оселі повіяло миром. Щоб не бігати кругом через ворота, Карпо й Лаврін зробили в дворі через тин перелаз.

Мир між братами поміцнішав ще більше задля господарської справи, задля спільної вигоди.

Карпо, одрізнівшись од батька, спочатку таки набрався багато лиха, поки зібрався на своє хазяйство. Він був чоловік гордий, упертий, не любив нікому кланятись, навіть рідному батькові. В його була тільки пара волів, і як йому треба було спрягаться під плуг, він ніколи не просив волів у батька, а напитував супряжичів між чужими людьми. В Лавріна зосталась пара батькових волів. Карпо спрягався з Лавріном, і вони вдвох у супрязі орали попереду Карпове поле, а потім Лаврінове. Карпо ходив за плугом, а Лаврін був за погонича. Спільна вигода присилувала їх помагати один одному в оранці, і в сівбі, і в заволікуванні, і в возовиці.

Саме тоді пішла залізна дорога з Києва недалеко од Семигор. Селяни почали держати коні і ставали під хуру возить на залізну дорогу сахар з ближчих сахарень, борошно з панських та єврейських млинів. Карпо й Лаврін

купили й собі по коняці. А так як на одному коні далеко не заїдеш і багато не завезеш, то вони спрягались кіньми під одну хуру й ділились заробітками пополювині.

Податі були великі, плата за землю була чимала; і Карпо й Лаврін побачили, що поле не настанчить їм грошей на податі, і мусили шукати заробітків в осінній та зимній безробітний час.

Громада в волості обібрала Карпа за десяцького.

— Карпо чоловік гордий та жорстокий, з його буде добрий сіпака, може, його боятимуться хоч баби та молодиці,— говорила громада.

— А може, панове громадо, ми оберемо за десяцького Мотрю,— прикинув слівце один жартівливий чоловік.

— Не можна, вона повибиває всім бабам очі,— гукнули чоловіки, сміючись.

Прийшов приказ з волості рівняти шляхи, лагодить мости та насипать на багнах греблі. Карпо загадував людям на роботу і попереду усього звелів скопать той капосний горбик на горі, вище од свого городу, на котрому його батько поламав десятків зо два возів.

— Ану, Лавріне, бери заступа та йди на роботу,— загадував Карпо братові.

— Піди вижени на роботу свою Мотрю,— промовила стара Кайдашиха.

— І Мотрю вижену. Ви думаете, що пожалію? — говорив Карпо.

Він і справді мусив вислати на роботу й свою Мотрю. Люди прокопали спуск навкоси, так як колись радив старий покійний Кайдаш, ще й горбик молодиці знесли в приполах під Карпів тин.

Минуло чимало років після панщини. Громада трохи заворушилась і почала встоювать за свою вигоду, за своє громадське право.

Тим часом громада почала діло з жидом. Один багатий жид з містечка заплатив панові добрі гроші й купив собі право поставити в селі на панській землі шинки. Він заквітчав своїми шинками село з чотирьох боків і пустив горілку по дешевшій ціні, ніж в громадському шинку. Люди кинулись за горілкою до жидівських шинків. Громадський шинок стояв порожній, в його ніхто й не заглядав.

Волосний зібрав громаду. Кайдашенки почали кричати в громаді.

— Панове громадо! — говорив Карпо.— Нехай ніхто з села не купує горілки в жидівських шинках. Посадім коло шинків десяцьких та соцьких, нехай дрючками одганяють людей.

— Я сам сяду з дрюком і буду одганяти хоч би й свою рідню! — гукнув Лаврін. — Нехай жиди посидять дурно ціле літо над своїми барилами. Посидять та й підуть.

— Добре Кайдашенки радять! — загула громада. — Посадім людей та й не пускаймо нікого в жидівські шинки. Громада порадилась і розійшлась.

Жид побачив, що непереливки, взяв відро горілки, одніс волосному; друге одніс писареві, зібрав до себе в шинк десять чоловіків таких, що заправляли громадою, і поставив їм ціле відро горілки.

— Чого нам змагаться, — говорив хитрий жид, — нащо вам мене кривдить. Буду я заробляти, будете й ви. Я поставлю ціну в своїх шинках таку, як у вашому, ще й зараз заплачу в волость сорок карбованців одчпного.

— Чи вже заплатиш? — гукнули чоловіки.

— Ой-ой, чом і не заплатить для добрих людей; ви думаете, що я жид, то в мене й душі нема? Я ладен і на церкву дати. Ет, та що й говорити! От вам хрест, коли не ймете віри.

І жид перехрестився зовсім по-християнськи.

— Чи ти ба! Жид хреститься! — гомоніли люди.

— Ви думаете, що я не поважаю вашої віри? Та я ладен жити з вами, як з братами, — підлещувався жид. — От вам ще відро горілки! Сура! А винеси гостям оселедців та паляниць! — гукнув жид до жидівки.

Сура зітхнула на всю кімнату, так їй було шкода оселедців, але вона випесла й поклала перед людьми на столі.

— Іжте, люди добрі! Ви думаете, що я шкодую для нас? — говорила Сура. — Ой вей мір, ой-ой! — прикинула вона вже тихенько, виходячи з хати.

Люди пили, закусували та слухали Берка, а Берко неначе грав їм на цимбалах своїми облесливими словами.

Давні панщанники понаставляли вуха та слухали Берка. Його слова, підсолоджені горілкою та приправлені оселедцями, так і влазили в їх душі. Вони не знали, що жид вибере ті сорок карбованців, і за оселедці, і за ту горілку, що вони в його дурнички п'ють, з їх-таки кишень — то недоливками, то водою, підливою в горілку, то більшою платою.

Люди розтали, як віск, і почали хвалити жида. Декотрі вже були зовсім п'янешкі.

— Так що ж, панове, та ще й які панове! Що тепер пан перед вами! Ви, Грицьку, тепер пан! От хто пан! Що схочете в волості, те й зробіте! Ви, Петре, тепер господар на

все село, ніби князь! Тепер ви пани, а пани вже перевелись на Іцькову сучку,— підлещувався Берко до мужиків.— Та що ж, панове, чи згодитесь громадою оддати мені й свій шинк, і будете пускати людей в мої шинки? Я подарую сорок карбованців на волость, а за ваш шинк зараз покладу гроші на стіл!

— А добрий жид! — гукнув один п'янений мужик.— Що й гроші зараз дає. Будемо стояти на сході за його!

— Авжеж будемо, бо ще й на церкву покладе!

Саме в той час Карпо Кайдашенко їхав з ярмарку, вглядів коло панського шинку купу людей та й став. Берко знав, що Карпо горілки не любить і на сході йде все проти його. Він сховався в кімнату.

— Здоров був, Карпе! — гукнув Грицько і почав обнімать та цілувать Карпа. Гостра неголена Грицькова борода колола Карпове лице, неначе голками.

— Та здоров був...— говорив Карпо, одвертаючи лице.— Та годі вже!

— Здоров був, соколе! Та зайти-бо в шинк та випий хоч чарочку з нами! — мовив Грицько і знов ухопив Карпа руками за шию і цмокнув його в щоку.

Грицькова борода подряпала Карпові щоку, аж кров виступила.

— Та одчепись ік нечистій матері. Оце припало тобі цілуватись! Аж кров виступила на щоці!

— Серце! Голубчику! Чи вже ти оце не вип'єш з нами хоч по одній чарці, хоч півчарки! Та тут же такий добрий жид! А! Що вже й казати!

Грицько розвів знов руки і наставив губи.

— Та одчепись собі! Піди обніми та поцілуй мою коняку, коли вже припала охота цілуватися,— говорив Карпо.— А нащо це ви горілку п'єте в жидівському шинку? — спитав Карпо.

— Та бодай не казати...— сказав Грицько,— тут такий добрий жид, такий добрий, чорт його знає, де він такий добрий взявся. Благодареніє богу і всім святим, він і на церкву дасть! Ото кумедія!

— А ви забули, що самі на громаді постановили?

— Серце, голубчику, білий лебедику! — говорив п'яний Грицько, тикнувши колючою бородою Карпові в ніс.— Та не цурайся-бо нашого хліба-солі.

Карпо бачив, що з п'яним розмовлять — тільки гаяти час, вдарив коняку батогом. Віз покотився.

— Карпе! Карпе! Та зайти-бо та хоч по крапельці, хоч півкрапельки! — гукав ззаду Грицько й біг за возом.

На другий день зібралась громада. Прийшов Карпо і вдивився.

Громада співала вже іншої; волосний та писар тягли за громадою і кричали, щоб оддати Беркові й громадський шинк, не тільки що пускати людей по горілку і в жидівські шинки... бо Берко зараз плате гроші...

— Панове громадо! Погана ваша рада; я не пристаю на це! — сказав понуро Карпо й одійшов од громади набік.

Громада оддала Беркові громадський шинк, хоч Берко на церкву грошей не дав, а тільки дунив п'яних мужиків.

Громада дорого потім заплатила хитрому жидові...

Берко приймав за горілку не тільки пашню, але навіть крадене сіно й солому. Понесли люди мішками пашню в Беркову комору, а Берко тільки гладив бороду білою рукою, дивився, як п'яні мужики валялись під його шинком, та зараз-таки підняв скажену ціну на горілку в усіх шинках.

IX

Цілу зиму й весну Кайдашенки прожили в ладу. Кайдашиха, котру тепер на селі дражнили безокою економшею, сердилась на Мотрю, але невістки на те не вважали і жили між собою в згоді. Лаврін любив Мелашку: ніколи її не то що не бив, і пальцем не зачепив, навіть ніколи не лаявся з нею. Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити і більше мовчав.

Але настала весна. Хати Кайдашенків стояли дуже близько одна коло одної, а їх городи були перегороджені тільки поганеньким тином.

Мелашка посадила огірки коло самого тину. Огірки зійшли, як зелене руно. Показались ранні огірочки. Мотрин півень перескочив через тин та давай вибирати Мелашчині огірки. Півень сокотав та скликав курей. Всі Мотрині кури перелетіли через тин в огірки. За курми полізли крізь тин курчата. Квочка вигребла яму саме серед огудиння.

Стара Кайдашиха вийшла на город, угляділа таку шкоду та аж за голову вхопилась. Вона налала під ногами палицю та й поперла нею на курей. Палиця влучила в півня; півень киркнув і потяг через тин перебиту ногу. Двоє курчат лягло на місці.

Мотря вибігла і вгляділа свого півня. Півень тят ногу по землі.

— Чи це ви, мамо, перебили моему півневі ногу? — гукнула Мотря через тин до Кайдашихи.

— А то ж хто? А як ще раз твої кури підуть на наші огірки, то я їх поріжу та поїм.

— То й заплатите! Хіба в нас волості нема,— говорила Мотря.— Не було, пак, вам на городі місця для огірків: насадили під самим перелазом. Карпе, чи ти бачиш, що то таке?

— А що? Півень ногу волочить,— спокійно обізвався Карпо.

— Карпе! Піди до матері та скажи їй, нехай вона другий раз не б'є моїх курей,— чіплялась Мотря.

— Гм? — мукнув Карпо, стоячи коло хати.

— Карпе! Чи ти чуєш, чи тобі позакладало? — кричала Мотря.

Карпо стояв і дивився на півня.

— Карпе! Чи ти глухий, чи ти хочеш мене з світу зогнати? Піди та вилай свою матір.

— Іди та й лайся, про мене, хоч до самого вечора,— сказав дуже спокійно Карпо.

— Так, їй-богу, так. Оце добре! Мати вбила двоє курчат, перебила півневі ногу...

— Підсипай, підсипай перцю,— насмішкувато сказав Карпо.

— Біжи! Нехай Лаврін заплатить за півня! — крикнула Мотря під самим вухом у Карпа.

— Ану голосніше, бо не чую! Підкидай солі до перцю, бо вже давно їли з перцем.

— Піди посип перцем своїй матері в носі та в роті,— верещала Мотря.

— Та й бриклива ж ти, Мотре, хоч я тебе колись любив за той перець. Вже дуже наперчила!

— Бий тебе сила божа, ледащо! — крикнула Мотря, кидаючись до Карпа.

— Одчепись, бо як пхну, то й перекинешся! — промовив спокійно Карпо, скоса подивившись на Мотрю й на-супивши брови.

Мотря оступилась.

Саме того вечора Лаврінів кабанчик просунув рилом тин та й побіг у Мотрину картоплю. Як угляділа Мотря, як ухопить хворостину, як вперщить кабанчика по спині! Кабанчик закувікав та й потяг по землі зад з двома ногами. Мотря вхопила його за ноги та й перекинула в Лаврінів двір. Стара Кайдашиха вибігла з хати, вгляділа кабанчика й наробила галасу на весь двір.

— А це хто перебив спину нашому кабанцеві?

— Я перебила! — гукнула Мотря з-за угла своєї хати.— Нехай не лазить в мій огород. Оце вам за мого півня.

Мотря стояла за своєю хатою і виглядала зумисне Кайдашиху. Вона гукнула до Кайдашихи одривчасто, крутнулась і побігла в хату.

— Лавріне! Мелашко! Вся чесна громадо! Збігайтеся сюди! Чи ви бачите, що паробила наша Мотруня?

Лаврін і Мелашка вибігли з хати і дивились на бідного кабанця. Їх узяв жаль та досада.

— Це вже Мотря і справді не знати що виробляє,— сказав Лаврін на вітер.

Мотря стояла за вуглом і тільки того й ждала. Вона вискочила з-за вугла як козак з маку.

— Ось і я! Чую, чую, як мене клянете! Оце вам за мого півня! Оце вам за мої курчата, що свекруха побила. Тепер позивайте мене!

Мотря вдарила кулаком об кулак, нахилившись через тин, як можна далі в Лаврінів двір, неначе хотіла достати кулаками до Кайдашихи; потім крутнулась і швидко щезла за вуглом, неначе на повітрі розлетілась.

— Постривай же ти, суко! Скручу я голову твоєму півневі,— сказала Кайдашиха.

Кайдашиха взяла кужіль, сіла пряди за хатою та все поглядала на огірки. Коли це Мотрин півень вилітає на тин; потрапив крилами, закукурікав та — шубовість у Лаврінові огірки. Кайдашиха схопилась з місця та давай закрадаться до півня з кужелем. А півень клює огірки та тільки: со-ко-ко-ко! неначе дражниться з баби. Баба як поперла кужелем та лусь його по голові! Півень закрутився на одному місці. Кайдашиха вхопила його, скрутила йому в'язи, потім дорізала, опарила, обскубла та й укинула в борщ.

Але в той час прийшли Мотрині діти до Мелашчиних дітей гулять. Старший хлопець і вглядів півнячу перебиту ногу, що стриміла з горшка. Він зараз чкурнув до матері та й розказав.

Мотря вбігла в Лаврінову хату, заглянула в піч, не сказавши добридень. Ой таточку! Ой лишечко! З горшка й справді стриміла здорова перебита півняча нога з товстою гулею посередині і з одним одрубаним кігтем. Не сказавши нікому й слова, Мотря вхопила півня за ногу, витягла з борщу та й дала драла з хати.

— Ой бабо! — крикнула одна дитина до старої Кайдашихи. — Побіг півень з горшка, тільки патьоки по припічку потекли.

Баба мовчала, надувши щоки. Мелашці стало ніяково. Лаврін осміхнувся,

Мотря вбігла в свою хату з півнем у руках та сунулась до Карпа.

— Чи ти ба, що твоя мати виробляє! Ото тобі перець з сіллю. Піди насип своїй матері повний рот перцю, ще й сліпе око потруси. Вона зовсім сказала і без перцю. Адже ж це наш півень? — сказала Мотря, показуючи Карпові перебиту ногу.

— Наш. Навіщо ж ти зарізала?

— Мати твоя скрутила йому голову, ще й у свій борщ укинула. Піди та виколи своїй матері друге око! Який ти господар! Чом ти їй нічого не кажеш? Та твоя мати відьма; та вона незабаром поріже та повкидає в борщ моїх дітей. Піди та хоч обскуби їй коси.

Карпові шкода було півня. Він розсердився на матір за такі збитки і мусив іти лаятись з матір'ю та Лавріном.

Він вернувся додому, а тим часом Мотря звеліла своїм дітям упіймать Мелашчиного чорного півня та принести до хати. Хлопцям тільки того було і треба. Вони покатали на Лаврінів город, впіймали чорного півня й принесли матері. Мотря вкинула його в кучу.

Тим часом поганенький тинок між двома городами зовсім осунувся. Рову не було, і через тин почали скакати свині. На другий день у Карпів город ускочив Лаврінів рябий кабан і порався в картоплі.

Мотря вгляділа кабана й наробила гвалту. Вона вхопила рогача, діти забрали кочерги і гуртом кинулись за кабаном. За дітьми побігли собаки. Мотря з дітьми загнала кабана в свій хлів та й зачинила.

Лаврін почав кричати через тин, щоб Карпо випустив кабана.

— Авжеж! Кабан твій в займанні. Викупи, то й візьмеш,— гукнула Мотря через тин,— а як не викупиш, то верни мені півмішка картоплі.

Лаврін почухав потилицю та й пішов у хату. Кайдашиха тільки губи зціпила.

Того ж таки дня Карпа й Мотрю покликав їх кум у шинок полоскати повивач після похрестин. На Карповому дворі стояла коняка, прив'язана до воза, й їла сіно. Карпові діти одв'язали коняку і почали їздити верхом по дворі. Коняка зірнула з гнuzдечки, на радощах хвицнула задніми ногами та й скочила через тин у Лаврінів город. Поганенький тинок звився, як полотно, під кінськими копитами і поліг на городину. Коняка пішла пастись на Лаврінові буряки.

Лаврінові діти прибігли в хату і дали знати бабі та батькові. Всі повибігали з хати, побрали дрючки та

давай ганяться за конякою. Мелашка й Кайдашиха взяли її за гриву з двох боків, завели в хлів та й заперли.

Карпові діти бачили все те з двору. Вони зараз побігли в шинок і розказали, що їх коняка в займанні у баби, зачинена в хліві.

Карпо й Мотря вже трохи були напідпитку й побігли додому.

— Як! Чи то можна! За свого паршивого кабана вони сміли взяти нашого коня? — кричала дорогою Мотря.

— Я їм покажу, що мій кінь не те, що їх півень,— говорив сердитий Карпо.

Карпо з Мотрею прибігли додому. Стара Кайдашиха вешталась коло хати без діла: вона ждала Мотрі. В неї аж губи трусились до лайки, та не було з ким лаяться. Вона вгляділа Мотрю й затрусилась.

— А нащо ви, мамо, зайняли нашу коняку? — гукнула Мотря до Кайдашихи.

— Оце б тягла твоя дурну коняку через тин. На те зайняла, щоб вона в наш город не скакала,— обізвалась Кайдашиха.

Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно й понуро. Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, з загостреним лицем, з блискучими, як жар, чорними маленькими очима. Вона була в одній сорочці і в вузькій запасці. Хазяйновита, але скупа, вона втинала одержу, як тільки можна було обтяти. Вузька запаска влипла кругом її стану. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо у вузькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штанях з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей у вузьких штанях, у сороченятах з короткими рукавами, в спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній білій, як сніг, сорочці, в здоровій хустці на голові. Слепе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затягай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій хустці з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін у широких рясних синіх з білими смугами штанях, у чоботях.

Мелашка розцвіла і стала повніша на виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце ляло світ на двір, на людей, обливало їх од голови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашисі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка сяла, як кущ калини, посаджений серед двору. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, переливалося між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилась поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалась по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей. Їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось.

— Нащо ви одв'язали нашого коня та заперли в свій хлів? — крикнула Мотря. — Не святі ж прийшли з неба та одв'язали його!

— Одчепись, сатано! Хто його одв'язував? То твої діти їздили по дворі та й упустили його, — крикнула Кайдашиха.

— То, мамо, баба одв'язали коня та й пустили по дворі! — брехали Мотрині діти з-за угла.

— Ні, не баба! То Василь одв'язав та їздив, доки не впустив коня, а кінь як задер задні ноги та плиг у наш город! — кричав Лаврінів хлопець.

— Он глянь, суко, на тин! Це твій кінь звалив. Заплати три карбованці та оддай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня, — кричала баба Кайдашиха.

— Як то? За свого невірного гнилого кабана та ви взяли нашого коня! — репетувала Мотря, піднявши лице вгору.

— То ваш кінь гнилий та червивий, а не наш кабан, — кричала Мелашка з-за бабиних плечей.

— Ще й та обзивається! Мовчала б уже та не гавкала, — кричала Мотря до Мелашки.

— Принеси лишень три карбованці, а ні, піду в волость тебе позивати, — обізвалась Мелашка.

— Ще й вона піде в волость! Втри передніше віскривого носа та тоді підеш у волость, — кричала Мотря.

— Не лайся, бо я тобі в вічі плюну, — говорила баба Кайдашиха.

Молодиці підняли гвалт на все село. Їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці, по всьому яру, доходила до діброви. Люди з кутка позбігались і дивились в ворота й через тин. Декотрі сусіди почали вмикуватися, хотіли їх мирити і вговорювали Мотрю.

— Та це ж ті каторжні Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? — кричала Мотря до людей.

— Та це ж ті іродові Довбиші! Хіба ж ви їх не знаєте? — репетувала баба Кайдашиха. — Це ж вона того вочого заводу з чортячими хвостами.

— Та годі вам лаятись! — гукнув з-за тину один чоловік.

— Як же годі! Та це ж ті підтикани, задрипані Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? Це ж ті бієвські лобурі, що старців по ярмарках водять! — кричала Мотря. — Он зав'язалась, як на великдень, а батько ходить по селі з торбами.

— Брешеш, брешеш, як стара собака! Та й брехати добре не вмієш! У тебе й до того розуму та хисту нема, — кричала Мелашка.

— В тебе вже розуму, як у дірявому горшку; стільки, як у твоєї свекрухи! — кричала Мотря, взявшись за два кілки і висунувшись у Лаврінів двір.

— Що я тобі винна, що ти мене потріпуєш? — крикнула Кайдашиха і кинулась до тину так швидко, що Мотря покинула кілки і оступилась од тину.

— Оддайте мені коня! — крикнув Карпо після всього, — бо як не оддасте, то я й сам візьму!

— Ба не візьмеш! Оддай перше кабана та ще й доплати, — обізвався Лаврін.

— А завіщо я буду тобі платити? Твої свині скакають у мій город, а моя коняка вскочила в твій! Оддай коня, бо піду з дрючком одпирати хлів, — гукнув Карпо.

— Ба не оддам! Про мене, йди в волость позивати, — кричав Лаврін.

Карпо стояв блідий, як смерть. В його голові трохи шуміла горілка. Він вхопив дрючка, скочив через тин і кинувся до хліва. З хліва в дірку, вище од дверей, виглядала смирна коняка з добрими очима. Всі в дворі стояли та мовчки дивились на Карпа; всі боялись його зачіпати, бо знали, що він не спустить, як розлютується. Одна баба Кайдашиха кинулась до хліва й заступила двері.

Карпо вхопив матір за плечі, придушив з усієї сили до хліва і крикнув як несамовитий:

— Нате, їжте мене, або я вас з'їм!

Карпо затрусив матір'ю так, що легенький хлів увесь затрусився. Баба заголосила, випручалась та навтьоки з двору. Карпо погнався за нею з дрючком. Але стара була прудка і так покотала з двору, як мала дівчина. Важкий Карпо в здорових чоботях ніяк не міг догнати матері.

— По спині лупи її! Виколи дрючком їй друге око! — кричала з двору Мотря.

Лаврін з Мелашкою побіг слідком за Карпом оборонять матір.

Кайдашиха побігла з гори і добігла до ставка. Карпо наздоганяв її. Вона вже чула над головою дрючка і з переляку вскочила у ставок, не піднявши подола. Карпо добіг до води та й спинивсь.

— Не так шкода мені матері, як шкода чобіт! — гукнув він на березі.

— Гвалт! Рятуйте, хто в бога вірує! Ой, утопить мене, — кричала баба, стоячи по коліна в воді.

— Та не втопишся, бабо, бо навіть і серед ставка старій жабі по коліна, — сказав один чоловік, що напував воли.

Карпо плюнув у воду, вернувся додому та й пішов у клуню спати. Кайдашиха вилізла з води мокра до самого пояса і заляпана по саму шию та й побігла просто до священника. Вона йшла через село й голосила та жалілась людям на сина, на Мотрю.

Лаврін, Мелашка, їх діти і юрба людей — всі йшли слідком за бабою через село. Кайдашиха прийшла до священника і почала плакати та жаліться на Карпа і на Мотрю.

— Батюшко! Зосталась я сиротою, і нема кому за мене оступитись. Мотря вибила мені око, а Карпо трохи мене сьогодні не втопив.

Священик одіслав Кайдашиху в волость. Вона пішла в волость. Слідком за нею йшли люди й діти. У волості присудили або дати Карпові десять різок, або заплатити матері п'ять карбованців, як тільки Карпо не перепросить матері і не помириться з нею.

Карпо надвечір прослався. Його покликали в волость і, хоч він був десятицким, хотіли його простягти і всипать десять різок.

Карпові стало сором. Він не робив панщини, і його пани не били. Він перепросив матір, і між двома Кайдашенками знов настав мир. Щоб свині не скакали через тин, вони восени перекопали батьківський город фровом, ще й дерезою обсадили.

Знов почалася згода між Кайдашенками. Малі діти знов перші почали прибігати одні до одних гуляти; за ними почали заходити один до другого брати, а після всіх пересердилися їх жінки, хоч од їх перших все лихо починалось. Брати зовсім помирилися, і Лаврін держав до хреста Карпову дитину.

Минула зима. Знов настало літо. Золоте літо несло за собою нелад між Кайдашенками. Той нелад знову почався за грушу.

Як громада ділила між братами двір старого Кайдаша, до Карпової половини одійшла груша. Тин пройшов на аршин поза грушею. Та груша була Лаврінова. Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні. Груша погналася вгору, як верба. Батько подарував Лаврінові ту грушу на багату кутю тоді, як Лаврін чхнув за вечерею. В сім'ї всі звали ту грушу Лавріновою. За це знали всі на кутку.

Груша росла широко й високо і довго не родила. Сам Лаврін натякав Карпові не раз і не два, що в Карпів двір одійшла його груша. Але доки груша не родила, доти й лиха не було.

На біду того літа груша вродила, та ще й дуже рясно. Груші були здорові, як кулаки, та солодкі, як мед. Таких груш не було в цілому селі. Груш уродило так рясно, що гілля ажгнулось додолу.

Лаврінові діти довідались, що та груша не дядькова, хоч стоїть в дядьковому городі, а батькова. Стара бабуся їм докладно за все розказала й намовила їх полізти через тин та нарвать груш.

Діти тільки того й ждали. Хлопці полізли на грушу та й давай трусить, а дівчата збирали в пазухи. Коли тут з хати вискочила тітка Мотря.

— А нащо це ви рвете наші груші! — крикнула Мотря на небожів та небог.

— Еге! Це не ваші груші. Бабуся сказали, що це груша батькова, а не дядькова,— говорили діти та все збирали груші.

— Ось я вам дам груш! Зараз повикидайте мені груші з пазух, бо я нарву кропиви, та позадираю вам спіднички, та дам таких груш, що ви не потрапите, кудюю втікати.

Мотря кинулась до кропиви. Діти підняли гвалт і кинулись на тин, як котенята. На їх крик вибігла з хати Мелашка.

— А навіщо оце ти, Мотре, б'єш моїх дітей? — спитала в Мотрі Мелашка.

— За те, щоб не крали моїх груш,— обізвалась з-за тину Мотря.

— А хіба ж це твої груші? Це наша груша; хіба ж ти не знаєш, чи що? — говорила Мелашка.

— Ще що вигадай! На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушинце тобі наговорила на вербі груші, а на осиці кислці,— говорила Мотря.

З хати вийшов Лаврін і почав оступатися за дітей. Він кричав до Мотрі, що то груша його, що про те знає все село, що його діти мають право рвати пруші, коли схотять. Кайдашиха вискочила й собі з хати й вже лаяла Мотрю на всю пельку.

— Ідїть, діти, та рвіть груші сміливо! Це наша груша,— говорила до дітей Кайдашиха.

— Нехай тільки влізуть у мій огород вдруге, то я їм ломакою ноги поперебиваю! — кричала Мотря.

А пруші висіли, як горнята, та жовті, як віск! Лаврінові діти дали б їм гарту, хоч би вони зовсім були чужі, а тут бабуся й мамуся кажуть, що можна й треба рвать.

Діти знов полізли крадькома па грушу. Мотря вискочила з дубцем і побила дітям спини.

На Лавріновому дворі піднявся гвалт. Через тин лаялись вже не жінки, а чоловіки. Лаврін доказував, що то груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі.

— Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя. Про мене, йди позивай мене в волость,— говорив Лаврін.

— Ба не дам і половини, бо груша росте на моїй землі. Мало чого там батько не говорив колись,— говорив Карпо.

А діти все лазили в дядьків огород, а Мотря все частувала їх різкою. Брати мусили йти в волость. У волості присудили, щоб Карпо давав щороку половину груш Лаврінові або щоб одгородив до Лаврінового двору грушу з землею на два аршини та й продав Лаврінові ту землю навіки.

— Авжеж! Так оце продам два аршини землі! — кричав Карпо.— Я й Лаврінових грошей не хочу і землі не дам. Про мене, нехай приймає собі прушу на свій двір,— говорив Карпо.

— Але ж, чоловіче, груші не можна прийнять,— говорив у волості голова,— а рубати доброго дерева гріх. Давай щороку половину груш Лаврінові, та й ідїть собі з богом.

Лаврін і Карпо вийшли з волості і нібито помирилися. Карпо пристав на те, щоб давати половину груш Лаврінові.

Прийшли вони додому. Карпова жінка заспівала іншої.

— За що їм давати половину? Чи то можна? Це вони схотять, щоб ми давали їм половину картоплі та буряків. Це все свекруха наговорює в волості.

Мотря знов ганяла Лаврінових дітей з свого города ломакою, доки груші зовсім не обірвали то Мотрині, то Лаврінові діти.

Минула зима, знов настало літо. Капосна груша, неначе на злість, ще більше розрослась і вшир і вгору, знов уродила і стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові і дорого коштували на ярмарку. Тут уже пахло карбованцями, а це для селян було не жарти.

Знов почалась така сама комедія. Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулись на їх, як бджоли на мед. Мотря вибігла з коцюбою, побила дітей, ще й груші пооднімала. Мелашка розлютувалась за своїх дітей, як вовчиця, кинулася до Мотрі й трохи не здерла з неї очіпка. Карпо і Лаврін пішли до священника. Священик раяв їм зробити так само, як передніше раяли в волості.

— Ти, Карпе, заплати Лаврінові одчипного три карбованці, і нехай груша буде навіки твоя. Ти, Лавріне, пристаєш на те? — спитав священник.

— Чи то можна пристати на те, — сказав Лаврін. — Я щороку продам груш за три карбованці, а то щоб я взяв три карбованці раз, та й годі. От нехай мені Карпо одріже на два аршини землі з грушею та й одгородить. От на це я пристану.

— Авжеж! В мене й так огороду обмалъ, ще й одріж йому на два аршини. Я на це не пристану, — сказав Карпо. — Про мене, Лавріне, бери грушу та пересади в свій город.

— То діліться щороку грушами пополовині, — сказав священник.

— Коли ж, батюшко, Лаврінові діти лазять у город, вибачайте, як свині, й толочать огородину, а стара мати ще й намовляють їх, — сказав Карпо.

— Бо твоя жінка таки гадюка, вибачайте в цім слові, батюшко. Твою жінку тільки посадить в клітку та показувати за гроші, як звірюку, на ярмарках. Вона кривдила, батюшко, й нашу матір, вибила їй око, й моїх дітей так і лупить ломакою по чому влучить, — жалівся Лаврін.

— Ну, то як же воно буде? — спитав священник.

— Нехай так буде, батюшко, як ви скажете. Так, як ви присудите, так воно вже нехай і буде! — сказали брати.

— То я ж кажу, щоб Карпо заплатив тобі три або чотири карбованці, та й нехай буде груша його, то й сварки більше не буде між вами, — знов сказав священник.

— Зроду на це не згоджусь! — сказав Лаврін. — Там, батюшко, груші, вибачайте, коли ласка, як ваші кулаки,

Я щороку продам груш два або й три мішки за три або й за чотири карбованці.

— Ну, то ти, Карпе, одріж йому землю з прушею.

— Хіба я таки сказився чи з глузду з'їхав, щоб одрізувати землю,— сказав Карпо.

— То йдіть собі та, про мене, вдавіться тими грушами разом з своїми жінками,— сказав священник, пішов у кімнату та й зачинив двері.

Карпо і Лаврін постояли й пішли додому та все лаялись. Лаврін кричав, що візьме сокиру та й зрубає грушу. Вони застали на дворі коло груші колотнечу: Мотря лупила коцюбою Лаврінових дітей, Мелашка з бабою одгризались од Мотрі і неначе гавкали через тин. Люди з кутка почали збігатися. Прибігла й баба Палажка Солов'їха, а за нею баба Параска Гришиха.

— Ой господи! Якби хто взяв Лаврінову хату та одіпхнув її,— сказала премудра баба Палажка,— геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то вони б помирились.

— Навчай, навчай! Яка пак премудра! — не втерпіла баба Параска.— Подивись, лишень, на себе! Коли б твого чоловіка хто посунув за діброву, а твою дочку аж за Рось, а тебе аж у саме пекло, то, може б, і між вами був мир.

Діло з прушею скінчилось несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирились. В обох садибах настала мирнота й тиша.

1878 року

СТАРОСВІТСЬКІ БАТЮШКИ ТА МАТУШКИ

Повість-хроніка

Широко розкинулось село Вільшаниця, недалеко од Росі, по зелених горбах та долинах. Серед села в долині лиснів довгий ставок. Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара дубова церква з п'ятьма банями, а коло неї, неначе вгніздившись в густому вишнику, стояла ще старіша за церкву, присадкувата, широка дзвіниця з стовпчиками навкруги. Проти церкви через дорогу була оселя вільшаницького священика; за старим домом зеленів старий садок. І пригорки, й довгі долини, й зелені левади в вербах понад ставком — усе зеленіло й лисніло на веселому сонці, а білі чисті хати скрізь біліли в садках, ніби чиясь вередлива рука, граючись, розкидала їх в поетичному безладді по горбах та долинах.

На південь, за пологими левадами та сіпожатями, за купами вільхи та верболозу, проти синього неба ясно вирізувалась ламана смуга горяного берега Росі. По горах та западинах мріли ліси; поміж лісами ніби тонули в срібній імлі то там, то там села, блищали хрести на білих банях церков, мріли на пригорках білі хати. Високий берег, оповитий туманом, мрів в далечині, неначе поетичний міраж в прозорому синьому небі.

Дія діялась в двадцятих роках ХІХ віку. Було літо. Вже зайшли жнива. Вже настав гарячий робітний час. Стояла година, ще й до того був будень,— а в дворі й за двором в священика стовпилась сила народу: в Вільшаниці тільки що поховали старого священика Петра Моссаковського. Уся громада зійшлась в його двір на поминальний обід.

Усе широке подвір'я суспіль було заставлене не столами, а дошками, покладеними на пеньках та окоренках. Вподовж цих дошок сиділи долі довгими рядками парафіяни покійного панотця. За подвір'ям стовпилась сила дітей, хлопців та дівчат і заглядала в двір через тин. Діти повилазили на тин і обсіли його, неначе горобці. На городі палало троє багаттів, а кругом їх вештались моло-

диці, сновигали баби. В легенькому диму од багаття було видно з десяток здорових золійників та горшків з усякою стравою для обіду. Незабаром молодиці почали насипати в здорові миски та яндоли страву й ставили по дошках; другі виносили з хати в ряднах і розкладали по столах покраяний па скибки хліб та книші. Коло самісінького порога довгими рядками посідали за обід старці та старчихи сливе з усіх ближчих сіл. Народу було сила. Місця для всіх не ставало: одні рядки, пообідавши, вставали, другі сідали натомість. Після чоловіків сідали молодиці та баби.

Прислуговуючі наймички та молодиці насилу наставали страви. Тут обідало все село, обідали прохожі, проїжджачі; старці посходились з усієї околиці... Горілка виходила відрами, та й ще не можна було наставити на всіх.

Чотири сини небіжчика отця Петра — два священики, один дякон і один дяк — з здоровими пляшками в руках ходили поміж столами і підряд частували усіх.

Найщедріше частували вони парафіян свого панотця, бо знали, що громада зараз по обіді почне вибирати заступника на місце старого покійного панотця. А їм усім однаково бажалось зайняти батькове місце в рідному, здоровому й багатому селі.

На причілку, в холодку, під високими черешнями, були понакривані столи для духовенства та значніших парафіян-господарів. Невістки покійника вітали гостей.

Сонце стало на вечірньому прuzі. Священики встали з-за столів, а за ними разом повставали усі люди на всьому широкому дворі. Гомін стих одразу. Настала така тиша, неначе на всьому дворі не було живої душі. Стало чуть, як щebetали в садку пташки. Старий сивий священик, обернувшись до церкви, почав правити здоровим басом парастас. Його голос розлягався по всьому подвір'ї. Старий батюшка наприкінці парастасу підняв голос і голосніше покликнув «вічну пам'ять» небіжчикові. І все духовенство, яке тут було, заспівало «вічная пам'ять!» А в той час титар, сивий, аж білий, з довгими вусами, тричі навхрест підійняв вгору здоровий полив'яний червоний жбан сити, придержуючи зверху рукою хліб, котрим був накритий жбан. Усі люди, що стояли в дворі і за двором, почали хреститись та кланятись до церкви: сотні рук замахали, сотні голів то нахилились, то піднімались, сотні уст шепотіли не дуже тихо: «Вічная пам'ять! вічная пам'ять!» І несподівано неначе схопився серед тиші в дворі вітер, і неначе зашелестів на вітрі лист в садку на дереві. І той шелест помаленьку стихав, доки зовсім не стих... і знов в дворі і на причілку стало тихо-тихо, аж мертво...

Сини покійника з усім духовенством пішли в покої. Чоловіки поздіймали дошки й повносили в повітку; поодкочували під тин пеньки та окоренки. Сила людей розсипалась по дворі. Молодиці та старці повиходили з двору за ворота. Зісталась в дворі сама громада. Почались вибори нового священика.

Громада загомонила й загула, непаче загули бджоли в пасіці пізнього літнього вечора після важкого гарячого дня; по всьому дворі люди позбивались в купки й стиха розмовляли. Насілу було чути то там, то там: «А хто пак оце буде в нас за священика? Кого нам обирати?» Одні радили, що найкраще було б обібрати на парафію одного з старших синів покійника, котрі вже були священиками в сусідніх селах; другі обзивались за третього сина — диякона; але ще тихіше ходив гомін, що старші сини покійного панотця не дуже мирять з своїми парафіянами, а диякон п'є по корчмах горілку й б'ється не тільки з людьми, але часом і з жидами, навіть з жидівками.

— Панове громадо! — спокійним, але твердим голосом промовив старий титар, кругом котрого стовпились такі ж самі старі діди. — З-поміж чотирьох цих настоятелів на парафію оберімо собі за священика найменшого покійникового сина Харитона. Він зріс на наших очах; ми його добре знаємо. І чоловік він добрий, богобоящий, не гордий; часом вряди-годи вип'є з нами по чарці, але не п'янствує, не тиняється по корчмах; він і до людей привітний та ласкавий, і гортань має добру. Нема що й казати! З його буде добрий священик. Нанишімо прошення до владики, даймо йому підводу та грошей на дорогу, та й нехай з богом рушає до Києва. Чи так, панове громадо?

— Так, так! Титар добре радить! — загомонили діди кругом титаря, і ця гадка неначе стрілами полетіла по всьому дворі.

Титар вийшов з свого круга, пройшов вздовж і впоперек по дворі поміж громадянами та питав в усіх і в кожного, чи пристають вони на його думку за цього одного з чотирьох теперішніх настоятелів на вільшаницьку парафію. Перед титарем люди розступались; голови без шапок коливались, і од кінця до кінця скрізь було чуть: «Так, так! Це правда! Нехай Харитін буде в нас за священика!»

Титар пішов в покої і оповістив священикам і самому Харитонові, що парафіяни обібрали його на парафію. Старшим синам покійника очевидно стало ніяково. Харитін поклонився покірненько й подякував за честь.

— Вийдіть же, пане дяче, до громади! — сказав титар, легенько кланяючись Харитонові.

Харитін вийшов на ганок. Слідком за ним вийшли священники, окрім братів. Гомін в громаді одразу стих. Титар з сходів голосно спитав:

— Чи згоджуєтесь, панове громадо, щоб мати добродія Харитона в себе за священника на нашій парафії?

— Згода, згода! — гукнула громада як один чоловік. — Нехай він буде в нас за священника!

Харитін низько поклонився й подякував громаді.

— Волимо Харитона! Харитін нехай буде в нас за панотця! — знов загуло з усіх боків.

Харитін знов поклонився й хотів щось сказати, щоб подякувати громаді, але вже й перших його слів не можна було почути. Піднявся шум та гам, яким звичайно кінчаються усі громадські збори. Громада гула, неначе вітер в лісі. Задні лави заколивались і посунули з двору. Неначе вода в здорову заливу, що несподівано одразу прориває греблю, вони погнали поперед себе купи дівчорі, хлопців та молодиць, котрі висли коло воріт. Заворушилось і все стовпище в дворі і широкою хвилею полилось з воріт на улицу. В дворі стало порожньо й тихо.

На ганку все ще стояв щасливий Харитін, високий, тонкий, рівний станом, біловидий, з густими руськими кучерями, що спадали трохи не до плечей. Він пильно дивився на густу масу чорних шапок, схожу на чорну ріллю, доки й останній чоловік не вийшов з двора. В його на делікатному виду зайнявся рум'янець, як він, провівши очима всіх до останку, вертався в світлицю серед сусідів-священників, котрі, очевидячки, спочували до його й були прихильніші до його, ніж до братів.

— Поздоровляємо вас, Харитоне Петровичу! — перші загомоніли проворні матушки. — Теперечки ж шукайте собі десь гарну паніматку, та й нехай вам бог благословить на парафію сісти.

Харитонів брат, диякон, глянув сердито на матушок, неначе п'ятака їм кинув, і промовив:

— В батька ще й ноги не захололи, а ви вже й про весілля...

— Та що ж, брате! Живий живе й гада! — обізвався найстарший брат. — Вже батька не вернемо з домовини. А от вийдуть сороковини, то й щастя, боже, Харитонові й одружитись, і висвятитись.

— Оце правда! Це мудре слово! Хіба ж в нас не знайдеться з ким одружитись, чи що? А гаятись тепереньки з цим таки не випадає, — задріботіли матушки.

Вони вже неначе й забули за похорон і почали перебирати та пригадувати усіх знайомих паннів в околиці. Одна

матушка згадала між іншими паннами за Онисю Прокоповичівну. Почувши це ймення, Харитін липнув засоромленими очима й знов спустив їх додолу. Перед ним в одну мить, неначе блискавка, блиснув Онисин вид. Він згадав її й — забув навіть на той час за смерть і похорон батька. Раз він бачив її в Богуславі на ярмарку й од того часу не міг її забути. І тепер він неначе побачив її серед ярмаркового натовпу, на ясному сонці, в шовковому червонястому горсеті, в картатій плахті, в сорочці з мережаними рукавами, в квітках та мережках, обсипану гарячим сонцем — неначе серед ярмаркового стовпища, шуму та гаму десь узялася райська птиця, прилинула і впала серед чорних та білих свиток, серед смушевих чорних шапок.

Хоч гості вже й пообідали, й добре випили, але по старинному звичаю на столі знов поставили здорові пляшки настойки та наливки. Гості все пили по чарці та стиха балакали. Розмова йшла поважна, неголосна. Гості, очевидно, шанували пам'ять небіжчика й говорили стиха, ніби небіжчик ще й тепер лежав на лаві, або неначе ще й досі не скінчився похорон. Тільки вряди-годи якась там дуже голосна та прудка матушка, забувши за похорон, дзеленькала, неначе в голосний дзвоник дзвонила.

Харитін сидів, похиливши голову й похнюпившись, а думи снувались в його в голові, як нитки на снівниці. І похорон, і вибори, й несподівана батьківська парафія, й зависність його братів — все це ворухилось в його думках. Він пасилю чув гомін в покоях, не розбирав навіть ні слів, ні тямки розмови в тому густому гомоні. І чогось йому почувся інший густий гомін: не в покоях, а десь-інде, десь неначе на богуславському ярмарку. Чогось його думи знов перелетіли до Богуслава, й він неначе побачив ярмарковий натовп, ярмаркове вештання. Люди сновигають між возами, між крамницями, між ятками, неначе комашня. Він навіть почувів гарячий од сонця ярмарковий дух куряви, возів, коліс, пахощі од трави та переїдів сіна на возах. А з того натовпу знов виглянула до його Онися, вся в квітках та мережках. Він ніби вглядів її чудові темні очі: на його піби впав з тих очей гострий погляд. І щось миле, невиразно приємне та привітне одразу словнило його серце. Він почував, що й досі пам'ятає той гарний веселий Онисин вид, що й досі не забув за ті темні очі.

— Харитоне Петровичу! Чого це ти так напиндючився та задумався й по чарці не п'єш? — сказав до його старший брат.

Харитін опам'ятався й схаменувсь.

«Ой, що ж це мені верзеться в голові? Це ж грішні

думки та ще й на батьковому похороні! Батька тільки що засипали землею, а я вже грішу грішними думками. Цур їм, пек їм, тим думкам!»

Але ті грішні думки все чогось настирливо лізли йому в голову. Він згадав, як ховали батька, як співали «вічну пам'ять», а грішні думи все ворушились в його серці. А пишний вид в стрічках та в квітках все мрів перед ним навіть в легенькому диму кадила, в прозорому повітрі спорожнілого двора та садка, в важкому повітрі невеличких покоїв покійного панотця. Через недавній спів «вічної пам'яті» по батькові йому почувся дзвінкий Онисин голосок на ярмарку.

«Ой, грішу! Одже ж грішу! — подумав Харитін.— А все оті цокотухи розворушили мої думки, згадали мені про Онисю. А бодай вас лиха година взяла! Це ж гріх! Це ж гріх!»

А той гріх в квітках та стрічках все манячив перед ним і неначе дражнив його богобоящу душу.

Надвечір один по другому роз'їхались усі сусіди й знайомі небіжчика Моссаковського. Сини, не змагаючись, спокійно поділились батьківським добром: старші брати, взявши собі дещо з батьківського добра на пам'ятку про батька, залишили Харитонові, як найменшому в сім'ї, по народному звичаю на Україні, усе нерухоме добро й господарство. Вони попросили одного старого священика, котрий вже не мав парафії, «наблюдати» вільшаницьку парафію, доки Харитін висвятиться на священика, а самі поспішали до господи, бо вже зайшли жнива.

Настав вечір. І в покоях, і в дворі стало порожньо й неначе мертво після здорового натовпу, вибірчого гаму та вештання. І дім, і двір неначе вмерли разом з помершим господарем, старим панотцем. Зістався в сумних покоях сам Харитін з своїми думами та мріями про священство та про Онисю в квітках, та стрічках, та в червоних черевичках.

Дуже помалу тяглися для Харитона дні до сороковин. А тим часом до Онисі часто заїжджали женихи, а найчастіше од других вчашав Марко Павлович Балабуха, філософ. Він тільки що покинув недавно перед тим реформовану давню Київську академію¹, щоб піти на село на парафію.

Онися Степанівна була одним одна дочка старого священика в селі Чайках. Чайки були за двадцять верстов од Вільшаниці. Вони розкинулись на горяному високому правому березі Росі. Високий берег був ніби поперерізуваний впоперек узенькими западинами та ярами й подекуди

понад Россю закиданий скелистими терасами. Розкішні западини та долинки, мальовничі тераси пишались, ніби закидані й застелені чудовими садками. То там, то там, од берега до самого верху гір біліли чистенькі хатки, то ніби ховаючись од сонця та завірюх попід скелями, то потопаючи в долинах, в зелених садках. По обидва боки села, як дві зелені стіни, стояв густий дубовий ліс. Посеред села ніби стриміла на щолопочку на найвищій терасі й неначе пишалась дубова церква з п'ятьма білими банями. Коло церкви притулився domeк священика Прокоповича. Од його по крутій горі до самого берега Росі неначе спадав зеленими рунами розкішний старий садок. Проти села, понад Россю, на десятки верстов скрізь було видко села на пологих луках, на подолі та рівнині, поцяцькованих то жовтими нивами, то зеленими лугами та гайками, то левадами.

I

Була неділя. Прокоповичі тільки що пообідали. Старий панотець пішов в пасіку й ліг в катразі спати. В кімнаті сиділи мати й дочка та лузали насіння. Вони розмовляли за паничів, що приїжджали до Онисі Степанівни.

— А що пак, дочко, оце будемо діяти? Чи швидко підемо заміж, чи ще довгенько будемо перебендювати? — спитала мати в дочки.

— Про мене, мамо, йдіть собі заміж хоч і сьогодні, — сказала дочка осміхаючись.

— Цур дурної-навісної! Хіба ж я оце за себе говорю? — сказала мати.

— А то ж за кого? — спитала дочка.

— Та за кого ж пак, як не за тебе!

— За мене?.. Як за мене, то не знаю, — сказала дочка, закопиливши спідню губу.

— А хто ж повинен знати, як не ти? Це ж твоє діло, а не моє. Мені з твоїми женихами не жити. Чи вже ж мало їх до нас навідувалось?

— Та мене ж, мамо, хвалити бога, ніхто не об'їхав білим конем, — сказала дочка, — але, мамо, сказати по щирій правді, моїх женихів хоч по сім за цибулю продавай на богуславському ярмарку, та й то ніхто не купить...

— Ну, це вже твої вигадки! Не всіх таки продаси по сім за цибулю. Вже одного академіста Балабуху не продаси й за сім цибуль.

— Я б, мамо, його й дурно оддала, аби він тільки не їздив до нас, одчепився од мене.

— Але й вередлива ж ти, — нема де правди діти. Ба-

лабуха чоловік вчений, займе добру парафію, буде благочинним, а може, і протоєреєм.

— Про мене, нехай буде й архієреєм: коли ж, мамо, в його такі губи, що неначе він все чогось з людей кривиться.

— От і вигадала. Які ж його губи? Такі, як в усіх людей.

— Коли ж, мамо, як він сміється, то якраз так, наче титарева коняка сміється до нашого рябого коня. А що вже гордий та гоноровитий!..

Не встигла Онися скінчити розмови, як за двором затарахкотів віз. Загавкали собаки й кинулись за двір. Мати й дочка вибігли з кімнати в світлицю й кинулись до вікон. В ворота в'їжджав богуславський візок, обшитий лубками. За двома кінськими головами та шиями в шлеях було видно здорову постать академіста Балабухи. Балабуха сидів на візку, неначе копиця сіна, в літній синій шинелі з таким довгим коміром, що він закривав його широку спину й теліпавсь позад візка, закриваючи колеса сливе до маточин. Візок став під коморою. Балабуха взявся обома руками за полудрабки й майнув на повітрі, задираючи ноги через полудрабок. Візок залушав в його руках і розігнувся, як личана колиска.

— Ой паничу, помаленьку злазьте, бо воза поламаєте! — сказав погонич, оглядаючись. — Знов нас батюшка лаятимуть, як лаяли за того воза, що ви розстрожили торік.

— Розкажи своєму батькові! — сказав Балабуха й, закинувши ноги через полудрабок, скочив додолу. Його здорова, важка постать аж гупнула, неначе хто кинув на землю лантух пашні.

— От тобі на! — сказала Онися, заглядаючи в вікно. — За вовка промовка, а вовк у хату.

— Йди, дочко, та причепурись! — сказала мати. — Надінь товсте намисто та квітки на голову.

— Намисто надіну, й квітки надіну, а Балабусі, надісь, дам гарбуза, — сказала Онися, сміючись і втікаючи в кімнату.

— Годі, моя дитино, гарбузувати! Треба ж колись будлі-кого покохати та й заміж піти, — тихо промовила мати.

Балабуха стояв коло воза, а йому під ноги кидались, як скажені, три собаки. Наймичка вибігла з ломакою й прогнала собак. Балабуха, ледве соваючи ногами, посунув до хати. В сніях він зняв з себе шинелю й картуз і кинув на довгу скриню; потім витяг з кишені червону хустку, висякав носа й пішов в світлицю.

В світлиці не було нікого. Балабуха знов витяг з кишені хустку, нащось знов втер носа, тричі кашлянув і по-

чав тихою ходою ходити по світлиці од кутка до кутка, поглядаючи то на двері в кімнату, то на свої широкі, на корках, чоботи, пошиті «в рант», як тоді казали. Світлиця була просторна, з малими вікнами на чотири шибки. Дві стіни були суспіль завішані образами, неначе іконостас. В одному кутку висів під самою стелею здоровий образ Печерської богородиці, в другім кутку — Почаївської. Перед образами висіли лампадки, а на образах білили довгі рушники, розкішно повишівані лапатими квітками та дрібними взорцями. Під самісінькою стелею висіли, суспіль один коло другого, великі образи, а під ними висів другий рядок трохи менших. На стіні коло дверей на картинах чорніли постаті якихось архіереїв та ченців в клобуках та мантиях. Картини висіли навіть над дверима. На тій стіні, де були двері в кімнату, висів здоровий, під саму стелею, килим. На килимі були виткані не квітки, а якісь дуже ясні, ніби квітчасті плями або червоні та білі латки, а кругом їх, замість листя, вились якісь ніби курячі та гусячі лапки. Тут стояла проста канапа, прикрита килимом. Кругом світлиці стояли прості, непомальовані, з високими спинками стільці, білі, чисто вимиті. В кутку коло порога стояла шафа з скляними дверима, на два етажі, помальована синьою фарбою. За скляними дверцями стояли чудернацькі пляшки та жбани. На дверях був намальований Авраам² з здоровим ножем в руках, що палагодивсь заколоти на жертву Ісаака³, а на других — козак-запорожець з пляшкою в одній руці й з чаркою в другій.

Балабуха на самоті роздивлявся на картини, хоч він бачив їх вже й не раз. Його голова трохи не доставала до сволока, й неначе одпочивала на широких плечах. Необріжені волоски на висках закручувались кучерями, неначе гарний смушок. Густі, але не товсті брови на узькому лобі неначе висіли над темними ясними й незвичайно спокійними очима. Довгі щоки були повні внизу й кінчались м'яким широким підборіддям. Балабуха був зовсім таки непоганий з лиця, тільки трохи товстий довгий ніс та м'ясисті випнуті широкі губи трохи псували красу обличчя. Серед верхньої губи було знать широку ямку, неначе хто вдавив її пальцем, од чого губа ніби репнула посередині, й з одної губи стало дві, а спідня, товста та широка, так вивернулась, що на їй аж шкура натяглась і лисніла. Балабуха й справді мав таку природну міну в устах, неначе кривився з кого, закопилівши спідню губу. Одежа на академістові була «з достатку» чиста, й нова, й новомодня: довгий синій суконний сюртук з широким коміром і білими

здоровими гудзями, без розпірки ззаду, жовта жилетка, бланшові панталони, такі узькі внизу, що через їх було знать халяви, та здорові високі стоячі білі коміри з такими гострими кінцями, що про їх тоді панночки говорили, ніби вони ріжуть хмари, а старі батюшки говорили всмішки, що ними можна б орать поле, як плугом. Од тих комірів, од чорної намотаної на шиї хустки половина лиця й шия здавались ще товстішими, а губи ще ширшими; голова була неначе здорова квочка, що сиділа в обичайці, в котру були застромлені з двох боків дощечки. Чорні довгі, але товсті вуса спускались наниз, а обголені щоки й підборіддя синіли, як буз, неначе вони припали сажею.

Наука в академії обридла Балабусі. Йому заманулось женитись, і він, скінчивши риторику й філософію, покинув богословію⁴ й поїхав шукати собі жінки.

Тихо рипнули двері з кімнати. Авраам з Ісааком зникли, а натомість в світлицю ввійшла матушка. Вона була вже немолода. В неї голова була заверчена наміткою; через намітку блищав парчевий очіпок з здоровими золотими й червоними квітками. На їй була темненька плахта, темненька запаска й шовкова темно-коричнева юбка з дрібненькими розкиданими срібними листочками. Вона була в жовтих сап'янцях. На шиї висів чималий блискучий червінець.

Балабуха привітався, низько поклонився хазяйці й поцілував її в руку. Вона поцілувалась з ним в губи.

— Вибачайте, паніматко! Може, ви одпочивали по обіді, а я оце вас збудив,— промовив Балабуха басом, але тихо, неначе боявся когось збудити в кімнаті; слова його тяглися нешвидко, неначе його хтось силував говорити.

— Ні, Марку Павловичу,— сказала матушка.— Я не одпочивала, а мій старий десь оце хропе в пасіці.

— А Онися Степанівна дома? — спитав Балабуха.

— Дома. Онисю! — гукнула матушка через поріг в кімнату.— Вийди, серце, та винеси нам по чарці... Чи горілки, чи наливки? — спитала вона в академіста.

Академіст трохи не прохопивсь: «Та того й того!», але схаменувся і, трохи подумавши, сказав: — Та воно після дороги лучче б тієї, як його... тобто горілки чарку...

— Винеси, дошо, нам горілочки та наברי на тарілку пиріжків! — знов сказала матушка, неначе в порожній простір через поріг.

В кімнаті було тихо. Не було навіть чути шелесту, тільки здоровий кіт вийшов з кімнати, постояв на порозі й

знов тихо, мов академічний поважний професор, пішов назад.

Онися не забарилась. Вона швидко з'явилась в дверях, висока, тонка та рівна, як тополя. Нахиливши трохи голову, щоб не черкнутись тім'ям об одвірок, вона вступила в світлицю з пляшкою й чаркою та тарілці. Балабуха трохи не крикнув, ледве вдержав голос...

На Онисі була картата плахта, виткана з вовни пополювині з шовком невеличкими квадратиками. Квадратики були заткані жовтогарячим шовком з білими, як срібло, тонкими обідками; внизу теліпались червоні китички, неначе волоські горіхи або дзвонички. Червона з синіми та зеленими квітками запаска блишала, неначе жевріла. Вишитий червоними та синіми wzорцями поділ сорочки спадав на червоні черевики. Ясно-синій шовковий горсет був затканий золотими квіточками. На чорноволосій голові неначе цвів вінок квіток. Стрічки вкривали всі плечі до пояса, неначе з голови на плечі лився ливцем дощ з стрічок. На шиї червоніло п'ять разків товстого доброго намиста з золотими дукачами. Лице в Онисі було оригінальне: зверху широке, внизу узьке. На широкому й високому чолі неначе бігли дві довгі чорні темні стрілки: то чорніли тонкі довгі брови. Гострі кінці довгих брів десь побігли на випнуті виски й там неначе зникали під пучечками квіток, котрі висіли за вухами. Під бровами ніби горіли темні, як угіль, гострі блискучі довгесьпкі очі. Лице кінчалось трохи гострим підборіддям. Малеснькі темно-червоні уста були випнуті. Матовий цвіт лиця був трошечки жовтуватий, але його одсвіжав ледве примітний, розлитий по щоках рум'янець.

Онися ввійшла й неначе з собою принесла ще більше світу в світлицю, залиту гарячим літнім сонцем.

Балабуха стояв і дивився. Він забув навіть поздоровкатись і поклонитись. Онися сама поздоровкалась і поставила тарілку на стіл. Стрічки заметлялись на плечах, неначе од вітру. Через стрічки було видно тонкий, рівний, як стріла, ще дитячий стан. Балабуха таки опам'ятався, підбіг до Онисі, зігнувся й поцілував її в руку. Онися засміялась, моргнувши до матері, й подумала: «Йй-богу, кривиться! Одже ж ніби кривиться з мене!»

«І коли ж оце моя Онися встигла вбратись в нову плахту, в нову запаску ще й начепляти стрічок та квіток на голову?» — думала матушка, поглядаючи скоса на свою доню.

Онися сіла на канапі. Її рівна, блискуча постать була ніби намальована на здоровому килимі ясними блискучи-

ми фарбами. Балабуха сів на стільці під вікном і поглядав на неї несміливими очима.

«Чого це я так злякався цієї панни? — думав Балабуха. — Я ж таки академіст, філософ, а вона і в граматиці, і в риториці не була й не вміє навіть просклоняти «тенса»*, а я ж знаю Горація⁵ та Овідія⁶ напам'ять, од дошки до дошки».

Балабуха підвів гордо голову, закинув ногу на ногу, оберся ліктем об стіл і примостився в академічній позі. Онисі та гордовита поза чомусь була несподобна. І вона була так само горда, розумна й завзята й не любила гордих та натуристих людей. Вона любила верховодити, а не коритись.

В хаті на часину стало тихо. Усі замовкли, тільки було чути, як мухи бились об шибки, залиті гарячим сонцем.

— Чого ж оце ми сидимо? Випиймо по чарці, то, може, й повеселішаємо та розговоримось, — сказала матушка, наливаючи горілку в чарку.

— І то розумне слово, — обізвався Балабуха густим басом, з повагом розтягуючи слова. — «In vino veritas»**, — говорили латинці.

Матушка випила півчарки й налила Балабусі; Балабуха вихилив чарку до дна й укинув у рот одразу півпирога.

— А ти, доню, не покуштуєш часом оцієї поганої та гіркої? — спитала мати в дочки.

— Спасибі, мамо! Я не п'ю, — сказала Онися швидко й голосно, як одрізала.

— Та, бач, за здоров'я шановного гостя хоч пригуб, — сказала матушка, подаючи дочці чарку.

Онисі було ніяково не випити. Вона встала, помочила губи в чарці й поставила чарку на тарілку, обтираючи уста хусточкою.

Після чарки розмова пішла жвавіше, матушка розказувала про господарство, за урожай, за пасіку. Балабуха вкидав подекуди слівце та все поглядав на Онисю. Онися все повертала очі на мальований поставець коло порога, неначе вона вперше його бачила.

Матушка заговорила про небіжчика вільшаницького священика, про похорон.

— А ви були на похороні? — спитав Балабуха в Онисі.

— Ні, я боюсь мерців. Я б три ночі не спала після похорону, — сказала Онися й знов почала роздивлятись на зелені одвірки дверей та на Авраама, которий підняв здо-

* Стіл (лат.).— Ред.

** Істина в вині (лат.).— Ред.

рові перелякані очі на небо, неначе й він углядив там якогось мерця.

— Який в вас гарний садок, та ще й над водою,— сказав Балабуха, обертуючись просто до Онисі.

— Садок гарний, але цього року не вродила «хруста»,— сказала Онися, вкидаючи новомодне заграничне слово.

— Можє, «фрукти»,— сказав Балабуха,— бо це слово латинське четвертої деклінації, і воно роду мужесьького, тим-то треба казати фрукт, а не фрукта.

«Ой, та й поганий же, та ще й вчить мене,— подумала Онися й почервоніла.— Потривай же ти, великорозумний академісте! Ось я тобі підсуну хрукту!»

Матушка примітила, що третя людина зайва там, де зійдеться хлопець з дівчиною, встала й промовила: «Піду ж я в пасіку та розбуджу свого старого: а доки він спатиме!»

Матушка вийшла. В світлиці стало тихо, так що було чути, як Балабуха важко дихав, піднімаючи широкі та високі груди.

«Звідкіль почать! Що сказати? Ой музи! О Горацію! О Овідію, допоможіть мені приступити до цієї червоної запаски»,— моливсь в думці Балабуха до давніх богів.

А боги мовчали й не помагали. В Балабухи виступив на лобі піт. Він перекинув праву ногу на ліву, потім ліву на праву, а слова повтікали з його пам'яті.

«Ой Афіно-Палладо; ой божественна Діано! Ой Венеро!» — кинувся знов на Олімпі Балабуха за поміччю, дивлячись на Онисю. Богині класичного світу чогось проти його волі сповигали у його голові одна за другою, бігли рядками, ганялись одна за другою, неначе в хрещика грали, та все гарні, принадні, одна краща од другої. А слова все-таки не йшли на язик. Балабуха витяг хусточку з кишені, обтер гарячого лоба, сховав хусточку, знов обперся рукою об стіл і поклав ліву ногу на праву.

«Чи не покликати б на поміч Горація? А може, Арістотеля?»⁷ — думав Балабуха, перебираючи в умі еллінів та латинців. Але він почував, що й Горацій кудись утік, Арістотеля й конем не доженеш. Перед ним тільки вертілись німфи в якомусь дивному лісі, в темнуватій печері, над тихою прозорою водою. На німфах були червоні запаски та картаті плахти, а зелена осока та квітки вкривали їх голови, падали по плечах, як у русалок.

— Ви, Онисіє Степанівно, мов лісова Діана! — ні з сього ні з того вихопився Балабуха та й почервонів і замовк.

Онися липнула на його здивованими очима. «Чи він

сміється з мене, чи говорить вже дуже по-вченому», — подумала Онися й мовчала. Балабуха й сам схаменувсь і втямив, що він виявив свою палку мрію, яка була зовсім не до речі, що треба було говорити зовсім не таким академічним язиком.

— Ви, Онисіє Степанівно... я... ви... — знов почав Балабуха, — як побачив я вас, то мені став світ немилий!

— Хіба я така страшна, що вже й світ вам зав'язала! — одрубала Онися сміливо.

— Ви жартуете? Краса страшна, — це правда; але так, як були страшні для людей давні боги, як страшний бог, — почав філософствувати Балабуха. — Ваші чорні брови, неначе гострі стріли в Кунідона, — кого вразять, той вже па-віки ваш.

— У кого ж то були такі стріли? Ви, мабуть, говорите про своїх вчителів? — обізвалась Онися.

— O sancta simplicitas! * Яка ти часом буваєш гарна своєю таки простотою! — промовив неначе сам до себе Балабуха.

«Чи він оце сміється з мене, чи глузує, що він вчений, а я проста», — подумала Онися й почала сердитись.

— Ви так говорите по-письменному, що я нічого не второпаю, — говоріть-бо по-людській! — сказала Онися.

— Чи вже ж пак ви не розумієте, що я вас люблю, а коли ви мене любите, то я ладен хоч і сьогодні до вас старостів слати, — сказав Балабуха й сам здивувався, що він сказав ці слова так дуже просто й ясно, й ні кришки не по-вченому.

— Так би ви й сказали, то я б знала, про що п'ється, — сказала Онися й засміялась, ні трішечки не засоромившись; вона чула такі речі, може, десятій раз.

Балабуха осміхнувся. В його рот розтягся, а по обидва боки рота з'явилися по два пружки, неначе по дві іжиці. В академії студенти через ці пружки жартували з Балабухи й говорили, що як він засміється, то в його по один бік рота набігають супіни⁸, а по другий — герундії⁹. Онисі зда-лося, що Балабуха дивиться на неї згорда й сміється з неї.

«Потривай же ти, академісте! Я ж тобі накладу в віз таки правдивих гарбузів», — подумала Онися, і в неї з'явилась і справді думка пожартувати з академістом, накласти йому в віз тої «хрусти». Онися сама до себе зареготалась од своєї несподіваної думки.

— Чого ви смієтесь? Чи ви такі веселі та щасливі? — питав Балабуха, й собі осміхаючись.

* О свята простота! (лат.) — Ред.

Рипнули двері з сіней. В хату ввійшла матушка. Вона вгляділа, що молоді люди обоє сміються, й подумала, що вже все скінчилось до ладу, як слід.

— Оце я будила, будила свого старого, та й не добудилась,— весело промовила матушка,— коли ваша ласка, випиймо по чарці та ходім до пасіки в садок,— може, гуртом розбудимо старого.

Матушка налила по чарці, випила сама й почакувала Балабуху. Балабуха стукнув чарку до дна і всмак з'їв пирога, неначе після дуже важкої, але добре скінченої праці.

— Може, вип'ємо ще по другій? — спитала матушка.

— Ні, спасибі вам, паніматко,— весело сказав Балабуха,— *est modus in rebus* *, як казав Горацій; — є міра для всього.

— Ви все по-вченому говорите, а ми люди прості й просто горілочку п'ємо,— сказала матушка.

Матушка взяла пляшку й тарілку з пирогами й повела Балабуху в садок. Онися вискочила в кімнату, зачинила за собою двері й перекривила Балабуху перед дверима, вивернувши з усієї сили спідню губу.

Зараз за домом ріс старий розкішний сад. Старі яблуні, груші та черешні густо вкривали терасу, як старий ліс. Під густими гілками по чистій, як оксамит, траві була протоптана стежка до пасіки. Од тераси гора круто спускалась до самої Росі, а по горі, неначе випадком причеплені, стриміли старі груші та яблуні. З гори було видно до самого низу старі стовбури дерев, котрі ніби підпирали гушавину гілля та листу, неначе зелену стелю. В одному місці на краю тераси розрослись густі сливи, як молодий ліс. В кінці садка густий вишник неначе захопився за крутий бік гори й повис над кручею, як густе зелене руно. Сонце повернуло на захід і кинуло світ збоку. Гаряче проміння вдарило в бік гори, розсипало золото по зеленому косогорі, пронизало сад наскрізь золотими нитками, пронизало кожну гілку, кожний листок, облило світом старі стовбури, лягло на зеленій крутій горі довгими золотими пасмами. Уся гора, весь садок світився й блищав наскрізь зверху до низу. Очі тонули в зелено-золотій глибині й спинялись на густих зелених вербах над водою, на блискучій тихій воді. А за Россю, на подолі, ніби спочивав густий дубовий ліс, як темно-зелений оксамитовий килим, в котрого темно-зелені верхи були облиті сонцем.

---

* Всьому є край (лат.).— Ред.

— Який у вас, паніматко, рай! — крикнув Балабуха, заглянувши з тераси наниз в зелено-золоту безодню.— Мені здається, що Адам позавидував би, якби побачив ваш садок.

Балабуха оглянувся. Він думав подивитись на Онисю серед того раю, але Онисі не було. Балабуха зітхнув і тихою ходою пішов за матушкою, заклавши руки за спину.

Пасіка була на краю садка, в маленькій западині, в зеленому вишнику. За зеленими вишнями зажовтіла низька огорожа, обплетена куликами. За огорожею було видно верхи уликів, прикритих мисками-яндолами, неначе жовтими широкими капелюхами.

Матушка одчинила маленькі дверці. За дверцями на грядках жовтіли здорові голови повняків-гвоздиків, чорніли чорнобривці, слались по траві гірлянди настурців. Один соняшник розкинув розкішний лист над огорожею й схилив важку жовту голову через тин. Бджоли сновигали роєм над пасікою, неначе краплі бризкали вздовж і впоперек. Запахло медом, вощинами та гвоздиками.

Балабуха ввійшов у пасіку. Одна бджола вдарилась в його лице, неначе хто її кинув з усієї сили. Отець Степан спав у катразі, причинивши двері. Матушка одчинила двері й ввійшла в катрагу. За нею ввійшов Балабуха.

— А вставай, панотче,— бог гостя приніс,— крикнула вона.

Отець Степан обізвався крізь сон, схопився, сів на постелі й дивився сонними очима на Балабуху.

— Що? Га? Де? — питав він переляканим голосом.

— Ось! Ось! — сказала матушка, тикаючи йому пляшку з горілкою в руки.

— Невже! — крикнув як опечений отець Степан і схопився з ліжка, витріщивши очі на Балабуху.

Балабуха стояв і доставав головою під саму покрівлю катраги. Отцеві Степанові спрощення здалось, що перед ним стоїть архіерей.

Батюшка опам'ятався, протер очі, придивився до Балабухи і впізнав його.

— Чи це академіст приїхав до нас? — крикнув він хрипким заспаним голосом і кинувся обнімати та цілувати Балабуху, що було для його трохи незручно. Отець Степан був невеликий на зріст, присадкуватий, товстенький та кудлатий: волосся на голові, на короткій бороді стирчало, неначе розпатлане вітром, а густі брови поодставали на кінчиках і стриміли, неначе закручені вуса. Він підняв руку вгору, ледве достав Балабушині плечі, піднявся навшпиньки й тричі поцілував з Балабухою.

— Pax vobis, serenissime pater! * Мир дому цьому й живущим в йому! — сказав Балабуха, обнявши руками отця Степана й піднімаючи його.

— А чом ти, стара, оце мене не збудила! — промовив отець Степан до матушки.

— Хіба ж я не будила? Штовхала тебе та торсала, а ти тільки ногами дригав та махав руками. Мій панотець, Марку Павловичу, має поганий звичай: б'ється спросоння, хоч такий з себе непоказний. Ось телепнув мене спросоння по руці так, що аж рука горить і синяк виступив.

— Сідайте ж, академісте, в моїй господі, — сказав отець Степан, присовуючи до стола ослона, — сідайте, та вип'ємо по чарці: може, я сон прожену.

Отець Степан позіхнув, хрестячи широкого рота.

— Ой, затуляй-бо рота, бо ще бджоли влетять: подумають, що улик, — сказала матушка.

— Оце ж таки, улик! Може, подумають, що вічко, — сказав батюшка.

— Еге! Добре вічко. Як вийде рій, то ще, борони боже, ввесь влетить тобі в рот: не треба буде й збирати, — бо ти ротом збереш його, — сказала матушка, сміючись.

Отець Степан налив чарку, поздоровкався й випив до Балабухи, а потім подав чарку Балабусі.

— Ми вже з паніматкою випили по чарці, сказати правду. Не знаю, чи пити, чи не пити, — сказав Балабуха.

— Та пийте! Тільки недобрі люди не п'ють, — сказав батюшка.

Балабуха випив і закусив пирогом. За першою чаркою пішла друга, за другою третя. Швидкий, проворний, говорючий панотець розговорився, випиваючи чарку за чаркою; а Балабуха все поглядав через пасіку в зелений садок, чи не з'явиться там на стежці Онися. Онисі не було видко в садку.

— От ви вчитесь там в академії все по-латинському, все пишете вірші, а чи вчать пак вас там співати на гласи: на «Господи возвах» і на «Бог господь і явися нам»? — спитав отець Степан.

— А чом же? Вчать, — сказав Балабуха згорда.

— А чи вмієте ви співати «Господи возвах», глас третій, а заспівайте? — несподівано спитав батюшка.

— Та годі, годі, старий. От і вигадує ні се ні те. Де вже щоб в академії цього не вчили, — сказала матушка, постерігаючи, що старий хоче екзаменувати зятя.

* Мир вам, найсвітліший отче! (лат.) — Ред.

— Цц! — цмокнув батюшка. — От і не вмієте, хоч і вчилися в академії: ануте на «Бог господь», глас восьмий?

Балабуха засміявся, одначе зотяг на глас восьмий. Він знав, що старі батюшки люблять екзаменувати паничів, а при тому й почванитись своїм хистом.

— Так, та не зовсім, — сказав отець Степан, — в нас на селах ось як співають! — сказав батюшка і зарипів низьким басом на весь садок: «Бог господь» на глас восьмий.

— Ануте, заспівайте на четвертий глас? — знов сказав батюшка, наливаючи чарку.

Балабуха зотяг на четвертий глас. Отець Степан підтягував, щоб показати силу своєї гортані. В пасіці піднявся такий дует, що заглушив гудіння бджіл.

— Добру гортань маєте! От за це люблю! І горілку добре п'єте! І за це люблю! — сказав отець Степан, цілуючи в губи Балабуху. — Коли б ви знали, Марку Павловичу, як я очепурих та опорядив свою церкву! Які я образи поставив у церкві! Та ви і в Києві таких не знайдете! От ходім, голубчику, я вам покажу!

Отець Степан схопився жваво з місця, вхопив за руку Балабуху й потяг з катраги. Матушка пішла слідком за ними. В пасіці кругом їх сновигали бджоли, набились в бороду батюшці. Одна бджола вдарила в його щоку і впустила жало; він навіть не скривився й тільки скинув її пальцями та все не випускав руки студента, неначе боявся, щоб він не втік. Стежечка йшла до хвіртки в цвинтар. Отець Степан потяг Балабуху в хвірточку й привів до церкви. Церква була одчинена. Сторож замітав і прибирав у церкві.

Ступивши на поріг церкви, отець Степан випустив руку Балабухи й перехрестився. Слідком за ним пішов Балабуха з матушкою.

Церква була невелика, дубова, з неширокими банями, з вузькими вікнами. Вікна були високо од землі. Серед ясного дня в церкві було темнуватю, тільки гарячий промінь прорвався в віконце, простягся через усю церкву, як золоте полотнище, і впав на іконостас, на старинні, різані квітками та виноградом рами, позолочені й помальовані золотисто-зеленим та червоним кольором. Уся церква була обставлена образами, як і світлиця в отця Степана; навіть в банях між вікнами висіли образи. Отець Степан ходив од образу до образу й показував пальцем. В бабинці висів здоровий образ страшного суду, на котрому внизу намальовано було червоне пекло. В пеклі світилися вищирені здорові зуби якоїсь страшної кінської голови, а між зубами сидів на престолі сатана, з рогами,

з білими зубами. В його на руках сидів Юда, неначе маленька дитина. Голова, неначе хотіла проковтнути сатану з престолом та з Юдою, але вдавилась, і сатана застряг у самій пельці, зачепився за горлянку високим троніом і не міг пройти далі. До голови йшли рядками голі грішники: ткачі з клубками в руках, кравці з пожицями, мірошники з камінням на мотузках, перекинутих через плечі, розпатлані голі відьми, писарі з перами й здоровими каламарями в руках; за ними купа жидів з пейсами, а позад усіх поганяли грішників нагайками рогаті та хвостаті чорти.

— Дивіться! — сказав отець Степан. — Це я видумав, а маляр намалював.

— Ой господи, господи! — сказала матушка, важко зітхаючи.

— Ось ідіть, лишень, сюди! — сказав отець Степан, вхопивши Балабуху за руку. — Ось я вам покажу образ. У вас у Києві такого нема.

Отець Степан привів Балабуху в правий притвір. На стіні висів великий образ Покрови. Отець Степан став і згорнув руки перед образом. Серед образа був намальований амвон, неначе дві перекинуті сковороди, накладені одна на другу. На амвоні стояв молоденький дякон з розпущеними кісьми, як маленька панна в широкому криноліні. Він був на зріст якраз попід руки всім постатям. На самій голові дякона, в хмарах, стояла Богородиця, вдвое більша од його, з омофором в двох руках. Кінець омофора стримів, неначе вирізаний з бляхи. По один бік дякона стояв Андрей юродивий, спустивши з одного плеча червону хламиду. Голі груди були повні, а круглий живіт з пуном стримів осторонь од його наперед, неначе білий гарбуз, прибитий до Андрея кілком. Андрей підняв угору кулак, з котрого стримів здоровий палець, неначе притика; зморщивши густі чорні брови, він грізно дивився на сивого діда й неначе говорив: «Ей, стережись, старий, бо як телепу, то й зуби визбираєш!» Дід стояв боком до Андрея й неначе просився: «І батечку, й голубчику, не бий мене, бо я не винний!» По другий бік дякона стояв цар в зубчастій короні; він обернувся до архієрея набік головою й гордо на його поглядав скося, заклавши назад руки. Архієрей не вважає на царя, стоїть рівно, як святий, з таким хрестом в руках, неначе він витяг його на кладовищі з могилки. На архієреєві була одежа, неначе вирізана з бляхи, а спереду висів омофор, як дошка. За архієреєм виглядали ченці з чорними бровами, з білими бородами, неначе вони попідв'язували бороди білими хусточками, а там далі виглядали якісь фізіономії, не то дівки з розпущеними кісь-

ми, не то парубки. Один неначе позакладав за щоки кислци, в другого неначе бишиха рознесла одну щоку, в третього неначе сів чиряк під бородою, а очі були такі завбільшки, як його кулаки. Внизу на рамі було підписано великими слов'янськими буквами: «Сей образ соорудили раби божі чайківські баби. Року божого 1817».

— А що, Марку Павловичу, гарний образ? — спитав отець Степан.

— Хто його зна... Диякон дуже малий, неначе дівчина, а Андрей чогось неначе дуже лютій, неначе хоче битись, — сказав несміливо Балабуха.

— От і вигадали! Тим вченим скрізь недогода! Такі образи хіба в Лаврі знайдете, — сказав гордо отець Степан. — Он подивіться ж ще на цей образ!

На образі Ілія тікав на небо на страшних баских конях з огнястими червоними гривами. Іскри сипались з рота в коней, а з ніздер та з вух летів клубками дим. Червона одежа падала на землю просто на Єлисея, котрий перекинувся на спину, задравши догори руки й ноги.

— Щось тут багато вже вогню, неначе в казках розказують про якихсь коней, що дишуть вогнем, — сказав Балабуха.

— Ет, Марку Павловичу! Я думав, ви нас похвалите, а ви ні се ні те говорите, — сказав отець Степан з досадою, махнувши рукою, й побіг хутчій з церкви. За ним вийшли матушка й Балабуха.

— Хотів вам показати «Неопалиму купину» в олтарі, та вже не покажу. Ви нас осмієте, — сказав отець Степан, прямуючи через цвинтар в садок.

Тимчасом як старий Прокопович показував Балабусі образи, Онися вступнула й справді Балабусі штуку. Вона посадила погонича в пекарні полуднувати й послала дівчат на город вирвати два гарбузи. Дівчата, ладні на такі штуки, побігли на город і принесли два здорові гарбузи, ще й кілька маленьких.

— Підіть, дівчата, та вкиньте цьому паничеві в віз оці гарбузи, та добре замостіть в сіно, в задок, на самісіньке дно, — сказала Онися.

— Ми, Онисю, вкинемо в віз одного гарбуза паничеві, а другого для погонича почепимо під возом, під передком, — сказали наймички.

— Про мене, й почепіть, та тільки добре прив'яжіть, щоб додому довели, — сказала Онися, сміючись.

Дівчата достали мотузку, оперезали кругом білого гарбуза й понесли до воза. Одна наймичка помостила гарбуза в задку, на самому дні під сіном, ще й маленьких

гарбузців накидала, а друга полізла під віз і причепила гарбуза до підтоків. З реготом вони побігли до хати, пагинаючись попід тином, ще й принесли два маленьких гарбузці, як двоє яблук. Онися побігла в сіни й поклала ті гарбузці в кишеню Балабушиної хламиди.

Після такої штуки Онися накрила в світлиці стіл і поставила полудень. Сіненні двері од задвірку рипнули. В сіни ввійшли Прокоповичі з гостем. Проти їх з світлиці вийшла в сіни Онися, червона, як маківка, з веселими, блискучими, насмішкуватими очима.

— А я, мамо, вже полудень зготувала,— сказала Онися до матері.

— Добре зробила, моя доню! Бо вже час полуднати,— сказала Прокоповичка.

— О, з вас добра господиня буде,— сказав поважним тоном Балабуха, поглядаючи на Онисю як на свою будущу господиню.— Мабуть, ви через те господарювання й не вийшли до нас у пасіку.

— Коли бджіл боюсь,— сказала Онися, ледве здержуючи сміх.

— Вас і бджоли не покусали б: подумали б, що ви квітка,— сказав комплімент Балабуха.

Увійшли в світлицю й сіли за полудень. Знов пішла кругом чарка. Печена курка й пироги пощезали з тарілок. Після полудня Онися винесла на тарілці пляшку наливки. Прокоповичі частували гостя дуже привітно, як свого зятя, й просили частіше навідуватись до їх. Матушка розвела розмову про своє господарство, перелічила воли, корови, вівці, навіть свині, перелічила улики в пасіці й навіть патякнула на сотню карбованців, заховану в спряті,— в скрині. Балабуха слухав, розправляючи високі коміри, й скося водив очима за тонким станом Онисі, котра бігала то з кімнати в світлицю, то з світлиці в кімнату.

Перед вечором Балабуха почав прощатись. Прокоповичі випроводили його в ганок. Матушка винесла на ганок на тарілці пляшку з наливкою. Ще випили по чарці на ганку, й Балабуха розпрощався. Візок загойдався й залушав під ногами академіста. Коники рушили з двору. Балабуха з-за двору ще раз зняв картуза й низенько поклонився просто до Онисі. Онися закрила губи рукавом і насилу здержала сміх, а наймички виглядали в вікна з пекарні й реготались так, що на їх очах повиступали сльози.

Надворі було тихо. Жара спадала. Од садків, од верб лягли тіні й наче повівали на шлях холодком. Балабуха їхав улицями, попід високим гіллям садків, котрі виглядали з-за тинів.

«Музо моя, богине моя! — думав Балабуха, пригадуючи собі Онисю.— Яка ж ти гарна! Які поетичні думи ти навіваєш на мене!»

Балабуха почувтив, що під ним лежить щось тверде й таки добре муляє.

— Але як же оце ти погано вимостив! Я чогось усе з'їжджаю на один бік,— сказав Балабуха до погонича, пересовуючись з ями на другий бік.

«Діана, щира Діана! Висока, рівна, стан тоненький, ніжки маленькі, пальці класичні, тонкі, довгі. Ой, муляє ж, бий його сила божа!» — І Балабуха знов підсунувся вище й почав вгнізджуватись, як квочка в гнізді.

— А що, паничу! Мені здається, що ми тут не оженимось,— сказав понуро погонич.

— Чому ж так? Певно, ти не оженишся, але я ожениюсь.

— Ба й ви не оженитесь! — сказав сумно погонич.

— Та чому ж так? — сказав Балабуха, осміхнувшись.

— Бо мене чортзна-як нагодували,— і чарки горілки не дали. Я зовсім голодний.

— Ну, це ще невелика біда. Зате мене нагодували й напоїли, аж у голові гуде.

Край села стояла корчма. Візок котився до корчми.

— Паничу, купіть оселедця та чарку горілки, бо, їй-богу, їсти хочу! — сказав погонич.

— Добре! Спиняй коні! Я й сам ладен випити чарку,— сказав Балабуха.

Погонич спинив коні. Балабуха гукнув на жидівку і звелів їй винести оселедця, паляницю та горілки.

Тим часом свині збіглись до воза й чогось усе лізли під віз. Погонич махав та стьобав по їх спинах батогом, а вони уперто таки лізли під колеса.

— Якого це дідька вони лізуть під віз? — крикнув Балабуха.

Погонич пополуднував. Випили по чарці й поїхали. Всі свині кинулись бігти за возом, як собаки.

— Що це за напасть! Свині біжать за возом,— сказав Балабуха, протираючи очі.

Балабуха згадав, як він в академії з студентами пив три дні й три ночі й до того допився, що за ним увечері по Братському монастирі ніби все бігали свині й хапали його за поли. Згадавши ті страхи, Балабуха трохи стривожився.

— Чи то свині, чи собаки біжать за возом? — спитав він у погонича.

— Авжеж свині, а що ж більше, як не свині,— сказав погонич, обертаючи голову.

— Що воно там в нечистого муляє? Чи не вкрав ти часом чого та сховав під мене? А стань!

Погонич спинив коні. Балабуха підвівся, почав розгрібати сіно й вглядів щось кругле та здорове.

— А бач, украв, та не вмів сховати,— сказав докірливо Балабуха.

— Хто? Я? — крикнув погонич і скочив з козел.— Та нехай мене святий хрест поб'є, коли я що вкрав.

Погонич прибіг до воза, засунув руки в сіно й витяг гарбуза. І панич, і погонич пороззявляли роти і тільки дивились на те диво.

— От вам і гостинець! Я ж казав, що нам більше не їздити до цієї панни,— крикнув погонич і хрюпнув гарбузом об землю, аж з його кишки вискочили.

Свині кинулись до гарбуза, а люди коло шинку зареготались.

— Сідай швидше та поганяй! — крикнув Балабуха на погонича.

— Постривайте, ще визбираю маленькі гарбузці, щоб додому не везти.

Погонич вибирав з сіна гарбузці й викидав на шлях. В Балабухи душа неначе вмерла. Він зблід, потім почервонів, потім знов зблід. Погонич сів і погнав коні.

«Ой ви, Єви! Ой ви, спокусительки! Це не Діана,— це фурія, аспід, василіск! Чом же ти мені просто не сказала, що не підеш за мене?» — Гордий студент обидився на смерть. Уся любов його зникла, неначе погонич викинув її з гарбузами на шлях.

— От тобі на! Поїли свині нашу коляду! — промовив сам до себе погонич.— А я думаю, чого то наймички регочуться, аж на комин спинаються, та все на мене скоса поглядають. Та й прокляті ж тут в Чайках дівчата.

— Що прокляті, то правда! — обізвався Балабуха.

Вже сонце заходило, як Балабуха доїжджав додому, до села Хильок. Те сільце неначе хто вкинув в глибокий яр. Кругом яру стриміли круті гори й тільки розступились трошки в одному місці, де блимав ставочок. На дні тієї щілини був мочар, росла осока та очерет, так що ніяк не можна було тудою прокласти шлях. В Хильки треба було спускатись з невисокої, але дуже крутої гори.

Тільки що віз почав спускатись, з-під воза обірвався гарбуз і покотився рядом з возом з гори, неначе навипередки.

— Паничу! Знов гарбуз ганяється за нами! — крикнув здивований парубок, тикаючи на гарбуз пужалном.

Балабуха глянув і не поиняв би віри своїм очам, якби

на гарбуза не показував погонич. Коні вбігли просто в царину в одчинені ворота, а гарбуз за возом покотився й собі через ворота.

— Паничу, загубили гарбуза! — крикнув непоміркований царинник і побіг ловити гарбуза, щоб догодити своєму паничеві.

— О ехидна, о Мегера! О породіння сатани! Це не Венера, — це сам сатана в плахті! Побий тебе громокидач з Олімпу стрілами, з твоїми чорними бровами. Ой, відьма ж! Певно родима відьма! Умудрилась причепити під возом гарбуза!

Балабуха приїхав додому неначе вбитий. Мати вибігла на ганок стрічати академіста. Балабуха став у ганку й почав трусити свою довгу шинелю. З кишені повипадали маленькі гарбузці.

— Що то, сину? Яблука повипадали, чи що? — спитала мати, достаючи рукою з землі гарбузця. — Та це ж гарбузець!.. Гм... гм... Що це таке? Чи не дала тобі часом Онися гарбуза?

Син тільки рукою махнув і пішов в садок. Мати важко зітхнула.

— От тобі й Онися! От тобі п'ять корів і сто карбованців, — сказала вона, вдарившись об полі руками.

Син пішов в садок і довго ходив по стежках, поки зовсім смеркло надворі. Він перебрав в думці всі події дня, передумав усе: і як стрів Онисю, і як говорив з нею; він неначе й тепер бачив її чорні, тонкі та густі брови з гострими кінцями, бачив усміх, трошки підняту верхню губу, з-під котрої й тепер в темряві неначе блищали перед його очима білі верхні зубки, дрібні та тоненькі. Кохання заворушилось в його душі бурливо та шумливо, кипіло, ніби міцне пиво; але він нагадав гарбузи... його гордість заколихалась до самого дна серця й викинула, як бурлива хвиля на берег, те почування. Той гарбуз бачили люди в Чайках, бачив царинник в Хильках, бачив погонич. Про його будуть говорити скрізь в околиці: його обсміють.

— Постривай же ти, червона запаско! Хіба вмру, що тобі не оддам за своє! Я знайду таку красуню, що тобі й не снилась, і не привиджувалась. Хіба ж я не філософ, не академіст?

Мати покликала сина вечеряти, а син не схотів їсти й вже пізно увійшов у хату й впав на постіль.

Харитін Моссаковський не діждав і сороковин по батькові. Справивши дев'ятини, він прибрався, підголився, надів нові, але прості чоботи, підстриг трохи кучеряві коси, запряг поганенького коня й поїхав в Чайки до Онисі Прокоповичівни.

На тім-таки тижні був в Богуславі ярмарок. На ярмарку були старі Прокоповичі. Вони стрілись з сусідами, і сусіди розказали, що їх дочка накидала крадькома гарбузів Балабусі в віз, ще й почепила на мотузку одного гарбуза під возом. Прокоповичі, приїхавши додому, накрили Онисю мокрим рядном, а батько трохи не попобив її.

— Гарбузуй, гарбузуй, дочко, та й міру знай. Іздили до тебе женихи, то й перестануть,— репетувала мати,— а нам не роби сорому перед людьми!

— Не бійтесь, мамо, не перестануть! Мене, хвалить бога, ще ніхто не об'їхав білим конем. Та коли б хто й об'їхав, то я не боюся білих коней. А вашого Балабухи я не люблю: він гоноровитий, дивиться на мене згорда та верзе щось таке, що я не втямлю: кві-кві-кві! кувікає по-якомусь, нечистий його зна, по-якому! Не знаєш, чи він тебе хвалить, чи з тебе сміється та глузує.

Тільки що Онися скінчила розмову, надворі забрехали собаки. В сінях хтось питав у паймички: «Чи батюшка й матушка дома? А папна дома?»

В світлицю ринули двері: то ввійшов Харитін Моссаковський. Старий Прокопович вийшов до його з кімнати.

Харитін прибрався й причесався. На йому був довгий чорний темно-синій сюртук. Білі коміри були викладчасті, як у простих шляхтичів. Підстрижене русе волосся закручувалось кругом шиї густими кучерями. Високий, тонкий, рівний станом, з білим матовим, трохи сухорлявим лицем, з ясно-синіми очима, Моссаковський мав делікатну постать блондина, хоч його руки були чорні й чималі, звиклі до важкої роботи. Невеличкі вуса й рівні тонкі брови були трошки темніші од волосся на голові й дуже приставали до ясно-синіх очей. Невважаючи на те, що він був дяк, він не пішов у пекарню, а сміливо ввійшов у світлицю. В ті часи не було ще великої одлички між священиками та дяками. Дяки тоді не застоювали черги в пекарнях або в ганках у священників.

Мати з дочкою стояли за дверима в кімнаті й прислухались до розмови в світлиці.

— Це приїхав дяк з Карапишів, Моссаковський, син покійного священика вільшаницького,— тихесенько промови-

ла мати до дочки.— Їздили до тебе академісти, а тепер почали їздити дяки!

— Дяки дурнісінько їздитимуть до мене. Цур дурня! Я дячихою не буду,— ще тихіше обізвалась Онися.

Але цікавість узяла своє. Над дверима в світлицю, між одвірком і стелею була щілина на всю довжину дверей. Онися приставила стільця, стала на його й почала роздивляться в дірку на гостя. Мати кивала пальцем, замірялась кулаком, щось гризливо шепотіла, смикала Онисю за одержу, а Онися стояла й пильно роздивлялась на Харитона. Надивившись всмак, вона тихесенько, як кішка, злізла з стільця.

— А що? Який? Чи молодий, чи старий? — не втерпіла й собі Прокоповичка, щоб не спитати в дочки.

— Молодий, білявий, високий, тонкий і говорить дуже несміливо та тихо,— шепотіла Онися матері під самісіньким вухом,— але чорта з два: за дяка не піду; в нас високі пороги для дяків.

Незабаром з світлиці вийшов Прокопович і попросив жінку подати горілки й закуски, а Онисі сказав, щоб вона винесла все те в світлицю.

— Авжеж пак! Чого я до його вийду? Не бачила зроду дяків, чи що? — сказала Онися.

— Та його вільшаницька громада обібрала на свою парафію за священника. Оце думають їхати в Київ до владики з прошенням. Ти лиш, дочко, не дуже кирпу гни та мерщій виходь до гостя.

— Хіба так! Як буде священником, та ще в Вільшаниці, то й вийду,— сказала Онися.

— Прибирайся, дочко, та йди! В Вільшаниці церковного поля, левад, сінокосів конем не об'їхати за цілий день,— парафія велика.

Трохи перегода Онися вийшла разом з матір'ю. Моссаковський низько поклонився й почервонів, неначе дівчина. Він давно бачив Онисю,— вона тепер здавалась йому в десять раз кращою.

Всі сіли. Моссаковський сів, поклав на обое коліна руки, неначе єгипетська статуя, й спустив очі додола. Він не смів навіть підвести очі на Онисю. Онися обвела його гострими очима. Він здавався для неї багато кращим од Балабухи.

«Чи він смирний, чи тільки вдає з себе тихого»,— думала Онися, водячи очима по його лиці, бровах та очах.

Господар випив чарку до гостя й подав гостеві. Гість випив півчарки, несміливо поставив чарку на стіл і, не за-

кусивши, знов сів на стілець, спустив очі вниз і поклав обидві руки на коліна, простягнувши довгі пальці. Прокопович завів розмову про покійного Моссаковського, згадав, де вони стрічались, про що розмовляли, а гість ледве вставляв слівце, ледве одслоняв свої тихі сині очі. Він не смів навіть глянути на Онисю.

Розмова перервалася. В хаті стало тихо. Прокоповичка жалкувала за Балабухою й очевидячки одбувала гостя, буюім папщину, сидячи на канапі.

— Чи ви пак були в нашій церкві? Чи ви бачили наші нові образи? — несподівано вихопився Прокопович, котрий сам дуже любив образи й картини й сливе кожного гостя водив до церкви показувати свої образи.

— Дай, старий, покій з образами! Не встигли випити по чарці, а ти вже з образами.

Прокопович був радий, що є перед ким похвалитись образами, й таки потяг Харитона до церкви. Він показав йому всі нові образи й навіть «Неопалиму купину» в віттарі, де був намальований здоровий кущ шипшини чи глоду з червоними ягодами: кущ палав у полум'ї, а коло полум'я Мойсей стояв на одній нозі в чоботі, а другу, босу, задер до купини, неначе грів її коло вогню; в руках стирчав здоровий мужицький чобіт з довгою халявою, а за купиною було видно Рось і богуславську церкву.

— Ой, дивні ж ваші образи! Господи, яка краса! — дивувався Харитін, хрестячись перед кожним новим образом. — Як стану на парафії, то покличу того самого маляра, щоб і мені намалював і купину, й пекло, й Ілію на огневих конях.

— Коли б ви знали, які там апостоли висять у бані! Який там Андрей Первозваний! Я вам скажу, — такого і в Лаврі нема. Шкода, що висить дуже високо. Якби драбина, то можна б полізти та зблизька придивитись, — хвалився старий Прокопович, озираючись, чи нема в церкві де драбини.

Харитін трохи заметушивсь. Він боявся лазити високо, бо в його крутилась голова, а одмовитись було ніяково, бо він підходив під смак старого, щоб запобігти ласки в його.

— Гляньте, який огонь в пеклі. Ну, таки горить, таки горить, неначе чорти щогодини, шохвилини дров підкидають! — репетував Прокопович.

— Ой господи, як горить, зовсім-таки горить, — говорив Моссаковський і перехрестився до пекла.

— А яких чортів повигадував маляр! Ви, пане дяче, тільки придивіться; отой, що поганяє в пеклі нагайкою

блудниць в червоних намистах... вгадайте, на кого схожий? На кого скинувсь?

— Не вгадаю. Неначе на богуславського станового,— промовив Моссаковський.

— Та це ж він самий! Це й ніс його, неначе бульбашка, й очі витрішкуваті, тільки псяюха маляр поставив йому на голові волячі роги та причепив ззаду свинячого хвоста.

— А отой, що лупить кием шинкарів, чи пак не вгадаєте, на кого схожий? — сказав Прокопович.

— Цього вже не вгадаю,— сказав Моссаковський, хоч і догадувався, на кого чорт скинувся, бо в його довгі вуха дуже позвішувались, а ніс задерся вгору.

— Невже пак не вгадаєте? Це ж наш столоначальник духовного правління. Якось я проговорився перед маляром: намалюй, кажу, ти того хаптурника в пеклі на самому дні під Юдою, щоб не брав з нас хабарів. Коли дивлюсь, а він його й записав до чортів, ще й дав йому кия в руки. Гляньте, як працює, бідолаха, аж язика висолопив.

Похвалившись новими образами, Прокопович був дуже радий, що знайшов доброго цінувальника, котрий втямив високе чайківське малярство. Замкнувши церкву, Прокопович взяв за руку Моссаковського, одвів його далеченько од церкви аж під ограду й показав пальцем на бані.

— Ож придивіться, лишень, до наших бань? Що там намальовано! Та це ж нам маляр випер на бані дванадцять малих пророків і чотири великих. Ото шкода, що нема драбини! От, якби ви вилізли на церкву та придивились близько, як він понамальовував пророків. Дивно, дивно!

Прокопович зирнув кругом себе, шукаючи драбини. В Моссаковського затрусилась нога. Важка драбина лежала на траві і вже заросла бадиллям.

«А що, як старий причепиться, щоб поставити драбину, та присилує лізти до опасання або за опасання!» — пройшла думка в Харитоновій голові.

Прокопович кинувся до драбини й почав її піднімати. Драбина була важка, а старий був малий на зріст і не дуже міцний чоловік. Він пнувся, пнувся та й кинув її в траву.

— Не піднімайте, бо підвередитесь! — сказав гість.— Та сказати правду, я трохи боюсь лазити високо,— признався Моссаковський.

— Оце! Такий же з вас парубок. Моя Онися лазила вище за опасання, а як була малою, то з хлопцями по

датах лазила в клуні горобців дерти, як та кішка,— сказав шир старий.

Веселий старий, похвалившись своїм дивом малярства, повів Моссаковського в покої. В світлиці їх ждали дами. Мати не спускала з очей Онисі: вона боялась, щоб Онися знов не понаклала гостеві в віз гарбузів.

— А що, дочко, як тобі показався цей дяк? — спитала мати.

— Він кращий од Балабухи й такий тихий, спокійний. Я люблю тихих та добрих людей,— сказала Онися.

— І, вже й ти! Балабуха людина здорова, доросла, чоловік в силі й до того вчений, а це якийсь простак карапишанський.

— Я тих вчених не дуже люблю, бо й я сама проста. Балабуха ще присилював би мене говорити по-латинській, а я й по-московській незугарна.

Онися кинулась до вікна й глянула в садок, де стежкою йшов рядом з батьком Моссаковський. Високий, тонкий станом, він показався Онисі через шибки ще кращим і делікатнішим.

— Дивіться, мамо, чим же він поганий? Очі сині, як небо, брови тонкі...

— Вже й брови! Знайшла красу! Та він зовсім без брів,— сказала мати.— От у твого батька так правда, що брови,— сказала вона, дивлячись на кудлаті та крючкуваті брови старого Прокоповича.

— Тікайте, мамо, бо нас видно зпадвору,— сказала Онися, оступаючись од вікна, але не одвертаючи лица од шибки.

— Тікай, дочко, бо він близько вже, вглядить,— сказала мати, одвертаючи плечі, але не лице.

Прокопович увійшов з гостем в світлицю. Знов почали наливати та випивати по чарці. Моссаковський сидів, поклавши руки на коліна, і ледве насмілювався підвести віка й кинути очима на Онисю. Онися примітила, що чогось втратила природжену сміливість. Вона сиділа мовчки й собі спустила очі додолу. Других женихів вона сама зачіпала в розмові, сміливо говорила з ними; жартувала, навіть глузувала з їх. Тепер вона почувала, що не сміє чомусь слова промовити.

«Що це зо мною? — подумала Онися.— Чи вже ж я злякалась цього дяка?»

Старий Прокопович почав затягати на гласи, випивши чарок з десять настойки з перцем. Моссаковський сидів і не смів голосом повести. Він посидів, помовчав і перед вечором попрощався й поїхав.

— Чи приїде, чи не приїде вдруге? — промовила сама до себе Прокоповичка.

Онися заплющила очі, розвела пальці обох рук, потім покрутила палець кругом пальця й загадала, чи приїде, чи не приїде. Пальці зійшлись нігтями. «Приїде»,— крикнула вона й підскочила.

— Побачимо,— сказала мати.— Їздили академісти, а тепер почали їздити до тебе дяки.

Пішли дні за днями. Онися почувала, що вона чогось ніби жде Моссаковського, що він не виходить у неї з думки. Минув тиждень, настала субота. Онися кинулась сама підмазувати та прибирати в покоях, вишарувала жовтим піском поміст, помила вікна, повитирала образи, повішала на образи найкраще вишивані рушники; на вікнах поставила склянки з квітками... Настала неділя. Онися встала удосвіта, прибралась в нову плахту, причепурилась, наділа на голову всі стрічки й квітки й пішла до церкви. Для неї чогось здавалось, що Моссаковський dokonче приїде до церкви, що вона його там побачить.

Служба одійшла, а Моссаковський не приїхав. Онися сіла обідати, їла — як не їла й по обіді пішла в садок. Вона гуляла по горі й усе поглядала за синій ліс, на поле за лісом, вкрите густими копами, де вився шлях до Карапишів.

«Чого це я його жду? Невже я люблю його?» — думала Онися, ходячи по садку. Самі руки несамохіть рвали найкращі квітки й закладали за стрічки на голові, за коси. Довго ходила по саду, доки сонце не вдарило косим промінням по горі й пронизало наскрізь садок, розкинутий по крутих боках гори. Онися прислухалась, чи не загуркотить віз за Россю, коло порона або в дворі. А надворі було тихо-тихо й душно. Вона вернулась в покої, сіла на канапі й смутно похилила голову.

— Оце, нема з ким чарки горілки випити,— сказав старий батько.— Коли б приїхав хоч карапишанський дяк.

Онися спазнула. Бліді щоки одразу почервоніли. Не встиг батько промовити ті слова, надворі затарахкотів легкий візок, забрехали собаки.

— Одже бог гостей несе,— сказав Прокопович, заглядаючи в вікно.

Онися стривожилась. В неї затрусилась ноги так, що вона ледве мала сили побігти й подивитись в вікно.

— Онисю, ставай колупати піч! Приїхав Моссаковський та ще й з братом, певне, з сватом,— гукнув батько.

Онися злякалась й зблідла, ніби пополотніла. Вона вся затрусилась, охолола й стояла на однім місці. Двері

в світлицю рипнули. На Онисю чогось напав такий страх, що вона кинулась бігти з кімнати і втекла в садок.

«Боже мій! Чого це я так злякалась. Я не побоялась академіста, а злякалась цього молодого хлопця»,— думала Онися, прикликуючи на поміч усю свою сміливість.

А сміливість не верталась до неї. Вона стояла над горою, втопила злякані гарячі очі в зелену безодню садка, в зелене марсво, розлите над старим деревом, дивилась на його й нічого не бачила. Зелений світ дрижав в її очах, переливався, як вода в Росі, снував, ніби рій зеленої мошки. А Онися стояла й нічого не розуміла. Сонце кинуло під яблуню гарячий промінь. Світ упав на її щоку, обсіпав її ніби огнем, а вона нічого не почувала та все дивилась у зелену безодню, як углибоку річку.

— Онисю! Онисю! Де це ти ділась? — гукнула мати, виходячи з-за яблуні.— Чого це ти стоїш як стіна? Ходи, лишень, у покої до гостей. Вони, певно ж, не до мене, а до тебе приїхали!

Онися неначе прокинулась. Вона тихо пішла в хату за матір'ю, наче сліпий за поводитарем.

— Оце гарно! Глузувала з академістів, а од цього жениха втікаєш у садок. Великий пак страх! Не бачила зроду женихів. Ой, уже ж їх перекинулась ціла низка! Іди та кажи їм, що хоч.

Онися ввійшла в світлицю, згорнувши руки, пеначе свята. В неї в руках була вишивана хусточка. Вона підвела очі, примітила священника, поцілувала його в руку й не встигла обернутись, як Моссаковський нагнувся й поцілував її в руку. Вона почула на руці гарячі, м'які, повні губи й почервоніла, як маківка.

Онися одійшла й сіла на стільці. Вона ледве підняла очі на Моссаковського і вгляділа його тихі ясно-сині очі, матово-біле лице, на котрому розлився дуже делікатний рум'янець. Ясні кучері блищали наскрізь кругом Харитинової голови проти вікна, кудюю сипався золотим порохом промінь сонця. Моссаковський не зводив очей з Онисі. Вона почувала на своєму лиці його тихий погляд, не знала, що робити, почала щипати вишивані на хусточці квітки. Червоні та сині торочки сипались з хусточки на її червону запаску.

— Не рви, дочко, хустки,— гріх! Сьогодні неділя,— сказала мати, легко торкнувши дочку пальцями по руці.

Онися перестала на хвилину щипати торочки на хустці, але незабаром знов посипались з хустки-мучениці червоні та сині нитки.

Хазяїн розмовляв з приїжджим священником то про се,

то про те. Прокоповичка надулась і сиділа мовчки: їй не хотілось видавати дочки за дяка. Але сват повів розмову про недавні сороковини по батькові Харитона й закинув, що громада в Вільшаниці, після похорону старого батька, обібрала на парафію Харитона. Прокоповичка насторочила вуха й повеселішала. Вона весело розговорилася, стала привітніша й послала Онисю принести найліпшої, найсмачнішої наливки. Гості примітили, що хазяйка стала добріша, й собі якось розворушились. Харитін весело підвів очі й укинув кілька слів в розмову, але до Онисі не смів він слова промовити, тільки дивився то на її брови, то на червоні невеличкі уста.

— Як бог допоможе,— сказав сват,— то ми оце вирядимо Харитона до Києва. Громада вже налагодилась послати до владики прошення, щоб Харитін зостався священиком на батьківському місці. Як тільки владика згодиться, то ми, пом'янувши батька на сороковинах, оженимо нашого Харитона та й уберемо його в рясу.

— От і добре! Слава богу! — промовив Прокопович.— Будемо близькими сусідами.

— Та нам би, панотче, хотілось бути не тільки вашими близькими сусідами, але навіть ще ближчими людьми; ми хочемо поріднитись з вами,— сказав сват.— У вас дочка на виданні, а в нас жених.

Бліде Онисине лице спануло наче полум'ям. Вона почервоніла й спустила очі додолу. Руки замерли на хусточці, й червоні та сині нитки перестали сипатись на запаску. Харитін почервонів і собі, як панна, не знав, де діти руки.

— Як же ви думаєте, отець Степан? — спитав сват.

— Я з дорогою душею, але треба спитати й матері, й дочки,— сказав Прокопович, поглядаючи на дам.— Що ти, паніматко, скажеш? — сказав він, обертаючи очі до жінки.

— Я... як дочка скаже, то так і я,— ледве обізвалась Прокоповичка з неохотою: їй шкода було Балабухи, але вона знала, що він більше не приїде.

Діло доходило до Онисі. Вона насилу вдержалась на місці. Їй хотілось схопитись і втекти в садок.

— Як же ти скажеш, дочко? — просто спитав в Онисі батько.

— Я згоджуюсь,— насилу промовила Онися, не підводячи очей.

— Коли так, то, по людському звичаю, заміняймо святий хліб, а потім трохи між собою поміркуємо,— сказав батько.

Онися ледве перекинулась з Харитоном кількома словами, але вона вгадувала своїм жіночим серцем, що

Харитін підходить під її завзятуший, дужий темперамент, що вона буде правдивою господинею в своїй хаті. Окрім того, Харитін дуже сподобався їй своїм делікатним лицем і тихими синіми очима.

Поки сини справляли сороковини по батькові, поки заручився Харитін з Ониссю, поки вільшаницька громада налагодила послати старосту до Києва з прошенням до владики,— минуло чимало часу. А тим часом Балабуха не сидів дуршечки в своїх Хильках.

«Хочу женитись! Доки його бурлакувати та байдики бити! — думав Балабуха, ходячи по садку.— Не схотіла Онися,— знайду десять кращих, а такі восени оженюсь. Треба шукати та напитувати дівчини».

Балабуха глянув на город і вглядів широке листя гарбузиння. Те гарбузиння навело на його таку злість, що він тричі прокляв Онисю й не міг більше не тільки їсти гарбуза, але й дивитись на його.

— Тату, дайте коней! Поїду ще в Хохітву. Там панни не прості, вбираються в сукні, по-панській. Цур їм, тим плахам! Поїду ще до суконь.

— Про мене, їдь до суконь. Тільки ті хохітвянські сукні, може, академісте, не для тебе шиті. Вони горді, нехтують поповичами, бо самі з панів, мають крепаків, мають багато поля. Але купить не купить, а поторгувати можна. Ці вже принаймні не причеплять гарбуза під возом,— сказав батько.

— Не причеплять, то так ласкаво та делікатно випроводять з хати,— обізвалась мати.— Одначе в Терлецького чотири панни на виданні. Може, котру й видадуть. Тільки, сину, передніше ніж виїздити з двору, сядь та добре наїжся, бо там годують по-шляхетській: якимись пундиками та ласкавими словами, а не пирогами.

Погонич запряг коні, вкинув в торбу хліба й сала на полудень, бо боявся їхати в Хохітву без харчі, й по обіді однієї неділі Балабуха поїхав в Хохітву.

Хохітва була невелике село коло самого Богуслава, розкидане по правому високому березі Росі, між рядами чималих гір. За Россю була чудова картина. Над самою водою стояла висока, але не широка скеля, ніби стіна з каміння. На кам'яній стіні було видко вздовж і впоперек щілини та розколини. В щілинах зеленіли пучки трави, жовтих квіток, подекуди стриміли невеличкі зелені куці глоду та шишини, неначе канделябри, розвішані по стіні. Під скелею росли лози та очерет. Серед Росі неначе лежав невеличкий острівець з прездорового каміння, без ладу накиданого купами. За кам'яною стіною було видно по-

над Россю ряд невисоких гір. На горах зеленів густий старий ліс. Коло острівця шуміла вода на порогах, теміла, неначе стежка, чорна гребля, а під самою крутою скелею стояв млин. На горах, на горбах, в узьких долинах була розкидана Хохітва.

Дім священика Терлецького виходив на улицу; зелений сад слався поза домом трохи не до самої Росі. Коло дому було видно довгий двір, на котрому по обидва боки стояли два ряди хат. Там колись жили крепаки священика Терлецького. Його жінка була шляхетського роду й дістала в придане той невеличкий куток в Хохітві. Всю решту села забрав її брат, продав село одному багатому графові, а сам вмер. Терлецький загородив невеличкий куток собі в подвір'я, не давав тим людям землі, забрав навіть їх городи, а людей повернув просто в наймити. Але його крепаки десь дівались, неначе віск розтоплювався: одні повтікали на степи, другі повмирали. Дівчата повиходили заміж на село. І скінчилось тим, що в тих хатах зосталось кілька калік та калікуватих, котрим було зовсім не вигодно втікати з двору.

Балабуха в'їхав у двір. Перед ним вирнув з-за повіток та хаток здоровий дім з високими вікнами, з ганком. Перед вікнами було видно клумби, засаджені не гвоздиками та любистком, а левкоями, астрами та фіалками. Дом був добрий, добре вшитий. Повітки й клуня були опоряджені по-господарській. Огорожа була нова. В дворі було чисто. Навіть ближчі крепацькі хати були ще добрі, тільки ті, що стояли в далекому кутку довгого двора, вже подались: декотрі перехнябилися, декотрі вже розвалювались, і через обдерту покрівлю вже світились крокви та лати, неначе ребра, на котрих пообпадала шкура.

Візок в'їхав на подвір'я несміливо. Погонич спинив коні трохи не коло воріт. Балабуха встав помаленьку з воза й подибав до ганку. Він довго обтрушувався, чепурився, обтер порох з чобіт полою шинелі, втер хусточкою припале пилом лице, шию, пригладив долонею волосся на голові, розгладив вуса й увійшов у сіни. Сіни були схожі на кімнату з двома довгими вузькими віконцями по одній шибці по обидва боки дверей. З сіней йшло троє дверей на всіх трьох стінах. Балабуха трохи постояв, подумав, ще раз пригладив волосся, розтяг вуса, одчинив наздогад двері направо. Там була пекарня. Він углядив тільки, що з пекарні майнула через двері в кімнату ціла купа молодих паннів так швидко, як миші тікають в нору.

Балабуха причинив двері, знов постояв в сінях, подумав і тихенько одчинив двері в ліву руку. Там була

просторна світлиця. Балабуха увійшов у світлицю. Б світлиці не було нікого. Тільки маятник здорового годинника нешвидко й з повагою цокав і разом дерчав, неначе хто стукав молотком по розбитій посудині, стягнутій дротом.

За дверима в кімнаті було тихо. Тільки десь далеко за стінами було чути глухий шум, неначе там палало полум'я в печі або клскотів окріп в казані. Балабуха оглядав світлицю. Світлиця була більше схожа на панську гостину, ніж на мужицьку хату, заставлену образами. Образів сливе зовсім не було, тільки в кутку висів великий образ Ченстоховської богородиці з польським надписом. Серед стіни з-за скла виглядав лик Христа в терновім вінці, а під ним було підписано: Ессе Номо *. Коло порога висів якийсь крилатий купідон, прив'язаний червоними стрічками до дерева, а коло груби, на гравюрі невеликої вартості Геркулес, піднявши здорову довбню, замірявся на страшного лева, котрого зчавив рукою за горло. Між вікнами висіло над столиком узьке, довге дзеркало з високим вершком. Дзеркало було схоже на малого хлопця в високій батьковій шапці. Спинка канапи та стільців була вирізана такими фігурами, неначе хто понастромлював зверху на їх рядки грибів та опеньків. На вікнах стояли вазони мушкатки та герані.

Балабуха заглянув в дзеркало, поправив на шиї гніздо з чорної шовкової хустки, що було з'їхало трохи набік, ще раз пригладив голову долонею й сів на стільці.

Двері з кімнати тихесенько одчинились. Балабуха підвівся з стільця і вже хотів рекомендуватись, нахиливши голову. Але з дверей вийшла низька дівка з одним горбом на спині, з другим на грудях, з довгим жовтим лицем і тихими сумними карими очима. Вона держала в руках рушничок і попростувала просто до Балабухи. Дівчина приступила до його, поклонилаь йому трохи не в ноги, держачи рушник у руці, зовсім як молода, що просить на весілля.

— Чи на весілля просиш, дівчино? — спитав Балабуха.

Дівчина осміхнулась, поцілувала його в руку, одійшла до стола й почала стирати порошок з стола та столиків.

— Чи дома батюшка та матушка, чи, може, куди поїхали? — спитав Балабуха.

— Дома,— ледве обізвалась дівчина, соваючи рушником по столі.

— Може, спочивають? — знов спитав Балабуха.

---

* Ось людина (лат.).— Ред.

— Ні,— ще тихіше обізвалась дівчина, поглядаючи на зачинені двері.

Дівчина вийшла. В світлиці знов стало тихо, тільки маятник стукотів та дерчав з докучливим рівним, одномірним цоканням, та десь за трьома стінами було чути ніби потайний задержаний шум ходи.

Двері з кімнати знов одчинились з скрипом. В дверях з'явилась висока, тонка постать панотця Терлецького. Терлецький був сухий, блідий брюнет з посіченими короткими кісьми, з короткою круглою бородою, на котрій блищали срібні смужки. Тільки чорні блискучі очі надавали бадьорність і енергію видові й всій його постаті.

— Добридень вам! З святою неділею будьте здорові! — сказав Балабуха, поклонившись господареві.

— Спасибі! Будьте й ви здорові,— промовив Терлецький.— Чи здалека прибули до нас?

— Я з Хильок: студент Київської академії, Марко Балабуха; скінчив філософію.

— Дуже радий! Спасибі вам, що нас одвідали. Я вашого панотця знаю. Чом же ваш панотець з паніматкою не прибули до нас? — спитав Терлецький.— Але чого це ми стоїмо? Сідайте, будьте ласкаві!

Балабуха сів на стільці якось несміливо. Він трохи скорчився, підняв плечі й сховав шию й навіть трохи голову в гніздо з високих гострих комірив та з хустки, як черепаха ховається в свої черепашки. Він вперше був в такім домі, де візантійська обстава вийшла з моди й на томість настала в обставі й в усьому мода європейська, де вже одгонилось панством, шляхетством. Але така незвична для його обстава якось заважала йому. Він нагадав собі пасіку в Чайках, простого панотця, просту паніматку, й йому чогось захотілось утекти у ту пасіку, де він почував себе багато вольнішим і сміливішим.

— Чи ви скінчили академію, чи тільки приїхали на вакації? — спитав панотець Терлецький.

— Ні, я тільки скінчив філософію, але більше не поїду до Києва в академію,— сказав Балабуха.

— Та й добре зробіте. Я сам дійшов до риторики та й подякував ченцям, а проте маю парафію й живу теперечки як у бога за дверми,— сказав господар.

— Так і я оце думаю зробити,— сказав Балабуха.

Терлецький ледве примітно осміхнувся й погладив бороду: він не помилився, догадуючись, що Балабуха приїхав подивитись на його дочок.

— Що ж там в вас тепер в академії? Чи пишете вірші? Чи граєте комедії? — спитав господар.

— Аякже, й вірші пишемо, й комедії граємо,— сказав Балабуха.

— От за наших часів — ми грали так, що тепер навряд чи зуміють так грати. І мені таки доводилось не раз грати. Тільки раз сталася зо мною на сцені трохи смішна пригода: раз сказали мені грати роль Суети в інтермедії. Обголив я вуса й бороду, намазав щоки рум'янцями. Причепили мені довгі коси, накинули на плечі червону хламиду; я достав у однієї знайомої міщанки червоні чоботи; взувся я в ті чоботи, на шию начепив червоне намисто, розпустив коси по плечах, надів на голову жидівську ярмулку, взяв в одну руку капшук з грішми, в другу пляшку з горілкою та й виходжу на сцену. Виходжу та й кажу: «Я Суета...»

Сказав, та як глянув на людей! — усі люди повітрищали на мене очі, а професор елоквенції, лютий-прелютий, що задавав нам часто березової каші, дивиться мені просто в вічі та неначе каже: «Потривай, ось я тобі всиплю півсотні, як тільки помилишся!» Глянув я йому в вічі та й забув, що далі говорити! Йй-богу, забув! А знав, як «Отченаш», «Я Суета! Я Суета!» — сказав я тричі, а далі хоч заріж! Не пригадаю! Давай я тоді лупити з Еклезіаста: ¹⁰ суета суетствій і всяческа я суета! Та вже, спасибі, Злоба стояла за декораціями та підказала мені, що далі говорити. От я й почав:

-- О суета, колико ты прекрасна!
О суета, толико ты ужасна!
Днесь пияна скачет воля!
Утро вставши — тщетна доля!..
Сирен льстивых окиян
Сладким гласом обуян!
Едва лето запало,
А козля цапом стало.
Цап бородатый!..

Сказав я це, а далі знов забувся, плутаю я та плутаю! Переплутав усі вірші, перемішав сирен з козами та цапами, та вже не знаю, що далі говорити: та, спасибі Злобі, мене вивела з біди: вискочила з-за декорації та як крикне: «Я Злоба,— ховай свого лоба!» Як заміряться на мене мечем! — я навтеки і капшук з грішми загубив на сцені. Публіка регочеться. Дивлюсь, а за кулісами передо мною стоїть друга злоба, професор. Як ухопить мене за коси! Коси й ярмулка злетіли додолу. Він мене за чуба та як почав вихрити то направо, то наліво — трохи голови не зірвав з шиї.

Згадки про академію неначе розбуркали Балабуху: він одразу став сміливий і говорючий.

— А я грав Злобу,— та ще й як грав! — сказав Балабуха, розговорившись.— Було, як накину на плечі чернечу чорну мантію, та окручу голову гідрою, та візьму в одну руку меч, а в другу пучок гадюк, та як вийду, та як крикну: «Я Злоба,— ховай свого лоба!»

Балабуха розпалився й справді схопився з місця, підняв руки вгору й крикнув на всю хату. Горбата Килина несла в руках пляшку з горілкою й тарілку з паляницею. Для бідної дівки здалося, що Балабуха схопився з місця й хоче луснути її кулаком в спину. Вона затрусилась і упустила тарілку на поміст. Тарілка хрюпнула й розбилась.

— Цур дурної! — сказав Терлецький.

— Якась перелякана дівчина! — сказав Балабуха, сідаючи на стілець.

Килина позбирала шматки тарілки й паляниці в хвартух і з плачем вийшла з світлиці.

— Колись я писав вірші, знав напам'ять Овідія, Горация, а тепер все чисто повилітало з голови, тільки й зосталась в пам'яті березова каша,— сказав Терлецький, наливаючи чарку.— Та й той Гораций зовсім таки не стоєється до Хохітви.

Бідна Килина винесла черепки в кімнату з сльозами на очах.

— Що то таке ти несеш в хвартусі? — крикнула матушка на Килину.— Чи розбила тарілку, чи що? Що там за крик?

— Ой, простіть, матушко,— сказала Килина, цілуючи паніматку в руку.— Наш батюшка з тим паничем, мабуть, полаялись, та як почали кричати, та соватись один на другого з кулаками! А я злякалась та й упустила з рук тарілку.

— Ти сьогодні зовсім здуріла! Бери швидше другу тарілку й неси паляницю на стіл! — крикнула матушка, стоячи серед хати з білою сукнею в руках для старшої дочки.

В кімнаті піднявся якийсь содом. Матушка хапалась прибирати старшу дочку, неначе боялась, щоб часом панич не втік з дому. Шафа й скриня стояли одчинені. Матушка й дочки бігали, кидались сюди й туди, брязкали ключами, виймали нову одержу, причісувались перед дзеркалом. Олеся, чи Олександра Петрівна, найстарша дочка, стояла серед кімнати в білих спідницях, в білому корсеті, котрий не сходився на її повному стані. Мати з меншою

дочкою шнурували корсет, силкувались аж впотіли, а корсет все-таки не сходився.

— Килино, ходи сюди! Придави руками корсет та міцніше,— кричала матушка.

Килина вхопила Олесю за стан і стільки допомгла, скільки б поміг комар. Шнурки в матушчиних руках лущали, а корсет все-таки не сходився.

— Покличте бабу Хіврю! — крикнула матушка.— Бо ця Килина ні до чого не здатна.

Прибігла баба, вхопилась і собі за шнурки. Баба була кремезна й жилава. Корсет подався під її руками. Олеся наділа білу сукню, а мати причісувала та прибирала її голову.

Убравши дочку, мати накинула на себе нову сукню, накинула на плечі перську білу, з червоними та жовтими взорцями, хустку,— ще раз огляділа кругом дочку, неначе москаля на муштрі, й повела її в світлицю.

Менші дочки попростували за ними слідком, заглядаючи в світлицю через одчинені двері.

Терлецька ввійшла в світлицю тихою ходою, поважно, неначе виплила. Балабуха вглядів в дверях невисоку, але тілисту чорняву даму трохи ніби з пухлим, шляхетським лицем, з гладенько причесаними чорними блискучими начосами на лобі, в білому чіпку в оборках, в котрих синіла широка стрічка з кінцями до плечей. Він устав і ще глибше втягнув коротку шию в комір, несміливо підійшов до Терлецької й поцілував її в пухку білу руку. За матір'ю ввійшла дочка, така чорнява, як і мати, гарненька, з білим, трохи коротким лицем, з темними карими очима. Вона присіла серед світлиці перед Балабухою і неначе дригнула правою ногою. Балабуха поцілував в руку дочку, оступився трохи назад і не знав, де діти свої здорові руки. Матушка сіла на канапі і попросила гостя сісти. Балабуха несміливо спустився на стілець. Проти його сіла Олеся, в котрої щоки почервоніли, наче маківки. Балабуха кидав очима то на матір, то на дочку. Широка синя стрічка в матиному чіпкові, біла сукня на дочці, червона стрічка, котрою був підперезаний Олесин стан, червоний бант в косах — усе те так налякало студента, що він сидів як на шпильках. Перед його очима знов з'явилась пасіка, улики, темна катрага в пасіці, навіть ліщина й чорнобиль коло пасіки, куди він тепер ладен був утекти й схватись од тих стрічок та суконь.

— Чи здорові ваш панотець та паніматка? — спитала Терлецька в Балабухи.

— Спасибі вам! Слава богу, здорові,— тихо обізвався Балабуха.

— Такі недобрі: нас ніколи й не одвідають. Я знаю вашого батюшку й вашу матушку,— сказала Терлецька голосно, дрібно й сміливо.

Терлецька питала в Балабухи про його батька й матір так собі, для звичайності. Якби вони й справді приїхали до неї, вона була б їм зовсім не рада.

— І я бачила вашого батюшку,— сміливо обізвалась Олеся до Балабухи.— Такий добрий, такий привітний.

Балабуха перевів очі од матері на Олесю й тепер тільки придивився, що вона була гарненька, але мала не такі тонкі та гострі брови, як в Онисі Прокоповичівни. Тільки круглі чималі темні та блискучі очі сподобались йому одразу.

Олеся не всиділа на одному місці: вона схопилась і вибігла з кімнати, щоб подивитись на себе в дзеркало й поправити на голові червоний бант, і потім вернулась, знов сіла й знов схопилась, побігла до вазонів, заглянула в вазони, знов вибігла в кімнату, принесла графин з водою, полила вазони, знов вибігла й знов перегодя прибігла й сіла. Довгі кінці стрічки кругом стапу, кінці банта літали кругом неї, як на вітрі. Олеся ловила стрічки рукою й швидко то одкидала їх, то притягала, то обсмикувала. За дочкою вийшла з світлиці мати, поправила щось на шиї, знов вернулась і знов вийшла. Вони вештались, неначе в хрещика грали. Через двері в кімнату Балабуха вглядів здорове ліжко, неначе порон на Росі, а над ліжком здоровий килим, на котрому були виткані чудні квітки, неначе стояли на задніх ногах в три рядки здорові зелені жаби з червоними животами, побравшись за передні лапи. В дверях проти килима Балабуха вглядів другу панну, таку на зріст, як Олеся, але багато крашу, в бідненькій ситцевій сукні. То була менша дочка, котру погано убирали й ховали од паничів в далекій кімнаті.

За Терлецькою ввійшла в світлицю горбата Килина й винесла на тарілці дві тонесенькі скибки паляниці та з ложку масла в маслянці. Терлецький налив в малесеньку чарку горілки, поздоровкався з гостем, випив сам, почастивав гостя й заткнув графин затичкою, неначе давав знати, що він більше не буде вже частувати. Балабуха випив, навіть гаразд не розкуштувавши, і взяв в руки скибку паляниці. Скибка світилась наскрізь.

— А ми тут, паніматко, розбалакались з Марком Павловичем про академію та так налякали Килину цими

згадками, що вона впустила тарілку та й розбила,— сказав Терлецький до жінки.

— *Similis simili gaudet**,— обізвався Балабуха.— Ми колись грали в академії комедії та почали пригадувати з отцем Петром деяку давнину.

— Ви грали комедії?— спитала Олеся.— Ото, коли б мені довелося на віку хоч раз побачити комедію. Сидиш тут у Хохітві й людей не бачиш.

— Де вже ти хотіла в Хохітві побачити комедію,— сказав Терлецький.— Це чудо показує тільки наша Київська «*alma mater*»**.

— Папа кажуть, що й вони грали,— сміливо обертаючись до Балабухи, промовила Олеся.— Та ще й убирались за панну.

Стара Терлецька трохи осміхнулась, глянувши на бороду та вуса свого чоловіка.

— Колись убирався за панну, а тепер вже не вберусь,— сказав Терлецький.

— Може, й ви убирались за панну?— сказала Олеся, обертаючись до Балабухи.

— Ні, я раз убирався за... Славу,— знехотя сказав Балабуха,— а другий раз за прекрасного Іосифа¹¹.

— Ото, як би я хотіла побачити, як ви вбирались за прекрасного Іосифа,— сказала Олеся, спідлоба поглядаючи на Балабуху.— Мабуть, воно вийшло дуже гарно.

Балабуха оговтався й перестав втягувати шию в комір. Сміливість в Олесі, привітність Терлецької одбили в його охоту тікати в насіку та в чорнобиль.

Балабуха не дуже сподобався Олесі з лиця, але його зріст, велика постать, вченість і латина звернули її увагу, сподобались їй тим більше, що до неї приїжджали невчені прості поповичі, на котрих вона не хотіла й дивитись, і навіть не виходила до їх. Мати так само була привітна до Балабухи, бо вже був час видавати Олесю заміж.

Килина одхилила двері й щось шепнула до Терлецької. Олеся зірвалась з стільця й побігла в двері так швидко, що трохи не звалила Килини з ніг. Балабуха дивився їй вслід: йому сподобалося, як Олеся бігає швидко, прудко, легко, як на їй гадюками в'ються червоні стрічки.

За Олесею вийшла Терлецька. В кімнатах було чути біганину, вситання. Забряжчали ложечки, задзвеніли стакани та блюдечка, застукотіли шухляди коло камоди та столів; одчинились двері, й горбата Килина внесла в світ-

* Схожий схожому радується (лат.).— Ред.

** Дослівно «матір годувальниця», тут мається на увазі учбовий заклад (лат.).— Ред.

лицю високого та тонкого самовара й поставила на столі, нєначе якє диво. То був перший самовар в околиці.

З дверей вибігла Олеся з ложечками й чайником в руках, за нею мати, за матір'ю Килина. Вони виходили, й приходили, й знов вибігали: виносили стакани та наряддя до самовара. Самовар спершу шипів, потім запарував і заклєкотів, так що не стало чуть, як дерчав маятник коло часів. Кругом самовара чигали та панькались, нєначе урядник кругом свого начальника. Балабуха з того дива поглядав то на самовар, то на дам.

Почалося наливання чаю в стакани, бряжчання ложечками об посуд, нєначе хто віз цілу балагулу битого скла. Сама Терлецька подала Балабусі стакан чаю. Килина знов винєсла на тарілці купку тонєньких скибочок паляниці. Балабуха випив чай, з'їв прозору скибочку хліба; його розібрав апетит. Їсти схотілось здорово, а господар навіть не просив випити по другій чарці горілки.

— А налий і мені, паніматко, стакан того зілля,— сказав Терлецький,— хоч, сказати правду, не дуже я хвалю це зілля. Нєма в світі, як добра чарка горілки,— прохопився господар.

«Коли б же добра чарка, а не така, як наперсток»,— подумав Балабуха, поглядаючи на малєсєньку чарку.

Терлецька сердито кинула очима на чоловіка: він замовк і не розвивав далі тієї теми.

Випили чай. Килина винєсла самовар, котрого в кімнаті опали менші дочки, нєначе мухи мед.

— Візьми, лишєнь, дочко, гітару та заграй або й заспівай нам якої,— сказав Терлецький, достаючи гітару з косоє столика в кутку й подаючи Олесі.

— Я вже давно грала й, мабуть, чисто все позабувала,— пишаючись, промовила Олеся.

Вона взяла гітару, направила її, натягуючи струни, й нєсмєливо почала перебирати пальцями.

— Ви не граєте на гусях? — спитав Терлецький в Балабухи.

— Ні, не граю,— обізвався Балабуха.

— Шкода. Я колись грав, та вже забув. От мій сусіда, богуславський батюшка, як утне на гусях, то аж поміст дрижить. Е, що то за гарний інструмент! — сказав Терлецький.

Олеся програла кільки козачків. Їй хотілось заспівати, та вона сама не сміла почати й ждала, щоб будлі-хто попросив.

— Заспівайте, коли ваша ласка,— нєсмєливо попросив її Балабуха.

— Заспівай, дочко, про Хлою, або про Нарциза, або краще про студента.

Олеся осміхнулась, заспівала тонесеньким голоском про Хлою, потім про Нарциса, а далі затягла й про студента:

— Ой велела мене мати
За купчика оддати.
А купчик як идѣть,
Сундук денег несѣть.
«Сундук денег не прыйму,
За купчика не пойду!»
Ой велела мене мати
За студента оддати.
А студент як идѣть,
Пучок розок несѣть.
«Пучок розок прыйму,
За студента пойду!»

— Ага! — промовив, прицмокуючи, Терлецький.

— За битого двох небитих дають, — сказав Балабуха.

Олеся ще довго співала та грала на гітарі. Терлецький розфантазувався й почав пригадувати давні вірші й складати свої, але дуже неолоадні.

— Співай, дочко, поки молоденька, бо як мине твоя весна, то перестанеш співати:

— Наслаждайся дней своих,
Все-бо вмале состарьсм.
В одно лито с козняты
Стався кудлатый цап!

І я колись співав і вірші складав, як був козеням, а як став старим та кудлатим, то вже й пісні в голову не лізуть, — промовив Терлецький, ходячи по світлиці.

Тимчасом як Олеся грала та співала, Балабуха почував, що в його животі грають інші музики. Надворі вечоріло, а полуднувати не давали. Пляшка з горілкою стояла ніби запечатана. Балабуха поглядав на двері, чи не винесуть чого закусити, а двері не одчинялись. А сирени в животі в Балабухи співали так голосно, що їх було чути на всю хату, й йому було аж ніяково.

Вже сонце зайшло, вже надворі сутеніло. Терлецька встала й вийшла в кімнату. За нею вибігла Олеся. В кімнаті знов почалась біганина. Забряжчали ключі, застукали двері, задзвеніли ложки й тарілки. В одчинені двері проти зелених жаб на килимі замиготіли голови.

Терлецький ходив по світлиці й фантазував, а Балабуха сидів, спустивши голову й придержуючи рукою порожній живіт.

Через годину широко одчинились двері. Баба з Килиною внесли довгий стіл і застелили скатеркою. Килина принесла купу тарілок і почала розставляти на столі; баба принесла ложки, виделця й ножі й розклала їх з такою повагою, неначе готувалась приносити жертву богам. В кінці тієї комічно-поважної руханини вийшла Терлецька й попросила гостя за стіл. Всі посідали кругом стола й ждали. Знов одчинились двері й баба внесла довгий полумисок і поставила на столі. На здоровому полумиску лежало двоє маленьких курчаток наче дві перепелиці. Балабуха злякався.

— Прошу покорно! Беріть на тарілку! — попросила Терлецька Балабуху.

— Постривай, папіматко! Ми, по старому звичаю, покуштуємо цієї aquae vitae *, котрої давні римляни, певно, не пили, — сказав Терлецький, наливаючи наперсточок.

Балабуха випив той наперсточок, згадав ті красовулі, що він колись хилив з студентами, й тільки жалібно скривився. Поміркувавши, скільки-то припаде на кожного з тих двох перепеличок, він одрізав тільки ніжку од курчати й узяв на тарілку. Олеся й Терлецька одрізали по крильці й прикидались, неначебто вони вечеряють. Бідний Балабуха й собі приставлявсь, що він вечеряє: обгриз ніжку й поклав виделку на стіл. Перед його очима так і сновигала макітра вареників в сметані.

«Правду казала мати! — подумав Балабуха. — Якби не попоїв дома, то оце б не доїхав живий додому».

Посиділи за столом, побалакали й устали. Прийшла баба й узяла полумисок, на котрому ще зосталась одна перепеличка.

Після голодної вечері Балабуха почав прощатись. Терлецькі просили його не забувати їх і приїздити до їх частіше.

Вже була ніч, як Балабуха рушив з двору. Тільки що вони виїхали за село, Балабуха сказав погоничеві:

— Чи не зосталось в тебе часом хліба в торбині?

— Та там зостався краєць. Ну, та й скупі ж ці люди! — сказав погонич, розв'язуючи торбу з хлібом. — Мабуть, вони тим і багаті, що скупі. Покликали мене полуднувати, чарки горілки не дали, а матушка винесла хліб, одкраяла панську скибочку та й знов узяла в покої. Та горбата Килина, мабуть, живе божим духом. А на попадню слуги кажуть «пані», бо як будлі-котра назве матушкою, то вона, господи, як сердиться.

* Вода життя (лат.). — Ред.

Опівночі Балабуха приїхав в Хильки й розбудив матір.

— Мамо, давайте хоч шматок сала та хліба! Істи так хочу, що аж шкура тріщить.

— Хіба ж я тобі не казала! Ці гарбуза не причеплять, але вітають гостей голодом. Сідай, сину, за стіл.

Мати висунула з печі макітру вареників. Балабуха допався й витріскав трохи не всю макітру.

— Як же тобі показалась дочка? — спитала мати.

— Дочка гарна, й грає добре, й співає добре, убрана по-панській,— сказав Балабуха, почувавши в душі, що Олеся заслонила довгі тонкі Онисині брови.

— Та в їх і грошей сила. Не знаю тільки, чи багато дасть старий. А що вже багаті, то багаті,— сказала мати.

Макітра вареників звалила Балабуху на постіль, неначе грім здорового дуба. Він упав на подушку й заснув міцним сном.

Тим часом в Хохітві після виїзду Балабухи в домі Терлецького почалась, після парадової вечері, друга вечерея, своя, домашня. В кімнаті застелили стіл простою скатертею, й Килина принесла здорову вазку галушок з салом. Панотець Терлецький вклав у копи дві тарілки, Терлецька дві, а Олеся, вдоволившись крильцем курчатки при гостеві, тепер почувила другий, справдешній апетит і виїла здорову тарілку галушок, од чого їй стало в корсеті так тісно, що вона покликкала Килину й якнайшвидше звеліла розшнурувати шнуровку...

— А що, Олесю, як тобі показався Балабуха? — спитав в Олесі батько.

— Так собі... нічого,— сказала Олеся, закопилівши губу.

— От і нічого! — обізвалась мати.— Панич здоровий, поставний, огрядний, вчений, і таки чисто й по-модному вбраний, неабиякий простак.

— І латину зна добре: так і сипле латинськими приказками! — додав батько.— Ні, дочко! Цього жениха шкода випускати з рук. Ти будь до його приятельніша, ласкавіша й привітніша, як він приїде до нас вдруге, та поговори з ним таки любенько, привітненько.

— Коли ж він не дуже охочий до розмови та якийсь неворушкий. Сидить, дивиться на мене, вирячивши баньки, та люльку смокче, та й годі.

— То й добре, коли мовчить. Хто мовчить — той двох навчить. Менше буде допикати тобі язиком,— сказала мати, глянувши на панотця Терлецького,

— Правда, в його очі й брови гарні, але губи... трохи чудні. Чогось неначе скривився, як середа на п'ятницю,— сказала Олеся.

— Тобі, Олесю, треба виписати жениха з Києва або з Парижа, то такий, може б, тобі сподобався! — сказав батько. — Де ж тобі кращих набрати?

Олеся хотіла сказати, де б вона набрала кращих женихів, та промовчала: вона бачила в панському дворі гарних дідичів-паничів, але багаті паничі її не сватали, а за бідних економів та польських панків її не дав би батько. Олеся тільки легенько зітхнула й пішла спати.

Швидко всі послули в домі Терлецького, тільки в пекарні ще довго горіло світло. Там Килина з бабою та з другою таки панщанною Терлецького молодницею ще довго мили та витирали посуд та лаяли гостя. Килина й баба робили роботу вже через сон. Їх бліді обличчя стали ще бліднішими. Сон клонив їх голови. Вже північ минула, а вони все порались та прибирали, а другого дня були повинні вставати удосвіта, передніше за господарів, і знов розпочинати ту саму вічно незмінну жіночу роботу, од котрої втікали люди од Терлецького.

III

В той час, як Балабуха їздив до Олесі та увивався коло неї, по селах пішла чутка, що Онися Прокоповичівна заручилась з Харитоном Моссаковським. Балабушина мати була на ярмарку в Богуславі й привезла ту чутку в Хильки.

— Чи ти знаєш, сину, за кого подавала рушники Ониська Прокоповичівна? — сказала стара Балабушиха, приїхавши з ярмарку.

— За кого, мамо? — спитав син.

— За Харитона Моссаковського, карапишанського дяка,— сказала мати.

— За Харитона Моссаковського? За того худого, поганого? За ту руду чехоню? — крикнув син.

— За ту чехоню, за ту погану тараню,— сказала мати.

— За дякуса? І вона дала мені гарбуза через ту іржаву, суху чехоню? За того дурня? За того дякуса? — крикнув син.

— Не за дяка-бо! Він сьогодні дяк, а може, завтра буде попом на батьковому місці, бо його громада обрала за священника на вільшаницьку парафію,— сказала мати.

— Одкаснулась од мене, студента, академіста, для того рудого дурня, котрий навіть не був в граматиці, не

тільки що в філософії? — репетував Балабуха, піднявши руки вгору вище од своєї голови.

— Потривай, сину! Ти не кричи й не сердься,— сказала мати.— Поїдь ти в Київ та попроси собі в митрополита Вільшаницю,— парафія велика, поля багато, сінокосу й оком не скинути, сінокіс над самою Россю, ще й левада така здорова, що можна півсотні возів картоплі та капусти вивезти в Богуслав на ярмарок. Йй-богу, сину, не гай часу, їдь до Києва! Нехай тоді Ониська потанцює з своєю чехонею циганської халяндри. Нехай старий Прокопович дає Харитонові свої Чайки, котрі можна в мішок убгати.

— Поїду в Київ! Зараз поїду! Владика дає академістам парафії на вибір,— яку хоч вибирай! Оце, тобі, Онисько, гарбузи! Дам і тобі гарбуза, що будеш пам'ятати до смерті.

Не довго думавши, таки другого дня Балабуха поїхав в Київ, пішов до митрополита й подав прошення на Вільшаницю. Тільки що Балабуха вийшов од митрополита, проти його йшов Харитін Моссаковський з вільшаницьким титарем та з двома старими парафіянами. Моссаковський скинув шапку, поздоровкався з Балабухою й низенько йому поклонивсь, Балабуха навіть не глянув на його.

— Чи парафії шукаєте, Марку Павловичу? Боже помози на все добре! — сказав Моссаковський до Балабухи.

— Нехай уже вам бог помагає, а мені вже поміг: я зайняв вашу Вільшаницю,— сказав гордо Балабуха й пішов собі тихою ходою в консисторію кінчати діло.

В Моссаковського та в вільшаницьких дідів неначе вдарив грім. Вони стояли й дивились слідком за Балабухою.

— Чи цей панич правду каже, чи жартує? — промовив титар.

— Мабуть, бреше на свою обихідку,— промовив один дід.— А хто ж його обирав в Вільшаниці за священика?

— Чи подався, чи не подався він на Вільшаницю, а ми таки ходім до владики. Що то нам владика скаже! — промовив Моссаковський.

Вони пішли в покої до владики. Моссаковський подав од себе прошення, а титар друге од громади. Владика прочитав, подумав та й каже:

— Опізнались ви. Я вже оддав вільшаницьку парафію другому. Ти вчився в школах? — спитав владика в Моссаковського.

— Ні, ваше високопреосвященство, я вчився вдома в батька та в карапишанського дяка: вивчив часловець,

псалтир, вмію читати апостола й євангелію, знаю добре церковний устав, вмію співати на гласи: й на «Господи возвах» і на «Бог господь».

— Коли тебе обрала громада, то я дам тобі меншу парафію, а великі парафії я даю академістам,— сказав митрополит.— Боже вас благослови! Йдіть собі!

— Коли ж ми, святий владико, волимо, щоб у нас за священника був таки син нашого покійного панотця, царство йому небесне. Ми Харитона знаємо з малих літ; він зріс на наших очах. Громадяни звикли до його. Ми знаємо, що він нас не скривдить. Помилуйте й пожалуйте, святий владико! Нехай таки наш Харитін буде в нас за священника,— просив титар.

— Не можна, старий, не можна. Діло зроблено, а зробленого трудно переіначити,— сказав владика.

Громадяни вийшли од владики ні в сих ні в тих, а Моссаковський стояв у прихожій ні живий ні мертвий. Його делікатне лице стало біле, як крейда. Титар взяв його за руку й вивів надвір.

— А що будемо робити? — спитав титар, обертаючись до дідів.

— А те будемо робити, що не пустимо того Балабухи на парафію, от що! — сказали діди.

В Моссаковського трохи одлягло од серця. Надія вернула до його,— надія достати парафію й не втратити Онисі.

Вони сіли на вози й поїхали назад в Вільшаницю оповістити громаді за цю подію.

— Не буде так, як владика хоче! Не пустимо Балабухи на парафію. Нехай буде в нас за священника таки Харитін, та й годі! — гомоніла громада, зібравшись коло церкви.— Пошлемо знов вдруге прошення до владики, а як не дозволить, пошлемо втретє, а таки нехай буде так, як громада хоче. Десь видрався якийсь Балабуха, не показав очей в Вільшаницю, не поговорив з громадою, а преться до нас на парафію. Не пустимо Балабухи!

Тимчасом як вільшаницька громада гримала та ремствувала, та лагодилась знов посилати титаря до владики, щасливий Балабуха вернувся в Хильки.

— Що, сину, зіпхнув Ониську з парафії? — перша спитала в Балабухи мати.

— Зіпхнув! Так і покотилась, як її гарбузи з Хильківської гори, аж курява піднялась,— сказав Балабуха.

— От тепер нехай знає, як класти в віз та в кишені студентам гарбузи! — сказала мати.— А ти, сину, не гай часу, та вбирайся до Терлецьких, та ще й сватів бери.

Терлецькі скупі, хоч і багаті. Треба вибрати в свати доброго крутія, щоб викрутив в їх зайву сотню карбованців.

— Кого ж би то попросити в свати? — спитав Балабуха.

— Бери, сину, дядька, отця Мельхисседека та прихопи ще на пристяжку й тітку. Тітка цікава на язик, та й дядько добрий торохтій: щось таки та виторохтять. Та нехай добре припруть Терлецького.

Балабуха забрав дядька-торохтія й цокотуху-тітку, прибрався й причепурився й поїхав до Терлецьких.

Терлецькі, побачивши, що Балабуха приїхав не сам, а з дядьком та з тіткою, зараз догадались, що він приїхав з сватами.

В домі почалась незвичайна біганина. Бігала важка Терлецька, бігала Олеся, бігав сам Терлецький, бігала Қилина, навіть баба в пекарні заметилась тією пошестю й вертілась як муха в окропі. Балабуха оповістив, що він зайняв Вільшаницю. Терлецький поздоровляв його, цілувався з ним по десять раз, цілувався з сватом отцем Мельхисседеком і навіть з цікавою його жінкою. Олеся зашнурувалась, як тільки можна тісніше, так що їй було важко дихати, начепляла червоних стрічок на талію, на шию, на голову і все крутилась по хаті перед Балабухою. Вона знала, що Балабуха не жвавий в розмові, й попросила його в садок, де сподівалась почути при поетичній обставі те слово, котрого вона вже ждала двадцять три роки з половинною.

— Чи бачили мої квітки? — спитала вона в Балабухи.

— Ні, не бачив,— сказав Балабуха.

— Ходім, я вам покажу мої квітки! — сказала Олеся сміливо й причепливо й трохи не потягла його за руку.

Балабуха з великою напругою підвівся з стільця й пішов слідком за Олесею в садок.

Квітник в садку був і справді гарний. Клумби були повні левкоїв та астр, але вже під осінь позаростали трохи бур'яном.

— Дивіться, які чудові левкої,— сказала Олеся, нагнувшись над квітками й зриваючи гілку левкоя.

— А справді, гарні та пахучі,— сказав і собі Балабуха й нагнувся над грядкою.

Олеся вирвала квітку й, не розхиляючись, нюхала її. Балабуха й собі встромив руку в гушавину, але, поглядаючи скоса на Олесин повний стан, захопив в жменю бур'ян і почав і собі шухати.

— Ви нюхаєте ширицю! — крикнула Олеся, вириваючи

з його рук бур'янину, й зареготалась на увесь садок.—
Ось потривайте, я нарву вам букет.

Вона нарвала чудових астр і подала Балабусі. Балабуха навіщоось нюхав їх, хоч вони зовсім не пахли.

— Ходім, побачите наш сад,— гукнула Олеся й побігла доріжкою по садку до Росі.

Балабуха кинувся й собі бігти, але почувив, що його ноги можуть тільки ходити, а не бігати, й ледве догнав Олеся.

— А ви куштували, які на смак левкої? — спитала Олеся, сміючись.— А патє, покоштуйте!

Балабуха механічно взяв левкої, вкинув у рот і почав жувати, а далі не знав, чи виплюнути його, чи з'їсти.

— А що, смачний?

— Де там! Гіркий, як полин.

Олеся реготалась, червона, як повна рожа. Вони прийшли на кінець садка, на пригорок над Россю. Нанизу по камінні шуміла вода. За Россю стояла пишна скеля, неначе стіна, вся облита сонцем, за нею на горах зеленів ліс, а вгору, по долині Росі було видно розкинутий Богуслав, обсипаний ясним світлом.

— Тепер далі нам вже нікуди йти, хіба в воду або на скелю,— сказала Олеся, наводячи Балабуху на думку.

— А справді нема куди, хіба в воду або на скелю,— сказав тихо Балабуха.

— А ви полізли б на скелю? — кокетно спитала Олеся.

— Ні, не видерусь, бо дуже крута та стрімка.

— А якби я вас попросила, то полізли б? — дражнила його Олеся.

— Поліз би,— сказав Балабуха, глянувши просто в вічі Олесі.

В Олесі очі блищали, наче дві зорі. Її гаряче лице аж палало: а Балабуха все-таки мовчав.

— Правда в нас у Хохітві гарно? Краще, як у вашій Вільшаниці.

— Краще, як у Вільшаниці, але... але, якби ви були зо мною в Вільшаниці, то вона б мені здалась кращою од Хохітви,— ледве вимовив Балабуха й почервонів.

«Насилу! Слава тобі, господи. От-от скаже!» — подумала Олеся.

— Як же б я там була? Чи поїхала з вами, чи що? — спитала Олеся.

— Ні, якби ви за мене пішли заміж, бо я... я... бо Купідон пронизав наскрізь моє серце стрілою. Амур не любив так Псіхеї, як я люблю вас,— сказав Балабуха через силу.

Олеся знала з романів про того Купідона та Амура, й ті слова дуже припали їй до смаку. Вона любила романтичність, бо читала стародавні, переложені по-московській німецькі романтичні повісті. Тільки все-таки їй хотілось Амура, кращого од Балабухи: не таким вона собі уявляла свого Амура, та піде було дітись. Олеся тихо промовила звичайну фразу, спустивши очі додолу: «Як батько та мама скажуть,— я згоджуюсь!»

Балабуха взяв Олесину руку й поцілував. Вони повернулись і пішли тихою ходою до хати.

В той час, як молоді гуляли по садку, отець Мельхиседек з жінкою, недовго думаючи, неначе до стіни притиснули Терлецького й Терлецьку, й почали говорити за придане.

— А що, отче Петре! Сказати правду, ми оце приїхали сватати вашу дочку, Олесю,— сказав отець Мельхиседек.— Чи оддасте, чи нехай підросте?

— Ми з жінкою ладні оддати. Балабуха чоловік вчений, пригожий, має вже парафію. Не знаю, що дочка скаже,— промовив Терлецький.

— Коли вже, дякувати вам, така ваша воля, то треба й дарити дітей. Що ж ви думаете дати за дочкою? — сказала просто Мельхиседекова жінка, Марта Тарасівна.

Терлецький глянув на жінку й сказав: «Дамо сто карбованців».

— Сто карбованців гроші, то правда,— заторохтів отець Мельхиседек,— але, сказати правду, не великі.

— Авжеж не великі,— заторохтіла Мельхиседекова жінка. Гроші грішми, але треба чогось і до грошей. На господарстві треба й корів, треба й волів, треба й возів, треба коней, треба й до коней. Треба миски й ложки, треба чогось і до ложки. І вже, господи, що то й казати! Ви самі, здоровенькі, знаєте, чого треба на господарстві, та ще й новому та молодому, часом необміркованому...

Терлецька сердито глянула на цю просту, в намітці, сваху, котра жебрала, неначе стара циганка.

— Та вже, свахо, Олеся наша дочка. Ми не випхнемо її босу з хати з порожніми руками та скринями,— сказала Терлецька.

— Борои боже! Я й сама мати й маю дочок: хвалити бога, я вже надбала повні скрині всякого добра для своїх дочок: в мене готова їм і одежа, й плахти, й запаски, й намітки, і скатерті. Я вже назначила їм і корови, й телиці, й кабани, й льохи, й гуси, й індики... Де вже! Що то й казати! Певно, й ви надбали для Олесі всякого добра.

Чи багато корівок та воликів думаєте дати? — спитала сваха.

— Дві пари волів та корову, — сказав Терлецький.

— Мало, — сказав Мельхиседек.

— Йй-богу, серце моє, мало! Двома парами не потягнеш плуга на полі. Третя пара не зашкодить. Та з однієї корови не назбираєш ні сиру, ні масла. Треба, свахо, дві корови, доконечне дві, бо ви самі, здоровенькі, знаєте, що з однієї корови не наїстись масла та сиру. Воно б добре було й масла та сиру наїстись, ще й на ярмарок вислати на продаж. Що то й казати! А скатертів багато думаєте дати? — спитала сміливо сваха.

«І приніс нечистий оцю циганку! Вона забере в мене всі корови, гуси й індики», — подумала Терлецька.

— Та що там, жінко, скатерті. За гроші можна всього цього накупити. Я все, бачте, про гроші. Отче Петре! Йй-богу, мало сотні карбованців. Що тепер сто карбованців? То колись можна було за сотню трохи не ціле село купити. Треба дві або й три сотні та ще й з хвостиком, — сказав Мельхиседек.

— Подумаємо-погадаємо. В нас не одна дочка, самі знаєте, — сказав Терлецький.

— Та й панщанних людей таки дайте дітям, — сказала сваха. — В вас таки багатенько людей. Дайте хоч одну сім'ю!

— Де ті люди в мене? Чисто всі порозбігались, неначе їх який нечистий києм порозганяв! Тільки й зосталась сама каліч: одна баба та горбата Қилина, та там...

— З тієї горбатої — роботи, як з цапа молока, — сказала сваха, — вона тільки хліба дурно збавлятиме. Дайте таки здоровеньких та міцненьких, бо міцний чоловік, як міцний горщик, не розкипить на жару.

— Але ж все-таки Қилина глядітиме дітей, буде за няньку, — сказала Терлецька. — Қилину дамо, а більше людей не дамо!

— І за Қилину спасибі! Але прикиньте ще хоч бабу. Баба не багато заважить, а все-таки буде поміч в господарстві: хоч гуси та гусенята пастиме. Добра баба в хаті, як добра квочка: вона й дітей доглядить, і курчата добре висидить, і курчата добре вилупить, — тарабанила сваха, заплутуючись в думках.

Мельхиседек сердито глянув на свою жінку; вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика.

— Як же оце воно буде? — сказав отець Мельхиседек. — Чи на словах умовимось, чи напишемо на папері?

— На папері, серденько, на папері краще буде,— за-
торохтіла сваха,— бо сказано: як написано пером, то не
вивезеш волом. На папері, на папері! Так і бог велів!

Свати говорили, поки не виговорили зайву сотню кар-
бованців, ще одну корову, третю пару волів, ще й Килину,
хоч Килини не спитали, чи схоче вона кидати батька й
матір та їхати в чуже село. Сваха все поглядала скося
в вікна, чи багато на дворі курей, гусей та індиків. Вона
дуже любила гусятину, любила м'які пухові подушки й
усе встоювала, щоб Терлецька дала Олесі багато гусей.

— Гуска, моя свашко, в господарстві, то свята худоба,
все одно, що вівця або свиня, вибачайте в цім слові: з
неї м'ясце, з неї смалець, з неї пір'я, з неї й пух, з неї
ййця, з неї сир, з неї молоко, з неї вовна, з неї ковбаса...

Сваха замовкла, бо догадалась, що вже геть-то вбре-
халась. Вона стулила рота, як тільки дійшла до ковбаси,
бо догадалась, що ковбаси зовсім не стосуються до гуски.
Терлецька осміхнулась, але здержала губи. Отець Мель-
хиседек знов суворо зирнув на жінку. Поки старі догово-
рювались, в світлицю ввійшли молоді. Балабуха був чер-
воний, неначе пікся на жару. Олеся була спокійна, неначе
вона тільки походила, погуляла по садку та надивилась
на квітки.

— Чи скінчили ви своє діло? — спитала сваха в мо-
лодих.

Олеся засміялась, крутнулась сюди-туди по хаті і впа-
ла-сіла на стілець. Балабуха промовив: «Скінчили, слава
богу».

— Поздоровляємо вас! Даруй же вам, боже, щастя та
здоров'я! крикнула сваха.

— Роди вам, боже, жито й пшеницю, а в запічку ді-
тей коницю,— сказав нецеремонно отець Мельхиседек, ці-
луючись з Балабухою.

Всі почали поздоровляти та цілувати молодих.

— Коли скінчили, то й ми скінчили,— заокотіла сва-
ха,— тепер, свате, можна й на папері нашу розмову напи-
сати,— сказала цікава сваха Марта.

Терлецький покрутився, повертівся, мусив дістати па-
перу. Кинулись до пер,— пер не було; кинулись до кала-
маря, а в каламарі чорнило висохло, тільки зосталась
якась чорна кваша.

Принесли води, розвели чорнило. Килина побігла на
двір, ввіймала гуску, висмикнула з неї з крила двоє пер
і принесла в хату. Батюшки довго чинили пера й напи-
сали на папері Мартину розмову. Перший підписався Тер-
лецький, а за ним ієрей Мельхиседек, раб божий, за себе

й за свою неписьменну жінку, рабу божу Марту, руку приложив.

— А що, отче Петре! Тепер можна приступити й до заручин,— сказав отець Мельхиседек.

— Треба сповнити закон,— сказав Терлецький.

Терлецька вийшла з світлиці й швидко вернулаь з восковими свічками. Засвітили свічки й поставили в кутку на столику, засвітили лампадку, що висіла перед образом.

Килина з бабою принесли саморобний килим і розстелили в кутку перед столиком. Молоді стали, побили поклони, поцілували образ і помінялись перснями. Балабуха був солідний, поважний. Олесья розчервонілась од поклонів: уся кров з її повного тіла з-під шнуровиць полилась до голови. Терлецький хотів спом'янути давнину й почав рацею до академіста-зятя, але заплутався на перших словах і замовк. Зате ж сказала рацею сваха Марта!: «Щастя вам, боже, на все добре, на весь ваш вік, на весь рід, на ваших дітей, на ваших унуків і правнуків. Даруй, боже, щоб ваше життя було солодке, як липовий мед, та веселе, як весна красна!»

Старі й молоді перецілувались і посідали, неначе потомились після важкої праці. Отець Мельхиседек ждав, що хоч тепер винесуть по чарці, але господиня заклопоталась і загаялась, він не витерпів і по-простацькій сказав:

— А що, паніматко-господине! Час би побризкати на молодих!

Паніматка догадалась, і на столі з'явився маленький графинчик з горілкою й маленька чарочка. Отець Мельхиседек і його жінка Марта сердито подивились на такі злидні, на таку дрібну посудину й зглянулись одно на одного.

Випили по чарці. Винесли самовар і почали частувати гостей чаєм. Коли це двері рипнули, і в світлицю влетів панич, хохітвянський економ Сигізмунд Бонковський. То був молодий, розкішний блондин, з здоровими вусами, з розкішними руськими кучерями на голові й з сірими ясними очима та з рожевими пухкими губами. Його повні щоки загоріли, але лоб білів, як у панни, а од лиця, од усієї постаті так і нашіло здоров'ям. Побачивши в Терлецького дві брички, він догадався, що в його гості. Він знав, що в Терлецького не бувають духовні, а тільки панки, й догадуючись, що приїхали які-небудь сусідні економи або їх дочки, забіг на часок побалакати та поромансувати.

Бонковський вскочив у хату, цокнув закаблуками, привітався до господаря, поцілував Терлецьку в руку, а потім

і Олесю, і впав на стілець коло Олесі. Олеся до його заговорила по-польській.

— Як ваше здоров'я? Як вам цю ніч спалось? Які квітки снились? — почав щебетати веселий панич.

— Спалося добре й нічого не снилось, — одказала Олеся, скося поглядаючи на Бонковського кокетливими очима.

— Чи вже ж вам і квітки не снились? — спитав Бонковський.

— Мені квітки не сняться, а коли сняться, то з людськими головами, — одказала Олеся.

— От і мені такі квітки сняться, тільки з паняньськими головками та з карими очима, — залепетав Бонковський.

Бонковський та Олеся лепетали, дражнили одно одного, жартували, неначе Балабухи і в хаті не було. О. Мельхиседек тільки поглядав на Марту, а Марта на о. Мельхиседека.

— Що це за памітка сидить в вас за самоваром? — спитав тихесенько в Олесі Бонковський.

— Це сваха: приїхала мене сватати, — сказала пошепки Олеся.

— То ви підете за цю намітку заміж? — зашепотів Бонковський й зареготався на всю хату.

Олеся ледве вдержала сміх, аж губи прикусила. Гости переглядались, розмовляючи за чаєм. Балабуха сидів, надувшись.

— Хочете подивитись на мої квітки? — сказала Олеся, схопившись з стільця.

— Чом і не подивитись! Квітки й гарні панни — мені припада, — сказав тихенько Бонковський, виходячи за Олесю в сіни.

Балабуха пригадав, що Олеся говорила йому ті самі слова, й подумав, чи не думає вона вдруге заручитись з цим паничем. Він встав, взяв картуза й вийшов у садок слідком за Олесю.

Олеся побігла по доріжці до квіток і щебетала на льоту, як птиця. Бонковський біг за нею слідком, а солідний Балабуха ледве догнав їх коло грядок фіалок та астр.

— Гляньте, пане Бонковський, які чудові мої квіточки! — сказала Олеся, нахилиючись над грядкою й вириваючи фіалки. Бонковський нагнувся й собі коло неї так, що їх руки й плечі притулились, і почав рвати квітки. Олеся вирвала фіалку й дала нюхати Бонковському.

«Дає нюхати достоту так, як і мені давала нюхати. Ану, чи загадає вона й йому їсти квітки, як мені загадувала?» — подумав Балабуха.

Одначе Олеся не загадала Бонковському пастиць на квітках, тільки побігла по доріжці в садок, співаючи веселої пісеньки. Бонковський погнався слідком за нею, а Балабуха й собі потюпав слідком за ними.

«Йй-богу, веде панича туди, куди й мене водила. Ану, чи загадає вона цьому панкові лізти на скелі? — подумав Балабуха.— Як тільки загадає, то, мабуть, вона сьогодні вдруге стає на заручини з цим паничем».

Олеся добігла до кінця садка, глянула на Рось, на скелі, покрутилась на всі боки, заспівала пісеньки, одначе не загадала Бонковському лізти ні в воду, ні на скелі. Балабусі стало легше на душі. Він милувався, як Олеся бігала, вертілась, навіть скакала й тихо співала веселої пісеньки. Бонковський лепетав і не дав Балабусі слова промовити до Олесі.

— Це мій жених,— шепнула Олеся до Бонковського,— я йду за його заміж.

— Ой, мати божа! — тихо промовив Бонковський, приклавши трагічно руку до серця й підвівши солодкі очі до неба.

— Чого ви так піднімаєте очі до неба? — зашепотіла Олеся.

— Чого, чого?.. Ой ви, панни! Ой ви, квітки! Ви не знаєте, чого ми піднімаємо очі до неба! — тихо шепотів Бонковський.— Коли б ви знали, що тепер діється в моему серці! — говорив він, одкинувши одну руку, а другу приклавши до серця.— Я скочу з цієї скелі в воду!

— Ану, стрибайте, а я подивлюсь! Я зроду не бачила, як паничі стрибають з скель у воду,— сказала Олеся, осміхаючись.

— Ой ви, панни! Ох! — зітхнув Бонковський й замовк, вглядивши Балабуху, котрий догнав їх.

Балабусі хотілось пхнути панка з скелі в воду. Йому здалось, що панок хоче одбити од його Олесю.

Олеся побачила, що Балабуха надувся й насупив брови, догадалась, що треба перестати залицятись до Бонковського.

Вона замовкла, силкувалась бути поважною, але не зуміла.

Бонковський сипав компліменти, жартував, а Олеся не видержала й почала знов реготатись. Щоб здержати себе, вона подала Балабусі руку. Він взяв її під руку, й вони поплентались до хати.

В хаті старі балакали про свої справи й почали зговорюватись про день весілля.

— Весілля одкладати на довший час зовсім не годиться. Через тиждень або через два розпочинаймо весілля. В суботу печіть шишки та коровай, а в неділю й до вінчання, а то ще Харитін одніме парафію,— сказала сваха Марта.

— Які шишки? Ми не думаємо пекти шишок,— сказала Терлецька.— Це дуже простий звичай.

— А як же воно буде, моє серденько!— крикнула Марта.— Це буде не по-модньому й не по-божому. Де ж таки справляти весілля без шишок! В суботу ми приїдемо, коли попросите, та спечемо коровай та шишки, та й погуляємо й потанцюємо по-старечому,— допоминалась сваха.

Терлецька тільки рукою махнула. Марта зціпила зуби й надулась.

А Бонковський, неважаючи на сватів, точив баляси й реготався до Олесі. Свати скося поглядали то на Бонковського, то на Олесю, й переглядались між собою. Марта зобидилась за шишки й почала прощатись. Балабуха встав з місця й очевидячки з великою напругою збирався в дорогу. Йому не хотілось zostавляти Олесю з Бонковським. Одначе гості поговорили, побалакали, стоячи, постановили день весілля й, не ждучи доброї вечері, розпрощались.

— Але ж і ти, Марто, й справді велика брехуха,— вже дуже розпускала язика!— сказав Мельхиседек до своєї жінки.— Де ж таки плести таке, що з гуски сир, і молоко, й вовна, ще й ковбаси.

— А все ж таки, хоч я й брехуха, а вибрехала небожеві дві сотні карбованців, три пари волів, дві корови, два десятки гусей, ще й Килину з бабою на придачу.

Балабуха з сватами приїхав додому, й Марта тихенько на вухо розказала Балабушисі, що Олеся виробляла на заручинах з панком Бонковським. Мати все переказала синові й радила, щоб він таки добре держав Олесю в руках і не попускав віжок.

Балабушиха знала, що свати приїдуть од Терлецьких голодні, й подала вечерю. Мельхиседек з Мартою та з Марком Павловичем кинулись на вечерю, як вовки на барана.

— Як оженишся, сину, з Олесею, то вивчи її, як вітати гостей та не випускати їх з двору голодними,— сказала мати синові, котрий уплітав вечерю на всі заставки, аж за вухами лящало.

Оповістили день весілля.

Молодий поїхав кликати на весілля родичів та сусід. Родичі й сусіди дякували й одмагались. Він поїхав до

Мельхиседека. Мельхиседек був радий їхати, але тільки Марта стала дибки:

— Не поїду нізачо в світі! — репетувала вона. — Це буде не весілля, а бог зна що. Не печуть короваю, не печуть шишок. Обсміяли мене, стару, хоч я й сваха, й хвалить бога, не вперше була оце свахою.

— Та що ж, коли вони живуть по-панській, — сказав Балабуха.

— Нехай живуть, як схотять, але нехай хоч сватів нагодують по людському звичаю. В їх і горілки не п'ють, і чарки бог зна які. Мабуть, виписали з-за границі, чи що! — репетувала Марта.

Одначе вона згодилась їхати на весілля. Через тиждень Терлецькі справили весілля. На весіллі й справді тільки й було духовних, що молодий з батьками та з дядьком Мельхиседеком і тіткою Мартою, та ще один сусід-батюшка з дочками. Решта була все панки та урядники з Богуслава. Олеся була убрана в білу сукню, в вінок з білих рож і цілий вечір танцювала з панками та з урядниками. Балабуха тільки сидів в академічній позі, в білій жилетці та в білій хустці на шиї й дивився, як Олеся танцювала трамблян-польки та краков'яка з Бонковським. Матушки сиділи мовчки та тільки торкали одна другу ліктями.

Довго богуславські жидки грали, довго панни та паничі танцювали. Почали розносити гостям чай, потім яблука, груші, конфети, горіхи. Батюшкам та матушкам хотілось по чарці, хотілось добре попоїсти та попопити, але пляшок та чарок ніде не було видно. Їм зоставалось тільки сидіти та дивитись. Сваха Марта почала дрімати, все куняла, сидячи на стільці, й трохи не заснула. Балабушиха торкнула її під бік і почала судити Терлецьких.

— Це не весілля, а якась дитяча панахидка з маковниками та коржиками, — сказала Балабушиха до Марти.

— Ні короваю тобі, ні шишок, ні весільних пісень по старому звичаю, — обізвалась нишком Марта. — Коли б ти знала, я так хочу їсти, що далі не видержу!

— А я б вже й по чарці випила, — обізвалась Балабушиха, — мене аж за печінки тягне. Дивись, сестро, як Бонковський стрибає, — аж вуса трясуться. Бий його сила божа! Неначе скажений цап.

Вже в глупу північ почали накривати столи. На столах понаставляли багато тарілок, багато стаканів та чарок, а наїдків та напоїв було трохи, та й те панки та урядники швидко розхапали. Батюшки та матушки встали з-за столу

голодними й зовсім не п'яними, проти старого весільного звичаю.

— Ой сестро, я зовсім голодна! — тихо шепотіла Марта до Балабушихи.

— Цить, сестро, бо й я голодна,— обізвалась Балабушиха,— буду довго пам'ятати синове весілля. Нехай же приїдуть до мене свати! Я їм покажу, як вітати гостей! Я їх і нагодую, й напою. Од мене не поїдуть голодними та тверезими.

— Ідьмо додому! — зашепотів старий Балабуха до жінки.— Цур йому, цьому весіллю.

— Ідьмо,— промовила Балабушиха,— бо, здається, більше вже нічим не покремимось,— хіба танцями та музиками. Коли б лишень Терлецький не обділив і сина таким приданим, як нас оцією вечерею.

Батюшки та матушки розпрощались з господарем і виїхали. Терлецька не дуже й запрошувала їх зостатись.

Одбувши весілля, Марко Павлович поїхав до Києва й вистарався на священника. Він заїхав до благочинного й разом з благочинним поїхав в Вільшаницю, щоб вступити на парафію.

Благочинний покликав старосту і звелів одімкнути дім священника й оповістити громаді, що другого дня в неділю буде правити службу новий священник.

— Я не маю права одмикати дому,— сказав староста,— бо то дім не громадський, а покійного батюшки. Його син Харитін позамікав хати ще й печатки поприкладав.

— А де ж буде жити ваш новий священник? — спитав благочинний.

— Де схотять, там і житимуть,— сказав понуро староста.

— То нехай громада дасть йому квартиру,— сказав благочинний.

— Не ми обібрали собі цього священника, не ми будемо й квартиру йому давати,— сказав староста.— Громада обібрала за священника сина покійного панотця, Харитона, й хоче, щоб він був у Вільшаниці священником.

— Коли ж владика прислав вам другого священника! — сказав благочинний.

— Коли владика прислав його, то нехай владика й квартиру йому дає,— одрізав староста.

Балабуха стояв ні в сих ні в тих. Він не сподівався такої притичини, щоб йому довелось мати тяганину з громадою.

— Вже, старосто, як громада схоче, а нового священника нехай приймає,— доводив своє благочинний.

— Ба не прийемо! Не ми оббирали, не нам його й приймати,— знов одрізав староста.

— Але ж новий священник буде в вашій церкві службу божу правити,— сказав благочинний,— він буде в вас за священника.

— Нехай правлять: то боже діло, а громада квартири не дасть,— сказав староста.

Благочинний з Балабухою заїхали на ніч до дяка й там переночували. Другого дня вони пішли до церкви, й Балабуха одслужив службу божу. Щоб сподобатись громаді, він служив помаленьку, по-київському, по-монастирському, держав людей в церкві довго, бив поклони, знімав руки та очі до неба, падав навколішки, а в кінці служби вийшов говорити проповідь. Проповідь була довга на давній, церковній слов'янській мові, пересипана текстами й такими словами, як: понеже, поколику, потоліку. Чесна громада слухала, слухала й нічогісінько не втямила. Балабуха говорив голосно, дуже жалібним голосом. Деякі баби трохи розжалобились од того смутного тону й почали голосно зітхати. Але Балабуха заговорився, й од старого академічного звичаю з його язика почали зриватись латинські слова. Громада очі витріщила. Балабуха схаменувся, що він говорить не в академії, а в сільській церкві перед мужиками, й вдержав язика...

Служба скінчилась. Народ вийшов з церкви й почав говорити про нового священника.

— Та й довго ж держить цей піп у церкві. Вже, мабуть, і обід перестояв! — гомоніли баби.

— Що то пак він говорив? Чи про панщину, чи про щось боже? — гомоніли люди.

— Ат, верз щось таке, що й купи не держиться; ще й на кінці закувікав! — говорив титар.— Бог з ним, з цим непроханим попом. Нехай собі їде, звідкіль приїхав!

Громада зібралась коло церкви. Вийшов благочинний і почав вмовляти, щоб громада прийняла нового священника й дала йому квартиру або сплатила дом старого священника.

— Не хочемо, батюшко! Й квартири не дамо, й не сплатимо ґрунту покійного батюшки,— загомоніла громада,— ми будемо таки домагатись у владики, щоб Харитін був в нас за священника.

— Про мене,— як хочете, а я не маю права змінити, що постановив владики,— сказав благочинний,— новий священник зостанеться в вас на парафії.

— Воля ваша! Нехай зостається, але ми не будемо давати йому помочі.

Благочинний вговорював, вмовляв громаду й нічого не вдіяв. Балабуха зостався до котрого часу в дяковій хаті й пересвідчивсь, що йому приходитьсь погано. Він хрестив, ховав, вінчав; а люди або не платили йому нічого, або платили мало, а декотрі навіть носили хрестити дітей до сусідніх священників. Громада знов нарядила посланців в Київ до владики просити за Харитона Моссаковського.

Тим часом Балабуха привіз у Вільшаницю й свою жінку. Олеся вбралась у сукню, пішла до церкви й стала поперед усіх людей перед іконостасом, а не в бабинці, де ставали старі матушки з дочками. Громада загула.

— Що це воно за пані! Прийшла простоволоса, неначе дівка. Чи надула спідниці, чи намостила обручів під сукню, що така товста; й не поважає громади, й господа зневажає: виперлась поперед усіх людей перед самі царські врата; мабуть, щоб піп на неї дивився, а вона на попа!

— Ми поламаємо на їй ті обручі! — загула громада. — Це якась чи панія, чи полька, чи, може, якась невіра!

Балабуха крутився, крутився й нічого не вдіяв. Вже він і титаря загоджував, і дідів загоджував, й говорив проповіді, котрих ніхто не розумів, — і все нічого не помогло. Громада стала гонки проти його. Люди не цілували його в руку, — обминали на вулиці, а що за все гірше — не давали йому грошей. Олеся пожила з тиждень па черством хлібі в дяковій хаті й поїхала в Хохівту до батька. Балабуха побачив, що в його руках і ключі од церкви, й ризи, і кроніло, й кадило, та тільки не було чого їсти. Йому доводилось або голодати, або шукати іншої парафії.

IV

Чутка про те, що Балабуха одбив вільшаницьку парафію од Моссаковського, швидко дійшла й в Чайки до Прокоповичів. Якийсь дяк був у Вільшаниці, заїхав у Чайки й передав звістку Прокоповичці. Отець Степан Прокопович одпочивав у пасіці. Прокоповичка побігла в пасіку, трохи не поперекидала уликів і вскочила в катрагу. Прокопович спав, лежачи на спині й розкидавши руки й ноги. Прокоповичка вбігла, торкнула чоловіка з усієї сили й крикнула на всю пасіку:

— Чи ти знаєш, що сталося? Чи ти знаєш, що діється?

— Га? Що? Де? Пожежа! — крикнув і собі переляканий Прокопович, схопившись і сівши на лавці.

— Чи ти знаєш, що сталося,— крикнула ще голосніше Прокоповичка й вдруге штовхнула під бік чоловіка.

— Що? Церква горить? Дзвони на гвалт! Лізь на дзвіницю! — захрипів спросоння Прокопович.

— Лізь уже ти на дзвіницю та дзвони! Вільшаниця пропала й по цей день!

— Злодії! Хтось украв Вільшаницю! Запрягай коні та доганяй,— плів нісенітницю переляканий спросоння панотець.

— Та перехрестись, та прочуняйся! — зарепетувала Прокоповичка.— Балабуха одбив вільшаницьку парафію од Харитона Моссаковського. Оце тільки заїздив до нас один дяк та й розказував нам про те.

— Та чорт його бери, коли одбив! Про мене, нехай пропадає й твоя Вільшаниця, й твій Харитін! Тільки мене перелякала. Я думав, що, може, де-небудь пожежа,— сказав Прокопович.

— От тобі на! От тобі й батько! А що ж тепер робитиме наша Онися? — спитала Прокоповичка.

— Про мене, нехай плаче, нехай скаче! — сказав Прокопович і знов упав на лавку, як сніп.

— Та вставай-бо, та давай нам пораду! — крикнула Прокоповичка й сіпнула чоловіка так, що той трохи не покотився під лавку, й ухопився обома руками за свою жінку.

— Одчепись, бо як дам, то й перекинешся! — закричав він сердито, знов сівши на лаві.— Дай мені доспати, а там кричи хоч до вечора.

— Вставай! Он архіерей приїхав! — гукнула Прокоповичка.

— Авжеж! Піддуриш! Піддури свого батька дурного,— сказав Прокопович і перекинувся до стіни та й захріп.

Жінка вже боялася його зачіпати, бо знала, що він спросоння б'ється. Вона пішла в хату до Онисі на пораду.

Онися походжала по світлиці та лузала насіння, неначе нічого такого страшного й не трапилось. Мати примітила байдужний вид. Її взяла злість, що всім байдуже про те лихо, а їй самій прийшлося бідкатись за всіх.

— Походжай, доню, та насіннячко лузай! — промовила Прокоповичка ласкаво, але з отрутою в словах.

— А що ж маю робити? Хіба сяду та буду сльози лити? — сказала байдужним тоном Онися.

— Лучче сядь та плач! — крикнула Прокоповичка.

— Я, мамо, не з таківських, що плачуть,— сказала Онися й все собі походжала та насіння лузала.

— Як не з таківських, то, про мене, йди заміж за карапишанського дяка, бо тепер попадею не будеш.

— То й піду! Оце велике лихо! Хіба дяк не чоловік.

— Який він чоловік! Будеш цілу зиму боса ходити та горщиком води носити!

— Аби не дірявий горщик, то й носитиму,— сказала Онися, дивлячись у вікно та лузаючи насіння.

— Хіба ж ти думаєш за його йти заміж? — крикнула Прокоповичка.

— Атож! А хіба що?

— А те, що він попом у Вільшаниці не буде! А яка ж друга громада вибере такого дурня за попа?

— Харитін не дурень. Я його люблю й за його піду заміж, хоч би я навіки зосталась дячихою,— сказала Онися, заглядаючи у вікно.

Якби Онися не дивилась у вікно, а глянула на матір, то мати, може б, стала м'якша й спокійніша. Байдужість доччина дразнила її.

— То ти підеш за того дяка, за ту чехоню? Ба не підеш! — крикнула мати.

— Ба піду й за чехоню! — тихо сказала Онися, здержуючи гнів.

— Ба не підеш, бо ми тебе не оддамо!

— Я й сама піду! Хіба я маленька, щоб ви мене оддавали?

— То ми тобі нічого не дамо. Підеш до його хіба пішки в Карапиші!

— То й пішки піду,— це мені не заважить.

— Пху на того дурного дяка! Та він же обміняв святій хліб, а до тебе й слова не промовив. Ото знайшла розум!

— Тим він мені й сподобався. Якби в його був язик такий довгий, як в мене, я б йому наклала повний віз гарбузів, як вашому академістові. Я й сама наговорю за трьох.

— Як ти йому не накладеш гарбузів, то я йому накладу не то в віз, а в його голову. Бо в його голова така заврозумнішки, як гарбуз.

— І, вже ваше минуло. Не час вам гарбузувати. А я Харитона люблю й більше ні за кого не піду заміж, окрім його, хоч би до мене приїхало двадцять академістів.

Прокоповичка тяжко зітхнула, хрюпнула дверима й знов побігла в пасіку. Отець Степан хріп, обернувши лице до стіни; тільки одна брова стриміла з-за лоба, неначе кінчик котячого хвостика.

Прокоповичка подивилась, боялась зачіпати чоловіка, а тим часом, пробігавшись по садку, трохи прохолола й заспокоїлась. Вернувшись до хати, вона не втерпіла й заглянула в світлицю. Онися походжала по світлиці та все насіння лузала.

— Хто його зна, що це за люди! Той хропе в катразі, а ця насіннячко лузає. Нема їм діла ні до чого. Сама за всіх бігай та клопочись, та й годі,— сказала Прокоповичка вже спокійніше.

— За мене, мамо, не клопочіться. Я сама за себе поклопочусь,— сказала Онися.

Тільки що Онися промовила ті слова, надворі загавкали собаки, й заторохтів віз. Онися ще й у вікно не подивилась, а вже впізнала, чий віз заторохтів. Впізнала й Прокоповичка. Моссаковського віз торохтів якомсь так, неначе зубами клацав.

— Хто то приїхав? — спитала мати з кімнати.

— Вгадайте! — обізвалась, не обертаючись, Онися.

— Певно, карапишанська чехоня, бо віз торохтить, як розбитий горщик! — сказала з злістю Прокоповичка. — Крутись же з ним, бо я не буду коло його панькатись.

Не встигла Прокоповичка сказати ті слова, як двері в світлицю одчинились, і на порозі став Моссаковський в чорному довгому жупані, в пасових чоботях, в широких білих викладчастих комірчиках. Його біле лице аж сяло. Сині очі блищали тихим радісним світлом. Під його пахвою біліла паляниця.

Прокоповичка кинула на Моссаковського через поріг злими очима, причинила двері й стала за дверима.

Моссаковський вглядів Онисю серед світлиці, й на його матовому делікатному лиці розлився легкий рум'янець. Онися почувала, що вона злякалась цього тихого смирного чоловіка. Вона чула, як у грудях забилося серце, як її руки й ноги неначе охололи.

— Добридень вам! З неділею будьте здорові! — тихо сказав Моссаковський і поцілував Онисю в руку.

Онися нахилилась і поцілувала його в щоку. Вона почувала, що кров разом кинулась їй в лице, а руки й ноги були холодні, неначе вона держала їх в холодній воді.

— Доброго здоров'я! Спасибі вам! — тихо обізвалась Онися.

Моссаковський поклав паляницю на столі, став і руки склав на поясі. Онися попросила його сісти.

Моссаковський мовчав, і Онися мовчала. Обое навіть не сміли подивитись одно одному в вічі. Мати стояла за дверима й слухала.

— Правда чехоня! Не вмiє навіть з дівкою побалакати й пожартувати. Мій отець Степан не так поведiвся зо мною, як був моїм женихом!

Довго молоді сиділи й мовчали. Онися знала, що Моссаковський ладен мовчати й до вечора та дивитись на неї. Вона почувала свою незвичайність і просто заговорила про те, що в їх обох було на душі.

— Ви, Харитоне Петровичу, може, думаєте, що я не піду за вас заміж після того, як ви втратили вільшаницьку парафію? Не думайте так...

— Ні, я... нічого не думаю...— насилу обiзвався Моссаковський і сказав правду: він тоді нічого не думав, тільки був ладен дивитись на Онисю хоч і до вечора.

— Я піду за вас заміж, хоч би ви й zostались дяком в Қарапишах,— сміливо сказала Онися.

— Спасибі вам, Онисіє Степанівно! Які ви добрі!— обiзвався Моссаковський.

Мати за дверима так крутнула головою, що намітка на її плечах настобурчилась вище од голови.

В Моссаковського лице ніби засяло, очі зблищали. Він був ладен кинутись Онисі в ноги, але... й очима не поверушив.

— Я піду за вас заміж, хоч би мій панотець і паніматка не пристали на те,— знов сказала Онися й при тих словах скочила з місця й пересіла на стілець, котрий стояв коло Моссаковського; Моссаковський не видержав, вхопив її руку й поцілував. Онися цмокнула його в щоку.

Мати, почувши цмокання, сіпнула дверима й вскочила в хату. Молоді сиділи, спустивши очі додолу. В Прокоповички очі горіли, як жар. Вона аж зблідла на виду.

Оце гарно! Йй-богу, гарно! Я не хочу, щоб ти, панно, до весілля цмокалась з паничами.

— Йй-богу, я ні в чому не винен,— тихо промовив Моссаковський, схопившись з стільця й цілуючи Прокоповичку в руку.

Прокоповичка не знала, що робити, крутнулась по світлиці сюди-туди, аж намітка на їй затряслася, вискочила в садок і побігла в пасіку.

— Ваша паніматка на мене чогось сердяться,— сказав Моссаковський,— вони не оддадуть вас за мене.

— Як не оддадуть, то я сама піду,— сказала Онися, дивлячись сердито на двері в кімнату.

Вони замовкли й ждали старих, як карі.

Тим часом Прокоповичка прибігла в пасіку. Прокопович вже встав і походжав по пасіці. Жінка накрила його мокрим рядном.

— Йди вже до хати та говори з тим дяком. Вже приїхав, мабуть, по мою душу! — крикнула Прокоповичка.

— От і добре, що приїхав: буде з ким з нудьги по чарці випити,— сказав Прокопович.

— Тобі тільки по чарці! Ти ладен і свою дитину пропити! Спить собі, а я одна клопочусь та бігаю.

— Вже правда, що розбігалась, як курка з яйцем,— не дала гаразд і виспатись. Чого ти прибігла в пасіку гвалтувати? Що там трапилось?

— Балабуха одбив Вільшаницю од Моссаковського. Видавай тепер дочку за дяка!

— А дочка що каже?

— А дочка здуріла! Піди ще ти побалакай з нею. Там цілується з тим дурним дяком, і сорому нема дівці.

— Гм... мг... круту кашу заварили... Треба щось робити,— промовив Прокопович, прямуючи з жінкою до хати.

Тим часом Моссаковський розказав Онисі, що вільшаницька громада не прийняла на парафію Балабухи, і що владика таки оддав йому Вільшаницю, як того бажала громада. Онися знала, що в такому разі її старі батьки зараз прохолонуть і заспівають іншої.

Прокопович з жінкою увійшов у світлицю. Моссаковський привітався, поклонився низенько. Прокоповичка сіла на канапі, надулась, дивилась на стіну й мовчала. Прокопович одначе був ласкавіший до Моссаковського й, не обертаючись до жінки, звелів Онисі принести горілки та закуски.

— Та наріж, Онисю, тієї паляниці, що лежить у хижці з самого верху,— сказала Прокоповичка сердито.

Онися осміхнулась. Зверху лежала черства паляниця. Онися нарізала свіжої пухкої паляниці з останнього печива й винесла пляшку з горілкою.

Випили по чарці. Моссаковський мовчав. Прокоповичка мовчала і все дивилась на стіну. Прокопович пробував розмовляти, але спросоння тільки позіхав на весь рот. Він глянув на жінку,— жінка сиділа, насупившись, і не думала рота розтуляти.

— Чого це ти, паніматко, так пильно дивишся на стіну? Чи мухи лічиш, чи що? — спитав Прокопович у жінки.

Прокоповичка зирнула на чоловіка сердитими очима й почала вже дивитись на грубу, неначе там була намальована якась дуже гарна картина.

В хаті знов стало тихо. Прокопович знов позіхнув і перехрестив рота. Всі мовчали. Прокопович почав гніватись на жінку.

— Одже ти, паніматко, закохалась в грубі. Дивишся та дивишся на неї й очей не зводиш,— знов зачіпав жінку Прокопович.

— Говори вже ти,— мені нема чого говорити,— сердито обізвалась Прокоповичка, не зводячи очей з груби.

Онися сміялась не устами, а очима. Моссаковський дивився на діл.

— Випиймо ще по чарці. Може, з чарки добудемо розмови,— сказав Прокопович до Моссаковського, наливаючи по другій.

Випили по другій, й язики справді зараз розв'язались. Прокопович став розпитувати Моссаковського про Вільшаницю, але здалеки. Він неначе совістився питати за те, що Балабуха одбив од Моссаковського вільшаницьку парафію. В його думці висло трудне питання, й він обминав його навкруги.

— Як же ви, Харитоне, думаєте тепер розпорядитись собою? — спитав Прокопович у Моссаковського.

— Мені треба скоріше женитись, щоб часом знов хтось не одбив у мене Вільшаниці,— сказав Моссаковський.

Прокоповичка звела очі з груби на двері.

— Як же так! А Балабуха де дівся? — спитав Прокопович.

— Балабуха мусив виїхати з Вільшаниці, бо його громада не прийняла на парафію. Владика таки оддав мені вільшаницьку парафію,— одповів Моссаковський.

Прокоповичка перевела очі з дверей і вирячила їх на Моссаковського. Онисні очі неначе реготались.

— Таки оддав вам парафію? — аж крикнув Прокопович, скочивши з місця.

— Оддав. Громада настояла на своєму. Тепер мені треба поспішати, щоб парафія знов не втекла з рук,— сказав Моссаковський.

— Голубчику, Харитоне! Поздоровляю вас од щирого серця! — крикнув Прокопович і кинувся обнімати й цілувати Моссаковського.

Прокоповичка й собі знялась з канапи й кинулась прожогом обнімати та цілувати Моссаковського. Всі стали веселі, говорючі, всі говорили, й ніхто нікого не слухав. Прокоповичка забігала по хаті, вскочила в кімнату й знов убігла в світлицю. Онися сміялась, затулившись рукавом.

— А що, паніматко! Коли полічила всі мухи на стіні, то став могорич. Винось наливки, настойки, запіканки! Давай на стіл пироги, калачі, маторженики, які маеш. Давай разом полудень і вечерю,— кричав Прокопович.

Прокоповичка кинулась в хижку, в пекарню, гукнула

на наймичок. В пекарні затопили в печі. Закиркали під ножем кури. Наймит впіймав поросся. В світлицю неначе на крилах влетіли пляшки з наливками та пастойками. Десь узялись пироги в сметані, бублики на яйцях, маковники, пундики. Чарка пішла за чаркою. Онися винесла тарілки з горіхами та фігами. Усім стало весело. Моссаковський розговорився, розчервонівся, повеселішав. Прокоповичка любенько дивилась на його делікатне з рум'янями лице й тепер довідалась, що він схожий не на чехоно, а на хохітвянського пана.

— Тепер хоч і під вінець! — сама прохопилась Прокоповичка, випивши чарку запіканки. — Нема нам чого даятьсь. Ми тепер зовсім обробились на полі. Робити нема чого, а гуляти маємо доволі часу.

— Про мене, хоч і зараз, — сказав Моссаковський, — справді, нема для чого одкладати діла!

— Шкода, що ви не приїхали з братом! А ми б оце поговорили з ним як з сватом, — говорила Прокоповичка, любенько заглядаючи Моссаковському в очі. — Ми таки своєї дочки не зобидимо: є в нас, хвалити бога, й худоба, й коні, й воли, й плуги, й пасіка.

«Воно так, а все-таки краще б було привезти з собою повітового свата отця Мельхиседека та повітову сваху Марту, — подумав собі Моссаковський, — бо старі на словах, — як на цимбалах, а на ділі, — як на талалайці!»

— І спасибі вам, паніматко! Хто ж не знає про вашу добрість? Про це нема чого й казати, — сказав Моссаковський.

— Як станете священиком в Вільшаниці, то опорядіть церкву, як я свою опорядив. Там церква дуже стара, й образи такі, що на їх навіть нічого вже не видно. От покличте мого маляра! Він вам так обмалює церкву, що ви тільки очі витріщите! — радив Прокопович.

— Покличу, отець Степан, і звелю йому намалювати таку саму «Неопалиму купину», як у вашій церкві.

— І страшний суд намалюйте, — в вільшаницькій церкві нема навіть страшного суду.

— Буде й страшний суд, ще й у пеклі звелю намалювати богуславського станового та канівського столоначальника.

— Невже! — крикнув Прокопович. — Отам їх, проклятих, намалюйте. Там їм уготоване місце!

— Та не забудьте й Балабуху там намалювати з його губою, — крикнула Онися, поглядаючи скося на матір.

— Звелю намалювати й Балабуху в пеклі, бо він того вартий, — сказав Моссаковський, осміхаючись.

— Та ще звеліть почепити йому через плечі на мотузку зо два гарбуза,— глузувала Онися.

— Говори-бо, дочко, та й міру знай! Де ж ти бачила на образах гарбузи? Ще що вигадай! — сердито обізвалась Прокоповичка.

Онися схаменулась, замовкла й трохи злякалась, чи не сказала вона часом чого дуже грішного.

Чарка ходила з рук в руки. Пляшки спорожнялись. І гость, і господар з господинею все полуднували, поки не поспіла вечеря. Прокоповичка почала застеляти стіл і готувати вечерю.

— Оце ж я наварила й напекла, та не буде кому вечеряти,— сказала Прокоповичка.— Коли б господь приніс яких гостей, абощо.

— Правду кажеш, паніматко! Якби господь послав гостей, то все б таки більше з'їлось і випилось в кумпанії,— сказав Прокопович.— Чи не послати б поблизу в Сухоліси або в Черкас та попросити батюшок та матушок.

— Та вже, тату, затого й сонце зайде. Там, мабуть, і спати вже лагодяться,— обізвалась Онися.

Ще не подали на стіл вечері, як двері рипнули, й в світлицю увійшов священник, старший Харитонів брат.

— Десь господь послухав моєї молитви й приніс вас неначе на крилах! — крикнув Прокопович і кинувся обнімати та цілувати гостя.

Прокоповичка кинулась до гостя й ніби почепилась на його шиї. Онися цілувала його руки, а Харитін за гуртом кинувся й собі цілуватись з братом, неначе не бачився з ним цілсотні років. Усі стали ще веселіші. Всі говорили, галасували на всю хату, не знали, де сісти, де стати.

— Тепер моя вечеря не пропаде! — сказала Прокоповичка й побігла в пекарню.

Незабаром на столі з'явилась ціла купа нарізаної паляниці та пирогів, пляшки та чарки. Серед стола в місці простяглося печене порося з хріном в зубах, як на великдень. Прокоповичка обстелила край стола рушниками, щоб утирати губи й руки. Всі сіли за стіл, випили по чарці настойки й так тернули порося, що од його швидко zostались тільки кісточки. Після поросяти наймишка принесла салятирку смажених курчат. Й курчата десь ділись, неначе полетіли на сідало. За курми прилетіли на стіл печені качки, начинені яблуками,— й качки неначе пірнули під воду. За качками вискочили з кімнати шулики з маком та з медом,— і шулики зникли. Наливка з пляшок неначе ввіходила в стіл, і ввіходила дуже швидко.

— Ну, господине, поки ще наші язики повертаються

в роті, поговоримо по-божому за весілля. Коли нам справляти весілля? — спитав Прокопович.

— Воля ваша, отець Степан,— одказав Моссаковський,— а на мою думку весілля нема чого одкладати.

— Авжеж, нема чого одкладати,— сказала їй Прокоповичка,— час сухий, теплий, погожий, надворі година. В нас усього, хвалити бога, доволі. Та ще коли б часом знов парафія не втекла.

— О, вже не втече! — обізвався Харитонів брат.— Ми вже прип'яли її добрим налигачем. Другий Балабуха не швидко знайдеться.

— Хто його знає... коли б часом громада не передумала,— прикинула Прокоповичка, скося поглядаючи на Харитонового брата, котрий і сам був би радий, щоб парафія зірнула з Харитонові гнuzдечки та втекла до його.

— А давайте справимо весілля через тиждень в неділю! — сказав Прокопович.

— Про мене й в неділю. В суботу спечемо коровай та шишки, а в неділю й до вінця,— сказала Прокоповичка, поправляючи на голові очіпок та намітку.

Вечеря скінчилась. Усі встали з-за стола, обернулись до образів і заспівали. Старший Моссаковський провозгласив «многая літа» господареві, потім господині й молодим. Усі заспівали «многая літа». В світлиці стало душно. Прокопович поодчиняв усі вікна. В хату полилась тонка прохолода сухої теплої осені. Зорі пишно блищали над садком на темному, аж чорному небі. Всі посідали й тільки сопли та обтирали піт з лица. Розмова не клеїлась. Всі жмурили очі. Прокопович позіхнув на всю хату, за ним позіхнув старший Моссаковський, а потім позіхнула тоненько в рукав і Прокоповичка. Тільки молоді не позіхали в куточку. Онися все щебетала Харитонові, як Балабуха приїздив сватати її, як вона наклала йому в віз гарбузів. Харитін тихо сміявся й не зводив очей з її маленьких повних уст, котрі миготіли й ворушилились — і з-під котрих блищали дрібні білі зубки.

— Тепер хоч і додому,— сказав старший Моссаковський.

— Та зостаньтесь ночувати,— просив Прокопович, соваючись на стільці,— ніч темна, а вам треба переїздити через Рось. Борони боже якої напасті!..

Прокоповичка мовчала. Їй здавалось, що за ніч парафія втече од Харитона, як він не поїде ночувати в Вільшаницю.

Моссаковський встав і почав прощатись. За ним встав і Харитін. Гості розпрощались.

— Вип'ємо ж на дорогу, щоб колеса підмазати,— про- сив Прокопович, наливаючи по чарці.

Випили до коліс.

— Вип'ємо ж і по другій, щоб вашим коням було весе- ліше бігти,— знов припрошував Прокопович.

Випили і до коней і випровадили гостей на ганок з свіч- ками, пляшками та чарками. На ганку ще випили, щоб дорога слалася скатертю. Прокопович покликав погоничів і почаствував їх, щоб вони часом не перекинули гостей. Вже була глупа ніч, як гості рушили з двору. По тихому, ніби мертвому селі голосно заторохтіли вози, й той гук замер десь глибоко внизу над Россю.

— А що, мамо, чи буду я соломою топити та горшком воду носити? — спитала Онися.

— О, тепер, паніматко, вже не бігай, як курка з яй- цем, та не буди мене, як я буду одпочивати в пасіці.

— Смійтесь, смійтесь з матері, а мати тепер натанцює- ться, поки ще й весілля настане.

— Танцюй, враже, як пан каже! — жартував Проко- пович.— А добрий чоловік оцей Харитін, та такий тихий, та любить образи, ще й добру гортань має. Шкода тіль- ки, що не бас!

Через тиждень в суботу в пекарні панотця Прокопови- ча після раннього обіду молодиці розпочали бгати коровай та шишки. Прокоповичка покликала з села заможніших хазяйок.

Приїхали матушки, родички Прокоповичеві. Молодиці поставили серед пекарні два столи, помили по лікті руки, стали кругом стола й викинули з ночов тісто. Титарка по- чала дуже тонесеньким голосом пісні до короваю:

— Світи, боже, з раю
До нашого короваю,
Щоб було виднесенько
Краяти дрібнесенько!

За титаркою заспівали молодиці й матушки. Руки кругом стола завештались, заворушились. Голі лікті дри- жали, ворушились, зачіпали один другого, стукались один об другий. Білі й чорні руки бігали по тісті, виробляли шишки, викачували, розкачували довгі качалочки, роз- пліскували, вирізували зубчиками. Одні руки скручували зубчасті качалки в шишки, другі ліпили голуби, треті наліплювали їм з чернушки очі, вирізували зубчиками пояски на вершок короваю. На другому столі убирали шишками та голубками здоровий та довгий коровай: об- тикали його миндалем та родзинками. Пісня співалась

за піснею. Другі молодиці місили діжу та тісто на паляниці в здорових ночвах. Декотрі порались коло печі. Огонь в печі палав; полум'я гуло та тріщало. Молодиці жартували, докладали одна другій, знов співали, то переставали, то знов починали: «Світи, боже, з раю до нашого короваю!»

А світити не дуже було треба, бо стояв чудовий ясний осінній день, які бувають перед покровою. В вікно лилося веселе тепле сонце. Пекарня була залита таким ясным світом, що полум'я в печі тільки червоніло, буцім намальоване на полотні.

Молодиці вкрили увесь піл і лежанку шишками, по-вироблювали паляниці. Коровай покладали на віці од діжі й обліпили віко навкруги восковими свічечками, на котрих ледве було примітно білі плями огню. З печі вигребли жар.

Покладали на припічок дві лопати й з піснями понесли на віці серед свічок коровай, приспівуючи до печі, як до живої людини: «Пече наша, пече, спечи нам коровай грече!»

Посадивши коровай та шишки в піч, молодиці помили руки, заслали столи скатертями. В пекарню увійшла Прокоповичка й Онися й винесли пляшки з горілкою та полудень. Онися подякувала молодицям і почастивала усіх з своїх рук. Молодиці приліпили на дні діжі свічки, по-світили їх, накрили віком, стали в кружок, підняли діжу на руках вгору, тричі обкрутились з діжею й стукнули нею по тричі за кожним разом в сволок. Все, що було в хаті, заспівало. Заспівали навіть старі баби, згадуючи ті давні часи, коли ще вони були молодими, як для їх колись бгали коровай. Хвилі співів залили пекарню, розлягались по світлиці й через одчинені двері й вікна лились по селі.

Поки коровай пікся, молодиці пили, полуднували, цокотали та приспівували до короваю, щоб він і випікся, й виріс вгору, як гора. Вже перед вечором вийняли з печі коровай, котрий і справді дуже вдався. Ще раз заспівали молодиці й розійшлися по хатах, несучи кожна в руках весільну шишку на гостинець дітям.

Тимчасом як молодиці бгали коровай, Прокопович опоряджував клуню. Хати були невеликі, а гостей мало наїхати багато. Наймити винесли снопи з засторонків, чисто вимели всю клуню, вбили тік, полили водою. Стіни позавішували килимами, ряднами, простирадлами, обтягли шматками небіленого полотна. В одному засторонку поставили столи й ослони для музик, в другому поставили

довгі рядки столів для гостей. По обидва боки току по-вбивали кілки, а на кілках повішали ліхтарі, щоб світ падав на тік, де мала танцювати молода з дружками. В титаревій хаті патрали птицю та поросята, а на городі смалили кабана. Прокопович привіз з Богуслава добре барило горілки. Прокоповичка повиточувала з барилець усі наливки, які були в неї в льоху, наварила варенухи, медів. Скрізь кипіла робота, скрізь ворушились люди. Молодиці пекли, смажили, варили та знов смажили. Вже в глузу ніч усі, дуже потомлені, полягали спати.

В неділю раненько Онися прокинулась передніше за всіх. Їй не спалось, хоч надворі тільки що розвиднювалось. Вона встала, накинула жупан і вийшла в садок. В цілому домі всі ще спали після великої вчорашньої праці та біганини. Скрізь було тихо. В селі десь далеко було чути, як співали півні та ревли корови. Онися пішла стежкою понад самою горою. Небо синіло, як широке шатро, й вкривало тиху, сонну землю. Внизу дрімала вода в Росі й тихо лисніла проти червоного неба. За Россю на поділлі, на рівнині неначе спав густий дубовий ліс. Садок на горі, високі береги Росі, вкриті лісами, неначе думу думали, дивлячись на Рось, на густий ліс, на червоне небо над лісом. Густа осіння роса аж додолу гнула ще зовсім зелений лист на дереві. Надворі ніби ще стояло літо, й тільки половина пожовклого листу на шовковицях блищала, ніби наведена золотом, і нагадувала, що вже минуло літо.

Онися кинула очима на садок, на густі ліси, на Рось, на густі куни чорнобривців та гвоздиків, згадала, що вона сьогодні вінчається, й почувала, що її серце взяв тихий жаль. Їй стало жалко й садка, й Росі, й батькової хати. Вона повела очима на широкі поля та луки за Россю, де мріли в Вільшаниці верби та груші, й почувала, що її серце заворушилось од радощів.

«Там я буду господинею, матиму своє господарство, свою худобу... Там моє царство й панство!» — подумала Онися й почувала, що її душа заграла. Вона гордо підняла голову й ще раз кинула очима на широку-широку, пишну картину за Россю й навіть не примітила, як з-за густого лісу викотилось пишне сонце, обвите коротким червоним огнястим промінням, і пронизало кучеряві важкі верхи дубів. «Там моє царство й панство! Там я буду господинею!» — подумала Онися й спокійна та горда вернулася до хати.

— А що, дочко! Час тобі убиратись до вінця. Затого задзвонять на утрешю, — сказала мати, зустрічаючи Онисю на ганку.

Ще не встигла Онися вмитись, в хату поприбігали вже убрані в квітки та стрічки дружки, дочки багатих господарів на селі. Дівчата заплели Онисі коси, поклали на голову стрічки, завітчали всю голову квітками, наділи червоне товсте намисто з золотими дукачами. Онися наділа дорогу плахту, заткану жовтим та білим шовком, одяглась в ясно-синю юбку з срібними квітками, вбулась в червоні черевички й взяла в руку вишиваний рушник. Задзвонили в дзвін, і Онися з дружками пішла до церкви.

Незабаром приїхав Моссаковський з боярами, а за ним почали з'їжджатись його близькі родичі. Молоді запричاستились і, по давньому звичаю, після служби повінчались. Вони вийшли з церкви, а за ними слідком рушили всі люди з церкви й залили улицу. Коло кожного двору в воротах стояли застелені столи, а на кожному столі лежав хліб і дрібок солі. Кожний господар поздоровляв молодих з хлібом та сіллю. Прокоповичка стріла молодих на ганку, де стояв застелений стіл і лежав хліб та сіль; вона поблагословила молодих хлібом, і одна родичка обсіпала їх вівсом, пшеницею, пополовині з мідними та дрібними срібними грішми. Дітвора кинулась ловити гроші, лазила по землі, хапалась, штовхалась, пхалась. Декотрі хлопці почали битись. Піднявся шум та галас. Сонце ясно сяло по головах дівчат та молодих, по чорних головах чоловіків та парубків, котрі ворушилися по дворі та кругом ганку, доки молоді пішли в світлицю й сіли за стіл обідати.

По обіді почали з'їжджатись на весілля гості. Наїхало багато сусід. Приїхав і отець Мельхиседек з Мартою. Серед світлиці поставили довгий стіл; на столі поставили соснове гільце, поклали коровай, убраний сухозліткою, поклали шишки. Дружки завітчали гільце калиною та пучечками з колосків вівса. Онисю посадили на посаді, а за столом посідали дружки, дочки священників і господарів з села. Дружки співали пісні. Вже сонце стало звертати на вечір, як Онисю вивели з посаду й вона пішла з дружками танцювати в клуню. Музики сіли в одному засторонку, в другому посідали довгі рядки гостей кругом столів, де стояли всякі закуски та напитки. Серед клуні дружки почали танці. Коло обох широких дверей товпилась велика сила народу з цілого села. Багатіші господарі з села з жінками сиділи за столами. Матушки були перемішані з молодими й тільки одрізнялись од їх білішими намітками, товщим намистом з золотими дукачами та парчевими жупанами.

Сонце зайшло. В клуні посвітили свічки та ліхтарі, а музики все грали, а дівчата з паничами танцювали. На

столи почали подавати вечерю. Чарка ходила кругом столів безперестану. Деякі гості не видержали справи, повставали з-за столів і пішли в повітку на сіно спати. Але всі в той день були ще звичайненькі. Старі держались і не дуже напивались, доки на весіллі гуляли панни та паничі,— їх день був в понеділок. Тільки в глупу північ все затихло. Старі полягали спати: хто таки в клуні, хто в повітці. Матушки розійшлись спати по хатах по селі.

В понеділок раненько попрокидались гості й балакали, лежачи в клуні на сіні.

— А що, отець Мельхиседек, чи шумить в голові після вчорашнього весілля? — спитав Прокопович, торкаючи ліктем свого сусіда.

— В мене така голова, що од одного дня не зашумить,— сказав отець Мельхиседек, потягаючись під кожухом,— може, зашумить аж сьогодні ввечері. А в тебе, отець Степац, шумить?

— Шумить, але, мабуть, од музик, бо щось не дуже хочеться солоних огірків. Сказати правду, нема після чого й похмелятись. Але час уже молодих скривати! А чого це ви й досі лежите? Вставайте та будемо мерщій скривати молодих, бо вже по чарці хочеться,— крикнув Прокопович на гостей.

Гості ворушились, позіхали, потягались, але ніхто не квапився вставати. Ранок був тихий, але холодненький, так гарно було вилежуватись на м'якому сіні під теплими укривалами.

— Та й лєдачі ж з вас люди! — крикнув отець Мельхиседек.— Нєма на вас моєї жінки, вона б оце дала вам доброї прочуханки. А доки ви качатимєтесь? А де мій дрючок?

Отець Мельхиседек скочив з місця й кинувся стягати з гостей усякі укривала. Охвачені холодом, гості позскакували й хапались за кожухи. Мельхиседек позабирав кожухи й викинув їх за клуню. Гості заворушились, повставали.

Тим часом Прокоповичка з свашками прибрала Онисю, накинула їй на голову хустку, й усі гості пішли з молодими до церкви. Музики йшли за молодими й грали до самого цвинтаря. Молодих скрили й повели з музиками в хату. Онисю завертіли в намітку й повели в клуню до сніданку. Знов в засторонку понакривали столи. Гості обсіли столи навкруги. Музики сіли в другому засторонку. Почалося снідання. В той час в двір понаходили з села приданки та господарі. Молодиці несли в руках даровизну: хто дарував курку, обтикану калиною, хто гуску, хто порося, хто бичка, хто телицю, хто обіцяв на даровизну

мішок пашні, улики бджіл. Деякі молодичі приносили сувої полотна, півмітки, клубки. Клуня сповнилась народом. «Князя й княгиню» після подяки за «дари» посадили за стіл. Приданки заспівали й пішли в танець. Почалося друге, старече весілля. Коло обох воріт клуні знов обступили люди, неначе їх обсів рій бджіл. Господарі з села з жінками сідали за столи поплич з священниками та матушками. Вже сонце високо підбилось вгору, а гості сиділи та все снідали до самого обіду. Випили барило горілки й послали по друге. Прокоповичка повиточувала всі наливки, а гості ще не були п'яні.

Тільки що музики перестали грати, а молодичі й матушки танцювати, в клуню ввійшли якісь дві жидівки й один жид. Одна жидівка несла повний кошик курей; друга несла в одній руці кошик з яйцями, в другій держала за ноги дві качки. Жид держав за ноги в обох руках по два півні й ще перекинув два півні через плече, зв'язавши їх ногами. Жиди попростували до того стола, де сиділи молоді, Прокопович з жінкою та отець Мельхиседек. Одна жидівка була убрана в парчеві наушники, обшиті бісером та стеклярусом. Наушники стриміли на лобі, неначе дві здорові цибулі на чорних начосах з плісу, котрі закривали обголену голову. Вона приступила до о. Мельхиседека.

— Добридень, паноченьку! Поздоровляю вас з весіллям вашої дочки. Дай боже вам і вашій дочці щастя й здоров'я. Ми оце йдемо на ярмарок в Богуслав та почули, що в вас весілля. Чи не треба вам курочок? В мене кури гладкі, як печі. От нате покуштуйте, які добрі,— говорила жидівка до о. Мельхиседека й витягла з кошика одну курку, перекинула її догори ногами й тикнула о. Мельхиседекові трохи не в бороду.

— Чи сказалась жидівка! Тиче мені сиру курку в зуби! Понеси своєму Лейбі, нехай покуштує, яка вона на смак!

— Як не хочете цієї, то візьміть оцю. Це ще гладша. Я місяць сама запихала її курурудзою,— сказала жидівка й тикнула о. Мельхиседекові другою куркою трохи не під самісінький ніс.

— Одчепись ти к нечистому! Мені не треба твоїх курей!

— Як же не треба. Я знаю, що треба. Видаєте таку доню, таку гарну, як сонце, а курей не треба. Де вже пак не треба. Я видала свою дочку в Білу Церкву, то знаю, що треба. Може, візьмете півнів?

Жид з пейсами, в панчохах на патинках приступив до о. Мельхиседека й тикнув йому хвостом півня в руки.

— Пішов геть ік нечистому! Не знаєш, котрим боком показувати курей.

— Може, візьмете яченок? — говорила друга жидівка. — Я знаю, що вам треба гугиля на весілля. Я недавно оженила свого Мошка.

— Якого це чорта ви напали на мене з курми! Я не господар! — одмахувався Мельхиседек.

Жид приступив до Прокоповича й перевертав перед ним півня на всі боки. Жидівка показувала кури Онисі, Прокоповичці й Моссаковському. Жидівка в наушниках знов прилипла до отця Мельхиседека, тикала йому в лице куркою, а далі почала його нецеремонно смикати за рясу. О. Мельхиседек розсердився.

— А ти, проклятуца! Як ти смієш смикати мене за рясу! Геть пішла к нечистому з своїми курми до свого Лейби!

— Нащо мені йти до Лейби, коли я вас, господи, як люблю. Нехай вам бог дасть здоров'я. Нащо мені йти до Лейби, коли я тепер коло свого Лейби, — сказала жидівка й кинулась обнімати Мельхиседека. Мельхиседек схопився з місця й прихнув, як той кіт, що понюхав табаки. В клуні піднявся регіт. Жидівки не витерпіли й зареготались.

— Чи це ти не впізнав мене? А хіба ж я тебе не люблю?

Мельхиседек витріщив очі: він вже добре випив і тепер тільки по голосу впізнав свою жінку Марту. Перед ним стояла справдішня жидівка в наушниках, в плисових начосах, в старенькому капоті, з одним спущеним рукавом, в старих патинках.

Марта так змінила голос, так уміла в розмові передражнювати жидівок, що її ні на який спосіб не можна було впізнати. Вона ще до того поробила сажею товсті довгі брови, понатирала тертим угіллям щоки так, що здавалась старою й довгообразою. За жида вбрався один академіст, а за другу жидівку — одна приїжджа дячиха.

В клуні піднявся сміх та гомін. Жидів упізнали, але їх ролі ще не скінчились. Жид звелів музикам грати жидівський танець. Перебрані жиди пішли танцювати по-жидівській з курми в руках. Жидівки почали фігурувати одна проти другої тихо, плавко, поводячи станом та руками, як індійські баядерки. Жид ходив од одної до другої й граціозно то заглядав їм в вічі, то оглядав ззаду. Музики заграли швидкої. Жиди почали підскакувати разом на обох ногах, але не разом, а одно за другим, неначе ступи в млині, ще й штовхались спинами. Жид підняв півнів вгору. Півні закиркали. Картина була така смішна,

що в клуні піднявся не сміх, а гвалт. З хати позбігались дивитись на комедію усі слуги, погоничі. Натішивши компанію, жид подав своїм дамам стільці й, обережненько взявши їх попід руки, неначе не посадив, а поодносив їх на стільці. Жидівки взяли в руки по курці й обмахували хвостами свої гарячі лица. Натішивши компанію, перебрані жиди повтікали в хату.

Гості снідали до самого обіду й випили велику силу горілки та наливки. Одначе ніхто не був ще п'яний. Опівдні Прокоповичка звеліла подавати обід. За обідом чарка ходила кругом столів, од одного краю до другого, й поки вона доходила на старе місце, хміль вилітав з голов гостей. Гості скінчили кабана, з'їли половину бичка, поїли велику силу курей, безліч качок та індиків. Подали солодкі потрави: маковники, шулики, хрусти. Господар обернувся до жінки:

— А що, паніматко! Чи немає в тебе чого міцнішого од цієї гіркої? Щось горілка не дуже б'є в голову,— тягнеш, тягнеш, а в голові все-таки не шумить. Ти б зварила нам варенухи,— сказав Прокопович до жінки.

— Я вже зварила — й твого загаду не ждала,— сказала Прокоповичка.

Прокоповичка послала в пекарню молодичь. Молодиці принесли два горшки варенухи. В клуні пішов дух вареної горілки, меду, перцю та усякого коріння. Гості аж облизувались. Прокоповичка поналивала варенухою чашки та здорові чарки. Важкий дух перцю з медом дійшов аж до другого засторонка, до жидів-музик. Жидки загерготали й зацмокали язиками. Батюшки дражнились з ними через тік, показуючи чашки з варенухою.

— Ну, отець Мельхиседек! Тепер начувайся. Після цієї варенухи підеш і ти у танець,— сміявся Прокопович.

— Ану, спробую цього ведмеда, чи потім піду в танець, чи й ніг не підведу,— сказав Мельхиседек.

Тимчасом як гості пили варенуху, в двір увійшли цигани й попростували до клуні. За ними гналась ціла тічка собак. Попереду йшли дві плащуваті циганки, закутані од голови до ніг в якесь сине та біле дрантя. В однієї за спиною в торбі теліпалась дитина й насилу виглядала з шматків дрантя. Циганки були обвішані щітками та пучками веретен. Здоровий, чорний, розпатланий циган ледве виглядав з купи решет, ситів та підситків. Циганки приступили до гостей і показували свої щітки та веретена. Циган совав матушкам решета й сита та вихвалював свій крам. Одна циганка приступила до Онисі, взяла її за руку й почала ворожити.

— А поздоров тебе боже! Дай тобі вік довгий! Ож дай свою білу ручку, я тобі всю правду скажу. Ти щаслива і вродлива, будеш жити сімдесят років, будеш мати двадцятеро дітей кучерявих, гарних та чорних, як свята земля. Поклади бідній циганці на руку золотого, я тобі ще більше правди скажу.

Онися поклала циганці на руку золотого.

— Спасибі тобі, молода пані! Бог тебе благословить. Будеш мати тридцятеро сандуликів, будеш жити сто років, та ще не помреш. Ти будеш головою в домі, будеш верховодити над панами, над жидами. Твої сандулики будуть кучеряві, та гарні, та чорні, як сажка. Ти будеш багата, як свята земля. Поклади ще золотого, й ти ніколи не вмреш...

Гості засміялись. Після комедії жидів вже трудно було піддурити гостей. Всі впізнали двох дячих та чорного окатого богуславського дяка. Музики заграли. Циган повів циганок у танець. Циганки почали дикий танець, піднімали руки вгору, крутились на одному місці, тряслись, як в пропасниці, позадиравши голови вгору. Циган підскакував халяндри й так немилосердно бив себе п'ятами в зад, що на йому аж решета стукотіли. Після танців цигани без церемонії попросили собі варенухи, сіли за столами між гостями й ще довго брехали та ворожили матушкам та батюшкам та верзли всяку нісенітницю.

Вже сонце стало на вечірньому прузі, а обід тягся до полудня. Приданки заспівали:

— А все тут не по-нашому,
А все тут по-вашому!
А спідання до обідання,
Обідання аж до полудня,
А полудень аж до вечері,
А вечеря аж опівночі!

Варенуха розвеселила гостей, але не впоїла.

Матушки й молодіці розспівались, а далі пішли в танець. До самого вечора вони співали й танцювали, доки не настав час вечеряти. Знов молодіці понаставляли на стіл усякої страви, й холодцю, й мнишків; знов десь набрались печені кури, гуси; знов принесли вареників у сметані та всяких пундиків; безкінечник-чарка так само ходила кругом стола. Погулявши та потанцювавши, гості знов сіли за столи.

Тільки що скінчили вечерю, як під одним столом щось страшенно заревло та загарчало. Гості подумали, що під стіл влізла собака, й не звернули уваги. Але через хвилину знов щось заревло страшним голосом і вхопило Мельхиседека за ногу. Мельхиседек почувтив, що в його

погу вчепились міцні зуби, скочив з місця й крикнув. Гості замовкли. Коли це з-під стола винирнула страшна, чорна, з рогами голова й лягла мордою на стіл. Роги були волячі, морда чорніла, як сажа, зуби й білки очей біліли. Голова загарчала. Всі крикнули. В одну мить з-під стола вискочив якийсь звір, скочив на стіл і став на чотирьох ногах.

Постать була схожа на ведмедя, обросла довгою шерстю. На голові стриміли волячі роги. Кругом шиї висіли довгі чорні коси, неначе у лева. Чорна морда сердито мигала очима й вищиряла білі зуби та ревла, як ведмідь. Ефект був великий. Серед ночі, після важкої варенухи, при свічках ведмідь і справді-таки налякав гостей. Всі жахнулись знехотя. Дами завищали. Жиди перестали грати. Звір повернувся двічі на столі, зарів, скочив з стола й кинувся через тік в другий засторонок на жидів. Жиди покидали скрипки, підняли гвалт і простяглись втікати. Ведмідь погнався за одним жидком, впіймав його зубами та давай смикать та рвати. «Ой вей! Ой гвалт! Ой вей!» — кричав боязкий жидок, знестямки тікаючи з усієї сили через тік. Ведмідь піднявся на ноги, жидок беркицьнув на тік.

— Чого ти, дурний, злякався? Та це я! — крикнув чайківський дяк, перебраний за ведмедя.

— Ой вей мір! Ой вей, господи! — чути було по всій клуні, де розсипались перелякані жидки. Ведмідь взяв лапами жидка за плечі й підвів його. Бідний жидок зблід, як смерть, і трусився. В клуні стало тихо, тільки було чути: «Ой вей мір! Ой гвалт!» Але незабаром дяк скинув причеплені роги, закинув за вуха коси, виліз з вивернутого кожуха й пішов в хату вмиватись. Музики насилу опам'ятались, поки могли знов грати.

Після вечері гості знов напились варенухи й зовсім розвеселились. Передніше співали матушки, а після почали співати й батюшки й дяки. Почали співати божих пісень: «Стань, Давиде, з гусями», «Преукрашенная», а далі й мирських: «А вже чумак дочумакувався», «Ой за гаєм, гаєм», «Гомін, гомін по діброві». Голоси були дужі, чудові. Музики підроблювались на інструментах і пригравали до їх співу. Здавалось, неначе вся клуня співала й грала. Хор виходив незвичайно дужий і взагалі гарний. Здавалось, що співали ворота, співали сохи, співали крокви й лати, навіть кулики на покрівлі. В глупу північ усі гості попадали на сіно й поснули, де хто впав.

В вівторок гості почували справдішнє похмілля й почали похмелятись та закусовати кислую капустою та огірками.

Знов снідали до обіду, обідали до полудня, полуднували до вечері, а вечеряли опівночі; а в середу перед вечором перезвою ближчі особи поїхали в Вільшаницю до молодого.

Вільшаницькі молодиці опорядили перед весіллям дім і двір Моссаковського: оббілували всередині, гарненько обмазали й побілили околом, помили вікна, вичистили двір, вимели доріжки в садку. Родички Моссаковського понапікали й понаварювали й ждали гостей. Поки перезва доїхала до Вільшаниці, надворі зовсім смеркло. Люди з усього села позбігались подивитись на молодих, на перезву, подивитись, як «молоду смалять» по народному звичаю. На всій широкій улиці, котра йшла через греблю до Моссаковського двору, господарі поодчиняли ворота, на воротах поставили застелені столи з хлібом та сіллю. По всій улиці коло кожного двора лежали купи соломи та стриміли кулі. Перезва вїхала в село. Багаття запалили. Вся улица ніби горіла. Огонь освітив білі хати, застелені столи, освітив купи людей коло кожного двору. Моссаковський з Онисею вставали коло кожних воріт. Господарі поздоровляли їх, чоловіки цілувались з Моссаковським, молодиці з Онисею. Молодий з молодою викидали на столи всі гроші, які були в кишенях. Перезва насилу сунулась по улиці і вже пізенько доїхала до греблі. На греблі понад самою водою в березі стояли палаючі кулі. Хлопці розіклали багаття понад ставком, в садку над водою, коло церкви й по обидва боки воріт двора. Полум'я освітило ставок, блищало в воді. Церкву, дім, садок було видно, як удень. Коло двору й в дворі стояла сила народу й ждала молодих. Коні ще раз спинили коло церкви, де стояв за столом староста з старостихою, вітаючи молодих хлібом-сіллю. Між двома багаттями перезва вїхала в двір. Коло ганку стояли молодиці-приданки. Вони стріли молодих весільною піснею й провели молодих з піснями в покої. Вільшаницькі приданки прийшли з дарами: з курми, гусьми, повісмами прядива, сувоями полотна, клубками та півмітками, а декотрі з поросятами в мішках. Музики заграли на ганку, й веселі приданки насилу встигли оддати дари й пішли в танець. Половина двора вкрилась молодицями. Молоді молодиці стали в здоровий кружок і парами пустились в метелицю. Багаття палало й обливало двір червоним світлом. Дзвінки весільні пісні перемішувались з мотивами музик. Парубки підкидали соломи в багаття. Світ серед темної ночі, ясно освічена червона вода, несамовиті танці, маси молодиць, музики й несамо-

вити співи надавали картині образ чогось гарячого, палкого, вакханального.

Весь поїзд, уся перезва повиходила на ганок і довго дивилась на ту картину, доки не згасло багаття, доки не потомились молодиці в танцях. Музики й гості увійшли в покої, а за ними рушили й приданки. Покої сповнились людьми, як буває на народних весіллях тоді, коли молода сидить на посаді. В просторній світлиці знов почалися танці, де вже танцювали молоді матушки та дияконші разом з приданками.

На понакриваних столах поставили закуски та напитки. Онися частувала приданок з своїх рук, а Моссаковський частував господарів. До пізньої ночі гуляли та танцювали, доки зовсім не потомились.

Ще два дні гуляли гості в Вільшаниці на весіллі, як і в Чайках: снідали до обіду, обідали до полудня, полуднували до вечері, як і в Чайках, тільки в суботу пороз'їжджались додому, бо священникам треба було правити вечерню. Весілля тяглося тиждень.

В неділю після служби зібрались поважніші господарі з села, склали грошей Моссаковському на пострижіння в священника й вирядили його в дорогу. Титар припріг свою коняку в Моссаковського візок і сів за погонича. Й рідня Моссаковського, й господарі випровадили Харитона за село, стали за цариною під грушею, посідали на траві, закусили, встали й розпрощались. Харитін рушив до Києва, а Онися з батьком та матір'ю вернулись в Чайки.

V

Через два тижні Моссаковський вернувся в Чайки священником. Прокопович почав виряджати дочку в Вільшаницю. Позапрягали в вози воли й коні. На вози поскладали все, що потрібно було для нового господарства. Хури рушили з двору. По обіді Онися останній раз помолились перед батьківськими образами й з сльозами виїхала з батькового двору. Батько плакав, мати плакала, плакали наймички, прощались з Онисею. Онися на цей раз забула за те, що вона їхала на своє господарство й панство. Вона тільки знала, що їй жаль батька, матері, хати, де вона зросла, жаль садка, чайківських людей, а більше од усього жаль матері.

— Тепер, дочко, без тебе й хата стане неначе пустою,— говорила мати.— Викохай, вигляди, вирости дітей, а вони візьмуть та й порозлітаються й покинуть тебе саму на старість, як сироту,— говорила мати, плачучи.

Виїхали з двору. Мати й батько провели дітей за двір, стали на горі й довго дивились, поки вони перевозились через Рось, поки віз не сховався в зелених вербах та вільхах. А Онися доти оглядалась на гору, на матір, на батька, доки не закрили їх зелені верби.

Незабаром з'явилась і Вільшаниця. От і широка улица, де колись палало багаття; от і гребля, і ставок, і церква, й свій дім. Онися увійшла в дім, неначе кудись в гості приїхала...

Але це було на одну хвилину. Одну хвилину вона посідала коло стола й задумалась. Втерши сльози, вона, наче птиця, стрепенулась і кинулась господарювати: порозставляла мебіль, повішала образи, привезені з дому, поховала посуд, заглянула в хижку, побігла в комору, скрізь порядкувала, розказувала молодицям, котрі їй помагали, порядкувала навіть людьми, що вносили кадовби, діжки, сипанки, солом'яники та бодню. Вона заглянула навіть до овець, до корів, до волів. І через годину вже забула за Чайки й стала господинею в домі.

Просторна світлиця незабаром була обвішана образами попід самою стелею в два рядки. Чорно помальовані дерев'яні стільці, що позоставались після покійного Моссаковського, поперемишувались з білими, привезеними од батька. Дві канапи вона закрила здоровими килимами, за дзеркало заткнула листаті букети з восковими вишнями, грушами та пташками. На образах забіліли здорові вишивані рушники. В покоях одразу стало чисто, привітно, по-господарському, але по-старосвітському. Непосидяча Онися вситалась до самого вечора по покоях та по некарні, та по коморах,— і ввечері вже скрізь був порядок та чистота. Моссаковський тільки дивився, як вона давала лад, та командувала, та бігала, й більше мусив слухати її слова, ніж порядкував.

— От тепер ми й в себе вдома! — сказала Онися, сідаючи з Харитоном за вечерю в кімнаті.— Що то поробляють тепер мати? Що поробляють батько? Мабуть, і досі плачуть за мною?

— Слава богу, що ви, Онисю, не плачете,— тихо обізвався Харитін.

— Нащо ти на мене кажеш в и? Хіба ж я не твоя жінка? Адже ж чоловіки на жінок кажуть ти!

— Коли ви, Онисю, такі... розумні, такі проворні, такі падковиті до хазяйства, що й сказати не можна,— промовив отець Харитін солодким голосом.

— Голово з-вухами! Хоч при людях кажи на мене ти! — сказала Онися, торкнувши його по руці.

— Нехай вже при людях... то й буду казати в и... чи то, правда, т и...

— Як тільки будеш на мене викати, то я тебе присилую т и к а т и; буду за вуха скубти. Чуєш, чоловіче!

— Скубіть, Онисю, скубіть. Воля ваша, а все-таки якось мені ніяково т и к а т и на вас. Може, потім звикну, присилую себе.

Але Моссаковський цілий вік свій не присилював говорити на свою жінку т и, й до самої смерті говорив на неї в и, а вона на його т и.

Після вечері Онися побігла в пекарню, розпорядилась наймичками, вхопила свічку, побігла в хижку, потім побігла з наймичкою в льох. Моссаковський тільки дивився, як вона вертілась, мов муха в окропі.

Після вечері Онися одчинила здорову скриню, що стояла в кімнаті рядом з ліжком, поставила свічку на стільці й почала перебирати та складати сорочки, наволочки, простирадла, сувої полотна, привезені од матері, й ті, що поносили приданки. Моссаковський дивився, як її тонкі руки перебирали купи полотна, милувався її довгими, гострими бровами й усе ждав, що вона от-от скінчить роботу, сяде коло його, пожартує з ним... А Онися все лічила та лічила то рушники, то сорочки, то хустки. Моссаковський почав дрімати.

— Кидайте, серце Онисю, та йдіть сядьте зо мною та трошки побалакаємо,— говорив Моссаковський до Онисі солоденьким голосом.

— Зараз, зараз, мое серденько! Ось тільки полічу твої сорочки: раз, два, три, чотири... Ти, мабуть, спати хочеш? Еге?

Онися кинула сорочки, прибігла до Моссаковського, обвила його шию руками, тричі цмокнула й знов кинулась до скрині.

— Отже мама все скуйовдила до купи. Оце мої сорочки, а це твої: п'ять, шість, сім, вісім...

І її тонкі пальці знов розбирали та складали на купу сорочки. По хаті пішов дух свіжого плаття, крохмалю. Серед нічної тиші виразно розносився Онисин голос: десять, одинадцять, дванадцять...

— Але час вже, мое серденько, спати. Кидайте, моя доле! Завтра полічите,— говорив Моссаковський.

— Лягай, чоловіче, спати, коли тебе сон зміг, лягай, серце, а я ось швидко долічу.

Онися знов кинула роботу, прибігла до чоловіка, попустила його й знов почала лічити та складати.

Моссаковський не видержав: кинувся на ліжко й заснув. І, засипаючи, він усе чув, як Онися складала та лічила: раз, два, три, чотири...

— Чи ти, Харитоне, вже спиш? — спитала Онися.

— Га! — крикнув Моссаковський крізь сон.— Вже сплю.

Вже в пізні обляги Онися замкнула скриню, вийшла в сіни подивитись, чи замкнуті двері, й погасила світло...

Серед темної ночі Моссаковський почув через сон, що в сінях щось ходить та стукає. Він силкувався прокинутись, але ніяк не міг. Йому снилось, що в сінях пораються злодії, що вони вже ламають двері в кімнату, от уже й двері виставили, розстрожили скриню, витягають полотно та сорочки, складають до купи та все лічать: раз, два, три, чотири...

Він бачив проти свічки страшні кудлаті та бородаті голови з страшними очима, бачив мохнаті руки, з довгими крюкуватими пазурами, хотів крикнути, скочити з ліжка, але в його не було сили крикнути. Він насилу прокинувся й розплющив очі. В хаті було так поночі, що навіть не видно було вікна. По сінях і справді щось ходило, рипало дверима, увійшло в сіни, впустило поліно; в діжці захлюпала вода; хтось наливав воду в горщик. З пекарні було чути розмову. Він догадався, що наймички вже повставали.

Моссаковському здалося, що він тільки що задрімав і навіть добре не заснув. Він почав кликати Онисю.

— Онисю, чи ви спите?

В хаті було тихо, мертво. Моссаковський крикнув вдруге. В кімнаті навіть не чути було, як Онися дише.

Моссаковський полапав руками по ліжку. Онисі не було.

— Невже оце моя жінка вже встала й порається в пекарні? Ну, та й господиня буде з моєї жінки,— більше ніж треба!

Моссаковський повернувся на другій бік і заснув. Як він прокинувся, вже розвиднювалось: в хаті вже сіріли стіни, а перед ним стояла Онися, вмита, убрана й причесана.

— Чи ти й досі спиш, ледащо? Я встала вдосвіта, побудила й наймичок, і твоїх наймитів, вже й снідання тобі зварила.

— Ви мене, Онисіє Степанівно, таки добре налякали. Мені здалось, що в сінях пораються злодії. Навіщо пак так рано встаєте та себе мордуєте? Й моя покійна мати так рано вставала та товклась ще вдосвіта.

— Хто рано встає, тому й бог дає. Будемо рано вставати, наживемо та надбаємо багато добра, а будемо спати до обіду, то не буде ладу в господі,— говорила Онися.— Йди лиш, хазяїне, та подивись на худобу та на коні, чи добре глядять наймити худоби,— сказала Онися Степанівна, помолившись богу.

— Зараз, зараз, Онисіє Степанівно! Ось тільки вмюсь та трохи причепурюсь.

Моссаковський пішов по загородах та по кошарах, а Онися вже й снідання поставила на стіл.

— Ну, та й рання ж птиця оця молода матушка,— говорили наймички та наймити в пекарні,— будить нас ще до півночі,— не дала вволю виспатись.

Онися Степанівна й справді не давала слугам добре виспатись. Вона й сама пізно лягала, рано вставала, й слугам не давала спати та товклась, як Марко по пеклі. День у день вона вставала вдосвіта, сідала з наймичками за гребінь прясти, напрядала більше за наймичок, ще силувала дівчат співати пісень, бо любила пісні.

— Ой, трудно служити в цієї матушки! Коли б, господи, добути року,— зроду-звіку не стану на другий рік,— говорила одна наймичка до другої.

— Знаєш що, отець Харитін. Тепер настає зима. Скажи ти в церкві, щоб молодиці направили мені за пилипівку по півміткові. Ти тільки подумай: скільки молодиць, стільки буде й півмітків. Вироблю полотна та продам. От і гроші будуть.

— Може, буде дуже вже завчасу. Треба трохи підождати. Я тільки що став на парафію. Коли б часом люди не гомоніли та не спротивились.

— Оце лихо! Як не схотять, ніхто не буде силувати. Скажи, таки скажи на царських вратах в неділю, як звичайно священники говорять.

І Моссаковський після служби божої почав говорити людям проповідь; говорив просто, хоч і немудро, говорив по-українській, бо іншої мови зовсім не знав. Він говорив, щоб люди ходили до церкви, молились богу, вчили дітей молитись богу, що добрим людям бог дасть спасіння, а грішних будуть чорти мучити в пеклі огнем та розтопленою смолою.

— Хто не молитиметься богу, хто не поважатиме святої неділеньки, хто не поважатиме свого батька й неньки, той заслужив кару од бога в цім і в прийдешнім віку. Спасайтесь всі! Й ви, чоловіки, й ви, молодиці, ходіть до церкви, не пийте багацько горілки, моліться богу. А ви, жіночки, божі бджілочки, працюйте для неба, працюйте

й для того, що на цім світі треба. Напрядіть моїй матушці по півміточку, бо вона молода й до роботи ще не звикла та й не дуже зугарна. Настане пилипівочка, то не гуляйте, моліться, та й в скриню добре дбайте,— амінь! — так закінчив свою проповідь Моссаковський.

— А це вчора приблудилась до моєї левади чиясь чорна корова! Паюове громадо! Розпитайте та й мені звістку дайте,— прикинув отець Харитін, зачиняючи царські врата.

Молодиці осміхнулись і розмовляли, виходячи з церкви: «Ну, цей батюшка не те, що Балабуха. Вміє сказати ще й приказати; нарядімо-таки молодій матушці по півмітку!»

І другого дня молодиці поприходили до Онисі Степанівни й розібрали все прядиво, всі повісма конопель та льону, скільки їх лежало на підрях в коморі.

— Знаєш що, панотче! Чи не накинути б тобі більшу плату за треби? — говорила Онися Степанівна.— Тобі дають шаги, як старцеві,— все гривні, та гривні, та злоті. З п'ятаків та гривень не забагатіємо. Треба правити та вимагати більше.

— Не можна, серце. В чому, в чому, а в цьому вас не послухаю. Народ розгнівається на мене, бо він паншаний, платить подушне. В людей й так обмаль грошей. Усі на мене нарікатимуть та гриматимуть,— говорив песміливо Моссаковський.

— Вже як хоч, а грошей у нас мало. Як ззамолоду не складемо, то на старість нічого сподіватись. Накинь ще по гривні хоч на віщанні.

— Не можна,— боюсь бога: люди вбогі. Як платили, так пхай і платять по старому звичаю. Як сусіди накинуть, то я накину, а мені починати не годиться. Мене громада обібрала на парафію. Як у чому буде недостача, піду по селі льнувати.

— Овва! Я цього не хочу. Я не люблю циганити, як наші баби та прабаби циганили по селі з торбами.

— Та й мені не приходитьсь дратувати людей,— сказав Моссаковський.— Вони ж мене й на парафію обібрали, й Балабухи не пустили, й перед владикою за мене встоювали.

Онися Степанівна замовкла й прикусила язика.

Настало маленьке свято, коли навіть в церкві служби не було.

— Панотче, дзвони до церкви! — говорила Онися.

— А навіщо? Сьогодні мале свято.

— А на те, що все-таки якась копійка перепаде.

— А, бог з ним, Онисіє Степанівно. Невже за п'ятака треба ворухити дзвони.

— Але ж бо дзвони! Хіба ж пак п'ятак не гроші? З п'ятаків будуть рублі! Дзвони-бо, дзвони,— не лілуйся! Бачиш, як я бігаю по господарстві.

— Добре вам бігати, коли в вас ноги проворні та прудкі.

Моссаковський послав сторожа з ключами й звелів дзвонити.

Він приніс з церкви тільки одного п'ятака. Онисія Степанівна сховала його в скриню.

— Який же ти, панотче, не ласий на гроші. Поживеш,— побачиш, як стануть у пригоді гроші.

Минула осінь. Роботи в господарстві стало менше. Онисія Степанівна була б рада бігати, та не було коло чого, бо господарство було нове, а мати понавозила для неї всього, чого тільки треба було в господарстві. По обіді отець Харитін любив полежати й навіть книжку почитати. Онисія Степанівна все вертілась в пекарні, і його брала нудьга, коли він сам заставався в покоях.

— Онисіє Степанівно! Беріть, лишень, плести панчохи, та сідайте коло мене, та побалакайте зо мною; а коли не хочете балакати, то я вам святу книжку прочитаю,— говорив отець Харитін, лежачи на гарячій лежанці в кімнаті.

— А що ж ти мені будеш читати? — питала Онисія Степанівна.

— Та хоч за царя Ірода або про святу Варвару.

— Цур йому, тому Іродові! Прочитай мені краще про святу Варвару.

Онисія Степанівна взяла панчохи й сіла на стільці коло лежанки. Отець Харитін розгорнув здорову книжку й, лежачи догори лицем, поставивши її на своєму животі, почав читати про святу Варвару. Онисія Степанівна сиділа й слухала. Її тонкі пальці з дротами тільки мигали.

Онисія Степанівна слухала вухами, але її думка літала і в пекарні, й в хижці, й в коморі, заглядала на піч, і під піч, і в діжу, і в ночви.

— Потривай трошки! Треба заглянути в піч, чи випікся хліб,— говорила Онисія Степанівна й з тими словами схоплювалась з місця, бігла в пекарню й заглядала в піч. Отець Харитін назначав нігтем, доки прочитав, і дивився через книжку в вікно. Онисія Степанівна влітала, як вихор, і знов сідала на стільці.

— Ну, та як далі? Що звелів батько збудувати для святої Варвари?

Отець Харитін знов починав читати тихим, рівним голосом, а думка Онисина знов одривалась од книжки й шугала по дворі, коло кошар, коло загороди, коло гусей та курей.

— Ой, пожди на годиночку! Адже, мабуть, дівчата й досі не виносили кабанові їсти.

Онисія Степанівна знов зірвалась з стільця, як метіль, побігла в пекарню, крикнула на дівчат і знов опинилась на стільці.

Отець Харитін позіхнув і знов почав читати. Онисія вже зовсім не слухала, а свою думу думала.

— А що пак твої наймити будуть завтра робити?— несподівано перебила Онисія читця.

Отець Харитін витріщив на неї очі.

— Але ви мені перебиваєте читати,— сказав він.

— Та я, бач, тільки спитала,— так набігло на думку: чи наймити гній вивозитимуть, чи повезуть мливо до млина; в нас вже житнього борошна обмаль; вже на сході й пшеничне борошно.

— Як ви скажете, так і буде. До вас треба йти розуму позичати,— говорив отець Харитін, держачи палець серед стрічки.

— Нехай везуть до млина. Гній можна й навісла вивезти.

Отець Харитін знов починав читати, але Онисія Степанівна вже давно погубила кінці й нічого не розуміла.

— Та хто то був Діоскор? Варварин чоловік чи брат? спитала вона.

— Батько Варварин. Ви, Онисіє Степанівно, не дуже добре слухаєте. Еге?

— Ну, ну, читай! Тепер вже все розумію.

Отець Харитін читав, але Онисія Степанівна так перемішала Діоскора й Ігемона з наймитами та ігуменами, а Варвару з наймичками, що вже нічогісінько не розуміла.

— Знаєш що, отець Харитін,— знов перебила Онисія Степанівна,— ти береш до свого чоловічого діла моїх наймичок тоді, як і мені їх треба.

— Я думав, що ви питаєте за святу Варвару.

— В мене вже все повипадало з голови, що ти читав. От і вчора забрав до току наймичок, а я хотіла плаття прати. Як тобі треба наймичок, то ти звечора в мене спитай.

— Але ж, Онисіє Степанівно, й ви берете до своєї роботи моїх наймитів, коли мені їх треба,— несміливо обізвась отець Харитін.

— Знаєш що, панотче: поділилось слугами! Ти верховодь над своїми наймитами, а я над наймичками; а як тобі треба буде наймичок, ти спитай в мене, а я тебе питатиму, як мені треба буде наймитів.

— Добре, Онисіє Степанівно, добре! Що ви скажете, то все виходить гаразд. От слухайте ж, а я далі читатиму!

Отець Харитін знов прийняв нігтя й почав читати, але Онисія Степанівна вже зовсім не слухала. Отець Харитін примітив те й спитав:

— Чи ви слухаєте?

— Та слухаю, слухаю. Не питай мене та читай далі.

— Коли ви щось думаєте,— сказав отець Харитін, придивляючись до розумного лица своєї жінки.

— Читай-бо, читай! Я думаю й слухаю заразом.

— А як звали Варвариного батька?

— А хіба ж ти читав про батька?

— Авжеж читав, тільки ви не слухали.

— А правда, правда! То був якийсь ігумен.

— Який там ігумен! Діоскор — так звали Варвариного батька.

— Та хто ж такий був ігумен? Чи який Варварин родич, чи що?—спитала вона.

— Не ігумен-бо, а Ігемон! Це той, що мучив святу Варвару.

— Ото проклятий! В якому ж монастирі він був іге-моном? І чого ж то ченці мучили святу Варвару?

— Які там ченці! Ігемон — то так звався губернатор, чи становий би то по-нашому, чи що; от так, як в Богуславі отой становий, що в Чайках намальований у пеклі.

— О! Коли так, то там їм і місце. Я цього не знала, що вони, прокляті, мучили святих: якби була знала, то дала б мірку проса маляреві, щоб намалював їх у пеклі. Ну, ну, читай далі.

Отець Харитін читав, а Онисія Степанівна знов своє думала.

— Чи ти знаєш, панотче, що в нас картоплі мало? — несподівано перебивала його Онисія Степанівна.

— Але які ж бо ви! Вам усе в голові той господарський клопіт. Чи ви хочете зразу забагатіти, чи що?

— А чом би пак і не забагатіти? Добре вам, панотцям, коли ви й до смерті будете мати шматок хліба. Піп — золотий сніп,— кажуть у приказці. А що я робитиму, як ти вмреш, а я зостанусь удовою, та ще з дітьми? Де я тоді дінусь без грошей? Хоч з мосту та в воду.

— Далеко ви заглядаєте наперед. Ми тільки що побрались, а ви вже заглянули на самісінький кінець.

— О, я заглядаю й на кінець, і на всі боки оглядаюсь. Опоряди, лишень, трохи свою церкву, бо як часом загляне митрополит, то буде тобі лихо.

— Оце ви правду кажете. Треба й церкву опорядити та привезти з Богуслава маляра, щоб помалював церкву всередині й понаписував образи такі, як в чайківській церкві.

— Та щоб мені Балабуха був в пеклі на самім дні. Чуєш?

— Добре, добре. Даси маляреві мішок борошна, то він і намалює Балабуху, але коли б часом з цього чого не вийшла.

Отець Харитін зібрав громаду й порадився з нею, щоб помалювати всередині церкву та постановити нові образи. Громада згодилась. Титар виклопотав дозвіл і згодив маляра, щоб він вималював церкву й написав таку саму «Неопалиму купину» й страшний суд, як у Чайках, навіть намалював в пеклі богуславського станового й канівського столоначальника.

Раз Онисія Степанівна поїхала в Богуслав на ярмарок і вернулась додому з недоброю звісткою.

— Чи ти знаєш, панотче, яку я страшну звістку привезла з Богуслава?.. А ми собі тут сидимо, хліб жуємо й нічого не знаємо!

— Що ж там таке трапилось? Не лякайте-бо мене, бо я й без того вдався собі полохливий,— сказав отець Харитін і справді переляканий тривожним видом своєї жінки.

— Де вже не лякати, коли я й сама злякалась.

— Та що ж там таке? Чи Богуслав згорів, чи, може...

— Якби згорів, то мені про те було б байдуже. Балабуха став в Богуславі священиком, та ще й благочинним на нашу часть!

— Невже? — крикнув як опечений отець Харитін і схопився з місця.

— Став благочинним. Вже перевізся з жінкою, з усім кублом і, кажуть, швидко буде об'їжджати парафії.

— То це він і до нас приїде?

— Авжеж, приїде; вже він нас не мине!

— Ну, то викручуйтесь же, Онисіє Степанівно, коли давали йому гарбуза.

— Що мені благочинний! Куди ж пак: велике цабел! На мені не поівська ряса, а плахта. З мене чину не здіймуть. На тобі це все окошиться, от що! Тепер ти, панотче, викручуйся, бо він тобі пригадає й мене, й вільшаницьку парафію, й вільшаницьку громаду. Він, мабуть, думає, що не громада вигнала його з Вільшаниці, а ти.

— От тобі й на! Оце лишечко! Що ж тепер мені робити? Та він же мене з'їсть без солі!

— Бідкайся не бідкайся, то вже тим нічого не поможеш.

— Що ж ви мені порадите робити? Він же до нас приїде.

— Нехай їде! Я його почастую так, що голодний додому поїде,— сказала Онисія Степанівна.

— Так не можна, Онисіє Степанівно. Давай поради! В вас же розуму добра макітра. Що мені чинити?

— Про мене, йди з ним на мир, коли вже таке діло скоїлось. А я йому й очей не покажу.

— Де вже вам йому очі показувати! Це все лихо либонь одному мені прийдеться одбувати.

— Пошли йому передніше будлі-якого хабара, то він одразу стане прихильніший. Але чого йому послати з нашого молодого господарства? Пашні шкода, товару шкода, птиці шкода...

— Всього шкода, тільки мене не шкода,— сказав, скривившись, отець Харитін.

— Конопель у нас мало, бо молодичі попряли: льону зовсім мало; гуси позакидала в кучу годувати к різдву.

— Онисіє Степанівно! Пошлім благочинній дві годовані гуски. За дві гуски вона повинна б стати прихильною до нас.

— Авжеж! Дві гуски та ще й годовані! Я й сама з'їм; буду пак годувати твою благочинну годованими гусьми! Знаєш що? Наш титар либонь гарний гончар; нехай він одвезе хуру своїх горшків,— і кози будуть ситі, й сіно ціле.

— Та й розумні ж ви, Онисіє Степанівно! Йї-богу, добра ваша річ. Адже ж над титарями благочинний дійсно так само начальник, як і над нами. Треба послати за титарем.

Отець Харитін послав за титарем й звелів йому набрати віз горшків, мисок, макітер і всякого гончарського посуду та одвезти на гостинець новому благочинному, щоб був ласкавіший до вільшаницької парафії.

— Але, Онисіє Степанівно, треба й од себе прикинути щось,— говорив отець Харитін до жінки.

— Од мене прикинь дулю отцю благочинному, а другу госпожі благочинній,— сказала Онисія Степанівна.

Отець Харитін тільки носом покрутив й боявся більше зачіпати її.

— Та не забудьте, старосто, покласти на віз зо два поросятники,— наша благочинна дуже любить поросяти-

ну,— та ще покладіть з самого верху, щоб було видно,— сказала Онисія Степанівна до старости.

В неділю по обіді староста набрав повний віз горшків, поклав зверху два поросятники й поїхав в Богуслав. Богуслав був в той час повітовим містом¹².

Балабушина оселя була на горі коло возвоза, край самого міста. Містечко розстелялось наниз попід горою й спускалось до самої Росі, де край берега зеленів вишник та високі верби. Внизу шуміла Рось, обставлена по обидва боки скелями та купами каміння. Подекуди між скелистими невеличкими острівцями проривалась вода, шуміла й булькотіла, неначе хто лив її з тиков та пляшок. На горі сіріли жидівські хати й крамниці, то криті бляхою, то черепицею, то соломою. За Россю на низині зеленіли левади, то сіріли скелі, виступаючи з-під землі високого берега до самого монастиря на крутій горі.

Титар в'їхав у двір до благочинного. Воріт зовсім не було. По дворі никали захуджені жидівські кози й смикали стріхи невисоких обідраних повіток. На покрівлі дома чорніли дірки, стриміли розкудлані кулики, підняті вітром. Титар глянув на оселю й тільки губами цмокнув.

«Тут моїм горшкам будуть раді: поганий господар з нашого благочинного»,— подумав титар, спинивши воли коло ганку.

Титар познімав з воза горшки, миски, макітри, ринки, глечики та покришки й порозставляв той крам кругом ганку. Полив'яні миски блищали на осінньому сонці; горшки чорніли, а довгі присадкуваті поросятники неначе полягали на сходах коло самого порога. Титар пішов у покої до благочинного.

Балабуха зовсім перебрався на своє господарство, але дуже помилився, сподіваючись приданого од тестя. Не поміг і сват отець Мельхиседек, не помогла й язиката сваха Марта. Тесть дав йому сливе четверту частку того, що обіцяв; він не дав навіть Балабусі тієї баби, що обіцяв,— натомість дав йому парубка Прокопа, в котрого були не всі вдома.

Балабуха тільки що пообідав пізенько, по-міському звичаю, й лежав в світлиці на канапі. Олеся, убрана в новеньку сукню, сиділа коло його в ногах, награвала на гітарі якийсь романс. В покоях було по-міському, з претензією на панство. Непомальований поміст був вишаруваний піском і чисто вимитий. Коло вікон висіли портрети Кутузова та інші й дві нові картини, куплені в Києві на контрактах¹³: на одній — панна з голими плічми держала на руках kota, на другій картині — панна з заслоне-

ними плічми, але з голими руками держала на пальці капарейку й годувала її з своїх червоних уст. На вікнах стояли вазони герані.

Титар рипнув дверима й подався несміливо назад. Балабуха схопився з канапи. Олеся перестала грати.

— А що ти скажеш, чоловіче? — спитав Балабуха.

— Приїхав до вашої милості з гостинцем од вільшаницького батюшки.

— З яким гостинцем? — спитав Балабуха.

— Привіз посуду на господарство. Чи звелите куди перенести? — спитав титар, скося поглядаючи на просто-волосу жінку благочинного.

Балабуха вийшов на ганок. За ним вийшла й благочинна. Посуд займав трохи не третину маленького двора. Олеся осміхнулась, глянувши на Балабуху.

— Піддобрюються, бояться тебе, — зашепотіла Олеся до Балабухи.

— Добрі горшки в вас в Вільшаниці, — сказав Балабуха, кинувши очима по горшках.

— А це що таке? — спитала благочинна, торкаючи кінчиком черевика поросятники.

— Це, вибачайте, госпоже, поросятники, щоб смажити цілі поросята чи ік великодню, чи й так на свою обихідку.

Благочинна ще ласкавіше осміхнулась.

— Це матушка прислали таки доконечне вам, — додав староста.

Олеся облизалась, наче почула смалятину од поросяти, котрою наче повіяло од здорових поросятників.

Балабуха звелів винести титареві за всі горшки чарку горілки, та й то маленьку, й дав закусити шматок чорного хліба.

— Кланяйся ж батюшці й матушці та скажи, щоб приїхали до нас в гості. Та не забудь подякувати за горшки, — крикнув Балабуха до титара, котрий налагодивсь виїжджати з двору, держачи під пахвою шапку.

Вибігла горбата Килина, вибіг Прокіп і кинулись переносити горшки на горище.

— Моссаковські йдуть на мир, — сказав Балабуха.

— Добре роблять, що йдуть — нам горшків треба; Килина товче їх так, що не настачиш од ярмарку до ярмарку.

— Що ж, старосто, казав благочинний? — питав отець Харитін та Онисія.

— Дякували й просили, щоб приїхали до його в гості, — сказав староста.

— А благочинну бачив? — спитала Онисія Степанівна.

— Бачив: вибачайте, волоссям світить,— простоволо-са ходить, неначе дівка.

В той час Балабуха з жінкою, надивившись на горшки, пішли в кімнату й полягали спати. Виспавшись добре, Балабуха достав якогось «святого отця» й почав, лежачи, уважливо читати. Олеся сиділа й слухала.

— Господи, яка нудьга! От і ніякий гость не приїде,— промовила Олеся, позіхаючи.

Вона достала гітару й почала грати. Балабуха так закопався в книжку, що навіть не чув музики.

— Кидай книжку та слухай, як я граю,— сказала Олеся.

— Грай, грай! Я слухаю,— обізвався Балабуха, не одводячи очей од книжки.

— Як же то ти разом і слухаєш, і читаєш? Може, тобі заспівати?

— Співай, співай, серце,— я слухаю.

Олеся переспівала однієї пісні, а Балабуха все читав і не чув з тієї пісні ні одного словечка.

— Чи ти мене слухаєш? — спитала Олеся, дивлячись на чоловікові насуплені брови.

— Слухаю; співай далі!

— Ну, заспівай ще ти,— я буду пригравати.

— Грай, грай! Я слухаю.

— Та ти навіть не чув, що я сказала.

— Ти краще послухай, а я тобі прочитаю «Краткий Летописец»¹⁴ за Україну та гетьмана Богдана Хмельницького.

— Що ж то таке Україна? Чи посесія яка, чи що? Хто ж то Богдан Хмельницький?

— Україна — це весь край, де тільки живе наш народ. Богдан одвоював Україну од Польщі й оддав цареві Олексієві. Ти, бачу, нічого цього не тямиш.

— На, краще прочитай мені оцю «Волшебницю Рагі-Муїну й принца Ібрагіма»,— сказала Олеся, тикаючи Балабусі в руки давній роман в шкуратяних палятурках.

— Дай вже, дай,— я тобі прочитаю й твою «Волшебницю».

Балабуха почав читати, як волшебниця повела Ібрагіма в глибоку печеру, викликала якогось страшного духа й почала високим стилем верзти нісенітницю. Він читав, читав та й плюнув.

— Одчепись, Олесю, з своїми волшебницями!

Балабуха знов взяв в руки товстий «Феатрон, или позор историческій». В цього спудея старої Києво-Моги-

лянської академії було багато книжок, більше, ніж в деяких теперішніх наших сільських батюшок на Україні: він був ліпший чоловік не тільки для свого часу, хоч і не падкував коло хазяйства. Олеся видерла з його рук книжку й закинула на шафу.

— Потривай же, я ось шvirгону туди й твою Рагі-Муїну з царевичем Ібрагімом!

І він справді шvirгонував книжку на грубу, аж листки на повітрі зашелестіли й палятурки захурчали.

— От так! Що ж ми тепер робитимемо, коли книжки позакидали? — сказала Олеся.

— Танцюй, а я буду дивитись,— сказав Балабуха.

— Якби ж ти пак грав! — сказала Олеся, надувши губи.

— Знаєш що, Олесю? Піди в пекарню й розпорядись, щоб Килина зварила чого або спекла на вечерю, бо я вже їсти хочу.

— Піди краще ти, бо я ненавиджу ту пекарню.

— Піди-бо! Ти ж в мене господиня, чи що.

— Не піду. Я до того не звикла в батька. Коли б нам знайти доброго кухаря: я ненавиджу те смажіння, та печіння, та топління, та варіння, та ще й що божого дня! Я не маю до цього потягу.

— Еге! На кухаря треба багато грошей. Піди-бо, піди!

Олеся одчинила двері в сіни, гукнула на Килину, звеліла їй взяти в жида м'яса й спекти на вечерю печеню,— одначе в пекарню все-таки не пішла.

Настав довгий вечір. Олеся не втерпіла, достала з груби свою «Волшебницю» й почала голосно читати. Балабуха не слухав і позіхав.

Килина поставила на стіл печеню й солоні огірки. Олеся покуштувала м'яса: м'ясо було засушене, як сухар.

— Пхе, яке паскудство! Можна зуби поламати,— сказала Олеся, одсовуючи тарілку,— це якась жорства, а не печеня.— Вона одрізала огірка; огірок був псолоний, дуже кислий, без усякого смаку.

— Пхе, який паскудний огірок! Я зроду таких поганих огіроків не їла.

— Як не їла, то тепер мусиш їсти; яких насолила, такі й споживай! Ти нехазяйновита й нестатковита людина,— сказав Балабуха, перетираючи в зубах суху печеню, що аж тріщала, неначе він жував у роті пісок та жорству.

— Господи, яка нудьга. Й гость тобі ніякий не приїде. Коли б хоч який жид прийшов з містечка, все б таки було з ким побалакати.

Олеся пішла ходити по світлиці. Балабуха кутив люльку з довгим цибуком і мовчав; викутив одну, закутив другу, потім третю. Дим ворушив Олесині нерви, фантазія грала... Для неї тісно стало в світлиці, в цілому домі; її думки кудись рвались, як птиці, хотіли летіти, крутились під небом, під хмарами, та не знали, де сісти, де спинитись. Балабуха дивився з кімнати, як вона задерла голову, заковувала під лоб очі, неначе на стелі якусь книжку читала.

— Знаєш що, панотче! В мене нема доброї сукні; треба мені справити шовкову сукню на виїзди в гості. В нас у Богуславі є порядне товариство,— треба йому показати, що я госпожа благочинна.

— То й справ: біжи в крамниці та набери собі шовку чи там чого хочеш,— говорив Балабуха, смакуючи люльку з довгим цибуком.

На другий день після раннього обіду Балабуха поїхав оглядати свою благочинію й передніше за все завернув в Вільшаницю до Моссаковського: може, на його зробили приємне враження вільшаницькі горшки. Балабуха під'їхав під ганок. Моссаковський виглянув у вікно й вибіг надвір зустрічати благочинного; панотці привітались привітно й поцілувались. Балабуха був звичайний, але держав себе холодненько й дуже поважно й більше розпитував за церкву, за парафію, ніж про давні свої стосунки з Моссаковським. Моссаковський був ласкавий, клапався, але не дуже щиро, а більше підлесливо, як клапаяється нижчий вищому. В кімнаті за дверима притаїлась Онися як мертва. Вона прислухалась до розмови, і її взяла велика хіть подивитись на Балабуху. Вийти до його вона нізащо в світі не думала. Як ласочка, вона стала на стілець і заглянула в світлицю через дірку над дверима, де на одвірку стояв рядок проскур. Вона зирнула цікавими очима й побачила, що Балабуха був з короткою густою чорною бородою, з короткими чорними кучерями кругом голови. Чорні вуса та борода заслонили його негарні губи, й він став тепер багатокращий.

Моссаковський взяв ключі з кілочка й повів благочинного до церкви. Балабуха оглядів церкву й ризницю й похвалив і обмальовку церкви, й нові образи, й ризницю. Отець Харитін скося поглядав на страшний суд, на купи чортів, але Балабуха на чортів навіть не глянув.

Тим часом Онися наготувала на столі полудень і поставила пляшки. Батюшки, вертаючись з церкви, зайшли подивитись на нове господарство. Оселя була добре опоряджена. Громада обгородила город і двір, повшивала за-

ново повітки й загороду, клуню й комору, поставила кругом загороди загату з острішками; скрізь було чисто, погосподарській.

— Одже ваша громада вас любить, і знать, що дбає на вас, як на саму себе,— сказав Балабуха,— а наші богуславці про мене, здається, й вухом не ведуть. В мене не тільки все стоїть неповшиване, обідране,— в мене навіть воріт не поставили, так і стоять поламані.

Моссаковський з задоволеною міною осміхнувся одним боком рота й попросив Балабуху в покої на полудень.

Сівши за полудень, Балабуха згадав свою Олесю; його потягло додому; він неначе бачив її веселий вид за столом поруч з собою й чув її голос. В кімнаті ледве почувся задержаний голос Онисії Степанівни. Балабуха притих і ніби замер... Той голос був такий знайомий. Йому дуже заманулось хоч глянути на Онисю, подивитись на її гострі тонкі брови та на блискучі очі. Він не втерпів і спитав Моссаковського:

— Чи здорова Онисія Степанівна?

— Спасибі вам! Трохи нездужає чогось,— десь, мабуть, застудилась, та вже таки давненько кашля,— одказав Моссаковський.

— Шкода! — тихо промовив Балабуха, а його думка знов полетіла додому; знов він ніби углядив перед собою свіжий Олесин вид.

Балабуха швиденько закусив і звелів подавати воза; він думав заїхати ще в одно село, але передумав і звелів погоничеві вертатись додому.

Поки Балабуха доїхав до Богуслава, надворі зовсім смеркло. З пекарні через двоє вікон лився на темний двір ясний світ; через вікно було видно полум'я в печі, горшки, поприставлювані до жару, й навіть поросятник з поросям, що задерло вгору чотири чорні ніжки й гостре рило. Килина, запнута білим рушником замість хвартуха, поралася коло печі. З світлиці через нещільно причинені віконниці просмикувались довгі смуги світу й падали на тин.

«Чого це світиться в світлиці? Певно, приїхали гості»,— подумав Балабуха й одчинив тихенько двері.

З світлиці полився ясний світ, а з світом — густий дим од тютюну. В хаті висіли хмари диму, неначе стояв густий туман. На канапі сиділа Олеся з гітарою на колінах, а поруч з нею сидів близьенько Сигізмунд Бонковський з довгим цибуком в роті. Балабуха вглядив їх, як через густий туман, і тільки примітив свіже лице Олесі, неначе рожу, покриту газовою матерією, та велику кучеряву голову Бон-

ковського. Балабуха не примітив, що одна рука Бонковського обгортала Олесин стан.

— Хто там? — крикнув Бонковський, придивляючись через хмари диму.

— Свої! — загув басом Балабуха, вступаючи в світлицю.

Олеся не ворухнулась і тільки поклала гітару на канапу. Бонковський встав і кинувся назустріч Балабусі.

— Як ся маєте, шановний, вельможний панотче? — крикнув Бонковський, обнімаючи й цілуючи Балабуху тричі в уста.

Балабуха байдужно, аж сердито привітався до Бонковського й, не привітавшись до Олесі, пішов до кімнати роздягатись.

Після виїзду Балабухи Олеся пішла гуляти в місто, вгляділа там старого знайомого, пана Бонковського, й запросила його до себе на вечір. Вона думала, що її чоловік не так швидко вернеться додому з своєї благочинії...

Балабуха скинув з себе дорожню одежу, ввійшов у світлицю, набив люльку тютюном, запалив і сів на стільці. Він скося поглянув на Олесю; Олеся почервоніла, як маківка. Всі троє курили й мовчали.

В Бонковського була думка встати й розпрощатись, але він чув, як кувікало під ножем порося, й надумавсь таки зостатись на вечерю, бо йому хотілось їсти. Він весело, ні кришки не замішавшись, почав розмову.

— Як же вам, отець благочинний, їздилося? Чи далеко були? — спитав Бонковський сміливо.

— Недалеко, — в Вільшаниці, — обізвався Балабуха та й знов взяв у губи цибуку і потягнув з його так, що в люльці зашкварчало, як у ринці, а поверх люльки схопилось полум'я.

— О, я знаю Вільшаницю й не раз там бував у покійного старого батюшки. Що за добра привітна душа був небіжчик, царство йому небесне! Який щирий, який привітний, який господар! Такого трудно знайти між людьми! — розпустив мову пан Бонковський, щоб поти загаяти час, поки спечеться порося.

— Добрий був чоловік, — знехотя обізвався Балабуха й знов спересердя потяг люльку так, що огонь знов заплакотів.

— Чи бачив же Онисію Степанівну? — спитала Олеся дрижачим голосом.

— Ні, — коротко одрубав Балабуха.

Знов усі троє замовкли, і тільки в світлиці було чути,

як тріщав тютюн в люльках, як цибуки гарчали, ніби лихі собаки, а дим хмарами піднімався під стелю.

— Я знав Онисію Степанівну ще панпою. Ото була цяця! Ну, та й цяця,— як крашанка! Як писанка! Як золото! — почав вихваляти Бонковський.

— Шкода тільки, що в плахті ходила. Мабуть, тепер завертілась в намітку, мов сільська баба. Не люблю я тих наміток та плахот, не уподобні вони мені,— обізвалась Олеся.

— Часом ті намітки та плахти бувають луччі од суконь,— обізвася трохи грубенько Балабуха.

«Вже сердься не сердься, а поросяти таки діждусь»,— подумав Бонковський і знов розпочав історію за Онисіного батька, за вільшаницькі ліси та облави на вловах в лісах, перебрав панів та економів, а далі переїхав у Хохітву й почав розказувати за Терлецьких, з Хохітви переїхав у Стеблів, зачепивши по дорозі отця Мельхиседека, сміявся з його жінки Марти, так що Олеся реготалась, доки Қилина й справді не застелила стола й не подала поросяти.

Олеся попросила гостя за стіл. В поросяти вуха, ніжки й навіть шкура — все погоріло на вугілля. Але Бонковський уклав у копи півпоросяти, аж суха шкура луцчала в його в зубах.

— Як чудово ви вмієте готувати! Яка з вас, Олександр Петровно, господиня! — хвалив Бонковський, уплітаючи порося.

— Пхе! — сказала Олеся, покуштувавши сухої ніжки.— Қилина не догляділа й пересмажила й попсувала. Треба шукати кухаря!

— Я вам порекомендую; од нашого дідица одходить кухар; коли хочете, я скажу йому, щоб він до вас прийшов. Там, як що зготує, то тільки пальчики оближеш,— говорив він, уплітаючи печену курку після поросятини.

Балабуха тільки блиснув на Бонковського сердитими очима й мовчав.

Повечерявши, Бонковський без церемонії вхопив шапку, попрощався й поїхав додому. Қилина попробираєла з стола. Балабуха смоктає люльку й мовчав: Олеся й собі мовчала.

— Ти на мене чогось сердисься? — спитала Олеся, поклавши чоловікові руку на плече.

Балабуха мовчав і дивився на стіну.

— Може, ти думаєш, що я зумисне запросила до себе Бонковського; я його й не думала запрошувати: був на базарі й заїхав, та й годі!

Балабуха тяг люльку й мовчав.

— Чого це ти мовчиш? Чи ти сердишся на мене, чи ні? — питала Олеся.

Балабуха мовчав і курив.

— Слухай-бо! Ти сердишся на мене? Еге? — спитала Олеся й легко вдарила Балабуху по плечі.— Та покинь-бо оту люльку та говори зо мною.

Олеся хотіла вирвати з його рук люльку. Балабуха не пустив з рук цибука й легко одвів набік її руку.

— Ото не люблю, як чоловік мовчить. Говори що-небудь! Чи хвали мене, чи гудь, але говори!

Балабуха мовчав і мовчки знов набив тютюну в люльку.

— Та й запекла ж ти людина! Ти креміль, а не чоловік. Я б з кременю добула слова. Кидай люльку та говори зо мною!

Олеся смикнула з його рук люльку так, що іскри посипались додолу. Балабуха встав і мовчки вийшов у двір, не надівши навіть шапки.

Ніч була темна. Небо чорніло, як чорне сукно, а по йому блищали зорі, ніби золоті краплі. Був легкий осінній мороз.

Богуслав ніби вимер. Ні в одній хаті не світився огонь; ніде не було чути ні найменшого гуку; тільки вода шуміла по камінні однотонним шумом.

Балабуха вийшов за двір і пішов шляхом наниз, над Рось. Шум води ставав чутніший. Було чуть, як серед шуму вода булькотить, ллється, хлюпає по камінні. Перед очима в Балабухи стояли, як намальовані, дві свіжі фізіономії, одна коло другої серед хмари густого диму, обидві веселі, рум'яні. В шумі води він неначе чув їх веселу розмову та регіт.

От хвиля вдарилась разом об камінь і неначе крикнула, і йому почулось, що задзвенів акорд на гітарі й замер... Балабуха стояв в темряві, а вогонь в люльці спахував, як огняне око, й знов погасав. Якесь недобре почування заворушилось в його серці й не давало серцю втихомириться. Балабуха тихо вернувся до хати і, не промовивши й слова до жінки, розібрався й ліг спати.

На другий день Олеся прокинулась і весело защебетала до чоловіка. Він мовчав. Мовчки він убрався, помолився й сів до чаю.

— Чи ти й досі на мене сердишся? — спитала Олеся.

Балабуха пив чай і словом не обізвався до неї.

— Та ну-бо, не вигадуй чортзна-чого! Чи ти граєш в якоїсь іграшки, чи що? — говорила Олеся.

Балабуха навіть не подививсь на неї.

— Убгає собі щось у голову та й дметься. От уже не люблю! Та я люблю тебе й більше ні за кого й в голові не покладаю,— весело говорила Олеся.

А Балабуха мовчав та дивився на самовар.

Олеся намовила Килину, щоб вона пішла й спитала в батюшки, що варить на обід. Килина увійшла й почала питати, ледве осміхаючись. Батюшка зрозумів ту штуку й навіть не глянув на Килину. Олеся обернулась до вікна, тихо сміючись.

Вже й пообідали; вже й день минув, а Балабуха мовчав. Навіть слуги примітили, що батюшка не говорить.

— Пані! Може, нашому батюшці пороблено, що вони оце цілий день не говорять?— сказала Килина до Олесі.— Нехай бог милує всякого хрещеного,— це на людях буває. Побіжу я в Хохітву до знахурки— в нас є така баба, що одробить.

— Ти кат зна що верзеш,— сказала Олеся, сміючись.— Батюшка не зовсім здоровий, то й не говорить.

Одначе минув другий день, а батюшка мовчав, неначе онімів. Вже й Прокіп примітив те й, порадившись з Килиною, сказав до Олесі:

— Пані! Ож слухайте, що я маю казати: нашому батюшці й справді пороблено. Треба бігти в Хохітву; там в нас є така дженджеляста баба... Вона як підкурить батюшку зіллям, то три дні говоритимуть і не переставатимуть. Мене раз як підкурила, то я три дні молів язиком, як млин.

— Я тобі дам такої дженджелястої баби, що ти не потрапиш, кудюю втікати,— сказала Олеся.

Аж третього дня увечері батюшка заговорив.

— Слава тобі, хрестителю! До тебе вернувся язик. Та й нориви ж у тебе!— говорила сердито Олеся.

«Як буде Бонковський раз у тиждень до мене заїжджати, то мій панотець по три дні на тиждень буде німий. Це не дуже приємна річ! Що тут його робити?»— думала Олеся, поглядаючи на свого батюшку.

— А признайся тепер: правда, ти на мене сердився за того пикатого Бонковського?— питала Олеся, сівши близенько коло його.

— Ну, сердився,— сказав Балабуха.

— А тепер вже не сердишся?

— Тепер вже не серджусь.

— Ти дурнісінько на мене сердишся. Я молода, люблю товариство,— без його мені важко,— нудьга бере. Чом би пак нам не покликати на вечір богуславську аристократію:

станового, його помічника з жінкою та з дочками, доктора; поклич, лишень, їх та найми трьох жидків-музик. Я потанцюю, а ти подивишся... Добре я кажу?

— Добре. Треба покликати й батюшок-сусід з матушками,— говорив Балабуха.

— Ет! Цих не проси! Я не люблю твоїх батюшок: вони прості, тільки мені поміст запаскудять чоботищами; не проси їх: я не люблю коло їх панькатись.

— Ну, ну, добре. Не буду їх просити,— говорив Балабуха.

— От за це ти в мене гарний! Знаєш що: як поїдем в Київ на ярмарок, накупи мені перснів. В мене мало перснів.

— Добре, добре, накуплю, хоч у тебе їх, здається, не мало.

Олеся насадила перснів на два пальці правої руки до самих кісточок і все поглядала, як вони блищать проти світла.

Богуславська повітова аристократія не довго ждала запросин: в неділю після служби божої вона вся зайшла просто з церкви до батюшки на чарку горілки. Олеся, не спитавши батюшки, запросила всіх до себе на вечір з жінками й дочками, бо її шовкова зелена сукня вже була готова.

Балабуха покликав трьох жидів-музик. Наїхали гості. Приїхав становий,— старий кавалер, прийшов доктор, приїхав помічник станового,— старий поляк з жінкою й п'ятьма дочками, прийшов столоначальник з сім'єю; дрібні крючки з правління, писарці з економії, зачувши скрипки, збіглися й без запросин. Олеся убралась в нову ясно-зелену шовкову сукню, понадівала усі персні й вийшла до гостей. Щоб не клопотатись вечерею, вона покликала бублейницю-міщанку, добру куховарку, і звеліла їй пекти й варити; сама вона навіть не заглянула в пекарню.

Гості збирались. Олеся походжала по світлиці з паничами й жартувала. Дами сиділи кругом стола й розмовляли самі між собою. Олеся присіла на одну хвилину коло їх і потім не промовила до їх ні одного слова: вона не любила дамського товариства.

Жидки заграли кадрили. Жартовливий становий попросив Олесю в танець. Олеся танцювала, як казали паничі, з усякими викрутасами, виставляючи напоказ пальці, обсажені золотими перснями. Невесело одначе вона ходила в кадрили: її думки літали коло Бонковського...

Коли це несподівано одчинились двері. В світлицю ввійшов Бонковський саме тоді, як Олеся танцювала кад-

риль. В дверях з'явилась його розкішна кучерява голова, широкі, міцні плечі; він на льоту покловився Олесі, по-здоровкався з Балабухою й присів коло його. Балабуха насувився й мовчав. Олеся кинула очима на рум'яне лице Бонковського й неначе почувтила, що в неї вирости крила. Її молоде лице розгорілось, очі заблищали; вона не знала, як ступити, як повернутись: то піднімала голову до стелі й заковувала очі під лоб, неначе лічила дошки на стелі, то ходила тихо, випрямивши стан, то змінювала позу й несподівано починала бігати, похиливши голову трошки вниз, неначе розрізувала головою густі хмари диму, то пустувала по-дитячій, втікала від свого кавалера, крутилась, вертілась, то часом, насупившись, не подавала кавалерові руки, неначе чогось сердилась, то знов піднімала очі вгору й помаленьку пливла, як лебідь по воді... Її фантазія розгрювалась. Перед нею розступались стіни, високо піднімалась стеля; вона бачила себе в здоровому високому залі серед здорових дзеркал, серед безлічі пар в розкішних уборах, облитих рожевим ясним світлом. Її очі шукали гарних молодих кавалерів, чудових очей, гарячих рум'яних уст. Серце кидалось швидко в грудях, бажало щастя. Щось гаряче, солодке лилося до серця, просило якогось палкого, огняного щастя без міри, без кінця...

Дами переглядались, переморгувались і осміхались одна до одної. Кавалери вилися коло Олесі. Балабуха сидів з люлькою в зубах за стаканом пуншу й не зводив з Олесі очей; він забув навіть за Бонковського,— Олеся чарувала його ексцентричними позами, кокетством, танцями, пишанням.

«Тісно мені, душно мені тутечки; здається, летіла б під небо,— думала Олеся, розтанцювавшись під дві скрипки та флейту,—вилася б птицею в широкому просторі й кохала б, кохала б усім серцем, доки б стало сили й палу».

Вже минула північ, а танці не переставали. Балабуха сів грати в карти з старими, а Олеся навіть не думала за вечерю, не думала за гостей і літала в мазурі з Бонковським, з писарями та офіціалістами. Вже сам Балабуха, добре виголодавшись, пішов у пекарню й звелів накривати столи.

— Ну що, Олесю, добре натанцювалась? — питав Балабуха, як гості пороз'їздились.

— Так натанцювалась, що й сон мене не бере; якби було літо, пішла б оце у садок, над Рось, та гуляла б до самого світу.

Олеся ще довго ходила по світлиці та літала десь далеко думками. Вже Балабуха спав та хріп на всю кімнату, а Олеся й не роздягалась: поглядала на себе в дзеркало, милувалась, як блищать в дзеркалі золоті персні на пальцях, як сяє ясно-зелена сукня, як чорніють брови на свіжому лобі; але сон несподівано впав на неї; очі злипались.

— Чи люблю я свого чоловіка щиро, гаряче? — питала сама в себе Олеся, роздягаючись. — Ні, люблю так собі, трошки; ледве-ледве люблю. Як би хотілось покохати щиро, гаряче, без кінця; покохати, хоч вмерти!..

VI

Минула зима. Настала тиха тепла весна. Прийшов великдень. Першого дня по обіді трохи не вся вільшаницька громада зібралась на цвинтар на мед, що титар і братчики по старому звичаю наварили к празнику. Мед продавали в одній хаті, що стояла в кінці здорового цвинтаря і звалась школою. Та хата й справді була колись школою, але вже давно в тій хаті ніхто не вчився, й вона звалась школою по давній на Україні традиції. Чоловіки й молодиці обсіли кружками увесь цвинтар. Скрізь в середині кружків, на зеленій траві видно було простелені рушнички або білі хустки. На рушниках стояли пляшки з медом, лежали крашанки, писанки, пироги, шматки пасок для закуски; подекуди біліла пляшка з горілкою. На цвинтарі стояв гомін, шум, якийсь клекіт, але не голосний, а задержаний, як подобало святому місцю. Чоловіки й молодиці христосались, обнімались та цілувались. Один кружок запрошував до себе близьких сусід та приятелів з других кружків. Усі частували одні других своїм медом, мінялись крашанками та писанками. А за цвинтарем на вигоні дівчата й хлопці вперше вийшли співати веснянок і грати в весняних іграшок. Дівчата вперше, після довгого посту, повбирались в квітки й стрічки, скільки в їх лежало в скринях, повдягались в ясні юбки та спідниці, в червоні чоботи. Зелений вигін неначе зацвів маківками та рожами. В одному місці дівчата, побравшись за руки в кружок, виводили танець, співаючи перепілки; в другому бігали в хрещика, а там далі сиділи довгими рядками й грали в жельмана. Діти сновигали по цвинтарі й по вигоні, качали крашанки по траві, гралась навбитки крашанками. Маленькі хлоп'ята ганялись за ягнятами... Парубки стояли купами кругом дівчат, в нових смушевих шапках, в чорних та в білих свитках, підперезані червоними та зеленими поясами. Скрізь було чуть пісні. Хлопці дзвонили в дзвони, аж дзві-

ниця тряслась. На всіх лицах аж сяла радість. А сонце обливало з синього неба ясным теплим світом зелений вигін, квітчасті купи дівчат та хлопців. Навіть старі прибрались, ніби помолодшали й покращали.

І свято, й весна, й зелень, і золоте сонце всіх звеселило, всіх розворушило.

— А що, панове громадо,— почав один старий дід на цвинтарі, держачи чарку меду,— наш молодий батюшка не бог зна з якими достатками; в молодого господаря порожня кишеня й комора; коли ми обібрали його собі на парафію, то треба йому й допомогти чим-небудь.

— Авжеж, треба,— обізвався титар, сидячи на траві.— Дав бог весну,— час виряджати в поле плуги. Батюшка сам не спроможеться виорати поле. Треба вислати в поле громадські плуги та виорати йому поле під ярину.

— Авжеж, треба,— поки сам не стане добре на ноги,— обізвались діди.— І коли він не має сімена на посів, то треба б і засіяти.

— От прийде правити вечерню, то й спитаємо,— сказав титар. Незабаром увійшов на цвинтар Моссаковський з жінкою. Його обступили люди. Онися пішла до молодиць і присіла серед одного кружка на камені. Люди христосались з батюшкою, мінялись крашанками. Онися принесла повну хустку крашанок і христосалась з молодицями.

— А що, батюшко! Ми вас обрали,— ми вам і допоможемо толокою,— виоремо вам поле під ярину, вижнемо й озимину. А чи маєте ви пашню на посів? — питали чоловіки.

— Спасибі вам, люди добрі,— кланявся Моссаковський громаді.— Насіння на посів, спасибі, дав тесть, а коли ваша ласка, то й виоріть, бо я не спроможусь своїми наймитами та волами.

— Виоремо! Чом же не помогти,— обізвались чоловіки,— одні підуть по дню з плугами, другі з ралами, а треті з боронами, та й буде ділу лад. Аби ви до нас були добрі, а ми вам допоможемо.

О. Харитона любила громада за його простоту.

Моссаковський присів на сходах коло дзвіниці. Титар поставив стола. Принесли меду й свяченого. Чарка пішла кругом стола. Випили титареву пляшку; батюшка послав за медом од себе й звелів одному парубкові побігти до хати й винести свого свяченого. Між батюшкою й парафіянами була примітна щирість, якої в наші часи вже давно нема.

Побалакавши з людьми, Моссаковський звелів дзвонити на вечерню. Гомін та пісні втихли одразу. Всі, що були

на цвинтарі й за цвинтарем, встали на ноги,— всі рушили до церкви. Пляшки поховали в кишені; шматки свяченого роздали старцям. Вигін і цвинтар спустів,— на йому не видно було ні душі. Тільки малі хлопці виглядали купами з вікон дзвіниці, ждали черги, щоб останній раз потягти «хвалу божу за хвіст», цебто дзвони за посторонки, та погратись дзвонами.

Минув великодній тиждень, минули й проводи. Після провід громада вислала плуги та рала до Моссаковського на його поле. Моссаковський поїхав до орачів, вивіз їм могорич та полудень. Онися й собі намоглася їхати на поле з батюшкою.

— Отже, Онисіє Степанівно, без вас ніде вода не освятиться,— говорив Моссаковський до жінки, їдучи в поле.

— Я, бач, і до хати, і до плуга, і до рала,— куди хоч поверни, скрізь знайду лад. Недурно ж я в батька часом і коні поганяла,— говорила Онисія Степанівна.

Громадські плуги вкрили поле. Пооране поле чорніло, як чорне сукно, розстелене на ясному сонці. Жайворонки співали над ріллею, високо піднявшись вгору. Плугатарі й погоничі кричали, ляскали батогами, поганяючи воли. Моссаковські стали на межі й поздоровкались з людьми. Онися скочила з воза й побігла по межі роздивлялись на поле. Титар і батюшка насилу встигали йти за нею.

Моссаковський радився з титарем, де сіяти гречку, де просо й овес, де коноплі та льон. Онися вмикувалась в розмову, сама порядкувала, пеначе вона була господарем, розказувала, де що сіяти, й показала, що вона й справді багато дечого тямить і в чоловічому господарстві. Титар з батюшкою тільки здвигали плечима, дивлячись на неї.

На межі розіклали багаття, поставили триноги, повісили казанок. Онисія Степанівна закачала рукави, закуталась хустинкою, щоб не загоріти, й кинулась готувати орачам полудень.

— Що це наші хлопці не виїжджають з плугом? — говорив Моссаковський, поглядаючи на шлях.— Я ж їм звелів зараз за нами рушати з двору.

— І не жди, бо не виїдуть,— сказала Онися, кришачи цибулю й втираючи рукавом сльози, що текли од гострого цибуляного духу.

— А чом же вони не виїдуть? — питав здивований батюшка.

— А тим, що я звеліла їм копати з дівчатами город.

— Але ж ви, Онисіє Степанівно, звеліли, щоб ми поділились слугами; щоб наймички були ваші, а наймити

мої,— пригадав несміливо Моссаковський давню умову, яку він свято держав.

— Ат, нагадай козі смерть, а коза й очі витріщила! — сказала сердито Онися.— Я загадала наймитам копати город, бо хіба ж нема кому виорати поле? Дивись, он скільки плугів! Все одно виорють і без наших наймитів. Ти не розпоряджайся наймичками, бо моєї жіночої роботи ніколи не переробиш, а на вашу чоловічу роботу тільки плюнути.

— Але ж, Онисіє Степанівно, подумайте, що скаже громада: скажуть, що я скидаю на неї всю роботу, а своїх наймитів жалую.

— Вже й ти наговориш три мішки гречаної вовни, та ще й усі не повні. Ти краще не думай: «Індик думав — та й здох»,— кажуть у приказці,— говорила вже сердито Онися, кидаючи цибулю в казан.

Батюшка замовк, прикусивши язика. Од того часу Онися Степанівна тільки для форми інколи просила в батюшки дозволу брати наймитів до своєї роботи. Вона розпоряджалась однаково наймичками й наймитами.

Куліш скипів. Онися витягла з воза мішок з сухарями та з хлібом, простелила на траві рушники, поклала ложки, поставила миски й покликала орачів полуднувати. Титар зняв казан і понасилав кулешу в миски. На чистому повітрі розійшовся дух од вареної страви й змішався з важкими пахощами диму та потоптаної молодої трави. Зелена цибуля дражнила наркотично нерви й апетит. Отець Харитін витяг з воза барильце з горілкою й поналивав пляшки. Загорілі чоловіки й хлопці в білих сорочках і без брилів приступили до воза. Моссаковський почаствував усіх, випив сам і сів полуднувати рядом з орачами. Онисія Степанівна забирала спорожнені миски, знов вдруге насипала кулешу, краяла й подавала хліб, дуже швиденько, неначе хапалась задля того, щоб люди не гаялись і більше діла зробили. Титар підганяв хлопців, щоб швидше махали ложками та не дялись за їжею. Пополуднавши, орачі випили ще по дві чарки горілки, перехрестились до схід сонця, подякували й пішли до плугів. Онися миттю попробирала все, поскладала на віз, ще раз побігла по ріллі до титаря й наказала, де сіяти коноплі та льон, найпотрібніші для її жіночого господарства, й звеліла панотцеві рушати додому. Її думка вже літала по городі, де копали грядки наймити та наймички.

— Поганяй, панотче, швидше, бо я знаю, що мої наймички не копають, а граються з наймитами,— говорила Онися до батюшки.

— Та нехай трохи пограються — невелика біда.

— От тобі й невелика біда! Швидше скопають город,— будуть іншу роботу робити. Ну, панотче! Ти сам не забагатів би без мене.

Тільки що вони в'їхали в двір, Онися скочила з воза й побігла просто на город. Наймички дуріли з наймитами, кидали на їх грудками; наймити ганялись за дівчатами по скопаних грядках, а заступи стирчали в землі. Один наймит лежав під грушею й смоктав люльку. Онися крикнула на слуг, вилаялась на весь город і побігла жалітись до отця Харитона, котрому було байдуже за город. Онися взяла заступа й пішла копати в горідчику на квітки.

— Ану, панотче, ходи, лишень, сюди та заскородь мені грядки,— крикнула вона на отця Харитона, котрий хотів йти в хату, щоб простягтися на канапі й прочитати «життя святих».

— Оце напала на вас манія до роботи. Копайте вже ви, а я піду та трохи прочитаю!

Онися тикнула йому в руки граблі, й він мусив скородити, а потім чистити доріжки. Копаючи грядки, вона все виглядала з-за угла на город та подивлялась на слуг.

— Ото чортове опудало! Вискакує з-за угла, як козак з маку, та лякає нас, неначе горобців,— гомоніли слуги, подивляючись на Онисю. Онися скопала весь горідчик і засіяла його квітками. Над самим ставком був крутий, але невисокий зелений берег. Він пригадував їй місце над Россю в батьківському садку, край котрого був засіяний квітками. Онися скопала цілину довгою смужкою, засіяла квітками й звеліла Моссаковському прочистити туди доріжку.

— Але ж вигадуете ви таке, що в мене вже аж спина лущить,— стогнав панотець.— Ви незабаром розкопаете всі наші горби!

Посіявши квітки, Онися кинулась в пекарню, вчинила діжу й наготувала все, що було потрібно на вечерю орачам. Впоравшись в пекарні, вона покликала одну наймичку й загадала їй варити вечерю.

— Та сядьте, Онисіє Степанівно, та згорніть руки хоч на часок! — просив отець Харитін свою жінку.

— Коли не втерплю сидячи: не люблю посиденьки справляти, як Олеся. Сиди вже ти, як тобі хочеться, а я буду робити й на тебе дивитись,— говорила Онися.

— Коли ж ви так бігаєте, що на вас і дивитись трудно,— говорив отець Харитін.

— То бігай за мною, як курча за квочкою, а я не сяду, бо ніяк не всидю на одному місці.

— Йй-богу, я вас колись прив'яжу до стільця, щоб ви одпочили хоч на годину. Якби вас доля кинула не в село, а в місто, ви б розвели мільйони, коли так падковито береться до роботи.

— Я б тобі й мотузки порвала, а такі б утекла!

І Онися знов вешталась і бігала то в комору, то в двір, то в покої, то в льох. В її сухорлявому тілі, в її тонких жилах було стільки напруги й завзяття, як в сухій комашці або в бджолі.

Вже настало літо. Громада вижала отцю Харитонові хліб і звезла в тік, неважаючи на свою роботу й на панщину. Громада додержала свого слова.

Минув рік. Онися породила дочку. Дитина дожила тільки до вечора. Отець Харитін ледве встиг її охрестити. Воно перед вечором померло. Приїхав з Чайків Онисин батько з матір'ю; поплакали й поховали дитину коло церкви.

Минув ще якийсь час. Онися породила сина. Дитина знов через день вмерла. Онися трохи й сама за нею не вмерла.

Настав четвертий рік. Онися ходила вагітна.

— А що, матушко, борони боже, як і ця дитина вмре? — сказав отець Харитін до жінки.

— Нехай бог милує! Кажуть люди, як не ростуть діти, треба покликати в куми або старця, або першого, хто на улиці стрінеться,— говорила Онися.

— Треба справді покликати за кума старця Олексу Шмида, а за куму або яку старчиху, або першу молодичу, яка стрінеться на улиці,— сказав отець Харитін.

Після різдва Онися мала дочку. Отець Харитін сам побіг до старця Шмида й покликав його в куми, а вертаючись додому, стрів одну вбогу молодичу-сусіду й попросив її держати до хреста дитину. Дитина була здорова. Онися одклала хрестини на потім, а тим часом, того ж таки дня, послали по селі титарку просити хазяйок на родини.

Молодиці зійшлися пити родини трохи не з усього села, сповнили всю світлицю, кімнату й пекарню. Деякі молодичі поприходили з маленькими дітьми на руках. В покоях був гомін та шум од жіночих тонких голосів. Малі діти плакали. Молодші молодичі розпочали готувати купіль для Онисії Степанівни: одні носили воду з ставка, другі гріли окропи та виливали в здоровий шаплик, що стояв у кімнаті коло самого ліжка породіллі. Молодиці робили купіль з великою охотою, бігали, перепиняли дорогу одна другій, сперечались, змагались, неначе грались своїм ділом. Баба-повитуха в чистій сорочці, в білій чистенькій намітці, командувала молодичами, неначе генерал

москалями. Титарка в пекарні розпоряджалась коло печі, готуючи для гостей обід. Чоловіків було на родинях мало: вони сиділи в світлиці за столом з батюшкою й випивали по чарці. Скупавши Онисію Степанівну, молодиці сіли рядками в світлиці за столи. Титарка подавала страву через найминок і сіла за стіл аж за останньою потравою. Довго сиділи гості й пили, і вже надвечір старостиха внесла з пекарні й поставила на стіл горщик варенухи. Солодкі горілчані пахощі рознесли по покоях і одразу вдарили на язики. Язики неначе поскидали гнuzдечки, і в покоях неначе заклекотіла сотня казанів з окропом. Титарка налила варенухи в миски. Молодиці черпали з мисок ложками й пили. Вже смеркало надворі. Гості встали з-за стола й довгим рядком простяглися до кімнати, де лежала Онися, щоб подякувати за хліб-сіль. Молодиці обцілували Онисю й на radoщах обіцяли напрясти матушці по півмітку, а ткаля й сама не зогляділась, як її язик обіцяв виткати матушці дурнички полотно.

Через тиждень, в неділю, отець Харитін запросив гостей на хрестини. Поз'їжджались сусіди-священики з жінками; приїхав Онисин батько та мати, отець Мельхиседек з Мартою. З батюшками приїхало кілька молодих студентів. Моссаковський ще заздалегідь сам поїхав просити на хрестини Балабуху, впрохав навіть благочинну. З парафії отець Харитін попросив тільки титаря та титарку, та можних господарів. Старець Шмид з кумою прибрались в чисту одягу. Шмид був кривий на одну ногу й узяв навіть нову милицю. Він був здоровий плечистий дід, трохи сліпий на одно око, без бороди, з довгими сивими вусами, з товстим посом. На свою торбу, на свою латану свитину він дивився, як піп на ризи, й ставив себе коли не нижче дяка, то ніяк не нижче диякона. Свою ліру він мав за святе посланництво, щоб возвіщати людям на ярмарках спасенне слово. То був гордий, поважний дід навіть під латаною свитою; в йому ще не видихався дух давніх кобзарів,— він розказував за гайдамаччину, за Гонту та Залізняка.

Гості зібрались у світлиці. Шмид не насмівсь іти в покої й ждав з кумою в пекарні. Дяк приніс свічки, ризи та хрестильню. Все було наготовлено, і тільки тоді покликали кумів. Шмид поважно вступив у світлицю. За ним несміливо увійшла кума. В світлиці всі встали. Повитуха покликала куму в кімнату й подала їй на руки дитину. Ставши поруч з кумою, Шмид зараз почав хреститись до образів та пошепки молитись. Благочинний надів ризи й почав читати молитви. Світлиця стала неначе церквою.

Всі стояли поважно, з молитовними очима; тільки Олеся скоса поглядала на Шмида й надула губи: їй страх як не подобався той старець та проста кума; цей простий звичай здавався для неї комедією, дуже компрометуючою навіть її, не тільки господаря.

Обряд скінчився. Благочестиві міни помаленьку щезли. В світлиці позастеляли столи. Отець Харитін попросив гостей за столи. Шмида з кумою посадили за столом на самому кінці, Олесю й Балабуху попросили сісти під образами на першому місці, але якраз проти того кінця, де сиділи куми. Благочинному було байдужісінько, але благочинна не могла дивитись на Шмида, на його сліпе око, й навіть гидувала їсти.

Після обіду гості заспівали молитву й «многая літа» господареві, господині та новородженій. Шмид, випивши добре, так гукнув вперек «многая літа», що Олеся затулила лице хусточкою й насилу вдержалась, щоб не зареготатись на всю хату. Шмид з кумою подякували за обід і вийшли в пекарню допивати хрестини на волі.

Подали на стіл свічки. Баба-бранка винесла з кімнати здоровий піднос, заставлений чарками з варенухою. На підносі кругом чарок була накладена здорова купа пучків зеленого барвінку з калиною. Баба обнесла всіх гостей й обдарувала всіх пучками. Гості кидали бабі на тарілку гроші. Сільські господарі з жінками порозходились додому. В покоях zostались тільки батюшки, матушки та студенти.

Разом з варенухою подали на стіл яблука, груші, горіхи, хрусти, конфети та маковники. Варенуха розворушила гостей. Старі матушки не давали нікому говорити: тільки їх було й чути. Отець Мельхиседек взяв гітару й примостився на стільці співати; з гітарою в руках він дуже нагадував сільських кобзарів. Довга чорна борода, широке чоло з довгими чорними бровами, широка ряса з просторними рукавами, орлиний тонкий ніс, темні блискучі очі, гарний дзвінкий баритон — все переносило думку в якісь дуже давні часи, в часи українських кобзарів, навіть давніх рапсодів. Мельхиседек заспівав церковних пісень. Все в хаті затихло, тільки лився рівний, чистий голос, неначе дзвеніла мідна струна. Матушки розжалобились. Подекуди було чути тихі зітхання й од варенухи, і од пісні. Мельхиседек од церковних пісень перейшов до народних дум і став вже правдивим кобзарем. Гості навіть забули за варенуху. Чарки стриміли неначе в замерлих руках. Але швидко смутні мелодії трохи надокучили гостям... Подекуди в купках нетерплячі матушки стиха задзигоріли.

— Та ну-бо, панотче, якої веселішої! — крикнула його жінка з кутка.— Ми й поснемо отутечки з чарками в руках.

— На тобі й веселішої: вставай та танцюй! — сказав отець Мельхиседек.

Отець Мельхиседек заспівав дрібного козачка так жваво та весело, що паничі застукотіли ногами, а благочинна насилу вдержалась на стільці.

— Ой, не грай так дрібно, бо ще піду танцювати! — крикнула Марта з кутка.

— Вже тобі не вгодиш: то дуже смутно, то дуже весело. Цим жінкам нічим не догодиш: все їм недогода! — обізвався отець Мельхиседек.

Пісні розібрали студентів; вони почали співати хором. До студентів пристали батюшки, а за батюшками не втерпіли й матушки. Всі в світлиці заспівали, тільки отець благочинний сидів мовчки з люлькою в руках та попивав варенуху, а поруч з ним коло Онисії Степанівни сиділа горда Олеся.

Довго співали гості, доки декотрі не похрипли. Після варенухи знов на стіл поставили пляшки з горілкою та наливками: господиня винесла закуску, а після закуски подала вечерю. Після вечері отець Мельхиседек не втерпів і встругнув штуку: він побіг в пекарню, налив води в той горщик, в котрому була варснуха, закрасив її трохи варенухою й підсилав перцю.

— От потривайте, господине, я почастую шановних гостей ще своєю варенухою. Ви, матушки, як я бачу, не вмієте гаразд варити правдивої варенухи. Я тут з титаркою вдвох приставив у піч таку варенуху, що ви ще зроду не пили: і з родзинками, і з конфетами, і з усяким корінням.

— Ану-ну! Почастуйте нас! Що там за диво ви зварили з своєю титаркою! — крикнули матушки.

Отець Мельхиседек пішов у кімнату, поналивав чарки й стакани й звелів бабі винести гостям, наказавши одначе потаенці поминути госпожу благочинну та благочинного.

Гості кинулись до варенухи. Проворні матушки сьорбнули й поскривлялись; не ймучи віри своєму смакові, гості поглядали одні на одних, доки не розшолопали, що то була вода з перцем.

В хаті піднявся сміх та регіт; хто сміявся, хто сердився; студенти реготались на всю світлицю.

— Який же капосний ти, панотче! — кричала Марта, тикаючи чаркою на Мельхиседека.— На, пий сам те

диво, що наварив. Вилиймо йому за пазуху, щоб не дурив нас.

Матушки обступили о. Мельхиседека, і якби він не втік в сні, вони б і справді вилили йому в пазуху ту варенуху.

Вечір був зимній, довгий. Вже всі наспівались і поналивались. Господар звелів слати гостям постіль. В світлиці постелили на помості батюшкам та паничам, в кімнаті так само на помості постелили матушкам. Тільки госпожу благочинну поклали в кімнаті на ліжку. Тим часом отець Мельхиседек задумав ще вступити штуку гостям. Він побіг в пекарню й тихенько звелів наймицкам навбирати в ляху дрібнесенької картоплі, такої завбільшки, як горіхи. Наймички принесли картоплю, помили й обтерли. О. Мельхиседек убгав її в кишеню. В кімнаті на лежанці стояла миска з горіхами. Отець Мельхиседек тихенько висипав туди дрібненьку картопельку, перемішав з горіхами ще й притрусив зверху насінням. Батюшки пороздягались й посідали долі, на помості. Порозбирались і матушки й сиділи долі на своїх постелях. Тоді вже пішли в моду пунші. Онися Степанівна винесла здоровий бутель рому, в котрий входило піввідра. Ром був настояний на рожевому листі. Бутиль поставили на постелі. Онисія Степанівна винесла стакани з чаєм, а батюшки доливали по півстакана рому. По покоях пішли наркотичні пахощі свіжої рожі, змішані з духом рому. Матушки зачули в кімнаті той дух і не втерпіли. Двері з кімнати одчинились, і в світлицю висунулась одна матушка, потім заглянула друга й третя. Матушкам було невесело самим в кімнаті.

— Е, панотці, як у вас гарно пахне! Та це ви тутечки п'єте щось дуже смачне,— заговорила Марта, висовуючи з-за дверей голову, зав'язану на ніч біленькою хусточкою.— А ходім, паніматки, до їх та однімим пунш.

Напнувши на плечі здорову хустку, Марта вийшла з кімнати й сіла долі коло бутля. За Мартою вийшла друга матушка, так само запнута хусткою, за нею третя. В кімнаті зосталась тільки благочинна та кілька молодих соромливих. Матушки посідали з батюшками навкруги бутля й підливали й собі в чай рому. Всім стало весело в нових позах. Почався гомін та жарти. В стаканах в батюшків вже давно не було й краплі чаю, а вони все підливали рому.

— Чи нема, господине, в вас часом горішків для наших матушок? — обізвався отець Мельхиседек.— Отамечки я наглядів в вас на лежанці добру миску з ласощами, та ще й не з простими, а турецькими. Мабуть, господине, ховаєте не для гостей, а од гостей...

Онися Степанівна подала Мельхиседекові через двері миску з горіхами. Матушки розхапали горіхи в одну мить: декотрі поховали по кишнях, щоб повезти дітям додому гостинця, однятого нібито на дорозі од зайця. Отець благочинний й собі простяг руку й вхопив жменю горіхів.

Марта вкинула в рот картоплину, розкусила й виплюнула; другі матушки натрапили на картоплю, але, розшолопавши, випльовували.

— Які м'які горішки! Це, мабуть, загранишні, не прості,— говорив отець Мельхиседек, прижмурюючи хитро очі.

— А справді, якісь м'які та чудні на смак,— обізвався благочинний, котрий, не розібравши, вже з'їв картоплину, в певній надії, що то турецькі горіхи.

— Щось неначе чи гнілі горіхи, чи шолудиві, чи що. І лушпиння чогось м'яке, неначе картоп...

Марта викинула на долоню розкушену картоплину, принесла до світла,— на долоні й справді була картоплина.

— Ой, картопля! Йй-богу, картопля! Що це за диво! Чи, може, в турків такі горіхи ростуть? — крикнула Марта.

— Авжеж, в Турції не такі горіхи, як наші,— розпочав вчений благочинний.

Отець Мельхиседек хитро поглядав на матушок і мовчав. Друга матушка розкусила картоплину, принесла до світла,— на долоні лежала таки справжня картопля.

— Та це таки справді картопля! Це нас хтось дурить! — крикнула вона, скоса поглядаючи на Мельхиседека.

— Чи таки наша картопля, чи, може, турецька? А кетє, лишень, дайте сюди,— я подивлюсь! — сказав Мельхиседек, роздивляючись на картоплю.

— Чи ти ба,— яка маленька.

— Та це ти, старий, мабуть, дуриш нас, накидав в горіхи нам картоплі! — крикнула Марта.

— От і вигадала! Пішов би на старість уночі шукати картоплі. Це, мабуть, ти сама дуриш нас,— обізвався з поважною міною отець Мельхиседек.— Одначе призволяйтеся, матушки, на здоров'ячко, ще й у кишені наховайте та повезіть дітям на гостинець.

В світлиці піднявся сміх та гвалт. Матушки почали кидати на Мельхиседека горіхи й картоплю; на його голову посипалось насіння.

— Накладім йому під подушку цих турецьких горіхів; нехай уночі сам поїсть,— говорила Марта, підкладаючи Мельхиседекові під подушку картоплю й горіхи.

Отець Мельхиседек з байдужною міною повикидав картоплю, а горіхи поїв. Гості спорожнили бутля, й на дні zostалося тільки рожеве листя. Онисія Степанівна винесла з кімнати барильце. Отець Харитін знов налив бутля. Рожевий лист заграв в горілці, неначе пурхнули з дна горобці.

— Вип'ємо ще по одному пуншеві до подушки та й лягаймо спати,— промовив отець Мельхиседек, наливаючи в стакан рому.

Випили ще по одному пуншеві, а сон таки не брав. Пунш тільки більше розтривожив усіх. Усім хотілось балакати. Всі розказували, кричали, й ніхто нікого не слухав.

— А давайте ще співати, абощо! — крикнув отець Мельхиседек.— Ану, Марто, починай!

Марта завела тоненьким голоском, але в неї голос неначе спорснув і перетявсь. Марта покашляла, знов затягла та й не вивела. Нитка знов порвалася. Мельхиседек хотів її піддержати, але тільки загарчав. Студенти підхопили, матушки пристали до їх. Кожний тяг, куди попалося. Концерт вийшов якраз такий, який співає череда, йдучи з поля в село.

— Чорта з два заспіваємо, коли оці рожі в бутлі забили памороки,— сказав отець Мельхиседек.— Чи не покликати б з лірою Шмида: нехай би нам заспівав Лазаря.

— Коли й Шмид ласий до бутля: ще сховає бутля в торбу,— сказала Марта.

— Покличмо бабу Оришку,— оця так утне! Там тобі така дженджеляста! — сказав Мельхиседек.

— А справді покличмо! — крикнули всі.

Один студент побіг в пекарню й розбудив бабу Оришку. Баба спросоння схопилася. Паничі взяли її попід руки й привели в світлицю.

Отець Мельхиседек поставив серед постелі стільчик. Бутля посунули набік, і на місці бутля сиділа баба Оришка в чорній запасці, зав'язана білою хусточкою; сиві коси повилазили з-під очіпка. Сонна баба сиділа на стільчику, неначе відьма на Лисій горі.

— Ож на, бабо, випий цього дива, то, може, швидше прочумаєшся,— сказав отець Мельхиседек, подаючи бабі стакан з ромом.

Баба вхопила в рот рому й закашлялась по-овечому.

— Ой, цур йому! Як його попи п'ють? Якби я випіла, то до світу і здуріла б,— сказала весела баба, дуже ласа до жартів.

— Ану, бабо, випийте,— ми побачимо, як ви здурієте до світу,— заговорили паничі.

— Еге! Здурійте вже ви самі передніше, а я, стара, вже за вами,— сказала баба, розвеселившись.

— Може б, ви, бабо, заспівали нам, бо в нас од цього пуншу вже памороки забило.

— Потривайте ж, вип'ю для сміливості, щоб голосу набратись,— сказала баба, цідячи ром через зуби.— Та й смачну ж ви горілочку п'єте! Ото коли б нам шинкар таку продавав,— сказала баба.

— Ага! Розсмакувала! Ну-бо, починай хутчій та бери тонше,— крикнули гості.

— Коли ж соромлюсь! Хоч не дивіться ж усі на мене,— сказала баба.

— Одже ж ти, Оришко, ще б і заміж пішла,— сказала Марта.

— Пішла, якби пак хто сватав, але ніякий прокляту-щий дід щось не квапиться мене сватати.

— Посилай старостів до Шмида,— от буде тобі й пара. Ну, починай-бо мерщій! — сказав отець Харитін.

Баба, з чаркою в руках, почала тонесеньким, але ще міцним і рівним голосом Гриця, заспівала ще кільки смутних пісень.

Гості замовкли й слухали. Отець Мельхиседек позіхнув на всю хату, а за ним отець благочинний.

— Годі, бабо, смутних! Співай нам веселих,— таких, щоб жижки задрижали! Таких, щоб були заправлені корінням та перцем, як варенуха,— сказав отець Мельхиседек.

Оришка засміялась і почала співати веселих, трошки заправлених перцем:

— Пішло дівча по горішки,
Та не знало, що за гай;
Здїбав його гарний хлопець,
На імення Миколай...

Оришка розвеселилась і, співаючи, почала кивати та підморгувати чорними довгими бровами. Батюшки й паничі реготались.

— Якби музики, ти б, Оришко, й потанцювала,— сказали паничі.

— А чом же! Як вип'ю цього ведмеда ще одну чарку, то, їй же богу, так і піду по хаті гацати метелиці, ще й на одній нозі.

Поки баба тішила гостей, отець Мельхиседек убрався й вийшов у двір. Він задумав вступити ще одну штуку. Покликавши наймитів, він звелів їм мерщій піти на річку, нижче од млина, де по камінні шуміла незамерзла вода, й напечерувати раків.

— Як випечеруєте хоч зо три раки, дам квартиру горілки,— сказав Мельхиседек.

Наймити швиденько побігли й налапали під камінцями п'ять раків.

Отець Мельхиседек вкинув їх у кухоль і під полою вніс у горниці та й поставив під стільцем за своїми чобітьми.

Наслухавшись пісень, гості одіслали бабу спати. Матушки повиходили в кімнату, а батюшки та паничі полягали покотом на постеленій одежі й повкривались кожухами. Отець благочинний ліг з краю по один бік, а два старі батюшки, для спокою, лягли з другого краю, осторонь од усіх. Вони добре знали, що паничі та отець Мельхиседек ще довго не дадуть гостям спати.

Погасили світло. В хаті стало поночі, хоч око виколи. Ніч була така тиха й темна, що навіть не було знать вікон, трохи прикритих гіллястими старими грушами. В темній кімнаті ще довгенько дзигоріли матушки, пересуджуючи сусід, але й вони потомились, і декотрі почали дрімати. Рідше стали розноситись по темних покоях голоси. Благочинний і старі священники вже хропли на всю хату. Тільки отець Мельхиседек невгавав, не переставав жартувати й не давав другим спати, але й він ізнемігся, замовк і приставивеь, нібито заснув; він одначе не спав.

Тільки що всі почали дрімати, Мельхиседек достав з кишені картоплю й кинув в двері кімнати. Картоплина стукнула об двері, неначе куля.

— Ой, щось стукнуло! — зашепотіли в кімнаті матушки.

— А може, то так здалося через сон,— говорила Марта.

— Йй-богу, стукнуло в двері, неначе хто вистрелив,— сказала одна матушка.

— Та то, мабуть, двері на мороз лущать,— сказала Марта.

Мельхиседек встав, навшпинячки пробравсь в кімнату до матушок, підкрався до вікна й задряпав нігтями в шибку, аж тахля задзвеніла.

— Ой, щось стукає та дряпає в вікно! — знов зашепотіли матушки.

— Та, може, то миша шкребе об стіну,— промовила Марта.

Всі матушки попідводили голови й глянули на вікно.

В ледве примітному вікні видно було чорну постать, вона розп'яла руки й притулилась до вікна, неначе заглядала в хату.

— Ой, лишечко! Щось заглядає в вікно! Це якась мара або петороча! — крикнули матушки.

Не встигли вони крикнути, за вікном вже стояла біла постать, розіп'явши проти вікна руки з білими широкими рукавами. Матушкам здалося, що то мрець, напнутий покривалом. Вони й справді полякались, повскакували з постелі й збились в одну купу коло лежанки. Благочинна скочила з ліжка й втекла аж до порога. Якесь опудало стояло за вікном, неначе мертво, непорушне, розставивши руки.

В світлиці всі заворушилися. Прокинувся Балабуха. Прокинулись старі батюшки.

— Що там таке? Чого ви галасуєте? — загомонів отець Мельхиседек.

— Он щось біле стоїть за вікном, — либонь мрець. Іди, лишень, сюди та засвіти світло, — сказала Марта, сміливіша й проворніша од інших.

О. Мельхиседек заглянув в кімнату. Біла постать зникла.

— Де ж той мрець? — сказав Мельхиседек, дивлячись на вікно. — То, мабуть, ви хлиснули через міру пуншу до подушки, то вам і мерці показуються. От до нас вони не насміляться приступити.

Отець Мельхиседек послав одного студента у садок, щоб він трохи налякав матушок. Двері рипнули. В хату ввійшов з реготом мрець, напнутий простирадлом, одчинив двері в кімнату й низенько поклонився матушкам. Страх минув. Паничі сміялись, а матушки доти лаялись, доки знов полягали в постіль. В світлиці знов усі загомоніли. Страх та жарти прогнали сон.

— Йй-богу, спати не хочеться. Що його робити! — сказав отець Мельхиседек, і з тими словами він вхопив подушку й кинув на край довгої постелі. Подушка влучила в одного старого батюшку по лиці.

— Ти бог зна що робиш, отець Мельхиседек: дурієш, як малий хлопець, — сказав старий батюшка й при тих словах швиргнув подушку назад, на отця Мельхиседека. Але подушка поминула його та влучила благочинного по голові.

Благочинний зобидився, схопився з місця, вхопив подушку й з усієї сили кинув, як йому здавалось, на о. Мельхиседека. Подушка знов бухнула по спині крайнього старого священика. Старий спересердя знов шпуриув подушку назад. Подушка бухнула в благочинного. Отець Мельхиседек лежав посередині й тільки чув, як подушка літала над ним, неначе здорова гуска, та десь гупала. Він не вдержав і зареготався.

— Дай боже вам побитись, а нам подивитись,— сказав він, не видержавши.

— То це усе ваші жарти, панотче! То це ви пустуете та не даєте нам спати! Давайте його душити! — крикнули батюшки й паничі.

Паничі ввіймали о. Мельхиседека й почали шарпати за сорочку. Благочинний і собі не втерпів: він ухопив Мельхиседека за сорочку й шарпнув так, що в його руках зосталось півсорочки; другі почали й собі сіпати й обскубли панотця так, що на йому зостався тільки комір та нарукавники.

— Отуди ік дідьку! Теперечки я зовсім голий,— сказав Мельхиседек, лапаючи себе за комір, що теліпався на товстій шиї.— Господине! Дайте, будьте ласкаві, стару сорочку, бо на моїй шиї зосталось тільки намисто з коміра,— говорив Мельхиседек, одхидивши двері в кімнату.

Онися встала, полапки знайшла в скрині стару чоловікову сорочку й подала о. Мельхиседекові. О. Мельхиседек убрався й лагодився лягти на постіль, але роздратований старий батюшка налапав Мельхиседека й знов сіпнув за сорочку так, що в його на шиї знов зостався тільки комір. Паничі обскубли решту й рукави.

— Ой господине! Дайте ще сорочку, та вже міцнішу, бо знов оті кати пошматкують,— благав о. Мельхиседек через двері.

Онися трохи розсердилась, одначе встала, навпомацки дійшла до скрині, полапки вийняла з скрині стару сорочку й подала Мельхиседекові.

— Так вам і треба, щоб не лякали! — говорила Онися Степанівна.— Але як цю подеруть, то вже більш не дам.

Гості вже більше не зачіпали Мельхиседека.

Тепер вже справді усі потомились. Розмова й жарти якось не клеїлись. Усі незчулись, як позасипали дуже міцним сном. Вже й мерці нікому не то що не показувались під вікнами,— навіть нікому не снились.

Тільки що надворі почало розвиднюватись і в кімнаті заворушилися матушки, о. Мельхиседек тихенько встав, налапав кухля з раками, повитягав раки й попідкидав під кожухи двом старим батюшкам, котрі спали як побиті. Надворі почало сіріти. Отець Мельхиседек почав кричати на всю хату й побудив усіх. Старі батюшки ще спали.

— Як сплять! Як святі, а вчора мене набили бебехами, як жиди Гамана,— сказав отець Мельхиседек, показуючи на сивих батюшків.— А доки ви спатимете! Вставайте, а то під вами ще й раки розплодяться,— гукнув отець Мельхиседек над самим вухом одного батюшки.

— Ой, щось щипається! Чортзна-що вигадав! Чого ти, отець Мельхиседек, щипаєшся? — крикнув спросоння другий батюшка.

— Дух святий з нами! Я лежу од вас за верству. Може, вас, панотче, блохи кусають,— сказав Мельхиседек з невинуватістю ягняти.

Старий батюшка знов крикнув і схопився з постелі. В його на нозі висів рак.

— А ба! Я казав, щоб ви не спали так довго, бо під вами заведуться раки,— сказав отець Мельхиседек, потягаючись.— Може, й під цим старим завелись раки. Паничі, а йдіть печерувати раки.

Отець Мельхиседек засунув руку під кожух і справді витяг звідтіля рака. Студенти кинулись і собі печерувати раки й витягли з-під панотця цілих п'ять штук. Старий панотець протер заспані очі, схопився з місця й почав облапувати себе навкруги. Він боявся, щоб раки часом не залізли, куди було не треба лізти.

В хаті піднявся регіт. Студенти ловили на постелі раки й складали на тарілку. Благочинний схопився з постелі й облапував кругом себе руками. Він боявся, чи не завелись часом за ніч і під ним раки. Отець Мельхиседек одхилив двері в кімнату, де покотом лежали матушки, набрав жменю раків і потрусив ними матушок.

— Натє вам, матушки, на снідання павуків! — приказував Мельхиседек, посипаючи матушок зверху.

Матушки спросоння вгляділи маленьких раків, і їм здалось, що то їй справді здорові павуки.

— Ой павук! Йй-богу, павук! Ой лишечко! — заверещала Марта, на котру впав один рачок.

Слово «павук» зробило такий вплив, неначе іскра громовини. Матушки разом всі попркидались, посхоплювались з постелі й повтікали до лежанки. Благочинна угляділа мохнатого рака й собі схопилась і стала на ліжку на ногах.

— Та це ж раки, а не павуки! — загомоніли, прочумавшись, матушки.— Де вони їх в гаспида набрали ззимку? Це усе жарти Мельхиседекові. Як же можна так жартувати?

— А чого ж ви так довго спите та викачуєтесь на соломі? — обізвався з світлиці отець Мельхиседек.— Це добрі хазяйки: сплять пак до обіду. Спасибі ракам, що вас побудили. Вставайте та по чарці давайте, а ви, Онисіє Степанівно, звеліть поварити раки на снідання старим панотцям, бо це ми під ними напечерували. Це ви виплодили: чия праця, того й користь.

Отець Мельхиседек розігнав усім сон. Матушки швиденько повмивались, поприбирались й вийшли до світлиці.

— А бачте, як швиденько прибрались. А то б і досі качались на подушках та язиками мололи нісенітницю,— сказав отець Мельхиседек.— Будемо пити вже похрестини, чи що.

На столі вже стояла закуска й горілка. Благочинний прочитав «Отченаш».

Гості почали пити похрестини. Олеся розсердилась за ті раки, звеліла запрягати коні і, покинувши в гостях мужа, сама поїхала додому. Балабуха зоставсь пити похрестини.

Гості дуже розгулялись. Нікому не хотілось їхати додому. Час був зимній, безробітній. Дома брала кожного нудьга за саме серце.

— А що, люди добрі? Чи роз'їдемоь додому, чи ще куди гуртом заїдемо гостювати? — подав свою гадку отець Мельхиседек.

— Ой, не хочеться додому! Коли б так, щоб проїхати тільки проз дому та й поминути її,— загомоніли матушки.

— Чия дома найближче, туди їдьмо усі гуртом гостювати,— подав раду отець Мельхиседек.

— Добре, добре! — крикнули матушки.

Найближче жив благочинний та Прокопович, батько Онисії Степанівни. Гості почали вилічувати верстви, й вийшло, що Богуслав на півверстви ближче од Чайків. Припадало їхати в Богуслав до Балабухи. Балабуха знав, що його жінка стане гопки, як углядить цю всю компанію в своїй світлиці, одначе не посмів сперечатись і запросив до себе гостей.

Позапрягали коні. Гості повдягались і випили на дорогу. Посидівши трохи в кожухах і випивши ще по одній при новій декорації, гості вийшли на ганок; на ганку ще випили на дорогу, випили до коней і до санок, почастивали погоничів і рушили в дорогу. Балабуха сів з Прокоповичем на одні санки; вони виїхали з двору позад усіх.

Санна дорога була добра, але сніг був здоровий. По обидва боки дороги лежали замети. Надворі було тихо й вогко. Стояла м'яка одлига. Сніг лип до полозків, до кінських копитів. Усе небо було закрите хмарами, як густим білим димом. Над далекими горбами та ярами небо ніби зливалось з землею, вкритою товстим білим сніговим шаром. Здавалось, ніби сніг вкрив і землю, й небо, й вони злились до купи.

Балабуха закутався в теплі вовки, насунув па лоб теплу сиву смушеву шапку з вухами й незчувся, як заснув. Старий Прокопович неначе заметився од його сном та й

собі заснув, випивши добре на дорогу. Проти поїзда їхав другий такий-самий довгий поїзд: то їхали польські пани-дідичі гуляти з нудьги так само, од сусіда до сусіда. Батюшкам довелось звертати в замети. Коники пурхнули з санками в сніг, наче в петльоване борошно. Легенькі санки перехнябилися на замет. Сонний Балабуха й Прокопович повипадали з сапок на м'який сніг, неначе на перини. В погонича в голові шуміло. Він навіть не оглянувся назад на санки. Самі коні потюпали доганяти поїзд. Батюшки zostались спати на заметі. Прокоповичеві навіть приснилось, що він спить в себе в катразі, що в катрагу влетів рій, покрутився над ним та й полетів.

Валка гостей в'їхала в Балабушин двір. Ворота вже були причеплені до ворітниць, але так, що їх ніколи не можна було гаразд причинити й зачинити, й вони завжди стояли одчинені, неначе двір стояв з роззявленим ротом повсякчас.

— Благочинна жде нас, виглядає, ворітечка поодчиняла,— говорили матушки, в'їжджаючи в двір.

— Де ж це ще одні санки? — питав Мельхиседек, полічивши санки.— Мабуть, десь zostались. Це отець благочинний з Прокоповичем, певно, опізнались.

Гості увійшли в світлицю. В покоях було тихо. Олеся, пообідавши, лягла спочивати. Матушки сиділи, ждали. Ніхто не виходив, а господаря не було з дороги. Вони перегляділи картини, подивились на голого Геркулеса, що замахнувся довбнею на якусь звірюку, й притихли, підморгуючи одна на другу. Пани з котиком та пташкою дивились на їх з стіни й здержували їх веселість та язика, а Геркулес неначе замахнувся на їх довбнею та сваривсь нею, щоб вони мовчали, бо благочинна спить.

— Ой, стережімся, бо так і лулусне котрусь по голові довбнею,— говорила Марта, показуючи на довбню в Геркулеса в руках.

— Такий, як Бонковський,— шепнула друга весела матушка.

— Тільки в Бонковського здорові вусища. Це, мабуть, благочинна зумисне почепила на стіні, щоб нагадував їй Бонковського,— шепотіла Марта на вухо сусіді.

Гості сиділи та шепотіли. Батюшки не втерпіли й почали голосно розмовляти та жартувати. Олеся прокинулась і догадалась, що до неї заїхала по дорозі вся компанія. Вона розсердилась і надумалась не вставати з постелі.

Тим часом батюшки виглядали в вікна, чи не їде Балабуха, а Балабухи не було. Вже дехто згадав за чарку, дехто про закуску, господар не їхав,

В одчинені ворота вскочили порожні санки. Погонич спинив коні коло ганку, оглянувся — й рота роззявив: санки були порожні.

— Що це за диво! Приїхали самі санки без благочинного,— промовив отець Мельхиседек, виглядаючи в вікно.

— Може, де встали на місті коло крамниць,— обізвалась Марта.— А побіжи, панотче, та спитай в погонича.

Мельхиседек вибіг на ганок. Погонич стояв, витріщивши очі на ворота.

— А де ти подівав панотців? — спитав отець Мельхиседек.

— Мабуть, погубив по дорозі, бо на санках нема,— обіззався погонич, чухаючи потилицю.

— А, ти, роззяво! Як же ти оце погубив? Чи ні разу за всю дорогу не оглянувся, чи що? — крикнув отець Мельхиседек.

— Мабуть, роззява, погубив,— байдужно обіззався погонич.

Мельхиседек вскочив в хату й розказав гостям, що бачушки десь повипадали з санок. Посадили одного студента й послали збирати по дорозі розгублених панотців.

Поки позбирали панотців, Олеся лежала на ліжку й потягалась. День був сумний, нудний. Олеся пролежала б тиждень, не встаючи з ліжка; з нудьги вона дістала з стола «Волшебницю Рагі-Муїну» й почала її читати втретє. Гості сиділи та нудились. Балабуха не вертався. Отець Мельхиседек не втерпів, одхилив двері в кімнату й гукнув: «Добрий день тому, хто в цьому дому!»

Олеся кинулась і впустила книжку. Для неї здалося, що Мельхиседек кинув на неї раками: вона аж затрусилась.

Мельхиседек вглядів, що благочинна лежить на ліжку, й не посмів далі одчиняти дверей; він причинив двері, а Олеся знов взяла «Волшебницю Рагі-Муїну» й почала читати.

«Коли напросив гостей, то нехай сам пацькається коло їх, а я не встану»,— думала Олеся.

— Лежить на ліжку та одпочиває,— тихісінько сказав отець Мельхиседек матушкам.— Цсс... бо благочинна книжку читає.

Тим часом студент позбирав по заметах панотців і привіз до господи. Балабуха з Прокоповичем увійшли в світлицю. Господар був теперечки дома,— і всі гості одразу набрались сміливості. В світлиці піднявся гомін та регіт; навіть Геркулесова довбня й панни з котиками вже нічого не могли вдіяти.

Балабуха увійшов в кімнату. Олеся страшно подивилась на його й знов втупила очі в книжку.

— Вставай, серце, та вітай гостей! — тихо сказав Балабуха, неначе обвинувачений в якомусь проступстві.

Олеся знов липнула на його очима, ще глибше втупила очі в «Волшебницю».

— Вставай-бо, вставай! Годі качатись, — треба гостям подати чай та закуску, — просив Балабуха.

— Коли напросив гостей, то панькайся з ними сам, бо я не вийду до тих наміток та плахот.

— Одначе їздила до наміток та плахот горішків їсти, — треба й наміток вітати та частувати, — сказав Балабуха.

«Потривай же ти, сарано! Я тебе швидко випроводжу з хати», — подумала Олеся й зітхнула, згадавши за Бонковського.

Поки вона встала, наймичка подала самовар. Балабуха поналивав стакани й звелів наймицці винести гостям. Прокіп побіг на місто й накупив позаторішніх бубликів, черствих та цупких, як уживка.

Олеся хапком причесала голову, і як була в буденному поганенькому убранні, так і вийшла до гостей.

Матушки в намітках, в синіх жупанах поважно й якось сумно сиділи рядком попід стінами, неначе поважні дипломати на конгресі. Олеся привіталась до всіх дуже байдужно й недбайливо й сіла коло стола; вона роздала всім чай і мовчала. Матушки покуштували бубликів і трохи зубів не поламали. Голодні батюшки трошили їх, аж в зубах хрущало.

Розмова не клеїлась. Усі мовчали. Олеся сиділа, спершись на стіл, і кисло дивилась на Геркулеса на стіні. Випили чай. Килина винесла пляшку з горілкою та чарки, а на тарілці — черствого житнього хліба.

Гості випили по чарці, пожували чорного хліба й засмутились. Олеся мовчала й не доторкнулась до хліба. Настав сумний вечір. Гості були сумні, господарі сумні. В хаті всі замовкли. Стало так тихо, неначе нікого в хаті не було. Ніхто не піддавав веселощів та жартів, а тим часом усі почували, що гульня не скінчилась: усім ще хотілось гуляти, — всі побачили, що гульню ніби згубили десь на шляху разом з благочинним. Як тільки Олеся вийшла з хати, всі почали радитись, куди їхати. Парафія отця Мельхиседека тепер була найближче. Він запросив усіх до себе. Гості знялись і виїхали з двору. Ні господар, ні господиня їх і не держали.

— Ой, сестрице, я зуба зламала бубликом, — хвалилась Марта сусіді.

— А я трохи не вдавилась черствим хлібом. Чи вона пак так вітає й свого Бонковського? — спитала сусіда.

— Еге! Якраз так! Вона Бонковському смажить поросята в вільшаницьких поросятниках, — сказала Марта.

— Тільки трохи пересмажує, — обізвалась сусіда, — але нічого те: у Бонковського зуби добрі, — не поламає.

Увесь поїзд поїхав до отця Мельхиседека. Мельхиседек з жінкою побігли санками уперед, щоб зготувати полудень для голодних гостей. Гості ночували, гуляли цілий день, але впевнились, що вволю не нагулялись. Знов постановили всім їхати до Прокоповича в Чайки й тільки в Чайках вже впевнились, що нагулялись, скільки було треба, — досхочу. З Чайок всі роз'їхались до господи й рознесли по околиці, як благочинна вітала гостей, лежачи з книжкою в постелі.

VII

Господарство в Балабухи велося погано; Балабуха не любив піклуватись ним, бо не був покладний чоловік. Він більш за все любив читати книжки, лежачи в кімнаті. Парafiaни не хотіли послухати та помагати йому, не хотіли ні орати, ні жати, тільки по давньому українському звичаю збирали сіно толокою. Балабуха не любив навіть їздити на поле й здавався на наймитів та на робітників.

Настав гарячий час — почалися жнива. На полі треба було хазяйського ока, а хазяйське око не любило заглядати на поле та хоч подивитись на роботу.

— Чом ти пак, Марку Павловичу, ніколи не поїдеш на поле подивитись, що там роблять наймити та наймички? — говорила Олеся. — Вони й дома все одмикують од роботи, а в полі — й потім.

— Коли не хочеться: я таке ледащо. Поїдь ти та подивись та й мені скажеш.

— От вигадав! Я не так поведена, щоб на поле їздити.

— Адже ж другі матушки їздять. Он подивися, як працює Онисія Степанівна: сама на поле їздить, сама варить їсти косарям, сама пряде.

— А ти хочеш, щоб і я варила їсти на полі, підтикавши поли, як варить Моссаковська? Ну, цього од мене не дїждеш. Хіба буде гарно, як твоя жінка запалиться та засмалиться, як циганка? Поїдь, лишень, сам, не лїнуйся, — тобі тільки б з книжкою в руках лежати, та й годі.

— А тобі тільки б з Бонковським базікати. Ти мені ні в чому не помагаєш, ти ні до чого не здатна, в господарській справі не досвідна.

— Знов заходився! Може, знов оце не будеш три дні говорити. Вдягайся, лежню, та їдь у поле. Он наймити лаштують вози, щоб возити пшеницю; не поїдеш, то побачиш, скільки-то раз вони за день вернуться з поля з снопами.

Наймити й справді лаштували вози. Але як батюшка спав трохи не до обіду, а матушка до півдня, то наймити вешталась по дворі, одмикували од роботи, все діялись дурнички, а воли дурнісінько стояли в загороді.

Виславши наймитів з двору, Балабуха звелів запрягти коні в повозку і, пообідавши, опівдні поїхав на поле.

На полі робота йшла, як мокре горить. Женців вийшло мало. Перестигла пшениця сипалась. Вже поспів овес, поспів і ячмінь. На поле вийшов один косар Прокіп.

Балабуха виїхав на поле й вглядів порожні вози. Випряжені воли паслись у пшениці; наймити спали під возом. Прокіп пройшов ручку на вівсі й, не розбираючи, що то він косить, і розмахавшись, махав та махав грабками, доки не зайшов в бур'ян і без тямки в голові косив бур'яни, аж грабки дзвеніли.

Невважаючи на те, що в Прокопа були не всі вдома, він робив, як віл або мертва машина. Але як тільки було спиниться в роботі, то вже стоїть та й стоїть, витріщивши очі на одне місце, доки його хто-небудь не сіпне за рукав. Так було й тепер: Прокіп махав грабками, не розбираючи, що там у його під грабками: чи овес, чи стоколос, мітлиця та усякий бур'ян.

Балабуха підійшов до Прокопа й гукнув:

— Чи це ти, дуршо, бур'ян косиш?

— Га! — гакнув Прокіп і спинивсь.

— Подивись лиш, що ти ото косиш, — сказав Балабуха.

— Овес кошу, батюшко, а що ж мені косити? — сказав Прокіп.

— Ти, мабуть, зовсім здурів: ти косиш бур'ян.

— А справді, бур'ян. Оце диво! А я собі махаю та махаю.

Балабуха побудив наймитів і погнав їх до роботи. Наймити понакладали вози, притягли рублями й рушили додому. Балабуха обійшов поле, вирвав жмені плосконі, матірки та льону, полежав трохи під возом, доки пройде піт, і поїхав за возами. Тільки що вози виїхали на дорогу, один віз розсипався. Воли геть потягли передні колеса з в'їям. Снопи розсипались на дорозі. Наймит став і тільки дивився на снопи. Не встиг другий віз недалечко одїхати, тріснула вісь; колесо одпало, — віз ліг набік.

— Чортова справа коло дядькового воза! — сказав Балабуха.

— Старі вози, то й порозсипались, — сумно промовив наймит і спересердя почав лупити пужалном бідні воли.

— Що ж тепер у світі робити? — бідкався Балабуха.

— А що ж робити: їдьте, батюшко, додому та висидайте ціліші вози, та ще вишліть зайвого воза, щоб на віз поскладати вози.

Балабуха бачив, що наймит каже правду, що тут, коли сердитись, то треба сердитись передніше за все на самого себе. Він сів на повозку й покатав додому. Але коло брички була така сама справа, як і коло возів: Балабуха переїжджав через місто, зачепився за стовпець коло жидівської крамниці. Вісь хруснула, колесо одпало, а за колесом розпалась і бричка; Балабуха випав з брички й простягся на руїнах власного господарства. Од суші все порозсихалось.

— Пху на тебе, сатано, з твоїм господарством!

Балабуха плюнув на старе цурпалля й пішов пішки додому. Він послав Килину за титарем, а сам ліг на канапі, взяв книжку й почав з досади читати.

Прийшов титар. Балабуха розказав йому за свою пригоду.

— Бери собі, титарю, й поле, й хліб чи з половини, чи за третю скибу, як хоч, тільки б мені не мати клопоту. Цур йому, пек йому, тому господарству! Шукай возів та їдь на поле забирати снопи, що валяються по шляху.

— А що ж буде з вашою бричкою!

— Нехай погонич про мене тягне бричку до двору, а ти швидше їдь проти наймитів.

Титар пішов клопотатись, і незабаром захуджені, миршаві коні притягли безщасну бричку в двір.

«Мене тут і кури заклюють», — подумав Балабуха. Він взяв книжку й пішов у садок, щоб не чути й не бачити того господарського клопоту. Тихенько він йшов чистенькою доріжкою з гори до альтанки, котру Олеся звеліла збудувати над самою Россю над скелями.

Олеся, zostавшись сама, почала нудитись; вона не втерпіла — написала до станового, Трохима Максимовича Ломачевського, щоб він прийшов одвідати її.

Рудий Бонковський вже трохи обрид Олесі; за Бонковського прийшлося Балабусі не говорити до Олесі стільки днів, що якби їх полічити, то вийшло б кілька добрих місяців. Олесі це усе вже остогидло, й вона пішла на приступ на станового. Ломачевський був вже літній, трохи підтоптаний кавалер, але здоровий, плечистий, чорнявий,

з широким лобом, з товстими здоровими вусами та з великими карими очима. Олеся навіть неважала на його кирпатий ніс, котрий ще трохи й задиравсь вгору. Сміливість і веселість Ломачевського більше од усього притягували до його Олесю.

Олеся взяла в руки книжку й маленьку роботу, пішла в садок і ждала Ломачевського в альтанці; вона розгорнула книжку, але не могла читати. Наниз у по камінні шуміла вода й перебаранчала їй читати. Вона почала вишивати собі комірць, але й та робота їй остогидла. Густо оплетений дикий виноград не пускав світу в альтанку й закривав небо й вигляд на Рось. Олеся не любила сидіти сама в темних закутках і вийшла виглядати Ломачевського.

Незабаром Ломачевський з'явився на горі, з люлькою в зубах. Олеся стала на камені над водою й замахала до його хусточкою. Ломачевський вгледів її, прийшов і привітався до неї.

— Чом ви так довго не приходили? А я зосталась сама й трохи не вмерла з нудьги. Марко Павлович поїхав на поле,— ідіть та походимо по садку.

— Ой поїхав мій миленський
Та й у поле, в степ;
А я свою куделицю
Та й об землю геп! —

промовив Ломачевський, сміючись.

Ломачевський став з нею поруч на камені. Поміж камінням вилясь маленька стежечка, кудюю Прокіп виносив, може, кілька тисяч відер води поливати Олесині квітки та дерева.

— Як би мені хотілось піти по цій доріжці та походити по зеленій траві понад самою водою,— промовила кокетно Олеся.— Ой, боюся впасти! — крикнула Олеся, ступаючи на дуже крутий спуск між здоровим камінням.

— Дайте мені руку, я вас зведу,— сказав Ломачевський, хапаючи Олесю під руку.

— Ой, упаду! Яка крута гора! — крикнула Олеся й, посунувшись скобзькими черевичками наниз по дрібних камінцях, впала на руки Ломачевського. Ломачевський вхопив її обома руками й звів наниз. Олеся закотила очі під лоб і зовсім спустилась на його руки. Місце було гарне, але дике й закрите з трьох боків; то було глибоке узьке міжгір'я; по обидва боки стояли круті косогори, неначе стіни; на одному косогорі розрослась густа-прегуста дереза, терен та шипшина, неначе тонке зелене руно. Над тим руном з самого верху стриміли гострі скелі, а внизу росла

купа розкішних верб; внизу на плисківатому зеленому березі було розкидане каміння, неначе його хто зумисне навернув на зелену траву й по неглибокій воді; вода лилася між камінням і через каміння й тихо-тихо шуміла, неначе гралась та лащилась до гладенького каміння, до зелених бережків. Серед річки стримів кам'яний острів, через котрий билася по щілинах сердита хвиля, а за Россю знов стримів скелистий берег, під котрим стояв темний млин з п'ятьма чорними здоровими колесами.

Олеся скочила на зелений, як шовк, бережок і почала легенько стрибати з каменя на камінь. Становий кинувся й собі стрибати, щоб впіймати Олеся.

— Отже не впіймаєте,— сказала Олеся, перестрибуючи ще далі од берега.

— Ба впіймаю! — сказав становий і перескочив через шум.

Але Олеся була легша на скоки; вона перелітала з каменя на камінь, мов коза, підбравши поділ сукні. Її ноги зачіпали кущі шерсткої осоки та водяних півників; кущі шелестіли; Олеся вскочила в таке місце, де лежало каміння в високих кущах татарського зілля та очерету; вона присіла за осокою, виглядала звідтіля, і тільки її голова чорніла, та блищали ясні, вакханальні очі.

Важкий становий розгорівся, стрибонув через два камені, поскобзнувся й шубовснув ногою в воду. Олеся зареготалась і заляскала в долоні. Місце було одначе мілке; становий замочив тільки чоботи, скочив, як тигр, в очерет і вхопив Олеся за талію.

Олеся звинулась легким станом, перескочила через осоку, осока зашелестіла по її сукні. Олеся вискочила на берег.

— А що, впіймали! — кричала Олеся, стоячи на зеленому березі.— Ой, яка гарна жабка! Впіймайте мені оцю жабку, то я сама дамся вам у руки.

— Хіба ви зроду не бачили жаб? — кричав становий з осоки.

— Я подивлюсь, які в жаби зуби,— сказала Олеся.

— В якої ж пак жаби ви бачили зуби?

— В такої, як ви. Впіймайте,— я подивлюсь, чи в жаби такі зуби, як у вас? — кричала Олеся.

Становий закачав рукави й почав печерувати жабу; бідна жаба кинулась стрибати по камінцях, пірнала, виринала. Становий ганявся за нею, знов замочив чоботи, але таки налапав жабу під каменем і виніс її на берег, піднявши високо вгору. Олеся крикнула й кинулась бігти, але не на гору, а в верби. Ломачевський гнався за нею,

держачи високо в руці жабу за лапу, й догнав Олесю під скелею; далі вже не було куди бігти: зосталось хіба лізти на скелю. Олеся притулилась до скелі, кричала тоненьким голоском і тріпала руками. Ломачевський, застукавши її, взяв за талію й показував жабу.

— Ну, тепер дивіться, чи є в жаби зуби,— жартував становий, тикаючи до Олесі жабою. Олеся випручалась і кинулась бігти берегом. Ломачевський погнався за нею навздогінці.

— Киньте жабу, бо втечу додому! — верещала Олеся. Ломачевський кинув жабу в воду; жаба булькнула й сховалась.

Олеся од страху втерла сльози хусточкою й присіла на плисковатому камені. Ломачевський сів коло неї й одсапував.

— Ой, які гарні жовті квіточки он ростуть на скелі. Полізьте та нарвіть мені з їх букет,— сказала Олеся, граціозно підвівши очі на скелю.

— Знайшли квітки! Та то бур'ян, а не квітки! Захотілось вам в петрівку мерзлого.

— То на ваші очі бур'ян, а на мої — то чудові квіточки. Підіть-бо нарвіть!

Ломачевський встав і, витираючи мокре лице хусточкою, подерся на круту скелю, де, неначе на стіні канделябр, причепився в щілині коріннями густий куш жовтих квіток. На крутому, як стіна, боці гори поміж здоровим камінням ріс терен та куці дерези, материнка та чебрець. Ломачевський продерся через колючий терен, видрався по визубнях та зазубнях на круту скелю й смикнув куш квіток. Дрібні камінці та пісок посипались йому на голову та на плечі. Олеся дивилась знизу на його високу здорову постать, котра ніби висіла над скелею, до половини прикрита зеленими кущами, й думала:

«Ану, чи схожий він хоч трохи на принца Ібрагіма в «Волшебниці»?»

Ломачевський обернувся з кущем квіток в руках. Олеся вгляділа його блискучі очі та погляд, що падав на неї зверху, вгляділа його куций ніс і смуглявий вид і зітхнула.

«Схожий, але не зовсім! Тільки очі блищать, як у принца Ібрагіма»,— подумала Олеся й легко зітхнула.

Ломачевський вернувся з квітками в руках, комічно став на траву одним коліном і подав Олесі поганенькі квітки; на йому вся одежа була мокра; волосся на висках поприлипало до лица; лице аж пашіло. Ломачевський впав на холодний камінь і не міг одсапнути. Олеся взяла квітки, понюхала й кинула в воду.

— Пхе, як паскудно пахнуть бур'яном! Це такі квітки, як ви,— сказала Олеся.

— Хіба я пахну бур'яном? — крикнув Ломачевський.— Потривайте, ось я оддишу! Я знов впіймаю вам жабу й укину вам у кишеню.

Олеся крикнула й кинулась бігти на гору. Ломачевський погнався за нею; вона вскочила в альтанку, витягла з кишені роботу, сіла й почала вишивати.

— Ви казна-що шиєте; покиньте оте паскудство! — сказав Ломачевський, сідаючи поруч з Олесею.

— Як-то казна-що? Пошию та приберуся, то й покращаю.

— Ви й так гарні. Дайте сюди, я вам поможу,— сказав Ломачевський, вирвавши з Олесиних рук роботу й кинувши її в бур'ян.

Олеся хотіла вхопити роботу й встала. Ломачевський вхопив її за талію й почав гаряче цілувати в щоку, аж одляски йшли на весь садок.

Тим часом Балабуха, побалакавши з титарем, взяв книжку й пішов у садок, щоб спочити в альтанці й полежати з книжкою в руках на лавці в холодку. Він бачив, як Ломачевський ганявся за Олесею, як вони вбігли в альтанку, почув одляски гарячих поцілунків і прожогом кинувся до альтанки. Олеся й Ломачевський, почувши, що хтось шелепається по доріжці, замовкли й перестали пустувати. Олеся миттю достала з бур'яну комірчик і кинулась до роботи так пильно, неначе вона хапалась скінчити її доконче до вечора. Ломачевський встав і подав Балабусі руку. Балабуха дуже байдужно привітався до його й сів на лаві. Олеся навіть не підвела очей од роботи.

Всі мовчали. Балабуха курив люльку, насупивши брови; вся його душа збурилась до дна,— йому хотілось пхнути Ломачевського з скелі в воду, але він, зроду несміливий і делікатний, не смів навіть Ломачевському й слова сказати в вічі.

— Здається, час вже чай пити,— несміливо й солоденько промовила Олеся й встала.

За нею повставали з лавки Балабуха з Ломачевським.

Олеся вийшла з альтанки й пішла на гору; слідком за нею мовчки пішов Ломачевський, а за ним Балабуха. Ломачевський розпочав веселу розмову, неначе нічого такого й не трапилось. Олеся усе думала, чи примітив Балабуха, що вона жартувала з Ломачевським та залицялась до його, чи, може, нічого того не бачив? Прийшли додому й сіли за чай. Ломачевський й Олеся розмовляли веселенько, неначе між ними нічого й не трапилось.

Балабуха кутив люльку й не обзивався ані словечком. Олеся усе поглядала на його насуплені брови й придала собі ще більше веселості, але її веселість була підроблена, якась черства й навіть чудна. Вона сміялась чудним сміхом, як сміються акторки на сцені. Чим далі, тим вона більше й швидше говорила, скоком перескакувала дуже чудно з однієї теми на другу. Ломачевський догадувався, що панотець дещо підглядів: він примітив, що починається щось недоладне, випив чай і швидко зник з світлиці.

Олеся допивала чай і скося поглядала на Балабуху.

— Чи це ти обламався в дорозі, що серед двора стоїть поламана натачанка? — спитала вона ненатурально високим тоном. Балабуха мовчав і пив чай.

— Титар сказав мені в ганку, що вози з снопами порозпадались по дорозі. Чи то пак правда? — знов спитала Олеся.

Балабуха навіть не глянув і мовчки пив чай.

— Чом це ти не обзиваєшся? Чи ти сердитий, чи що? — вже сердито й натурально спитала Олеся.

Балабуха насипав тютюну в люльку, ліг на канапі й взяв в руки книжку. Але він не читав її, бо й листків не перегортав.

— Чи вже все жито вижали? — спитала більше для своєї проби Олеся.

Балабуха буцімто читав і не обзивався.

— Та говори-бо, чого ти мовчиш? — вже крикнула Олеся.

— Біжи спитай в Ломачевського! — не втерпів Балабуха, щоб не обізватись.

— Я її угадала, що так буде. Безталанна я людина з таким чоловіком! — крикнула Олеся.

Вона думала, що Балабуха не все бачив і не все чув.

— Добра безталанна, що цмокалась з становим на весь садок,— одрубав Балабуха.

— Чорзна-що вигадуєш; мабуть, тобі в вухах цмокало. Та то, певно, свиня гарбуз їла: он подивись, плигнула через перелаз в двір.

— Може, свиня й жаби печерувала в Росі,— одрубав Балабуха.

Олеся догадалась, що Балабуха усе бачив з гори з-за кущів; її взяла злість.

— А хоч би й жаби печерувала! Що ж у тому поганого? Покарав мене господь тобою: вмієш за кущами підстерігати, а за возами не підстерігаєш. Он твої вози порозпадались серед базару жидам на смішки. Добрий господар! Доведеться самій ходити коло возів.

— Не будеш ходити коло возів, коли й за твоїм хатнім господарством ходить Килина,— тихо обізвався Балабуха.

— То було тобі брати Онисю,— та б тобі й воли поганяла, й за плугом ходила. Я не в такому домі зросла, не так вихована, як твоя Онися. Безталанна я! Не можна з людьми й говорити.

Олеся впала на стілець і залилась слізьми. Вона плакала; Балабуха ніби читав книжку.

— Кинь книжку, а то я тебе покину! — крикнула Олеся на всю хату.

Балабуха читав та смоктав люльку; на душі в його ніби лежав камінь.

— Кинь книжку та говори,— кажу тобі!

Балабуха ніби перегорнув листок, хоч він не міг і слова розібрати.

Олеся скочила з місця, одчинила двері й крикнула:

— Погоничу, запрягай коні!

Але вона згадала, що серед двора стримів тільки дишель з передніми колесами, на котрих було б не зовсім догідно їхати; вона вхопила капелюш, накинула на голову перед дзеркалом, натягла рукавички, вхопила в руки зонтик і, не попрощавшись з Балабухою, вибігла надвір. Балабуха навіть не глянув на неї.

Олеся пройшла попід вікнами, вийшла за двір і оглянулась на ганок; вона сподівалась, що Балабуха побіжить за нею слідком, буде її перепрошувати, благати, а Балабуха лежав собі на канапі. Олеся пішла улицею, перейшла Рось через греблю, спинилась, обернулась,— Балабухи не було видно. Вона пішла стежкою понад Россю навпростець, минула монастир, вийшла на луки й знов оглянулась,— нікого не було видно, а вона сподівалась, що Балабуха пошле за нею навздогінці хоч Килину або наймита, але нікогисінько не було видно, тільки одна корова пленталась через греблю.

Олеся посварилась зонтиком до свого дому, котрий було видно на горі, й знов пішла тихою ходою понад самою водою. Стежка повилась на гору, де вже було видно Хохітву. Олеся вийшла на гору, сіла на траву й задумалась.

Сонце стояло вже низенько над самим Богуславом. Внизу, по долині, вилася Рось по зелених луках, як синя стрічка по зеленій сукні. З-за Росі тяглися ряди гір, вкритих густим лісом. Далеко проти сонця видно було високий шпиль — горб з монастирем зверху, а під горбом шумів по камінні шум; вода біліла проти сонця, як сніг; бризки в шумі блищали, як бите скло. На взгір'ї видно було Богу-

слав, засипаний золотим тихим світом сонця. Вона думала про недавню подію, й душа її знов забажала щастя, гарячого щастя, якого вона ще не зазнала, бо ще не любила всім серцем, правдивим, щирим коханням, ще не виявила всієї палкої душі, всього кохання, що затаїлося в її серці глибоко-глибоко, на самому дні.

Олеся зітхнула, глянула на луки,— луки лисніли зеленим килимом проти сонця. На стежці не видно було ні живої душі,— за Олесею ніхто не думав бігти та її просити. Вона обернулась до Хохітви,— над Россю було видно батькову хату й садок. Олеся пішла до батька.

Балабуха все лежав на канапі й думу думав. Вже зайшло сонце, вже й смеркло. В хаті стало поночі. Балабуха сподівався, що от-от рипнуть двері, і ввійде Олеся — двері не одчинялись; Олеся не прийшла.

Балабуха догадався, що Олеся чкурнула пішки в Хохітву до батька. Він встав, засвітив свічку, одімкнув камоду, витяг здорову книжку в дощаних палятурках, таку завбільшки, як церковна мінея,— то був його діяріуш. В тому діяріуші він записував, по звичаю вчених людей того часу, ще як він був студентом — то к а н т и, то всякі вірші, то пісні, то латинські фрази, так написані квадратами, що їх можна було читати на всі чотири боки з усіх боків і вгору і вниз — і виходила та сама фраза; то були позаписувані квадрати з цифр так, що на всіх стовпчиках виходило однакове число. Ставши священиком, Балабуха почав записувати туди за погоду, за урожаї хліба й сіна, записував, де проявилась яка чудовна ікона, записував часом свої думки, свої погляди, навіть komponував вірші, хоч і поганенькі, на усякі випадки з свого життя. Балабуха записав рік і число місяця, й записав всі випадки того дня, записав, як він їздив на поле, як розсіпались вози й снопи, як натачанка обламалась коло базару. Балабуха обсміяв самого себе як поганого господаря й спинився: річ доходила до Олесі, до випадків в садку. Балабуха терся, м'явся, не смів назвати Олесі й станового на ймення й поклав собі записати ніби історію Дафніса та Хлої. «Сьогодні, в п'ятій годині перед вечором, я підгледів з-за кущів, як Дафніс та Хлоя ловили жабу. Хлоя втікла в альтанку. Дафніс догнав її; Хлоя з Дафнісом...» Балабуха був написав, що Хлоя з Дафнісом цілувались, але замазав слово «цілувались» і написав: «Хлоя з Дафнісом їли сирого гарбуза в альтанці. Господи, прости навіжену Хлою, наведи її на розум і сокруши ребра Дафнісові! Прискорбна душа моя навіть до смерті. Господи, дай мені сили й терпіння, да не загину до кінця!»

Балабуха ще довго виливав свої думи та сентенції, доки його сон не зміг. Килина дожидала господині, та не дждалась; вона подала Балабусі вечерю й розпитала, що варити на завтра на обід. Балабуха оддав Килині ключі од комори, сказав варити, що вона схоче, погасив світло й ліг на ліжко. Але сон не брав його. Він не спав усю ніч; тільки перед світом заснув міцним, важким сном і проспав до півдня. Прокинувшись, Балабуха вийшов до пекарні й спитав у Килини, чи не приїхала матушка. Матушки не було. Балабуха махнув рукою, сів за обід, пообідав і ліг на канапі з книжкою в руках. Вже сонце стало на вечірньому пружі, вже почало вечоріти, вже й сонце зайшло, й надворі сутеніло, а Олеся не верталась. Балабуха махнув рукою й ліг спати.

А Олеся, прийшовши в Хохівту до батька, розказала, який до неї Балабуха недобрий, ніби й розплакалась, але пролила одначе всього дві сльози, і все сподівалась, що Балабуха приїде її просити. День минув, а Балабуха не приїжджав. Вона переночувала в батька й на другий день, знов сподівалась чоловіка, а його не було. Старий Терлецький догадався, що Балабуха не приїде, й хотів сам одвезти Олесю.

— Не поїду, тату, до його, поки не мине три дні: він по три дні не говорить зо мною,— хоч говори з стінами! — сказала Олеся.

Минув третій день. Балабуха не приїжджав. Терлецький звелів запрягати коні й сам повіз Олесю. Щоб помирити зятя з Олесєю, Терлецький вирядив в Богуслав для його два новісінькі волові вози.

Балабуха привітався до Терлецького й Олесі спокійно, неначе між ним і жінкою нічого не трапилось. Ні Олеся, ні Балабуха навіть не спом'янули за Дафніса й Хлою й розвели розмову про натачанку, котра й досі лежала серед двора, задерши дишель угору. Щоб догодити Балабусі, Олеся почала ходити до пекарні й порядкувати коло печі. Але од того вийшло більше шкоди, ніж користі: Килина більше тямилася в куховарстві, ніж Олеся,— Олеся тільки псувала страву. Раз Олеся наготувала такого борщу, що Балабуха вхопив ложку в рот, скривився, як серед на п'ятницю, й більше й ложки не вмочив. Сама Олеся не вмочила й ложки в страву й запримітила свою помилку: вона знов здалась на Килину й перестала заглядати в пекарню.

Помирившись з чоловіком, Олеся на radoщах справила після жнив обжинки: запросила на бал своїх знайомих і між ними Ломачевського. Ломачевський знов почав бу-

вати в гостях в Балабухи, але, гуляючи з Олесею по садку, все озирався на кущі...

Восени пройшла чутка, що в Богуслав придуть на квартири гусари. Ввесь город ждав гусарів. Олеся все виглядала в вікно, кожного дня прибиралась та чепурилась, неначе на святки.

Раз одного ясного осіннього дня на базарі пройшла звістка, що гусари вже йдуть. Олеся убралась у нову сукню, причесалась, понадівала на всі пальці персні й не одходила од вікон. За Россю почувся військовий оркестр: то вступали в город гусари, прямуючи до порона. Довгі ряди коней з синіми гусарами спустились з гори на довгу гатку. Попереду їхали півчі, за ними їхали музики з здоровими мідними трубами на білих баских конях. Труби блищали на сонці, як золото, й при білих конях надавали картині щось дуже пікантне й героїчне. Сині мундири, червоні ноги, блискучі жовтогарячі картузи з чорними китичками зверху засяли ясними фарбами, неначе намальовані на картині. Дужий оркестр гримів в долині, й важкий гук розлягався понад Россю, між скелями гучною луною. Баскі коні грали під гусарами.

Олеся вибігла на ганок і стала в граціозній позі. Гусари перевезлись через Рось і усе наближались. От розляглася голосна пісня по Росі й усе наближалась; от виїхали на гору півчі, й їх пісня вже долітала виразно до Олєсиних вух. Серед хору високо стриміло кружало, убрane в червоні та сині довгі стрічки, обвішане брязкотьолами; кружало підскакувало, танцювало над гусарськими головами. Пісня замерла. Загримів чудовий оркестр, аж повітря задрижало. Гусари проїхали вулицею попід самим горбодом. Збоку їхали офіцери, виграваючи на баских конях. Олеся підвела голову й уп'ялась очима в офіцерів. Офіцери були рослі, стрункі, здорові, столичні, розкішно викохані. Між ними визначувався один молодий офіцер-красунь, з панським делікатним білим лицем, з чорними, незвичайно чудовими бровами, з чорними здоровими вусами, стрункий та тонкий станом; його тонкі, цупкі ноги гадюками обвивали баского чорного коня; коротенький синій мундир, обшитий срібними шнурками неначе прилип до молодого тіла й показував всі чудові його форми. Темні очі блиснули на Олєсю з-під козирка. Кінь став дибки, граціозно зігнувши шию. Олеся вгляділа — й дух притаїла, неначе замерла. Така дивна граціозна постать тільки привиджувалась їй у сні та в гарячих мріях.

Жиди збіглись з усього містечка й обступили лавами гусарів.

Олеся бачила тільки чорні ківери та сині плечі через густу стіну чорних жидівських каптаїв, але не зводила очей з дивних рівних плечей, котрі одразу причарували її. Вона була ладна бігти слідком, примогла б — летіла за молодим гусарином. Швидко гусари спустились з горба в долину, тільки було видно чорні лиснючі ківери та блискучі підкови. Олеся важко зітхнула й пішла в покої.

По обіді Олеся сіла близенько коло Балабухи, оповила його шию руками й почала промовляти солоденьким голоском, держачи в обнімочку.

— Знаєш що, серце Марку Павловичу! Треба мені справити нову білу сукню; до нас наїхали петербурзькі люди, а в мене ж нема ні однієї нової сукні; піду я в крамниці та наберу на нову сукню. Чи так, чи інак, а доведеться з ними знатись; може, вони й до нас придуть! — Балабуха був трохи гоноровитий; йому хотілось почванитись перед гусарами своєю жінкою. Олеся знала, що він самолюбний, хоч на взір ніби й апатичний та млявий. Але Олеся вже розтрусилася багатьма грошми.

— Нема грошей ні шага, коли б ти знала, моя голубко, — сказав він, зітхнувши.

— То я наберу набір на квиток — чи вже ж пак жиди нам не повірять? — вихопилась Олеся.

— Про мене, бери набір; будуть гроші, то заплатимо, — сказав Балабуха, лягаючи на бік на канапу.

Олеся цмокнула Балабуху й побігла в крамниці; їй хотілось справити сукню доконче на неділю: вона сподівалась в церкві побачити гусарів і себе показати, сподівалась, що гусари доконечне зайдуть з церкви на чарку горілки та на закуску.

До неділі біла літня сукня, облямована шовковими рожевими стрічками, вже була готова. Олеся звеліла в суботу побілувати прихожу й світлицю, — причепурила світлицю, як на великдень; підлогу вишарували жовтим піском. В неділю, прибравшись по-літньому, неважаючи на осінь, вона побігла до церкви. Гусари-офіцери стояли коло криласу. Всі панії й панни, скільки їх було в Богуславі, позбігались до церкви подивитись на гусарів.

Олеся прийшла після їх усіх, наприкінці служби, пройшла проз гусарів, зашелестіла білою сукнею й стала поперед усіх коло царських врат так, щоб можна було скося поглядати на гусарів. Поправляючи сукню, вона ніби незумисне оглянулася набік. Поперед усіх гусарів стояв молодий, високий, чудовий офіцер-красунь. Вона зараз впізнала того, що недавно вразив її в саме серце; впізнала його чудовий тонкий стан, обтягнутий синім куценьким

мундиром, впізнала його чорні густі брови, чудові сміливі темні очі, біле лице, рожеві повні уста, прикриті темними чорними вусами, довгобразе, мужне, але делікатне лице. Олеся затрусилась і ледве встояла на ногах; вона аж зблідла; дух забився; вона не чула, що співали в церкві, нічого не бачила перед собою. Насилу вона опам'яталась, і серце ніби заграло; вона неначе почула десь якісь дивні мелодії або чудові пахощі; якийсь дивний рай одразу розгорнувся перед її душею.

Служба божа скінчилась. Офіцери приступили цілувати хреста... Перед нею ще раз майнув чистий, тонкий профіль, чорне волосся, розкішна голова. Офіцери вийшли з церкви. Олеся стояла ніби в чаду, їй чогось заманулось не то танцювати, не то співати, не то плакати.

Вона побігла додому, кинулась до дзеркала, поправила сукню, причесала голову й сіла коло вікна. Перед вікнами по улиці йшли валкою з церкви люди, перемішані з простими синіми гусарами. Вона задивлялась на кожного москаля, впізнавала, шукала милого, але то все були прості гусари. Люди перейшли.

На улиці з'явилась огрядна постать Балабухи. Олеся аж зблідла,— вона ждала, що слідком за Балабухою покажуться офіцери; офіцерів не було; за Балабухою йшов сторож з ключами.

Балабуха увійшов в покої. Килина подала самовар, Олеся засипала й залила чай, сіла коло стола й задумалась...

Балабуха сам напивсь чаю, Олеся не пила чаю й все дожидала. Вже самовар потух; чай в чайнику перестояв, а Олеся сиділа й не пила чаю. Гусари не прийшли. Олеся встала, з досади й чаю не пила.

Аж через два тижні після служби офіцери таки зайшли до Балабухи на чарку горілки, як тоді казали. Олеся трохи не вмёрла, як угледіла молодого офіцера під своїми вікнами.

Світлиця Олесина наче засяла од синіх з сріблом мундирів, од еполетів, шнурків, аксельбантів та орденів. Гусари рекомендувались, цокали закаблуками, стукаючи ногою об ногу. Після вже немолодого поставного полковника з кудлатою головою, після чотирьох офіцерів з пелехатими бурцями та вусами до Олесі прискочив молодий красунь, цокнув підківками, ледве зігнув гнучкий стан і промовив, подаючи руку:

— Поручик Іван Васильович Казанцев.

Олеся вгляділа, як відкрились його чудові, виразно обведені, червоні, як калина, уста, й блиснули рівні білі зуби;

його довгі чорні очі так і сипнули на неї огнем, а низький, але гучний та м'який голос задзвенів у неї паче в самому серці.

«Ой, зомлію, ой, умру! — майнула в Олесі думка. — Яка радість наливає моє серце!»

Полковник та старіші офіцери сіли коло Балабухи й розпочали поважну розмову. Казанцев з двома молодшими сіли коло Олесі. Олеся нікого й не бачила, нікого й не слухала, окрім одного Казанцева; вона уп'ялась в його лице своїми очима.

Подали чай і разом з чаєм горілку й закуску. Горілка розвеселила й без того веселих гусарів. В світлиці розлягався гомін, клекіт. Олеся то пурхала по покоях, як пташка, то сиділа в величній позі; вона примічала, що подобається молодим гусарам; її чорні брови, темні очі, натхнуті коханням, дуже виразно малювались при білій сукні й робили великий ефект; на щоках заграли рум'янци; розкішний бюст та гарна постать дратували молодих хлопців; веселість розлила на її лиці, на очах принаду.

— Будете ви, панове, добре-таки сидіти та нудитись в нашому Богуславі; в нас товариство маленьке; молодих дам та паннів мало, — сказала Олеся, не зводячи очей з Казанцева.

— О, не візьме нас нудьга, коли ви в Богуславі! — одрубав Казанцев комплімент.

— Потривайте, ось настане зима! Я взимку трохи не вмираю з нудьги, — сказала Олеся. — Повмираєте й ви тутечки з нудьги.

— Нам не первинка жити в таких малих містах.

— Будемо заводити вечори з танцями, будемо прокатуватись кіньми; дамо собі ради! — крикнули молоді офіцери.

— Коли я не вмю їздити верхи, — сказала Олеся.

— Ми вас вивчимо, — сказав Казанцев. — Попросимо других городянських дам, дамо свої коні та будемо проїжджатись юрбою верхи.

— Наші богуславські дами зроду не їздили верхом і зроду не сядуть на коней; наші богуславські дами засміяли б мене, якби я поїхала верхи, — сказала Олеся.

— Як ви дасте привід, то й інші сядуть на коней. А ви вивчитесь їздити верхи? — спитав Казанцев.

— Атож! Я знаю, що тутешнє товариство підніме на сміх, але я на це не дуже вважатиму, — сказала Олеся, закинувши ногу на ногу по-кавалерському.

І Олеся вже марила, як то вона буде їздити на баскому гусарському коні, а Казанцев її вчитиме. Вона скочи-

ла з місця й почала походжати по світлиці. Казанцев встав і собі, за ним другий молодий офіцер, і обидва пристали до Олесі з обох боків.

— О, ми розворушимо ваш Богуслав! — гукнув Казанцев, крутячи вуса.— Ми заведемо клуб, заведемо бали, стягнемо всіх докупи.

— Хто ж піде в твій клуб? — обізвався полковник з-за стола.— Хіба Мошки з жінками та дочками.

— Ми попросимо отця благочинного, отця протоєрея, ісправника, станового, докторів,— марив Казанцев.

— Схаменись! Духовні особи не підуть в твій клуб, бо їм не дозволено,— знов обізвався полковник.

Ні Олеся, ні благочинний навіть не розуміли, що то за клуб.

— Чи так, чи інак, а ми не дамо вам пропадати з нудьги; ми витягнемо ваших дам з затвору на світ, заведемо танці, раути, пікніки,— говорив другий молодий офіцер Погожаєв.

«Ой, коли б, господи, вони витягли мене з затвору, та ще й швидше!» — думала Олеся, уп'явшись очима в чудові малинові пухкі губи Казанцева.

— Я люблю вечори з танцями, та шкода, що в нас нема гарного оркестру,— наші жидки як заграють, то ви не схочете й танцювати,— сказала Олеся.

— Наш полковий оркестр ладен вам, пані, служити хоч і щодня,— обізвався полковник.

— От і добре! Дуже дякуємо! Нам тільки цього бракувало. В такому разі сподіваюсь незабаром і до себе на вечір! — сказала Олеся, навіть не глянувши на свого чоловіка.

Балабуха здригнувся,— Олеся дуже вже швидко просила гостей на вечір.

— Я попрошу на вечір наших дам,— подивитесь, яке наше богуславське товариство,— сказала Олеся, підморгнувши легенько на Казанцева.

— Як воно хоч трохи схоже на вас, то ми зовсім щасливі,— сказав Казанцев, брязнувши шпарко підковами.

Олеся спустила вії на щоки й спалахнула на виду, Полковник встав; за ним встали другі офіцери й почали прощатись.

— Не забувайте зайти на наш вечір! — просила Олеся. Гусари подякували й розпрощались.

Олеся почувала, що її нерви неначе заграли. В світлиці стало порожньо, тільки хмарами висів густий дим од дорогих сигар. Вона неначе бачила в тому диму сині та червоні блискучі постаті, бачила чудове лице Казанцева;

Його пишні очі наче світилися і тепер, малинові уста сміялись, а м'який низовий баритон лашився до її душі і все ще лунав глибоко-глибоко в серці. Цілий день Олесі хотілось співати, грати, слухати музику; мрії роєм вилися в голову, як бджоли в маї; якесь дивне, глибоке щастя обхопило її душу... Скільки вона любила до цього часу,— не варто було однієї хвилини того нового щастя, яким тепер налилась вщерть її душа. Олеся таки впрохала мужа, щоб попросити на вечір гостей та гусарів в неділю.

Настала бажана неділя. Олеся звеліла зарізати три останні гуски й два індики, що zostалися на господарстві, убралась в нову білу сукню з шовку, якого можна було дістати в Богуславі, й ждала гостей. Приїхали надвечір усі богуславські панки з синами, приїхали Олесині сестри. Після всіх наостанку прийшли офіцери. Надворі зашумів оркестр; він був такий здоровий, що його не можна було вмістити ні в сінях, ні навіть в цілій світлиці. Вечір був тихий та теплий, сливе літній. Поодчиняли вікна в світлиці й поставили оркестр під вікнами. Ніч була темна та чорна. Музики розставили свої пюпітри, порозкладали ноти й посвітили ліхтарі. Широкі мідні труби заблищали на чорному фоні почі фантастичним сявом. Оркестр загримів, аж тахлі в вікнах задзвеніли. Олеся глянула в вікно на небачену картину й стояла, неначе причарована; обернулась вона назад,— світлиця аж сяла, аж пишалась гусарськими синіми куценькими мундирами, еполетами, шнурками та орденами. Коло Олесі вився Казанцев, пригладжений, причесаний, в дорогій блискучій одежі,— чудовий чорнявчик, як гвоздик. Старіші офіцери сіли грати в карти, молоді пішли в танець. Олеся забула вже Ломачевського. Бонковський сидів в кутку, скорчився в три погібелі й довго не смів перед гусарами виступати в танець; його кучерява здорова голова, кругле, повне та загоріле лице здалося теперечки Олесі схожим на здорового рудого гарбуза в картоплі.

Казанцев заряджував танцями: після кадрили завів рондо, правував по-французькій, хоч його, само по собі, ніхто не розумів, і причарував усіх богуславських паній та паннів. Офіцери поводились делікатно, обходились з товариством просто, не вдавались в столичну пиху, жартували, говорили дамам компліменти з легким насміхом, котрі вони приймали за щиру правду. Матері повбирали своїх дочок, як ляльок,— кожна сподівалась залучити женихів для дочок. Але молоді офіцери найбільше увивались коло Олесі: вона була сміливіша й веселіша од усіх і танцювала краще од усіх.

— Як вам сподобався наш вечір, наше товариство? Мабуть, будете навіпісля сміятись з нас,— спитала Олеся тихо в Казанцева.

— Ох, борони боже! З кого, з кого, а вже з вас не доведеться мені сміятись,— сказав Казанцев, скося поглядаючи на тонку Олесину шию.

— От вже й зараз таки смієтесь з мене! Хіба ж пак тут нема кращих од мене? — попросту спитала Олеся.

— Од вас, мадам, трудно знайти кращих і деінде,— зашепотів Казанцев трохи не над самим Олесиним вухом.

Він ледве вдержався, щоб не вхопити її за талію й поцілувати в маленьке вухо.

— В вас чудове маленьке вушко,— ще тихіше промовив Казанцев; — якби не при людях, то я б вас поцілував у вушко.

Олеся зареготалась од радості на всю світлицю.

— Я не знала, що ви такий... — тихо сказала Олеся.

— В вас гарненька кругленька талія,— ще тихіше промовив Казанцев.

— Ви, очевидячки, смієтесь з мене; бачили ж ви кращі талії та вуха в Петербурзі,— ще тихіше обізвалась Олеся.

— Я вам скажу, і в Петербурзі таких мало,— сказав Казанцев.

Олеся прийшла до одчиненого вікна й поклала руку на одвірок. Маленька повненька рука забіліла на темному одвіркові, як мрамор; золоті персні блищали м'яким світлом. Казанцев став поруч з Олесею й з жадобою пантрував на білу ручку.

Яка в вас чудова ручка! Я вас поцілую в ручку,— сказав Казанцев, заступивши вікно й поклавши свою долоню на її руку.

Олеся ледве примітно повела очима назад.

Під вікнами, серед чорної ночі, блищала сливе фантастична картина. Сяли блискучі труби,— оркестр грав якусь арію.

Олеся ледве чула музику; вона тільки почувала гарячу долоню на своїй руці й скося роздивлялась на гладенький матовий лоб Казанцева, обрамований збитими чорними кучерями, та на чудові чорні брови, під котрими горіли дві іскри в темних очах. Гаряча рука, дужий гук музики страшенно дратували її напружені нерви, хвилями збурювали кров,— вона ледве вдержалась, щоб не кинутись на шию Казанцеву, не вп'ястись п'явкою устами в його чудові брови.

— Розкажіть мені за Петербург,— які там люди, звичай, які там доми та бали,— спитала Олеся.

— О, в нас, в Петербурзі, такі дива, за які в казках розказують: в нас зали всі в золоті, дзеркала од помосту до стелі і навіть на стелі; в нас на балах zarazом танцює по сто пар, а грає по п'ять оркестрів на хорах.

— Хіба ж у ваших залах і хори є, неначе в церквах?

— Аякже! Хори кругом усієї зали, а над хорами ще другі хори, такі заввишки сливе, як лаврська дзвіниця. Звідтіля дивиться та публіка, що не танцює, баби, діди та всяка нечисть. Наші дами просто при людях обнімаються й цілуються з кавалерами при фантах, в іграшках.

— Невже! — крикнула Олеся, обернувши до його лице.

— Йй-богу, правду кажу,— цілуються: є такий французький танець — як скомандує один, то всі дами кидаються на шию своїм кавалерам та цмок їх у губи! — сказав Казанцев.

Олеся трохи не підскочила,— йй страх як схотілося погуляти на таких вольних балах, одначе вона не зовсім поїняла віри тому.

— Ви, певно, жартуєте,— мабуть, глузуєте над нами, селянами.

— Йй-богу, мадам, не жартую! На те в нас столиця. Наші дами не такі благочестиві, як ваші — самі ходять в гостиниці та в трахтирі, з ким хочуть, їдять, п'ють, з паничами обнімаються; наші дами хилють вино й навіть лікери незгірше нас.

Казанцев замовк. Олесю потягли думи в ті щасливі краї.

— Чи не час би вже столи застеляти? — спитав Балабуха, приступивши до Олесі.

— Може, й час,— сказала Олеся й вийшла розпоряджатись.

Столи позастеляли. Гості посідали. Олеся сіла між Казанцевим та Погожаєвим. Чує вона,— під столом шарудить і хтось торкає її чоботом в ногу то з одного боку, то з другого. Олеся брикнула закаблуком Погожаєва раз, а далі другий і тихенько наступила черевиком на ногу Казанцева. Казанцев кинув на неї довгий-довгий погляд, на лапав під скатертею її руку й здавив так, що Олеся ледве не крикнула. Довго тяглася вечеря; довго всі цокотіли й пили.

— Ваша вечеря смачніша од наших; в нас як часом подадуть на стіл цілу серну або печеного ведмеда, то не знаєш, як і од'їстись. Але нам вже проїлись ті печені ведмеді,— ваші гуси смачніші.

— Невже в вас їдять ведмедів? І так-таки подають на стіл цілого печеного ведмедя? — спитала Олеся.

— Цілісінького! Лежить мов живий.

— Ну! Ви, панове, мабуть залізли в хмари,— я б зроду не їла печеного ведмедя!

— Якби покуштували, то б і їли: там такий добрий, як конфети з варешням,— брехав Казанцев.

— Хіба ведмідь солодкий? — спитала Олеся.

— Авжеж, солодкий! З одного боку солодкий, а з другого кислий,— додав Погожаєв.

— А з третього? — спитала Олеся, сміючись.

— А з третього шинка, чи «ветчина», ведмедяча «ветчина» — це ж шик! — додав Казанцев.

Невважаючи на печених ведмедів, офіцери вклали в копи три печені гуски, індика й кілька курок і почали дудлити чудову наливку стаканами.

Казанцев налив Олесі чарку наливки. Щоб не одстати од петербурзьких дам, вона стукнула чарку, а потім другу; вона тепер сама налапала руку Казанцева під столом і гладила її.

На столі не зосталось ні рісочки; пляшки стояли порожні. Гості встали з-за стола. Знов почалися танці. Казанцев приступив до дам і причепивсь причепою, щоб вони вивчилися в його їздити верхи. Всі дами одмовлялись, одна Олеся згодилась, сидячи на стільці й закинувши ногу за ногу, але все-таки не насмілилась брати науку їзди в Казанцева,— вона трохи боялась людського поговору. Гості роз'їхались вже перед світом.

Після Балабухи мусив дати бал офіцерам ісправник, після ісправника — доктор. З початку зими приїхала полковниця й дала в себе бал. Олеся бувала на балах і хотіла, щоб таке життя хоч би й до смерті тяглося.

Щоб розважити себе й дам, офіцери задумали прокатитись, як випав сніг. Стала перша санна дорога. Офіцери налагодили санки, позапрягали тройки коней, з мальованими дугами, з брязкалами, з дзвониками, і раз по обіді позабирали всіх знайомих міських дам і повезли прокатувати в ліс. Офіцери попарувались з дамами, кожний по своїй вподобі. Казанцев сів з Олесею. Поїзд рушив з міста; дзвоник задзвеніли, брязкотьола забряжчали. Всі жиди позбігались на місто, щоб дивитись; діти бігли за саньми за самий город; перекупки вставали й витріщали очі. Баскі гусарські коні, загинаючи голови набік, як на крилах, полинули по чудовій м'якій дорозі. Казанцев звелів своєму погоничеві зістатись позад усіх. Дорога повила-ся понад Россю, по косогору.

По обидва боки Росі стояли круті горби, поперерізувані й перетяті глибокими, узькими ярками; і долини, й гори були засипані свіжим білим снігом, неначе лебединим пухом; небо було вкрите білим прозорим туманом; через туман лився срібний тихий світ вечірнього сонця. Надворі було тихо, мертво... На крутих горбах мрів густий старий дубовий та грабовий ліс, вкритий інієм.

Довгий поїзд летів до лісу по чудовій місцині; дзвоник дзвеніли; гук рознісся по долинах, по горах; луна вдарила в гори, в ліс. Поїзд виїхав на невеличкий луг. Понад Россю, в лузі стояли рідко розкидані розкішні старі дуби з рідким розкидчастим гіллям, неначе порозпинали сотні рук на всі боки. Кожна гілка була вкрита широкою, на два пальці смужкою інею. Узлуваті сучки та гілки стриміли вгору, наче розчепірені пальці рук, висіли вниз, як пазури на птичих ногах; на сучках, на гілках біліли та світились наскрізь ніби довгі гусячі пера з дрібненькими зубчиками, котрі стриміли то вгору, то вниз, то складались пучками, букетами, звішувались вниз, переплутувались, перехрещувались чудними взорцями й світились наскрізь.

За лугом на горах почався грабовий ліс. Дві високі ніби фантастичні стіни лісу обступили білу пухову дорогу; тонке, як чорні нитки, молоде грабове гілля спускалось зверху до самого долу на м'який сніг; дрібний іній обсипав його ніби тонким пухом та дрібними алмазами; іній блищав, світився, переливався матовим білим світлом.

Дорога повилася в середину лісу. В старому лісі картина стала ще краща — обидві стіни лісу, по боках дороги, ставали вищі й густіші. На розкішні білі завіси лісу ніби були почеплені букети з довгого страусового пір'я. На самий сніг по обидва боки дороги позвішувались ніби довгі білі завіси та гірлянди з широких білих стрічок; одна довга гірлянда прикривала другу, неначе навмисне почеплена людською рукою.

Ліс стояв, неначе молода під вінцем, в дорогому білому уборі, якого не вигідає ні одна людська думка.

І все те диво світилось наскрізь, блищало, сипало іскрами, брильєнтами, переливалось то різким, то матовим світлом. Ні одна картина природи влітку не може прирівнятись до тієї пишної фантастичної картини мертвої зими: то був тихий, мрійний, фантастичний сон заснувшої землі.

Дорога спускалась в глибокий вузький яр, знов піднімалась на горби, то знов западала в долини. Серед лісу заманячила корчма, прикрита білим товстим шаром м'якого снігу, зачорнів вивід на прикрівлі, зачорніли вікна,

неначе темні плями. Коло корчми була прогалина: на тому місці неначе хто розкинув пишній фантастичний квітник: кружало густого терну було ніби виткане з павутиння та срібних ниток; розкидані кущики собачої бузини, папороті та бур'яну стали схожі на невидані квітки, виковані з срібла; висока одним одна береза спустила до самого долу розкішні тонкі гілки, неначе розчісані довгі коси, присипані срібним пилом.

Олеся сиділа попліч з Казанцевим і ледве примічала ту фантастичну красу лісу; вона розмовляла з милим і милувалась його очима, його бровами. Тільки що коні вибігли на рівнину,—серед лісу заgrimів оркестр. Олеся іздригнулась; Казанцев засміявся.

— Де це грає музика? — спитала Олеся.

— Мабуть, русалки грають,—вони знали, що ти приїдеш гуляти в ліс,—сказав Казанцев.

Одначе то грали не русалки, а гусари. Під корчмою заблищали здорові труби, засиніли ряди гусарів; бідні москалики мусили вперед пішки дибати з трубами, щоб побавити панів. Музика розбудила сонний ліс; луна розляглася по горбах, по долинах, неначе zarazом заграло десь кілька оркестрів,—ефект був великий!

Коні спинились коло корчми. Усі повставали з санок. Офіцери просили дам до корчми, але жодна дама не схотіла йти в корчму. Полковник взяв полковницю під руку й повів у корчму; за полковницею, як вівці за бараном, так і потяглись усі богуславські панії.

Корчма була печиста; довгий стіл, довгі ослони та лавки були замазані й чорніли, як земля. Коло порога стояло барило горілки. В просторній хаті тхнуло горілкою, шинком. Обідраний жид в ярмулці вештався по хаті. Офіцери повносили в корчму силу пляшок з шампанським та хустки з пирожним і конфетами. Але дух у корчмі був такий противний, що всі дами повискакували надвір; дівчата кричали, що вони мліють, хапались за виски. Тоді офіцери винесли стіл надвір і поставили під старими липами, що росли за корчмою: стіл застелили скатертею; коло стола поставили ослони й понакривали килимами; дами посідали кругом стола під білою стелею інею. Затички бахнули: шампанське полилось в чарки річкою. Оркестр загравав. Офіцери крикнули віват за здоров'я дам,—дами мусили випити до дна. Знов забахкали пробки, знов полилось вино; випили за здоров'я гусарів, далі почали пити за здоров'я полковниці, потім за здоров'я кожної дами,—пішла добра сотня карбованців з офіцерських кишень!

Надворі смеркало. Офіцери курили, дами закушували гостинцями. Музика грала веселі мелодії. Гулянка була ефектна, весела, хоч і дорога. Всім було гарно, весело,— нікому не хотілось їхати додому; посідали в санки й поїхали прокатуватись далі в ліс.

Небо прояснилось; легкі, тонкі хмарки летіли прудко, неначе літом після заливи; сине небо ледве світилось через тонкий туман; місяць обсипав легким світлом верхи лісу. Поїзд летів. Картини мінялись, ніби декорації в театрі. Починався старий дубовий та берестовий ліс. Дорога пошилась в гущавину; високі дерева зовсім прикрили дорогу, що крутилась неначе вузькою стежкою, обминала товсті дуби. В лісі було поночі, тільки чорніли товсті дуби. Але місяць піднявся вгору, вийшов з-за хмар,— і картина змінилась,— якісь чари розлилися по лісі!

Тихий світ місяця заграє по верхах дубів, ще вкритих листом, на котрому масами задержався вгорі пухкий сніг, а далі розлився по лісі, по ярах, по долинах, розлився в самі далекі закутки, облив кожне дерево, кожну гілку; на сучках, на розложистому гіллі неначе хто наложив прозорої вати. Тихий світ лився через сніг, через іній, неначе через тонкий прозорий кришталь, і обливав дерева зверху, з боків найделікатнішим матовим блиском; однизу од свіжого снігу лився вгору ще тихіший, ще делікатніший матовий світ; усе в лісі було освічене з усіх боків; од дерева не було видно навіть тіні. Світ був трохи синюватий. Ліс став якимсь фантастичним,— здавалось, ніби то якийсь дивний зачарований храм, заставлений темними колонами, прикритий незвичайною кришталевою покрівлею. Чорні товсті пеньки, прикриті снігом, були схожі на велетенські гриби; кущі папороті, дреку стояли неначе квітки в якомусь фантастичному, зачарованому саду.

Передні санки далеко побігли вперед. Казанцев зостався з Олесею позаду. Вино розворушило обох. Олеся вп'ялася очима в гарне лице Казанцева, освічене матовим світлом. Кучері його чорніли на висках. Казанцев взяв Олесю за руку й поцілував.

— Чи любиш ти мене, Олесю, так, як я тебе люблю? — спитав він над самим вухом в Олесі.

Олеся затрусилась, вхопила його руками за щоки, притягла до свого лица, вп'ялася в його уста гарячими устами й неначе замерла; вона тільки примітила, що срібні хвилі дерева ніби загойдались, заворушились, і зомліла, й ніби приросла до м'яких гарячих уст Казанцева, потім згодом цілувала його в щоки, в брови, в очі, обняла його за шию, впала на плече й заридала, як дитина.

— Олесю, чого ти плачеш? — ще тихіше спитав Казанцев.

— Тим, що тебе люблю. Тепер тільки я втямила, що до цього часу нікого не кохала; мені тільки здавалось, що я любила, але я тільки сама себе дурила. Як ти мене перестанеш любити, я загину, вму, зап'ягублю себе.

Казанцев трохи стривожився: така палка любов трохи його злякала,— йому заманулось тільки трохи пожартувати з нудьги, для розваги.

Олеся знову кинулась Казанцеву на шию, знов уп'ялась в його уста, неначе влипла, так що йому було важко дихати. Поперед їх санок задзвеніли дзвоники,— поїзд вертався назад. Олеся розняла руки й сіла на своє місце. Санки шугали проз їх, як птиці. Ліс аж тріщав од гучної луни. Поїзд покатав назад, і вони знов поїхали тихо, поволі. Олеся притулилась щокою до виду Казанцева. В лісі стало тихо. Білий світ ще ясніше розлився по лісі; м'яке повітря прохолоджувало гаряче лице; фантастичний синюватий світ тривожив фантазію, будив мрії в гарячому серці. Олеся була без краю, без міри щаслива: їй бажалось їхати, летіти без спину, без кінця. Глибокі долини та западини в яснім світі місяця пересовувались, неначе гарні декорації. Олеся почувала, що її серце налилось щастям вщерть, що любов залила всю її душу, як весняна вода заливає дуги та луки. От засвітилися вікна в корчмі; з чорного димаря вився клубками дим. Корчма майнула перед очима, неначе намальована на картині. Дорога знов то западала в долини, то піднімалась вгору. Олеся незчулась, як коні вибігли з лісу й убігли в густий березняк; через рідкі срібні пачоси беріз залисніли ніби брильянтові зорі. От стоять дуби, ніби обтикані перами, а ондечки вже світиться в вікнах огонь. Вони в'їхали в місто.

На вулицях вештались люди; в вікнах світився огонь. Олесі здалось, що їй снився дивний солодкий, як радість, сон; вона тепер неначе прокинулась. Поїзд став перед квартирою Казанцева. Всі вікна були ясно освічені. В хаті заграв оркестр. Санки товпились під домом; товпилась попід вікнами сила жидків та жиденят. До Казанцева наїхали офіцери з сіл та містечок; здавалось, ніби в домі грають весілля. Олесі здалось, що вона вертається з церкви од вінця, що вона оце тільки що повінчалась з Казанцевим. Вона хотіла йняти тому віри, навіть поїняла віри... Її голова була ніби повита якимсь чарівничим туманом... Вони приїхали останні. Казанцев взяв Олесю на руки й поніс в свою квартиру.

Гусари вскладку давали вечір для своїх богуславських

знайомих і завезли дам трохи не силою просто на вечір. Квартира Казанцева, найбагатішого між усіма офіцерами, була найпросторніша. Вечір був в його квартирі. За Балабухою й за другими панями послали москалів.

Казанцев увів Олесю під руку в покої. Оркестр грав в прихожій; невелика прихожа була ніби начинена гусарами та здоровими трубами. Олеся роздяглась й увійшла в світлицю. Просторна жидівська хата була убрана по-кавалерській; на двох стінах висіли здорові чудові килими; на порожніх білих стінах висіли, поначіплювані букетами та зорями, рушниці, пістолети, шаблі. Убогі жидівські кнапки були застелені килимами та шматками червоної китайки; на столах стояли стакани з чаєм, стояли тарілки з закусками. Дами сиділи кругом столів, перемішані з синіми мундирами. Казанцев посадив Олесю за столом і сам сів поруч з нею. Олеся неначе зацвіла, розчервонилась, як квітка; налиті щастям очі блискали, неначе зорі; лице аж пашіло. Вона обперлась ліктем об спинку канапи, вп'ялась очима в лице Казанцева й нічого не бачила, нічого не чула.

«Золото мое, щастя мое! Тебе я ждала, тебе я шукала, линула, літала десь за тобою, як сива зозуля, і таки тебе знайшла»,— думала Олеся, дивлячись в вічі Казанцеву.

Гості випили чай, закусили й знов взялися за чай.

Після закуски принесли шампанське. Забахкали затички; полилось річкою дороге вино. Офіцери цокались чарками з дамами, кричали «ура!» Оркестр гримів; в покоях піднявся гвалт, ніби на битві. Після шампанського поприймали столи й пішли в танець. Офіцери, смикнувши добру порцію, почали поводитись з дамами трохи вільно. Казанцев просто-таки обнімав Олесю в танцях і пригортав до себе. Дами те примітили й почали розбігатись додому; одна Олеся досиділась до півночі й була ладна сидіти хоч і до світу, якби Балабуха силоміць не повів її додому.

Пишну, веселу зиму пережила Олеся. Вона не чула, як ішов час, незчулась, як минула пилипівка й настало різдво; та зима здалась для неї якимсь гарячим, палким літом: для неї неначе гріло, як влітку, сонце, цвіли пахучі квітки, співали соловейки. Казанцев з товаришами заходив до Балабухи сливе щодня, запрошував до себе в гості Балабуху з жінкою. Олеся привезла до себе своїх сестер: вона думала, може, офіцери поженяться з сестрами; для неї самої здавалось, що вона ще не вийшла заміж, що вона от-от повинчається з Казанцевим. Щотижня Олеся справля-

ла вечірки для гусарів, танцювала до світу й витрусила до дна кишені свого чоловіка на убори та вечори. Щоб гусари не нудились, Олеся почала возити їх в гості до сусід-священиків: на різдво повезла їх до свого родича, о. Мельхиседека, а на Новий рік задумала повезти до Моссаковського.

— А поїдьмо в гості до близького нашого сусіди, отця Харитона,— говорила Олеся до гусарів.— Я вам покажу давню коханку свого чоловіка. Онисія Степанівна — це людина статковита,— не таке ледащо, як я; вона нагодує вас такою гусятиною та поросятиною, якої ви зроду не їли й в Петербурзі; доберімось лишень до її наливки та варенихи!

Гусари позапрягали свої баскі коні, посадовили Олеся й усіх її сестер і махнули по чудовій санный дорозі в Вільшаницю. Олеся потягла-таки з собою й Балабуху, щоб було кому розмовляти з господарем, отцем Харитоном. Гусари розмістили з собою по дамі в кожних санках, а Балабуху повезли самого на задніх саночках одним коником.

День був гарний, тихий і не дуже холодний; санна дорога слалася, неначе гладеньке біле полотно; коні весело катали в Вільшаницю; коло кожних санок дзвеніли дзвоники. А тим часом в Вільшаниці ніхто не сподівався таких гостей. До отця Харитона зібралась своя сільська компанія; в його була повна світлиця чоловіків та молодичь, навіть з малими дітьми на руках. В гості прийшов і старець Шмид, кум отця Харитона. Серед світлиці стояв застелений стіл; на столі стояли пляшки з горілкою, миски з полуднем, лежали цілі купи накраяного хліба. Чоловіки й молодичі, випивши всмак ради празника, гомоніли та гвалтували на все подвір'я; дзвінки молодичі голоси зливались з чоловічими, мов дрібні дзвони з здоровими; в покоях клетіло, наче в здоровому казані. Онисія Степанівна частувала молодичь, отець Харитін — чоловіків.

Коли це за двором задзвенів один дзвоник, а за ним другий; в ворота влетіли санки, запряжені баскими кінями; за ними вскочили другі, а далі треті; дзвоники задзвеніли під самими вікнами. Всі гості кинулись до вікон і вгляділи повні санки гусарів.

— Ой лишечко! Станові їдуть,— крикнула одна молодичка.

— Ой москалі! Та як їх багато! Це московська закупа приїхала! — крикнув титар.

Всі гості отця Харитона схопились з місця й прожогом кинулись навікача: одні втікали в сіни, другі в кім-

нату; деякі перелякані молодичі покидали в світлиці дітей і кинулись втікати, неначе сполохані птиці, то в пекарню, то на задвірок; деякі повтікали в хижку, а декотрі дерлись по драбині на горище; старець Шмид вхопив костура, махнув на задвірок через задвіркові сінешні двері й сховався в клуню; чоловіки розсипались по городі, позабувавши в світлиці шапки та рукавиці; декотрі молодичі зопалу та знестямки кинулись через сінешні двері в ганок, просто між гусарів та паннів і трохи не позвалявали їх з ніг.

Отець Харитін, сполоханий на смерть, не знав, що робити, й тільки бігав по хаті од кутка до кутка. Онисія вгляділа через вікно Олесю серед гусарів і вдарилась об поли руками: в світлиці був такий нелад, що вона не знала, за що хапатись; вхопила пляшку горілки, вкинула в миску з сметаною, вискочила в кімнату, кинула миску на перину, потім випхнула двох переляканих молодичь з опочивальні в світлицю й запищала сливе нишком:

— Беріть стола та виносьте через двері!

Молодичі вхопили стола з усім добром і понесли його не в кімнату, а в сіни.

Гусари й дами стріли в сінях, як стіл, що аж захряс пляшками та мисками, застряг у дверях разом з молодичами.

— Добра прикмета! — не втерпів Казанцев. — Видно, що господар і справді статковитий, бо любить вітати гостей.

— І стрічає нас хлібом-сіллю, — тихо обізвалась Олеся.

— І з пляшками та чарками, — промовив Балабуха, ступаючи на сінешній поріг.

Молодичі виволокли в сіни стола й дали дорогу гостям.

Гості ввійшли в світлицю. Світлиця була схожа на поле після побоїща: трое забутих мужичих дітей качались під грубою й од переляку дерлись не своїм голосом; серед хати валялись шматки хліба, качалась пляшка, звалена з стола, валялись шапки та рукавиці. Отець Харитін збирав шапки, Онисія вхопила разом за руки трое дітей, виволокла їх в кімнату й причинила двері.

Балабуха з жінкою, три Олесині сестри й десять гусарів сповнили всю світлицю. Господар став стовпом серед хати, а за дверима в кімнаті було чути такий оркестр, якого гусарам не довелось чути й в Петербурзі.

— Вибачайте! Мабуть, ми не в добрий час приїхали, — сказав Казанцев до господаря.

Господар стояв серед хати мовчки й тільки дивився, як роздягались гусари, як заблищали їх еполети та коміри, йому було очевидячки ніяково. Балабуха підступив до

о. Харитона, тричі поцілувався з ним, поздоровляючи з Новим роком.

— Ой, зомлію! — так смердить горілка на всю хату, — говорила пошептом Олеся Казанцеву над вухо.

— Здається, ми розігнали веселу компанію, — тихо обіз-
вався Казанцев до Олесі.

— Давня любов Марка Павловича кружляла горілоч-
ку з молодицями, — тихо обізвалась Олеся.

Гусари й дами пороздягались і накидали жужмом цілу купу одежі на стільцях та на канапі. Балабуха, привітавши од отця Харитона й Онисі, порекомендував Казанцева. Казанцев брязнув закаблуками перед Онисею; його закаблуки прокопали добрий рівчак на глиняному долі. Після Казанцева прискакували до Онисі другі гусари, со-
вали закаблуками по долі й, неначе півні, вигребли чималу яму на долівці. Якись прізвища так і сипались на Онисю, неначе хто їх трусив з торби.

«Це Олеся навезла гусарів... І де вона в біса набрала їх стільки!» — думала Онисія Степанівна.

Олеся сіла на канапі й затулила носа напаханою пахо-
щами хусточкою; її сестри переглядались, переморгува-
лись і осміхались одна до одної. Гусари зареготіли й за-
ходили по світлиці, як у себе вдома. Картина в світлиці
змінилась неначе якимсь чарівництвом: замість свиток та
горсетів — синіли вишивані сріблом мундири, червоніли
тонкі ноги, бряжчали остроги, червоніли й біліли панян-
ські сукні. Гусари приставали до господаря та до госпо-
диці, неначе вони з ними вік звікували.

— Як ваше здоров'я? — пристав до Онисії Степанів-
ни Казанцев.

— Спасибі вам! Слава богу, здорова до котрого часу, —
знехотя обізвалась Онися.

А тим часом вона обвела очима гостей і полічила, скіль-
ки-то треба спекти гусей та поросят для тієї Олесиної
компанії.

— А ваші діти здорові? Певно, у вас є діти? — при-
кинув Казанцев.

— Слава богу, є й усі здорові, — обізвалась Онися, а
тим часом її думка рахувала: «По півгуски на кожного
москалюгу, на благочинного півпоросяти, на благочинну
півпоросяти, а на паннів хоч по ніжці».

— Чи весело провели святки? Чи бували в гостях? —
піддержував розмову Казанцев.

Онися вже його й не слухала та все думала: «По пів-
гуски зжеруть, — москалиця здорові! Виходить: п'ять гу-
сок і порося, та треба, мабуть, заколоти здорове порося,

бо цей Балабуха добре трощить поросятину; та й благочинна не спустить, бо дуже любить поросятину».

— Ні, ще ніде не були в гостях,— думаємо їхати до батька післязавтра,— знехотя обізвалась Онися.

«Ой, пропадуть мої годовані гуси! Приїде батько на водохреща¹⁵, не попоїсть гусятини,— снувалась Онисина думка.— Це Олеська навезла своїх пройдисвітів,— мабуть, не мала чого дати їм попоїсти на вечерю та й приперла їх на мої гуси. Це її справа. А бодай ти була дорогою головою скрутила разом з своїми москальськими».

Один гусарин виглянув у вікно й вглядів у дворі здорове стадо гусей.

— Яка в вас сила гусей! Йй-богу, півдвора! — крикнув гусарин на всю хату.— Я ще ніде не бачив так багато гусей! Ото була б добра печеня!

«Так воно й є! — подумала Онися.— Це вона навезла оцієї голодної галичі на мої гуси; мабуть, вони за це дорогою розмовляли. Ану, чи й за поросята допоминатиметься?»

— Хвалити бога, цього року в нас гуси добре велись,— піддержав отець Харитін,— та й поросят виплодилось дуже багато.

«Цей дурень сам викаже»,— подумала Онися.

— Слава богу, виплодилось багато, та половину вовки вихапали в чагарях,— обізвалась Онися.

— Одначе не всіх вихапали: госпожі благочинній ще зосталось на вечерю,— піддобрювавсь отець Харитін.

— Як я бачу, в вас вовки дуже звичайні,— сказав Казанцев,— коли залишили й на вечерю; в нас як почнуть хапати, то вже нічогосінько не залишать.

— Як же ваші воли та корови? — спитав в отця Харитона один гусарин, щоб сказати будлі-що.

— Слава богу, всі цілі, тільки одна безрога, шўта коро́ва забігла десь в Богуславський ліс та й досі не знайшли.

— Чи знайшли, чи й досі там гуляє? — спитала Олеся, поглядаючи ско́са на Казанцева з осміхом.

Гострі Онисині очі ввіймали те переглядання.

«Вона з мене сміється з своїм паскудним коханцем,— думала Онися.— Потривай же,— пасміюся й я з тебе й з твого милого! Казав мені жид-кравець, що ти ввечері бігаєш нишком од свого Балабухи на квартиру до свого гусарина. Я ж тебе обнесу на ввесь повіт! Я ж тобі оддячу!»

— Щось я ніяк не нагріюсь, а здається, надворі одлига й не дуже холодно,— говорив один гусарин, бігаючи по хаті та тручи руки.

— І я неначе змерз,— обізвався другий гусарин, бігаючи по хаті.

«Допоминаються по чарці»,— подумала Онися.

— Може б, по чарці та по другій, то зараз і нагрієтесь,— обізвався отець Харитін.

— Як по чарці, то й по чарці,— передражнив Казанцев отця Харитона по-українській.

Онися вийшла в кімнату й винесла здорову пляшку горілки й миску пирогів з начинкою. Гусари накинулись на горілку й, без сорому казка, кружляли шинкову Шулимову горілку. Миска з пирогами в одну мить спорожнилась. Кругом стола піднявся клекіт, як за годину перед тим; гусари пили горілку й гвалтували, як передніше мужицька компанія. Па хаті пішов свіжий горілчаний дух, одначе Олесья вже не затуляла носа хусточкою й не думала зомлівати.

Гусари розвеселились і почали романсувати з паннами. Їм заманулось потанцювати.

— Чи не можна пак в вас дістати яких-небудь музик? От ми б і потанцювали!— промовив Казанцев.— Шкода, що ми не взяли свого оркестру.

— Де вже в нас дістати музик! Хіба покликати старого старця Шмида з лірою,— промовив отець Харитін.

— От і вигадав людям на сміх,— обізвалась Онися.

Олесья затулилась хусточкою й реготалась. Онися глянула на неї, неначе п'ятака дала.

— А чом же?— обізвався отець Харитін.— Там як утне козачка на лірі, то й музик не треба,— можна гацати й до вечора.

— Ото-то! Дійсно козачка! Це дуже цікаво!

— Це буде щось небачене, дуже ефектне,— сказав Казанцев.

— А покличте справді! Я ще зроду не танцював під ліру.

Отець Харитін послав за Шмидом. Як почув Шмид, що його кличуть до москалів, то вхопив шапку та дав драла аж у Чайки.

Гусари почали танцювати та крутитись з паннами без музик. Онися поглядала на благочинну й просто сміялась їй в вічі.

— Що то в вас за напиток такий,— воно зветься варенухою, чи що?— спитав у отця Харитона Казанцев.

— Та еге ж!— сказав отець Харитін.— Варенухою ж! А ви ніколи не пили?— спитав отець Харитін.

— Зроду не пив! Це, кажуть, щось дуже смачне,— сказав Казанцев.

— О, смачне й міцне, як ударить у голову, то й за ніч не прочумаєшся. Ож зваріть, Онисіє Степанівно, варенуху,— нехай гості покуштують,— сказав отець Харитін.

«Доведеться титарку кликати»,— подумала Онися.

— Добре, зваримо таки зараз,— сказала вона голосно.

Онися пішла в пекарню, звеліла смажити три гуски й заколоти двоє поросят. Титарка заходилась варити варенуху, та ще й дуже міцну.

Тимчасом як титарка смажила гуси та поросята, на селі скоївся переляк. Люди рознесли по селі, що приїхав становий, наїхала «московська закуція» й буде виправляти недоплат податі. Люди кинулись ховати своє добро: заковували в землю намиста, полотна, рушники, ховали в ожередах свитки та кожухи; декотрі повтікали з села за Рось, в Чайки, й позабирали з собою, що було дорожчого з одежі; бідніші люди погнали проти ночі в Чайки воли, корови та вівці. В селі неначе ждали татарського нападу; всі говорили, що за офіцерами йде з Богуслава цілий полк москалів, що москалі заберуть усе добро, поб'ють посуд, поріжуть і поїдять кури, гуси, свині й спродають товар.

Вже пізенько Онися накрила столи й подала вечерю. Гусари кинулись на гуси та на поросята, як голодні вовки на вівцю; кістки тріщали, гусятина щезала шматок за шматком. Сама Онися поклала половину поросяти перед благочинним, другу — перед благочинною. Олеся уклала в копи увесь здоровий шмат і залишила сестрам тільки ніжки та хвостик. Гусари, непрохані, самі наливали горілку й пили. Після вечері подали варенуху; гусари спробували, розкуштували, що смачна, й хилили цілими стаканами.

— Та й міцний же оцей ведмідь! — промовив Казанцев до гусарів.— Як вип'ємо всього, то й в двері не потрапимо.

Він сказав правду: «ведмідь» міцно вдарив в гусарські голови; гусари розвеселились, позапалювали сигари, порозстібали мундири й почали ревти солдатських пісень. По хаті піднявся страшний гвалт; всі голосно говорили, й ніхто нікого не слухав; дим стояв такий, що ледве було видно свічки. П'яні офіцери лізли обніматись та цілуватись з господарем; декотрі, дуже близько попримощувались коло паннів і трохи не лізли цілуватись. Казанцев підійшов до Олесі, взяв її за талію й поклав голову на плече...

Онися Степанівна крикнула й протовпом вибігла в кімнату; отець Харитін спустив очі додолу. Балабуха

скочив з стільця й витріщив очі; Олеся вирвалася з рук Казанцева й одскочила.

— Олександро Петровно, одягайся! Ідьмо додому! — крикнув Балабуха й з тими словами вискочив надвір і звелів запрягати коні.

Гусари не слухали Балабухи, позабирали паннів і почали танцювати, — підковані закаблуки колупали діл, глина летіла на стільці. Балабуха повбирав жінку, паннів і вивів на ганок. Гусари мусили й собі виряджатись в дорогу, накинули шинелі, розпрощались з хазяїнами. Казанцев взяв Олеся під руку й хотів посадити з собою в санки.

— Олесю, сідай зо мною! — гукнув Балабуха, вхопивши Олеся за руку й потягнувши її до своїх саночок.

Гусари насилу розмістились по санках і рушили з двору. Цілу дорогу Балабуха не промовив слова до Олесі. Олеся й собі мовчала; мовчки доїхали вони додому.

Випровадивши непроханих гостей, господарі вернулись в покої. Онися взяла свічку й посвітила на діл. Діл був увесь сколупаний, покопирсаний, неначе на йому три дні стояла череда на стиглі. Деякі стільці лежали поперекидані.

— Ну, та й наробила ж благочинна! Неначе запровадила правдиву закуцію, неначе стояла на стиглі з табуном гусарських коней! — крикнула Онися. — А тої москалице при всіх її обніма! Чортма їй сорому!

Отець Харитін, згорнувши руки, поглядав на стіл, на куни кісток; на столі неначе вовки тільки що барана обгризли.

Другого дня Онися поїхала в Чайки до батька і все розказала матері; з Чайків вона поїхала до о. Мельхиседека й розмалювала Олеся найгарнішими фарбами.

Отець Мельхиседек не втерпів: зараз поїхав до Балабухи й розказав Олесі, що за неї говорила Онися. Приїхавши додому, Онися розказала ще кравцям-жидам все дочиста за благочинну; жидки рознесли ті вісті по цілому повіті.

Приїхавши додому, Балабуха ввійшов в Олесину кімнату, причинив двері й на цей раз вже не змовчав, — приступив до жінки з докорами. Олеся розсердилась і надулась.

— Як ти сердишся на мене, то три дні мовчиш; лучче зробиш, як і тепер мовчатимеш, — сказала Олеся з гнівом, — хіба я винна, що п'яний Казанцев причепився до мене.

— Якби не була винна, то б він не чіплявся до тебе:

не дурно ж ти все тягнеш мене до його в гості, не дурно за ним наші двері ніколи не зачиняються; я його не пущу в свою хату.

— Казанцев хоч говорить до мене, а ти по тижню мовчиш і слова до мене не промовиш.

— Я тих гусарів з хати повиганяю!

— Не роби цього, бо вийде скандал; та гусарів небезпечно й зачіпати,— сказала Олеся,— вони й тобі бороду обскубуть,— це митці на всякі штуки.

— Я тебе більше не пущу проїжджатись з Казанцевим на баских конях.

— Я й сама поїду, гусари не вовки: мене не з'їдять.

— З'їдять не з'їдять, а все-таки я не хочу, щоб ти кохалась та залицялась з якимсь проїдисвітом та вводила мене й себе в славу.

— Ет! Нема нам чого говорити — йди краще спати! — крикнула Олеся й повернулась до його спиною.

Балабуха хрюпнув, гуркнув дверима й пішов спати. Другого дня батюшка й матушка цілий день не говорили між собою. Балабуха сидів в кабінеті й кутив люльку; Олеся никала мовчки по залі й цілий день ходила кадута й насуплена. Минув другий день; Олеся все мовчала, не ходила в пекарню, нічого не робила й тільки по залі походжала. Сама Килина варила й пекла, що хотіла. Мовчав і Балабуха. Третього дня прийшов Казанцев з товаришами. Олеся заговорила, неначе воскресла: пригадала Вільшаницю, варенуху-ведмедя, лихословила й сміялась з Онисі. Балабуха взяв шапку, вийшов з хати, пішов до сусіда-батюшки за Рось, прийшов додому опівночі й сів писати свій діяріуш. Невеселі листки ввійшли в діяріуш за ті смутні дні! Од того часу в діяріуші часто стали з'являться його вірші: «О злих женах», «О жені», «О безразсудной жені», «Про жінку-п'яницю». Балабуха писав ті байки й вірші, вставляючи прізвища чоловіків та молодиць; він і сам насилу догадувався, що пише властиву історію за себе й за свою Олесю.

Написавши в діяріуші байки, Балабуха внав навколішки перед образами й молився до півночі. Свічка блищала на косому столику в куточку й ледве освічувала дерев'яний хрест з розп'ятим Христом і вершок Голгофи, на котрій стояв на столику хрест. А проти блідого змученого Христа світилось ще блідніше лице Балабухи, мріли чорні насуплені брови та бліді губи. До півночі мріла проти світла похилена вниз його голова; все благав у бога, щоб він повернув Олесю на добру путь і послав мир та згоду в його хату.

Замість бажаного миру й згоди Казанцев привів у неділю в Балабушину хату гусарський оркестр. Олеся запросила до себе своїх сестер та знайомих і розвела бал. Балабуха опустив руки; він почав впадати в апатію, сів в кабінеті з довгим цибуком в руках, мовчав і курив люльку. В залі розлягався клекіт, гам, сміхи, музики,— Балабуха неначе нічого й не чув, нічого й не бачив; його думи ховались десь глибоко в душі, затихали й неначе замирали; на його ніхто навіть не звертав уваги, неначе його й в хаті не було.

Але незабаром несподівано на голову Олесі спало велике лихо. Казанцев з товаришами наглядів в винарні жидівочку Хайку; Хайка була дочка Шмуля — хазяїна винарні, молоденька, шістнадцяти років, і напрочуд гарна з лица. Великі чорні очі блищали матовим світлом, неначе дорогий оксамит; повні принадні губи виступали вперед,— рожеві, як майська рожа; оксамитові брови були неначе пензлем виведені на чистому матовому лобі. Казанцев примітив її в винарні, й Олесина зоря почала згасати на небі. Од того часу Казанцев та гусари почали рідше бувати в Олесі й часто забігали в винарню, щоб подивитись на чудову Хайку. Хайка поти подавала гусарам вино та пиво, поки на смерть закохалась в Казанцева.

Цілий тиждень Казанцев не показував очей,— цілий тиждень Олеся не бачила його. Вона сиділа коло вікна, дурно ждала, виглядала його, а він не приходив. Олесю брала страшна нудьга. В хаті було тихо, Балабуха лежав в своєму кабінеті й завсіди читав книжку. Олеся накинула на себе шубу й пішла на місто; вона сподівалась вглядіти Казанцева й закликати до себе на вечір. На місті стояв ще базар. По один бік стояли гончарі,— велика сила горшків була розставлена над самою улицею; по другий бік сиділи перепічайки та сидухи з бубликами, паляницями; стояли столи з медяниками, маковниками, а далі чорнів ряд шапликів з дьогтем. Сині гусари сновигали по місті, несли на плечах в'язки сіна; їх червона й синя одежа закрашувала сірий базарний тон, як снігурі закрашують чорний сумний зимній ліс.

Олеся вгляділа синіх та червоних москалів, і їй на душі стало веселіше. Тільки що вона вийшла на середину міста, проти неї з-за жидівської школи висунулась кавалькада офіцерів і катала просто на неї як вихор. Вона ледве встигла вскочити між горшки, як Казанцев, котрий держав перед, ні з сього ні з того повернув коня просто на горшки і поскакав по довгих рядах посуду: за ним повернули інші офіцери,— горшки, миски, полумиски затріща-

ли під кінськими копитами, наче тріски; здорові макітри та золійники застогнали; горнята, близнюки й глечики за-скавучали й запищали, як цуценята; черепки летіли на всі боки й обсипали Олесю кругом. Задній офіцер задумав стругнути ще кращу штуку й повернув коня на шапки з дьогтем та на бублики: шапки поперекидались; чорні бризки полетіли на жидів, на бублейниць та перепічайок; дьоготь полився по білому снігу й потік потьокками. Перепродухи, сидухи та крамарі кинулись навтеки; жиди й жидівки завейкали не своїм голосом. На базарі піднявся гвалт, гомін,—люди кричали, бідкались, плакали. Бублики й медяники посипались в дьоготь. Бідні сидухи плакали на весь базар; гончарі й дігтярі кляли гусарів.

Олеся махала на Казанцева хусточкою. А Казанцев повернув просто в винарню до Хайки; за ним посипалась уся кавалькада. Увесь базар кинувся бігти до полковника, правити плату, але дурнісінько: крам пропав і по цей день! Олеся пройшла попід винарнею, заглянула в вікна: Казанцев пив з гусарами. Вже надвечір він вийшов з винарні. Олеся все гуляла по місті й вже надвечір підстегла його й запровадила до себе. Цілий вечір вони реготались з тих пустошів, які встругнули гусари на місті.

Але це була остання гусарська розвага в Богуславі. Настала весна; зазеленіли верби над Россю; зазеленіла трава над берегами. Казанцев раз якось одного дня приніс Олесі страшну звістку: гусари мали весною виступати з Богуслава.

Олеся зблідла, аж пополотніла, як смерть, потім трохи одійшла, заридала й впала Казанцеву на груди; вона обхопила його руками так міцно, неначе боялася, що її от-от кинуть з мосту в воду.

Казанцев сидів, наче витесаний з каменя,—він думав за свою Хайку.

— Мій милий, мій дорогий! Як ти поїдеш, я вмру за тобою; я не переживу однієї години без тебе. Цей дім, цей Богуслав,—усе буде для мене гірше за смерть, гірше за пекло,—говорила Олеся, ридуючи.

— Не плач, не журись, моє серце! Я тебе не забуду, ніколи не забуду,—втішав її Казанцев.

— Та що мені з того, що ти не забудеш, коли я тебе більше не бачитиму.

— Я тобі покину свій портрет, а дасть бог, я до тебе приїду, то й побачимось.

— Приїдеш... Поїдеш та й забудеш мене. Я тебе ні-защо в світі не покину; я ладна їхати за тобою! Я піду пішки слідком за тобою!

«Оце причепилось лихо! Ще справді побіжить за мною слідком навздогінці!» — думав Казанцев, усе гадаючи-думаючи за свою Хайку.

— Я ладна йти з тобою на край світу! Піду за тобою, де ступить твоя нога; буду їздити з тобою й дивитись на тебе. Серце моє! Не кидай мене, бо я вмру за тобою! Я тебе одного полюбила щиро, гаряче, як нікого в світі ніколи не любила! Візьми мене з собою! — крикнула Олеся й знов кинулась милому на груди, здавила його в своєму обнімочку.

Казанцев сидів і тільки поглядав на двері,— він боявся, щоб часом благочинний не надійшов і не застукав його в такій позі.

— Милий мій, моя рибонько! Я поїду з тобою! Візьми мене, бо я побіжу слідком через базар за твоїм конем.

«Оце напасть, та й годі! — думав Казанцев, котрому Хайка вже дала певну обіцянку, що втече з ним від батька.— Як же оце я буду викрадати їх разом?»

— Добре, добре, моя рибонько! Я тебе візьму з собою: під'їду кіньми під садок пізенько, а ти вийдеш до мене через сад, та й полинемо далеко-далеко!

— Далеко-далеко, моє миле серце! Там тільки я буду навіки щаслива з тобою!

Олеся скочила з місця, страшно зареготалась, почала бігати по світлиці, ламала руки, закидала назад голову, кидалась Казанцеву на груди, ридала й знов бігала по хаті й реготалась. Казанцеву здалось, що вона збожеволіла, зовсім зійшла з ума. Він виглянув у сіни, причинив двері й усе полохливо оглядався на всі боки, доки Олеся втихла. Вона сіла коло його, поклала голову на плече й неначе заснула.

Сінешні двері рипнули: то Балабуха пройшов в свій кабінет через сіни. Казанцев тихенько підвів Олесину голову, взяв шапку й тихо, по-котячій, вислизнув з хати.

«Ну, напивав собі біду! — думав Казанцев, вертаючись в винарню до чудової Хайки.— Це якась і справді скаже-на попадає: вона й справді бігтиме за мною серед дня через увесь Богуслав, бігтиме слідком за нашими гусарами. Насміється з мене увесь полк. Потривай же, матушко! Я тобі встругну штуку».

Минув тиждень, минув другий. Зацвіли сади. Заспівали соловейки в лозах та в садах понад Россю. Весна розпишилась, як молода дівчина. Олеся походжала по своєму садку й тільки й думала та марила про той день, коли вона виїде з Богуслава з своїм милим. Тільки що вона спустилась по стежці до Росі, її догнав Казанцев.

— Завтра світом ми виступаємо,— сказав він на саме вухо Олесі,— не спи та жди мене. Я серед ночі тихо під'їду під твоє вікно й постукаю в шибку. Одчиний вікно й будь готова. Я тебе звелю одвезти в ту корчму, що стоїть в лісі по дорозі на Корсунь,— там мене ждатимеш. Я вернусь до полка, бо мені треба раненько виступити з полком, а потім пошлю вперед фургон. Ти сідай в той фургон і позавішуй вікна. Я тоді сяду з тобою, й покатаємо по світі вдвох, моя мила! А потім приїдемо в Петербург; побачиш наші палаци; будемо танцювати на наших балах. Будемо щодня пити шампанське, чорт би його взяв!..

В Олесі затрусилась нога. Вона повела за руку Казанцева в гущавину з верб та вишень, де на заході сонця розливались піснями соловейки. Вони сіли на камені над самою водою. Широка Олесина сукня впала на молоденький очерет, котрий витикався з води кругом каменя, як зелене руно. Олеся кинулась Казанцеву на груди.

— Годі, годі, моє серце, обніматись! Мені час додому,— треба зібратись в дорогу.

Казанцев поцілував Олесю, схопився й побіг на гору. Олеся сиділа на камені неначе нежива, потім встала й тихо вийшла на гору. Спинившись коло альтанки, вона обвела очима Рось, свій садок. Вечір горів тихим полум'ям на скелистому березі за Россю, на густому садку; горів червонуватим світом на високому шпилі вишу по Росі, де стояв монастир, на білих стінах монастиря. Олеся глянула на всю ту красу, згадала свого мужа й почувала, що їй не жаль кидати нікого й нічого. Дітей в неї не було, свого мужа вона не любила.

«Тебе тільки, мій милий, я люблю, тебе одного на всьому світі! Тебе одного мені жаль!» — думала Олеся, до пізньої ночі гуляючи по садку.

Олеся повечеряла з Балабухою й за вечерею до його й слова не промовила. Балабуха звик до того й не дивувався. Зачинившись в своїй спальні, Олеся повиймала з скрині свої кращі сукні та деяку одежину, зав'язала в здорову хустку, погасила свічку й, не роздягаючись, лягла на ліжко й прикрилась укривалом. Вона ждала й прислухувалась. Од страшної напруги фантазії вона то холола, то пашіла огнем, неначе в пропасниці. Годинник в залі продзвонив дванадцять, а Казанцева не було. Час тягся, як важка хвороба. Вже вдарило першу годину, надворі було тихо й мертво. Коли це, чує Олеся, щось тихо стукотить на улиці; віз під'їхав і спинився. Щось захрущало коло тину. Олеся скочила з ліжка. Кров ударила їй у голову. Уся хата неначе освітилась блискавкою. В очах в Олесі

неначе посипались іскри, замиготіли й забіліли й десь розсипались. Вона кинулась до вікна; під вікном було знать темну, рівну, тонку постать. Олеся впізнала Казанцева й одчинила вікно. Казанцев вхопив її попід руки й витяг через вікно.

— Там за вікном лежить на стільці моя одежа,— зашепотіла Олеся,— витягни її.

Казанцев насилу налапав і випер через вікно здоровий узол і швиргонув через тин, на віз; потім пересадив Олесю через тин і переплигнув сам. Вони сіли на легкий візок. Казанцев вхопив віжки й вдарив по конях; коні, як змії, понесли візок з гори, а потім вбігли в ліс.

Дві темні стіни дерева стояли по обидва боки дороги. На сході вже червоніла рожева пляма. Казанцев гнав коні з усієї сили. Олеся обхопила його шию руками, щоб не впасти з візка додолу.

— Чи пам'ятаєш, серце, як ми летіли цим шляхом зимою, як ти вперше сказав тут, що любиш мене? — промовила Олеся до Казанцева.

Казанцев гнав коні й мовчав.

— Чи пам'ятаєш, який дивний іній висів тоді на дереві, як дивно світив тоді місяць в лісі!.. Я усе пам'ятаю. Пам'ятаю той вечір, те місце в лісі, де ти признався, що мене любиш... А ти пам'ятаєш? — питала Олеся.

Казанцев мовчав і тільки лупив батою коні,— він хався: йому ще треба було викрасти Хайку, а небо вже починало червоніти.

Під темною стіною лісу забіліла корчма.

— А ось і та корчма, де грав оркестр! А ось за корчмою й ті берези, де ми пили шампанське! — промовила Олеся.

Казанцев підкотив під кочму й спинив коні. Коні стали, мов укопані. Казанцев скочив з воза, зняв Олесю й заступав у двері. Корчмар спав, як убитий. Казанцев торгонував дверима так, що трохи їх не виставив. В корчмі почувся голос жидів: «Хто там? Ось зараз, зараз!» — обізвався жид.

В вікні блиснув світ. Рипнули двері. Заспаний жид вийшов з дверей.

— Нехай у тебе в хаті посидить оця пані,— через годину я заїду,— сказав Казанцев.

— Про мене, нехай сидить хоч і цілий день. Може, треба коням вівса або сіна? — спитав корчмар.

— Нічого не треба,— сказав Казанцев, вступаючи в корчму з Олесєю під руку.

Жид поставив на столі маленький недогарок в мідно-

му підсвічників, пішов у кімнату, зачинив двері, ліг спати. Казанцев обняв Олесю, поцілував і, виступаючи за поріг, промовив: «Прощай і жди! Я незабаром прибуду!» Двері зачинились. Віз знов страшенно загуркотів і неначе вихрем полетів назад. Стукіт помалу затихав, затихав — і вмер. Олеся поклала пакунок на лаву й сама сіла кінець стола. В корчмі стало тихо, тільки жиди в кімнаті сопли.

Недогарок ледве блимав на столі. Олеся сиділа, спершись ліктем на стіл і підперши долонею голову. Ледве примітний світ падав на її червоне гаряче лице, на чорні брови. Темні очі блищали незвичайним світлом. Олеся сиділа, неначе вмерла; вона дивилась на недогарок; всі її думки полетіли назад, слідком за милим,— їй все здавалось, що вона неначе сидить на возі поруч з ним, обнімає його гарячу шию, чуває його дихання на своїй щоці; коні летять, як змії; в неї забиває дух, ніби од страшенно швидкого руху. Вона й не примічала здорового чорного барила з горілкою, що стояло коло порога, неначе здоровий чорний ведмідь, не чула важкого, гнилого горілчаного духу в корчмі. Коли це несподівано недогарок спанув, затріщав, впав у підсвічник і одразу погас. Олеся кинулась, підвелася з лави й знов упала на лаву. В корчмі стало темно, як у погребі. Олеся опам'ятувалась.

— Боже мій! Де це я?.. Що це зо мною діється?.. Я їхала... летіла з ним, як птиця, на якихсь прудких конях... потім ми спинились... потім він устав з воза й зсадив мене... Кругом чорний ліс... корчма, якийсь жид... Боже мій! Я втекла з ним; я опинилась в корчмі...

Їй в одну мить стало сумно й страшно. Олеся оглянулась кругом. Вікна насилу сіріли та мріли в страшній темряві. Стіл, лавки, стіни, барило — все було вкрите чорною темрявою; тільки здорова біла груба виступала з кутка й ледве мріла з чорними дверцями. Олеся згадала, що вона жде Казанцева. Вона повернула очі до вікна й знов напрудила фантазію, насторочила вуха й почала прислухатись, чи не загуркотить віз на шляху.

І знов Олесині думки почали переплутуватись, неначе в пропасниці. Їй здалось, що вона сидить в своїй темній спальні й жде милого. Перед нею сіріє вікно. Під вікном майнула темна рівна постать. Олеся кинулась до вікна, й постать зникла. Їй стало незвичайно сумно. Вона ждала Казанцева,— коли це їй здається, що ліс шумить, а через шум десь далеко загуркотів віз та все наближається до корчми; під корчмою майнули високі коні; хтось встає з воза й біжить до дверей; двері в корчмі тихо одчиняються, й на порозі став Казанцев.

Олеся знялась з місця й кинулась до дверей. Казанцев зник, і вона вдарилась руками об чорні двері. Олеся оглянулась на хату,— чорне барило заворушилось, заворушилась груба, чорні дверці коло груби неначе одчинились... Олеся крикнула й вибігла надвір. Надворі вже світало. Червоне небо на сході поверх лісу розгорювалось чудовими рожевими та жовтими пасмами. Свіжий холоднуватий ранок обвіяв Олесине гаряче лице. Вона опам'яталась і почала оглядатись кругом себе. Верхи лісу вже ясніли проти чистого прозорого неба; вже було примітно широкий битий шлях.

— Серце моє, милий мій! Чого ж ти так забарився? Нащо ти так мучиш мене? — шепотіла Олеся, ходячи тихо по під високими березами.

А надворі виднішало та прояснювалось. Соловейки аж лящали внизу над Россю, а ліс стояв і неначе через легку дрімоту слухав ті дивні співи та дивився на рожеве блискуче небо.

Олеся сіла на призьбі й похилила голову. Перед нею стояли чорні стіни лісу; дві стіни сходились за корчмою докупи, й дорога пірнала, неначе в чорний льох. Олеся глянула на ту чорну пляму, і їй знов стало страшно. Розбишаки, вовки, відьми, русалки й усякі дива приходили їй на думку. Вона одвела очі од тієї темної продухвини й повернула голову на другий бік. Збоку коло корчми стояли високі берези; під ними чорніла така сама чорна ніч. Вона згадала всі страшні оповідання за цвіт папороті, за те, як нечиста сила стереже папороть, яким страхіттям вона лякає людей. Їй прийшли на думку чорні рогаті дідьки з страшними чорними цапиними мордами. Олесі здалось, що під березами в темряві блиснули, як жар, якісь очі. Вона скочила з призьби й вибігла на середню шляху, що пролягав серед невеличкої галявини. Вище лісу вже видно було ясну рожеву смугу,— той тихий світ прогнав всі страхи. Олеся підвела очі, зирнула на той знак веселого ранку й набралась в йому сміливості, неначе побачила живих людей.

Ранок яснішав та виднішав. Ліс стояв, обсипаний важкою росою. На високому дубі зацвірінькала якась пташка, затріпала крильцями й струсила важкі краплі роси. Десь узявся горобець і пурхнув на покрівлю. Олеся зовсім опам'яталась і почала проходжуватись по широкому шляху.

«От-от загуркотить шарабан, минуть страхи та жахи, й я буду навіки щаслива!» — думала Олеся, поглядаючи на шлях.

А шарабан не загуркотів. Тільки пташки защебетали

в лісі та по лугах над Россю й сповнили місцину своїми піснями.

Небо запалало. Ліс стало зовсім видно. Через вузьку балку на Рось небо засяло, як жар, і серед того полум'я бризнули з-за гори неначе розпечені в огні червоні списи та стріли. Десь далеко в місті заграв оркестр. Тихі далекі одгуки мелодій полились по долині Росі й злились з піснями соловейків. Олеся почувла ті мелодії, як через сон, і вся затрусилась.

«Гусари виступають з міста!» — подумала Олеся й засміялась. Вона кинулась в корчму, вхопила завиніння й побігла шляхом назустріч гусарам.

«От-от вискочать з-за гори вороні баскі коні! От-от загуркотить шарабан!» — думала Олеся, спускаючись в долинку.

Вона вийшла на гору, а коней і шарабана ніде не було видно. Зійшла вона в другу долину й знов вийшла на горб; ніхто ні йшов, ні їхав. Олеся втомилась і задихалась. Вона кинула важкий узол і впала на його. Сонце піднялось на небо. Ліс горів на ранньому сонці. Музики давно затихли. За горбом загуркотів віз. Олеся схопилась і побігла назустріч.

З гори котився драбинчастий візок, а на візку сидів мужик.

— Тебе послав сюди Казанцев? — спитала в його Олеся.

— Мене ніхто не посилав. Я сам собі їду додому, — обізвався чоловік, спиняючи коняку.

— Чи далеко їдуть гусари? — спитала Олеся.

— А хіба я знаю! Вони вийшли київським шляхом, — сказав чоловік.

— Київським? — крикнула Олеся не своїм голосом. — А може, ти стрівся з яким гусарським офіцером? Не їдуть сюди часом які гусарські офіцери? Чи не бачив ти чорного шарабана?

— Всі офіцери й шарабани поїхали київським шляхом, — сказав чоловік і вдарив по конячці.

Олеся впустила узол і впала на його. Страшний здогад прийшов їй в голову: «А може, він піддурив мене, насміявся з мене? Але ні! Чи він же не кохав мене? Чи він же не клявся, не присягався!»

Олеся підняла важкий узол і вже не несла, а тягла його за собою. Сила й напруга одразу впали. Вона вийшла ще на одну горку. Вже було видно між рідкими дубами Богуслав. По шляху сновигали люди й вози. Ніде не було видно ні одного синього мундира.

Олеся знов упала на узол і заридала. Вона ридала голосно, ламала руки, припадала головою до землі; й тільки густий ліс бачив ті страшні її муки та сльози. Сонце вже високо підбилось вгору.

— Що ж мені на світі божему тепереньки робити? — голосно промовляла Олеся, неначе просила поради в зеленого лісу.— Де мені подіти свій сором! Йти до батька в Хохітву — сором. Треба вертатись додому: ані викрутитись, ані випручатись з біди.

З лісу виїхав якийсь чоловік візком. Олеся підрядила його до Богуслава, сіла на віз і поїхала.

Олеся в'їхала в місто. По місті сновигали, вештались і кричали жиди як несамовиті. Коло винарні чорніла здорова купа жидів та жидівок, неначе здоровий рій бджіл. Туди збігся усей кагал, кричав, верещав на все місто. Жидівки вейкали й плакали. Олеся приїхала в свій двір. Проти неї вийшов Прокіп.

— Слава богу, що ви вернулись. А ми думали, що ви втекли з офіцером. Батюшка побігли кіньми доганяти гусарів. А той чорнявий гусарин, що ходив до нас, украв Шмулеву Хайку.

— Хайку! — крикнула Олеся на-ввесь двір. «Мене проміняв на Хайку! Будь же ти тричі проклятий,— тричі й довіку!» — подумала Олеся, встаючи з воза. Вона ввійшла в хату, сіла в спальні коло вікна й наче скам'яніла. Її лице осунулось і зблідло; очі стали великі й блищали хоровитим огнем; під очима лягли сині смуги; губи побіліли, як крейда. Олеся сиділа, як смерть, бліда, аж жовто-синя, нічого не чула, нічого не бачила; увесь світ, з Богуславом, з домом, з мужем, неначе провалився для неї в безодню. Вона почувала, ніби сидить в якомусь порожньому просторі, де нема людей, нема світу, нема повітря, нема неба й сонця.

Килина застелила стіл, подала обід і попросила Олеся до столу. Олеся не чула, що говорила Килина, не бачила її.

Опівдні рипнули двері в спальню,— увійшов блідий, як смерть, Балабуха, з розпатланою головою, невмитим лицем. Він спинився серед хати, і його лице неначе прояснилось.

— Ти дома? — крикнув він голосно й кинувся до Олеся.— Ти не втекла з Казанцевим?

Олеся підняла на його каламутні, мертві очі й промовила: «Хотіла втекти, та він мене піддурив і покинув»,— і з тими словами вона впала з стільця додолу як нежива.

Балабуха кинувся до неї, підняв її, поклав на ліжку,

побіг за водою, приснув на її лице, приклав помочену хусточку до її голови. Олеся лежала як мертва, біла як полотно. Прийшов доктор, звелів її роздягти й покласти на постіль, поставив гірчишники. Олеся лежала як труп і тільки перед вечором почала важко зітхати та дихати, не розплющуючи очей. Балабуха ходив коло неї, плакав і тільки дивився на її гарне бліде лице, на повні руки, непаче виточені з слонової кості й приставлені до плечей. Вже надворі вечоріло, вже й смерклось. Балабуха не вставав з місця, цілий день нічого не ївши, і все держав Олесину руку в своїй руці.

Настала ніч. Посвітили свічки. Олеся не розплющувала очей. Її бліде лице стемніло й почервоніло. Жар розлився в тілі. В домі все затихло. Годинник в гостинній вибивав годину, одну за другою. Вже вдарило північ. Години тяглися для Балабухи, як лихо. Олеся почала белькотати безтямкі слова.

— Олесю! Олесю! Опам'ятайся! — промовляв Балабуха, піднімаючи її важку гарячу руку.

Олеся несподівано розплющила очі, схопилась і сіла на постелі. Її великі очі були безтямкі, сонні, як у мерця.

— Ти приїхав? Ти не покинув мене? Милий мій, серце моє! Я трохи не вмерла за тобою! Швидше, мерщій їдьмо, бо вже світає. Он, бачиш, місяць злетів з неба й сів на дереві. Сідлай коні! Станьмо пташками та полетім в небо, щоб нас ніхто не впіймав, та тільки мерщій, мерщій, моє миле серце!..

Олеся обняла Балабуху й поклала свою гарячу голову на його плече. Балабуха заридав; його гарячі сльози закрапали й полились по Олесиних щоках. Олеся знов упала на подушки, як мертва, і знов забелькотала в гарячці.

— Ой, не од'їжджай! Ой, не покидай мене в цьому лісі!.. Он ворухиться в темряві стіл, ворухиться груба... З груби щось дивиться на мене страшними червоними очима... Рятуй мене, мій милий!

Олеся закричала. Балабуха зняв хреста і притулив до її гарячого лоба. Олеся заплющила очі й знов стала як мертва.

— Боже мій! Чим я тебе прогнівив! — молився Балабуха, держачи холодний хрест над Олесею, хрестячи її лице, її руки тим хрестом.

Почало розвиднюватись. Рожевий ранок заглянув у вікно, — і по хаті розлився тихий світ. Олеся знов зблідла на виду і заснула важким сном. Балабуха заслонив вікно, вийшов з кімнати, вмився, знов вернувся і впав коло

Олесиною ліжка навколішки. Вже сонце зійшло, вже за-
сяяв пишний день, а Балабуха все стояв навколішки та
молився за Олеся, щоб господь простив їй гріх, вернув їй
здоров'я, дав сили витерпіти важкі муки, важку спокусу.

Тиждень пролежала Олеся в постелі; тиждень Бала-
буха не одходив од постелі, втішав Олеся, прощав її про-
вину, благав її витерпіти й з мужністю перенести горе.
Тільки через тиждень встала Олеся з ліжка. Вона зів'я-
ла, зсохла, як билина в спеку; лице зблідло, помарніло,
аж зчорніло; щоки опали, ясні очі неначе погасли.

Весна розцвіла й розпишнілась, а Олеся не примічала
її, неначе жила в якомусь іншому світі. Її душу, її серце
неначе прибили гострі морози. Вона вдалася в тугу. Цілі
дні сиділа мовчки то в світлиці, то в садку, то над Рос-
сю, дивилась в далекий простір, сумувала і вдавалась в
сумну меланхолію, доки восени не породила на світ дочки.

Балабуха знов взявся за свій діяріуш, думав, думав,
думав і з великою тугою на серці тільки намалював здо-
рового хреста на цілий листок, підписавши під ним страш-
ні минувші весняні місяці.

VIII

Раз восени в один з сорокових років отець Харитін
сидів в своїй кімнаті і вчив свою старшу дочку Надезю
читати. Онисія Степанівна, не маючи ніякої роботи, пішла
в пекарню, поштурхала кочергою в порожню піч і, як не-
посидяща господиня, видумала собі таку роботу: одчинила
здорову на коліщатах скриню, що стояла в кімнаті, і на-
віщось то розгортувала, то згортала сорочки, наволочки,
простирадла та сувої полотна. Надезя сиділа коло стола
над граматкою і твердила: тма, мна, здо, тло, тию, нию,
тлю, тля, «здохло дякове теля». Цей ненаписаний в
граматці кінець вона часто чула од свого батька і все при-
кидала його в кінці, думаючи, що й це там десь написано.

— Що то ви, Онисіє Степанівно, ото робите? — спитав
отець Харитін.

— Ах! Нема роботи, то перебираю то се, то те, аби
дурно не сидіти!

— Як нема роботи, то згорніть руки, та сядьте, та од-
починьте трохи.

— То тільки чоловіки вміють посиденьки справляти,
згорнувши руки, а жінки ніколи не всидять: нам так —
або горілку пити, або діло робити, — говорила Онисія Сте-
панівна з скрині, неначе сховавшись в неї по самий стан.

— Або язиком дзигоріти,— знехотя прохопивсь з жартом отець Харитін і кахикнув.— Та не нагинайтесь, матушко, так низько, щоб часом ще не переломились пополювині та не дали сторчака в скриню.

— Придерж, лишень, свого язика зубами, бо он дочка слухає.

Надезя й справді одвела очі од книжки й зирнула на чудну мамину позу.

— А як ви думаєте, Онисіє Степанівно, чи не одвезти б пак нам Надезю в школу в Богуслав до вчительки в пансіон? — спитав боязко та обережно отець Харитін.

— От вигадав! Навчиш сам читати, та й буде з неї. Виросте, то за роботою й те забуде. Адже й я вчилась читати, а тепер ніколи й помолитись по книжці, перехамаркаеш молитви напам'ять, та й годі.

— Коли, паніматко, тепер інший час настав: батюшки дають дочок в пансіони, щоб вмiли і читати, і писати, і танцювати, ще й грати...

— І, мабуть, щоб вмiли з гусарами тікати, як наша благочинна... Слухай лиш, панотче! А де ж ти на цю справу небереш грошей?

— А от кажуть, що нам незабаром дадуть жалування з скарбу.

— Як дадуть, тоді й повеземо Надезю в Богуслав в пансіон. Щось люди так говорять,— вже третій рік говорять за те жалування, а жалування нема. То, певно, жиди та пани брешуть, на свою обихідку, що батюшки незабаром забагатіють од того жалування.

Надезя перестала читати й витріщила на маму очі; в неї очі поїнялись слізьми.

— От і одвеземо тебе, Надезю, в школу; там тебе буде вчити шляхтянка, якась панія,— сказав отець Харитін до Надезі. Надезя надула губи, пасупила брови й заревла на всю хату.

— Не дражни-бо, старий, дитини, бо я тебе ще й вилаю, не казавши лихого слова,— загула Онися з скрині, неначе з-під землі.

Онися підставила під ноги низенький стільчик і ще глибше сховала половину себе в скрині; друга половина стрімiла, неначе на тину, обмощена полотнами та півмітками.

Надворі загавкали собаки. Рипнули двері в світлицю. Батюшка вийшов і вглядів розсильного од благочинного, довгоногого паламаря з Шандри, що розносив курсорію. Він трохи жажнувся, бо не любив і боявся тих офіціаль-

них пакетів. Але, прочитавши бумагу, отець Харитін з радості трохи не підскаочив і прожогом побіг в кімнату.

— Радуйтеся, Онисіє Степанівно! Благодійний вже кличе за жалуванням. Жалування вже й є!

Онисія Степанівна витягла голову з скрині й розхилилась на весь зріст, стоячи на стільчику. Її голова стриміла врівні з грубою й трохи не черкалась об сволок. Висока та тонка, вона була схожа на стовп, й з того дива й справді трохи не стала соляним стовпом.

— Вбирайся мерщій та їдь. Забирай гроші швидше! — гукнула вона на свого панотця.

— Та ще й які гроші! За два минувші роки заразом, — обізвавсь паламар.

— От тепер зачиняйте скриню, згорніть руки та хоч насіннячко лузайте, — сказав отець Харитін. — В бомазі написано, що я буду брати на рік 120 карбованців! Теперечки ми кинемо лихом об землю! Тепер ми забагатіємо! Не будемо дивитись панам в руки та благати в їх ласки!

Онисія обернулась до образів і перехрестилась.

— Тепер, паніматко, скидайте плахту та юбку та вбирайтесь по-модньому, в сукню, — заберу гроші, привезу вам з Богуслава гостинчика, чогось моднього на сукню. Не будемо вже на луб'яних возах та в мотузяних шлеях їздити! — сказав отець Харитін.

— Побачимо, чого-то ти привезеш, — сказала Онисія, все стоячи з дива на стільці.

— Та хоч злізьте з стільця, а то ви тепер схожі на Симсона-стовпника або на віху над шляхом, — сказав отець Харитін.

Отець Харитін любив трошки пожартувати, як був веселенький. Але з своєю Онисією Степанівною він жартував дуже обачно та обережно. Другим часом за ту віху над шляхом отцю Харитонові досталось би од Онисі на бублики, але тепер вона була в добрих норвах.

Пообідавши ханком, нашвидку, отець Харитін звелів запрягти коні в візок і поїхав в Богуслав.

До благодійного вже налізули батюшки, дякони, дяки, паламарі з цілої благодійні, — з 18 парафій. Двір, заставлений простими повозками, був схожий на ярмарок. Од благодійного усі пішли до церкви й одправили молебень в подяку за жалування і юрбою вернулись в світлицю до Балабухи.

Жалування дали червінцями, карбованцями та мідними п'ятаками. Всі панотці були веселі, балакали та реготались, аж по хатах йшли одляски. Благодійна було скупенька на могорич. Батюшки склалися й стругнули мого-

рич на славу в «Галилеї», цебто в винарні в одного жида в містечку.

— От тепер ми забагатіємо! — крикнув отець Мельхиседек, торкаючи рукою по своїй кишені.— Заживемо по-панській, накупимо добрих коней, будемо їздити в ресорних екіпажах, заведемо самовари, оддамо дочок в пансіони, повбираємо своїх матушок по-панській в шовкові сукні.

— А що, панотці! Коли багатіти, то багатіти по-людській, щоб рук не паскудити,— обізвався Балабуха.— В нас плата за треби така, що можна й з голоду вмерти. Чи не накинути б нам оце ціни на треби?..

Після гусарської зими в отця Балабухи в кишенях аж свистіло,— жиди перлись в його хату за грішми й день і ніч.

Батюшки замовкли й думали.

— Чом би і справді не накинути,— обізвався отець Мельхиседек,— тільки коли накидати, то треба накидати потрошку, по шагу, потім по гривні, щоб часом парафіяни не спротивились.

— А ви як думаете, отець Харитін? — спитав благочинний.

— Я?.. Як люди, так і я,— несміливо обізвався отець Харитін.

— Мені здається, коли накидати плату, то треба накидати всім, та ще й однаково, щоб часом парафіяни не здумали їздити в дешевші парафії по треби,— говорив Балабуха.

— Але воно буде якось ніяково перед людьми: парафіяни обібрали нас на парафію, помагають роботою... Коли б часом не обважнити та не розсердити людей,— несміливо обізвався отець Харитін, трохи подумавши.

— Та то вас, бачте, обібрали, а нас ніхто не обирав,— сказав благочинний,— нас настановили на парафії, то ми цього не боїмось. Ану, панотці, разом та гуртом!

Ті батюшки, що вчилися в академії й були понаставлювані на парафії митрополитом, встоювали за накидку плати на треби; старіші й простіші, обібрані громадами, були проти накидки плати. Але раз те, що накидки хстів благочинний, а друге — що гроші люблять гроші, всім схотілось самоварів та ресорних екіпажів, схотілось і дочок повиучувати в пансіонах; всі радили накинути плату на треби, щоб і «старі дірки полатати». Забравши гроші, батюшки роз'їхались по місті по крамницях купувати, що було потрібне в господарстві, та усякі гостинці додому.

Отець Харитін наглядів через двері на благочинний модну сукню дуже чудного кольору й побіг в магазини

шукати такої самої матерії для своєї жінки. Він оббігав усі крамниці, перетрусив усіх жидів і таки достав тій матерії делікатного кольору. Скупивши все, отець Харитін стрівся на місті з паном Бонковським. Бонковський тепер був управителем в одному селі багатого графа. Село було по дорозі в Вільшаницю. Він запросив до себе отця Харитона на чарку горілки, але в його було зовсім інше на думці: він думав збути отцю Харитонові старомодний, ні на що не потрібний екіпаж. Він знав, що в отця Харитона сховані в кишені тільки що забрані гроші.

— Отець Харитін! Чи вам же не сором їздити на драбинчастому возі, ще й свою матушку возити? Тепер ви багаті: не личить вам цей візок тепер. Кидайте луб'яні вози та мотузяні шлеї! Я на вашому місці купив би такий екіпаж, що всі сусіди аж луснули б од зависності.

— А де ж нам шукати тих майстрів, тих екіпажів? Будемо їздити й на таких, коли кращих нема,— обізвався отець Харитін з воза.

— Купіть в мене! В мене є екіпаж на ресорах, зовсім панський. Йй богу, купіть! Я дешево продам. Перепряжете свої коні, сядете, розіпретесь, неначе справжній панюга, та вкотите в свій двір, мов якийсь князь,— і матушка вас не впізнає. Заїжджайте та подивіться, й по чарці вип'ємо!

«А заїду й справді та подивлюсь! Та й чарку горілки непогано випити»,— подумав отець Харитін і звелів погоничеві завертати слідком за Бонковським в його двір.

Випили вони по чарці таки добре, аж голова в о. Харитона заморочилась, побалакали й пішли в возовню оглядати екіпаж. Екіпаж стояв серед возовні, неначе гора; він був схожий на ті карети, в яких їздили давні єгипетські фараони або московські цариці: крила круто загинались униз і спускались трохи не до самої землі; підніжки були одкидні, йшли, неначе сходи, на кілька ступенів і висіли аж до землі, неначе крила в слабій курки; вигнуті ззаду ресори стриміли, неначе журавлині шиї; щоб глянути на козли, треба було задерти голову вгору.

— Ото б було добре в'їхати в двір цією каретою та налякати свою матушку,— подумала б, що архіерей приїхав,— сказав отець Харитін.

— А що, карета? Це не ваш драбинчак,— хвалив Бонковський,— а сядьте, лишень, в екіпаж. Які подушки, які пружини!

Отець Харитін поліз в фаетон, неначе на горище по драбині, сів і пірнув в подушках. З'їдене міллю сукно спануло курявою, як димом.

— Цур йому, як м'яко! Неначе на перині, та ще щось

і гойдає тебе слідсподу, неначе гойдалка! — промовив отець Харитін, неначе десь з горища.

— А скільки ви візьмете за цю гойдалку, чи машину?

Бонковському усе одно довелось би тією машиною ви-топити піч, — він сказав:

— Недорого візьму: двісті злотих, цебто тридцять карбованців. А коли хочете, я вам прикину за три карбованці ще й упряж. Перепряжете коні, покинете свого драбищачка в мене та налякаєте Онисію Степанівну.

Отцю Харитонові страх як сподобалася й та думка, й європейська цивілізація в виді тієї машини. Він зліз з тих підрів, поторгувавсь і вдарив Бонковського по долоні, скінчивши торг на двадцяти п'яти карбованцях. Поки пили по чарці та закусували, Бонковський звелів обчистити допотопну упряж і перепрягти батюшчині коні з воза в екіпаж. Отець Харитін вийшов на ганок. Перед ганком стояв неначе курінь або катрага. Погонич стримів аж під стріхою, а коники отця Харитона проти такої катраги стали схожі на собак або овечок, запряжених в віз. О. Харитін сів.

— Ото шкода, що нема в мене краківських хомутів, — промовив хитрий насмішкуватий Бонковський, — якби до цього фаетона краківські червоні хомути, то, їй-богу, я б, здалеки, подумав, що їде наш граф.

— Добре й без хомутів. Не все разом. На перший раз буде й цього. Як мед, то й ложкою! — промовив отець Харитін десь неначе з хмари, з фаетона.

Погонич дістав коней кінчиком батога тільки до хвостів. Коники, захуджені й неодноразні, сіпнули й соб і цабе, напрудились і ледве поволокли ту завальну машину. Отець Харитін вгніздивсь на подушках і їхав пишно, неначе прекрасний Іосиф на фараоновій колісниці. Завальний екіпаж коливався та скрипів. О. Харитін почував свою поважність, хильнувши всмак, і гордовито позирав на проїжджих.

— Та гляди мені, жени коні під самісіпкий ганок: треба бундючиться! — навчав отець Харитін погонича.

— Ой батюшко, не всиджу на цих козлах! Здається, от-от упаду. Їй-богу, неначе мене хто настромив на вила, як подавальник того снопа! — репетував парубок на козлах.

— Держись міцніше та мерщій поганяй, бо вечір близько!

Нетерпляча Онисія Степанівна сиділа з дочками в ганку та усе виглядала батюшку. З горба на греблю скотився здоровий екіпаж і повернув просто в двір.

— Що це за панюга звертає в наш двір? Що воно за проява? — промовила Онисія Степанівна, — але віз панський, а на возі сидить... ніби якийсь батюшка.

Погонич розігнав коні й влетів в ворота. Але батюшчині ворота ставились не для фараонових колісниць — були малі вже занадто. Екіпаж зачепився задніми осями за ворітниці, гуркнув, заторохтів, неначе сухі кістки, розломився й розсівся пополювині; задні колеса застрягли з батюшкою в воротах, а передні з погоничем підкотились під ганок. Батюшка борсався та виплутувався в задку екіпажа в воротах, а погонич вчепився в козла, неначе рак, і висів перед ганком перед самою Онисією Степанівною. Цивілізація не вдалась і розсипалась в воротах.

Онися тепер тільки впізнала свого панотця й свого погонича. Але що то за чудний віз? Де він узявся?

Онися крикнула, витріщила очі, скочила з ганку й не знала, куди бігти, як помагати. Тим часом отець Харитін зліз з високості й тільки руки розставив.

— Що це за віз? І де він в гаспида взявся? — питалась Онисія Степанівна.

— Та й хитрий з біса проклятий Бонковський! От тобі й карета! От тобі двадцять п'ять карбованців! — бідкався серед двора отець Харитін.

— Який Бонковський? Які карбованці? Може, ти гроші загубив в дорозі? — сипала Онися питання.

— Якби був згубив, то так би й знав, що згубив. Ох мені лихо! Ой моє нещастя! Що теперенька ви скажете мені, Онисіє Степанівно? — бідкався отець Харитін.

— Яке лихо? Яке нещастя? Що це за карета? За які гроші ти верзеш, неначе п'яний? Та розкажи до пуття, не муч мене! — кричала Онисія.

— Візьміть палицю та бийте мене, — більш нічого не скажу вам.

— Як візьму й справді палицю в руки, то, може, мені палиця й скаже. Говори, що це за причта? — кричала Онисія.

— І на чорта я до того брехуна заїхав? І який нечистий мене до його заніс? — бідкався отець Харитін.

— Я ж казав, — не заїжджаймо, бо баба з порожніми відрами нам дорогу перейшла, — обізвався й собі погонич.

— Розкажи хоч ти, дурню, що це з вами сталося, — пристала Онися до погонича.

Вже погонич розказав матушці за всю ту причту та пригоду. Отець Харитін не говорив і слова більше й, похиливши голову, тільки махав на усі боки руками.

— Здурів на старість, зовсім здурів! І де в тебе той розум дівся? — гримала Онисія Степанівна. — І хто тепер полагодить оцю карету? І на чорта вона нам здалась? До-

ведеться везти її, мабуть, аж у Київ до майстрів. Чи дорого ж заплатив за неї? — кричала Онися не своїм голосом.

— Двадцять п'ять карбованців втелющив та за упряж три,— обізвався отець Харитін, не піднімаючи голови,— то буде трохи не сто рублів на «погані» гроші, чи на асигнації.

— Ой ненько моя... То це ти всадив в оці руїни трохи не половину жалування!.. Боже мій! Лучче була б сама поїхала по жалування,— була б ціле довезла додому.

Отець Харитін сидів мовчки, неначе винний школяр, і вже не смів похвалитись гостинцями.

— А де ж решта грошей? Дай сюди до рук, бо ти ще й ті марно прогайнуеш,— сказала Онисія Степанівна.

Отець Харитін задер полу, витяг з кишені ремінного довгого капшука й мовчки поклав його на стіл. Онися одшморгнула ремінця, висипала карбованці та червінці на стіл і полічила, складаючи карбованці-купками.

— Щось мало,— не всі гроші: ти десь прогайнував в Богуславі,— мабуть, пропив з батюшками в винарні!

— Борони боже!.. На могорич пішло всього злотий, та благочинному дав за труди два карбованці, та купив самовар та трохи чаю й сахару для гостей, та ще купив вам, Онисіє Степанівно, гостинця: набрав на сукню модньої матерії, якраз такої, як у благочинної.

Онисія Степанівна, зачувши гостинця, трошки пом'якішала, подобрішала й спустила голос нижче на цілу октаву.

— А де ті закупки? Може, де погубив? — спитала вона вже ласкавішим голосом.

— Там, серце, десь в кареті в задку. Ось я піду та принесу.

Засвітили ліхтаря й пішли через двір до воріт, де стриміла, неначе в зубах у воріт, половина екіпажа. Отець Харитін підняв подушку, одчинив скриньку й повитягав закупки. Вернулись у хату; Онися кинулась до матерії й розгорнула її, розпустивши на руці до самого долу. Отець Харитін з солодкими очима присвічував до матерії.

— Чи це воно на лице, чи, мабуть, навиворіт? — питала Онися, придивляючись до матерії.

Матерія була делікатного попелястого кольору з дрібненькими квіточками кольору висівок та з листочками, схожими на в'ялі, прибиті морозом гарбузові листки. Онися перевернула матерію на другий бік і пересвідчилась, що матерія була на лице, та й швиргнула її на стіл.

— Ой лишечко! Чого ж це ти набрав! Чи вопо старе, чи полиняло? Ну й протринькав же ти гроші на якусь жидівську старовизну. Мабуть, нею жидівка вкривалась з півроку. Ото набрав! Йй-богу, неначе на черені на попіл хто насипав висівок та притрусив гнилим листям.

— Йй-богу, Онисіє Степанівно, таку саму сукню носить благочинна і навіть всі багаті богуславські жидівки,— вихопився отець Харитін.

— То це ти прирівняв мене до жидівок та до своєї поганої благочинної? — знов підняла на октаву вище свій голос Онися.— В такій сукні, мабуть, тікала з гусарами твоя благочинна. Ти думаєш, я вберуся в оцю попелясту пістрию?

— Коли ж така тепер мода,— несміливо обізвався отець Харитін.

— Добра мода. Вберусь хіба, щоб була схожа на попелясту курку? На, носи сам або повези своїй благочинній, бо ти йй сприяєш. Другий раз не купуй сам мені гостинців.

Онися тикнула матерію отцю Харитонові під ніс, так що він її понюхав і знайшов, що вона трохи тхне жидівською хатою.

— Я сама одвезу та переминою її на щось інше, путніше,— сказала Онисія Степанівна.— Потривай же, пане Бонковський! Піддурив мого попа, піддурю колись тебе й я. Я тобі цього не вибачу, не подарую, Олесин любовниче! От тобі й жалування! Пропало те, що й раділа цілий день.

Другого дня світом селяни виконали ворітниці, висадили ворота й видерли з їх зубів карету і вкотили у возовню. Там вона пролежала років з чотири. Кури неслись в її задку, а одна квочка навіть висиділа курчата, доки захожі жидки не купили її за третю частку ціни.

Онисії Степанівні не довго довелося ждати, щоб помститись над паном Бонковським. Через тиждень після тієї події Бонковський, змолотивши графську пшеницю, наклав на п'ять возів мішків та лантухів і звелів мужикам везти на продаж за Рось в якесь містечко до знайомого жида. Граф кудись виїхав на той час. Мужики везли крадену пшеницю, а Бонковський покатав уперед верхом виглядати, чи не їде часом назустріч граф або який його сусіда. Тільки що він виїхав за Вільшаницю, проти його катав бідкою жидок, котрий не раз переводив крадене графське добро. Він розказав, що граф вертається, в сусідньому селі став попасати коні й, певно, незабаром поїде на Вільшаницю. Бонковський мов скажений повернув коня назад і прискакав в Вільшаницю. З гори на греблю з'їжджали хури. Звернути не було куди; шлях ішов одним один,— ніде не

було поворотки. Довелось хоч у пазуху ховати хури. Бонковський кинувся в двір до отця Харитона.

— Ой отче Харитоне, рятуйте! Заробите великого гостинця! — крикнув Бонковський, вступаючи в хату.

— Що там таке? Може, обламались? Може, згорів тік? — спитав отець Харитін.

— Та де там тік,— я сам згорю до останку! Граф от-от наскочить в Вільшаницю!

— То що ж! Як наскочить, то й проскочить.

— Не проскочить, бо зачепиться за мої хури з пшеницею. Он бачите, стоять за вашим двором. Чи нема де в вас прихистити та переховати крадену пшеницю на якийсь там час? — і Бонковський широко признався і оповістив за свою крадіжку та шахрування. Отець Харитін догадався, до чого воно йдеться,— треба було допомогти знайомому в пригоді. Йому стало жаль панка.

— Скидайте хутчій мішки в дзвіницю. Там їх не посяміє зачепити й сам граф,— промовив отець Харитін.

— Ой мерщій, і батечку, й голубчику, бо от-от наскочить граф,— благав Бонковський.

Отець Харитін вхопив ключі, одімкнув дзвіницю. Двері в дзвіницю були з уличі. Мужики в одну мить повносили мішки й повернули вози назад на греблю. Отець Харитін замкнув двері й вкинув ключі в кишеню. Бонковський тричі цмокнув його в губи, скочив на коня й покатав через греблю.

— Онисіє Степанівно! Бонковського крадена пшениця в дзвіниці. Ось і ключі од дзвіниці,— гукнув отець Харитін до Онисі.

— От і добре. Помстимось над ним за карету. Я не оддам йому тієї пшениці. А що, попавсь, паничу! — сказала, аж підскачовши, Онися.— Візьми зараз спродай пшеницю, а гроші роздай старцям, абощо.

— А добре ти кажеш! — сказав о. Харитін і покликав жида; частку продав, а частку так оддав зерном бідним. На другий день приїздить Бонковський з порожніми возами по пшеницю.

— Спасибі вам, мій дорогий приятелю, за схованку. Граф вернувся додому. Тепер мені можна забрати мою пшеницю.

— Не заберете, бо вже її нема: я роздав частку бідним, а половину продав Янкелеві та роздав гроші старцям,— сказав о. Харитін.— От розпитайте в людей, вони вам скажуть, що я кажу правду.

— Та не жартуйте-бо, отче! Беріть ключі та одмикайте дзвіницю, бо вже нерано.

З кімнати вискочила Онисія Степанівна й заторохтіла до пана:

— Йй-богу, не знаю, за яку ви пшеницю оце кажете. Ви хотіли, може, сказати за карету? Карета стоїть, переламлена пополовині. Про мене, нехай мужики складуть її на хури та й одвезуть, коли ви нас піддурили.

— Коли так, то до побачення, отче! Я цього од вас не сподівався,— промовив Бонковський, у котрого лице й очі аж налились кров'ю.

— Бувайте здорові. Скажіть же мужикам, нехай складають на хури карету! — гукнув отець Харитін вслід Бонковському.

Онися аж в долоні плескала.

Настала зима. Отець Харитін поїхав з жінкою в Київ на ярмарок і купив нову натачанку.

Довго кріпився отець Харитін і не накидав на людей плати за треби. Але од страху перед благочинним він зважився й передніше попросив поради у своєї жінки.

— Коли благочинний звелів накинути, то й накинь. От одвезли дочку в школу,— грошей треба.

— Якось ніяково. Коли б часом не ремствували та не гримали люди. Вони ж мене прийняли на парафію. Я не знаю, як і приступити до цього діла,— говорив несміливо отець Харитін.

— Коли ти не смієш, то я за тебе приступлю до справи,— сказала Онися,— не бійся, хліб їси сміливо!

В той час прийшли старости «їднатись» за вінчання. Отець Харитін запросив невелику звичайну плату, яка тоді була скрізь по сслах. Онися слухала за дверима, а далі не втерпіла й вийшла до людей.

— А що ж, люди добрі! Ви мало даєте за вінчання. Тепер стали інші, дорожчі часи,— все подорожчало, а гроші стали дешевші. Накиньте ще карбованця.

— Та що ж, матушко! Даємо так, як і передніше давали,— сказав батько жениха.

— Та накиньте-бо! Ви ж тим не збіднієте. Тепер, господи, як усе подорожчало, до чого не кинься: і наймит став дорожчий, і віл дорожчає, й кінь дорожчає, й гуска коштує те, що передніше коштувала вівця,— задріботіла Онися.

Онися чим більше старілась, тим більше говорила. В неї неначе щороку нарастав та довшав язик, як у Мельхиседекової жінки Марти.

— Коли ж, матушко, й на весілля треба грошей, та ще й неабияких. Треба й того, й сього, треба хліба, треба й до хліба, треба й сього, треба й того,— м'яв слово по слову женихів батько.

— І, господи! Карбованець — невеликі гроші, а нам воши стануть до помочі. Гроші круглі: їй-богу, й не зоглядишся, як і розкотяться; шаг за шагом, п'ятак за п'ятаком, злотий за злотим, карбованець... Так і котяться, так і котяться, й хто його зна, де вони діваються... Прикиньте ще карбованця та й запивайте могорич, бо в вас вже одговоріння, мабуть, і в роті посохло!

Чоловік глянув на могорич і... прикинув карбованця.

Не таку накинув плату Балабуха на богуславських міщан,— він просто звелів платити за тебе вдвоє більше. Міщани загули, загомоніли, але мусили платити.

Через рік після того по селах пройшла чутка, що панщину зменшать, що вийшли «інвентарні правила»¹⁶. Народ загомонів по селах і ждав того; як великого щастя з неба. Отець Харитін дістав бомагу од благочинного. Приїхала комісія й благочинний. Зібрали народ до церкви з усього села. Благочинний велів о. Харитонові прочитати «правила» в церкві й потім читати щонеділі та в'ясняти.

Першої неділі зібралась в церкву велика сила народу. Отець Харитін знов прочитав ту бомагу, цебто «правила інвентарні», скинув ризи й пішов додому. Народ стояв коло церкви й не розходився: ніхто добре не втямив тії бомаги. Один казав, що зменшили панщину тільки молодлицям; другий казав, що зменшили й чоловікам; декому здалось, що не тільки не зменшили панщини, але ще прибільшили. Хтось десь чув, що люди почнуть одбувати панщину не тільки панам, але й попам. У всіх зостався якийсь туман в голові, через який кожний бачив те, що йому мріло в тумані. Громада послала титаря до батюшки, щоб він прийшов та розтовмачив їм, що було написано в тій бомазі.

Прийшов на цвинтар батюшка. Громада обступила його кругом.

— Розкажіть, батюшко, докладно: що там написано в тій бомазі? — просила громада.

— А що ж, панове громадо! Написано, щоб менше панщанних днів одбувати на тижні. Коли правду сказати, то я й сам решти добре не второпав, що там написано, бо написано по-московській та ще й дуже мудро. Хіба поїду до благочинного та спитаю.

Отець Харитін поїхав до благочинного за порадою.

— Коли не второпали, то й добре, бо нам вже прийшов приказ од губернатора Бібікова тільки читати в церкві бомагу щонеділі й не в'ясняти в церкві,— сказав благочинний,— а в'ясняти можна тільки «по требованію крестьян».

— Як же воно так: я не розумію, й громада не розуміє.

— Мабуть, так воно й треба, коли прийшов такий приказ, бо пани кажуть людям, що до «інвентарів» була легша панщина,— сказав благочинний.— Та ви не дуже кваптесь товмачити, щоб часом лиха не набратись: хто мовчить, той двох навчить,— бо вже один батюшка за це виясніння втратив парафію. Ви знаєте, що в нас сама поліція з поляків,— повертає діло так, буцімто попи бунтують народ, а не пани.

Отець Харитін приїхав додому й тільки махнув громаді руками, як громада причепилась до його... «Йдіть до пана. Пан вам усе розтовмачить: може, йому є приказ розуміти ту бомагу та її товмачити»,— говорив людям отець Харитін.

Тим часом польські пани були дуже сердиті, що московський уряд зменшив людям панщину. Вони хотіли доказати мужикам, що пани були добрі до мужиків, що не вони, а москалі пригнічують народ. Замість того, щоб зменшити панщину, пани її прибільшили і силували народ робити панщину цілий тиждень. Ніколи не була панщина така велика для народу, як в ті часи. Народ прочув, що панщину і справді зменшили, що пани знущаються над ними. Сміливіші перестали одбувати панщину більше трьох днів на тиждень і підмовляли й других. Вільшаницький пан дав знати в поліцію, що народ бунтується. В Вільшаницю прийшла рота москалів. І поліція, і офіцери, і жандарми набігли в Вільшаницю і привели роту москалів. Рота розсіпалась по селу й почала різати кури, гуси, свині і навіть корови. Починалась московська закуція над народом, піднята польськими руками. Прийшла чутка, що перших проводирів, титаря Онопрієнка та двох його братів, будуть бити різками на вигоні і отдадуть в москалі.

Ввечері отець Харитін сидів у кімнаті і балакав з Онисією. В вікно щось тихенько застукало і загомонило.

— Хто то стукає? — спитав отець Харитін.

— Вийдіть, панотче, сюди, та так, щоб ніхто з наймитів не видів,— промовив титар під вікном.

Отець Харитін вийшов надвір. На причілку стояв титар з двома братами.

— Рятуйте, панотче! Нас москалі хочуть половити, бити різками та в тюрму закинути. Переховай нас, панотче, бо нас уже шукають і по хлівах, і по погребях.

— Боже мій! Де ж я вас схочу? А як почнуть трусити і в моїй оселі? — промовив отець Харитін.

— Може, таки не посміють? — сумно обізвались чоловіки.

Тим часом вибігла і Онисія на причілок.

— Що нам робити? Де нам людей сховати? — питає поради в Онисії отець Харитін.

— Ховайтесь в дзвіницю. В дзвіниці ніхто не посміє трусити,— сказала Онисія.— Йдіть через садок, перелізьте через тин; а я тим часом наберу хліба та води та вишесу вам,— сказала Онисія.

Отець Харитін взяв ключі од дзвіниці і провів людей через садок; одімкнув дзвіницю і впустив чоловіків. Онисія принесла харчі. Люди засунули двері засовом зсередини, а отець Харитін замкнув замок на одному скоблі, аби висів для людського ока. Онопрієнки зістались на ніч в дзвіниці.

Тим часом москалі перетрусили увесь куток, перенишпорили все село, обійшли садки, перетрусили млин і вітряки. Онопрієнки неначе в воду впали. Другого дня москалі зігнали увесь народ на вигон. Вся громада склала пеню на Онопрієнків, бо знала, що їх уже трудно впіймати. Кілька чоловіків вибили різками і приказали людям слухати панів. Онопрієнкові хати обідрали дочиста, вирізали всю худобу, побили вікна, побили горшки й діжки, поламали тини і зіставили самі голі стіни. Безталанні жінки з дітьми перебрались до сусід. Титареву хату розвалили до останку, розкидали деревню й попалили.

Цілу ніч і цілий день пересиділи Онопрієнки в дзвіниці. Другої ночі отець Харитін приніс їм харч і розказав, що сталось з їх хатами, з їх добром.

Чоловіки облились тільки гіркими сльозами.

— Тікайте з села до котрого часу,— радив їм отець Харитін.— Тікайте на сахарні, ставайте на роботу та приносьте гроші жінкам. Приносьте не вдень, а вночі. Застукаєте в моє вікно: я до вас вийду, передамо гроші жінкам; або проведу вас до їх, або покличу до вас жінок. Вам не можна зістатись в селі, бо вам обголять лоби та оддадуть в москалі.

Отець Харитін виніс людям харчі на дорогу, дав трохи грошей і випустив з дзвіниці. Три багатирі, добрі господарі, поважні люди в громаді, пішли по світу бурлаками. І щороку в темну-темну ніч хтось стукав тихенько в батюшчине вікно; щороку виходив отець Харитін до бурлак, одмикав дзвіницю і впускав на кілька днів безталанних.

Од часу «інвентарів», од 1847 року, селяни повинні були обробляти поле й священникам, цебто попросту сказати, одбувати батюшкам панщину в жнива по одному дню. Пан прислав до батюшки людей на панщину. Чоловіки

й молодиці од сорому не знали, де очі діти, й батюшці, й матушці навіть спочатку було якось ніяково.

— Чи це, батюшко, нас послали до вас на роботу за спасіння душі, неначебто спасенників, чи таки на справдішню панщину? — питали люди в батюшки.

— Хто його зна! Я й сам добре не второпаю,— говорив отець Харитін.— Спасенники й без того помагали мені в роботі, як говіли, а це казав пан, що таки в тих «інвентарях» написано, щоб усі дорослі люди одбували священникам по одному дню в жнива.

Люди мовчки пішли на поле робити, але од того часу, як почалася ця попівська панщина, селяни почали потроху одхилятися од священників. Молодиці й чоловіки перестали ходити до батюшки в гості й послухати по добрій волі; й скільки не прохав отець Харитін молодиць напярсти матушці по півміточку, ні одна молодиця в селі й веретенем не крутнула для матушки. Онися Степанівна швидко оговталась з тією панщиною й командувала людьми, як панський осавула.

Старша дочка отця Харитона, Надезя, пробула рік в Богуславі в пансіоні в одній польки. Онисії Степанівні шкода було грошей, і вона взяла Надезю додому. Надезя вивчилась читати й трохи писати; вивчилась грати на гітарі й вбиратись в європейський костюм; вивчилась танцювати й робити кнікси, й на тому скінчила свою науку. На її місце Онися Степанівна одвезла меншу дочку, Палазю. Дочки росли. Онисине завзяття до праці росло разом з дочками. Онисія Степанівна сама їздила на полє, стояла безодхідно коло панщанних людей. Своїм наймичкам вона не давала й вгору глянути: будила опівночі та гризлась з ними цілий день. Наймички не хотіли служити в матушки.

Раз в Онисії Степанівни найнялась здорова та робоча дівка з Богуслава, Маруся. Вона була не панщанна, а дочка одного убогого чиншовика-шляхтича. Маруся була така робоча, що встигала увинутись за двох. Але, як кажуть, хто добре везе, того й поганяють. Онися задумала ще й поганяти Марусю: будила її трохи не опівночі й накидала дуже багато роботи. Маруся не видержала, не вибула року; саме перед жнивими втекла од матушки в Богуслав і найнялась в Балабухи.

Онися Степанівна перечула через людей, що Маруся найнялася в Олесі, та аж позеленіла од злості.

— Це благочинна одбиває од мене наймичок: це вона хоче мені допекти. Поїду та одберу Марусю,— говорила Онися Степанівна до отця Харитона.

— Ой, не їдьте, Онисіє Степанівно! Бог з ним. Чи ж

пак ми не знайдемо собі наймички, чи що. Цур йому, пек йому, тому лихові. Хвалити бога, що ми помирились з благочинним.

— Ба таки поїду та й одберу. Це Олеся сміється з мене; ще пак мало насміялась з мене в моїй господі з своїми гусарами, то на тобі ще!

— Не їдьте, Онисіє Степанівно, бо прийдеться знов везти благочинному хуру горшків та мисок.

— І горшків не пошлю, й Марусю одберу. Я покажу Олесі, як кепкувати надо мною.

— Коли б ви, Онисіє Степанівно, не сказали там чого зайвого. Все ж таки вони старші над нами: вони благочинні.

— То що ж, що благочинні! Велика цяця — благочинна! Вона благочинна, а я хіба циганка, чи що? Таки поїду та вирву з рук в Олесі Марусю.

— Ой, біди наробите мені! Добре, що ви собі знаєте своє господарство, сидите собі в зачіпку, а мені доведеться одбуватись за вас. Оті, бачте, мені книги та ті «одчоти»... Нечистий їх знає, ніяк не потраплю до ладу здати їх. Тепер благочинний мовчить, але коли ви роздратуєте благочинну, то не мовчатиме.

— Ет! Верзеш таке, що й купи не держиться! В тебе свої книги, а в мене своя справа. Нехай таки Олеся й честь знає. Я їй не забуду тих гусарів, що вона наперла в мою хату. Таки поїду.

— А я коней не дам,— сказав отець Харитін, ніби жартуючи.

— Та я тебе й не проситиму. Сама запряжу та й поїду. Отець Харитін знав, що не переговорить своєї жінки, замовк і тільки важко зітхнув.

Тільки що отець Харитін вибрався з хати ховати якусь бабу, Онися звеліла парубкові запрягти коні, сіла й поїхала. Як далі вона їхала, тим більше розгорювалась в неї злість. Як угляділа вона Балабушину оселю, то вже була ладна роздерти Олесю надвое.

Онися вїхала в двір і впіймала Олесю на ганку. Олесі здалось, що їде якийсь пан, і вона дожидалась його на ганку.

«Здається, їде наш новий становий,— думала Олеся,— тонкий, сухий і в чорному маленькому картузі».

Олеся стояла на ганку й ждала. Своєю рівною, сухою постаттю й чорною хусткою на голові Онися здалеки й справді скинулась на нового богуславського станового.

Онися підїхала під ганок. Олеся трохи не крикнула, але втікати було ніяково.

— Добридень вам, госпоже благочинно! А я оце до вас в гості в самі жнива,— сказала Онися, злазячи з на-
тачанки.

— Доброго здоров'я! Дуже рада вам,— промовила Олеся.

Онися вийшла на ганок і трохи не черкнулась головою об стелю. Вона була в коричневій темній сукні, в чорній хустці на голові; фалди сукні облипли кругом її високої рівної постаті, а чорна хустка висіла на її сухорлявих плечах, неначе на кілку. Лице в Онисі стемніло, зчорніло й зсохлось од роботи, од недоспаних ночей, од господарського клопоту. Олеся так само вже зчорніла на виду й засохла, хоч з іншої причини.

— Прошу покірно до світлиці,— просила Олеся Онисю.

Обидві вони увійшли в гостинну й посідали. Вони за-
стали там Балабуху. Олеся дивилась на стелю й все
курила.

— В вас, госпоже благочинно, найнялася моя найми-
чка Маруся.

— Найнялася, тільки я не знаю, чи вона ваша найми-
чка, чи, може, чия інша,— знехотя обізвалась Олеся.

— Маруся не вибула в мене року. Я оце приїхала за
нею,— сказала Онися, ледве здержуючи сердитий голос.

Олеся примітила той дрижачий голос і почувала, що й
в неї щось задрижало в душі. Вона знала, як Онися су-
дить її по людях.

— Не може бути, щоб ви не знали, в кого служила
Маруся, а приймати чужих наймичок зовсім не годиться,—
сказала Онися голосно й сердито.

— Як-то, не годиться? — спитала Олеся, спихнувши.

— Тим і не годиться, що не годиться. Маруся моя на-
ймичка, й я її візьму з собою. Тепер жнива, гарячий, робо-
чий час,— наймичок треба й до поля, й до господи; треба
хапати хліб на полі, й льон та конопельки брати; треба
комусь зварити й спекти дома, й корови подоїти, й вівці
подоїти, й свині загнати, й коло терниці, коло бительні ста-
ти, й до череди одігнати. В мене велике господарство, в ме-
не великий скрут; я не вмію до півдня спати, а з півдня
по хатах походжати та люльку смоктати,— дзигоріла Онис-
ся над правим вухом у Балабухи.

Олеся догадалась, що Онися шпурляла грудкою прос-
то-таки в їх город, схопилась з стільця й почала ходити
по світлиці. Балабуха почувив, що од Онисиною лепетан-
ня в його заболіло в правому вусі, встав і сів по другий
бік Онисі, підставивши ліве вухо: на, мов, дзеленькай ще
на цей бік!

Онися знов задзеленькала.

— В мене сім'я, мені не можна обійтись без найминок; в мене ростуть дочки, а на дочок багато треба. Моя Надезя вчилась в пансіоні, а от і Палазю одвезла. Може, й правда, як кажуть люди: дасть бог діти, дасть бог і на діти,— але роби, небоже, то й бог pomoже! Як сама не докладеш до всього рук, то нічого й не буде. Ось і сьогодні сама й корови доїла, сама пекла й варила. В кого в двсрі нема й поросяти, а в хаті й кішки,— той цього не втямить, бо такі люди нестатковиті вже зроду...

Олеся стала серед хати й витріщила на Онисю очі. Вона почувала, що Онися знов сипнула наздогад на нестатковитих господарів. Балабуха знов пересів на другий бік Онисі й підставив праве вухо.

— Чи ви оце приїхали в гості, чи приїхали ляяться? — не втерпівши, спитала Олеся.

— Я не ляяться приїхала, а приїхала по свою наймичку,— одмовила Онися.

— А коли приїхали по наймичку, то беріть її собі,— вона мені не дуже потрібна,— сказала Олеся.

— Мені здається, найлучче б спитати в самої Марусі: коли вона схоче, то нехай їде з вами,— з богом, Парасю, коли люди трапляються! — обізвався Балабуха.— От я покличу Марусю!

Балабуха встав і пішов в пекарню. Онися не втерпіла й побігла слідком за ним. Їй хотілось взяти Марусю на оберемок і винести на віз. Увійшли в пекарню. Маруся стояла коло печі й спустила очі.

— Отак, дівко! Добре, їй-богу, добре. Це гаразд! Не добула року й покинула. Чи це тебе твоя мати так вчила, чи це ти своїм мізком розміркувала? — репетувала Онися.— Вдягайся та їдь зо мною в Вільшаницю.

— Ба не поїду,— сказала Маруся й почала колупати піч, неначе її прийшли сватати старости.

— Чом же ти не поїдеш? Чи тобі була яка недогода в мене, чи я тобі їсти не давала, чи що? Сором тобі, дівко, так робити,— говорила Онися.

— Коли в вас важко служити,— тихо обізвалась Маруся.

— А ти б хотіла гроші брати, руки згорнути та посиденьки справляти! Вдягайся, не гай мене й себе,— нічого тобі не pomoже,— кричала Онися.

Маруся стояла коло печі, як тур — дівка здорова, огрядна, тілиста й свіжа на виду; її здоров'я тільки дражнило Онисин апетит.

— Не поїду й служити в вас не хочу, бо в вас лягаєш, як перші півні заспівають,— сказала Маруся,— а встаєш, як і другі півні ще не співають.

— Куди ж пак! Мабуть, через те й стільки сала придбала на моєму хлібі, що в двері не потовпишся. Де твоя свита? Вдягайся та сідай на віз,— сказала Онися й кинулась до жердки шукати Марусиної свити.

— І свиту надаремно шукаєте, бо я до вас не поїду,— сказала Маруся.

— Як не поїдеш, то я тебе потягну в стан,— крикнула Онися.

— Хоч мене й в тюрму закиньте, а я з вами не поїду,— сказала Маруся.

— Як ти смієш мене кидати? Як ти наважилась тікати? Соромилась би, дівко, таке навіть говорити: ти така молода, а вже вивчилась швендьяти по світу. Вчись, дівко, ззамолоду бурлакувати, то вивчишся на старість ще й з гусарами втікати...

Онися обернулась і прикусила язика: в одчинених дверях стояв Балабуха, а за ним в сінях стояла Олеся й на смішкувато дивилась на всю ту справу та справдовування.

Темне Олесине лице спалнуло; в неї почервоніли вуха й лоб. Балабуха причинив двері в пекарню, щоб до Олесиною вуха часом не долетіли ще гірші й щиріші речі.

Довго кричала Онися, довго справдовувалась та сперечалась Маруся. В пекарні клекотіло, неначе окріп в золійшкуні.

Коли сама не підеш, то тебе приведе до мене поліція. Зараз поїду до станового! — крикнула Онися.

Двері з пекарні неначе бурею одчинило: Онися вибігла,— неначе метіль дмухнула.

— Прощайте, отець благочинний! Спасибі вам за вашу послугу. Я од вас цього не сподівалась. Це, мабуть, ви одбили в мене наймичку за колишнісь гарбузи. Добрі господарі так не роблять,— так робить тільки той, в кого хата ликом вкрита, в кого кішки нема в господарстві та хто вітає гостей таким хлібом, що після його зуби три дні болять...

Балабуха й Олеся тільки дивились на Онисю.

Онися кивнула до їх головою, скочила на віз, чогось стала на возі, трохи постояла, мало не достаючи головою до стріхи, й виїхала з двору. В станового вона впіймала облизня,— він насміявся з неї, й вона з тим вернулась додому.

Отець Харитін вернувся з похорону й ніяк не міг до-

гадаться, куди поїхала Онися. Але незабаром загуркотів віз надворі. Онися увійшла в хату. В неї очі блищали, лице аж пашіло.

— Чи не поламалось часом щось коло воза? — несміливо спитав отець Харитін.

Онися Степанівна мовчала й тільки сопла. Отця Харитона взяла цікавість.

— Де це ви, Онисіє Степанівно, були? Чи на поле їздили, чи, може, до татуня в Чайки?

— Ат, одчепись! Їздила до того пузання, до благочинного, — лаялись за наймичку, — одрубала Онися.

— Ой боже мій! До благочинного лаялись! — крикнув отець Харитін.

— Атож! Ти думаєш, я йому в зуби подивлюсь? Нехай благочинна не одбиває в мене наймичок, — одрубала з злістю Онися.

— Ой, бодай же вас бог любив! Що ж це ви нароби!..

— А те, що треба було! Яке тобі діло до моїх наймичок? Не ти їх наймав, не тобі за їх і клопотатись. Ось у мене голова ходором ходить без наймички. Я таки прочитала добру молитву й благочинному, й благочинній.

— Ой господи! Яку ж ви там молитву їм читали? — говорив отець Харитін з страхом.

— Яку вміла, таку й прочитала, — вилаяла на всі боки та й поїхала, — сказала Онися.

— Ой, чого ж це ви нароби! Коли б з того не вишло якого лиха. Були помирились з благочинним, а це коли б знов не полаялись. Добре вам, Онисіє Степанівно, в запічку сидіти та пиріжки їсти, а мені оце знов буде біда. Бачите ті книги... Ой, бодай же вас курка вбрикнула!..

Не встиг він сказати тих слів, як рипнули двері й в хату ввійшов посланець од благочинного й подав батющій лист. Отець Харитін прочитав і зблід на виду.

— А що там пише Олеся? — спитала Онися. — Мабуть, розгнівалася на мене?

«Ваша Онися Степанівна за свою наймичку Марусю наговорила нам такого, що сором і в листі писати, — писав Балабуха, — вона кричала й лаялась, як бублейниця на базарі; казала, що в нас у хаті й кішки нема, що після нашого хліба в гостей три дні зуби болять, ославила мою жінку перед слугами, ще й їздила до станового нас позивати. Прошу вас, передайте своїй жінці, щоб вона більше ніколи не приїжджала до нашої господи...»

— Ой господи, спаси нас і заступи! Що це ви, Онисіє Степанівно, нароби! Чи вам треба було їздити до

благочинного? А бодай же вам жаба на ногу наступила,— кляв отець Харитін свою жінку, ходячи по кімнаті.

— Бублейниця! Я бублейниця! Його жінка бублейниця, а не я, бо тікала з гусарами. Я за це поїду та кочергою їм вікна повибиваю. Так і напиши благочинній од мене! — крикнула Онися.

— Пишіть уже самі,— буде з мене й цього. Та тепер же мене благочинний з'їсть без солі, втопить в ложці води. Ой, чого ж ви оце натворили! Сиділи б у запічку та їли пиріжки.

— Я тобі як дам пиріжків, то й не потрапиш кудою втікати з своїм благочинним. Пошлеш титарем два вози горшків: сунеш благочинному в зуби горшка, а благочинній макітру, то запхнеш пельку й благочинному, й благочинній!

— Ой, бодай же вас миші перелякали. Тепер хоч іди до церкви та прав молебень Іванові Воїнові. А ви, Онисіє Степанівно, їдьте до благочинного та перепросіть, бо вже мені не жити на світі,— вже й горшки не допоможуть. Тепер сип та й сип карбованчики.

— А бодай він не дїждав, щоб я його перепрошувала! Нехай Олесья приїде та мене ще перепросить,— сказала Онисія Степанівна.

Тиждень ходив отець Харитін як сам не свій, тиждень раділа Онися, що таки зігнала злість на Олссі. Коли це пройшла чутка, що митрополит переводить старих, простих священиків з великих парафій на малі, а великі оддає «вченим», цебто молодим семінаристам. Одного сусіда, старого священика, вже перевели з великого села в мале. Отець Харитін зовсім зажурився.

— Треба їхати до благочинного на поклін,— сказав отець Харитін Онисі,— він напише в клірових відомостях, що я «поганого поведенія»; напише, що і ви, Онисіє Степанівно, «поганого поведенія»,— тоді буде нам біда.

— А яке йому діло до мого «поведенія»,— сказала Онисія Степанівна,— от нехай напише якого «поведенія» його Олесья! Оце буде гаразд.

— Коли він за свою жінку не напише, а за вас напише. От приїдуть, возьмуть вас та й посадять в Лебединський монастир на місяців два або три,— будете черницям груби топити та воду носити.

— Ет, дурний! Не знати що верзе! Де це чувано, щоб попадь садили в монастир. Як мене посадять в монастир, то я посаджу Олесью в тюрму! Я сама її зашлю на Сибір,— сказала Онися,— бо ти, мов та плохенька курка,— тобі хоч і на хвіст наступи, то й не гавкнеш.

Минув тиждень. Пройшла чутка, що вмер богуславський протопоп, а через два тижні Балабуха став протопопом. Як почув за це отець Харитін, то й охолов,— в його неначе грім ударив.

— От теперечки ми пропали! — крикнув отець Харитін.— Ой, моя лиха година та нещаслива! Треба їхати перепросити Балабуху, поки само лихо не прийшло в хату. Згадає він тепер і ваші гарбузи, й вільшаницькі громадські вибори; згадає він усе.

Отець Харитін загадав запрягти коні й поїхав в Богуслав. Балабуха саме тоді сидів в кабінеті й, згадуючи за візит Онисії Степанівни, складав в своєму щоденному «діяріушеві» вірші «О прелютой жені». Отець Харитін увійшов у гостинну й почав стиха кашляти; Балабуха виїшов до його.

Отець Харитін поздоровкався з ним і поздоровляв з протопопством. Балабуха гордо обійшовся з ним, але все-таки попросив сісти.

— Отець протоерей! Вибачайте, будьте ласкаві... Тут моя Онисія Степанівна приїздила до вас за наймичкою...

— Може, й ви приїхали за наймичкою? — перебив його Балабуха.

— Борони боже! Я приїхав просити заздалегідь вибачення за свою Онисію Степанівну. Мене тоді дома не було, а вона взяла та й поїхала. Йй же богу, я її не пускав! А вже де жінка вмішається, то й пропаще діло. Йй-богу, я ні в чому не винен...

— Ваша жінка приїхала сюди й наговорила нам сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки. Ви дуже розпустили свою жінку; та й самі ви з мужиками поводитесь запанібрата; мужики до вас ходять в гості, п'ють у вашому домі... В метриках в вас нема ніякого ладу. Ви чоловік простий,— глядіть, лишень, щоб вам хоч вдержатись на парафії. От, може, приїде до вас столоначальник з правління на ревізію.

— Йй-богу, отець благочинний, то не я...

— От мої парафіяни ходять до вас хрестити, а ви й хрестите.

— Йй-богу, більше не буду, і в хату, й в оселю кумів не пушу.

— От я приїду подивитись на вашу церкву. Та глядіть, щоб перед Новим роком ваші книжки, ваші метрики були справні, а то з вас духовне правління ще й здере штраф,— сказав Балабуха на прощанні.

Отець Харитін приїхав додому, мов прибитий громом.

— Буде нам біда! Благочинний нахваляється, а столоначальник духовного правління вступив мене на місті та казав, що приїде до нас в гості,— сказав отець Харитін до Онисі, котра аж тепер схаменулась, що накоїла своїм язиком цілий ківш лиха.

— Знаємо, які то гості: тепер одчиняй комору й скриню, ріж гуси й качки для столоначальника! — сказала Онися.— І поніс мене нечистий до тієї Олесі. Ну, та й вшелепалась я оце в біду по самі вуха.

— Тепер розшморгуйте капшуки та готуйте карбованці, Онисіє Степанівно! Коли б ще часом діло не дійшло до консисторії, бо тоді доведеться продати й воли й коники,— сказав отець Харитін.

Восени, тільки що зібрали все з поля, приїхав в Вільшаницю новий протоерей оглядати церкву. Він був сердитий, до всього чеплявся, примітив порох в олтарі й на сосудах, примітив старі порвані ризи, навіть старе обстрьопане кропило, навіть церковні деркачі. За все досталось отцю Харитонові, й немало карбованців титар, по давньому звичаю, за огляд церкви висипав в протопопську кишеню. Онися вже й не виходила до протопопа. Вітав його о. Харитін. Тільки що протопоп виїхав з двору, у двір уїхав столоначальник повітового духовного правління Крискент Харлампійович Млинковський. Дві натачанки стрілись в самих воротах. Млинковського коні трохи не набігли на протопопського воза. Балабушин погонич звернув у колючки, на горб і трохи не перекинув Балабухи просто в віз Млинковського. З Млинковським сиділи чотири панни, його дочки, й підняли гвалт.

Отець Харитін стояв без шапки на ганку і, вгляdivши повну натачанку непроханих гостей, перелякався навіки. Він знав, що столоначальник щороку об'їжджав повіт — просто-таки неначе льнувати по батюшках, як старі матушки об'їжджали з льнуванням хати парафіян. За натачанкою Млинковського в'їжджав у двір простий здоровий віз, навантажений мішками з верхом.

«Приїхав старий крючок за хабарями! Так воно і є! Ну, цей мене доценту й об'їсть, і об'їє, ще й обдерє»,— подумав отець Харитін, кланяючись з ганку Млинковському.

— Добридень, отче Харитоне! — гукнув з воза веселий Млинковський таким здоровим та хрипким басом, як з порожньої бочки, неначе в його в горлі струни порвались.

— Доброго здоров'я, Крискент Харлампійович! Просимо до господи,— обізвався прибитим голосом отець Харитін.

Млинковський скочив з воза, скинув з себе суконну синю шинелю, струсив її, обтрисив чорні густі бурці й почав міцно та щільно цілуватись з господарем. За ним на всі боки плигнули з воза панни, неначе кози або кури з сідала, й почали обтрушуватись.

— Випряжи, хлопче, коні та дай їм сіна, засни оброку та напій, а потім рушай на ніч додому. А ти, старосто, познось мішки в оту комору й їдь собі додому. Отець Харитін! Одчиніть старості комору — нехай позносить мішки, а ви вже, будьте ласкаві, одвезете мішки в Богуслав до моєї господи своїми волами.

— Добре, добре! — обізвався отець Харитін і побіг у хату за ключами од комори.

Млинковський порядкував в чужій господі, ніби в себе вдома. Він приїхав не своїми кіньми, а чужими, попівськими. Млинковський мав жалування на рік всього сто карбованців, а в хаті в його було сім дочок та два сини. Щоб не поморити голодом сім'ї, Млинковський пускався на хитрощі: виїжджав найнятими кіньми з дому до першого села, просив у батюшки усякої харчі, потім батюшка одвозив його й харч далі, до сусіднього батюшки, а той передавав його й харч ще далі. Як вози були вже повні мішків, батюшки по черзі повинні були приставляти ту хуру просто до його дому в Богуслав. Тепер у Млинковського вже повиростали дочки. Дома була велика з'їжа, й він задумав порозвозити їх на зиму по батюшках, нібито з тієї причини, щоб їм було веселіше, щоб не нудились дома, — а найбільше по старих, у котрих були дорослі дочки, а книги були не дуже справні. Млинковський знав, що Онися роздратувала протопопшу, й задумав накинути їй на закуцію у хату дві дочки, а як знайдеться місце, то й три або й усі чотири.

Поки панни обтрушувались, отець Харитін одімкнув комору й видав парубкові вівса, а титар позносив в комору мішки з борошном, з крупами, з просом та квасолею. Млинковський ускочив в комору й полічив мішки.

— Тепер хоч і до господи, та й по чарці, — сказав Млинковський.

Отець Харитін попросив гостей в світлицю. Млинковський скинув картуза й, вступивши в світлицю, вдруге поздоровкався й поцілувався з отцем Харитоном. Широка лисина на його голові залисніла, як повний місяць. Кругом лисини на потилицю спускались густі сиві пасма волосся. В густих чорних бурцях тільки подекуди блищала сивина срібними нитками. Темне лице, темне обголене підборіддя й горлянка — все лисніло, неначе намазане

оливою. Товстий кирпатий ніс червонів, неначе червона бульба, вмочена в масло. Сухе лице, жилава шия, сухі руки, оброслі густим волоссям — все показувало, що Млинковський багато перетерпів нужди, й голоду, й холоду; виявляло й те, що він за все життя вихилив не одну бочку горілки.

Чотири дочки Млинковського, чорняві й гарні з лица, посідали рядком на стільцях. Млинковський ще раз поцілувався з отцем Харитоном, неначе дуже близький приятель або родич.

— А де ж ваші дочки? Нехай, лишень, виходять до моїх паннів. Та чи не можна, панотче, по чарці. В городі в цей час вже п'ють чай. Чи в вас пак є самовар, чи ще й досі не спромоглись на його? — закидав словами старий крючок.

— Є й самовар, і по чарці зараз буде, — белькотав отець Харитін, не встигаючи дати відповідь на всі питання столоначальника.

— А поки по чарці, — звеліть, панотче, запрягти воли та одвезти завидна мої мішки з пашнею до Богуслава, — сказав Млинковський.

— Добре, добре! Зараз! — сказав старенький отець Харитін і не знав, куди бігти: чи до волів, чи до своїх дочок.

Тим часом Надезя й Палазя повбирались і повиходили в світлицю. Вони поцілувались з паннами, посідали рядочком з ними, позгортали руки й мовчали, скося поглядаючи на городяпських паннів. За ними незабаром вийшла Онися Степанівна й привіталась до гостей. За Онисею вийшла паймичка з графином горілки та чаркою.

— Ой отче Харитоне! — зашипів і захрипів Млинковський, зирнувши скося на графин. — Коли б ви знали, що доктор оце послав мене на села не дурнички, а на свіже повітря — лічитись, і заборонив мені пити горілку...

— Може, наливочки, вишнівочки або тернівочки, — промовила Онися Степанівна солодким голосом, хоч в думці проклинала старого крючка.

— Не можна, паніматко, ні вишнівки, ні тернівки. Доктор казав, що слив'янка помічна для грудей, і звелів мені лічити груди слив'янкою. У вас у садку слив, як хмелю; певно, є й слив'янка. Чи не можна б пляшку-другу слив'янки? — говорив Млинковський, порядкуючи, неначе в трактирі.

«І як він в гаспида знає, що в мене в лъоху стоїть барило слив'янки! Неначе вже туди лазив», — думала Онися. — Добре! Добре! Є й слив'янка. Біжи, Надезю, та на-
точи.

— Та беріть здорову яндолу або макітру; коли вже лічитись, то лічитись, а не паскудитись,— гукнув Млинковський.— А самовар буде швидко? Скажіть, паніматко, щоб дівка поставила самовар! Ми звикли в городах в цій час пити чай.

— Добре, добре! Зараз і самовар буде. Біжи, Палазю, та скажи паймицці, щоб наставила самовар,— сказала Онися.

— У вас на селах самовар наставляють тільки для гостей, а у нас в городі чай п'ють рано й вечір,— говорив Млинковський цивілізаторським тоном.— Встанемо вранці, продеремо очі, та зараз за самовар. Завтра раненько, паніматко, попоштуйте мене й моїх дочок чайком.

— Добре, наставимо самовар і завтра вранці,— сказала Онися.

Одіславши віз, навантажений з горою мішками, отець Харитін вернувся у хату. Погонич, попасши коні, рушив з двору. Онися вгляділа в вікно, що коні рушили з двору, й трохи не зомліла: вона догадалась, що Млинковський привіз до неї дочок на прохарчування, певно, на довгий час.

— А що, панотче, час по чарці, але тільки по одній,— сказав Млинковський.

— А чом не по дві або й по три? — сказав отець Харитін.

— Лічусь, панотче: більше чарки не можна,— груди болять чогось.

— Чим же ви лічитесь? — спитав отець Харитін.

— Слив'янкою ж, панотче, як я вам казав. Ото добре, що у вас є слив'янка. Оце їжджу по батюшках та лічусь, знаю, що в матушок стоять барила з слив'янкою в льохах,— давай, думаю, поїду та повидираю мед з бджіл,— зашипів Млинковський.

Панни подали чай. Млинковський не втерпів: налив і випив чарку, заткнув графин затичкою й попросив винести цю спокусу з хати. Подали бутель слив'янки, Млинковський налив здоровий стакан і вихилив до дна, потім налив другий стакан і поставив перед собою.

— Чи це в вас, панотче, тільки дві хатини, як дві клітки? — спитав Млинковський й заглянув в кімнату.

— Є ще й третя,— недавно перегородив здорові старинні сїни стіною й зробив кімнату для дочок,— сказав отець Харитін.

Млинковський пішов оглядати кімнату й ліжка. Він розміркував, скільки дочок накинути батющці на прохарчуван-

ня. Вийшло, що можна накинуть тільки дві, бо двом останнім не було де спати.

— Та й добра ж у вас слив'янка! Така смачна, що я, мабуть, не швидко оце вирвусь з вашої хати,— сказав Млинковський, хиллячи наливку та прицмакуючи.

— Пийте на здоров'ячко та очунуйте,— тихо обізвався отець Харитін.

«Коли б була знала таке лихо, була б накидала полиню в барило,— подумала Онися.— Видудлить оцей циган усе барило».

— Коли ви обідаєте? — спитав Млинковський в отця Харитона.

— Та вже ж не проти ночі, а вранці, по-сільській,— сказала Онися.

— По-сільській, як надворі світає. А в нас в городі тоді ще сплять, а обідають аж опівдні, а вранці тільки чай п'ють та снідають,— натякав Млинковський так, що аж пальці було знать.— Ми звикли спати довго, а обідати в ваш полудень.

Панни познайомились і завели веселу розмову; бренькали на гітарі, а потім пішли танцювати, показуючи, як вчила їх мадам. Млинковський видудлив за вечір сливе цілу макітру слив'янки.

— Ну, та й добра ж у вас слив'янка,— говорив Млинковський, цмокаючи губами.

— Чи хоч трохи вам полегшало, Крискенте Харлампійовичу? — спитав батюшка.

— Ого! Ще й яка полегкість! Так неначе хто помазав медом по грудях та по животі. Чи не можна, паніматко, наточити ще макітерку на ніч? — просив столоначальник шинучим голосом.— В мене вночі спадає смага на рот та на губи,— треба промочувати.

Після вечері Онися мусила йти в льох і наточити другу макітру. Млинковський лічився таким способом до півночі, потім день і другий. Онися якось догадалась і розвела наливку водою. Млинковський покуштував, сплюнув і зараз попросив одвезти його до сусіднього батюшки, в котрого було дві дочки. Отець Харитін догадався, що час давати столоначальникові хабара.

— Оце я звелів набрати вам, Крискенте Харлампійовичу, мішок житнього борошна та мішок пшеничного. Прийміть, будьте ласкаві,— сказав отець Харитін.

— За житнє спасибі, а пшеничне візьму: моя жінка не любить житнього хліба,— так само од його слабує, як і я. Одначе... може, свині з'їдять! Звеліть кинути на віз мішків зо два або зо три,— сказав Млинковський.

— Добре, покладемо. Та будьте ласкаві, вже не прогнівайтесь за мої книги,— сказав тихо отець Харитін.

— Там щось, панотче, ви наплутали в книзі «о родившихся»... гм... Така плутанина... Розбирав я, розбирав та насили лад дав. Здається, у вас цього року вродила картопля. Звеліть кинути на віз мішків зо два або зо три. Моя жінка страх як любить печену картоплю з маслом. Здається, у вас багато корів, і масло повинно бути? — сказав Млинковський.

— За це вже треба матушки спитати,— це не до мене стосується,— соромливо сказав отець Харитін.— Сало, знаю, що є, бо кабанчика закололи недавно.

Отець Харитін вийшов на часок і пошепотів з Онисією. Онисія сердито забубоніла.

— Та й «одчоти» ваші поплутані. Господи, скільки я голову пополамав, поки дошпортався, в чім діло... Чи вродило пак в вас просо або гречка? Моя жінка розвела кури, та качки, та індики, та й сам я од хвороби лічусь курми та індиками. Вкиньте в віз з мішок проса або гречки,— жебрав Млинковський.

— Просо не вродило, а гречка вдалась добра,— сказав отець Харитін.

— От і добре! Вже «нема мені ні словечка,— нехай буде гречка»,— як співають в пісні. Звеліть же парубкові запрягти воли та вишліть до Шандрри,— я туди зараз їду,— сказав Млинковський.— А дві мої дочки нехай трохи посидять у вас: і їм буде весело, й вашим дочкам — веселіше, от і буде гаразд! Я, бачте, віз їх у гості до отця Мельхиседека, та думаю: нехай трохи повеселяться в вас, Онисіє Степанівно.

Онисія Степанівна не знала, що й казати: тільки очі витріщила на Млинковського.

— Прощайте, бувайте здорові! Завезте моїх дочок, коли ваша ласка, до отця Мельхиседека та кланяйтесь йому од мене низенько-низенько,— сказав Млинковський, тричі цілуєчись з отцем Харитоном.

Перемлинкувавши пшеницю, гречку, а найбільше слив'янку в отця Харитона, Млинковський сів на віз з двома дочками й рушив далі в об'їзд.

— На той рік, як не помремо, як дасть бог діждати, палийте слив'янки добреньке барило. Скільки в вас слив в садку! Та які сливи! Яка слив'янка! Тільки, паніматко, не доливайте водою, а чистою горілкою або спиртом. Та не беріть спирту в Іцька, а в Берка: Іцьків спирт тільки гусям пити, а не столоначальникам,— гукнув з воза Млин-

ковський, виїжджаючи з двору на чужих конях. За ним рушив з двору воловий віз, повний мішків.

Дві панни Млинковські вгніздилися на ніч на ліжку отця Харитона й вигрівались в перинах трохи не до півдня. Онися Степанівна мусила, зціпивши зуби, спати в пекарні на печі. Панни вважали на себе, як на правдивих столоначальників, і коверзували в чужій господі незгірше свого татуня. Онися Степанівна задумала не наставляти їм самовара рано й вечір. Панни просто, без церемонії допоминались і трохи не загадували. Одна наймичка мусила покинути роботу в пекарні й сливе цілий день поралась та панькалась коло гостей. Дочки отця Харитона все бавилися з гістьми й одбилися од роботи. Млинковські поїли трохи не половину курей та качок, сахар і чай вийшов увесь, скільки його було в господі. Онися Степанівна одвезла в Богуслав на ярмарок трохи не повний віз мішків з борошном, а натомість привезла додому одну голову сахару та один фунт чаю. Голова сахару при великій з'їжі неначе од сонця розтавала.

— Візьми, панотче, та одвези оцих циганок до їх родича, бо вони нам вуха об'їдять,— говорила Онися Степанівна батюшці.

— Не смію, Онисіє Степанівно: Млинковський буде підбивати проти мене протопоба й вчинить мені багато лиха,— говорив отець Харитін.

— Коли ти не смієш, то я сама їх витурлю з хати.

— Турліть, та тільки стережіться, щоб нас не витурлили з парафії,— говорив отець Харитін.

Саме в той час божевільний Прокіп, Балабушин наймит, зовсім збожеволів і почав тинятись по селах та все по батюшках. Прийде до одного батюшки, посидить з тиждень та йде далі або блукає собі по лісах та по хатах, без шапки, напнувши свиту на голову. Прокіп прибулдився в Вільшаницю й прийшов до батюшки; увійшов в пекарню й поліз просто на піч, як у себе вдома.

— А чого це ти, Прокіпе, прийшов до нас? — спитала Онися Степанівна.

— Чув, що в вас здорова піч, та й прийшов,— гукав Прокіп з печі.

— А що ж ти дурно в нас хліб їстимеш, чи що? Оце лишенько! Ще бог приніс одного богуславського столоначальника,— говорила Онися Степанівна.

— Я дурно хліба ніде не їм; я стану в вас за найми-та,— обізвався Прокіп.

«От і добре,— подумала Онися.— Може, одробить мені за мою Марусю».

— Вставай же, та бери ціпа, та йди зароби обід,— сказала Онися.

— Ось нагріюся, то й піду,— сказав Прокіп.

Наймички підняли Прокопа на сміх. Позбігались панни дивитись на божевільного, як на диво. Прокіп нагрівся, взяв з стола шматок хліба й пішов у клуню до молотників. Молотники дали йому в руки ціпа й наскидали з засторонка купу снопів. Прокіп почав молотити, як машина, лупив ціпом снопи, аж солома летіла,— падкував коло роботи так, що аж молотники здивувались. Але згодом, мабуть, тим, що втомився, він витріщив очі на лати й став, неначе остовпів. Молотники жартували, сміялись з його, штовхали під бік, а Прокіп все стояв та дивився вгору. Через годину він знов вдарив ціпом по снопах й намолотив більше од молотників. Онися поміркувала, що Прокіп робить добре, плати не візьме, й задумала хоч тим оддячити Олесі.

Живе Прокіп у отця Харитона тиждень, живе й другий і не одмикує од роботи; часом десь шезне на день, на два, та й знов вертається й лізе просто на піч. Але чим далі, тим чудніший ставав Прокіп. Раз вхопив він косу й пішов косити в городі сухий бур'ян та кропиву. Косе він та косе, аж піт з його ллється. Панни повибігали дивитись на ту чудасію.

— Нащо ти, Прокопе, косиш кропиву? — питали в його панни.

— Ото добрі в вас наймити! Літо минуло, а вони всього сіна й досі не викосили,— гукав Прокіп та махав косяю.— Накошу оце сіна,— товар поїсть.

Другий раз Прокіп пішов на ставок, позгонив усі людські гуси й нагнав до батюшки повнісінький двір гусей, залучивши по дорозі з десяток свиней.

— Ото добрі тут наймички! Й досі гусей не позаганяли в хлів,— кричав Прокіп на наймичок.

Саме тоді приїхали до отця Харитона гості, та все панни, почувши, що в отця Харитона гостюють дочки Млинковського. Панни заночували й порозвішували на ніч на кілочках та на цвяхах по стінах білі спідниці та криноліни, що тоді почали входити в моду. З кімнати, де висіли спідниці та криноліни, були зроблені невеличкі дверці в пекарню. Прокіп наглядів ті криноліни, встав уночі, познімав їх з кілочків і вкинув у жлукто, що стояло у дворі під тинном. В пекарні на грубі сушилось в ночовках питльоване борошно; Онися Степанівна думала того дня пекти паляниці для гостей. Прокіп взяв ночовки, висипав у жлукто борошно замість попелу, накладав зверху каміння та давай носити воду

відром та лити в жлукто; йому здалось, що він лле окропи. Одзолівши криноліни, Прокіп увійшов у пекарню й ліг спочивати.

Панни встали вранці й здивувались, що на стінах не було їх кринолінів та спідниць.

— Мамо, чи це ви поздймали з кілочків наші спідниці,— питала в Онисі Надезя.

— Поздймав і позолив ваші криноліни дурний Прокіп,— он підіть у двір та загляньте в жлукто,— сказала Онися Степанівна.

Панни повибігали у двір. З жлукта стриміли дроти кринолінів, як паліччя, а од жлукта до половини двора простяглася біла річка. Панни підняли гвалт і кинулись рятувати свої спідниці та криноліни; поскидали каміння й повитягали їх з жлукта. Криноліни були поламани, погнути й помазані білою квашею.

— Та це ж він присипав їх зверху борошном,— сказала Онися Степанівна.— Ой лишечко мое! Чи не висипав він часом питльованого борошна з ночов?

Питльованого борошна в ночовках не зосталось і сліду, а порожні ночовки стояли на грубі.

— А бодай тебе золила лиха година та нещаслива! — крикнула Онися, вдарившись об поли руками.— От тобі напекла гостям паляниць. Це не Прокіп, а мое лихо. Мабуть, проклята протопопша сміється з мене та павмисне наслала на мене оцього навісного та божевільного. Йди собі додому до своєї протопопші та позоли її криноліни! Геть з мого двора, щоб і твій дух тут не смердів! — крикнула Онися до Прокопа.

— Та я ж хотів позолити й попрати паннам спідниці! Наймички лінуються прати, а я собі думаю: дай позолю й поперу в ставку, поки панни повстають. Йй-богу, цілісіньку ніч порався й не виспався,— одговорювався Прокіп.

— Йди собі к нечистому та ще й зараз,— крикнула Онися до Прокопа.

— Куди ж я піду, коли в мене нема своєї доми, нема батька, нема матері,— говорив Прокіп.

— Йди до своєї протопопші та й не приходь більше до нас.

— Коли й протопопша мене так само проганя, як і ви, каже, що я дурний, нічого не роблю, тільки дурно хліб їм. А поки був розумний, то й не проганяла,— одговорювався Прокіп.

— На тобі свиту та зараз геть з моєї хати! — кричала Онися.

— Якби в мене була своя хата, то я б і пішов. Куди ж

я піду? Батька нема, матері нема. Була колись в мене мати, та на степи втекла, а мене покинула...

Прокіп сів на лаву й несподівано заплакав, як плачуть маленькі діти: попереду захкивав, а потім заривав голосно й втирав сльози кулаком. Наймички й панни почали сміятись, а сльози почали душити Прокопа. Він підняв голову вгору, як піднімають діти, й почав неначе стогнати, втиривши очі в стелю. В його сльози забивали дух, а далі перестали текти; очі стали сухі, а Прокіп все стогнав, неначе йому прийшов кінець. Сміх в пекарні затих. Наймички поскривлялись. Панни одна за другою повиходили з пекарні. Вийшла й Онися, махнувши рукою. А Прокіп ще довго ридав по-дитячій та кричав: «Мати втекла, мене покинула. Мати мене жалувала, гостинці мені давала; а тепер мене ніхто не жалує, гостинців не дає. Ой боже мій! Ой-ой-ой! Я їм роблю, а вони мене лають, ще й з хати проганяють. Де ж я дінусь? Як прийде мати з степів, я матері все розкажу».

Довго плакав Прокіп, а далі впав додолу, неначе мертвий. Потім схопивсь, взяв свиту, напнув на голову та й пішов в Богуслав.

Дочки Млинковського ще довго жили в отця Харитона й були ладні жити хоч і до смерті. Отець Харитін боявся столоначальника й мовчав, але Онися Степанівна була не з таких, що мовчать. Вона просто без церемонії сказала паннам, що їм час їхати далі, до свого родича. Панни мовчали, не хотіли збиратись в дорогу, все отягувались.

— Чи довго ще буду годувати оцих злиднів? Запрягай, парубче, коні та під'їжджай під ганок,— гукнула Онися на парубка.

Парубок запряг коні й під'їхав під ганок.

— Вбирайтесь, панни, бо вже коні запряжені; поспішайте, щоб завидна доїхати,— сказала Онися паннам.

Панни крутились, вертілись,—одначе мусили зібрати своє манаття, сіли й рушили з двору до отця Мельхиседека.

— Ой Онисіє Степанівно! Коли б часом з того чого не вийшло,— несміливо обізвався отець Харитін.— Ми собі розплодимо ворогів.

— Є вже їх і так доволі. Одним більше, одним менше,— все одно; за всі голови! Раз родила мати, раз і пропадати,— сказала Онися Степанівна.

Біда впала на голову отця Харитона несподівано. Отець Харитін вже постарівся, посивів і почав слабувати. Він став блідий та худий од клопоту, од важких довгих постів, що їх старі батюшки держали сливе аскетично. Перші його дочки повмирали, а менші поросли й вже трохи засиділись в паннах. Отець Харитін все кахикав, кородивсь на живіт і жалівся на кольки в боках і в грудях,— та й лічився орданською водою й херувимським ладаном: це були одні в його ліки.

Раз літом пройшла чутка, що по парафіях буде їздити архіерей, вікарій митрополита. Протопоп прислав отцю Харитонові архіерейський маршрут. В маршруті стояла й Вільшаниця.

— Ой боже мій! Ой господи! От тепереньки протопоп підставить мені стільчика! — говорив отець Харитін, бідкаючись.— Кажуть, архіерей опришкуватий і не любить старих батюшок.

— Чого ти бідкаєшся! Чи то ж ми зроду не бачили архіереїв? — говорила Онися Степанівна.— Як приїде, то й поїде.

— А як він мене пережене на малу парафію, а в Вільшаницю посадить молодого, вченого,— сказав отець Харитін.

— Нехай передніше мене зсадить з парафії, та тоді садовить кого іншого. А мене зсадить не легенько,— сказала Онися.

— Архіерей їде! Архіерей вже в Богуславі! В Богуславі буде спідати, а в Вільшаниці обідати! Готуйтеся, панотче Харитоне! Готуйте великий обід та вина, Онисіє Степанівно, для півчих, панотців та погоничів! — такі звістки передавали благочинні, панотці, станові, скачучи на конях в Богуслав, завозили дяки й диякони, викликані протопопом в Богуслав.

— Ой боже мій! Ой, що ж нам робити! З ким порадитись? Де тих дорогих вин достати? — бідкався отець Харитін, ходячи по хаті та кахикаючи.

— Іди лиш до церкви та поприбирай, а я заходжусь обід варити. Та пошли до титаря, щоб достав риби та поїхав в Богуслав за вином: не питиме ж архіерей нашої варенухи,— говорила Онися Степанівна.

Прибігла титарка; поприбігали молодиці з усього кутка. В пекарні закипіла робота. На городі розклали багаття й приставили здорові горшки. Молодиці понаносили силу яєць, сиру, сметани, курей та поросят. На подвір'ї піднявся

шум та гвалт. Обід готували на півсотні ротів: півчих, дияконів, поліцейських, благочинних, панотців, ще й погоничів. Пан і собі звелів зготувать обід на кожний випадок.

На дзвіниці поставили чоловіків виглядять й веліли дзвонити в усі дзвони, як тільки на богуславському шляху з'явиться архієрейський поїзд. Два верховці були задля того ж поставлені на шляху за селом.

Опівдні на шляху піднялась здорова курява, й з'явились три здорові вози. Чоловіки вдарили в дзвони. Здоровий дзвін був розбитий й гупав, неначе хто лупив молотком в розбитий чавун. Отець Харитін надів ризи й вийшов з причтом за браму в цвинтарі. Дзвони бренчали. Народ збігався до церкви й залив цвинтар, бо ще ніколи не бачив архієрея в Вільшаниці, одколи стояла Вільшаниця. Всі ждали. Отець Харитін ізнемігся од ждання й зблід. З дзвіниці крикнули, що три здорові повозки, які спускаються з горба на греблю,— то були три жидівські прездорові балагули з жидами.

Дзвони замовкли. Народ засміявся. Отець Харитін, блідий як смерть, вернувся в церкву.

Через дві години знов з дзвіниці нагляділи здоровий поїзд. Знов задзвонили в дзвони. Народу зібралось ще більше. Отець Харитін знов вийшов з хрестом за браму. З-за гори виїжджали вози за возами. Поперед усіх катав на конях благочинний, за благочинним протопоп, за протопопом справник, за справником становий, а там далі три вози з півчими, один з дияконами, один з протодияконом та з конторщиком. На кінці всього поїзду з'явилась блискача карета, запряжена дванадцятьма мужичими шкапами. За каретою тягся довгий поїзд з панотцями, що проводжували владику далі по тракту. Поїзд заставив увесь шлях коло церкви, зайняв вигон коло цвинтаря. Карета стала коло брами. Протопоп з благочинним підбігли до карети, одчинили дверці й вхопили попід руки архієрея. Архієрей, ще не старий, здоровий, огрядний, широкий в плечах та рум'яний на виду, вийшов з карети. На йому лисніла проти сонця шовкова фіолетова ряса, а на грудях блищала панагія та зізда. Протопоп щось сказав тихо архієреєві, скоса поглядаючи на отця Харитона. Отець Харитін як глянув на владику, та й перелякався, затрусився й стояв на одному місці, наче скам'янів.

— Що ж ти не підійдеш до мене з хрестом? Ти п'яний чи тверезий? — сказав голосно архієрей, так що ближчі парафіяни чули.

Отець Харитін перелякався на смерть. В його ноги затрусились, і він все стояв в брамі.

— Та підійди ж з хрестом! Чи ти недужий, чи п'яний? Благочинний, візьми в його хрест та піднеси мені,— сказав архіерей.

— Ні! Я чогось нездужаю,— обізвався о. Харитін.

Благочинний взяв од отця Харитона хреста й підніс архіереєві. Архіерей поцілував хрест і пішов у церкву. Дяки заспівали «Достойно есть»,— до їх пристав архіерейський хор. Дзвони дзеленькали, а великий дзвін хрипів, неначе стара розбита сковорода.

— Чом ти не купиш нового дзвона? Чуєш, як стукає твій дзвін, неначе розбитий казан,— сказав архіерей до отця Харитона.

— Я... в... ваше преосвященство!.. Хлопці на великдень на radoшах так дзеленькали, що дзвін трохи луснув,— сказав отець Харитін.

— Що він каже? — спитав архіерей в благочинного.

Благочинний переложив слова отця Харитона по-руській.

— Ти не дбаєш за дім божий. В тебе дзвони порозбивані, церква стара, антими́нс старий, все старе,— казав сердито в олтарі архіерей на всю церкву.— В тебе все старе й нечисте. А то що? — Архіерей показав пальцем на жертвник, де золотий промінь сонця видав кілька порошин.

— Дурак, старий простець, неуч! — заgrimів архіерей на всю церкву.

В отця Харитона в душі похололо.

— Чи чуєш, бра, як архіерей пона лає! — гомоніли нишком люди в церкві.

— А може, то він так чудно богу молиться,— обзивались декотрі чоловіки.

— В тебе книги несправні. Ти не вмієш писати книжок, Де ти вчився? — спитав архіерей.

— Я вчився дома в батька,— ледве насмілився промовити отець Харитін,— а на священика мене екзаменував духовник в Лаврі.

— Знаю я ваші екзамени. Попередять вас, старих, на малі парафії,— суворо сказав архіерей.

— Мене вільшаницька громада обібрала на парафію,— тихо обізвався отець Харитін, пригадуючи слова Онисі.

— Що він каже? — спитав архіерей в благочинного, не розуміючи по-українській.

Благочинний переложив слова отця Харитона по-руській. Архіерей спихнув, аж почервонів.

— Яка там громада! Яке має право громада настановляти вас! Я вам покажу, громаду, ви, старі п'яниці, дурні, неучі! Ми вас перечистимо!

З олтаря на шановну громаду так і сипались слова: «дурак», «болван», «неуч», «п'яниця». Молодиці думали, що то архієрей якось по-своєму молиться богу, і почали бити поклони. Чоловіки гомоніли: «Чи ти ба, як архієрей лається в олтарі?»

— Благочинний! Зніми з його ризи й рясу,— сказав сердито архієрей.— Я вам покажу громаду.

Благочинний підскочив до отця Харитона, зняв з його ризи, підризок, а потім рясу. Панотцеві здалося, що архієрей вже заборонив йому служити службу божу. Отець Харитін стояв, неначе громом прибитий; він не чув, як його розоблачили, знімали з його ризи; він зовсім охолов і здеревенів.

Півчі гриміли. Церква була повнісінька людей. Архієрей вийшов з царських врат, поблагословив народ і сказав кілька слів до людей, що вони недбайливі, що в їх дзвони побиті, церква стара й несправна.

— Що то він каже? — питали один у другого люди.

— Хто його зна: чи навчає, чи докоряє за щось,— говорили люди.

Благочинний торкнув о. Харитона, щоб він запросив архієрея на обід.

Отець Харитін насмілився приступити до владики й попросив до себе на обід. Але в той час в церкву ввійшов польський пан-дідич, з котрим архієрей колись обідав в одному селі в поміщика. Архієрей зирнув на його і впізнав. Пан приступив до царських врат, поцілував хреста й запросив архієрея до себе на обід. Архієрей покинув навчати громаду й пішов з паном з церкви. Тільки що вони вийшли за поріг, архієрей тричі поцілувався з паном, взявся з ним попід руки й пішов до карети.

— Чи ти ба! З паном аж тричі поцілувався! — загомоніли люди по всьому цвинтарі. Молодиці осміхнулись, а чоловікам стало ніяково: вони очі поспускали. В селі люди не любили пана-дідича.

Сідаючи з паном в карету, архієрей голосно, зовсім не по-церковному розмовляв з паном і навіть зареготався. Громада почула й собі засміялась. Карета покотила в панський двір, і ні одна душа не пішла проваджувати архієрея до панського двору.

Зате народ рушив за повозками, котрі поїхали в батюшчин двір. Повозки заставили сливе усе подвір'я і навіть тік. Півчі, дякони, панотці, поліцейські, протопоп, а за ними всіма погоничі залили покої, сіни й пекарню отця Харитона. Позастеляли столи в усіх покоях, навіть в сінях. Вся ватага кинулась до позастелених столів. Погоничів

посадили обідати надворі під вікнами. Кури, гуси, поросята, індки — все щезло в одну мить. Півчі кричали: «Горілки!» Протодиякони кричали: «Наливки!» Погоничі не хотіли їсти житнього хліба й репетували: «Давай паляниць!» Паляниць не стало, погоничі стукали ложками в вікна, аж шибки побили. Молодиці бігали, розносили страву й все-таки не нагодували тієї сарани. На двір отця Харитона неначе набігла татарська орда, об'їла, обпила, ще й вилаяла Онисю Степанівну, що всього було мало. На виїзді отцю Харитонові довелось давати хабарі протодияконові, півчим, конторщикам й регентові. Перед вечором архіерейська карета рушила з панського двору, а за нею рушив увесь поїзд.

Отець Харитін, випровадивши орду, як упав на ліжку, та вже більше й не вставав. Він пролежав місяць та й богу душу оддав. Зосталась Онися Степанівна удовою з двома дочками та сином. Ще перед архіерейським приїздом Онися Степанівна поховала батька й матір. А тепер довелось ховати й свого панотця. В домі піднявся великий плач: голосила Онися Степанівна, плакали дочки. З села походились молодиці й баби, натовпились в покої й голосили на увесь двір. Отця Харитона поклали в світлиці без риз і навіть без яси: це ще більше завдавало жалю й своїм, і чужим, і парафіянам.

— Де ж я тепер дінусь? Куди я голову прихилю з сиротами? Мене виженуть з хати, викинуть з оселі. Тепер же я нещаслива й безприхильна навіки! — голосила Онися Степанівна. — Кругом мене вороги: нема в кого поради шукати.

Зібралась у двір вся вільшаницька громада. В городі запалало багаття: громада ставила обід. Поз'їжджались священники й поховали з громадою останнього вибраного громадою батюшку. Священники радили Онисі не гаяти часу, — їхати до Києва та просити митрополита, щоб він зоставив парафію за сиротами. Четвертого дня після похорону Онися Степанівна поїхала з прошенням до владики.

Приїхала вона в Київ, взяла прошення, взяла в руки здорову паляницю й пішла в Софійське до владики. Але, йдучи до Софії, глянула на Михайлівський монастир, де жив архіерей, і в неї в душі закипіло: в неї прокинулась природжена завзятість.

— Зігнав з світу мого панотця! Вкоротив йому віку! Піду та хоч вилаю. Я не подивлюся, що він архіерей: є в Києві й старший над ним.

Онися Степанівна постояла серед Софійського майдану,

подумала одну хвилину й замість Софійського пішла до Михайлівського. Вона в дорозі не виспалась, дуже здорожилась, була роздратована, увійшла в прихожу, поклала паляницю на вікні, сіла й ждала своєї черги, поки її покличуть в зал, де сидів архієрей.

Прийшла черга до неї. Келійник махнув до неї рукою.

Онися вся в чорному, в чорній довгій сукні, вишзу обшитій білою стьождкою, в чорній хустці на голові, висока, рівна й суха, увійшла в зал і поцілувала архієрея в руку.

— Що скажеш? Чого просиш? — спитав архієрей. — Звідкіля ти?

— Я, владико, удова, матушка з Вільшаниці. Не просити прийшла я, — я прийшла позиватись, — сказала Онися Степанівна.

Архієрей не розібрав гаразд тих слів і знов спитав: «Чого ти просиш? Де твоє прошення?»

— Я не з прошенням прийшла, — я прийшла спитати, нащо ви запагубили панотця? Він через вас вмер, — сказала Онися сердитим голосом.

Архієрей ці слова зрозумів. Сердитий тон так його вразив, що він встав з крісла.

— Що ти? Що з тобою? — питав архієрей. — Чи ти сумашедша, чи божевільна?

— Хвалити бога, я ще не сумашедша. Ви, святий владико, славили мого небіжчика, здійняли з його ризи й рясу. Він через вас перепечалився, заслаб од страху й вмер.

Онися все піднімала голос, а з останнім словом не вдержала й заридала голосно на увесь зал, так, що луна пішла попід високою стелею. Архієрей стояв і тільки дивився на Онисю Степанівну.

Онися переплакала, перевела дух, і її очі знов суворо блиснули.

— Якби не ви, мій панотець був би й досі живий. Я на вас буду плакати з сиротами весь свій вік. Ви послушали Балабухи; а протопоп давно злий на нас через свою погану жінку. Вони нас знеславили, обговорили. Хіба я винна, що протопопша одбивала од мене наймичку Марусю?

— Про яку Марусю ти ото верзеш? Що ти верзеш? Ти п'яна, — сказав архієрей, пригадавши тепер Вільшаницю й старого отця Харитона.

— Ні, я не п'яна, — я твереза; я чесна хазяйка, а не п'яниця; я не тікала з гусарами, як наша протопопша; мене не крали гусарі. То протопопша сиділа в гусарина на однім коліні, а на другому жидівка Хайка. Все лихо

скоїлось через протопопшу. А ви поїняли їм віри та й зді-
йняли рясу з мого безщасного покійника.

— Вийди геть! — крикнув архієрей.

— Ба не вийду. Я приїхала позиватись, а не прохати.
Де я, безпритульна, тепер дінусь? Куди я голову прихилю?
Де я діну сиріт?

Онися розлютувалась і вже кричала на увесь зал.

— Я буду жалітися митрополитові. На вас буде суд
божий на тім світі! Теперечка мені хіба тільки втопитись
з сиротами! Ой я безталанна! Проклятий той час, коли
я на світ народилась...

Онися Степанівна знов заридала на увесь зал. Архіє-
рей бачив, що од неї трудно одчепитись, пішов у другу
кімнату й двері причинив. Онася ще довго голосила й
промовляла, а далі махнула рукою, вийшла з покоїв і пі-
шла до митрополита.

Онисю Степанівну впустили до митрополита. Митро-
полит був дуже старий, дуже добрий, тихий на вдачу чо-
ловік і великий аскет. Він сидів в кріслі коло стола в чор-
ній скуфії. Онася увійшла з паляницею в руках, взяла бла-
гословення, подала, по стародавньому звичаю, паляницю
й прошення. В неї з очей і досі текли сльози.

— Спасибі за святий хліб, дар божий! Чого ти пла-
чеш? — спитав ласкавим голосом митрополит.— Чи тебе
хто зобижає, чи що?

— Де вже пак мені не плакати, святий владико! Ар-
хієрей звів з світу мого панотця,— сказала Онася, вдав-
ши владичі в ноги.

— Як то? — промовив здивований митрополит. Він аж
уостав з крісла й перехрестився.— Встань, говори! Ти
удова?

— Звів з світу!..— говорила Онася, втираючи сльози
хустинкою.

— Де? Як? Чи вже ж цьому правда? Сили небесні!
Що ти говориш?

— Святий владико! Архієрей зняв з мого панотця ри-
зи й рясу при всій громаді, а він з переляку як ох, та й
ох! Та через місяць і вмер,— сказала Онася.

— Ой боже мій! Ой, який великий гріх вчинився! Сили
небесні! Може, твій панотець вчинив щось недобре? Може,
проступився?

— А що ж він вчинив? Сказати правду, не він винен,
а я: я полаялась з протопопшею за наймичку, а прото-
попша намовила протопопу, і він наговорив архієреєві на
мого панотця. Та вже ж як там не було, нехай вже їх бог
судить, а я зісталась сиротою з дітьми.

— Не плач, я zostавлю за сиротами парафію, а тобі нехай зять одділить третину жалування й приносин до церкви і огороду.

— Чи не можна, святий владику, одділити половину? В мене дві дочки, ще й синок в школі вчиться.

— Не можна. Буде з тебе й третини. Шукай дочці жениха, та йди здорова, та молись богу. І я за тебе помолюсь і за твоїх сиріт. Боже, благослови тебе!

Онися перестала плакати, втерла сльози, поцілувала в руку владику, подякувала й поїхала додому.

Пішла чутка по селах, що митрополит zostавив парафію за сиротами. Восени почали їздити до сиріт семінаристи, а перед покровою за Надезю посватався молодий семінарист Петро Завіновський. Він був не дуже гарний з лиця: білявий, товстий, трохи кирпатий; але Надезі, як сироті, не було чого гарбузувати. Вона дала слово, заручилась, і після покрови Онися Степанівна справила весілля. Весілля було сирітське: без музик, без танців. Гості повечеряли та й роз'їхались.

Онися Степанівна обділила дочку й зятя всім, що було потрібно на господарстві: дала три пари волів, дві корови й телицю, пару коней, дала трохи грошей, і сама перейшла з меншою дочкою Палазею в пову, перероблену з сіней, кімнату.

Онися Степанівна, як стара господиня в домі, й не думала випускати з своїх рук господарських віжок. Вона забрала в свої руки всі ключі — од комори, од льоху, навіть од возовні. Зятеві вона дала тільки ключі од стайні, а молода господиня Надезя zostалась зовсім без господарського портфеля. Ця річ дуже не сподобалась Надезі. Надезя вдалась на вдачу в свою маму: любила верховодити. Зять був так само самостійний і запопадний; почалось змагання в сім'ї, потім колотпеча.

Онися Степанівна задумала годувати зятя по старому звичаю, борщем та кашею. Зятеві хотілося кращої харчі. Він звелів ставити вранці й увечері самовар, їздив в Богуслав та купував м'ясо та питльоване борошно на паляниці. Онися почала докоряти зятеві. Почалась в господі звичайна тяганина за господарське право двох хазяйок в хаті.

Раз Надезя взяла ключі од комори й не оддала матері. Онися Степанівна лапнула рукою коло пояса, де в неї завжди висів здоровий пучок ключів, і не знайшла ключів. Вона побігла в Надезину кімнату.

— Надезю! Чи це ти не оддала мені ключів, чи я їх де згубила? — спитала Онися Степанівна.

— Ні, не оддала,— сказала Надезя.

— То дай їх сюди,— сказала Онися Степанівна.

— Нащо вам, мамо, ключі? Я буду видавати харч до пекарні на поживок для всіх!

— А то навіщо? — крикнула Онися Степанівна.

— Та тим, що ви годуєте нас борщем та кашею,— обізвався зять, почервонівши.

— Ото великі пани понаїздили в Вільшаницю! Як забагатієте, тоді будете їсти пундики. Передніше придбайте добра, та тоді й коверзуйте. В мене зайвини та збитків не було й не буде,— сказала Онися Степанівна.

Зять спанхув. Його лице почервоніло. Він підняв голову вгору.

— Коли сказати по правді, то господиня в домі — моя Надезя, а не ви,— сказав гордовито зять.

— Хто? Надезя, а не я? Я тридцять років тут господинею! Мої комори, мое й добро в коморах! Наоріть, насійте, та тоді й будете господарями. Дай сюди ключі! — крикнула Онися до Надезі й кинулась до її кишені, де бряжчали сховані ключі.

— Надезю, не давай! — крикнув зять.— В коморі яйця, сир, масло, всяке добро, а ви нас годуєте кашею з салом,— сказав зять.

— Не ваше масло, не ваш сир! Я сир продам та собі грошей зароблю. В мене дочка панна, в мене син,— сказала Онися.

— Дочка при нас житиме й харчуватиметься, й ви будете при нас. Хіба ми вас виженемо з хати, чи що? — обізвалась Надезя.

— А ти думала ще мене з хати вигнати? О, не дждеш цього! Я тут господиня, а не ти. Як заходжусь та наважусь, то й хата піде уперекидь, а ви вилетите з Вільшаниці.

— Ба я тут господиня! — сказала Надезя.— Тут на парафії мій чоловік, а я його жінка.

— Овва! Яка господиня! Це дім мій — його ставив твій дід Моссаковський. А коли хочете коверзувати, то нехай вам громада ставить другу, опрічну хату,— сказала Онися.

— Хоч дім — ваш, та він стоїть на церковнім ґрунті, тим він і наш,— сказав зять.

— Земля церковна. Оріть свою частку городу, а дім мій. Я тут була й буду господинею, а вам не хочу в руки дивитись. Дай, Надезю, ключі! — крикнула Онися.

Надезя не думала оддавати ключі. Онися без церемонії засунула свою руку в кишеню й вихопила ключі так швидко, що Надезя й незчулась і не опам'яталась. Онися

гуркнула дверима й пішла в свою кімнату, приказуючи: «От і правда, як співають: «Ой піду я до дочки, наберуся бідочки; ой піду я до сина — лиха моя година!»

Змагання то за се, то за те виписали сливень щодня. Стара бігала лаятись до молодих, а зять взяв молотка й цвяхків і забив двері в тещину кімнату, щоб теща до їх не ходила сливень щодня змагатись та лаятись.

— Забивайте, забивайте двері од матері. А я й через двері достану до вас. Я вас вижену з Вільшаниці, як не будете покірливі мені,— кричала Онися Степанівна через двері.— Це буде найкраща діляниця!

Од того часу зять з Надезею пили чай в своїй кімнаті й купували до столу м'ясо за свої гроші. Онися продавала сир та масло з своїх корів і ховала гроші в свою скриню. Од того часу в пекарні була одна наймичка матеріна, а друга зятева. Стали навіть обідати нарізно: мати з Палазею рано, по-старосвітській, а зять з Надезею пізно, опівдні. Онися держала ключі в скрині під замком і сама ходила в комору та в льох.

Настала весна. Завіновський почав піддобрюватись до тещі та все заговорював, щоб вона оддала йому свою третину городу.

— Нащо вам, мамо, той клопіт! Я виорю, й зрало, і заскороджу, й посію, й вас прохарчую. Нащо вам розводити ті воли та плуги: ви вже старі,— такої співав зять.

— Так, зятю, так. А як ви мене не схочете годувати хлібом, чим я тоді живитимусь? Лучче-таки й безпечніше, коли я матиму свій хліб та не буду нікому дивитись на старість в руки. Якби пак ви обое були статковиті люди, а то!.. Ет! — говорила Онися.

— А я таки виорю й засію увесь город,— говорив зять.

— А я не дам. Городу зроду-звіку не дам нікому,— й не просіть, і не канюchte в мене.

Настала весна. Завіновський пайняв чоловіка й вислав плуга орати город. Город був на леваді дуже здоровий. Чоловік виорав зятеву половину. Зять звелів орати й тещину частку.

Онися вибігла на город і підняла гвалт.

— Не ори моєї частки, бо я тобі плуга порубаю,— кричала вона на чоловіка.

— Коли батюшка звеліли орати увесь город! — говорив чоловік і погнав воли на Онисину частку.

— Не ори,— кажу тобі,— бо підеш під суд. Це моя частка. Геть з мого городу! — гукнула Онися й при тих словах вхопила обіруч здорову палицю й давай лупити воли по мордах. Воли закурили головами.

— Не бийте-бо худоби! Що вона вам винна? — гукнув мужик, розсердившись за безвинну худобу.— Гей, сірі!.. Оступіться, матушко! Не нівечте мені худоби надаремно!

— Оступись сам, а я не оступлюсь! — репетувала Онися й розп'яла руки перед самими волами.

Завіновський з Надезею вибігли на город і кричали, щоб мужик орав увесь город. Онися стояла перед волами, розчепіривши руки.

— Поганяй воли! Чого ти стоїш та дивишся? — гукнув зять на чоловіка.

Чоловік погнав воли. Онися лягла на землю впоперек перед самими волами.

— Передніше переореш мене пополовині! Під суд підеш і ти, й твій дурний піп! — кричала Онися, лежачи на землі.

— Одколи живу на світі, ще не орав попадь! — гукнув мужик, кинув батога та й пішов додому.

Онися встала, звернула воли на зятеву половину й погнала їх по ріллі. Вони потягли плуга по городі, збиті з пантелику.

— Це кара господня, а не теща! — гукнув Завіновський.

— Геть з моєї господи, щоб і дух твій тут не смердів,— гукнула Онися до зятя.— Запрягай коні та виїжджай з Вільшаниці, бо я тобі не дам тут жити. Я тобі покажу, як однімати у сиріт шматок хліба! Лбо я вас одселою звідсіль геть, отуди над став! — репетувала Онися на увесь город.

Полаявшись з зятем, Онися пішла на цвинтар на могилу отця Харитона поплакати. Вона плакала й приказувала: «Все кругом мене вороги! Тільки ти один був для мене добрий цілий вік; тільки ти мене жалував і не кривдив!»

— Твоя мама — чиста сатана. Вона не дасть мені спокою цілий вік! Ой, шкульно ж мені! — говорив зять до Надезі.

Онися Степанівна таки встояла на своєму: покликала молодиць і сама з молодицями скопала всю свою частку городу, засіяла й засадила. Після визволення селян од панщини молодиці знов пригорнулись до старої матушки-удови, почали заходити до неї в гості й помагати їй в роботі. Онися Степанівна жалілась їм на свого зятя. Вони настренчили й своїх чоловіків проти молодого батюшки.

Забравши третину городу, Онися Степанівна одділила собі й третю частку садка, частку найкращу, де росло старе дерево. Настало літо. Онися Степанівна випрохала собі

місце проскурниці, таки в Вільшаниці, й вже мала свою проскурницьку частку поля. Знайшовши собі в селі супряжича, в супрязі з ним виорювала й засівала свою частку поля.

Настало літо. Онися Степанівна полола грядки й усе кмітила та стерегла свою частку садка. Але Завішовський з Надезєю потаєнці без церемонії рвали вишні та черешні на материній частці. Палазя підгляділа й сказала за це матері. Онися Степанівна од того часу сиділа в садку, плела панчохи й стерегла свого садка. Але на вакації приїхали до зятя два малі брати-школярі.

Од школярів трудно було встерегти стиглі червоні вишні та черешні. Як тільки Онися йшла в хату господарювати, школярі лізли на вишні й господарювали по-своєму. Онися лаяла, кричала, але це нічого не помагало. Нарвавши черешень, школярі втікали, неначе прудкі кози, в берег у верби, так що їх і конем не можна було догнати.

Онися далась на хитрощі. Вона сіла під вишнями, поклала коло себе тичку, а далі лягла на траві в холодку й вдавала, ніби спить: розкидала руки, зсунула трохи з голови хустку, висмикала собі пасма коси й хропла на весь сад. Школярі закрались, вгляділи, що бабуся спить; один виліз на вишню, другий на черешню, та давай рвати бабусині ягідки. Як скочить бабуся з місця та за тичку, та до школярів:

— А, ви, сякі-такі! Попались? А злазьте сюди! Я тепер вам дам джосу! — гукала бабуня.

Вона вхопила тичку та давай лупить того хлопця, що сидів на вишні. Хлопець верещав не своїм голосом, а далі скочив і втік. Онися кинулась до другого. Але другий сидів на черешні. Черешня була здорова, як дуб. Школяр поліз вгору. Онися махала тичкою й ніяк не могла його дістати. Школяр дерся вгору, сів на самому верхку й спокійненько їв ягідки та дражнився з бабусею, шпурляючи кістки додолу та влучаючи бабуню то в лоб, то в ніс.

— Еге, не дістанете! Еге, не влучите! Невлучна в вас рука. Отут же я наїмся ягідок всмак,— гукав вгорі школяр, а потім почав дражнитись, розказуючи бабуні казку за Змію та Івасика Телесика: «Змія качається під дубом та каже: «Покочуся, повалюся, Івасевого м'ясяця наівшись». А Івасик сидить зверхечку та співає: «Гуси, гуси-лебедята! Візьміть мене на крилята!»

Онися наробила гвалту на весь садок, побігла до зятя, вилаяла зятя й Надезю, а потім вже лягома, щоб ніхто не бачив, пішла на цвинтар на могилу й виплакала свої сльози й свою злість.

Настала осінь. Завіновський зібрав з поля хліб і перемолотив. Надезя збрала городину. Треба було хліб зсипати в комору, городину складати в льох. Онися дала ключі од комори та льоху, але як тільки Завіновський поховав своє добро, Онися Степанівна знов хотіла загарбати ключі в свої руки. Надезя не оддавала ключів. Мати з дочкою трохи не побились за ключі серед двора, але все-таки Онися видерла ключі в дочки. Завіновський їздив жалітись на тещу до Балабухи. Балабуха вже боявся зачіпати Онисю Степанівну й радив Завіновському перейти на другу парафію. Завіновський так і зробив. Вилаявшись з тещею на дорогу, він поїхав до Києва й перепросився на другу парафію.

— Отак би й давно зробив,— говорила Онися Степанівна.— Це не Завіновський, а правдива завіна! Підожду другого зятя: може, трапиться добрий чоловік.

Завіновський виїхав з Вільшаниці. Онися одбила двері до своєї кімнати й знов стала господинею на всю губу,— й на все подвір'я, й на весь дім. Вона поїхала до Києва й випросила в митрополита вільшаницьку парафію для своєї меншої дочки Палазі.

Палазя була й краща за Надезю й не така натуриста, як Надезя. За неї швидко посватався молодий семінарист Василь Лопатинський. Онися випрохала собі в митрополита третю частку городу й для себе, й ради сина, що вчився в семінарії.

Лопатинський був чоловік тихий, спокійний й помирливий. Він поважав Онисю Степанівну й годив їй, а це дуже подобалось Онисі. Менший зять любив читати книжки, сидів дома й не дуже вмикався в господарство. Онися взяла в свої руки всю господарську справу: командувала наймичками й наймитами, як за живоття отця Харитона. Вона все орала свою частку городу й збирала та продавала овочі з своєї частки садка навіть тоді, як її син виїшов з школи, оженився й став на парафії. Другий зять не сперечавсь з тещею, мовчав собі та читав книжки. Палазя була спокійна й не змагалась з матір'ю, корилась їй. Онися жила, як риба в воді. Всі ключі висіли в неї коло пояса. Вдосвіта, як зять і дочка ще спали, вона вставала, будила наймичок та наймитів і товклася в пекарні, як Марко по пеклі. Влітку вона їздила сама на поле до косарів, до громадильників, до женців і кмітила за ними, як добрий осавул. Вона знала, коли наймички любили в полі спати, й ненароком наїжджала в поле й лупцювала сонних наймичок батогом.

Наймички й наймити ненавиділи її, бо знали, що все-

таки не вона господиня в домі. Один наймит встругнув-таки Онисі штуку з досади, щоб хоч трохи помститись над нею.

Раз Онися поїхала в поле, щоб сполохати сонних наймичок. Побудивши їх, побивши й полаявши, вона сіла на візок і звеліла парубкові поганяти додому.

— Їдьмо, матушко, навпростець, то швидше приїдемо додому,— сказав парубок.

— По мене, поганяй навпростець, бо справді дома багато діла,— сказала Онися.

Парубок повернув межами та суголовками. Простий візок був труський і почав підскакувати на межах. Онися вхопилась обома руками за полудрабки й гецала на возі, наче козачка танцювала.

Погонич зумисне гнав коні з усієї сили. Візок скакав по грудках та межах. Наймит сміявся в рукав, аж спину згорбив.

— Та не жени так коней, бо з мене дух випре! Як тільки буде межа, або борозна, або розора, скажи мені, то я вхоплюсь руками за полудрабки та й підведусь, бо я сама вже недобачаю! — гукала Онися.— Чи чуєш?

— Та чую, чую! Підведіться, матушко, бо ось-ось зараз буде поперечна борозна,— говорив погонич.

До перехресної межі було ще з добрий сажень. Онися підвелась, вхопившись за полудрабки, й висіла на возі, аж гойдалась, неначе гойдалка. Вона думала, що вже минули межу, й сіла, опустивши руки. Саме тоді візок потрапив на межу й підскочив вгору. Онисю так підкинуло, що вона аж гекнула й трохи не вискочила з воза.

— А бодай тобі в печінках так гекнуло, як оце я гекнула,— сказала Онися.

— Стережіться, матушко, бо ось зараз буде знов борозна,— крикнув наймит.

Матушка знов вхопилась руками за полудрабки й гойдалась на повітрі на своїх руках, як на ресорах. Тільки що вона пустила руки, віз знов скочив вгору. Матушка аж гикнула.

— Бий тебе сила божа! Мене аж гикавка напала. Не поїду я з тобою більше зроду-звіку,— сказала Онися.— Лучче сама буду поганяти, а з тобою не поїду ніколи в світі.

По обіді вона сіла на візок і поїхала вже сама без погонича в Богуслав, на базар за глечиками. Накупила вона повний візок глечиків, прикрила їх сіном, сіла й помаленьку поїхала додому.

Онися держала в одній руці віжки, а в другій — батіг. Глечики, повтикані в сіно в передку, почали вискакувати. Онися все прикривала їх сіном, щоб часом люди або, й борони боже, відьми не вгляділи та не наврочили корови. А глечики все-таки вискакували й виглядали на світ божий. Онися кляла їх в батька-матір. Трапилось в однім місці з'їжджати з гори в чиємусь хуторі. Онися не здержала з гори візка. Коняка поперла з усієї сили. Глечики почали танцювати на возі й вискакували наверх. Онися пустила віжки й почала прикривати їх сіном, бо саме тоді йшли молодиці назустріч. Візок наскочив на горбок і перекинувся. Онися випала з воза, а на неї посипались глечики.

— Ой бідна моя головонько! — гукнула Онися й замість того, щоб доганяти коняку, вона вхопила в'язку сіна й кинула на глечики. Але то було надаремно. Онися прикрила сіном самі за себе черепки.

Якийсь чоловік впіймав коняку на греблі й поправив візок. Онися взяла одним одного глечики й з ним приїхала додому.

— От тепер смійтесь з мене: привезла з ярмарку одного цілого глечика, — сказала Онися.

— А треба ж було таки доконче самим їхати, — сказала дочка.

— Еге, дочко, добре, що ви сидите та тільки книжечки читаете.

Восени Онися зібрала городину з своєї частки й сама повезла на базар продавати капусту, картоплю та моркву. Олеся їхала через базар, вгляділа Онисю, засміялась їй в вічі, прийшла до воза й почала торгувати моркву, хоч їй моркви зовсім було не потрібно. Онися одвертала голову, але таки добре торгувалась і не спустила Олесі й шага. Олеся посміялась, посміялась та й пішла, нічого не купивши.

Зять довідався, що протопопша наробила смішків з його тещі, й більше не пустив Онисі на ярмарок.

— Нащо вам здався той клопіт. Та й не личить вам сидіти на базарі. Чи ми вам хліба жалуємо, чи що? — говорив зять.

— За це не скажу, не пожаліюсь, але мені час і на смерть дбати: я не хочу, щоб мене поховали за чужі гроші, а не на мої: не хочу й з домовини дивитись комусь в руки, — говорила Онися. — Нехай мене й поховують на мої труда, й обід по мені справлять, і пом'януть мою душу по смерті на мої труда, а не на чужі.

Придбавши грошей, Онися роздавала милостиню стар-

ням щонеділі, але вибирала черствий хліб і такі черстві пироги, що й наймички не їли. Вона, певно, хотіла придбати собі царство небесне дуже економічно. Старці вже знали її милостиню й з неохотою простягали до неї руки під церквою.

Раз в велику суботу наймичка спекла паску для слуг і пішла в глинище по глину. Глинище завалилось, і глина вбила дівку. Онися одібрала одну паску, спечену тією наймичкою, й думала оддати її старцям за душу пскійниці. Але минув перший день великодніх свят. Онися подивилась, що паска дуже здорова, й пошкодувала оддавати старцям. Вже минув тиждень, а паска все лежала в хижці. Онися, що гляне на паску, то їй все стане шкода оддавати. Настали проводи. Онися побачила, що вже миші проїли в пасці дірку, й сама однесла паску під церкву. Під церквою стояв старець Трикоза, кривий на одну ногу, видроокий, але гордий дід, як давній кум Онисин, Шмид.

— На ж тобі, старче божий, цю паску, та розділи по скибці всім старцям, та помолись за душу нашої наймички Пріськи,— сказала поважним голосом Онися, пишаючись такою щедрою милостинею.

Трикоза взяв паску, але з недовірою подивився на Онисю. Одначе паска була здорова, жовта, зверху помазана яйцями. Трикоза тільки скося зирнув на дірку в дні паски.

Всі старці пішли слідком за Трикозою. Трикоза виїшов за дзвіницю, сів на траві, простелив хустку, взяв ножа, щоб покряти на скибки й поділити паску. Старці посідали кругом і жадібними очима слідкували за ножем.

— Ой, чогось паска дуже легка,— прохрипів Трикоза.

— Мабуть, з доброго борошна, та ще й на яйцях,— промовили старці, задалегідь смакуючи.

Ніж пірнув в паску. Трикоза перекраєв її пополювині й розломив. Паска була сливе порожня і всередині зацвіла, ще й, неначе на сміх, з неї вискочила миша й пошилась в траву.

— Господи, Йсусе Христе! Це Парасчина душа ховалась в пасці,— промовили перелякані старці.

— От тобі й паска! Я таки вгадував, що воно щось та є! — сказав Трикоза.— А бодай ти на тім світі їла такі паски!

Всі старці поскривлялись, що дурно роздражнили смак, схопились з місця та й повтікали з переляку од Парасчиної душі.

— Та однесіть же котрий, та хоч у воду вкиньте! — кричав Трикоза.

Але старці вже того й не чули й швидко дали драла. Кривий Трикоза мусив зібрати в хустку скибки та шматки свяченого й шкутильгати добру верству до ставка, щоб, по християнському звичаю, укинути в воду свячене.

Трикоза вертався од ставка й ішов проз батюшчин двір. На ганку сиділа Онися й угляділа його. Вона роздобрилась ради празника й хотіла ще подати йому милостиню грішми.

— Старче божий! А ходи, лишень, сюди. Ось я тобі подам милостиню грішми.

— Спасибі вам за ту паску, що я оце вкинув у ставок, бо її миші зовсім перетрубили всередині. А як подасте на милостиню грошей «маняків», тих стародавніх, що ніхто їх і не бере, то й за це спасибі,— сказав Трикоза й тільки рукою махнув.

Онися вибирала з своєї торбини з грішми старі гроші, ще вибиті за Петра III, за Катерини II та за польських королів і роздавала їх старцям. Старці носились з тими грішми по жидах, але їх ніхто не брав.

Сім'я другого зятя почала більшати. Він приставив до старого дому дві кімнати, а Палазя, побувши рік в пансіоні, задумала прибрати світлицю по-європейській. Світлиця була заставлена, по-давньому, старими образами під самісіньку стелю. Палазя боялась зобидити матір і пішла на хитрощі.

— Мамо! В вашій кімнаті мало образів; перенесу я до вас з світлиці кілька образів, щоб вам було краще молитись,— сказала Палазя.

— То й поперенос, але не багато, щоб у світлиці не були голі стіни,— сказала Онися.

Палазя перенесла в материну кімнату десять образів, а через тиждень сховала ще в дзвіниці десять. Через місяць вона перенесла ще в пекарню п'ять, а в дзвіницю знов занесла десять. Лопатинський понавозив з Києва картин, на яких були намальовані панни з котиками, панни з кроликами і навіть панни з собачками, й почепляв їх по стінах. Онися все сиділа в своїй кімнаті й рідко ходила в світлицю. Але раз якось у неділю вранці вона пішла в світлицю, щоб помолитись богу, глянула на стіни й здивувалась. Образи зістались тільки по кутках. На стінах висіли панни з собачками та з котиками.

— Палазю! А де це подівались образи? Що це за Іродіади¹⁷ висять, почеплені на стінах? — спитала Онися в дочки.

— А я ж, мамо, перенесла їх трохи в вашу кімнату, трохи в пекарню. Образи вже старі й темні,— сказала Палазя.

— А, ти, нечестива! Зараз мені повішай образи, бо я отих твоїх протопопш з котиками та собаками геть к бісу повкидаю в піч. Навішала паннів, неначе скажена Олесья. Чи тобі ж не треба душі спасіння, чи, може, й ти маєш на думці тікати з гусарами? Ти хочеш, щоб я молилась до тих Олесь з цуциками та котиками, чи що?

Довго лаялась Онися, неважачючи на неділю, а Палазя все-таки не поприймала з стін Іродіад з цуциками та котиками.

Оббувшись трохи з картинами, Онися часом таки ставала перед ними, потай од усіх, як нікого не було в хаті, й довго роздивлялась на котиків та кроликів.

— Та й гарні ж, хиря його матері, оті котики та кролики! — зовсім тобі неначе живі. Воно було б зовсім гарно, якби тільки не голі плечі в тих протопопш були намальовані,— говорила Онися сама до дочки.

Онися дуже любила своїх онуків і гляділа їх як найпильніша нянька. Вона не спускала їх з очей цілий день, сама годувала їх, сама клала спати. Влітку цілий день сиділа з дітьми в садку й стерегла вишні та груші од хлопців. Але вона стерегла онуків так, як змія стерегла цілющу воду: з прислуги ніхто не смів і зачепити дітей. Як тільки котра наймичка зачепить дитину й дитина часом заплаче, Онися брала палицю й лупила наймичок. Навіть Палазя не сміла посваритись на своїх дітей. Онися зараз кричала на неї.

— А, ти, нечестива! Навіщо ти сваришся на своїх дітей? Мало тобі, що образи повкидала з хати? Ще повикидай і дітей. Геть пішла з хати. Не зачіпай мені дітей!

Мужичих дітей Онися ненавиділа за те, що вони крали в садку груші та яблука. Оце було візьме вона в одну руку грушу, а в другу різку. Різку сховає за спину, а грушею манить будлі-якого хлопця.

— На, серденько мое миле, грушку: ти такий гарний хлопчик. На, моя дитино, на, візьми та з'їж,— так дурила Онися хлопця.

Хлопець йняв віри й простягав руку за грушею. Онися хапала його за руку, а другою рукою лупила дубцем по спині. Хлопці, покуштувавши такої груші, обминали Онисю десятою улицею.

Онися все старілась й ставала сердитіша й лихіша. Вона з ранку до вечора лаяла або наймичок, або гризла голову своїй дочці Палазі. Наймички вже не боялись її ані

кришки, сміялись з неї в вічі. Вона все держала ключі од хижки в себе, замикала туди все, що zostавалось од обіду, й видавала аж на другий день. Оце було як напечуть пиро-гоів, Онися по обіді збере їх в макітру, однесе в хижку та й замкне. Прийде вечір, онуки просять ключів, дочка просить, а вона не дає. Старша онука, вже чимала дівчи-на, йшла ввечері в бабину кімнату, сідала на постелі в но-гах і балакала з нею, аж поки вона засне. Тоді унучка тихенько витягала в бабусі ключі, одмикала хижку й кра-ла макітру з пирогами. Зять мусив, тихенько од Онисі, по-робити другі ключі до хижки й до всяких скринь в хижці. Дочка й наймичка не сміли без поради Онисі нічого зва-рити й спекти й кожний раз ходили в її кімнату благо-словитись.

Раз наймички, не спитавши Онисі, запарили собі ква-шу й поставили горщик скраю на печі. Онися взяла свого костура й, по своєму звичаю, вийшла з кімнати на огля-дини. Вона ввійшла в пекарню й помітила на печі здоров-ий горщик, накритий хусткою. В пекарні нікого не було.

— А це що за горщик? — промовила Онися сама до себе.— Мабуть, наймички щось задумали спекти крадько-ма од мене.

Онися вже не здужала вилізти на піч, щоб заглянути в горщик, і своїм ціпком хотіла скинути накриття, щоб од цікавості хоч носом понюхати, що то там таке в горщи-ку. Але вона од злості так штурхнула палицею в горщик, що він перекинувся, й кваша линула річкою з печі на ле-жанку, а з лежанки додола. Онися побачила, що наробила шкоди, та швиденько й подибала з пекарні, щоб утекти в свою кімнату, а потім звернути провину на наймичок, ще їй вилаяти їх всмак.

Аж тут рипнули сінешні двері, і в пекарню вскочила наймичка та й угледіла потьйоки квашні.

— Чи це ви, матушко, перекинули квашу? — крикнула наймичка вслід Онисі.— Чи це ви наробили шкоди?

— Ще що вигадай! Може, там кішка лазила по печі. А ти, вража дочко, така непоміркована, що ставиш гор-щик на самому краечку! Вкрала борошна, ще й квашу за-парила, мене не питаючись.

— Але ж, матушко, кішки й в хаті нема,— крикнула наймичка з пекарні з сміхом.— Йй-богу, це ви перекинули квашу: за ваші ж вчинки та мене лаєте, та гримаете на мене.

— Я тобі як дам оцим костуром по спині, то не будеш більше на мене звертать,— загомонила Онися з своєї кім-нати.

Оніся пішла жалітися на наймичку дочці та зятеві й трохи не плакала.

— Всі мене тут зобижають, всі лають, всі кривдять, всі кричать на мене, хоч зараз лягай в домовину. Як не впините та не приборкаєте тих неприкаяних наймичок, то я вас покину та поїду до сина,— бідкалась Оніся,— їй-богу, піду! Пішки піду!

Од того часу, як тільки траплялась Онісі яка недогода, вона все репетувала та нахвалялась, що покине зятя й поїде до сина.

А догодить їй було трудно, а найбільше в їжі. В неї повипадали зуби, й вона все ремствувала та допікала, що й паляниці тверді, й пироги непухкі, й вареники не знать які цупкі, й каша хрущить, неначе зварена з піском, й поживок несмачний, нетривний. Оніся коверзувала ще й любила допікати до живих печінок.

Раз подали на обід вареники. Варяниці були трохи товсті й цупкі, а Оніся все наказувала, щоб варяниці були тоненькі, як пелюсточка. Оніся жувала, жувала, не пережувала та давай допікати дочці.

— Наварила вареників, наче з свинячої шкури! Ці вареники хіба волячий шлунок перетравить, а не мій. От як у отця Мельхиседека я їла вареники! Ото вареники. Дожила, дочко, до сивої коси, а не вивчилась і досі варити гаразд вареники. Це ви, мабуть, хочете, щоб я наїлась оцих вареників, отруїлась ними та швидше вмерла, та щоб вам швидше забрати мої грошаки. Й наймичок порозпускали, й наймички сміються мені в вічі, й ви смієтесь. Вже й другі ключі собі поробили од хижки,— ховаєтесь од мене, як од ворога. Покину! Цур вам, пек вам з вашим добром. Я ним пельку собі заб'ю та ще колись і вдавлюсь.

Оніся розгнівалась, розкричалась, а далі взяла свого ціпка та й справді покинула дочку,— поцрямувала шляхом до царини пішки.

Вона тихенько подибала через село по дорозі до сина, але поки вийшла за село, то й втопилась. За селом над самим шляхом стояла могила, де були поховані повбивані поляки-повстанці. Оніся вийшла на могилу й сіла одпочивати. Сіла вона та й кмітить; вона сподівалась, чи не над'їде хто та підвезе її до другого села. Але сонце вже заходило. Ніхто не над'їжджав. Оніся пригадала, що в тій могилі поховані мерці, й почувала, що на неї нападає страх. Вертатись до дочки назад було ніяково. А сонце вже зайшло; надворі почало сутеніти. Оніся таки догадувалась, що за нею хтось з дому побіжить доганяти та просити її, і все поглядала назад на царину.

— Ото прокляті, які запеклі! Затого сонце зайде, а ніхто не доганяє мене,— говорила Онися сама до себе і все-таки кріпилась та сиділа на самому вершечку могили, щоб її постать було видко здалеки. Онися почувала, що її вже з переляку трясця трясє.

Коли це в царині з'явилась наймичка. Онися вгляділа її й стала на могилі, неначе віха стриміла. Наймичка вгляділа її й вилізла на могилу.

— А що, чи за мною прийшла, чи проти череди виїшла? — питала Онися.

— Атож! Авжеж за вами! А за ким же б більше? — сказала наймичка.

— Ото спасибі тобі, голубко, що прийшла. Тут я, господи, якого набралась страху! Коли б ти не прийшла, я була б тутечки вмерла. А чи дуже плачуть там за мною?

— Та вже ж плачуть. Якби не плакали, то, певно, мене не послали б за вами.

— А хто більше плаче за мною? Чи дочка, чи зять? — спитала Онися.

— Та всі плачуть,— казала наймичка, осміхаючись.

— Бач! Плачуть, а лихо роблять! — мимрила Онися. Онися прийшла додому, тихенько увійшла в свою кімнату і вже вечеряти й не виходила. Онука однесла її вечерю до неї в кімнату.

Другого дня надвечір взяли Онисю жалощі, її вона пішла на цвинтар плакати на могилі свого напотьця Харитона, куди вона ходила, навіть зробивши шкоду з квашею. Старший онук, вже чималий хлопець, підстеріг ті походешки її задумав налякати бабусю. Він надів батькову рясу й шапку, взяв у руки палицю й засів у вишнях на цвинтарі. Онися прийшла, стала над могилою й почала по своєму звичаю голосить.

— Всі мене зобижають, знущаються з мене; всі мене хотять з світу зігнати; всі мені вороги. Один ти був до мене добрий, ти один був мені покірливий, не кривдив мене.

Онук потихеньку вийшов з гущавини, став під вишнею й махнув до Онисі рукою. Онися вгляділа ту постать, та як дремене з цвинтаря! Вона так утікала, що спіткнулась на порозі в брамі й впала. Од того часу Онися більше не ходила плакати на могилі отця Харитона.

Онися Степанівна стала вже дуже стара, згорбилась, наче поменшала, стала нижча й ледве ходила. Вона ще не раз кидала дочку, їздила до сина, але через тиждень знов приїжджала назад в Вільшаницю,— її тягло додому в Вільшаницю, де вона свій вік звікувала. Вже старші

опуки виресли й повиходили заміж, а Оніся все живе, не-паче за неї й смерть забула, та все морочить і своїх, і чужих, та вередує, та настирається, як морочлива та настирлива дитина.

Х

Олеся Балабушиха після своєї пригоди з Казанцевим не жила, а чевріла, неначе громом прибита. Вона схудла, зблідла, зчорніла й помарніла; її краса одцвіла, але в неї вдержався в душі потяг до всього гарного, до естетичного. Вона почала й себе прикрашувати, накрашуватись та набілюватись. Балабуха посивів і на жінку тільки рукою махнув. Він став товстий, отилий, робив усе, що йому приказувала жінка. В компанії він сидів мовчки, кутив люльку та цілі вечори потягав дуже міцний пунш з ромом. Йому за все було байдуже.

Олесина дочка Настя підросла й стала дуже гарною дівчиною. Вона почала вчитись грати на фортеп'яні в одній дами в пансіоні. Олесі теперечки доводилось купити фортеп'ян. Раз до Балабухи заїхав Бонковський, котрий вже давненько оженився з шляхтянкою. Олеся розказала йому, що шукає купити собі фортеп'ян.

— Купіть у мене,— моя жінка хоче продати. Я недорого візьму: сто карбованців. Зараз-таки приїдьте, подивіться та й забирайте його,— сказав Бонковський.

Олеся поїхала з дочкою до Бонковського, подивилась на фортеп'ян зверху і всередині, хоч вона в цьому ділі нічого не тямала, й заплатила гроші.

Через два дні дві пари волів впростяж привезли до Балабухи на подвір'я прездорову махину. Фортеп'ян ледве вліз у двері й зайняв половину світлиці. Пузатий, хвостатий та ногатий фортеп'ян був схожий на якогось допотопного звіра. Бонковський трохи його полагодив, пообмотував нитками поламани молоточки, поприклеював, що поодставало, й зіпхнув Олесі за добрі гроші ту цивілізацію, котра вже годилась на дрова.

Ради тієї цивілізації Олеся звеліла обклеїти залу білими шпалерами; кругом стін поставила повеньку мебіль. Але старий фортеп'ян швидко зрадив Олесі: через рік нитки порозмотувались, молоточки поодскакували, струни почали рватись і дзижчали, як гедзи в спасівку. Настя сідала бренькати; а під її пальцями тільки й було чути цокання та стукіт молоточків.

Балабушиха щомісяця кликала направщика-органіста направляти фортеп'ян та лагодити його, склеювати моло-

точки. Вона дуже любила музику, любила слухати, як дочка грала немудрі вальси та мазурки або співала руські романси та українські пісні.

Раз влітку Олеся пішла з Настею в крамницю купувати стрічки. Вони увійшли в крамницю. Двері й одним одно вікно були зверху завішені червоною матерією, котра закривала до половини вікно й пропускала в крамницю червонуватий світ. Проворна чорнява Сура Вольчиха присунула до прилавка два стільці. Дами посідали. Після знадвірнього дуже ясного сонця вони довго не могли оббутись з темрявою й нічого не бачили в темній крамниці, наче в погребі. Але в темряві жидівського закутка задзвенів чудовий баритон. Балабушиха обернулася і примітила в другому кутку магазину коло прилавка молодого блондина. Панич стояв, високий, поставний та рівний, як струна, й торгувався з Вольком. Куценький піджак обхоплював його тонкий, круглий, неначе виточений стан. Його довгообразе лице нагадувало трохи німця, трохи поляка й було дуже оригінальне. З повних щік спадали на груди русяві, м'які, як шовк, бурці. З-під м'яких, блискучих вус виглядали рум'яні, малинові, повні губи. Високий лоб подавався назад, і по голові розсипалась і спадала на плечі розкішна золотиста грива з легкими кучерями на кінцях. Проворний блондин голосно й дрібно торгувався з Вольком. По його українській мові, перемішаній з руською, по його німецькій вимові примітно було, що то був чужоземець. Балабушиха швиденько спустила вуаль на лице.

Вольчиха накидала цілий прилавок коробок. В коробках і по прилавку манячили червоні, й зелені, й сині стрічки. Вольчиха розгортала стрічки, молола язиком, ніби млин, та вихвалювала свій крам. Балабушиха не чула ні одного її слова й насторочила вуха в той куток, де стояв молодий чудовий блондин.

Волько лепетав язиком незгірше своєї жінки, вихвалював матерії для літнього костюма, розгортював їх, розвішував на прилавку, доказував, що вони міцні й нелинючі, божився, присягався, розтягав матерію руками, кусав зубами й навіть слинив язиком. А тим часом цікавий жидок встигав провадити зовсім побічну розмову й розпитувати покупця, неначе він сидів з ним десь у гостинній.

— Пане Гануш! Наберіть оцієї парусини — не будете жалкувати. Йй-богу, це загранишна. От подивіться, яка вона густа та міцна, аж лущить, аж гуде в руках. Як же вам живеться в нашій стороні? Чи звикли до нашої Ми-

ронівки? — питав Волько, смикаючи в руках кінець парусини, неначе він хотів її перервати.

— Привикаю потроху. Я бував в світах, і куди приїду,— зараз привикаю. Але, Вольку, покажи лиш кращої матерії,— сказав Гануш.— Я ваші норови добре знаю: ви показуєте передніше що найпоганше, а потім трошки краще, а потім ще краще... Мене не піддуриш.

Волько прожогом кинувся до стільця, скочив на його й достав з полиці ще дві штуки матерії.

— Оце вже така матерія, що й за границею рідко де можна знайти. Ай-ай! Що за матерія, що за матерія! Це аглицька матерія. Чи тільки дочок директорових вчите на фортеп'яні, чи й сина? — прикинув Волько, розгортаючи штуку парусини.

— Вчу дочок і синів, а коли хоч, то й тебе вивчу. Але ти знов достав такого, що годиться носити погоничам. А знайди, лишень, ще кращого,— сказав Гануш.

— Йй-богу, кращого вже нема на світі й не може бути. Якого вам ще кращого треба? Це вже французька матерія пополовині з шовком. А чи дорого вам платить директор за дітей? — питав Волько й разом з тим проворно висолопив язика, полизав кіпчик матерії й показав Ганушеві.— От подивіться: йй-богу, не злиняє до самої вашої смерті.

— О, либонь, швидко доведеться мені вмерти,— сказав Гануш. Балабушиха й дочка осміхнулись і переглянулись з Ганушем. Гануш кинув на дам своїми синіми тихими очима.

Тим часом Вольчиха сипала словами, наче горохом: «Пані! Що я вам скажу! Беріть оці червоні стрічки. Це такі добрящі! Бодай мені на тім світі довелось вбиратись в такі стрічки! Бодай мені така смерть гарна, як гарні оці стрічки! Це з Бердичева контрабанда»,— сказала Вольчиха Балабушисі на саме вухо.

Балабушиха перебирала в руках стрічки й навіть не слухала, що говорила Вольчиха. Вона милувалась чудовою постаттю Гануша, слухала його музичний голос, ловила очима його делікатні манери, примітила його тонкі довгі пальці в золотих перснях. З розмови Волька вона догадалась, що то був вчитель музики в директора миронівської сахарні.

Волько ще раз поліз на полиці й проворно скинув ще дві штуки матерії. Гануш вибрав матерію. Волько вхопив аршина й так швидко махав ним та натягував матерію на аршин, що матерія аж луцала в його руках. Волько таки вкрав на мірі піваршина. Гануш взяв матерію під

пахву, накинув на свої настовбурчені кучері пімецького картузика й вискочив з магазину, приспівуючи якусь арію на ході.

Балабушиха тепер тільки перевела дух і почала примічати червоні й сині, й усякі стрічки, стьожки, почала розуміти, що брехала Вольчиха.

— Хто це такий? — спитала Балабушиха в крамарки.

— Цей чех вчить грати на фортеп'яні дітей в директора, в миронівській сахарні, — сказала Вольчиха. — Директор оце приїхав з-за границі й привіз з собою цього панича.

— Як його прозивають? — спитала знов Балабушиха.

— Його прозивають Гануш, — сказала Вольчиха, — він добрий панич, дає нам вторгувати. Вже не раз був в нашому магазині з директором і з його старшими двома синами. Які гарні паничі, які гарні! Та я ще таких зроду не бачила, — лепетала Вольчиха, підіймаючи очі вгору. — Оце недавно директорша в мене набрала стрічок та стьожок на п'ятнадцять карбованців. Візьміть, пані, оці стрічки та стьожки — сама директорша взяла їх цілу штуку.

Балабушиха накупила тих стрічок та стьожок, які брала директорша, й вийшла з крамниці.

Тільки що мати й дочка прийшли додому, Настя побігла в залу й почала муштруватись перед дзеркалом. Вона оглядала своє гарне личко, свої чорні брови, обернулась боком, зирнула на талію, та все думала за гарного Гануша, приспівуючи мазурку.

Настя крутнулась на одній нозі й вибігла з зали. Увійшла Балабушиха, стала перед дзеркалом і підняла з лица вуаль. Піт облив їй лице, присипане пудрою. Потьоки потекли по щоках і намалювали на її виду ніби географічну карту з річками, морями й острівцями. Вона втерлась хусточкою, стерла пудру, і в дзеркалі зачорніло її лице, засиніли попруги та смужки під очима. Вона притулила лице трохи не до самого дзеркала й роздивлялась на свої дуже примазані помадою коси. На голові світилися поміж чорними пасмами сиві волосинки. Балабушиха глянула на талію. Сіренька сукня обвисла на боках, боки позападали. Балабушиха чогось пригадала собі сухе темне лице Онисії Степанівни й іздригнулась... Вона тепер стала чогось схожа на Онисю Степанівну. А Гануш стояв перед її очима неначе живий, з чудовим, одкинутим білим лобом, з гривою лева на голові.

«Боже мій! Невже я його люблю? — думала Балабушиха, стоячи перед дзеркалом. — Чого це він стоїть перед моєю душею й не сходить в мене з думки?»

Вона вхопила пудру й потрусила на лице. Лице одразу поповнішало й покращало.

«Але ж талія моя не кругла... сукня пообвисала й теліпається, неначе на кілку»,— подумала Балабушиха, й вона вийшла з зали, вбігла в кабінет, розпорола підбірку в сукні, підмостила вати, зашила на живу нитку й знов наділа.

Тим часом Настя знов ускочила в залу й муштрувалась перед дзеркалом: притулювала до лица накуплені стрічки, начіплювала їх на голову, зав'язувала ними шию. Настя одійшла од дзеркала, мати знов стала перед дзеркалом і повертала свої боки, неначе гріла їх коло печі. Талія стала тепер кругла. Балабушиха неначе помолодшала й осміхнулась до себе в дзеркало. В залу знов влетіла Настя й на ході приспівувала й трохи аж пританцювувала.

— Настю, серце! А подивись, чи кругла в мене талія? Мені здається, що сукня пообвисала ззаду на талії,— питала мати в дочки, випнувши бік перед дзеркалом.

— Чогось стала ніби випнута навкруги, кругліша, ніж була передніше,— сказала Настя, заглядаючи в дзеркало через материне плече.

Балабушиха зраділа й тихенько затягла мазурку. Вона хотіла дрібненько перебігти через залу, як дочка, але почувала, що ноги спотикаються, неначе на їх висіло залізне путо.

— Сядь, серце дочко, за фортеп'ян та заграй, а я трохи послухаю,— сказала Балабушиха.

Настя сіла й почала вигравати всякі мазурки та вальси, а мати походжала помалесеньку по залі й марила про чудового Гануша. Вона почувала, що в неї серце ще й досі не вмерло, хоче любити, може любити красу й молодість.

Самовар парував і кипів на столі. Мати й дочка ждали Балабуху з чаєм. Балабуха пішов на потребу й довго не приходив. Вже сонце сідало. Червоний світ жеврів на білих стінах, як жар, а далі згас. Дочка грала й марила, мати все походжала по залі й собі марила. Почування ворухились, ніби оживали.

Прийшов Балабуха. Сіли пити чай. Балабушиха розказала чоловікові, що бачила в Волька в магазині Гануша.

— Знаєш, що? — промовила Балабушиха до Балабухи.— От нам трапляється вчитель музики для нашої Нас-ті. Поїдь завтра з візитом в Миронівку до директора та попроси Гануша, чи не схоче він вчити на фортеп'яні нашу

Настю. Миронівка за шість верстов од нас. За Ганушем можна посилати коні двічі-тричі на тиждень. Наша Настя має талант і охоту до музики. Та й я дуже люблю слухати музику. Та не забудь попросити до себе директора з сім'єю. В директора два сини, а я зроду-звіку не оддам своєї Насті за духовного, за якогось патлача та бороданя.

Настя почервоніла, як маківка.

— Але ж той Гануш, може, дорого схоче за уроки? — обізвався несміливо Балабуха.

— А хоч би й дорого! В нас одним одна дочка, єдинця. Поїдь таки завтра, не гайся й не длайся по своєму звичаю. Треба користуватись часом, бо Гануш, може, кудись виїде. І не думай, і не говори нічого! Завтра вранці таки й поїдь,— вже настирливо крикнула Балабушиха.

Балабуха замовк. Він тепер мовчав і чинив усе, що загадувала йому жінка.

Другого дня вранці Балабуха поїхав в Миронівку. Гануш згодився давати уроки Насті. Балабуха несамохіть запросив до себе в гості директора з сім'єю, бо так якимсь воно випадало.

Вирядивши чоловіка в Миронівку, Балабушиха взяла роман «Сім гріхів смертельних» і пішла в садок читати. Вона виписувала «Собрание иностранных романов»¹⁸ і з ранку до вечора човпла цілі здоровецькі томи французьких романів, а найбільш романтичних. На лизині, недалеко од берега Росі, розрослась, як ліс, малина. Балабушиха зайшла в малину, наїлась всмак ягід, сіла в гульбищі й почала читати роман. Гульбище було темне. Дикий випоград, переплутаний крученими паничами, вкривав просторне гульбище цілими гніздами. Надворі стояла тиша. Балабушиха зачиталася і в думці все ставила себе на місце героїні роману, а на місце героя — Гануша. Вона на часок одводила вряди-годи очі од книжки, а її думка все літала коло чудової постаті молодого хлопця. Вона все пригадувала собі його делікатне лице та золотисті бурці.

— Остобісіло мені вже читати. Що б тут робити?

«А зварю лишень я свіжого варення з малини», — подумала вона. Балабушиха дуже любила ласощі й в куховарстві тільки й тямала, що варити варення. Вона пішла до хати, звеліла Килині винести таз в берег, погнала Настю рвати малину. Килина розіклала багаття з труску та трісок в тіні високого каменя, коло котрого росли високі верби. Таз був такий нечистий, як у останньої богуславської жидівки. Килина довго терла його цеглою, шарувала піском у березі, поки таз не залиснів. Балабушиха сіла на стільчику коло триножок, в холодку, поклати книжку

на камінь і все читала та поглядала на таз. Через кожні десять хвилин вона пробувала варення, збирала півблюдечка піни, виїдала все дочиста, ще й ложечку облизувала. Поки скипіло варення, вона виїла його таки чимало.

За такою роботою час минув швидко. Перед обідом вернувся Балабуха й привіз звістку, що Гануш приїде по обіді.

Зараз-таки по обіді Балабушиха кинулась до шафи, вибрала нову, свіженьку гарну сукню й почала прибиратись та чепуритись. Обдивившись кругом талію, вона, потай од дочки, заперлась в опочивальні, підмостила на талії трошки вати, наділа сукню, потрусила пудрою лице й підправила брови. Тільки що вона вийшла з кімнати, дивиться, а Настя й собі витягує з шафи нову найкращу сукню.

— А навіщо ти, Насте, витягуєш нову сукню? — спитала вона в дочки.

— Надіну. Адже ж до нас приїде гость,— сказала Настя.

— От і вигадала. Цей гость буде приїжджати до тебе двічі на тиждень. Зараз мені покинь нову сукню та надінь стареньку, буденну, бо ти теперечки школярка.

— Адже ж ви, мамо, наділи нову одіжку. Чом же пак мені не можна? — сказала Настя крізь сльози.

— Я господиня в домі, а ти ще школярка; тобі треба вчитись, а не прибиратись: ти ще мала,— сказала мати.

— Яка ж я маленька? Мені шістнадцять років минуло.

Настя насупилась. Вона пішла в залу й почала плакати, але, подумавши, що в неї будуть червоні очі, а Гануш незабаром над'їде, вона втерла сльози, перестала плакати й пішла в садок.

Тим часом Балабушиха убралась, густо намазала помадою сиві пасма кіс, опустила завіси на ті вікна, в котрі сягало сонце, сіла в кресло й почала читати «Сім гріхів смертельних». Вона читала та все зиркала та поглядала в вікно, курячи папіросу: в останній час вона вивчилась курити й з нудьги курила незгірше свого чоловіка.

Через годину затупотіли коні, загавкали собаки. Перед ганком стала легенька повозочка, блискуча та гарненька, як цяцька. З повозки зсочив Гануш, увесь закутаний в білий, довгий до землі балахон, з відлогою на голові. Балабушиха гукнула в кімнату на Балабуху й ухопилась, по давньому звичаю, за серце, але серце вже не кидалось та не тріпалось по-давньому...

Рипнули двері, й в залу ввійшов Гануш. Балабушиха встала й дуже тонно до його привіталась. Зараз ввійшов Балабуха, й розмова стала загальною. Гануш був убра-

ний в чорну одягу. На грудях в його блищала біла, як сніг, сорочка. Він тепер здався Балабушисі ще кращим, ніж передніше. Вона витріщила на Гануша очі й милувалась його чудовим веселим лицем та здоровою постаттю. Гануш заговорив своїм музичним голосом, ніби заспівав, і зала сповнилась для Балабушихи ніби музикою.

— А де ж моя учениця? — спитав Гануш, оглядаючись кругом себе.

— Здається, гуляє в садку,— сказала Балабушиха.

Покликали Настю. Настя увійшла, поклонилась і зачервонілась, як маківка. Їй було сором, що вона не убрана в нову сукню.

— Ваш фортеп'ян стародавній, але часом в старих фортеп'янах буває чудовий голос,— сказав Гануш і проворно одчинив кришку фортеп'яна, сів і вдарив міцно по клавішах. Фортеп'ян зашипів і задзвенів, як розбита бандура. Гануш зробив кислу гримасу й промовив:

— Фортеп'ян і добре направлений, але дуже вже розбитий, старий.

Щоб показати своє артистичне майстерство перед дамами, Гануш розпочав веселу шумну п'єсу. Він ударив форте. Бідний фортеп'ян наче застогнав під його пальцями, ніби його катували. На половині п'єси молоточки почали одскакувати. Фортеп'ян почав місцями клацати, як вовк зубами. Одбиті молоточки підскакували й зачіпали разом по кільки струн. Струни почали дзвеніти, як цимбали. Гануш ударив дрібну та довгу трель і потрапив на одбитий клавіш. Вийшло щось схоже на ті трелі, що вироблюють мелеки носами, стоячи в гніздах. В басах луснула струна й зашипіла, неначе гусак. Гануш не вдержався, зареготався й перестав грати. В Балабушихи почервоніли... вуха, а не щоки... під щикатуркою.

— Отець протоерей! Треба нам купити новий фортеп'ян ради такого вчителя, як мосьє Гануш,— сказала Балабушиха.

Отець протоерей лапнув з переляку рукою за кишеньку.

— Треба, треба купити новий фортеп'ян ради моєї гарної учениці,— сказав Гануш.

Настя почервоніла. Отець протоерей спитав:

— А скільки буде коштувати добрий фортеп'ян?

— А карбованців п'ятсот або шістсот,— сказав Гануш.

Отець протоерей випустив з руки люльку й важко зітхнув.

— Одначе можна знайти гарненький фортеп'ян і за триста,— сказав Гануш.

В Балабухи стало легше на душі. «Доведеться їхати по церквах,— подумав він,— або накинути ще по п'ять карбованців на вінчання та на похорони: восени буде багато весіллів...»

— Чи в вас в Богуславі не знайдеться майстра, щоб посклеював молоточки, поки купите новий фортеп'ян? — питав Гануш.

— Є в нас органіст з костьолу. Він тим часом полагодить фортеп'ян, поки купимо нового,— обізвалась Балабушиха.

— От я незабаром поїду до Києва й, коли схочете, виберу вам в магазині гарненький фортеп'ян,— сказав Гануш.

— От за це ми вам подякуємо,— сказала Балабушиха,— я так люблю музику, що не можу жити без музики; я ладна навіть сама вчитись на фортеп'яні.

Балабуха й Гануш витріщили на неї очі.

— Тепер я попрошу мою ученицю сісти за рояль,— сказав Гануш, обертаючись до Насті,— вибачайте, що я вам зроблю малесенький екзамен.

— Мені ніяково після вас сідати за фортеп'ян. Ви так чудово граєте, а я сяк-так бренькаю,— сказала кокетливо Настя.

Вона перейшла залу, зовсім не по-школярській вигнула гнучку талію, хитнула граціозно головою й сіла за фортеп'ян. Гануш розгорнув музичну «школу» й попросив її грати гами, а потім деякі п'єси. Настя кокетливо хитала плечима й проворними пальцями перебігла по клавішах показані Ганушем п'єси. Клавіші клацали. Струни дзижчали. Настя грала й реготалась.

— О, з вас буде артистка! Та ще до того в вас чудові, довгі пальчики, неначе сотворені для фортеп'яна,— сказав Гануш, скоса поглядаючи то на пальчики, то на рум'яне, гарне Настине личко.

Балабушиха насупила брови. Їй дуже заманулось самій сидіти на Настиному місці й розмовляти з Ганушем.

Балабушиха звеліла подати самовар в садок, в гульбище. Їй хотілось обставити себе, як можна поетичніше, щоб хоч трохи розворушити серце в Гануша та повернути його до себе. Килина прийшла й оповістила, що в гульбищі стіл накритий і самовар вже готовий. Балабушиха попросила гостя пити чай в садок. Вони вийшли в ганок.

Сонце світило косим промінням і обливало сад і квітник червоним, гарячим світлом. Надворі було тихо й тепло. Доріжки пащіли теплом. Политі квітки аж сяли в

мокрих клумбах кругом ганку, що виступав в садок. Квітки вилися довгими гірляндами по обидва боки широкої стежки вниз до самого берега Росі.

— Яка в вас тут пишнота! Скільки квіток! Які вигляди на річку й за річку! — крикнув Гануш. — Ви тут живете, як у раю.

— О, я люблю квітки. Ми з Настею з ранку до вечора тупцяємо коло клумбів, самі навіть поливаємо, — обізвалась Балабушиха.

Гануш одначе роздивився на всі боки й тепер таки доглядівся, що в тому раю, окрім квіток, було багацько й бур'яну. За клумбами квіток, між вишнями та черешнями ріс такий бур'ян, що в йому трохи не вили вовки. Високий, на сажень, чорнобиль, розкішний лопух та бузина аж закривали густою масою тини, набігали всередину садка. Гілки волоських горіхів пхались в гушавину з кропиви та будяків. Берізка та хміль оплутували тини та бур'яни. Все злилось в поетичну, але дуже негосподарську зелену масу. На крутих горах, під скелями розрісся густий жостір та дикий терен. Олеся ніколи й не заглядала в город.

В гульбищі стояв накритий стіл, а на столі шипів самовар. Балабушиха налила чай й понаклала в скляні вазки свіжого варення. Через здорові двері широкого, неначе шатро, гульбища було видно Заросся з скелями, вербами й млинами.

— Ой, яку чудову картину видно за річкою через двері! Зовсім піби картина, намальована штучним пензлем і вставлена в зелені рами. Це, певно, ви, мадам, вибирали місце для гульбища, — сказав Гануш, обертаючись до Балабушихи.

— Вибирали всі гуртом, але місце показала я, це правда, — сказала Балабушиха, прижмурюючи очі до Гануша.

— Великий же в вас смак. Ви правдива артистка, — сказав Гануш.

— Чи не хочете до чаю мого варення? Сама сьогодні наварила, — припрошувала Олеся.

— Коли ви самі варили, то спробую трошки, — сказав Гануш, поставивши коло себе цілу вазку з малиновим варенням.

Одначе Гануш так пильно показав свою повагу до праці Балабушихи, що швидко в вазці зосталось тільки дві ягідки на дні. Балабуха звелів принести пляшку рому. Празький міщанин почав дудлити пунш за пуншем і показав, що він шанує й дамську солодку працю, й гірку —

чоловічу. Балабуха запалив люльку, Олеся — папіроску, Гануш — сигару. Солодкий дух малини змішався з пахощами сигари й рому, наркотично залоскотав старі нерви Балабушихи. Вона вхопила пляшку й бурхнула й собі рому в свій стакан, щоб підійти під смак Ганушів. Пунш роздратував її, й вона забажала випхнути й Балабуху, й Настю з гульбища й зістатись тільки з самим Ганушем.

Надворі смерклося. Густа тінь впала на Рось, на скелі. Надворі було тепло, аж душно. Містечко затихло. Тільки десь вода на лотоках поміж камінням шуміла неголосно й поетично й гармонізувала з тихим вечором, з ясними зорями й на небі, і в блискучій воді.

Принесли лампу й посвітили свічки. Балабуха та Гануш все балакали то за мироцівську сахарню, то за директора. Гануш розказував за свою Прагу, за заграничне життя. Балабуха, повний аж товстий, розкинувся на стільці й, ніби турецький баша, смоктав довгий цибук, закинувши голову на високу спинку стільця.

— Настю! Тобі, серце, час би вже й спати. Йди до хати та лягай спати,— промовила солоденько Балабушиха до дочки, ніби до маленької.

А Насті дуже не хотілось одходити од Гануша. Вона була ладна сидіти й до світу і дивитись на Гануша.

— Йди-бо, йди, дочко, та розпорядись у хаті прислугою,— знов сказала Балабушиха.— Нехай винесуть сюди закуску.

Настя зробила кислу міну, аж скривилась і, покловившись Ганушеві, вийшла з гульбища. Балабушиха пересіла з стільця на лавку й присунулась ближче до Гануша. Дим од його сигари летів їй в лице. Вона втягувала його в себе. Одначе вона почувала, що ні близьке сусідство принадного кавалера, ні дим сигари, ні пунш вже не запалюють колишнімсь огнем її серця. Воно не заклекотіло, як колись клекотіло, а тихо жевріло, наче гаснучий жар.

Балабушиха легенько зітхнула. Гануш тільки для звичайності часом промовляв до неї слово та все доливав стакан ромом. Балабушисі так і не вдалось залицання.

Наймичка принесла вечерю. Після вечері знов поналивали пунші, вже зовсім холодні, й тільки опівночі Гануш згадав, що йому час їхати додому. Всі вийшли з гульбища. Гануш спіткнувся, а за ним Балабуха.

— Ой, що за чудові вигляди тут у вас і на річку, й за річку! Які скелі, які млини, яка червона вода в Росі! Диво дивне! Зовсім червона вода! — гукав Гануш, дивлячись на темну річку, де в воді блищали тільки зорі.

В голові в його й справді червоніло. Він ішов на гору й все спотикався об камінці й раз трохи не дав сторчка. Балабушиха подала йому руку й повела на гору, міцно притулившись до його. Балабуха тільки сопів. Навіть в Балабушихи гуло в голові.

Коні стояли коло ганку. Килина винесла білий Ганушів балахон од пороху. Він узяв його, розплутував, розгортуював і ніяк не міг знайти рукавів; сунув рукою в відлогу, аж вона затріщала. Килина несамохіть зареготалась, вхопила балахон і накинула йому на плечі. Гануш сів на повозку, й коні рушили з двору вже лягома.

— Ой, що за гарна людина оцей Гануш! Вже чи сердься, чи не сердься, а він мені страх як припав до вподоби! — говорила Балабушиха до Балабухи.

— Га? Гм? Що таке? Гарна людина цей хирний чех? — лепетав важкий Балабуха, погладжуючи сиву бороду.

Через два дні Гануш знов приїхав давати Насті урок. Він був на помаджений, і на всю світлицю розливались од його пахощі. Балабушиха так напудрила лице й нарум'янила щоки, що наймички в пекарні почали говорити пошептом: «Що це за кумедія! Наша панія цілий тиждень чорна, а двічі на тиждень стає біла, як крейда, та гарна, як писанка. Що то воно за знак?»

Настя на цей раз, крадькома од матері, таки вбралась в нову сукню й сіла з Ганушем за фортеп'яні. Органіст уже встиг вилічити клавіші, але струни ще хорували й хрипіли, неначе застуджена пелька. Гануш жартовливо й делікатно брав Настю за пальчики й направляв на клавіші. Балабушиха вгляділа те, й в її розтіпаній голові несподівано майнула думка: їй заманулось і собі вчитись на фортеп'яні в Гануша.

«Я буду двічі на тиждень сидіти з ним поруч і попліч, черкаться плечем об його плече. Він мене буде лапати за пальці, брати за руки», — думала Балабушиха, жеручи Гануша очима.

Скінчився Настин урок. Балабушиха підійшла до Гануша й, дивлячись йому в вічі, промовила:

— Мосье Гануш! Ви так чудово вчите, а я так люблю музику, що мені самій забажалось вчитись на фортеп'яні. Вчіть мене разом з Настею. Ми будемо грати в чотири руки.

Гануш тільки витріщив з дива на неї очі й подумав, чи не здуріла вона на старість. В Балабухи аж очі випнулися з того дива.

— Правда, ти, Марку Павловичу, не пошкодуєш для мене кільки карбованців. Як я люблю музику! І сказати,

й висловити не можу! Настя буде грати, а я буду акомпанувати; мені більше й не треба. А ти будеш слухати.

Бідний отець протоерей згодився, важко зітхнувши. Йому здавалось, що як він не згодиться, то пані протоерейша зніметься з місця й шугне шулікою кудись за тридев'ять земель, хоч би й до Казанцева або деінде. Він згодився.

Гануш посадив Балабушиху за фортеп'ян і почав розкладати по клавішах її сухі, неначе тріски, пальці та показувати гами.

Настя сміялась в їх за спиною. Балабушиха стукала своїми міцними нервовими пальцями по клавішах, неначе молоточками, а скоса все поглядала на повні малинові Ганушеві губи. Гануша душив у горлі сміх. Він ледве вдержався, щоб не приснути од сміху. Балабуха курив люльку й байдужно дивився на свою жінку.

Цілу годину мордувався Гануш, направляючи на клавіші пальці своєї старої учениці. Старі одубілі пальці, неначе граблі, не слухались і не гнулись. Балабушиха не дуже пильно вважала на свій урок. Йй не того було треба. В кінці години Балабушиха ледве змогла перемогти одну гаму. Гануш встав з-за фортеп'яна й втер піт на лобі хусточкою. Балабушиха пурхнула з стільця, наче молода дівчинка, й гукнула на Балабуху:

— Ну, тепер, панотче, став нам могорича: ми скінчили важку роботу. Звели подати до чаю пляшку рому, а я винесу своєму вчителеві варення.

Пляшка рому й варення зараз з'явились на столі. Гануш вклав у копи з півфунта варення і почав хилити пунші. Балабушиха повеселішала й неначе помолодшала. Вона курила папіроси, їла варення та хилила пунші незгірше свого вчителя.

Од того дня Балабушиха заклала в березі під вербами справдішню фабрику варення, щоб догодити своєму вчителеві й запобігти в його ласки. Балабушиха розсиляла наймишок в садки сусідніх панів та селян за гіркими черешнями, за агрусом, вишнями-лутовками, морелями, суницями, райськими яблуками, послала хлопців назбирати ожини в лозах понад Россю; наварила сухого варення з груш, яблук, з кавунів, з динь.

Балабушиха довгенько вибирала такий випадок, щоб зістатись удвох з Ганушем на самоті. На її щастя такий час трапився. Раз в Насті боліли зуби, й вона не могла брати урока. Балабуха пішов когось сповідати. Балабушиха стовкла, неначе в ступі, одну гаму й попросила Гануша пити чай в садок, в гульбище,

Вечір був чудовий, тихий та ясний. Поки наймичка наставляла самовар, Балабушиха ходила з Ганушем по доріжках понад берегом Росі й розмовляла. Вона вбралась в свіженьку сукню бузкового кольору й завітчала коси білою й синьою астрами.

— Мосьє Гануш, ви щаслива людина! Я вам завидую,— сказала Балабушиха.

— Перший раз за мого життя чую, що я щасливий. Може, стану й щасливий з вашого легкого слова, як з легкої руки.

Балабушиха зраділа. Їй здалось, що Гануш натякнув на те, чого їй було треба і до чого вона прямувала в своїй розмові.

— Ви бачили багато світу, бували в усяких містах, були в Парижі, жили за границею. А ми, бідні, сидимо отутечки в оцих поганих норах, неначе ті черниці в монастирі. Ви бачите, яке наше життя? З ким нам знатися? Кругом нас по селах просте духовенство; в Богуславі самі за себе жиди. Ох, важке наше життя! Як побачиш просвічену людину, то не надивишся й не наговоришся.

Балабушиха подивилась на Гануша солоденькими очима. Гануш згадав ті темні й холодні закутки, де йому доводилось пробувати в Європі, й промовив:

— Правда, що наше життя, життя артистів, веселе. Театри та концерти нам аж проїлись, аж остогидли! Ми, наче ті птиці, все щебечемо та співаємо.

— Шкода, що я не родилась артисткою, а може, й родилась, та не вдалась. Ви вольна людина, вольна, як птиця; а в мене на шиї дім, господарство, город, якісь воли та корови. Ой, важке наше життя! Ми нидіємо та чевріємо отут. Не живемо, а тільки животіємо в цій глушині.

Гануш пригадував, чи бачив він коли в її садибі воли та корови, та таки й не пригадав.

— А я б радий вже будлі-де й осістись: мені вже трохи обридло бурлацьке та циганське життя та блуканина.

«Як не мені, то, може, хоч дочці він достанеться. Вже ж я за священника її не оддам»,— подумала Олеся.

Чай був готовий. Балабушиха налила чаю, сіла проти Гануша, сперлась на стіл й пантрувала на Ганушеві очі, як кіт на сало.

— Знаєте, як нас видають заміж тут, на селах? Приїде панич двічі-тричі, побалакає з тобою, та й виходь за його, бо, може, інший і не трапиться. Йдеш заміж без щирого гарячого кохання. Йдеш, аби вийти. Ет!

Дивлячись на сиві пасма коси в Балабушихи, Гануш думав, що вона провадить мову за свою дочку.

— От і я вийшла за свого протопопа: думала, що люблю його, а потім вийшло... ет! — сказала вона, махнувши рукою.

Балабушиха махнула рукою й важко зітхнула й задумалась.

— Мосьє Гануш! Ви любили хоч раз на віку щиро, гарче? — спитала Балабушиха згодом і ще ближче нахилила голову через стіл до Ганушевого лица.

Гануша вразили ті несподівані слова; він аж підняв голову.

— Я!.. я?.. Було всього на віку, — сказав Гануш, котрому ті слова з уст баби стали трохи противні, навіть гидкі. Балабушиха стала пробувати силу своїх очей і підсолодила їх, неначе нагодувала варенням.

— Кажіть-бо сміливо! Ми тут удвох. Нас ніхто не підслухає й не побачить. Щодо мене, то я без кохання не можу жити. Ох, як важко, як тяжко жити без милого! — сказала Балабушиха й зітхнула, спустивши очі на стіл.

Гануш нахильці мерщій допив чай, покинув навіть варення й дременув з гульбища. Балабушиха вискочила слідком за ним.

— Вечір чудовий. Хочеться погуляти, походити, — сказав Гануш, приспівуючи якусь арійку.

— Скажіть-бо, мосьє Гануш, яких ви любили: чи білявих, чи чорнявих? — знов сміливо й настирливо питала Балабушиха.

— Та так, як випадало: один рік біляву, а другий — чорняву, — щоб не докучило, — сказав Гануш, одмовляючись жартами.

— Широке ж в вас серце. А які ж вам більше припадають до вподоби: чи блондинки, чи брюнетки?

— Разом усякові: і блондинки, і брюнетки, аби були гарні та молоденькі.

Балабушиха повернула по доріжці наниз до берега, між густі верби. Гануш пішов поруч з нею.

— Чи не любили ви часом по три разом? — спитала з жартом Балабушиха.

— Траплялось й по чотири. Вранці побачу одну гарну дівчину й закохаюсь, увечері побачу ще кращу другу, — знов закохаюсь.

— Палка ж ви людина! З вами й гуляти страшно.

— Зовсім не страшно. Я спокійний, як ягня, й не кусаюсь; я вже з'їв свої зуби, як кажуть про воли та коні.

— Зарані! А може, то ви не придивились добре до своїх зубів,— сказала Балабушиха, кусаючи губи.

— Не знаю. От прийдемо до хати, то я подивлюсь на свої зуби в дзеркало.

Ганушеві обридла така розмова. Балабушиха сама взяла його під руку й тихесенько ступала по доріжці. Вони дійшли до берега. Од доріжки повертала на крутий бік гори маленька стежечка поміж терном та жостером.

— Які гарні вигляди на Рось! От якби ще вийти на той шпиль, та вилізти на отой камінь, стати й подивитись на Заросся! — сказав Гануш, пускаючи руку Балабушихи. Він кинувся на стежку й подерся на гору між терном. Балабушиха й собі кинулась бігти, але спіткнулась на камінь і трохи не впала од старості літ. Вона й собі подерлась на кручу за Ганушем; її сукня зачіпалась за густий терен, шарпалась, лущала й дерлась, а вона все лізла на гору, аж засапалась. Гануш виліз на камінь і дивився на Заросся. Коли оглянеться, аж коло його вже стоїть Олеся.

— О, й ви тут? — спитав Гануш.

— Я так люблю природу, що ви й мене заманили на цей поганий шпиль. Бачте, як я засапалась.

Ганушеві хотілось просто з каменя стрибнути через тин і втекти од настирливої, причепливої баби. Тим часом на Росі з'явився хисткий човник. В човні сиділа дівчина й ганялась за качками, щоб загнати їх на берег. Качки, певно, вдались неслухняні й крутились по Росі між камінням. Човник патрапляв на бистрину в шумі; вода гойдала його, неначе трісочку. Дівчина співала чудовим дзвінким голосом якусь пісню й крутилась човном між камінням. Гануш задивився на вигляд й слухав веселу мелодію. Неслухняні качки переплили в Балабушин садок. Дівчина повернула човник до берега. Гануш скочив з каменя й побіг з гори. Балабушиха попленталась за ним. Вони прийшли в берег. Дівчина, чорнява та рум'яна, як калина, встала, щоб вискочити на берег. Гануш задивився на неї й крикнув: «Замочишся, чорнобрива! Тривай, я тебе пересаджу на берег!»

Він ухопив дівчину обома руками за стан і перекинув її на сухе місце, ущипнувши за щоку.

— Мосье Гануш! Що ви робите? Тепер я пересвідчилась, що ви любите чорні брови та карі очі! — крикнула Балабушиха.

— Ви вгадали. Ой, карі очі, чорні брівки! Хто ж вас пак не любить? — сказав Гануш, комічно зітхаючи й дивлячись просто Балабушисі в очі.

В Балабушихи були чорні брови й карі очі. Вона кокетливо спустила очі додолу, мовчки похилила голову й задумалась. Згадала вона, як колись в тому самому березі становий ловив по її одному слову жабу, дерся на крутий шпиль за квітками, й зажурилась, що її чорні брови вже навіки втратили чарівничу силу. Балабушиха легенько зітхнула й тепер тільки почувтила, що поколола терном та будяками пальці й литки.

Вони вернулись в покої мовчки. Олеся йшла засмучена.

Тим часом Балабуха вернувся додому. Гануш сказав йому, що він завтра поїде до Києва й може купити в магазині для Насті новий фортеп'ян, навіть не за всі готові гроші, а на виплат. Балабуха одлічив йому гроші, важко зітхаючи. З того часу він почав брати з міщан таку велику плату за треби, що міщани загвалтували й почали гомоніти, чи не подати б на його прошення до владики. Одначе вони постогнали, погомоніли й таки мусили платити.

Вже пізенько розпрощався Гануш.

— Глядіть же, мосье Гануш, виберіть для нас гарненького фортеп'яна,— наказувала Балабушиха, стоячи на ганку.

— Для вас виберу найкращого, якого тільки знайду в магазині,— крикнув Гануш вже за ворітьми.

Балабуха пішов в хату, а Балабушиха сіла в ганку на лаві й обперлась ліктем об поренчата й довго дивилась вслід за Ганушем, передумуючи всі випадки, які тільки що трапились в березі. Думки настирливо йшли одна за одною й все ворушили її палку вдачу, не давали спокою... Олеся аж голову похилила.

«Коли я вже не причарую Гануша очима та бровами, то, може, я причарую його вірними словами та ласкавістю. Він любить чорні брови: не дурно ж він задивився на чорняву дівчину в березі. Може... може, і мої брови ще не злиняли. Може, я приверну його до себе. Який би презент йому зробити? Вишию лишень я йому подушку, гарну на продиво. Він дуже любить квітки»,— подумала Балабушиха і з тією думкою пішла до Насті на пораду. Вони змовились завтра встати дуже рано й розпочати роботу, щоб подушка була готова, поки Гануш вернеться з Києва.

І Балабушиха, і Балабуха, й Настя звичайно щодня спали трохи не до півдня, а за господарями спали так само й наймички. Але другого дня Балабушиха схопилась з постелі трохи не при сході сонця. Вона збудила Настю, побігла в пекарню, побудила наймичок, звеліла ставляти

самовар, бігала по кімнатах та гуркала дверима. Балабуха прокинувся й спросоння стривожився: йому чогось пришло на думку, що його жінка вночі втекла з Ганушем. Він скочив з постелі й вискочив в одній сорочці в залу.

— Що тут трапилось? Чого це люди бігають та рипають дверима? Що це за біганина? — питав Балабуха, озируючись кругом сонними переляканими очима.

— Та це я так рано встала, — обізвалась з кімнати Балабушиха.

— Чого ж це ти встала вдосвіта? — допитувався Балабуха.

— Та треба йти в крамниці, то й встала. Бачиш, яка я господиня! — говорила Балабушиха, одсуваючи й засуваючи шухляди камоди.

— Чого це тобі припало так рано йти до крамниць? Ще й сонце не сходило.

— Глянь, лишень, у вікно: вже сонце давно зійшло, а я й так заспала.

Балабуха позіхнув і знов упав на ліжко. Наймичка принесла самовар і позіхала без сорому на весь рот. Балабушиха, хапаючись, пила чай, неначе думала виїжджати в далеку дорогу. Після чаю вона з Настею побігла в крамницю до Вольчихи. Коло дверей крамниці висів здоровий замок. Балабушиха нервово стукнула в заперті двері кулаком. Вольчиха ще спала.

— Та й спить же довго в своїх жидівських бебехах капосна жидівка! — сказала Балабушиха до Насті.

Вольчиха одначе встала, одімкнула двері й позіхала.

— Чого це ти, Вольчихо, так довго спиш? Мабуть, вже всі люди на світі повставали, а ти одна качаєшся в перинах, — сказала сердито Балабушиха.

— Якби була знала, що ви прийдете, я б удосвіта встала, — сказала Вольчиха.

Настя розгорнула взір, на котрому була вимальована райська птиця в гірлянді з чудових рож усякого кольору. Балабушиха вибрала гарусу. Вона з дочкою вернулась додому й таки зараз засіла за роботу й не одривалась од п'яльців. Олеся ще зроду так не працювала, як тепер коло тієї подушки.

Цілий тиждень вставала Балабушиха раніше за наймичок, працювала над подушкою, гнула спину. Через тиждень вже на канапі аж сяла подушка з блискучою райською птицею посередині, в вінку з випнутих стриженних рож та гвоздичків. В неділю привезли новий гарненький роляль, а по обіді надвечір приїхав Гануш. Балабушиха піднесла йому на двох руках презент.

Презент дуже сподобався артистові. Він звичайненько подякував.

Старий фортеп'ян винесли в возовню, й по йому вже ходили кури й стрибали горобці. В залу внесли повенький рояль. Гануш привіз з собою ноти, щоб награтись на добромому новому роялі. Він сів за рояль і почав вигравати арії з опер, а потім сонати Бетховена та Моцарта. Балабушиха сиділа в кріслі й заслухалась. Вона одразу зрозуміла пишну класичну музику, чаруючі мелодії. Багаті акорди, симпатичні арії розворушили її артистичну вдачу. Вона покинула курити, згорнула руки на грудях і неначе замерла. Гануш грав з охотою, з душею; його зроду артистична душа почала вилитись в аріях. Він розходився й заспівав своїх рідних чеських пісень. Невеликий, але м'який симпатичний баритон сповнив невелику залу то веселими, то смутними мелодіями. Мелодії взрушили фантазію в Балабушихи. Перед її очима ніби малювались якісь картини, неначе виткані з туману, в душі заворушились якісь дивні мрії, принадні й неясні, неначе сни.

Гануш заспівав української пісні. Олесина душа стрепенулась, зачеплена рідними мелодіями.

Сонце зайшло, й тільки червоні плями жевріли на білих стінах. В кутках стали тіні. В залі розлився вечірній, стиха рожевий світ. Гануш розфантазувався й в кінець всього заспівав баладу Шуберта «Лісовий цар». Його м'який голос став неначе шовковий. Він артистично й штучно удавав голосом, як манить до себе чарами потаємний голос лісового царя. Балабушиха вперше на віку почула справдішню артистичну музику, артистичний спів. Її душа ніби прокинулась; вона ніби побачила очима дивний ліс при місяці, весь укритий інеєм, залитий синюватим фантастичним світом. А з гушавини того лісу, з глибокої долини, закиданої деревом в інії, вона ніби почула чаруючий, як кохання, якийсь потаємний голос, побачила пишний чийсь вид. З очей її скотилось дві сльози.

Гануш скінчив. Балабушиха схопилась з крісла, простягла руки, як простягають на молитві. Її очі блищали. Вона швидко перебігла залу й крикнула: «Боже мій! Чом мене не вчили грати й співати? Я була б цілий вік щаслива, щаслива!..»

Вона трохи не крикнула, щоб Гануш вчив її співати, але схаменулась і чогось засоромилась. Їй тепер одразу стало сором за все те, що вона трохи не призналась в коханні, що вона чіплялась до молодого хлопця. Їй хотілось просити, щоб Гануш вибачив її за всі слова, які вона сказала йому колись в саду; їй стало сором, що вона задумала

брати уроки музики на старість. Кров кинулась в її лице. Вона ходила по залі та все слухала, як Гануш перегравав п'єсу за п'єсою, доки не втомилась і впала на крісло, затуливши очі долонею. В її вроді прокинулась не тільки романтична, а може, й справді артистична душа, закинута в сільську глушину, загублений вищий дар божий, заглушений сільською мертвою.

Од того часу Балабушиха часто просила Гануша грати й співати, й любила слухати його, сидячи в кріслі. Вона покинула свої уроки музики й годила йому вже за його артистичну музику та пісні.

XI

В неділю після служби приїхав до Балабухи з візитом директор сахарні Шмідт. То був здоровий, плечистий німець з русявою бородою, вже сивуватою. Його візит був дуже короткий. Балабуха випив з ним по чарці. Шмідт закусив на швидку руку й неначе хапався додому. На розставанні, одначе, просив Балабуху й його сім'ю приїжджати до його в гості. Балабушиха була дуже рада. Вона гадала, як би знайти в сахарні гарного жениха для своєї Настусі. Семінаристи заїжджали до Балабухи, але Балабушиха не виходила до їх і дочки не виводила.

Через тиждень Балабушиха зібралась в гості в Миронівку до Шмідта. Вона задумала тепер вбирати Настю, зробила для неї гарну сукню, а сама, як личило матері, убралась по-старечій в усе чорне. Убираючись перед дзеркалом, Балабушиха примітила нові сиві пасма на голові й важко зітхнула.

«Час мені дати дорогу Насті»,— думала Балабушиха, стоячи перед дзеркалом.

Вона простягла руку до скриньочки з пудрою й схаменулась. Скриньочка випала з її рук.

«З мене вже будуть люди сміятись. І це мені теперечки не личить. Час мені схаменутись,— подумала Балабушиха, повертаючись перед дзеркалом і оглядаючи талію.— А вати не повисмикую з-під талії; моя талія кругленька й тоненька; може, хтось і задивиться. Притрушу я лице пудрою, тільки трошечки-трошечки, щоб здаватись молодшою хоть на п'ять років».

Настя вбігла в залу, прибрана в нову ясну сукню, й кинулась до дзеркала.

— Пустіть, мамо, ще мене до дзеркала. Через вас мені не можна й вбратись гаразд перед дзеркалом,— сказала Настя.

— Йди, йди, доню, дивись хоч до вечора. Потривай, лишень, я причепурю тобі голову та почепляю золоті сережки,— сказала Балабушиха.

Балабушиха причепурила свою дочку, попришпилювала бантики, почепляла в вуха сережки, наділа їй на шию золотий медальйон, поправила на голові локони, потім обійшла кругом неї, ще раз поправила, що недобре лежало, й поцілувала Настю. Балабуха мусив їхати з ними.

Край Миронівки, на широкий зелений вигон виступав рядок нових мурованих домків, зовсім по-городянському. То були квартири фабрицьких офіціалістів. Над здоровим ставком внизу червоніли стіни масивної сахарні, неначе твердині. Балабуха звелів погоничеві стати коло найбільшого дому, де жив директор сахарні.

Гості ввійшли в прихожу. Через одчинені двері було видно в пекарні на помості цілу батарею глечиків. Директорша, вже немолода німкеня, сухорлявенька та тоненька, з довгою шиєю, збирала з глечиків сметану. Її дочка, молоденька, дуже делікатна блондинка, переливала з глечика в молочник молоко. На обох були дешевенькі, рябенькі, куценькі ситцеві сукні й білі хвартушки до самої шиї. Балабушисі здалось, що то пораються ключниця та нянька або горнична.

— Чи дома директор або директорша? — спиталась їх Балабушиха.

— Директора нема, пошоль на фабрик,— обізвалась директорша, й при тих словах вона одчинила двері в гостинну й попросила до покоїв гостей, махнувши рукою: вона ледве вміла стулити кільки українських фраз, а її дочка була зовсім неначе німа, бо не вміла зовсім говорити ні по-руській, ні по-українській.

Гості увійшли в гостинну. Покої були просторні й дуже високі, з здоровими вікнами, й чогось нагадували або фабрику, або казарму. Стіни були чисто вимазані вапною. В покоях було мало мебелі. Покої здавались порожніми. В гостинній стояла зібрана на швидку руку звідусіль простенька мебіль. В другій кімнаті через двері було видно непомальовані табурети й навіть прості мужичі стільці, тільки чисто-чисто вимиті. Тільки чудові заграничні завіси на вікнах, чудові килими, розкидані на помості, розвішані на стінах, та розкішні укривала на ліжках, привезені з-за границі, натякали на заможність директора. На стінах висіли в чорних рамах дві картини, на котрих були намальовані й розмальовані фарбами якісь мудрі машини.

Двері з прихожої незабаром одчинились, і в гостинну ввійшла директорша з дочкою, вже без хвартушків. Бала-

бушисі й Насті все здавалось, що то слуги. Коли це старша дама просить гостей сідати й сама сідає на канапі рядом з протопопшею. Коло неї на стільці сіла панна. Тільки тоді гості догадались, що то господиня й її дочка.

Всі сиділи й мовчали. Директорша ледве вміла стулити українські фрази та ще й до того силкувалась говорити по-руській. Вона довго добирала слова й насилу вимовила, обертаючись до Балабушихи:

— Фи дуже любить музик? Фи учіль грать в фортеп'ян?

— Я дуже люблю музику, я артистка душею, але навряд чи вивчусь. От моя дочка,— то вивчиться. А ви граєте на фортеп'яні? — спитала Балабушиха.

— О, я вже старий. Я граль, та вже забуль,— сказала директорша.

— А ви любите музику? — спитала Настя в директорівни.

Директорівна тільки плечима здвигнула; вона нічого не розуміла.

— Вона добре грат. Мосье Гануш дуже вчиль. Вона любить музик.

— Чи не скучно вам жити тутечки на селі після заграниці? — спитала Балабушиха.

— Я ніколи не скучно. Я маю багато робить; о, багато робить! Рано робить, день робить і попochі робить. О, я не скучно. А фи не скучно в Богуслав?

— Нам в Богуславі, мабуть, пудніше, ніж вам тут на селі,— сказала Настя.

У вас в сахарні багато офіціалістів, та ще й з сім'ями: вам є до кого й в гості піти, є кого й в себе прийняти,— сказала Балабушиха.

— Ні, ні. В нас всі панич, нема жінка, нема дочка. Всі, всі панич. Фи весело, я скучно,— сказала директорша.

«Ну, та й попались оце ми. Мабуть, довго доведеться слухати таку любу розмову,— подумала Балабушиха й трохи не позіхнула.— Коли б хоч Гануш прийшов та заграв на фортеп'яні».

А Гануш не приходив. Розмова тяглася дуже нудна. І гості, й господиня — всі потомились. Балабушиха заглянула в вікно й побачила квітки на пишних клумбах.

— Скільки у вас квіток! Які гарні, розкішні клумби. Чи в вас є й садок? От піти б та подивитись! — сказала Балабушиха, ладна втекти не тільки в садок, але й далі за садок.

— Прошу! Я буду показать вам квітка,— сказала директорша й встала з канапи. За нею встали й гості, і гос-

подиня повела їх у квітник. Балабуха пішов за ними мовчки смокчучи цибука.

На чистому повітрі гостям стало веселіше. Горід був розкішний, чисто виполотий. Коло дому росли три старі дикі груші, а коло їх були розкидані клумби, повні квіток. Клумби були штучно обтикані черепицею та обилетені дубцями з ліщини; здавалось, неначе хто розкидав по траві чудові кошики, повні усяких квіток. На городі, поміж грядками буряків, моркви й усякої городини, вилися доріжки замість борозен. Доріжки були скрізь обсажені гірляндами квіток, облетені ліскою. Дикий щавель, пересаджений на добре вигноєну землю, розрісся й устлав грядки здоровецьким зеленим листом. Спаржа, помідори, суніці, полуниці, синя капуста, квітна капуста, салера, шпинат устеляли грядки, неначе оксамитовий килим. Ніде не видно було ні бур'янини. Це була культура, за яку Олесі навіть і не снилось, і не привиджувалось.

Директорша водила гостей і показувала не стільки квітки, скільки огородину та розкішні щепи шпанок-вишень, луток, яблунь, морель та груш.

— Та й багато ж у вас квіток! Більше, ніж у мене. Це ви дбаєте за квітки з дочкою? — спитала Балабушиха.

— Ні, ні. Я маю багато робота. То сини мої самі копав, самі садив. О, вони любит квітку! — сказала директорша.

Довго крутились вони по городі. Директорша показала вже навіть усі грядки цибулі й петрушки. Гостям не хотілось вертатись до хати. Балабушиха нудилась в дамському, наче німому товаристві й все виглядала Гануша. Коли це одчинилась хвіртка з фабрицького двора. На доріжці з'явився Шмідт з Ганушем, а за ними йшли два молоді паничі. Директорша повела гостей їм назустріч. Гості поздоровкались. Директор порекомендував своїх синів. То були молоді гарні німчики, з лиця схожі на паннів. Обидва були високі та тонкі, убрані в легенькі літні простенькі костюми. Але кмітливе око Балабушихи прикмітило на їх тонкі сорочки з голландського полотна, такі тонкі й так випрасувані, з такими новомодними комірами, яких вона в Богуславі не бачила. Старшого звали Густавом, меншого Германом.

«От би залучити котрогось красуня для моєї Насті», — подумала Балабушиха.

Господар попрохав гостей до покоїв. Товариство стало більше й веселіше. Паничі й директор вже добренько вміли говорити по-українській, вивчившись од фабрицьких робітників та робітниць. Балабушиха попросила Гануша заграти на піаніні. Піаніно було гарненьке, а висока зала

мала чудовий резонанс, аж луна лящала по світлиці. Балабушиха й Настя повеселішали.

Тим часом фабрицькі офіціалісти, побачивши коні й віз перед директорським домом і купку дам в квітнику, догадалися, що в директора гості, й почали забігати з усіх усюдів. Було свято, день вільний. В залу увійшли два французи-сахаровари, за ними слідком прийшли два поляки з канцелярії, якийсь старий кавалер, товстий німець Монтаг і механік-англічанин. Зала стала повна людей усяких націй.

З одним французом прийшла його сестра, немолода панна, котра не вміла говорити ні по-німецькій, ні по-українській і цілий вечір сиділа й мовчала, неначе німа. Французи й англічанин говорили по-німецькій так, як директорша по-українській. Вся збірна компанія хотіла розмовляти між собою й більше розмовляла на мигах, ніж на словах. В залі було чути всякі мови, перемішані, поламані, чудернацькі. Наймички внесли здоровий піднос, заставлений скляними кухлями з покришками, обкладеними сріблом. В кухлях жовтіло пиво. Вся компанія кинулась дудлити пиво й розвеселилась. Усім хотілось балакати: всі кричали, мішали німецьку мову з французькою й українською, й всім здавалось, що вони розуміли одно одного.

«Ну, й запровадила ж мене жінка в компанію, зовсім не протоерейську!» — думав Балабуха, курячи сигару й запиваючи пивом.

Балабушисі й Насті страх як сподобалось таке оригінальне товариство. Пові люди, небачені типи, навіть чудна мішана розмова мала для їх свою приємність. Їм здалось, що вони заїхали за тридев'ять земель од свого Богуслава.

Надудлившись пива, європейські буржуа задумали танцювати. Вони посадили Гануша за фортеп'яні. Балабушиха поглядала, хто-то вибере Настю на кадриль. До Насті підійшов Густав, старший директорів син.

«Буде жених для моєї Насті. Якого я гарного та приємного зятя матиму!» — подумала вона, стоячи в кадрили проти Насті з старим німцем-столяром Монтагом.

Настя стала з Густавом поруч. Пара з їх вийшла дуже гарна.

Густав був тонкий, височенький, з каштановими кучерями, синіми ідеальними очима й з чудовим довгуватим виразним лицем.

— Поздоровляю тебе, Насте,— сказала тихенько мати дочці, стрівшись з нею в танці.

— Поздоровляю й вас, мамо, з кавалером,— одказала їй ще тихіше дочка, почервонівши.

Од Балабушиного кавалера дуже тхнуло пивом та міцним духом сигар. Той важкий дух обвівав її лице й забивав дух. Одначе Балабушиха зносила неприємний дух і привітно розмовляла з старим німцем. Грубий столяр так ухопив і здушив її за талію, що вата під сукнею зсунулась під його пальцями, і тверді пальці столяра прищипнули талію, неначе залізні обценьки. Балабушиха тихенько крикнула, але танцювала, нібито молоденька.

Перегода подали чай, на аглицький спосіб, з закусками й ромом, а після чаю знов подали кухлі з пивом та портером. Буржуа, налигавшись рому та портеру, підняли такий гвалт, неначе в хаті стало пекло. Всі кричали, змагались на всяких мовах. По хаті розносились ламані уривки ламаних чудних фраз. Розмова скочила на національний ґрунт. Німці вилічували пруські побіди й піднімали Пруссію трохи не до неба. Французи репетували за свої побіди: Цорндорф! Кунерсдорф! Севастополь! Аустерліц! Ватерлоо! ¹⁹ — розносилося по всіх покоях. — Кожний почав вихваляти своїх героїв: Фрідріх ²⁰, Петро Великий, Наполеон, Ней ²¹, Мюрат! ²² — тільки й було чуть на всю залу. Після розмови за героїв буржуа знов пішли в танець. Кавалери почали дуже вільно поводитись з дамами, наче парубки з дівчатами; хапали їх за талії, трохи не обнімались. Дами пручались, втікали та вищали. Кавалери ганялись за ними. Один п'янений фронт посадив собі Настю на коліна; старий столяр ненароком вщипнув за плече Балабушиху. Після танців заграничні міщани почали знов дудлити пиво та портер і, напившись, стали брататись, еднатись, кричали, пили на брудершафт один з другим, заклавши навхрест рука з рукою з кухлями.

В кінці всього старий Монтаґ став показувати фокуси з хусточкою та з рукавичками, а далі робив руками проти свічки зайчиків та всякі інші штуки й виробив з пальців обох рук таку постать, що на білій стіні вийшов старий німець, — як витовмачив він, — сільський вчитель з запалими губами та з гострим птичим носом: старий німець на стіні так химерно роззявляв рота й кивав та хитав головою, а старий Монтаґ так химерно приспівував за його пісні, що всі аж за боки брались од сміху.

Вже опівночі Балабуха догадався, що його жінка доволі нагулялась, і звелів запрягати коні. На прощанні Балабушиха запрошувала до себе в гості директорову сім'ю й усіх її гостей.

— Ой, веселий вечір сьогодні був у директора! — говорила Олеся, приїхавши додому. — Як у їх все просто,

натурально, й без церемонії, й звичайно. Всі веселяться та забавляються, як кому припало до вподоби.

— Але вже дуже без церемонії, геть-то по-міщанській. Ця компанія зовсім не протопопська,— обізвався Балабуха.

— А хіба ж веселіше буває в вашій духовній компанії? А од ваших кавалерів і комплімента не добудеш,— сказала Олеся.

Балабуха трохи не сказав, що жінці вже минув час для кавалерських компліментів, але прикусив язика. Він вже звик мовчати та коритись своїй жінці.

Балабуха пішов у свій кабінет спати, а Олеся й Настя ще довго не спали та все розмовляли за вечір у директора.

— А що, Насте? Котрого б ти директоренка вибрала собі за жениха, чи Густава, чи Германа? — спитала Балабушиха.

— Не вгадаю, мамо. Обидва гарні, але старший, Густав, неначе кращий,— в його кучері на голові темніші. Герман вже дуже білий, неначе панна.

— Як на мене, то й я б вибрала Густава: в його чудові каштанові вусики, й ніс довгий, і лице мужнє; з його виїде здоровий поставний та показний чоловік. Та й на вдачу він тихий, спокійний. Він і з батьком говорить з пошаною, й матір поважає та часто в руку цілує. Вибирай Густава.

— Я, мамо, примітила, що Герман трохи непокірливий і навіть палкий, сердитий: раз таки добре гукнув на свою сестру,— сказала Настя, лягаючи в постіль.

— Це погано, коли чоловік непокірливий, та сердитий, та натуристий — над таким дуже трудно верховодити. Нам лучче, коли чоловік буде такий, як з клоччя батіг,— навчала мати дочку.

— Але, мамо, як я любитиму свого чоловіка, а він мене любитиме, то нащо здалося те верховодіння? Ми будемо поважати одно одного, будемо годити одно одному, й ніколи не буде між нами ні змагання, ні сварки та колотнечі,— обізвалась Настя, потягаючись в постелі.

— Еге, еге! Не знаєш ти, доню, тих чоловіків. Він буде й тихий, і тебе любитиме, а все-таки буде стягати гроші в скриню, а ти будеш йому дивитись в руки. Всі вони якісь злиденні, все гребуть навіщось гроші та замикають в скриню. А ти скачи коло його, як він тобі скаже! Чи для того ж нам бог дав живоття, щоб ми кожна копійку виканючували в їх, як старчихи. Живоття для того, доню, щоб пожити всмак і повеселитись,— навчала мати Настю.

— А це й правду ви кажете: яке пак життя нашої суєди, Онисі Степанівни? Цілий вік товчеться коло роботи,

як Марко по пеклі,— обізвалась Настя.— Не живе, а тільки животіє, хто його зна для чого й пащо.

— А ти б стала на її місце?

— Ой, борони боже! Я не люблю того господарства, як і ви, мамо.

— То знай же: як вийдеш заміж, то не потурай чоловікові, вхопи віжки в свої руки таки од першого дня, то й будеш правувати чи соб, чи цабе, як схочеш,— сказала мати.

— Воно справді добре смикати за віжки та поганяти; багато краще, ніж самій попастись у віжки,— сказала Настя.

Балабушиха балакала з дочкою до світу й тільки світом вони послули й спали до півдня.

Через тиждень в неділю Балабушиха з дочкою сподівались візита од Шмідтів: обидві причепурились, наділи кращенькі сукні, й все сиділи в залі та виглядали в вікна. Вони не помилились. За ворітьми загуркотів віз. Проз вікна майнув фаетон. В фаетоні сиділа директорша з дочкою, а проти їх Густав і Герман з здоровими букетами в руках, так що Насті здалось, ніби вони везуть повний фаетон квіток.

— Гості ідуть! — гукнула Балабушиха.

— Та ще й з букетами! — писнула Настя й зачервонілась, як рожа.

— Тікаймо з зали та вийдемо до гостей з кімнати: буде якось ефектніше,— зашепотіла Балабушиха. Обидві вони бігцем побігли з зали й кинулись до дзеркала.

— Я вийду попереду, а ти зараз виходь за мною,— сказала Балабушиха.— Але ти, Насте, не вмієш ефектно виходити до гостей: ти передражнюєш мене, й воно виходить дуже вже з повагом. Мені так личить виходити, бо я вже літня людина. На мені й чорна сукня з шлейфом. Я вийду ось як!

Балабушиха пішла в опочивальню й в одчинені обидві половини дверей вийшла солідною ходюю, з повагом, якось по-театральному.

— Ану, Насте, виходь ти й привітайся до мене, ніби до гостей. Ти виходь швиденько, жваво, ніби пустуючи, навіть наче вибіжи, підскакуючи.

Настя вийшла в опочивальню й вибігла звідтіля ристю, весело осміхаючись. Вона подала руку матері, вигнувши граціозно талію. Мати вхопила свою пещену одиницю долонями за щоки й поцілувала.

— Легше та зручніше, доню, вигинай талію. А як візьмеш букет, то знов вигни талію. З директоршею поцілуйся

раз, з Амалією двічі або й тричі, та не помиляйся часом,— не поцілуйся з паничами. Виходь же зараз за мною. Килино! Встав у піч кофії та пошли в льох зібрати до кофію з глечиків вершечки.

— Коли ж коти вночі геть чисто поз'їдали глечики й один перекинули: дірка в пригребиці вже з місяць не зроблена,— сказала Килина.

— Бодай ті коти вищезли й повиздыхали. Біжи на місто до жида та зараз, зараз достань вершечків,— тихо сказала Балабушиха.

Килина оббігала половину жидівських хат, доки знайшла вершечків до кофію.

В залі гості зашаруділи ногами, зашелестіли сукнями.

— Візьму я папіросу,— буде більше шику,— сказала Балабушиха. І, взявши в зуби папіросу, вона тихо-тихо поволокла довгий чорний шлейф у залу. Тільки що вона перецілувалась з дамами, в залу дрібненькою ходою, неначе вкотилась на коліщатах, вбігла Настя, зробила граціозний загальний поклін і поцілувалась з дамами. До неї підступив Густав і подав їй букет. Настя вигнула талію, як мазана кицька вигинає спинку, й взяла букет. Герман подав букет Балабушиці. Вона осміхнулась і неначе помолодшала. Букети були складені з чудових оргиній, астр та левкоїв. На боках букетів були викладені з білих дрібненьких квіточок початкові букви ймення й фамілії Насті й Балабушихи. Настя примітила ті букви, кинула карими очима на Густава, і в неї почервоніли не тільки щоки й лоб, але навіть кінчики вух.

— Ограбували ви свій квітник на букети,— сказала Балабушиха, попросивши гостей сісти й скося поглядаючи на чистенькі, але простенькі костюми на німкенях.

— В нас дуже квіток. Ми всі любимо квіток,— сказала директорша.

— Я сам копаю, сію й саджу цілу весну,— сказав Густав.

— І я так само: ціле літо поливаю сама й полю,— сказала Настя.

Вона любила тільки рвати квітки та робити букети, але зроду їх не садила й не полола.

Настя поклала букети на фортеп'яні. По залі пішли тонкі пахощі од резеди та левкоїв.

— А ваш муж здоровий? — спитала Балабушиха в директорші.

— «Мус» здоровий, здоровий! Вже погнали пастись в траву,— сказала директорша, змішавши мужа з конем,

которий звався Мусом і котрий і справді недавно трохи не здох.

Герман і Густав зареготались і переложили матері Балабушині слова по-німецькій. Директорша й собі зареготалась.

— Гарний у вас фортеп'ян,— сказав Густав.

— Фортеп'ян непоганий, та з мене не велика музикантша. Я поганенько граю, хоч дуже люблю музику,— сказала Настя.

Густав одслонив віко фортеп'яна й взяв кілька акордів.

— Сідайте та заграйте без церемонії! — припрошувала Балабушиха.

Густав сів і заправ якогось простенького вальса. Директорша й Амалія похвалили фортеп'ян. Настя попросила Амалію пограти. Амалія опиналась, трошки зачервонілась і несміливо програла якусь п'єску, ледве доторкаючись пальцями до клавішів. Паничі попросили Настю заграти. Настя й собі довгенько опиналась, церемонилась, одначе сіла й непогано заграла варіацію. Молоді грались фортеп'яном, неначе цяцькою.

— Мосье Шмідт! Сідайте, та заграємо в чотири руки,— сказала Настя, обертаючись до Густава.— Я буду грати польку, а ви будете мсні акомпанувати. Я вам покажу акорди.

Полька вийшла в чотири руки дуже ефектна й голосна. Амалія присіла коло фортеп'яна поруч з Настею. За ними стояв Герман. Балабушиха задивилась на чудову купку молодих голів і Густава та Насті, котрі виглядали з-за цілої гори квіток, покладених на фортеп'яні. Молоді голови, рум'яні щоки та губи змагались красою з свіжими розкішними квітками букетів.

— Мадам Шмідтова! Гляньте, яка чудова купка за фортеп'яном! Одні букети квіток на фортеп'яні, другі за фортеп'яном. Букети, панни й паничі! Чи є що краще на світі? -

Мадам Шмідтова глянула байдужими очима на групу й сентиментально зітхнула, піднявши очі вгору.

— От чудова група! Я б вишила її на подушці гарусом,— сказала Балабушиха.— Правда, була б чудова подушка?

— Ой, мій боже! — знов солоденьким голосом промовила Шмідтова й закотила очі під лоб, хоч не добре зрозуміла Балабушині слова.

«Гарного зятя буду мати,— подумала Балабушиха.— Колись приїду до дочки в гості, та хоч надивлюся на його, хоч обійму, а може, коли й поцілуюсь по праву матері».

Килина принесла кофій. Вершечки тхнули цвілим живдівським льохом. Директорша й Амалія пили кофій і трохи поскривлялись. Балабушиха примітила ті примаси й почала заговорювати.

— Чогось в наших корів погане молоко. Якийсь такий негарний дух од його. Навіть масло з їх чимсь одгониться. Чи не нараяли б ви мені, мадам Шмідтова, де-небудь купити корову?

— Може, ваші корови пасут на гіркий траві: є такий гіркий трава, дуже смердить, і як той смердячий трава ззіст корову, то й молоко буде смердит,— сказала директорша.

Після кофію гості трошки посиділи й попрощались. Вони просили до себе в гості Балабух. Гості сіли в фаетон й ще раз попрощались. Балабушиха стояла на ганку й ще раз гукнула:

— Не забувайте ж нас! Приїжджайте до нас як можна частіше!

Вернувшись у залу, Балабушиха й Настя зараз кинулись до букетів.

— Мені привіз букет Густав. Ось і підпис є. Чи ви бачите, мамо?

— А мені привіз Герман. Чи ти ба! Ось і мій підпис,— сказала Балабушиха, забувши, що їй швидко буде п'ятдесят років.

— Ой мамочко! Та й гарний же Густав! — крикнула Настя.— В чорному убранні він ще кращий од Гануша.

— О, ні! Гануш кращий. В Гануша темні карі очі й постать повніша й поставніша,— сказала Балабушиха.

— А в Густава сині очі, наче небо. Я люблю сині очі,— сказала Настя, нюхаючи букет.

— Буде, буде твій Густав! Треба, доню, справляти бал.

— Треба, мамо, та ще як можна швидше. Ой, як мені хочеться потанцювати!

— Балабушиха вхопила Настю долонями за щоки й почала її цмокати.

— Золото мое дороге! Як я буду жити без тебе, як завезе тебе Густав десь далеко? Ти моя подруга, моя товаришка, моя мазуха, моя единичка! — говорила Балабушиха, обнімаючи та цілуючи Настю.

В Насті на очах виступили сльози, неначе вона вже збиралась виїжджати з Густавом в далекий край, за границю.

— Які-то сукні ми справимо собі на бал,— почала вже клопотатись Балабушиха.— В якого кольору сукню я тебе приберу, моя доню?

— Мабуть, в рожеву, легеньку бережеву,— сказала Настя.

— О, ні! Треба тебе вбрати в якусь дорожчу. Я думаю зробити тобі атласну білу: білий кольор пристає найкраще тобі до лица, бо ти чорнява; в рожевому ти будеш бліда.

— То нехай буде біле атласне, а до грудей й до плечей пришилимо рожі в зеленому листі. Ой, як буде гарно!

— А я думаю пошити собі зелену сукню, як не атласну, то принаймні пополовині з шовком. Правда, мені зелений кольор пристає до лица? — сказала Балабушиха.

— Вам, мамо, найкраще в чорному або в сірому.

— Ще що вигадай! Хіба ж пак я така вже стара, щоб убиратись в чорне. Мій кольор зелений, і я пошию собі шовкову зелену сукню.

— Але чи дасть папа грошей? На такі сукні грошей треба дуже багато.

— Ми папи не звикли питати. Треба, то й наставай! А нам треба показати тебе Густавові в усій красі. Може, він повезе тебе й за границю.

— Ой мамочко моя! — крикнула Настя й кинулась цілувати матір. Довго ходили вони по залі, побравшись по під руки й махаючи розкішними букетами, доки не прийшов Балабуха і Килина подала обід.

Балабушиха думала справити бал восени, як спаде жара, щоб не було важко танцювати. Щоб не брала нудьга, доки настане те свято, Балабушиха з Настею задумали для розваги вишивати. Настя розпочала вишивати собі покрівчик на стільчик до фортеп'яна, а Балабушиха третю подушку на канапу, таку саму, яку вона вишила Ганушеві. За вишиванням вони придумували собі костюми на бал і вилічували, що будуть коштувати рожі, атласні білі черевички, гірлянди та сукні. Вони налічили більше сотні карбованців і постановили причепитись до Балабухи.

— Марку Павловичу! А ми оце з дочкою задумали справити бал. Густав, здається, залицяється до нашої Насті. Партія була б дуже гарна. Я думаю попросити на бал наших фабрицьких знайомих.

— Кого? Отих міщан? — спитав Балабуха.

— Яких міщан? Попросимо директора з сім'єю та двох трьох його знайомих, кращеньких,— сказала Балабушиха.

— Ти не дуже їх напрошуй: і так парафіяни вже гомонять, що до нас в дім їздять тільки ляхи та німці. Ти знаєш, що наші духовні дивляться на фабрицьких паничів, як на пройдисвітів та бурлак. Нам потрібна добра слава для Насті. Бог відає, які там люди на сахарнях. Семінаристи обминатимуть нас, заговорять,— сказав Балабуха.

— Нехай говорять! Я за духовного не думаю давати своєї дочки,— сказала Балабушиха.

— Так парафіяни одвернуться од священників; а хіба це гарно? — сказав Балабуха.

— Ото й добре. Я й сама давно од їх одвернулась. Але не об тім мова. Треба Насті справити сукню, як не шовкову, то білу атласну; та й собі я думаю пошити нове убрання.

— Атласну білу сукню? Та й ще вечір? А скільки ж вона коштуватиме?

— Ми полічили з Настею, й виходить на всі убори трохи більше сотні карбованців або й усіх дві.

— Сто карбованців або й двісті!..— крикнув Балабуха й скочив з стільця, неважаючи на свою постать, вже зовсім обважнілу.

Він почав ходити по хаті, перехняблюючись на ході.

— Сто карбованців! В мене в кишені нема й двадцяти.

— То ми наберемо набір у Волька,— Волько дасть на квиток,— сказала Балабушиха.

— А хіба в нас і без того мало тих квитків: ми ж недавно заплатили за фортеп'яни; платимо скажені гроші Ганушеві за Настині уроки музики,— говорив з серцем Балабуха, аж жінка й дочка здивувались.

— Вже як хоч, а нам треба нових суконь. Треба брати на квитки.

— То прожени Гануша — менше буде трати. Нащо нам та музика? Настя вже вивчилася грати; буде з неї.

Балабушиха подумала, що вона більше не бачитиме Гануша двічі на тиждень, і сказала:

— Ні, ще треба брати уроки. Я вмру без музики. А ти нам таки дай грошей.

— А як нема? Легко сказати — дай. От міщани збираються позивати мене в митрополита за велику плату на треби; сам чув сьогодні на базарі, як мене лаяли.

— Нехай лають, а гроші нехай платять. А Насті таки треба прибратись,— вона вже на порі стала, вже доросла дівчина.

— Про мене, як хочеш, а я грошей не дам, бо не маю. Та й той бал не карбованцем одбудеш.

Балабуха підняв голос так, що Балабушиха й Настя тільки очі повитріщали на його. Балабуха знав, що тепер його жінку не вкраде той старий німець-столяр, що щипав її за плечі в директора; знав, що вона не втече до батька в Хохівту, бо батько й мати померли — став сміливіший.

— Як не даси нам грошей, то ми й самі наберемо набір на убрання в Волька,— сказала Балабушиха.

— А як я скажу Волькові, щоб він вам нічого не давав, бо я не буду платити?

— О, ти цього не зробиш і не роби. Це буде скандал, а в тебе — дочка.

— А як зроблю? Де я вам наберу тих грошей. Не домовики ж мені носять гроші?

— Господи! Я не знаю, що ти за людина. Якби не було треба, я б тобі не говорила й не просила. А ми все-таки пошлемо собі атласні сукні.

Балабуха ходив по хаті й сопів. В його лице налилось кров'ю, а потім зблідло. Видно було, що він не жартував. Настя подумала, що вже й не буде балу, й почала плакати. За нею почала говорити крізь сльози й мати. Дочка так вже звикла марити за білу атласну сукню, що їй здавалось, ніби та сукня вже приросла до неї. Балабушиха спала й бачила себе й в снах в зеленій блискучій сукні в кадрилі з Ганушем або хоч з німцем-столяром. Вони підняли гвалт крізь сльози.

— Ти хочеш, щоб твоя дочка вбиралась, як старчиха, зосталась старою дівкою? Це безглуздя! — репетувала Балабушиха.

— Хто ж цього хоче? Але мені здається, що можна вийти заміж і без атласної сукні, — обізався Балабуха.

— Еге! Спробуй вийти заміж в пістрьовій сукні! — сказала Балабушиха.

— Мені заміж не виходити, а Настю ніхто ж не вбирає в пістру. Справ для неї якусь дешевшу сукню, сама вберись в стару; хіба в тебе мало суконь?

— Ти хочеш занастити вік своїй дитині, хочеш заперти її в монастир! Ти нас хочеш поробити черницями, прохачками! — репетувала Балабушиха.

Балабуха махнув рукою й втік в кабінет. Балабушиха й Настя довго сиділи й мовчали.

— Знаєш що, Насте? Замкну я шафу й не дам йому горілки. Не бійсь, на горілку для себе не шкодує грошей: що божого дня хилить по дві чарки перед чаєм, по дві до обіду, ще й після обіду одну.

— А чай папа усе п'є з ромом. Хіба мало йде грошей на ром? — обізвалась Настя, втираючи сльози.

— А не дам я йому й рому, й горілки! Добре, що ти пригадала, — сказала Балабушиха.

Вона побігла швиденько до шафи, замкнула й ключі сховала в кишеню. Настав час обіду. Посідали за стіл. Балабуха окинув очима стіл і примітив, що на столі нема графина з горілкою.

— А чом це ви не поставили на стіл горілки? — спитав Балабуха в дам.

Балабушиха й Настя сиділи, спустивш очі, й мовчали.

— Насте, встань та подай графин! — сказав Балабуха. Настя сиділа й мовчала.

Балабуха розсердився, встав з стільця, пішов до шафи, смикнув, пошкрябав пальцями дверці. Шафа була замкнута.

— Олесю, де ключі од шафи? — спитав Балабуха.

Олеся мовчала й сердито дивилась в тарілку. Вона трохи не зареготалась. Настя осміхнулась, втираючи сльози хусточкою.

— Насте, пошукай ключів в себе в кишені, — сказав Балабуха.

Настя й пальцем не ворухнула.

Балабуха комічно стояв серед хати й ждав. Обидві дами понадимались і мовчали.

— Чи на вас сьогодні наслано, чи ви помімили? — спитав Балабуха, розводячи руками.

Дами мовчали й навіть не глянули на його.

Балабуха зрозумів жінчині штуки, зітхнув і сів за стіл. Без горілки йому не йшов на душу обід. За обідом ніхто й слова не промовив. Настя нічого не їла. По обіді він знов попросив ключів од шафи. Олеся й Настя мовчали й навіть не дивились на його. Балабуха пішов в кабінет, гуркнув, хрюпнув дверима й зачинився. Балабушиха й Настя переглянулись і осміхнулись.

Настав вечір. На стіл подали самовар. Настя налила чай. Балабуха глянув на стіл: на столі не було графинчика з ромом.

— А чом ви оце не подали до чаю рому? — спитав Балабуха вже м'якішим тоном.

Балабушиха й Настя сиділи, понадимавшись, і мовчали. Балабуха встав, пішов до шафи, пошкрябав у дверці. Шафа замкнута. Вранці Балабуха почувив, що в його живіт чогось неначе порожній. Він вгадував, що перед обідом знов буде те саме, що й вчора, пішов у пекарню й послав Килину до жида по горілку.

Балабушиха чула, як він рипнув дверима в пекарні, як Килина вискочила й побігла через сіни, й зразу за все догадалась. Вона посадила Настю коло вікна стерегти Килину, як вона буде вертатись з горілкою.

«Які чудні віжки видумала мама на тата, — думала Настя. — Невже вона поверне ними тата, куди нам треба? Одначе треба й собі мотати це на вус: може, колись пригодиться».

Килина затупотіла в сінях. Настя дала знати матері: Балабушиха стала за дверима й ждала. Килина увійшла в столову й поставила на стіл горілку. В Балабухи заграло нутро, неначе в йому заграли цимбали. Тільки що Балабуха одчинив двері з кабінету й хотів взяти пляшку, Балабушиха скочила з-за дверей, загарбала пляшку в руки й замкнула в шафу. Балабуха тільки тоді зоглядівся, як дзенькнув замок, і Олеся вибігла з столової. Він стовпом став. В його нутрі неначе разом всі струни порвались.

Постоявши на одному місці, Балабуха пересвідчився в тому, що жінка не жартує й обвела його таким кордоном, через який і Килина з пляшкою не проскочить. Час обіду наближався. Балабуха почував, що довше не видержить. Він одімкнув камоду, взяв останні п'ятнадцять карбованців, виніс в залу, де сиділа жінка з дочкою за п'яльцями, й кинув гроші на стіл.

— Оце вам останні гроші! Про мене, що хочете, те й робіть! Цілуйтесь з тією наволоччю! — сказав Балабуха й вийшов з хати.

— Ми решту й набір доберемо, як на що не стане цих грошей, — обізвалась Балабушиха.

Балабуха вийшов до столу на обід. На столі, на старому місці, стояв графин з горілкою. Балабушиха почала любенько заговорювати з чоловіком. Настя стала весела: вона вже неначе розпочала гуляти на балу й вже марила про білу атласну сукню. Але Балабуха надувся, мовчав і три дні потім не говорив до жінки.

По обіді мати й дочка побігли в крамницю до Вольчихи. Балабушиха вибрала собі зеленої матерії на сукню; білого доброго атласу не знайшли в усіх крамницях. Вольчиха мала їхати незабаром до Києва, й Балабушиха звеліла їй привезти атласу на сукню й атласні білі черевички, гірлянди й білі рукавички для Насті.

Вольчиха поїхала до Києва й барилась та дьялась, неначе поїхала по свою смерть. Цілий тиждень Настю брала нетерплячка, щодня вони бігали до Волька наперемінку, щоб спитати, чи не вернулась Вольчиха з Києва. Аж другого тижня Вольчиха приїхала й принесла закупки.

Балабушиха розстелила матерію в залі на столі. Свіжий блискучий атлас переливався делікатними сутінками, спадаючи аж до помосту фалдами. Настя поставила на столі білі черевички, розкидала на канапі на вишиваних подушках рукавички, блонди, рожі й не могла на їх надивитись. Балабушиха, як звичайно, походжала по залі й фантазувала, курячи папіросу.

— Сідай, Насте, за фортеп'ян та заграй, щоб твої черевички добре танцювали на балу,— сказала Балабушиха.

Настя сіла за фортеп'ян і, поглядаючи на убрання, переграла до рукавичок чотири польки та до черевичків тропака. Вона згадала Густава й заспівала гарненький романс: «Что это за сердце? Что же за такое, что ни днем, ни ночью не дает покою?»

Награвшись і наспівавшись, Настя послала за кравцем Мошком і звеліла йому принести картинки з модного журналу. Мошко прийшов і приніс засмальцьовані картинки мод; вони втрюх вчинили раду, як шити сукні.

— Тобі, Насте, треба шити сукню-декольте, як на оцій фігурі, а я собі одслоню тільки шию та трошки плечей,— сказала Балабушиха.

Настя глянула на заялозену картинку. На фігурі були одслонені всі плечі, груди до половини й руки трохи не під пахви.

— Ой мамочко! Мені здаватиметься, що я гола,— крикнула Настя.

— Ото й добре! Ти, нівроку, тілиста собі. В тебе плечі й руки повненькі й біленькі,— їх варто одслонити.

— І зроду-звіку не хочу! Мені буде сором вийти до гостей...

— Дурненька ти! Густав швидше старостів зашле,— сказала Балабушиха Насті на вушко.

Настя спашнула, але все-таки згодилась одслонити ту принаду: чимало плечей та руки по лікті.

Мошка посадили шити сукні в себе в покоях, щоб він часом не вкрав матерії та не вкоротив шлейфів. Через тиждень сукні були готові. Балабушиха з Настею поїхали до Шмідта й попросили всю його сім'ю на бал, а з нею разом і всіх своїх нових фабрицьких знайомих.

Балабуха, надивившись, як його жінка й дочка тягалися з тими уборами та прибиранням на бал, сів за свій діяріуш і написав: «Зап'ястія й ожерелія, або жіноча суета». Пофілософствувавши на цю тему, згадав, скільки перетерпів, не пивши два дні горілки та пуншу, й написав байку про доброго чоловіка Микиту та лиху жінку Феську, котра не давала йому пити, а сама щодня хилила горілку в корчмі.

Настав день балу. Балабушиха й Настя ще завидна повбирались і походжали по залі, оглядаючи себе кругом в дзеркалі. Настя розпустила по плечах розкішні чорні локони. В локонах білів пучок білих троянд, котрий чудово приставав до її чорних брів та матового делікатного лица. Рожеві пучечки, пришпилені на персах і коло плечей, ко-

кетливо змінляли однотонність цілого убору. Настя вся блищала в делікатних тонах і сутінях, крутилась, вертілась коло дзеркала й гримала на сонце за те, що воно так довго не заходить.

Зайшло й сонце. В покоях посвітили лампи й свічки. Вже прийшли жидки й заграли в сінях «на добровечір». Коли це в дворі загуркотіло, неначе хто котив гармати під самими вікнами. В сінях затупотіла така сила ніг, неначе ціла громада вривалась в дім.

— Иди, Насте, в свою кімнату та вийдеш тоді, як усі гості вже повходять в залу. Я скажу, що ти вбираєшся,— сказала мати.

Настя дрібненько вибігла з зали й причинила двері.

Довго тупцями гості в прихожій, довго роздягались та чепурились. В кінці всього двері з прихожою одчинились, і в залу вскочив Гануш, неначе актьор на сцену. Він був у фракку, в палевих рукавичках, в лакированих ботинках, на помаджений, пахучий, рівний, як тополя. Балабушиси здалось, що в залі звідкільсь зійшло сонце. Вона трохи не кинулась йому на шию.

За Ганушем влетіли в залу Густав і Герман, так само убрані. Їх молоді рівні чепурні постаті чудово визначались в фраках і в панському чорному убранні.

За Густавом та Германом увійшла директорша і її дочка, убрані простенько, зовсім не по-бальному. На директорші була чорна вовняна сукня. Балабушиха трохи насупилась.

«Знать, мене не поважають оці німкені: повбирались, неначе на похорон»,— подумала Балабушиха.

З прихожою входив довгий ряд гостей, довгий, неначе йому й кінця не було. Увійшов француз, потім старий німець Монтаг, а за ним ще якийсь молодий німець, три сахаровари з сусідньої хохітвянської сахарні та три поляки. В кінці всього увійшли несміливо якісь два столяри, старі німці в заялзених сюртуках і в таких старомодних узеньких штаненятах, що їх сухі тонкі ноги були схожі на ципині. Здорові чоботи простої роботи були обхвачені штрибками. Через узькі рукави стриміли гострі лікті.

В залу всунулась вся миронівська сахарня, покликавши з собою свою близьку сусіду, хохітвянську сахарню. Миронівські офіціалісти рекомендували хазяйці своїх знайомих з хохітвянської сахарні. Балабушиха була рада й привітно подавала руку навіть старим столярам в кущих штаненятах та штрибках.

Вийшов Балабуха й привітався до гостей. Гості зашуміли, сповнивши всю залу, загомоніли на усяких мовах.

Балабушиха сіла коло директорші й розмовляла з нею. В залі стояв якийсь гомін, навіть клекіт, чудний для вуха. Убогі столяри-німці несміливо посідали рядком і, поклавши руки на коліна, мовчали. Ще загуркотіло надворі, й в залу увійшов англічанин з своїм приятелем з хохітвянської сахарні. В кінці всього в одчинені двері увійшов батюшка з другої міської церкви з сином-семінаристом. Балабушиха не просила на вечір ні одного батюшки, ні однієї матушки. Вона зачудувалась од такої несподіваної дисгармонії на балу й глянула на Балабуху дуже сердито.

Балабуха знав, яка компанія буде в його домі, й тихенько од жінки запросив до себе батюшку, щоб було принаймні з ким розмовляти.

— Насте! Виходь вже в залу! Всі гості з'їхались,— сказала Балабушиха, увійшовши в кімнату, де сиділа Настя.— Ну та й гостей накликала я тобі! А який гарний Гануш, який убраний! Яка його постать у фракку!

— А Густав у фракку, чи ні? — спитала Настя.

— Атож! Там у залі чиста заграниця. Мені здалось, що я не в Богуславі, а десь в Парижі або в Римі.

— Ой, піду й я мерщій в ту заграницю! — сказала Настя.

— Але коли б ти знала мое горе: в залу приперся заросянський попище, та ще й з сином. Оце так оказія!

— Невже? Поганий знак при виході з попом стрінуться! — сказала Настя й задумалась.

— От і вигадала,— сказала Балабушиха й затулила Насті рота пальцями.

Музики заграли марш.

— Виходь, Насте: саме добрий час,— музики грають марш. Більше буде ефекту!

Настя увійшла в залу проворненько, але не дуже швидко, саме так, як приставало до сукні з шлейфом. Клекіт в залі в одну мить затих. Всі обернули очі на Настю. Старі столяри в кущих натягнутих рейтузах схопились з місця й витяглись, неначе перед директором. Настя привіталась з дамами й стала коло стола. До неї потяглася довга процесія з двох сахарень. Одні подавали їй руки, бідніші німці цілували її в білу рукавичку. Жиди урочисто дерли смичками по скрипках; контрабас прихкав, неначе хто гупав довбнею в дошку. Музики переносили думку в корчму; здавалось, ніби десь за стіною дівчата й хлопці танцюють козачка.

— Та й гупає ж Янкіль! Ця музика тоді найкраще грає, як не грає,— обізвався батюшка, в котрого нерви були дуже слабкі.

Настя привіталась до всіх і сіла коло Амалії. Вони обидві мовчали й тільки дивились одна на другу, бо Амалія була для Насті німа, а Настя для Амалії — так само німа. В залі піднявся клекіт на всяких мовах. Настя оглянула залу, й їй здалось, що вона і справді за границею. Подали чай. Гості розбрелись по залі. Настя, намовчавшись всмак з Амалією, трохи не позіхнула й встала. До неї підійшов Густав. Настя окинула оком його постать і трохи не вмерла. Вони почали гуляти по залі.

— Ваша Настя буде король балу,— промовила директорша до Балабушихи.

Балабушиха осміхнулась, окинула оком залу й тоді тільки примітила, що паничів була повна зала, а дам всього п'ять, додаючи до гурту й стару директоршу.

«Боже мій! Адже ж моїй Насті не буде над ким королювати, хіба над старою директоршею та німою французженкою. З ким же будуть танцювати мої кавалери. От тобі буде бал!»

Балабушиха встала, кивнула на Настю, й вони вийшли з зали.

— Моя мила Насте! Чи ти знаєш, що на нашому балі нема дам?

— І справді? А я й не примітила,— сказала Настя.

— Ти, серце, за своїм Густавом нікого не примічаєш. Йй-богу, забула попросити на бал дам. І навіщо бог сотворив тих гидких дам? Чом на світі не одні тільки кавалери? — сказала Балабушиха.

— Та коли вже бог сотворив дам, то треба й їх просити на бал. Пишіть зараз, мамо, до двох докторів, до станової та до... матушки.

— Ой, до матушки не хочу писати. В одного доктора три старі панни, в другого — дві, так само вже підтопані та доходжалі, та, може, прийде станова з дочкою,— та й буде,— сказала Балабушиха.— Але сядь, дою, та сама напиши, бо я забула й перо в руках держати.

Настя сіла коло столика й написала листи. Балабушиха підписалась і наробила граматичних помилок в підписі трохи не в кожній букві.

— Ну, це була б штука! Добре, що ви, мамо, зачасу згадали,— сказала Настя, встаючи з-за столика.

Через годину поприїжджали дами. Після чаю Густав звелів заграти вальс, обхопив за талію Настю гнучкою рукою, й легким вітром полетіла молода чудова парочка по залі. Білі Настині ніжки миготіли, неначе весняна блискавка в легких хмарах атласного шлейфа. Каштанова кучерява голова Густава гармонізувала з чорними дрібними

локонами класичної Настиної голівки. Її біла матова шия переливалась чудовими сутіннями, як атлас її білої сукні. Граціозна постать молодого верткого та жвавого хлопця в чорному убранні була ніби висічена з темного мрамору. Пара карих блискучих великих очей бризкала іскрами; пара синіх очей тихо світилась, неначе рання зірка; здавалось, ніби ясний палкий день обнявся з тихою зоряною ніччю, ніби вечірня зоря в темному небі зійшлась до купи з ранньою зорею в білому світі нового дня, в букеті рожевих легких хмарок.

— Правда, чудова парочка! — промовила Балабушиха до директорші, зробивши солодку міну, й з щирим почуванням показуючи на Настю та Густава.

Директорша тільки похитала головою, ніби говорячи: «Ой, гарні вони обое, ой, які гарні!»

Густав подякував Насті. До неї зараз прилетів Гануш і вхопив її в свої довгі дужі руки; його велична голова з цілими хвилями ясних кучерів ясно вирізалась проти білих стін. Високий лоб заблищав. Мужня постать, котра вже наливалась і зміцніла, ще ясніше виступила серед просторної зали, неначе на освіченій сцені. В його рухах було більше грації, плавкості, ніж в Густава. Балабушиха здивилась на його дужу стать і граціозний стан і зітхнула з самої глибини.

«Чом я не так молода, як Настя, як я була колись? Чом людина не повік молода, не повік цвіте? Чашо одцвітаються пишні квітки?» — думала вона, схиливши голову.

Вона глянула, як Гануш обняв тонкий Настин стан, як його довгі пальці вп'ялись в її талію, й вона жалкувала, позавидувала Настиній красі й молодості.

По залі заворушилися пари. Фабрицькі кавалери з нудьги неначе хапалися натанцюватись. Вся просторна зала неначе закрутилась, завертілась. Семінарист підійшов до Насті. Настя не пішла з ним у танець. Старі столяри довго сиділи, але в кінець усього й їх узяла охота до танців. Один старий насмілився-таки підійти до Насті й простяг до неї тонкі сухі руки, неначе цапині ніжки. Настя пішла з ним танцювати. Старий ніби брикався своїми тонкими ногами та здоровими чобітьми коло Насті, неначе худий жидівський цап сп'явся до граціозної Настиної постаті, як до пишного куца рож.

«Ой, яка карлючка танцює зо мною! — подумала Настя. — Але хоч і карлючка, а все-таки загранична, — й це мені приємно».

В кінці балу та карлючка попросила Балабушиху на кадрийль. Балабушиха по-царській походжала з карлючкою

в кадрилі, хоч затуляла ніс хусточкою: од старого німця дуже тхнуло табакою. Після старого німця Гануш зміло-сердився над Балабушихою й пішов з нею в кадрилів. Балабушиха неначе ожила й засяла, і подумала собі: «А може! А може! Всього буває на світі!» Балабушиха танцювала й очей не зводила з Насті. Настя найбільше й найчастіше танцювала з Густавом. Здавалось, ніби він не випускав її з рук.

«Слава богу, слава богу! Не пропала атласна сукня, не пропали атласні черевички»,— думала Балабушиха.

Опівночі подали вечерю. Гостей було багато. Ввесь натопк не помістивсь за столом. Паничі попарувались у залі з паннами й приносили їм туди страву. Густав сів з Настею удвох коло маленького столика під дзеркалом. Балабушиха глянула через двері й моргнула очима на Настю. Настя прижмурила очки до матері.

«Слава богу: не дурно-таки Балабуха два дні горілки не пив. Чудового зятя буду мати»,— подумала Балабушиха.

Гості з голодними шлунками потрошили вечерю до останнього шматка хліба, до рісочки й після вечері пішли знов в танець, вже зовсім не по-заграничному. Одна карлючка зачепилась за каблуком за Настину сукню й роздерла її внизу. Друга карлючка настоптала Балабушисі за каблуком на пальці з могодзулями так, що вона аж ухопилась рукою за ногу. В кінець усього столяр Монтаг показав на стіні зайчиків і старого сільського вчителя німця. Гості роз'їхались вже світом. Другого дня Балабушиха й Настя спали цілий день до самого вечора.

Цілу зиму їздили Густав та Герман в гості до Балабухи як близькі сусіди. На різдво й в м'ясниці Балабушиха давала ради Густава вечори. Діло начебто зовсім ішло вже до вінця, як здавалось Балабушисі.

Але раз після великоддя Балабушиха поїхала з Настею в гості до Шмідта. Весна стояла у всій красі. Настя аж палахкотіла од кохання до Густава. Балабушисі хотілось хоч всмак надивитись на Гануша. З-за лісу зачорнів високий стовп сахарні. Пишна весняна година сприяла їх веселим почуванням і гармонізувала з ними.

— Коли б ти, Насте, знала: як угляджу я сахарню, то неначе п'яниця вглядить корчму,— сказала Балабушиха трохи вульгарно.

— А я як угляділа отой чорний стовп, то мені здалося, що він завітчаний рожами. Мені чогось здається, що тут десь пахне резеда,— сказала Настя.

Вони в'їхали на фабрицький двір і стали коло директорового двора.

— Мабуть, вже зацвіли весняні квітки в директоровім квітнику,— сказала Балабушиха.— Отам, мабуть, саме красуються чудові квітники на зеленій травиці, повні тюльпанів, нарцисів та півоній... Ой, які там гарні клумби! Я б їх вишила на подушці. А ти, Насте?

— І я б вишила. А побіжیم та хоч гляньмо через частокіл.

Вони побігли й заглянули через частокіл в квітник. Квітник був навіть не скопаний. Земля на грядках чорніла, й доріжки вже заростали бур'яном. Кошики-клумби були порожні. Тюльпани та лелії були навіть повикопувані. Хвіртка була одчинена. В клумбах безкарно рили землю свині.

— Що це за диво? Чом це Густав та Герман не опорядили й досі квітника? — сказала Балабушиха.

Вони увійшли в прихожу, роздяглися, повішали одержу на кілочках і прожогом убігли в залу. Настя думала стрінути Густава, Балабушиха — Гануша.

Зала була порожня, неначе пуста. З другої кімнати вийшов сторож, якийсь дід, нечупарний ще й видроокий.

— Що це за диво? — крикнула Настя й почувтила, що її серце затріпалось в грудях, неначе з переляку.

— Де ділись Шмідти? — спитала Балабушиха в сторожа.

— Вчора виїхали чи за границю, чи в Варшаву; бог його знає, куди. Тут заїжджав до директора наш пан, та як почали шварготіти, та як почали кричати та змагатись, та трохи не побились. А другого дня директор знявся з місця та й виїхав похапцем з сім'єю десь далеко за границю, чи що,— сказав сторож.

Настя, як стояла, так і впала додолу, зомлівши. Балабушиха, сидючи на низькому одвіркові на вікні, схилила голову до стіни.

— Води! Принеси, діду, мерщій води! — крикнула вона з вікна. Дід почимчикував і приніс кухоль води. Балабушиха напилась, потім приснула з рота водою в лице Насті. Настя розплющила очі. Балабушиха вивела її попід руки й посадила на повозку. Вони вернулись, прямуючи «з-за границі» в Богуслав, вбиті горем.

— Поїхали й навіть з нами не попрощались,— заговорила Балабушиха вже аж під лісом.

Настя й слова не сказала, тільки плакала.

А бувший на балу в Балабушихи семінарист, сердитий на заграничний Балабушин бал, поїхав до Києва й в класі

з кафедри оповістив усім товаришам за той бал і за те, як Настя й її мати нехтували семінаристами й гуляли з фабрицькими паничами та з столярами німцями. Од того часу до Балабухи в хату не заглянув ні один семінарист.

Настя довго після того ждала женихів. Ще вісім років Балабушиха варила з Настею варення, вишивала усякі квітки та читала «Собрание иностранных романов». З горя та з великої нудьги за милим Густавом Настя навчилась курить, а сусіди тихесенько говорили, що вона потаенці навіть пила з мамою пунші з ромом, тільки легесенькі. В довгі зимні вечори Настя вигравала на фортеп'яні усякі фантазії, а мати ходила по залі, слухала музику й передумувала все своє життя, свої радощі й свої пригоди. Через вісім років в Богуслав приїхав немолодий становий, удівець, та ще й з трьома дітьми. Настя йому сподобалась, і становий заслав до неї старостів. Балабушиха, придержуючись вищого тону, не звеліла справляти сільського бучного весілля з музикантами й танцями. Молоді прийшли од вінчання, випили шампанського, повечеряли в маленькій компанії рідні, й пішла Настя на готову сім'ю вже літнього пристаркуватого удівця. Виряджаючи з дому Настю, Балабушиха гірко плакала.

— Прощай, моя дорога доню, моя приятелько! Теперечки я зостанусь сама в хаті, як билина в полі. Я з твоєю молодістю неначе вдруге пережила й перебула свою молодість,— говорила Балабушиха, виряджаючи Настю.

Балабуха не спромігся дати за Настю приданого ні мідного шага й тільки надарив своїм благословенням на дорогу.

Балабуха посивів і став аж білий. Балабушиха помарніла й зсохлась, як опеньок, але й в старості зосталась проворною та говорючою. На сьомому десяткові вона почувала, що її сили слабшають, фантазія згасає і замирає, сон тікає од неї. Вона прокидалась вночі, в четвертій, навіть в третій годині, а щоб підсилити свої нерви й прогнати нудьгу, чотири рази на день пила чай. Наймичка часом ставляла для неї самовар в глупу північ. Здається, Олесья тільки й жила чаєм та тютюном. Папіроси вона курила сливе цілий день. І тепер вона любить веселу молоду компанію, цілі вечори дивиться, як танцюють та бавляться молоді паничі та панни, слухає музику та все читає романи. Неважка наука, безробітне життя на довгий час зберегли її сили. Балабуха вже оглух, але ще й досі добре бачить. В Балабушихи навіть цілі усі зуби. Вона дуже не любить ні говорити, ні навіть слухати за смерть.

1881 року

СКРИВДЖЕНІ Й НЕСКРИВДЖЕНІ

Легенда індуська

I

Був пишний майський вечір. Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим, лиснючим обручиком. Синє небо було прозоре та глибоке, неначе вода коло берега в морі. На небі подекуди плавали білі хмарки, як білі лебеді, і неначе гралися й розкошували в темному повітрі. Небо на заході неначе сміялось, помальоване делікатними веселими фарбами. Покроплена майським дощиком земля ніби дихала пахощами весняних майських квіток. Якась делікатна, ніби дівоча, краса була розлита в тих пишних та делікатних білих, опалових, синіх та рожевих фарбах та сутінках неба.

Зірниця зійшла на небо й ніби гуляла по рожевих хмарах. Тихий рожевий світ обливав її чудове, матово-біле лице та руки, одслонені до плечей, неначе виточені з слонової кості. Великі чорні очі блищали, як зорі. Чорні густі коси вилися локонами по білих плечах. На голові в неї блищала гірлянда з троянд. Ясно-зелена сукня спускалася на хмари і була вся повита пишними гірляндами та букетами з рож та нарцисів. Зірниця тихо ступала по хмарках білими ніжками, і за слідом її ніг хмари вкривались неначе рожами та білими леліями.

Саме в той час од півдня небо почорніло, неначе з неба до самої землі впала завіса з темно-сизого сукна. Над тією темною завісою несподівано висунувся на небо довгий блідо-сизий гребінь хмар, ніби верхи високих гір несподівано вирости з землі і гордо піднялись в ясне небо. Сонце кинуло замираючі проміння. Довгий гребінь зачервонів, як червона мідь, подекуди облита кров'ю. Верхи хмар запалали пекельним світлом. Над хмарами спанула веселка і увігнала в середину неба гострим кінцем. На чорному фоні неба заблищали стрілами блискавки; загуркотів в хмарах грім. На хмарах з'явився чорний баский кінь з огняними очима. На коні сидів Іван Громовик в червоному убранні. Його гарне смугляве лице світилось червонястим одлиском од хмар. Щоки аж палали рум'янцем, Великі

блискучі очі сипали ніби іскрами. Іван Громовик катав конем по хмарах. Кінь басував, неначе грався на хмарах, з-під копитів сипались на хмари іскри її звивались блискавками. Блискавки крутились по хмарах, мов огняні гадюки, і сипались на землю, на ліси, на села, мов огняні стріли. Громовик гуляв і милувався небом. Несподівано він углядив Зірницю і задивився і спинив коня на вершечку хмари. Він подивився на дивну красу Зірниці і пустив поводи свого коня. Кінь заграв під ним, ніби полетів з одної хмари на другу, як орел, вдарив золотими підковами об хмари і викресав блискавку. Блискавка бризнула з хмар на чорне небо, посипалась на землю. Загримів страшний грім. Голосна луна пішла по хмарах. Криваві хмари заворушились, мов живі. Блискавка посипалась огненними стрілами на землю, на ліси, на села, на городи. Столітні дуби розсипались в лісах трісками. Скелі розпадались. Хати запалали. Огняні стріли посипались і влучали в людей, влучали в високі дзвіниці і башти. На землі піднявся плач, полились сльози. А кінь басував, літав орлом з хмари на хмару. Іван Громовик чванився своєю сміливістю та силою перед чудовою Зірницею.

Зірниця дивилась на Громовика і милувалась його чудовою постаттю та бистрим рушіням на хмарах. Вона кинула очима на землю, вгляділа пожежу та людську смерть,— і її серце облилось жалем. Махнула вона рожевою хусточкою на Громовика. Громовик придержав за поводи свого коня. Зірниця махнула хусточкою вдруге,— довгий гребінь кривавих хмар посунувся кінцем до самих її ніг. На йому щезла фарба крові та червоної міді. Громовик скочив з коня і пустив його на волю. Кінь, як птиця, пірнув в чорні хмари. Іван Громовик наблизився до Зірниці.

— Скажи мені, ти, шкодлива сило натури, нащо ти чиниш людям таке лихо? — спитала Зірниця у Громовика.

— Я і в думці не маю чинити людям лихо! Я посилаю їм добро на землю. Дивись, як зеленіють ниви, зеленіють луги, цвітуть садки! То все моє діло! — сказав Громовик.

— А придивись, лишень, лучче до тієї бідної землі! Чи ти не бачиш, як через твої іграшки ондечки горять ліси, горять хати, падають мертвими люди, розвалюються палаци та башти? Чи вже ж ти того не примічаєш? — спитала Зірниця.

Іван Громовик спустив очі вниз і примітив пожежу та смерть. Він задумався.

— Я не доглядівся, що я наробив шкоди людям. Але, бач, мені, молодому, так хотілось нагулятися по небі,

в хмарах, побасувати на моєму дикому коні та ще перед такими пишними очима, як твої... Як углянув я тебе всю в рожах та леліях і як углядив твої чорні очі, то не вдержав коня, пустив по волі...— сказав Громовик.

— А я люблю людей. Я кроплю їх садки та ліси росою, поливаю попалені сонцем поля, наливаю соком їх овочі, кроплю виноград росою. Роби й ти людям добре! Нащо ти кривдиш їх, робиш їм шкоду?

— Я ладен хоч і зараз полюбити тих людей, коли ти за їх встоюєш і оступаєшся, бо я тебе полюбив, як тільки вглядив твої дивні очі. Полюби мене, і я полюблю людей, полюблю землю і буду ладен розлитись по світі іскрами, влитись в живоття людей; я ладен хоч і зараз жити з ними, надарувати їх щастям... коли ти того схочеш, навіть помирати з ними,— сказав Громовик.

— Ми не вмремо, бо ми невмирущі і вічні,— сказала Зірниця.— Ти за це, мабуть, й забувся?

— Я тепер за це забувся... Подивись на мене ласкаво твоїми чорними очима, і я зараз впаду на землю і надарую людей щастям. А як мене не полюбиш, то я з горя розіллюся, розсиплюся в натурі і згину без сліду навіки... В мене огонь в серці, полум'я в душі. Я наробив лиха людям, але я увесь добро, як і ти вся добро, й кохання, й щастя!

Громовик ухопив своєю гарячою, як огонь, рукою білу руку Зірниці й поцілував гарячими устами. В синьому небі блиснули срібні блискавки і погасли. Грім загримів стиха, неначе веселенький сміх розлігся в хмарах. Зірниця глянула на чорні Громовикові кучері, на блискучі очі і сказала:

— Я тебе люблю, але жаль мені землі, шкода мені безщасних людей!

— Я розіллюся, розсиплюся і впаду на землю для людського щастя, для добра, тільки поцілуй мене хоч один раз! — сказав Громовик.

— Як ти впадеш на землю, то й я впаду слідком за тобою: без тебе мені небо вже не буде небом,— сказала Зірниця, і її шоки спалахнули рум'янцем. Вона положила свої холодні марморяні руки на його дужі, міцні плечі. Громовик обняв Зірницю гарячими руками і поцілував. І на землі в той дивний майський вечір розпускалились, розвилися й зацвіли мільйони рож, троянд, лелій та нарцисів. Запахли квітки і розлили свої солодкі пахощі на всі садки та степи; живе живоття вдарило джерелами по всій країні. Одразу вирости в одну ніч зелені посіви на нивах. Зазеленіли луки буйною травою. Запахли зіллям та квітками ліси та гаї.

Земля ніби закуріла ароматами. Заспівали разом соловейки в садах, защебетали усякові пташки, заспівали дівчата на улицах. Очі дівочі розлили ніби чари на молодих хлопців. Земля і небо налилися радощами, щастям та коханням. Затріпався, закидався живчик природи й самого життя,— і все, що було на землі живе й молоде, почувало в собі одгук того живучого живчика.

Небо темніло. Земля тонула в сизій прозорій імлі. Пишна вечірня зірка засяла на голові в Зірниці між пахучими рожками її вінка, мов блискучий діамант. Білий світ од зорі впав на марморяне чоло Зірниці, на її щоки. Вона вся світилась тихим світом в гарячих огнястих руках Громовика.

— Я буду любити тебе довіку, доки стоятиме земля, животітимуть люди й світитиме сонце. Ти будеш навіки моею! — сказав Громовик, притуливши свою щоку з палким огнястим темним рум'янцем до рум'яного личка Зірниці.

— Тоді я буду навіки твоєю, як ти надаруєш людей щастям і не будеш їм шкодити своїм легким серцем та вередливою волею. Он глянь на ту землю, що закутується в темряву. Скільки сліз на тій землі! Я менше вилила роси на землю, ніж люди вилили сліз. Іди між люди, направ їх на добро, і я твоя навіки! Та я оце крадькома вийшла гуляти, не спитавши своєї матері Сонця... Я потаємці од неї оце тепер стою з тобою. Коли б часом батько не вгледів та не сказав матері. Моя мати любить мене, але вмє й гніватись...

Тим часом з-за лісу сховався старий батько Зірниці — Місяць. З-за лісу виглянула його крута лиса голова, здорова та блискуча, потім висунулись запалі очі, неначе темні плями, а далі викотилось усе лице, червоне та широке. Збираючись на роботу на усю ніч, Місяць лигнув добру квартиру горілки, і його вид та кирпатий ніс почервонів. За лицем висунулась з-за лісу місяцева сива та довга борода, як полотнище білого легкого туману, а потім потяглася по сизому, фіолетовому небі його широка та довга одежа і вкрила прозорим туманом ліси та садки. Місяць окинув очима землю та небо, вгледів дочку в обнімку в Громовика й голосно кашлянув. Зірниця оглянулась, одскочила од Громовика і сховалась за хмару. Громовик перекинувся блискавкою і пірнув в густу, мов дим, хмару.

— Прощай, моя зоре! Незабаром я, неприкаяний, впаду на землю, вволю твою волю, а з землі вернуся до тебе на небо вже інший! — крикнув Громовик, потопаючи з конем у хмарах.

Місяць посварився пальцем на Зірницю. Зірниця засомила, почервоніла й сховалась у хмарках.

— Потривай же, дочко! Скажу я матері! Дасть вона тобі доброї прочуханки, щоб ти не цілувалась з хлопцями,— сказав Місяць сам до себе й пішов угору на небо. За ним повилася по землі і в небі довга, наче виткана з туману, його прозора одежа.

— Ой, коли б же не забулись до ранку та сказати жінці про дочку; може, трохи прислужуся жінці, щоб не так лаялась. Ой, мабуть, забудусь! Чогось на старість у мене голова стала дрява. Що впаде в голову, то зараз і випаде, як з решета висіється. Ой, забуду! — мимрив собі під ніс Місяць, обсипаючи землю блідим зеленуватим світом.

На небі набігли дрібні, мов смушки, хмарки і заслонили Місяцеве лице.

— Одже ж забуду! Ой, забуду,— бубонів Місяць, одганяючи рукавом хмарки.

Хмарки одсунулись набік. Місяць знов пригадав: «Буду думати до самого світу, то, може, й не забуду»,— думав він та все піднімався вгору та вгору.

На землі, в садках та в галях, голосно щебетали соловейки та співали дівчата. Їх пісні долітали до Місяця. Місяць затулив вуха долонями.

— Надав же дідько отим дівкам роїть пісні так, що аж в небі чути! Одже забуду! Ой, лишечко! Ой, забуду!..

Замовкли на землі дівчата. На темно-синьому небі заворушились русалки, неначе білі хмарки. Світ Місяця облив їх білі лиця, сині очі та русі довгі коси, промкнув наскрізь тонку прозору білу одежу. Русалки, як хмари, заворушились кругом Місяця, жартували з старим дідом, крутились навкруги його, неначе зграя лебедів. Одна смілива Русалка пурхнула проз самий Місяців поморщений вид і зачепила його одежею по носі. Другі сідали на його широке убрання. Одна смикнула його за бороду, а найпроворніша вилетіла йому на лису голову та й сіла на лисині.

— Цур вам, пек вам! Чого ви чепляєтесь до старого? Ой, забуду!.. Ей, одчепіться, бо як котрусь впіймаю, то поцілую! — гомонів Місяць, спихаючи з голови Русалку.— Шкода, що я вже старий, а я вам дав би знати себе!..

Русалки реготались, вештались, крутились кругом Місяця, виставляючи перед ним свої білі, як сніг, плечі та щоки. Їх сині очі світилися чарами при світлі Місяця, а білі повні щоки та круглі плечі аж трусилися, мов драглі. Місяць аж очмарів од їх небесної краси.

— Одже введуть у гріх мене, старого! Та позаслоняй-

те хоч плечі туманом, капосні дівчата! Через ваші сині очі та білі щоки втрачу памороки! — гомонів Місяць.

А русалки побрались за руки, хмарками посунулись помалесеньку по синьому небі, потім стали в танець, побравшись за руки, й заспівали тиху-тиху пісню про кохання. Їх пісня злилася до купи з Місячним промінням, долетіла до землі і навела дивні, чарівні сни на молоді душі.

— Ой, як я втомився, йдучи все вгору та вгору! Коли б вже швидше йти згори! — сказав Місяць.

Холод пройняв його наскрізь. Сон налягав на очі. Зорі почали гаснути на небі. Од утоми Місяцеве лице зблідло; він позіхнув на все небо.

— Та й довга ж ся ніч! Цур їй! Пек їй! Не капосна ж тобі жінка! На дорогу не дала мені теплої одежі, так і випхнула в одній сорочці, а тепер хапай дрижаки, як циган у шатрі... Коли б уже жінка швидше виходила на зміну! Ой, спати хочу!

Місяць зблід, почав дрімати й позіхнув з усієї сили. Товсті його брови просто од носа полізли вгору по лобі, неначе дерлись на горище по стіні. Край неба на сході почав ясніти.

— Ой, я щось забув! Йй-богу, забув! Отуди к нечистій матері! Позіхнув та й забув! І що ж оце я був наважився не забувати! І надав же мені біс роздявить рота та позіхнути! Овва! Та й довго ж моя жінка вбирається... От уже надав дідько взяти молоду жінку, та ще й гарпу! Як почне прибиратись, то аж нудно стає...

Тим часом край неба зачервонів. З-за лісу на небо вийшла Зірниця, а на голові в неї блискотіла рання зоря.

— Ага, от що я забув! Добре, що ти, дочко, рано встала та вийшла гуляти. Коли б же жінка швидше виходила! Але ж вона ще цілу годину буде чіпляти блискуче діамантове намисто на шию, а другу годину буде панчохи та золоті черевики взувать... Ой, сон налягає! — мимрив Місяць і не видержав далі. Проз його плила здорова, як перина, хмара. Нерушливий і ледачий на вдачу Місяць вхопив її, раптом ліг, вивернувся та й заснув, ще й одразу аж захріп на все небо.

За Дніпром, за густим, темним лісом, заблищало небо тихим світом; на небі з'явилась пишна палата матері Зірниці — Сонця. Сонце прокинулось. Зірниця побігла в палату, щоб понести матері роси вмиватись. Як тільки Сонце прокинулось, палата засвітилась в небі, велика та висока, з золотою покрівлею, з високими стовпами навкруги та високими баштами. Золоті стіни засіяли. Кришталеві стовпи та башти розливали кругом білий, срібний світ. Золота

покрівля лисніла на синьо-жовтому небі. Вода в Дніпрі засяла од берега до берега, неначе в йому лилося розтоплене золото. Сонце сиділо коло здорового на всю стіну дзеркала. Дванадцять служниць в срібній одежі вбирали Сонце. Вони, завили їй кучері і присипали їх золотим порошком, наділи на голову вінок з червоних троянд, пришпилили його золотими шпильками, та зверху поклали другий вінець з діамантів. Срібну сукню вони підперезали золотим довгим поясом, а на плечі накинули золотий широкий серпанок. На краях того серпанку пришпилили кругом квітки, перемішані з дорогими діамантами. Сонце взулось в червоні черевички з золотими закаблучками, глянуло на себе в дзеркало. Служниці одчинили високі двері з дорогого кришталю. Цариця неба вийшла з палати й засіяла на все небо, на землю, на море та ріки. Палата щезла в тому полум'ї проміння, неначе потонула в світі. Служниці голосно заспівали. Защебетали соловейки в садках, защебетали всі пташки в гаях. Все прокинулось на світі. Прокинувся й Місяць, лежачи на хмарах. Світ Сонця вдарив йому в очі. Він чхнув, витріщив очі на жінку та й згадав за свою думу.

— Жінко, чи ти пак знаєш, що наша донька вчора ввечері цілувалася з тим шибеником Іваном Громовиком перед неба, перед небом та землею? — гукнув він се та й пірнув з периною за гори.

Розсердилась цариця неба й землі і впустила довгий поділ широкого золотого убрання, котре вона держала в руці. Золотий поділ розпустився гарячим, пекучим промінням над борами. Гаряче проміння впало огнем на ліси. Ліси одразу зайнялись і запалали. Пішла тихою ходою цариця над Поліссям, — болота й мочарі висихали; йшла вона понад степами, — сохла трава в степах. Пшениці та жита в'яли й жовкли. Квітки, котрі порозцвітались уранці, опівдні в'яли й засихали. Закурила земля димом та парою. Висихали річки та ставки. Товар та усякі животини ховались в ліси та очерети, звір утікав у нори. То був страшний день спеки. Аж увечері цариця схаменулась, опам'яталась і вхопила в руку поділ свого серпанку — і спека спала.

Зоря знов вийшла на небо на прогуляння. Мати вгляділа її, йдучи додому в свою золоту палату, й глянула на неї блискучими сердитими очима.

— Знаю, знаю! Все знаю! Мені батько сказав. Не сором тобі цілуватися з парубком перед усім небом та усією землею? Потривай же! Прийдеш ти додому!

Зоря злякалась, стурбувалася і пустила з рук розкіш-

ний пучок з рож та лелій. Вона глянула на схід сонця, де було Громовикове царство, й ждала од його поради й оборони. Там уже стояла темна ніч. В темному небі сяли зорі.

Громовик сидів у своєму червоному наметі. Високі гори Гімалаї виганялись за хмари і були вкриті снігом. На страшній найвищій горі стояв ясно-червоний намет і світився наскрізь. Зверху на наметі сидів орел в золотому терновому гнізді і махав крилами. За кожним рушінням його крил бризкали пучками на всі боки блискавки, сипались по наметі, падали на гори, розсипались в чорному небі. Кругом гори стояли непорушно хмари, неначе захололи білі хвилі моря, а за ними навкруги піднімались хмари, наче високі гребені гір, то шпичастих, то круглих; подекуди стояли вони, ніби високі скелі, стіни та башти; декотрі понависали зверху, понахилялись набік, неначе якісь мури, що були наготові впасти. Од орлиних крил лився світ,— то білий, як світ сонця, і всі хмари біліли, ніби вдень,— то знов лився світ синюватий, і хмари, як і гори, вкриті снігом, синіли цвітом вранішнього неба. Лився світ червоний, і всі хмари ставали червоні, ніби облиті кров'ю. А зверху чорніло небо, неначе запнуте чорним сукном, і на йому горіли ясні здорові зорі.

Громовик сидів у наметі на золотому стільці. На пишному високому чолі лежала дума. Та важка дума похилила його голову. Він сперся на золоте поруччя стільця і підпер голову долонею. Світ лився на його хвилями через червоне полотнище намету. За наметом стояло наготові все його військо, цебто всі вітри. По один бік стояли в опрічній купі холодні вітри з довгими бородами та вусами, в білій, як сніг, одежі, з білими корогами в руках. Сизий іній слався по їх зброї, по вусах, по бородах, висів на густих бровах та віях. З їх убрання та волосся сипався сніг. По другий бік намету стояли окроме далеченько гарячі вітри з смуглявими видами, чорняві, з червоними щоками та з палкими, здоровими, чорними очима. Вони були убрані й узброєні в усе червоне, як жар, і держали в руках червоні короги; од корогов палало ніби полум'ям. Перед наметом стояли теплі вітри, біляві з білим видом, і русяві з рожевими щоками, з розкішними русими кучерями та синіми очима. На них було зелене убрання, а в руках вони держали зелені короги, обвиті рожками та чорнобривцями.

Громовик встав з стільця і вийшов з намету. Він махнув рукою направо й наліво і сказав:

— Починайте гратись! Пограю й я на своєму коні, бо, може, на довгий час перестану вигравати на коні!

Холодні і гарячі вітри крикнули. Гора задрижала й затрусилась. Хмари, що стояли горами та муром, тихо рушилися й заколихались.

— Розпочинаймо страшну бурю, бо все вже застоюлося тут! — сказав Громовик. — Маю вас покинути за якусь хвилину, і впаду на землю, і піду між люди!

І одразу холодні вітри полетіли низом, вітри гарячі шугнули, як орли, горою. Хмари захитались, рушилися, ніби страшні снігові гори рушили з місця: одні посунулись, другі впали. Здавалось, ніби скелі падали, башти нахилились, розвалювались. Вітри гули, як навіжені, то падали в море, сторч перекидались, валялись на скелі. А орел сипав блискавкою і обливав неначе кров'ю те пекло.

Громовик свиснув. Перед ним став чорний кінь з золотими підковами. З очей та вух сипались іскри. Громовик скочив на коня й пірнув з ним у хмари. З його рук сипались страшні блискавки. Загуркотів страшний грім. Огняні смуги пронизували гори та мури наскрізь, грім гримів, бив у скелі; блискавки бігали по чорному небі, як змії, десь падали в хмари, сипались на землю та на море. Здавалось, ніби настав кінець світу. А верх Гімалаїв стояв одинопорушно з червоним наметом зверху, а кругом його стояли гарні, як весна, тихі, теплі вітри і дивились на ті страшні рушіння товаришів в небі та на землі.

II

Палац раджі Ахмата Вішни, гарний, як цяцька, стояв на горі на березі Синього моря. Високі башти палацу сяли золотом; білі мармурні стіни лисніли, мов срібло. Вікна були обкладені квітчастою мозаїкою. Кругом садки, як зелене море! Палац стояв над заливом. По обидва боки залива вганялись у море скелі, а на скелях стриміли дві високі зубчасті башти.

Була глупа ніч. Буря лютувала на морі. Страшні хвилі кидали вгору кораблі, мов тріски. Блискавка бігала на небі. Грім гримів безперестанку. Ахмат Вішна сидів коло одчиненого вікна, дивився на величну картину і задумався. В палаці його жінка Фатма мучилась од родива.

Вдарив страшний грім над самим палацом. Блискавка змією впала в одчинене вікно. Ахмат Вішна впав мертвий... В той час цариця породила сина. Син був неживий. Золота блискавка впала на дитину, дитина ожила і заплакала. То Громовик упав блискавкою, дав життя синові і, перелетом, жартуючи, вбив батька. Мати дала синові імення Саїб.

Почав Саїб підростати. Цариця приставила до нього Гаруна-пашу, щоб він доглядав сина і виглядів, виховав його на раджу. Гарун приставив до Саїба вчителів. Маленький Саїб був дуже розумний хлопець і вчився так добре, що незабаром став трохи не розумнішим за свого напутника і вчителя, забивав баки в змаганнях Гарунові-паші.

«О, погано! — подумав Гарун-паша.— З Саїба вийде дуже розумний раджа, а се для мене і для всіх пашів не на руку».

Ото він наговорив Фатьмі, що вчителі вже дуже мордують царевича наукою.

— Борони боже, ще дитина заслабне і умре! — казав він цариці. Цариця пойняла віри й попрогонила вчителів, а книжки позамикала в скриню. Гарун-паша звелів учити Саїба муштрів.

— Тобі, царевичу, треба вчитись воювати. Меч тобі в руки, а не книжка! — сказав Гарун-паша до Саїба.— Ти колись будеш славним раджею. Тобі треба буде воювати, землі забирати, царства руйнувати та слави добувати.

Але Саїб дуже бажав читати книжки, бо в його був великий потяг до книжок. Але мати одняла книжки, і він мусив щодня муштруватись.

Раз питає він у матері:

— Хто то, мамо, живе за стінами нашого палацу?

А вона каже:

— Городяни та селяни.

— А поїдьмо, мамо, та подивімось на тих городян та селян! — каже Саїб.

А мати каже:

— Тобі, сину, не годиться їздити нікуди, хіба до мечеті, бо ти будеш раджею.

— А мені, господи, як хочеться поїхати по нашому царстві та подивитись на людей! — каже раз Саїб до Гаруна-паші.— Хочеться мені подивитися, хто там живе в тих селах, які там люди, що вони роблять?

А Гарун-паша каже:

— Не можна, царевичу, щоб мужики бачили твої ясні очі, бо як вони побачать тебе, то зараз помруть.

— А як же вони живуть? Чи так, як і я, як ти? — питає царевич.

— Трохи так, а трохи не так, бо вони мужики. Ми їмо з золотих тарілок, а вони з срібних або фарфорових; ми їмо гусятину та курятину, а вони баранину; у нас гроші золоті, а в них срібні,— каже Гарун-паша.

— Ого! То й їм непогано жити на світі,— сказав Саїб,— а все-таки мені хотілось би подивитися, як люди живуть в моєму царстві.

— Не можна, не можна тобі й їздити та швендять по селах, як простому чоловікові. Тебе бог посадив на царство й панство і заборонив тобі бачитись з якимись там нікчемними створіннями. Один бог на небі, а ти бог на землі,— навчав Саїба Гарун-паша.

Саїб поиняв віри, але все-таки йому дуже хотілось побачити світ та людей. Мати й Гарун-паша не пускали його за стіни палацу, котрими був обмурований великий та пишний садок на кільки верстов понад берегом моря.

В той час, як Громовик упав з неба блискавкою на паляц раджі Ахмата Вішни, Зірниця гуляла на небі й бачила, як Громовик перекинувся блискавкою і впав на землю. Її взяв жаль, і вона з горя слідком за ним упала на землю зіркою недалеко од моря і розсипалась золотими іскрами над хатою вбогого селянина Чонгара. В ту ніч Чонгарова жінка Зінаїда породила дочку.

Маленька дитина, розплющивши оченята, не заплакала, а засміялась. Од того сміху розлився світ по хаті, неначе од ясної вечірньої зорі. Батько злякався, мати здивувалась, а баба-повитуха промовила:

— З цієї дитини вийде щось дивне: це, мабуть, само небо послало вам на втіху та на радість не дитину, а вечірню зірку.

Дівчину назвали Памірою, а люди прозвали її Зірничкою.

Ото росте Паміра розумна, гарна та пишна, як у саду вишня. Очі карі, великі та ясні, як зорі, брови чорні, тонкі, чоло біле, вид веселий, губи червоні, коса до пояса, стан тонкий та гнучкий. Всі люди задивлялись на неї та казали, що такої краси ні змалювати, ні в казці про неї розказати. Весела, як рання зоря, моторна, жвава, як морська хвиля, голос тоненький та голосний. Паміра вставала рано на зорі, йшла в берег до річки по воду, ставала до схід сонця, співала і сама складала такі веселі пісні так, що всі сусіди прокидались од сну; всі пташки в гаях обзивались до неї. Заходило сонце, Паміра ставала на скелі над морем, дивилась на глибоке червоне небо на заході і знов починала складати й співать пісні, вже інші, сумні, жалібні, про людське горе. Вона не співала, а ніби тужила. Всі дівчата збирались кругом неї, слухали пісень, переймали, а потім самі співали їх.

— Чи вона царівна, чи королівна? — казали люди, дивлячись на Памірину красу та слухаючи її пісень.

Чонгар та Чонгариха були дуже вбогі люди й жили в низесенькій землянці, не мали ні худоби, ні грошей. Але з того часу, як почала підростати Паміра, все їм пішло на руку. Засіє й засадить Паміра своєю рукою город, все сходить та росте, як на дріжджах; посадить вона дерево в садку, дерево швидко приймається і за літо вижене паростки вище од хати; покропить бджоли росою, рої йдуть, аж гудуть. Як часом не було довго дощу, Паміра до схід сонця обійде поле, і роса впаде, неначе густий дощ, і хліб вродить, як золото. Став Чонгар заможніший, поставив собі в городі невеличку хатину, розвів худобу, спромігся поставити в садку невеличку пасіку. Але все-таки він зістався незаможним чоловіком.

Раз Памірі хтось показав, як читати по книжці, і вона одразу постерегла все і швидко вивчилася читати. До неї приходили за порадою навіть старі розумні люди. Паміра всім давала раду, бо не цуралась і найбідніших людей в околиці, і всі казали, що недурно ж їй дали ймення Паміра, цебто покрівля і захист усього миру.

Ото вже Паміра стала доросла. Всі хлопці на селі залицялись до неї. Двері од старостів увечері сливе не зачинялись. Засилали до неї старостів і з сусідніх сіл, навіть міщани та міські дрібніші купці. Паміра ні за кого не хотіла вийти заміж.

— За кого ж оце, доню, ми тебе оддамо заміж? — питала часом у неї мати.

— За того, мамо, оддайте мене, кого я щиро покохаю та хто матиме спроможність і силу оступитися за нас, простих людей. Я бажаю добра всім людям, але моє серце нахилиється до вбогих та безщасних.

— Ет! Це твої вигадки та примхи! А я оце сподіваюсь кращих старостів од якогось царевича або княжевича, бо хіба є в світі друга дівчина, краща та добріша од тебе? — казала не раз маги, заплітаючи дочці довгі чорні коси в гарні дрібушки.

— Я, мамо, зроду-звіку не пішла б за княжевича, якби він був гордий та не любив простих людей,— одказувала завсігди Паміра,— я б оддала красу свою, і своє серце, і навіть своє живоття тільки за щастя вбогих людей. Бачте, як нам важко жити в світі, як ми марніємо, тратимо силу од праці.

— Але де ж нам, доню, такого жениха взяти? Підеш, серце, за такого сірого та репаного мужика, як і твій батько. А ти робоча та вродлива на вдачу, то, може, будеш лучче жити, як ми з батьком живемо.

— А я, мамо, все думаю про те, щоб не тільки мені, але й усім убогим людям було добре жити на світі,— смутним голосом одказала Паміра, і на її очах виступили дві сльози, як дві росинки на чорних тернових ягідках.

Одначе час минав. Прийшла пора і для серця молодой дівчини. Вона частіше виходила ввечері на скелі на березі моря, довше стояла там, складала смутні пісні про кохання, палке, гаряче, як літній світ сонця. Вона неначе сподівалась когось з-за моря, когось виглядала, чогось турбувалась...

Тим часом царевич Саїб виріс високий та рівний, як явір над водою. Стара мати не могла натішитись його чорними очима, смуглявим рум'яним лицем та чорними кучерями. Сміливий та проворний, він любив катать по садку на баскому коні, перескакував через рови, через кущі, через потоки, неначе блискавка через хмари. Мати почала вмовлять його, щоб він оженився.

— Мамо, як угляджу будлі-де таку панну, яка мені часто сниться, то я ладен і ожениться,— сказав він матері.— Мені часто сниться якась незвичайна дівчина: лице біле, матове, як слонова кість, очі чорні, брови мов веселки на високому чолі. Сниться мені часом, що вона така легенька, як повітря або туман, і ніби все ходить в квітнику поверх левкоїв та гіацинтів, і ні одна квітка не вгинається під її легенькими черевичками; часом сниться, що вона ходить по хвилях на морі, то ніби пливе на рожевих хмарах на заході сонця, в дивному зеленому убранні, вся в рожках та леліях, і співає такі дивні пісні, що в мене серце замирає. А в неї на голові вінок з рож, а над вінком сяє вечірня зірка...

Цариця звеліла всім пашам привести своїх дочок в садок, щоб син подивився на їх. «Може, знайдеться така, котра буде схожа на його мрію»,— думала мати.

Всі дочки пашів повбирались в дороге убрання, поначіплювали на себе золота та лиснючих дорогих діамантів і вийшли в садок на прогуляння на те місце перед палацом, де розстелялись, ніби дорогі килими, усякові квітники, де вода бризкала з фонтанів.

Саїб став коло вікна і придивлявся, чи не впізнає хоч сліду тієї краси, що йому снилась і привиджувалась. Гаруй-паша тихенько підійшов до його і сказав йому:

— Ож придивись, лишень, царевичу, до тієї чудової дівчини, що нахилилась, щоб зірвати троянду! Певно, вона тобі сподобається, бо кращої од неї й на світі нема.

Царевич подивився та й каже:

— Ота висока та суха, наче драбина, чорна, як циган-

ка, з таким довгелецьким носом, як у чаплі? Ну, знайшов красуню!

Гарун прикусив язика, бо то була його дочка. Він хотів, щоб його дочка стала царицею.

— Ні, мамо, не така краса мені спилась, яка в тих поганеньких дочок пашів! Одна губата, друга кирпата, третя чорна, інша кривобока,— сказав Саїб.

Тоді мати послала накупити в цілому царстві найкращих невольниць, убрала їх в дороге прозоре убрання, поставила їх рядком кругом пишної зали й звеліла Саїбові впізнавати ту красу, що манила його в сні чарами. Чудові невольниці сяли красою, як зорі в вечірньому небі, але Саїб не знайшов між ними такої, яка світила в його душі. мов вечірня зоря.

От Саїб і каже матері:

— Поїду я, мамо, по своєму царстві й по чужих краях: і свій народ побачу, і, може, де вгляджу або напитаю таку царівну або князівну, яка мені привиджується у сні, та й привезу вам невістку.

Мати не пустила сина з дому, не пустили його й паші. Тоді він покликав свого вірного товариша, молодого сина одного паші, Мурата, звелів йому набрати усякої харчі та вночі приплисти човном до однієї башти в садку. Мурат потаємці приплив човном в садок. Саїб тихенько вийшов на берег, сів з Муратом на човен та й попливли вони морем по вольній волі.

Пливли день, пливли другий... та все недалечко од берегів, бачили вони на березі села, але як вони зроду не бачили сіл, то їм здалося, що то якісь могилки або здорові кошарині купи.

Ото на третій день припливли вони до скель, розкиданих коло берега. Сонце вже стояло на заході. Вода лисніла проти червоного неба. Тихі хвилячки плескалися, ніби лащились до мокрого каміння.

Чують вони, якийсь дивний дівчачий голос співає пісні. Перша пісня була весела, як сміх. Дрібна луна лилася між скелями, неначе сипались та дзвеніли перли, падаючи на скло. Їм вчувалося, що голос ллється з води, з хвилі. Вони оглядались навкруги й ждали, чи не випливе часом де з моря русява русалка, що співає та регочеться в хвилях. То знов їм здавалося, що голос ллється з синього неба. На небі плила, ніби лебідь, рожева хмарка, і ніби з неї лився дивний голос, солодкий, як кохання. Коли це одразу несподівано розляглася пісня поважна та сумна. Саїбові та Муратові здалось, що вона ллється з останнього променя сонця, котре розсипалось над морем на небі кругом заходу,

ніби горіло й жевріло шпичасте червоно-золоте колесо. Вони повернули човна до берега. Пісня полилася од скелі, котра стояла над берегом. Та жалібна пісня доходила до серця, вимовляла якусь втрату, якийсь смуток та жаль за втраченим щастям.

— Боже, чує моє серце якесь велике нещастя! — промовив сливе нишком Саїб.— Десь я чув цей голос, чув колісь... давно-давно, неначе у сні!

Мурат повернув човна до скелі і пристав до берега. Саїб вискочив з човна і вглядів на скелі Паміру, облиту вечірнім світлом. Він прийшов до неї, подививсь їй в вічі... Його душа одразу неначе заграла, звеселилась, серце ніби заспівало. Він упізнав ту дівчину, котра йому часто снилась. Йому здалось, що він вже десь бачив ті пишні зор'яні очі.

— Чия ти, дівчино? Чи ти князівна, чи царівна? — спитав у неї Саїб.

— Ні, я не царівна і не князівна; я Чонгарова дочка, Паміра. Ось недалечко в садочку і наша хата,— обізвалась Паміра.

— А чи не можна в вас переночувати? — спитав Саїб.— Ми купецькі сини. Їздимо оце по селах та скуповуємо пашню.

— Прощу до господи! Я питаюсь в батька.

Ото пішли вони до Чонгарової хати. Чонгар та Чонгариха саме тоді сідали за стіл вчеряти. Саїб одчинив двері в сіни і стукнувся лобом об одвірок. Він не звик нахилити голову в дверях. Увійшов він у низеньку хатину і ледве не достав головою до стелі.

Стара Чонгариха поставила на стіл миску вареної картоплі та поклала чорний хліб.

Саїб поздоровкався і кинув очима по хатині. Йому здалось, що він увійшов у курник або в хлів.

— А де ж ваші світлиці та кімнати? — спитав він у Чонгаря.

— Та тут же наша світлиця й пекарня, бо другої кімнати у нас нема,— сказав Чонгар.— Просимо подорожніх вчеряти!

Саїб зглянувся з Муратом. Їм обом хотілось їсти, а своя харч уже сливе вийшла. Саїб з Муратом сіли за стіл і поглядали на картоплю в глиняній мисці. Саїб узяв скибку чорного, як земля, хліба, вкусив один невеличкий кусінь, жував, жував і не міг проковтнуть, а далі виплював під стіл.

— А мені казали люди, що ви їсте щодня баранину на срібних полумисках! — промовив згодом Саїб.

— То, мабуть, вас, молодих, хтось старий дурив,— сміливо обізвалась Паміра.

— Одже ж ти, дівчино, сказала правду... Чи не можна зварити нам з десяток яєць та засмажить глечик молока? — спитав Саїб у матері, але стара Чонгариха спустила очі додолу і промовила:

— Маємо тільки п'ятеро яєць. Хіба піду та дістану яєць та молока десь на кутку...

Вона обійшла куток і насилу достала десяток яєць. Паміра затопила в печі і зварила яйця.

— А молока немає у вас? — спитав Мурат.

— У нас на все село дві чи три корови,— сказала Паміра.

— А які у вас гроші, чи золоті, чи срібні? — спитав Саїб.— Мені казали люди, що в нас гроші золоті, а у вас срібні.

— Та то якийсь дурисвіт, мабуть, жартував,— промовила Паміра.— Ми і мідних грошей ледве маємо на хліб, а більше того, що ніяких не маємо.

— Мабуть, і справді з нас глузували якісь старі люди, нехтуючи вас, селян,— сказав Саїб.— Ти, дівчино, розумна, розумніша та краща за дочок пашів!

Паміра зирнула на огнисті Саїбові очі й неначе впізнала Саїба після довгої розлуки. Вона одразу його покохала, бо не бачила ще такого красеня.

— Ти не купець, ти й не пан. Ти або княжевич, або царевич,— сказала Паміра до Саїба.

— По чім ти, дівчино, мене впізнала? — спитав Саїб.

— По твоїх очах, по твоїх речах,— промовила сміливо Паміра.— Я бачила купців та панів, але ти не такий. Ти, певно, ще не бачив світу, ні людей, бо, мабуть, зріс в золотих палатах, де, мабуть, на тебе і вітер не віяв, і сонце не світило.

Саїб осміхнувся і здивувався, що молода дівчина неначе по книжці читає його життя.

— Ти, дівчино, і справді вгадала: я царевич,— промовив Саїб і ждав, чи не впадуть мертвими од його очей ці прості люди, як за це теревенив йому Гарун-паша. Одначе вони не померли й стояли мовчки.

«Вбрехався Гарун-паша! Казав: як побачать мене мужики, то попадають додолу мертвими. А вони стоять живісінькі!» — подумав Саїб.

— Чи ти пак маєш вже жениха? — спитав Саїб у Паміри.

— Та до моєї Паміри люди шлють та шлють старостів, так що й двері в нас ввечері сливе не зачиняються, а вона

не хоче та й не хоче йти заміж,— тихо і боязко обізвалась Чонгариха.

— Чом же ти, Паміро, не йдеш заміж? — спитав Саїб.

— Тим, що нікого ще не полюбила, а може, й тим, що тебе ждала,— сміливо сказала дівчина, осміхаючись.

— Та й гостра ж ти, дівчино, на розум! — обізвався Саїб.— Коли ти правду кажеш, то я візьму тебе за жінку. Будеш зо мною царювати і мені правду казати, бо кругом себе я чую тільки неправду та облесливість. Ідь зо мною, дівчино! Давно вже мені сняться такі пишні очі, такі чорні брови, як твої. Якась сила призначила тебе для мене, а мене для тебе; а яка сила, де вона, звідкіль вона, сього я не можу знати. Без тебе і сонце не світитиме для мене...

— Коли ти уподобав так мене, то я поїду з тобою хоч і на край світу,— промовила Паміра,— а як у тебе думка, щоб узяти мене тільки за невольницю, то спасибі тобі за таку ласку! Я люблю волю більше, ніж тебе. Мое серце встоює за вольних, за вбогих та за безщасних.

— Та й мое серце до їх горнеться. Ти в цьому мені до мислі, а як до мислі, то і до пари,— сказав Саїб і витяг з кишені капшук червінців і поклав на стіл.

— Це вам, старі, на гостинець та курочка, що несе золоті яєчка. Поставте собі гарну хату, купіть воли та корови,— сказав Саїб.— Бувайте здорові! Вбирайся ж, Паміро, в дорогу!

Паміра вийняла з скрині одержу, вийняла чарівний вінок з руті, зеленого барвінку та павиноного пір'я і завинула його в хусточку. Вона попрощалась з батьком та з матір'ю та й сіла на човен з Саїбом. Човен поплив, і Паміра заспівала на прощання з батьком та матір'ю пісню. Голос поліг тугою понад берегами.

Пливуть вони день, плівуть і другий. Третього дня вони доплили до чужого царства, де вже царював арабський емір Карапет.

Над морем піднімались високо в небо дикі, стрімкі, скелесті гори. Одні гострі верхи скель були червоні, неначе тліли, як жар, другі стояли чорні, як обгорілі, інші були фіолетові, а вище од усіх вганялась в небо біла гора, закидана льодом та снігом. В синьому чистому небі верхи скель визначались, ніби намальовані пензлем. А під горами стояв палац з позолоченими банями. Кругом його зеленів старий дивний садок, кругом обсаджений пальмами.

Човен пристав до берега. Саїб сказав Памірі:

— Постережи ж та гляди добре човна, а ми з Муратом забіжимо в гості до царя Карапета та подивимось, як про-

живає мій сусід. Але як я оце піду до нього в палац, коли в мене нема дорогого убрання?

— Скажи Карапетові, що ти не зумисне приїхав до його, а випадком вступив по дорозі,— сказала Паміра.

Саїб та Мурат попростували до палацу. Між двома зубчастими баштами стояла велика брама; коло брами лежали два приковані ланцюгами леви. Саїб та Мурат пройшли через браму, перейшли садок і увійшли в палац. Саїб сказав служникам, щоб оповістили Карапета, що сусід, царевич Саїб, гуляючи човном по морі, завернув до палацу і хоче з ним побачитись. Служники ввели Саїба й Мурата в палату. На золотому троні сидів старий цар Карапет з сивою довгою бородою. На йому блищала вишита золотом мантия, а на голові сів золотий вінець, обсіпаний дорогими діамантами. Саїб поклонився йому і привітався з ним.

Старий Карапет гордовито подивився на Саїба з свого трону, бистро окинув оком його просту буденну одіж і не глянув навіть на його товариша. Він схилив голову і щось думав; потім звелів невольникам застелити стіл, попросив гостей на обід, сів і сам поруч з ними, але все насплював брови і більш мовчав, ніж розмовляв.

Тим часом Карапетова дочка Милексита заглядала з своїх покоїв в залу через віконце з кратками, котре було зроблене високо в стіні, сливе під стелею. Вона була вже немолода, негарна, дуже чорна, ще й горда, як і її батько. Вглядівши палкі Саїбові очі, рум'яні щоки та чорні кучері, вона зразу покохала його так, що трохи не вискочила з своїх покоїв та не побігла до царського стола. Стара нянька вхопила її за рукав, вп'ялась руками, мов п'явками, і насилу вдержала її за руку.

Пообідавши з Карапетом, Саїб сказав:

— Вибачай мені, ясний раджо, що я так по-простацькій заїхав до тебе, гуляючи по морю на човні, але смію спитати тебе: чого ти такий сумний та неласкавий до свого сусіди? Може, тебе будлічим прогнівав мій батько?

— Та то, Саїбе, в мене з твоїми предками давне ворогування. Двісті год минуло, як прапрадід твого батька воював з моїм прапрапрадідом і одняв од його один город та двоє сіл, забрав сто волів, двісті овечок, три корови, два бугаї та три поросні свині. Це записано в наших старих пергаментях. І я вчора неначе зумисне за це прочитав. Це для мого роду велика гана й приниження. Я не можу бути твоїм щирим приятелем, хоч ти мій сусід...

Саїб прикусив спідню губу, уклонився Карапетові й мовчки вийшов з палацу. Милексита не втерпіла і, заслонивши вид густим серпанком, прожогом вибігла в садок,

щоб останній раз глянути на Саїба. Вона дивилась на його з-за кущів троянд, як він ішов між квітками, потім вхопилась за серце і впала на траву. Стара нянька насилу довела її до покоїв.

Саїб сів у човен і поплив коло берегів моря до своєї столиці. Діждавшись ночі, він пристав човном до берега в садку свого батька і повів Паміру до високої башти, котра стояла на скелі над самісіньким берегом серед високих пальм. Він увів її в маленькі, але гарно і чисто прибрані покої в домку, що стояв спостінь з баштою, і звелів їй там зостатись. Мурат покликав одну служницю, Селиму, звелів їй зостатись з Памірою в башті, служити їй і приносити їсти й пити, усякову їжу й вино. Саїб обіцяв одвідувати Паміру, поки він стане царем та й візьме її за жінку.

Саїб з Муратом тихенько вернулись у свої покої та й полягали спати.

III

Вранці в палаці і в місті пройшла чутка, що царевич вернувся. В палаці все заворушилося. Збудили царицю. Цариця прожогом побігла до сина в кімнату і кинулась і вхопила в обнімок та цілувати. Націлувавшись, вона стала сердитись та докорять синові, що він поїхав в світи, її не спитавшись. Почала вона розпитувати, де він був, що він бачив?.. Син розказав все дочиста про свою мандрівку й пригоди, тільки нічого не сказав, що привіз з собою ту красуню, котра все привиджувалась йому у сні.

— Ото, мамо, наші паші набрехали нам, що в нашому царстві всім добре жити. Я бачив на свої очі свій народ, і мені здалось, що то навіть не люди... а ніби якісь животики або мавпи, щось тільки схожі на людей. Ой мамо, мамо! Як вони живуть! Що вони їдять! Як вони працюють! Нігде правди діти — погано в нас!

Саїб розказав, що заїздив до сусіди, еміра Карапета; розказав, як той царьок гордо і непривітно обійшовся з ним. Мати страшенно зобидилась, розгнівалась і пішла та й розказала своїм пашам. Паші розлютувались і обіцяли помститись над Карапетом, як тільки Саїб стане раджею.

Минуло кілька днів. Мати примітила, що її син ходить все смутний, все чогось задумується та часто кудись утікає з палацу, неначе десь ховається.

— Чого ти, синку, нудишся? Може, ти надивився на всякі дива на світі і тобі в нашому палаці стало невесело? Маєш волю, маєш золото-срібло. Розважай себе усім, чим тільки твоя душа забажає!

Вона покликала молодих синів пашів і веліла їм забавляти сина кінським скаковищем. На великий вигін виїхали сини пашів на дорогих конях. Вивели й Саїбові такого арабського коня, котрому й ціни не можна було скласти. Винесли йому дорогий убір, обсіпаний дорогими діамантами. Саїб зирнув на коня і повеселішав. Він не схотів вбиратись в дорогий убір, надів червоний простий жупан і скочив на коня. Кінь став дибки й захріп. Сини пашів стали з ним поруч на конях, і всі вони покатали наввипередки. Саїбів кінь розпустив хвоста по вітру, роздув ніздрі, насторочив вуха й покатав як стріла. Всі zostались позаду. Саїб почув у собі живу силу вітру та блискавки, торкнув коня в боки золотими острогами. Кінь катав, наче летіла стріла, не черкаючись копитами об землю. Червоний жупан на Саїбові миготів, як блискавка. Саїб прикатав до палацу, кинув поводи, сів на східцях і знов задумався. Вже навіть не дивився на ігрище.

— Чогось мій син журиться. Він щось має на серці та не хоче признатись. Треба його забавлять,— сказала мати пашам. І вона звеліла покликати в палац усіх пашів з жінками й дочками. Ще й сонце не зайшло, а палац наче запалав світлом. Велика світлиця ніби палала од світла. Цариця сіла на золотому троні й посадила поруч з собою сина. Гості сіли за довгі столи. Чорні невольники та білі гарні невольниці розносили дорогі страви й усякі наїдки на золотих тарілках та вина в золотих кубках. Після обіду розіслали в залі перські килими. Увійшли невольниці з арфами і заграли чудові пісні до танців. Баядерки висунулись рядком нешвидкою поважною ходою з дверей з другої зали, закутані в легкі прозорі індійські покривала, і почали танець. Саїб схилив голову, подивився, а потім згодом вже й не дивився на той танець.

Після танців знов одчинились двері і увійшла найкраща невольниця. Вона сіла серед зали на срібному стільчику, заграла на арфі й заспівала пісню про кохання.

Саме в той час в одчинені вікна з садка полилася пісня ще голосніша й краща, ще гарячіша. Чудовий голос лився, ніби з неба, і заглушив пісню гарної невольниці. Голос лунав по садку. Розляглися по залі трелі, ніби солов'їні. Здавалось, защебетала дужим голосом якась невідома пташка.

•Саїб підвів голову. В його очах блиснув ніби огонь. Гарячий рум'янець вдарив йому в щоки. Всі в залі схопились з місця. Невольниця замовкла й сама почала слухать той спів. Саїб вибіг з зали у садок. За ним кинулась мати, а слідком за нею рушили довгі рядки пашів та панянок.

За баштою над садком блищала вечірня зірка, велика та ясна. Світ, то червоний, то зеленуватий, миготів, дрижав, переливався. Зоря сяла, світила на садок, розливала кругом себе далеко світ. І звідтіля лився той дивний голос то тихо-тихо, як шумить потічок, то голосно й весело на весь сад, як весняна пісня соловейка.

— Це ти, царевичу, привіз із-за моря якусь райську птицю та й пустив у садок,— обізвався Гарун-паша.

— Я вгадую, яку це пташку привіз ти, сину. Це не зоря, це краса дівоча,— одказала мати.

І справді, одна мати вгадала правду. Саїб зараз побіг в садок. Він попрямував до башти. На скелі стояла Паміра в рутяному вінку і співала пісню до зорі. Вінок тріпотів без вітру, тріпотів сам по собі, і з його лився світ на садок, на скелі, на море. Лице в Паміри світилось такою красою, очі блищали таким блиском, що Саїб припав до її плеча і не мав сили одійти од неї і вернутись до гостей.

— Зоре моя вечірня! Я, здається, любив тебе ще тоді, як і на світ не родився. Десь ти з неба впала на землю на мое щастя,— тихо говорив Саїб.

— Чи ти пак знаєш, що та невольниця, котру ти представив служити мені, водила оце мене в палац. Я бачила все. Яка там велика розкіш! Скільки там золота та срібла! Яке дороге убрання на твоїй матері, на жінках та на паньанках! Навіщо така розкіш, така пишнота? Скільки-то грошей марнується на ту розкіш!

— Цю розкіш мати дуже любить. Я буду жити простіше, як повінчаюсь з тобою,— промовив тихо царевич.

— Вертайся, царевичу, до гостей! Вертайсь, а то як вони дізнаються, що я тут, то згублять мене з світу.

— Як згублять тебе, то згублять і мене,— сказав Саїб і вернувся до гостей.

Царевич вернувся в палац, покидав з себе дороге убрання, вбрався в простеньку одежу і вийшов до гостей. Мати глянула на його і почервоніла з дива.

— Нащо ти, сину, вийшов до гостей в такому простому убранні? — тихо спитала у його мати.

— На те, мамо, що я не люблю розкошувати та марно тратити гроші,— нишком обізвався Саїб, але мати не вірила і сказала: — Я догадуюсь, хто тобі нашептав такі думки. Може, ти скажеш, щоб і я убралась в таке дрантя, в яке оце ти вбрався? Щось есть! Щось трапилось!..

Син сидів мовчки. Цариця надулась і насупилася. Гості почали шепотіть одні другим на вухо, переморгувались. Вечір скінчився якось невесело, і гості розійшлись.

Од того часу щовечора і щоранку на горі чути було

по всьому величезному садку дивні Памірині пісні. Вона гуляла понад морем і співала та себе розважала.

— Сину! Хто то співає в нашому садку таким дивним голосом? Кого ти привів в наш садок? Чи царівну, чи князівну, чи, може, приманив якусь русалку? — питала цариця в сина.

— Я, мамо, наглядів в одному селі дочку селянина Чонгара та й привіз її в човні. Там, мамо, така красуня, про яку тільки в казках розказують, яка мені часто снилась у сні.

— Нащо ж ти її привіз? — питає в його мати.

— Бо я її уподобав, і вона буде моєю жінкою.

— Хто? Ота Чонгарівна? Ні, сину, цього ніколи не буде! Нехай вона буде твоєю невольницею, а женитись тобі треба на царівні!

Цариця поклікала Гаруна-пашу та й каже йому:

— Чи ти пак знаєш, кого привіз мій син у мій садок? Якусь мужичку Чонгарівну і хоче її настановить царицею. Ти розумієш, що з того вийде...

— О, розумію! В палаці запахне духом Чонгарів, і тоді одразу нам приборкають крила. Пхе! Я не люблю цього духу! — сказав Гарун-паша.

— Пхе! Пхе! — хикнула і собі цариця і налила в хусточку пахощів та й притулила хусточку до носа.

— Коли б пак од того духу можна було оборонитись хусточкою з пахощами... — промовив Гарун-паша. — А то мужва підійме носа, а в наших кишнях буде — свись! От що! Це найстрашніша річ!

— Піймаємо ту птаку в садку та й... — промовила цариця і чикнула себе пальцем по шиї.

Стара цариця задумала згубити з світу Паміру. Одного ранку вона встала дуже рано, ще вдосвіта, як син ще спав, звеліла кільком пашам та невольникам йти з нею і ввіймати ту дівчину, що співала в садку.

Тільки що блиснула зоря на небі, Паміра стала на високій скелі і залилась піснею...

Стара цариця потюпала доріжкою до тієї скелі, аж засаналась. За нею бігли паші. От-от уже недалечко була та скеля! Голос лунав близько. Але доріжка бігла до печери в скелі. Далі не було навіть стежки. Місце було заросле кущами, високим бадиллям та бур'яном. Вона ступила ногою на траву й замочила золотий черевик. Вона звеліла невольникам вистругать дерен і прочистити заступами доріжку. Невольники кинулись стругати дерен. Цариця сіла на камінь і ледве дихала.

— Я звелю зашити її в мішок та вкинути в море! — сказала цариця з злістю.— Гаруне, піди та принеси мішка! Ми ввіймаємо в мішок ту пташку!..

— Ось є мішок і зав'язка! Я взяв з собою, бо я знав, чого вам треба,— сказав Гарун-паша.

Він показав прездорового мішка і мотузка.

Невольники простругали доріжку, посипали її піском. Пісок був вогкий, і цариця боялась ступати черевиками на вогкий пісок. Поки побігли за сухим сукном, поки розстелили його по доріжці, щоб цариця не застудила ніг, Паміра перейшла на друге місце, в долину, над самий берег моря. Місце було заросле бур'яном. Цариця кинулась просто по росяній траві, заплуталась в лопусі і задрипалась трохи не по пояс. Вона добігла до берега в долину, а дівочий голос почувся аж на другій скелі, а потім полився в гущавині лісу. Цариця та паші бігали, бігали, плутались у високій траві, позадрипувались по самий пояс і з тим вернулись в палац. Сонце зійшло. Затихла й пісня дівоча.

Тим часом Селима, приставлена за служницю до Паміри, з-за кушів бачила, як цариця з пашами шукала Паміру скрізь по садку. Вона зараз побігла і все розказала Памірі. Паміра покинула покої в башті й перейшла жити в одну печеру в скелі серед страшної гущавини. Вони вдвох попереносили в печеру ліжка, стільці та стіл, обвішали стіни килимами, заслали землю циновками.

Стара цариця трохи не луснула од злості, а потім її взяла страшна цікавість — побачити ту співучу дівчину, котру привів Саїб. Їй все уявлялось, що син її дурить; він десь викрав якусь царівну або князівну; ото вона сама причепилась причепю до сина.

— Приведи-бо та покажи нам те диво, котре ти привіз з-за моря,— аж просила вона сина, аж намагалась щодня.

Пашихи та пашівни так само не знали, що й робити од цікавості: і їсти перестали, й спати не спали, і не вмивались, і не чепурились, та все просили царицю, щоб вона впрохала й вблагала сина привести в палац те диво дивне, що співає в садку.

Саїб довго одмагався, а далі згодився привести Паміру в палац.

Одного вечора цариця оповістила про те всім пашихам та їх дочкам. Всі думали, що царевич приведе в палац якусь чужеземську царівну або князівну, повбирались в дороге убрання, поначіплювали на себе золота та дорогих діамантів і прийшли ввечері в палац.

Саме в той час надворі була велика спека. Сонце під-

німалось вдень сливе до середини неба й шкварило нещадимо. В палаці була духота, як у лазні. Стара раджиха звеліла усім двірським зібратись не в великій світлиці в палаці, а в другій світлиці в дворі, де не було й стелі. Кругом цієї світлиці, котра була схожа на дворик, стояли з чотирьох боків колони і піддержували спадисту покрівлю й стелю. З одного боку між вищими колонами під вищою стелею стояв трон з кріслом, завішаний зверху аж до стелі червоним оксамитовим балдахіном з золотими торочками. Коло дверей на приході з садка був фонтан серед зеленого кружала усяких квіток, обкладеного зеленим дерном. Вже смерком цариця звеліла пустить воду в фонтан. Вода зашипіла, забила в ключі і бризнула дрібно-сеньким дощиком вгору, ніби густою мрякою. В цій широкій чудній горниці стало не так душно. Замість стелі синіло темне небо, а на небі заблищали незабаром ясні здорові зорі, неначе стеля в горниці була з темно-синього сукна, обсипана великими блискучими діамантами. Високі пальми з двох боків тієї горниці неначе заглядали зверху в ту горницю своїми кучерявими верхами, дивились на фонтан та на квітки в траві навкруги фонтана та сподівались підглядіть якісь тайни, котрі діялись в цих потаємних палацах індуських раджив, часом і кроваві душогубства й усякові проступства...

Як вже зовсім смеркло, цариця вбралась і ждала з гістьми сина та його потаємно нареченої красуні. Їм усім здавалось, що Саїб, блукаючи за морем, викрав якусь заморську царівну або князівну.

Ото зібрались вони у великій залі. Невольники поставили столи з винами та з дорогими стравами й усякими наїдками.

Як тільки смеркло, Саїб узяв за руку Паміру й повів до палацу.

На троні в кріслі з слонової кості під червоним балдахіном з золотими торочками сиділа раджиха. Кругом неї й попід колонами сиділи пашихи з дочками та паші. Всі не зводили очей з дверей. Коли се невольники раптом одчинили двері, і на поріг ступила Паміра поруч з Саїбом, висока на зріст та гарна, з дивними іскряними очима. Вона була убрана в білу довгу сорочку, вишиту чудними взірцями, в червоні черевики й прикрита білим довгим серпанком, а в руці держала зелений вінок-трепіток. Саїб привів її до матері. Раджиха гордовито оглянула Паміру і здивувалась: вона не бачила ще на своєму віку, за все своє живоття такої краси. Всі гості заворушились і зашепотіли:

— Яка краса! Які лиснючі чорні очі! Які брови! Краса, як у царівни! Але ж убір! Який простий та вбогий! Це, мабуть, не царівна... це, мабуть, якась проста селянка.

«Це таки проста мужичка!» — подумав Гарун-паша.

Саїб сів і посадив коло себе Паміру. Невольники рознесли кубки з дорогим вином.

Гарун-паша взяв золотий кубок і подав на золотій тарілці Памірі. Паміра промовила:

— У нас, простих людей, такий звичай: господар частує гостя і до гостя перший п'є. Випий, пашо, до мене, а тоді я вип'ю до тебе!

Гарун одразу зблід і спустив очі. Він не випив до Паміри ні капельки, а мовчки оддав кубок ближчому невольникові. Невольник не втерпів і, одходячи до дверей, сьорбнув трошки вина з кубка і на дверях покотився мертвий. Гарун-паша потаємці всипав в той кубок отрути...

Невольники принесли дорогі страви і поставили на столі перед гістьми. Гарун-паша взяв одну тарілку і поставив перед раджихою, а другу поставив перед Памірою. Паміра промовила:

— Я з простої сім'ї, а в нас, простих, така поведенція, що всі їдять з однієї миски!

Вона й не доторкнулась до страви.

Раджиху брала ненависть та злість. Вона почала дорікати Памірі:

— Мабуть, ти дочка якогось великого раджі, що така горда та пишна; нічого не їси, нічого не п'єш у нас, в наших покоях; де ж твої слуги, невольники та невольниці? Певно, ти навезла їх дуже багато! — промовила раджиха.

— Я з простого роду і не маю невольників і люблю, щоб і я була і всі кругом мене були вольні, — сміливо сказала Паміра.

— Які погані слова! — зашепотіли тихо паші та пашихи.

— Де ж твої, царівно, дорогі убрання та діаманти? Чи, може, ти гордуєш нами, що не вбралася до нас в дорожче убрання? — знов ущипнула Паміру раджиха.

— Коли в кого душа вбрана в добро, честь та любов, тому нема на що чіпляти на себе півпуда каміння та золота! — сказала Паміра. — В мене простий убір, та й той я ношу поти, поки не зноситься, аби був чистий. Я не роблю так, як інші, що раз надіне шовковий убір та й кидає, бо другий раз його надівати їм вже не личить.

Раджиха й пашихи од сорому аж почервоніли і прикусили язика.

— Чи довго ти, князівно, пробуватимеш у нас в гостях? — спитав Гарун-паша.

— Я ладна й сьогодні покинути вас, — сказала Паміра, — та моє серце мене не пускає. Тільки моє серце оце моя неволя! Бо приборкало мені крила, і я не вольна летіти, куди схочу.

— Чи зугарна ж ти робити яку роботу: золотом шити, шовком ткати, перлами вишивати? — насмішувато спитала раджиха.

— Я люблю працю, — сказала в одповідь Паміра, — вмю і на сорочку собі напярсти. Та якби й ваші двірські самі пряли собі на сорочки, самі шили собі убрання, то не впали б у гріх. Менше мали б часу на усякі збитки. А то вони живуть чужою працею, а самі тільки байдики б'ють та посиденьки й походеньки справляють...

— Яка нахабність! Які безчесні мислі! — зашепотіли двірські стурбовано. — Вигадала якусь працю! Що вона плете? Зашийте її зараз у мішок та викиньте в море! В мішок її!

— Чом же ти, Чонгарівно, не надіваєш свого дорогого вінка та держиш його в руці? Мабуть, ховаєш на більше сзято, — засміялась раджиха.

Паміра встала й наділа на голову вінок з барвінку, рути та павиноного пір'я. Зелене листя, павине пір'я затріпотіло; з вінка полився дивний брильянтовий світ. Пишна краса Паміри заблищала, як дорогий алмаз. Чорні великі очі засвітились розумом; біле чоло з тонкими бровами засяло. На щоках заграли рожеві рум'янці. Уста зацвіли, мов троянда. Неначе вітром принесений, впав на її плече білий, довгий, прозорий серпанок, обсіпаний рожами, й оповив її ніби весняними хмарками, і послався кругом неї хвилями. Перед усіма одразу засяла краса небесна, висока. Здавалось, ніби зорі впали з неба на залу й вплелися в Памірин вінок. Світ од вінка лився, дрижав, розійшовся по всій світлиці. Духота в залі щезла. Повіяло прохолодою майського ранку. Зверху посипалась дрібна роса, мов бісер. Краплі падали на гостей, на столи, і вкупі з краплями посипались дрібнесенькі рожі та фіалки. Горниця сповнилась якимись нетутешніми дивними пахощами, од котрих мліла душа, а серце наливалось коханням, добром та щастям. Десь високо в небі защебетали соловейки.

Всі гості схопились з місця і мовчки з дива дивились на Паміру.

Паміра заспівала торжествену пісню про волю людську, про кривду та правду на світі, потім простягла руку до

Саїба, взяла його за руку і попліч з ним вийшла з світлиці.

Всі остовпіли... Усі двірські панії й панни помліли. Стара цариця стояла коло трону і тільки дивилась переляканими очима на слід Паміри. А через двері та покрівлю дзвеніла з садка Памірина пісня:

— Я всім людям даю щастя...
Всім волі бажаю!

IV

Того-таки літа Саїб, вже дорослий, став раджею. Цариця та паші почали держати між собою раду.

— А що, мої любі паші! Тепер час нам направити молодого раджу на пряму й добру путь, бо через ту свою селянку він зовсім збився з пантелику,— сказала цариця.— Як ти думаєш, мій любий Гаруне-пашо?

— Ти правду кажеш! Треба роздмухати в йому божу іскру, заохотити його до війни, до слави, до славних побід, до пишноти та блиску. Задумаймо й почнімо війну, Саїба скривдив арабський емір Карапет. От ми й підкрутимо під його хитру та мудру штучку.

— Добре радиш, Гаруне! — сказала цариця і покликala на раду Саїба.

Вчені браміни поприносили старі пергаментні документи. Перед Саїбом розгорнули цілу осяччу шкуру, схожу на стару ганчірку, поточену міллю та черв'яками.

— Дивись, молодий раджо, які тут давні наші й твої кривди списані! — сказав Гарун до Саїба.— За п'ятсот год передніше один пра-пра-пращур-щур Карапетів напав на наше царство і одвоював од нас оті землі, поля та сіножаті, що стеляться над морем до самісінького порога його палацу. То все було колись твоє!

Саїб почувив кривду в серці, неначе його якась колька шпигнула в серце, і насупився. Він згадав, як його гордо привітав у себе Карапет.

Другий брамін приніс кілька старих козлиних шкір, списаних неправдами Карапетових предків. Десь в льохах познаходили здорові кам'яні плити, де були видовбані долотом слова про давні дії царства. Десять невольників принесли ті плити в горниці і поклали перед Саїбом.

— Читай, високий раджо! Які тут кривди списані! — сказав Гарун-паша.— За тисячу год перед цим один предок Карапетів забрав у нас оті скелі, під котрими стоїть його палац, ще й опоганив наше царство: звелів дати як подать стільки ослів, скільки у нашому царстві пашів, а

в своєму палаці звелів намалювати себе на троні, а перед собою на колінах усіх взятих в полон наших пашів з осличими та баранячими головами, а самого тодішнього раджу, цебто твого пра-пра-пращура-щура з дурною курячою головою. Оповісти Карапетові війну і помстись!

Саїб спачнув, як присок. В його душі заклекотіла ненависть і жага помсти.

— Помщуся ж і я їй добуду слави! — аж крикнув Саїб. — Мое славне ймення пронесеться од краю землі до краю. Мое славне ймення на віки вічні запишуть на осличих шкурах... «Але, — подумав він, — треба передніше спитати Паміри й порадитись, що то вона скаже...»

Він пішов до Паміри й розказав їй за свою думку.

— Брязнуть ваші шаблі, поллеться людська кров ріками. Загримлять гармати, стогоном застогне земля. Ви зареочетесь побідним реготом, а ваш регіт виллеться людськими сльозами. За вашими слідами поженеться пожежа, голод та смерть. Доки ви бряжчатимете шаблями? Доки той брязкіт лунатиме в світі смертю, кров'ю та сльозами?.. Ви вороги людського спокою, щастя, людського розуму! Ви темна шкідлива сила: любите чужу смерть, неначе дороге якесь насіння... Чи завоюєш же ти Карапетове царство?.. А як не завоюєш?.. Що тоді буде? Як ти загинеш, то й я вмру за тобою!

— Але ж Карапет мене зобидив. Я цього йому не подарую. В моїй душі неначе заграла буря, заблищала блискавка; хочеться-таки погуляти. Раз погуляю, поб'юся з ворогами та й закаюсь! — сказав Саїб.

— Заіржуть твої коні, завиють голодні вовки в лісі, сподіваючись поживку...

І в Паміри на очах виступили сльози. Вона втерла їх вишиваним рукавом.

Загриміли труби, загули бубни: то молодий раджа скликав військо і оповістив Карапетові війну. Військо крикнуло, аж в лісі залящало, аж луна пішла горами. Заревли гармати, земля задвигтіла.

Саїб літав на арабському коні поперед війська. На бенкет кривавий він убрався, як на велике свято. Сяло золоте убрання, обсіпане діамантами. На шапці блищали білі страусеві пера, обсіпані росою з алмазів та ізумрудів. В Саїба дрижала кожна жилка, кров грала в жилах, кипіла, неначе в ключі вбивалась. Дика жадоба руйнування, жадоба слави та багатства, чваньковитість, гордість заклекотіли в його душі, наче окріп. Він чув, як кров горіла в його жилах якимсь надзвичайним огнем, як серце бажало блискавок та грому, од котрого гинуть тисячі душ,

ллеться річкою людська кров, стогнуть од одчаю тисячі матерів та жінок...

Три тижні йшло військо через столицю, три місяці слідком за військом їхали карети та вози воевод-пашів з усяким добром, з наїдками, з винами, з дорогими наметами, пуховими бебехами... Паші виїжджали на війну, ніби на веселі влови.

Військо стало на границі Карапетового царства. Саїб звелів поставити свій шовковий червоний намет на пригорку. На наметі поставили срібного орла з золотими крилами. Золоті шнури спадали по наметі до самої землі. Червона короґва високо метлялась над орлом. Білі та зелені пашівські намети, прикрашені золотими шнурами, розкинулись кругом Саїбового намету. Поле наче зацвіло кольоровими наметами, ніби лука квітками.

Старий Карапет вивів проти Саїба своє міцносиле, бадьористе, хоч невелике військо. Сам Карапет виїхав простенько убраний, в чорному убранні. Військо його рушило лавами і вдарило на Саїбове військо. Повалились люди, неначе тріски полетіли під сокирою зручного, жвавого дроворуба. Річками потекла кров з спадистого пригорка на лучану зелену місцину. Бились вони день, од ранку до самого вечора. На заході сонця Саїбове військо ослабло, знесилилось, подалось. Карапетове військо обступило намети пашів і намет молодого раджі... Паші і Саїб попались в полон...

Сонце зайшло червоне-червоне, неначе вмочене в кров. Здавалось, ніби люди забризкали своєю кров'ю його золоте кружало. Впала на землю темна ніч. Ще чорніша ніч впала на Саїбову душу. Саїб сидів в своєму наметі сумний та понурий і схилив голову на руки.

«Чи це сон був, чи правда? — неначе у сні майнув перед ним цей страшний кривавий день.— Де взялася та кривава буря, що збурила в мені кров? Де взявся той огонь, що запалив моє серце жадобою слави, честі, помсти! Схопився той огонь в моєму серцю, а паші роздмухали його в полум'я... Не пройде моя голосна слава од краю землі до краю; блискавкою піде од краю світу до краю моя недобра слава, зганять моє ймення усі люди і малі діти... А тепер гордість вгамувалась, серце прохололо, а душа ніби громом прибита. Я ніби орел, приборканий в клітці, в неволі... Ох, яка ж гірка неволя! Чи є що в світі гірше од неволі? Усі скарби з своїх скарбниць оддав би за волю, тільки б хіба не оддав однієї Паміри...»

Саїб вхопився обома руками за голову. Голова горіла, неначе розпечена в огні. Коли це тихенько чиясь маленька

смуглява рука одкинула шовкове полотнище в дверях намету. Увійшла висока постать в одязі арабського воїна. Лице було заслонене темним тонким серпанком. Через дві проріхи блищали білки великих очей.

— Добровечір тобі, Саїбе! — зашепотів тихий голос. Голос був м'який, дівочий.— Я Милексита, царя Карапета дочка. Не лякайся й не жахайся! Я вступила до тебе не по своїй волі. Я питалась дозволу в мого батька і прийшла тебе визволить з полону та захистить од безчестя та неслави. Ти вольний! Іди з свого намету і вертайся додому. Пам'ятаєш, як ти заїжджав до мого батька? Я бачила тебе через віконце і покохала тебе на віки вічні. Я вмираю за тобою і вмру, як ти од мене одкаснешся....

— Я не піду по добрій волі з полону,— тихо обізвався Саїб.— Це було б не по-лицарському.

— Одже ж вийди та подивись! Військо стереже тільки намети твоїх пашів. До твого намету ніхто не насмілиться й приступити. Ти вольний! Батько мій не скривдить тебе, не накладе на тебе свої руки. Прощай, прощай! Тікай та пам'ятай про мене! Ти будеш моїм, я буду твоєю...

І Милексита вийшла. Вона ублагала батька випустить Саїба, але за те попросила в батька постановить йому таку умову миру: Карапет мириться з Саїбом, не одбере його царства ні клаптика поля і робить честь йому, велику честь: бере його собі на зятя і оддає за нього свою дочку. Карапет знав про доччину любов до Саїба й пристав на прохання своєї єдиної коханої дочки.

Незабаром Карапет вступив в Саїбів намет і оповістив йому свою волю. Саїб думав, довгенько думав, нічого не придумав та й пристав на вмову помиритись з Карапетом. Карапет ласкаво попрощався з Саїбом і випустив його на волю. Він обіцяв незабаром прислати до його своїх посланців і з ними свою дочку.

«Невже для мене воля й честь краще од кохання? Що це я вчинив? Я продав своє серце! Продав свою любов! Я впав низько, впав на самісіньке дно якоїсь темної ями... Чи видерусь я з неї на ясний світ?» — думав Саїб, вертаючись у своє царство без війська, без пашів-порадників, продавши своє легковажне серце.

Не басував кінь під Саїбом, неначе почував горе свого пана, а йшов тихою ступою, спустивши вуха. Море і землю крила вечірня імла. На заході хмарки горіли на вечірньому небі, горіли і згасли. Зійшла пишна, як любов, вечірня зоря. Саїб зирнув на зірку. Зірка ніби сказала йому докір...

Усіх пашів велів Карапет закинуть в залізні клітки і з тріумфом везти через своє царство і через свою столицю. Поперед усіх повезли в клітці Гаруна-пашу, мов ведмедя. Він сидів на помості, понурився, підобгавши ноги, і навіть на людей не дивився од великого сорому. Після того Карапет повипускав пашів з кліток і звелів вивести їх на базар. З перекупок та перепродух поздймали старі патинки, порозтягали пашів серед базару, і дали їм по сто поляпасів патинкових. Старі сидухи й перекупки гнали їх кочергами через торжок і вигнали за браму з города. Паші мусили пішки плентатись до границі, заплативши Карапетові великий викуп.

Саїб вернувся в свою столицю з тяжкими думами. Він зараз пішов до печери, де в домку жила Паміра. Паміра придивилась до його, зирнула на його зблідле лице і все вгадала. З її очей закапали сльози.

— Твоє військо побите? — спитала вона в Саїба.

— Побите, і я пристав на безчесний мир з Карапетом. Чом я тебе не послухав, тебе, простої людини, але правди-вої? Тільки од тебе, Паміро, я чув правду. Кругом мене одна неправда та облесливість. Лучче б я був простим чоловіком і звікував свій вік у цій печері в садку, тільки вдвох з тобою!..

Саїб довго говорив з Памірою, але не сказав, що обіцяв Карапетові женитись на його дочці.

Тим часом після війни народ в царстві зубожів: од його позабирали до війни коні; худобу, пашню. Пішов по царстві помірок й пошесті. Обідрані, голодні люди гинули од чуми та од голоду. Народ не витерпів, кинувся в столицю. Великий натовп народу підступив під ворота Саїбового житла. Люди просили хліба, домагались свого права нарівні з пашами..

Саїб та стара раджиха зібрали в свою світлицю усіх пашів на пораду. Двічі на день збиралася рада.

Ввечері Саїб потай од пашів та од матері ходив на нараду до Паміри. Паміра, як селянка, намовляла Саїба, щоб він послухався народу і попроганяв од себе зависних, нечесних та здирливих пашів.

Паші репетували, щоб Саїб вдарив на народ військом і розпудив його. Саїб не знав, що почати і що діять...

Одного дня він вийшов на високу башту і глянув на майдан. Скільки можна було скинути оком, стовпище людей чорніло, неначе пооране поле. Було чути гук, крик, плач смерті та одчаю. В Саїба прокинулось в грудях серце. Він вернувся на раду пашів і сказав, що хоче дати права народові, дати хліб, просвіту...

Паші, як люди нестатковиті, звиклі до гоїного життя та ще й нездатливі і зажерливі, загомоніли, закричали. Їх великі чорні очі страшно й люто заблищали. Стара раджиха пристала до їх і держала за ними руку, Гарун взяв під руку Саїба й повів його в раджині скарбниці. З ними пішла й мати.

Довгі, здорові скарбниці були повні золота, срібла та дорогих діамантів. На помості валялись здоровецькі купи срібних грошей, здорові шматки литого срібла та щирого золота. На столах стояли повні мішки червінців. В шафах за шибками блищали рядками золоті, дорогі вінці, обсіпані алмазами, рубінами, ізумрудами. На полицях сяли рядки золотих тарілок, полумисків, здорових кубків. Шаблі з ізумрудними рубінами та золотими держалнами висіли на стінах. Всі скарбницькі горниці блищали, лисніли, світились без сонця, неначе скрізь були розсіпані по скарбах проміння сонця.

— Дивись, сину! Це скарби наших дідів, прадідів. Як поступишся хоч трошки тому чорному народові, то ці всі скарби розтануть, як сніг на сонці, а хоч й не розтануть, то більше їх ми вже не зберемо!..

— Та й наші скарбики розтануть,— обізвався Гарунпаша,— тоді ми будемо їсти з поливаних полумисків та пити з олив'яних кубків, а за золото будемо тільки згадувати, як за дивний сон.

Саїба засліпило золото та алмази. Знов в йому заграла кров, заграла пиха. Знов він вернувся до своїх покоїв в великій тривозі.

— Сине небо з ясними зорями! Святе сонце! Поможіть мені! Що мені вчинити? — крикнув несамовито Саїб.

Він почувив, що в його душі змагаються якісь дві сили і одна другої не перемаже. Він знов вийшов на башту і глянув на майдан. Люди приставляли до стін риштування, приставляли драбини. Вже й полізли по драбинах. Він вернувся до палати, де все сиділи паші і гомоніли.

— Куди мені пристати? — крикнув Саїб.— Що маю робити? Душа моя розривається надвое! Серце ние й болить. Місяцю ясний! До тебе здіймаю свої слабкі руки! Зоре моя ясна! Дай мені пораду!

Саїб згадав щире серце Паміри і знов вийшов на башту. Вже вечоріло. Глянув на майдан.

На майдані з'явився якийсь блискучий поїзд. Йшли рядками верблюди, в блискучій збруї, вкриті червоними покрівцями з золотими торочками. На верблюдах сиділи лицарі, убрані в золоті шлики й панцирі. За верблюдами заблищала на сонці золота колісниця. Колісницю везли

дванадцятро білих коней в срібній та золотій збруї. За колісницею тягся довгий рядок верхівців на конях.

Загнали на трубах.

— Одчиняйте браму! Їде царівна Милексита! — почувся голос під брамою.

Народ задивився на той пишний блискучий поїзд і вгамувався. Стара раджиха послала пашів зустрічати Саїбову наречену. В велику світлицю без стелі увійшов Саїб в дорогому рицарському убранні і сів на троні з широкого золота. Коло нього на троні з слонової кості сіла мати. Паші і пашихи обстали палату рядками. Запалало світло. Палата ніби зайнялася. В одчинені двері вступили Карапетові еміри, смуглі, аж чорні, з чорними довгими бородами. За ними в двері вступила Милексита, висока, рівна, як тополя, але смуглява, як циганка. Вона була смуглява, але в неї була краса якась окремішня, нагадуюча красуню в книзі Соломона¹ «Пісня піснів». На білках здорових очей наче крутилися чорні зіньки. Очі аж блискали наче іскрами. Вона вся сяла в золоті. Довгий шлейф важкої сукні несли чорні арабчики. На голові у неї сяла діадема з усяких брильянтів.

Саїб та мати встали і пішли їй назустріч. Саїб глянув на її негарну вроду і трохи не впав на східцях трону.

Тим часом Селима про все довідалась і розказала Памірі. Паміра вбігла прожогом в світлицю без стелі в рутяному вінку і кинулась до Саїба.

— Дай права тим, що мруть од чуми й голоду! Стань за народ!

— Не можу! — крикнув Саїб, ламаючи руки.

— Ти маєш другу милу! Мене покидаєш! Прощай же навіки! — сказала Паміра.

Вона заспівала сумну-сумну пісню на прощання. Паміра почала потихеньку та помаленьку підніматись в небо. Дивний світ од її вінка лився зверху. Вона піднімалась вгору і все співала. Пісня ставала все тихіша. Паміра все йшла на захід сонця і заблищала на небі вечірньою зорею.

— Ти мене покинула і вже ніколи-ніколи не вернешся до мене, моя вечірня зоре! — крикнув несамовито Саїб, з одчаю вхопився рукою за серце й несподівано впав мертвим на східцях трону.

Милексита, вражена пишною красою Паміри, одразу вгадала, що в її волі було Саїбове серце, що Саїбове життя й любов полинули на небо слідком за Памірою.

Тільки що Саїб впав мертвим, Милексита заголосила, застогнала, впала додолу, припала лицем до холодних грудей Саїба, і сама вмерла.

В той час в синьому небі десь взялася чорна хмара, освічена пекельним мідно-червоним кольором. Блиснула така страшна блискавка, що всі паші, всі Милекситині поїжджани позаплющували очі. Вдарив страшний грім раз, другий. Широка огняна смуга впала з неба, зверстенилась, як змія, і потрапила просто в велику башту палацу. Вдарив такий грім, що башта розсипалась на шматочки. Палац зайнявся одразу.

— Народ висадив браму і проломив стіну! — крикнули в палаці.

Паші пороснули, як намисто з порваного разка, розбіглися з палацу і поховались у садках, в печерах. Полив дощ як з відра. Піднялася буря і роздмухала полум'я. Палац запалав і вкрився димом. Іван Громовик літав по хмарах на баскому, огнистому коні. Кінь вигравав, ставав дибки, а з-під його копит сипались жмутами страшні блискавки і обсинали і землю, і море, і пустині. Од того грому одвологло й почистішало повітря: зараз перестав помір на людей. Од великого тучного дощу вродив хліб, перестав голод. Небо спасло народ од наглої смерті й пощесті, він утихомирився.

Паші з переляку втекли од розлютованого народу, порозбігались в кам'яні гори, в дикі ліси та поховались в скелях, в печерах. В диких горах та скелях не було кому на їх робити, а самі вони були незугарні й нездатні до будлі-якої праці. Вони мусили жити вкупі з диким звіром і згодом потім живились овочами й лопуцьками, самі обросли шерстю, як звірі. В Гаруна-паші навіть виріс вовчий хвіст та цапині роги од лісового поживку.

* * *

Покинувши землю, Зірниця вернулась в свою небесну надхмарну палату.

Палата з білого та зеленого кришталю стояла високо-високо над горами Гімалаями. Легкі білі хмарки двома довгими рядками стали по обидва боки до самої палати, наче довга галерея. Там стояли рядками біляві та русяві русалки хмар та цілющої й живущої небесної води. На сході сонця вже розлився рожевий світ. Довгі рядки хмарок стали рожеві. А нанизу, неначе отара білих овечок, стовпились верхи Гімалаїв, вкриті снігом. І хмарки, і білі снігові гори заблищали рожевим світлом. Глибокі зелені долини вкрились прозорим туманом. Озера в долинах лисніли, наче дзеркала, вправлені в зелені рами. І гори, і долини, і озера ніби дихали свіжою вогкою прохолодою.

Синьо-рожеве небо неначе розливало здоров'я, дихало щастям на землю, вливало міць в рослини, квітки та дерева, в розкішні долини, в гори, поплутані, як фантастичний сон.

Зірниця одпочивала довго і опізнилась світити на небі. Вже сонце зійшло, як вона прокинулась. Русалки заспівали пісень. В небі набігла хмарка і заgrimів тихий грім: то заіржав білий кінь, на котрому з'явився Громовик. Зірниця вийшла з палати, махнула хусточкою і до самих копитів Громовикового коня розіслався довгий міст з хмарок, застелений та обвішаний рожевими та оранжевими килимами та хустками. Громовик покатав до того мосту, скочив на міст, доскакав до палати, скочив з коня і привітався до Зірниці.

Тим часом мати Зірниці, Сонце, вигляділа Зірницю й махнула до неї пучком золотого проміння. Зірниця уклонилась Громовикові, зблідла в промінні Сонця і побігла до матері. Мати обняла її та й поцілувала.

— Вибачайте, мамо, що я оце так довго загаялась, бо заспала, — сказала Зірниця.

— Еге, дочко, довго! Тебе не було дома вже двадцять літ та двадцять зим. Я з неба оглядала землю й море, шукала тебе і нігде не найшла. На твоє місце я поставила в небі великий ізумруд, що світив вранці та ввечері. Це ти, доню, певно, десь блукала, помандрувавши в небесний простір з тим Громовиком?

— Це правда, мамо! Мені спився сон, що я була на землі, десь ніби стала дівчиною, довго бідувала й поневірялась між убогими людьми на землі, кохала когось, схожого на Громовика. Мамо! Я його і в сні бачила, бо люблю його й ладна хоч зараз піти за його заміж!

— Як хочеш, то йди за його, але вдруге не тікай з неба! — сказала мати і махнула золотою паличкою до Громовика.

Громовик блиснув блискавкою, тихою, ніби срібною, що ледве була примітна в золотому промінні сонця. Заgrimів дрібний грім, веселий, сріблистий, неначе регіт молодого хлопця. Громовик став перед царицею неба.

Зірниця подала йому руку. Русалки в хмарах заспівали пісню на заручини. Блискавка блиснула й оповила, неначе золотий перстень, рожевий палець Зірниці. Птаство в гаях та в садках защебетало аж залящало, квітки та дерева замаяли, зашелестіли листом. Хвилі в морі тихо заворушились й зашелестілись коло берегів. Все зраділо радістю живоття, радощами здорового погодливого дня.

І ніколи сонечко не сяло, не світило так привітно та радісно, як в той день.

Настав пишний вечір. Зірниця засяла в своїй кришталевій палаті всіма кольорами веселки й брильєнтів: вона справляла заручини. Всі зорі тієї ночі стали більші, світили ясніше, миготіли, дрижали світом, ніби горіли. Вони зібрались на заручини кругом палати Зірниці, спілітались у вінки, в гірлянди та букети. Більші зорі були запрохані в дружки та світилки. Небесні русалки заспівали. Тихі весняні вітри повіяли на срібні та брильєнтові дзвоники, котрими була навкруги обвішана палата. Тихі вітри коливали дзвоники, і вони дзвеніли і розливали в небі райські мотиви. Небесні русалки почали танці. Узброєний Громовик прикатав на білому коні. За ним летіли на конях усі вітри в червоному, зеленому та білому убранні.

Саме тоді несподівано зійшов Місяць і заглянув в палату.

— А батька забули попросити в гості! Оце так! Коли б тобі хоч чарку горілки дали батькові! — загомонів Місяць. — Бач, яка ти, дочко, горда та пишна!

Місяць вхопив здоровий кришталевий кубок і налив собі з півкварту. То була роса Зірниці. Старий хильнув і скривився:

— Чорти батька зна, що п'ють оті зорі! Щось солоденьке та нудненьке... А достань лиш, зятю, доброї горілки, тієї, що заправлена блискавкою! — промовив Місяць.

І Громовик зараз налив йому кварту горілки, заправленої перцем. Місяць вихилив усе дочиста, до сухого дна, гакнув, цмакнув і втер губи хмаркою. Горілка вдарила йому в самісіньку лису голову: він почервонів, а потім зблід і потягся на небо, але тієї ночі світив дуже погано. Люди казали: буде дощ, бо місяць світить, ніби крізь сито, неначе йому заснувало очі, мов п'яний чоловік лунає безтямними дурними очима.

1886 року

АФОНСЬКИЙ ПРОЙДИСВІТ

Оповідання

I

Весною, після великодня, ченці й послушники в одному київському монастирі запримітили, що до церкви усе ходить якийсь не то грек, не то арм'янин. Тільки вдарять у дзвін чи на вечерню, чи на службу — в церкву входить поперед усіх людей якийсь високий, чорнявий, з товстими густими бровами, здоровими чорними очима вже літній чоловік, стає перед чудовною іконою, молиться, б'є поклони, зітхає, знаменується до образу богородиці й позад усіх людей виходить з церкви.

Той чоловік був грек Христофор Хрисанфович Копронідос. Він довго блукав по селах на Україні, продавав кипарисові хрестики, образки й чотки, продавав темним селянам камінці, нібито з Єрусалима, свячену воду, ніби з Йордану, ладанки од усяких хвороб, навіть пальмові гілки, нібито посвячені на вербу в Єрусалимському храмі. Ті камінці він збирав на березі Росі, Расави та інших річок, а святу воду набирав у пляшечки просто з криниць і з ставків. Продавав він і свячене помічне зілля і жебрав на Афон. Набивши добре кишені грішми, видуреними в темних богобоящих селян, він пішов на хитрощі вже більше корисні: задумав дурити багатих київських ченців...

Якось після вечерні він пристав до послушників, припустився коло їх в садку на лавці, в темній алеї, на цвинтарі і почав розпитувати, хто з ченців має багато грошей.

— Чи то пак правду кажуть, що нібито в отця Палладія дуже багацько грошей? Чи то правда, що він багатющий? — спитав він у послушників.

— Що правда, то правда, — обізвався келійник отця Палладія, — я в його вже давно служу за келійника; кажуть, в його є тисячок зо три карбованців, коли й не більше.

— А з яких він: чи з простих мужиків, чи з міщан, чи таки з духовних? — спитав Копронідос.

Копронідос говорив доволі чистою українською мовою,

котрій навчився, тиняючись на селах, але в розмові примішував великоруські слова й шепеляв, як шепеляють греки, що родились і зросли не в Росії.

— Отець Палладій таки з духовних. Він був на селі священиком, овдовів; кажуть, що вже видав дві дочки заміж, і оце годів з п'ять живе в монастирі,— одповів келійник.

— Здається, він богобоящий та богомільний. Так молиться та б'є поклони... що мені аж кинулося в вічі...— обізвався Копронідос.

— Дуже богомільний та богобоящий. Ввечері довго молиться богу, а як лягає спати, то, мабуть, гроші лічить, чи всі дома, бо я часом чую в себе, в другій келії, як бряжчать срібні карбованці, та, здається, і червінці,— сказав келійник.

— Бряжчать карбованці!— аж крикнув Копронідос, і його здорові банькати очі аж закрутились на білках, а зіньки аж заблискали.

— Бряжчать, ще й, видно, в його їх немало, бо лічить часом отой лапіга таки довгенько. Усе сидить і ледве ходить помалу,— сказав молодий проворний келійник.

— І, певно, благочестиво живе й піснюкає, бо такий захуджений, з лица такий тихий, такий добрий.

— Тихий, тихий, але тиха вода греблі рве... Горілочку п'є добре; а сільські бабки та молодичі з того села, де він був попом, часто приносять йому гостинці: і сало, і масло, і печені кури. А одна якась удова таки часто ходить на прощу в наш монастир.

— І до отця Палладія заходить?

— Атож! Заходить і балакає приязно з ним.

— А як її звать?— спитав Копронідос.

— Вона Хівря на ймення,— сказав келійник,— там така здорова, огрядна та червонопика! А приходять на прощу сливе щомісяця, бо вона з того ж таки села, що недалечко од Києва.

— А отець Ісакій та Єремія, певно, так само мають гроші, як і Палладій,— спитав Копронідос.

— Мають, але менше, ніж отець Палладій. А скупі, скупі обидва, що й сказати не можна! Гроші мають, а ходять у старому дранті та драних, латаних чоботях,— обізвався другий келійник.

— А з яких вони?— спитав Копронідос.

— Хто їх знає. Здається, з міщан, а може, й селян,— одповів келійник.

— Я більше од усіх ченців люблю отця Тарасія: такий проворний та жвавий, наче в війську служив. Здається, і

цей має грошаки, бо на йому одежа нова, чиста...— казав далі Копронідос.

— І цей має,— обізвався один келійник,— бо часто шие одежу! О, цей любить чепуритись! Як принесе часом кравець рясу або кафтан, а він як почне примірять, то виварить воду кравцеві незгірше будлі-якої панни: по три рази часом кравець перешиває одежу та приганяє до стану.

— А не знаєте, з яких він? — спитав Копронідос.

— З бурсаків; його вигнали з бурси. Але він був у москалях: казав, що навіть служив унтер-офіцером. Та це знати й по ході, бо як ходить по церкві, то задирає голову вгору, мов москаль на муштрі,— сказав келійник.

— Про що ж він розмовляє в келії, як часом зійдуться гості? — спитав Копронідос.

— Розкажує, які штуки виробляв вчителям у бурсі; часом говорить про свою давню службу в москалях. А з молодими дияконами усе балакає за червоні щоки та високі перси одної удовиці... Вона тут недалечко од монастиря й живе,— сказав келійник і зареготався на все горло.

«Отже ж варто закидати мережі в цьому монастирі. Ловитва, мабуть, буде велі я... Чотири ціновиті осятри маю на приміті... З котрого б почати...— думав Копронідос.— Мабуть, з Палладія. Палладій має показну роль в монастирі, бо з вчених... Треба б зробити початок з його...»

Копронідос сам пробував послушником в усяких монастирях у Греції та Болгарії і добре дізнався за норови й звички монастирських осятрів.

— Чи не крикливий та не лайливий той отець Тарасій? — сказав собі сам до себе стиха Копронідос.

— Ого-го! Не крикливий! — обізвався послушник.— Як не встигнемо наставити самовар, то вхопить тебе за коси та як сіпне, то трохи голови не одірве з волоссям. А лається гидко, як москаль, та палкий, та битливий! Часом і приступити до його страшно. Та такий товкущий, непосидящий, що все товчеться то по келії, то по садку.

«Ну, з цього страшно починать: не піде в мої мережі; треба починати з святих та побожних... хоч би з грошовитого лапіги, що не любить вештаться та ходить, мов качка... з отця Палладія: тут мені буде менше притичин»,— подумав Копронідос і встав з лавки та й розпрощався з келійниками.

II

Другого дня, тільки що вдарили в дзвін на ранню службу божу, Копронідос прийшов до церкви. Отець Палладій сидів коло низького аналоя. Кругом його стовпились

сільські бабки, прочанки. Отець Палладій записував у книгу «жертви» бабок: бабки та й молодіці паймали акафісти, молебні та панахиди. Копронідос держав у руці здоровий пучок півоній, нарцисів та тюльпанів, а під пахвою щось завинуте в червону хустину. Баби й молодіці товпились кругом отця Палладія, неначе овечки кругом ясел з сіном. Копронідос поклав на вікні свої приносини, вдарив три поклони перед чудовним образом, приложився, а потім став навколішки височенько на сходах і молився, доки баби одійшли од отця Палладія. Тоді він узяв з вікна букет та те, що було загорнуте в хустині, і якось по-лисиному, навшпиньки підступив до отця Палладія й покловився йому до пояса.

— Прошу прийняти од мене вбогу лепту во славу божию і поставити перед чудовним образом богородиці,— сказав солодким, благочестивим голосом Копронідос і подав отцеві Палладієві здоровий пучок квіток.

Отець Палладій підвів голову й хотів покласти перо на столик, але глянув на поетичну жертву і тільки тикнув рукою з пером на чудовний образ і на букети квіток, що стояла в вазках перед образом на столику, застеленому шовковим червоним покрівцем.

— А це прошу прийняти й записати на монастир мою малу лепту: ладан, смирну і елей,— промовив нишком, якось смирно Копронідос і почав розв'язувати червону хустку.

— Прийміть, отче Палладію, і пом'яніть мене в ваших святих молитвах,— сказав Копронідос.

— Яке ж ваше святе ймення? — спитав отць Палладій, вже ласкавіше дивлячись на грека.

— Раб божий Христофор,— сказав тихо Копронідос.

— Ви ревні до божого храму: щодня ходите до нашої церкви. Я вас запримітив,— обізвався отць Палладій.— А з яких ви будете?

— Я купець: держу магазин з тютюном на Хрещатику, а на Подолі маю діла торговельні: скуповую та перепродую пшеницю,— сказав Копронідос.

Отець Палладій несподівано схопився з місця.

— Як же вас звати? — спитав Палладій.

— Христофор Хрисанфович Копронідос. Прошу вашого благословення і знайомості.

Отець Палладій поблагословив його великим хрестом і подав йому по-панібратській руку. Копронідос одначе поцілував ченця в руку.

— Спасибі за жертву, спасибі!.. Бог вас не залишить! Богу прийому! Бог приєм вашу жертву! Дякую господеві!

милосердному за те, що вас напутив, навів на добру путь.

— А це прошу записати лепту на молебень за здоров'я моє. Маю ще дещо пожертвувати на монастир... та говорити в церкві... якось гріх... Ви загаєте для мене багацько часу...— сказав Копронідос, запикуючись.

— То прошу до мене в келію після служби божої! Там ми за чайком і побалакаємо,— сказав отець Палладій.

Він подав Копронідосові руку на прощання, здоровою кремезною ногою пішов до олтаря й так швидко шугнув у двері, що намітка од клобука заколивалася, майнула і відкрила вирізани й позолочені квіти та виноградне листя на колонах іконостаса.

«Осятрина йде в мою мережу. Непогано!»— подумав Копронідос і цілу службу молився та бив поклони перед чудовним образом богородиці, благаючи поспіху собі.

Після служби божої Копронідос пождав отця Палладія, поки він вийде з олтаря, і разом з ним пішов до його в келію, де послушник вже ставив на стіл самовар, що парував під саму стелю і клекотів, мов скажений. Келія отця Палладія була просторна й чиста. Двоє вікон виходило в старий овочний садок. На вікнах стояли вазони. Один куток був обчеплений і прикрашений образами в позолочених рамах. Перед образами теліпалися лампадки. Через келію був простелений дорогий килим. В келії було чистенько прибрано; було знати, що тут живе чоловік заможний, котрий колись жив сім'єю й господарював.

Отець Палладій в мирі звався отець Павел Андрієвський. Він був з тих священиків-аристократів, які почали вже подскуди заводитись в Київщині. Він був священиком на багатій парафії. Село було велике; окрім церковної землі, до церкви були приписані ще й ерекційні поля, надаровані давніми, ще не споляченими православними дідичами. Отець Павел вів велике хазяйство, брав з селян-багатирів чималу плату за церковні треби й забагатів. Дочки його грали на дорогому фортеп'яні. В його домі була багата панська обстава: м'яка мебіль, дорогі килими, на дверях важкі порт'єри... Отець Павел їздив фаетоном, держав баскі коні, вбирався в дорогі рясні та шовкові яснокольні кафтани... З селянами він поводився гордо, по-панській, говорив до них великоруською мовою для аристократичного шику, а ще більше задля того, щоб його парафіяни боялися й лучче послухали в роботі. Пишний, гордий, розумний та честолюбний, він домагався ролі між сільським духовенством, і його таки обібрали за благочинного.

Отець Павел любив говорити проповіді, що рідко трапляється між сільськими батюшками. Говорив він їх, здається, більше для себе, ніж для селян, бо говорив великоруською мовою та ще й по-вченому. Чесна громада слухала ті проповіді й нудилась, аж позіхала голосно на всю церкву. Чоловіки без сорому позіхали, а баби таки просто куняли та клювали в спину одна одну носами. Чи постерігав батюшка це, чи ні, але він часто при людях нарікав на селян, що на селі завелися злодії, завелася розпушта. Він забув, що його парафія не чула од його десятки год живої моральної проповіді на зрозумілій для селян народній мові. Але ж за ті проповіді йому почепили на шию золотий хрест. Народ гомонів на отця Павла... Отець Павел і не примітив, що його житло, через його ненависність до народу, через пиху, через панський шик та через поліцейську мову, засяло для народу не ореолом пастирським, а ореолом квартири станового пристава... запахло панським двором. Він і незчувся, як у фалдах дорогих завіс та портьєр заховалась і притаїлася штунда... Штунда й справді з'явилась на селі...

Отець Павел вже видав дві дочки заміж, вже наскладав кілька тисяч карбованців, як несподівано вмерла його жінка. Засмутився отець Павел, сидючи сам в своїх покоях, став понурий, смутний, впав у тугу й навіть потроху почав запивати з горя та нудьги. А честолюбство та гордия гризли йому серце, як іржа залізо. Він пішов у монастир, щоб протоптати собі стежку до ігуменства й митри.

«Тепер студенти з духовних академій чомусь вже не йдуть у ченці. Архієреями ставляють ченців з протоєреїв-удівців. Може... може, й моя виграє»,— думав отець Павел і постригся в ченці.

Увійшовши в келію, отець Палладій перехрестився тричі до образів, поклав на столик проскуру з виїнятими часточками, потім зняв клубук, пригладив довгі коси, зібрав у жменю намітку клубука й, уткнувши її в клубук, поставив його на косому столику, що стояв в куточку під образами. Копронідос перехрестився й собі тричі, низько поклонився отцеві Палладієві й привітався з ним.

Отець Палладій попросив гостя сісти за стіл, застелений білою скатертиною. Увійшов келійник, налив два здоровецькі стакани чаю й поставив їх перед отцем Палладієм та перед гостем.

— Спасіння буде вам од бога за ваші жертви на наш монастир,— почав отець Палладій розмову, колотячи чай ложечкою й пригладжуючи долонею широкую сивувату бороду.

— Приношу жертви, скільки можу,— обізвався Копронідос і почав і собі ніби розчісувати довгими сухими пальцями чорну, як смола, бороду.

— Ви, мабуть, здалека зайшли до нашого краю? — спитав отець Палладій.

— Здалека, отче Палладію. Я родом з острова Паросу і вже давненько торгую в Росії. Передніше колись я торгував в Одесі, а тепер завів магазин у Києві,— сказав Копронідос.

— Слава богу! Слава богу! І добре йдуть ваші діла в Києві? — спитав отець Палладій.

— Хвалить бога, добренько, непогано.

— Чи були ж на Афоні в святих монастирях? Петре, подай лиш нам до чаю проскур! — гукнув отець Палладій.

Келійник побіг в опрічну вузьку келію, одчинив дверці в пічурку, вхопив три черстві проскури, поклав на тарілку й поставив її на стіл.

— Молився і на святому Афоні; сподобив господь молитись і в Єрусалимі, коло гробу господа бога,— сказав Копронідос.

— Скажіть! Були і в Єрусалимі! — сказав з дивуванням отець Палладій.

— Я люблю монастирі, люблю монастирське життя, та не сподобив мене господь жити в монастирі, бо батько мене оженив і приставив до торговельного діла,— сказав Копронідос смиренным голосом.

Він вів розмову тоном смиренного, покірливого й тихого послухника, що розмовляє з своїм ігуменом.

— А от я овдовів та й пішов у монастир; був священником на селі...

— В якому селі? — спитав Копронідос.

— В Мар'янівці,— одповів отець Палладій.

Копронідос замовк і неначе трохи заметушився. Він знав ту Мар'янівку. Покинувши торг чотками, хрестиками та камінцями з Єрусалима, він надів кафтан та рясу, назвав себе священником з Персії й їздив по селах за поданням, буцімто на убогі християнські храми, ограбовані й обдерті нібито персами, випрошував навіть у батюшок старі ряси та кафтани й перепродавав євреям-кравцям ту старовизну. Блукаючи по селах, він колись заїздив і в Мар'янівку до самого таки отця Палладія.

Копронідос пильно придивлявся до отця Палладія, але примітив, що чернець його не впізнав, бо дія діялась таки давненько.

— Яку ж жертву думаєте принести на наш монастир? — спитав отець Палладій.

— У вас вже дуже старі покрівці на аналоях, котрі стоять перед чудовним образом богородиці. Бог напуював мене й оце навів на думку справить нові покрівці ради прочан, бо вони на видноті, та не знаю, якого кольору набирати в крамницях парчу,— сказав Копронідос.

— В честь богородиці треба брати білу парчу з золотими або срібними квітками; а в честь преподобних — синю,— сказав отець Палладій.

— От тепер я й знатиму! А то ми не духовні люди, нічого того не знаємо,— сказав Копронідос.

Копронідос брехав: він добре знав за це й без отця Палладія.

Отець Палладій строшив за чаєм черстві проскури, що лежали на тарілці. Він устав, вийшов в спочивальню й одчинив дверці в стіні. В пічурках майнули пляшки, бутлі й повні усяких наїдків тарілки, прикриті рушником. Копронідос кинув гострим оком на ту пічурку. Пробуваючи послушником у грецьких монастирях, він добре знав, що ховається в тих пічурках. Отець Палладій взяв там ще одну черству проскуру й поклав перед Копронідосом.

Перегода прийшов отець Ісакій, сухий, тонкий та високий на зріст, з довгою сивою бородою. Короткі посічені коси настовбурчились на його голові, неначе колючки на їжакові. Він привітався до отця Палладія. Отець Палладій заповістив йому купця Копронідоса. Не встиг отець Ісакій сісти, як двері знов рипнули і в келію увійшов отець Єремія, сухий, як опеньок, низькоокий, ще й видроокий, з скалкою на одному оці. Отець Палладій порекомендував і йому Копронідоса. Копронідос обвів ченців гострими, вивідуючими та допитливими очима. На обох ченцях були дуже старі, обстрьопані вовняні рясни, що вже зблякли, полиняли, а на спині зовсім поруділи. На ногах теліпались старі, давно не чищені зашкарублі шкарбани. На шкарбанах було рясненько латок.

«Скупі й смиренні оці скнері... Певно, в скринях у цих ченців безліч грошей. Коли б натрапить на якесь дурне м'яло!» — подумав Копронідос.

Ченці несміливо посідали й дивились у землю. Вони неначе соромились світського чоловіка і таки добре смирялись перед отцем Палладієм. Отець Палладій був з вчених і міг несподівано стати ігуменом або й архімандритом... Хитрі й смиренні на взір, ці ченці були з простих есяян. Вони сиділи перед Палладієм, неначе ті чоловіки, що прийшли до батюшки годити вінчання або похорон. Але горілочку в отця Палладія хилили таки добре.

— От шановний купець либонь дуже любить наше монастирське життя й ладен давати жертви на наш монастир,— промовив отець Палладій до отця Ісакія.

— Спасенне діло! Добре діло! Тепер такий час... Час грішний, бо люди стали якісь скупі на жертви,— обізвався некрасномовно отець Ісакій.

— Стали скупі... Ой, які скупі! А колись було не те... Благородні боляри та болярині давали жертви на монастирі,— промовив отець Єремія тоненьким тенорцем, дивлячись одним оком на Копронідоса, а другим косим на отця Палладія.

— Перевелись тепер благочестиві та щедрі до монастирів боляри та болярині,— обізвався отець Палладій.— Тепер боляри шугнули за границю до Парижа, а болярині все в театрі, та в опері, та на балах, а не в церквах.

— Гріх плодиться на світі, як бур'ян на городі: поли, поли, а він росте та розкорінюється,— сказав отець Ісакій, очевидячки, на практиці дуже знайомий з цією спеціальністю.

— Слава вам і спасіння на небі, що ви не такі,— сказав отець Єремія, неначе кіт пронявкав, і знов опустив очі додолу, неначе засоромився, що вчинив гріх, бо став хвалеником світського незнайомого гостя.

Двері в келію неначе рванулись і одскочили, неначе в двері бурхнула буря... На порозі, ніби з землі виріс, з'явився отець Тарасій, високий, поставний, рум'яний, з широкими, повними, червоними устами, в новій рясі, що прилипла до стану, неначе модна сукня в якоїсь гладкої болярині.

— А отець пастернак вже тут? О! Та й отець карлючка тут! — крикнув голосно отець Тарасій і не зареготався, а ніби весело заржав, мов молодий баский кінь.

Він продражнив отця Ісакія пастернаком, а отця Єремію карлюкою-небогою, що була у бога, як співають в пісні. Ісакій і справді був схожий на пастернак, на цю довгу та трохи кострубату огородню овоч. Побачивши стороннього та ще й світського чоловіка, отець Тарасій раптом стулив широкого рота з якоюсь гримасою, котра ніби казала: «От туди к чорту! Удрав штуку, та невлад!»

Отець Палладій заповістив і йому Копронідоса.

«Спливаються осятри докупи! — подумав Копронідос.— Сам бог неначе жене їх бовтом в мою мережу; випала добра година познайомитись з багатшими ченцями».

Ченці збиралися до отця Палладія, щоб побалакать до обіду та й по чарці в компанії випити перед їжею, бо вільного часу в їх було так багацько, що вони не знали, де ді-

тись з нудьги. Отець Тарасій, бадьористий та жвавий, як москаль, перейшов через келію, задравши голову вгору. Клобук стримів на його голові, пеначе великий ківер на солдатів за часів Миколи I. Три кінці чорної памітки клобука метлялись на спині, як метляються на вітрі стрічки в дівчат. Тарасій аж вітер погнав по хаті своєю широкою рясою. Тоненькі, позліплювані, неначе котами позасмокувані, кіски отця Єремії трохи заколивались, мов пейси.

— Наш знайомий добродій, Христофор Хрисанфович, жертвує нові покрівці на аналої перед чудовним образом,— почав отець Палладій, обертаючись до нового гостя.

— Спасибі, спасибі! Спаси вас, господи! Піде за душу й за спасіння. Ви купець чи прикажчик? — спитав у Копронідоса отець Тарасій.

— Купець. Держу магазин на Хрещатику,— одповів Копронідос.

— З бакаліями чи з винами? — спитав отець Тарасій, бо найбільше любив такі магазини.

— З тютюном,— промовив Копронідос.

— І то добра річ; але якби з винами, то було б краще. Це смачний крам, а ченцям не можна вживать курива,— сказав отець Тарасій і навіщось облизав свою широку спідню губу, висолопивши широкого червоного язика.

Отець Ісакій спустив очі додолу. Отець Єремія почав швидко перебирати пальцями зерна чоток.

— Думаю завести магазин і з винами; маю агентів од значних виноградарів в Греції. Мені здається, що торг винами тутечки пішов би непогано,— сказав Копронідос.

— Як будете заводити магазин з винами, то заводьте недалечко од нашого монастиря,— сказав отець Тарасій,— бо, знаєте, часом приїдуть з сіл гості, то буде недалеко посилять.

— Для братії ж по чину монастирському положено в великі свята по красовулі вина,— сказав Копронідос.

— В нашому монастирі й красовулі дають не знать які; нема чим горла помочити,— сказав отець Тарасій,— ковтнеш, як муху, і незчуєшся. От красовулі од добродійних приносин — то зовсім інша річ.

— Були приносини колись — то од боляр та од боляринь,— несміливо почав отець Ісакій,— а тепер...

— Та боляри тепер щось скапцаніли! — перебив його отець Тарасій.

— А болярині кинулись на суету; тільки й знають ті золоті зап'ястя та ожерелія... а до монастирів... — знов почав отець Ісакій, очевидячки, дуже сердитий на скупих боляринь.

— Болярині тепер тільки й знають, що натирати ланіть червоними рум'янами та замітати тротуари шовковими хвостами од спідниць. А вже ті вихання головою та станом...— почав отець Тарасій.

— Та моргання бровами, та покивання віями й очима навіть у церкві,— сказав отець Палладій.

— Спокуса тільки од нечистого чорноризцем,— обізвася отець Ісакій.

— Наші купці не такі. Ми ще не впали в гріховну суєту,— обізвася Копронідос.— Треба мені, отче Палладію, зняти мірку з аналоїв. А потім піду в магазин і виберу покрівці.

— Зайдіть на вечерню. А після вечерні й мірку візьмете,— сказав отець Палладій.

— Добре! А завтра прошу вас, чесні отці, до себе на вечірній чай та на трапезу. Я люблю духовний чин, а найпаче чорноризців. Моя квартира проти самої монастирської брами,— сказав Копронідос і встав, щоб попрощатись з ченцями.

— Прошу вас усіх... Моя супружниця богобояща. Вона зросла недалечко од святої Афонської гори й буде рада привітати вас у своїй господі,— додав Копронідос, цілуючи в руки ченців.

Він поклонився низенько аж у пояс ченцям, вийшов якось по-котячому, тихо, навшпиньки й тихесенько причинив за собою двері.

— Бог посилає нам жертвователя,— сказав отець Ісакій.

— Бог посилає нам дурня, та, здається, ще й грошовитого, багатенького,— додав отець Тарасій і зареготався на всю келію.— Ходім лиш до його, панотці! Хоч по добрій красовулі смикнемо. Греки знають смак у вині. Та й м'ясця печеного попоїмо, бо вже ті холодні шинки та ковбаси чомусь в пельку не лізуть. Пастерначе! Нагодую-таки я вас м'ясцем! Еге, так?

— О, борони й заступи мене, мати божа! — обізвася отець Ісакій.— У вас усе жарти. Не подобає чорноризцеві так жартувати. Ви все гнівите бога та сатану звеселяєте, а він, мабуть, од радощів аж танцює.

Після вечерні Копронідос зостався в церкві й ждав отця Палладія. Вийшов з олтаря отець Палладій, зняв мірку з покрівців і оддав її Копронідосові.

— Заходьте ж до мене завтра після вечерні на вечірню трапезу! — знов просив Копронідос отця Палладія.— Та попросіть од мене еромонахів, що я бачив у вас в келії.

Другого дня після вечерні отець Палладій з отцями Ісакієм, Єремією та Тарасієм прямували до брами по густій алеї монастиря. Тільки що вони вийшли по сходах в дзвіницю, через котру був головний вихід з монастиря, назустріч їм пішов Копронідос.

— Зустрічаю вас, чесні отці, як колись у давню давнину Авраам стрічав трьох странників,— сказав Копронідос, знявши бриля й низенько кланяючись.

Копронідос пішов поруч з ченцями й привів їх до свого житла. Ченці увійшли в кімнату Копронідоса, перехрестились по тричі до образів, а потім привітались з Копронідосом.

Копронідос попросив їх сідати. Ченці посідали на стільцях, але Копронідос попросив отця Палладія пересісти на турецьку канапу. Копронідосова кімната зовсім була схожа на чернечу келію. Два кутки були обвішані образами, і в кутках горіли дві лампадки. В одному кутку на косому столику були наставлені святощі, принесені нібито з Афона та з Єрусалима: пляшечки з свяченою водою, якісь камінці, кипарисові хрестики та образки; в самому куточку стояли дві пальмові сухі гілки. Через кімнату був простелений узький килимок, виплетений з чорних та білих крайок. В кімнаті пахло смирною та кипарисом, тхнуло монастирським духом далекого Сходу.

Незабаром у дверях з'явилась не дуже молода, але гарна з лица таки добра товстуля, низька, кругленька, і, неначе клубок, помаленьку покотилась з дверей по килимку. Голова в неї була напнута чорною шовковою хусткою; кінці хустки теліпались на повних грудях; шия була обгорнута білою хусточкою. На чорній сукні ясно вирізувались жовті зернисті чотки, котрі вона держала в білій пухкій руці.

— Моя супружниця, котрою благословив мене бог! — рекомендував Копронідос.

Супружниця підступала до кожного ченця по черзі. Кожний чернець уставав з місця й хрестив її великим хрестом. Вона цілувала ченців у руку.

— Як же ваше святе ймення? — спитав отець Палладій.

— Мелетія,— несміливо обізвалась товстуля й стояла серед гостинної ні в сих ні в тих, неначе наймичка, готова вислухати приказ господаря.

— Іванівна по батькові,— додав Копронідос,— зросла під захистом святої Афонської гори, недалечко од Афона, родом грекиня, любить монастирі та святих чорноризців.— Копронідос показав Мелетії на стілець. Вона сіла пома-

леньку, обережно, як сідає школяр тоді, коли його попросять сісти вчитель. Склавши білі руки й поклавши їх на животі, вона почала крутити великими пальцями палець кругом пальця так жваво, що аж чотки в неї в руках шестіли. Мелетія витріщила на ченців здорові темні очі, як корова на нові ворота, й мовчала. Отець Тарасій так і вп'явся очима в її повне біле лице.

— Не нудьгуєте в нас за своїм краєм? — спитав у неї отець Палладій.

— Ні, я вже оговталась, звикла до Києва, — обізвалась Мелетія й засоромилась.

«Десь я неначе її бачив, — подумав отець Палладій, — неначе вона колись наймала молебень... давненько... років з п'ять передніше... Такі товсті брови...»

Мелетія ніколи й не бачила Афона: вона була таки грекня, але київська, міщанка з Подолу, і не була навіть жінка Копронідоса... Посидівши й покліпавши очима на ченців, Мелетія вийшла і пішла в пекарню готувати ченцям закуску та вечерю.

— У вас благочестиво в хаті: пахне смирною та кипарисом, — обізвався отець Ісакій.

— Наче в храмі, — обізвався отець Єремія і навіть перехрестився.

— В мене багато святощів з Єрусалима, — сказав Копронідос, — ви, святі отці, знаєтесь на тому: от вода з святої ріки Йордану. — Копронідос устав, пішов у куток до столика, взяв кілька пляшечок з водою й подав ченцям. Ченці забрали в руки пляшечки, повертіли їх у руках і поставили на стіл.

— А оце камінці з віфліємського вертепу¹, — сказав Копронідос, взявши в руку кілька камінців. Він перехрестився, поцілував камінці й подав Ісакієві. Отець Ісакій з рушливістю узяв у руки один камінець, перехрестився й поцілував. Єремія взяв у Ісакія камінець і, знявши клобук, і собі перехрестився й поцілував камінець. Палладій тільки подержав у руках камінець, подивився й поклав на стіл. Але рушливий Тарасій навіть не взяв у руки тих камінців, тільки мовчки дивився на їх; очевидно, він ждав од Копронідоса не камінців, а чогось смачнішого й тривнішого.

— А оце камінці з-під святої Голгофи, — сказав Копронідос і, поцілувавши, він подав ченцям якісь чудної форми камінці.

Ті камінці бачили Єрусалим так само, як і Копронідос: він назбирав їх по берегах Росі. Ченцям вже трохи обрид-

ли ті камінці: вони вже їх не цілували, а тільки подержали в руках та й поклали.

— Були в Єрусалимі? Бачили гроб господній, Голгофу? — спитав у Копронідоса Ісакій.

— Сподобив господь, сподобив! Бачив усі святі місця, — одповів Копронідос.

— Ой господи! Спаси й помилуй нас! — обізвався Єремія. — Красно там, дивно й велеліпно?

— Красно й дивно! Бачив я й Голгофу, гроб господній, чув, як душі грішників плачуть і скрегочуть зубами. Є там у стіні в великій церкві дірка, вона йде під землю просто в саме пекло. Як притулиш вухо, то й чуєш і крик, і галас, і стукіт, і гуркіт, і клекіт, і плач, і скрегіт зубів, — сказав Копронідос.

Отець Ісакій важко зітхнув і перехрестився. Він був з простих селян і йняв віри тим побрехенькам та теревеням Копронідоса, бо вже це чув од людей-прочан, що мандрували на прощу в Єрусалим.

— Ой господи! Спаси нас і помилуй, — промовив він тихо.

— А проти великодня на утрені святий огонь сходить з неба. Патріарх входить у печеру до гробу господнього з пучком незасвічених свічок і молиться. Огонь спадає з неба, і самі свічі запалюються, — теревенив далі Копронідос.

— Дивні діла твої, господи, — сказав Єремія й перехрестився.

— А оце пальмові гілки, посвячені в єрусалимському храмі на вербу; це там такі ніби верби, — сказав Копронідос і подав одну гілку отцеві Палладієві. Отець Палладій узяв гілку, подивився, понюхав і поклав на столі. Після його понюхали гілочку й другі ченці.

Отець Єремія знов важко зітхнув і глянув на образи.

Тим часом Мелетія принесла чай і поставила на столі, а до чаю подала пухкої паляниці на тарілці. Ченці побрали стакани й розговорились. Копронідос виніс до чаю пляшку рому.

Ченці спершу трохи церемонились, прикривали зверху долонями стакани, одмагались, вважаючи ром за гріх; але невпроханий Копронідос силою поналивав їм рому в чай. Отець Тарасій, випивши півстакана чаю, без сорому взяв пляшку, бурхнув рому в стакан і сповнив його до крис. Мелетія наливала й приносила стакани безперестанку. Пунші за пуншами щезали, неначе ченці виливали їх у безодню.

Попиваючи пунші, ченці все судили цей гріховний мир та гудили «болярів» та скупих на прикосини «боляринь».

— Ще тільки й зосталось благочестя, що поміж купецтвом,— почав отець Ісакій,— благородні ходять у монастирі до церкви тільки задля того, щоб послухати чудову півчу та подивитись на церемонію, а серце в їх — камінь; гроб одчинений — гортань їх.

— Паничі ходять до церкви, щоб моргать на паннів, а не молитись,— обізвався отець Тарасій з сміхом.

— Ой, правда, правда! — знов обізвався Копронідос, ще й важко, але якось роблено зітхнув.

— Гріх твориться в храмі: не стоять на службі благообразно, ослабляються устами,— додав Єремія.

— А говіють — тільки в рот віють,— додав Тарасій і влив у рот трохи не півстакана пуншу, захлинувся й став кашляти, навіть чмихать.

— Кажуть, що в Петербурзі якийсь болярин завів нову віру; сам проповідує в своїх позлащених чертогах, а болярині грають на органах чи на фортеп'яні та співають, та козлогласують. Ой господи, спаси нас! — сказав Ісакій.

— Кажуть, що цар звелів тому ересіархові виїхати з Петербурга. А він і каже: скажіть цареві, що виїду з города разом і воднораз, в одну годину, на чотирьох заставах. Ото цар звелів стерегти застави, і з усіх чотирьох застав в одну й ту саму хвилину виїхав той ересіарх і поїхав за границю на теплі води,— промовив авторитетно отець Єремія.

— Ото, скажіть! Такі чуда, як і на Афоні,— обізвався Копронідос.

— Не так-бо було! То Пашков², великий багатир, завів нову віру в Петербурзі. А ви, отче Єреміє, мішаєте одне з другим. То колись були масони в Петербурзі, що наклали з чортами,— сказав іронічно отець Палладій, обертаючись до Єремії, як до непросвіченого простого селянина.

— Суєта настала на світі. Мир загруз і бабляється у гріхах, як свиня в барлозі,— далі тяг свій плач отець Єремія.

— Ат! Враг його бери! Нам байдуже! — сказав отець Тарасій, виливаючи в рот пунш.

Після чаю та пуншів Мелетія застелила стіл скатертиною, принесла дві тарілки пирогів, поставила тарілки з шинкою, ковбасами, оселедцями, ікрою та сиром. За пирогами та закускою з'явилися на столі пляшки з горілкою, наливкою та винами. Копронідос налив ченцям по чарці горілки. Ченці з смаком випили разом, неначе москалі бахнули з рушниць по команді.

— Прошу, святі отці, закушувати; от м'ясне, а от рибне. Це пиріжки з рибою, а оце з м'ясом! хто чого хоче. В нас,

в грецьких монастирях, чорноризці їдять і м'ясо. А як у нас їдять у монастирях м'ясо, то й вам не гріх,— сказав Копронідос, щоб надати сміливості братії.

— Який тут гріх! — сказав отець Тарасій і кинувся на ковбаси.— «Не вхідяче в уста поганить чоловіка, а виходяче з уст».

— Та воно-то так! Нігде правди діти,— обізвався отець Палладій і кинувся до шинки з жадобою, бо вже довго піснюкав у монастирі. Отець Ісакій та Єремія одначе крипились і закушували горілку пирогами з рибою. Єремія тільки поглядав скося на ковбаси. Після закуски Мелетія принесла на полумиску здорового начиненого коропа, а після коропа подала шматок печеного поросяти з начинкою; порося було сите, пахуче, з закарцюбленим хвостиком; вона ще й подала хрін до його, мов на великдень. Отець Тарасій не ждав навіть, поки його попросить хазяїн, і кинувся на порося, як вовк на ягницю. Отець Палладій одкраяв і собі добрий шматок. Ісакій та Єремія аж скривилась і мовчки дивилися на ситеньку поросятину. Тепла пахуча пара од поросятини страшенно дратувала в їх апетит.

Ісакій понурився і аж здихнув важко.

— Отче Ісакію! — обізвався Тарасій.— Поки ти зітхатимеш, то ми усе порося укладемо в копи. Бери мерщій виделку та їж! — сказав він геть-то нецеремонно. Отець Ісакій і справді побачив, що Тарасій не жартує. Він ухопив на виделку здоровий шмат поросятини й нагріб півтарілки начинки.

— Ми в гостях, а в гостях у чужих людей все одно, що в дорозі, а в дорозі і чорноризцеві можна їсти, що бог пошле,— сказав Ісакій, щоб заспокоїти своє сумління.

— Отче Єреміе! Розрішайте-бо! В грецьких монастирях розрішають собі м'ясо, і це не вважається за гріх,— благов Копронідос.

Отець Єремія кривився, морщився, довго дивився одним оком на образи, а другим на порося.

— Та вже прочитаеш дома правило в молитвах ввечері, то бог простить. Ми ж не в монастирі, а в гостях і в дорозі; «гріх у міх, а спасіння в торбу!» — заспокоював отець Тарасій.

Отець Єремія таки не втерпів: одшматував прездоровий шматок поросятини, похапцем нагріб начинки й почав уплітати на весь рот. В хаті стало тихо, тільки було чуть, як луцало порося в зубах та жмакали й плямкали жадобні роти.

— От так святі чорноризці! Грішний мир гудимо та судимо, а порося уплітаємо на всі заставки та горілочку

попиваємо,— сміявся отець Тарасій. Порося так швидко зникло десь з полумиска, що й хазяїн не зоглядівся. Після поросяти пішла чарка за чаркою. Копронідос наливав чарки наперемінку то вином, то наливкою, то горілкою. Ченці не розбирали й лили в рот чарку за чаркою: вони хапались, щоб часом не замкнули на ніч монастирської брами.

— Де ж раба божа Мелетія? — спитав Тарасій, одкинувши голову на спинку стільця й одсапуючи, неначе після праці. Йому заманулось подивитись на чорні густі брови та карі очі тієї раби божої. Копронідос покликав Мелетію. Вона сіла проти Тарасія, промовила кілька слів, а потім замовкла й тільки крутила пальцем кругом пальця, неначе пряла. Тарасій витріщав на неї очі й осміхався, показуючи широкі зуби, неначе лопатні. Посидівши трохи, Мелетія встала й вийшла, хитаючись на ході, як годована качка.

«Ну, цей чорноризець ласий і до поросятини, і до чорних брів...» — подумав Копронідос і замотав собі на вус.

— Ой, час у монастир! — аж гукнув на всю світлицю отець Палладій.— Швидко замкнуть браму.

І він обперся ліктем об локітник канапи й насилу підвів своє важке сите тіло. Ченці наче по команді підвелися з місців, перехрестились до образів, подякували хазяїнові та хазяйці, накинули на голови клобуки, забряжчали чотками й хапком вийшли на вулицю. Копронідос ухопив шапку й вибіг випроводжати їх. Він боявся, що ченці не потраплять до брами, часом зіб'ються з дороги й заблудять.

Прийшли до монастиря, до брами в дзвіниці. Треба було виходити на високі сходи.

— Що це таке? Виходили з монастиря — сходи були як сходи, а теперечки стоїть неначе якась гора! — мимрив Палладій.— Як я вийду на цю гору?

— Ой, спаси нас, господи, і помилуй! Не вийду й я: такі великі східці! — сказав Ісакій і без сорому сів на сходах.

— Ой господи, спаси нас, грішних! Не вилізу й я! — сказав Єремія і, ступивши на сходи, спіткнувся та й сів.

Отець Тарасій якось виліз сам на сходи. Копронідос повиводив попід руки на сходи ченців.

— Як же ми тепер посходимо наниз звідсіль? Ще порозкочуємось, як опуки, по сходах,— бідкався отець Палладій.

Не встиг він цього промовить, як Єремія вже спіткнувся на крутих сходах.

— Ого! Отець карлюка вже внизу! Хоч маленький, але спішненький,— обізвався Тарасій.

Копронідос мусив брати кожного ченця під плечі й поводить їх з сходів, а потім повів по алеї, як поводитар водить сліпих старців.

— Як часом заманеться вам, чесні отці, печених єгипетських м'ясів та «говяд» або чого питного, то я вам носитиму в келії; прикрию чим-небудь та й припесу в хустці,— сказав Копронідос.

— Мені печене поросся на вечері! — сказав Палладій.

— А мені питного чого... знаєте... спирту, рому,— обізвася Ісакій.

— Добре, добре! Моя Мелетія спече і поросся, і індіка, і чого схочете, тільки давайте гроші,— сказав Копронідос.

— Добрий ви і богобоящий чоловік, і до монастиря ревний,— сказав отець Палладій.

— Спаси вас, господи, і помилуй за добре діло! — обізвася Ісакій.

— І не введи нас в іскушення! — молився отець Єремія і хотів перехреститись, але рука його не слухалась і не достала до чола.

— Ой господи! Спаси і помилуй нас, грішних! Дивні діла твої, господи! В голові грають музики, гудуть цимбали та неначе б'ють у бубни,— мимрив отець Ісакій.

Отець Тарасій, коливаючись на ногах, збився з дороги, звернув з алеї на траву. На траві покотом спали прочани, чоловіки й баби. Тарасій, одбившись од поводитара, потрапив на сонних бабів та молодиць.

— Дивні діла твої, господи! Чи я в монастирі, чи на полі брані ходжу по трупах убієнних? — метикував отець Тарасій і наступив на сонну бабу. Баба прокинулась і ойкнула з переляку. Тарасій опам'ятався й повернув цабе на алею. Копронідос порозводив чорноризців по опрічних келіях і вертався додому.

— Заплутались трошки коропи в моїй мережі: час приступати до діла. Заплатять ченці мені і за пороссята, і за індіки, і за ром, і за пунші... Заплатять щедро,— промовив нишком Копронідос, почувуючи пахощі чернечих тисячок.

Другого дня Копронідос послав на базар Мелетію, звелів їй купити поросся та годованого індіка, а сам побіг у магазин і купив два покрівці на аналої. Перед пізньою службою божою він прийшов до церкви задалегідь і, викликавши через послушника отця Палладія, подав йому чудові парчеві покрівці з білим полем, з чудовими дрібненькими квітками. І ченці, і послушники позбігались, щоб подивитись на щедрий дар богобоящого купця.

А після вечерні, того ж таки дня, Копронідос знов з'явився на монастирській алеї. Він ніс у руках уже інший дарунок, зав'язаний у червону велику хустку: печене поросся з начинкою для отця Палладія та печеного індіка для отця Тарасія. Другого дня знов заманячила на монастирській

алеї чорна Копронідосова борода. Він знов ніс у руках здоровий узел.

Через зав'язані кінці хустки виглядала синя шовкова матерія з золотими дрібними квіточками. Тією матерією були прикриті здорові сулії з горілкою та пляшки з ромом та з наливкою: то був дар Копронідоса для отця Ісакія та Єремії, прилюбних до горілки. Копронідос став потайним чернечим агентом для приставки пляшок з усяким добром для чорноризців...

— Та й благочесний же та щедрий на жертви оцей купець-грек! — розмовляли поміж себе послушники та бідніші ієромонахи.— Усім серцем прилип до нашого, а не до іншого монастиря: трохи не що божого дня носить жертви в монастир, наче наш монастир прилюбив його до себе, як прилюблюють чарами дівчата парубків.

Але... ченці не знали, звідкіль ішла та прилюбність.

IV

Минуло доволі часу. Копронідос став близьким чоловіком, навіть приятелем ченців. Він усе давав на монастир, як кажуть, для людського ока, дрібні жертви: то ладан, то смирну, то оливу; купив невеличку лампаду й почепив перед одним образом. Ченці запрошували Копронідоса до себе на чай та на закуску й побратались з ним. Копронідос запрошував ченців до себе й ставив для них багатенькі опрічні трапези: і для «ядущих гов'яда, і для не ядущих».

Раз Копронідос запросив до себе самого отця Палладія. За чаєм він почав з ним таку розмову:

— Знаєте що, отче Палладію! От чорноризці мають покладні гроші й держать їх дурнісінько під спудом, в скринях. Гроші дурно лежать, дармують і не дають ніякої користі, ні навіть процентів. Це діло не практичне: треба робити так, щоб гроші плодили гроші.

— Воно й справді так...— обізвався Палладій.— Але де ж нам, чорноризцям, вести мирські грошові справи? Ми в монастирі, а не в мирі...

— То давайте гроші на позичку купцям! Гроші вернуться додому, ще й принесуть у скриню проценти. Хто має корови, той має молоко й телята; а у вас ніби корови не дійні, ялівки, без молока й без телят...— сказав Копронідос.

— Гм... це правду ви кажете... непогане діло...— муркнув отець Палладій і задумався.

— А скільки процентів дали б купці, приміром? — спитав отець Палладій.

— Дали б сорок або принаймні тридцять на сто, а може, й більше,— сказав Копронідос,— це, багче, залежить ся од умови та й од кушця.

— Непогане діло. Треба б собі і мебіль шовком оббить... і перські килими нові купити... бо почувую, що в повітрі висить вже архімандрича митра над моєю головою... Та й дочкам треба б послати трохи, бо вони сім'янисті обидві і в їх дітей купа. Та треба грошей на наливки... та на вина... на вітання значних гостей, не таких, як Ісакій швець чи кравець...— сказав отець Палладій, і спокуса заворушилась в його голові.

— Авжеж! Як підете вгору високо, то й гроші повинні йти вгору.

— А чи знайдуться ж такі купці, багаті, чесні й певні позичники? Чи можна їм йняти віри? Гроші— ласа річ, а мир любить гроші. Люди люблять позичать і не люблять отдавать,— сказав отець Палладій.

— Знайдуться певні й благонадійні позичники. От хоч би й я! І я ладен платить вам тридцять п'ять процентів на рік! Дам вам вексель, завірю його в нотаріуса. А коли хочете, запишу в заставу для забезпеченості й свій магазин. Банк не дасть вам таких процентів,— сказав Копронідос,— спробуйте на рік, а не сподобається вам, я верну вам капітал з процентами. А гроші вам здадуться. Дасть бог, швидко будете архімандритом... а потім і архієреєм...

Отець Палладій довго думав та міркував, глядячи розкішну бороду. Перспектива архімандричої обстави: дорога мебіль, перські килими, шовкові та оксамитові рясини, золоті дорогі митри, обсипані дорогими діамантами,— все це дуже надило й манило його. Він любив блиск, розкіш і жадав багатості, естетичної церковно-аристократичної обстави.

«За три тисячі в один рік матиму процентів більше тисячі карбованців... Гм... Дадуть архімандричу митру то справді здадуться... справлю дорогу митру з золотим полем, звелю обсипати дорогими діамантами; хрестик зверху на митрі треба б зробити з брильянтів. Справлю таку митру, якої нема й в архієреїв. Я люблю, як митра сяє... та ще як вдарить сонце в вікно, то блиск по митрі аж переливається, аж бігає смугами, а найбільше тоді, як архімандрити хрестяться та кланяються... Тим-то, мабуть, вони так часто й кланяються... Та й посох треба позолотити, а змія зверху варто б для шику обсипати брильянтами... Гм... на це треба багато грошей... В мене будуть у гостях професори й архімандрити... Та й сам швидко буду архієреєм... Знов треба буде багачко грошей, бо жалування мале— не покріпишся».

Блискуча мрія блискавкою мигнула в голові отця Палладія й розворушила його честолюбність і потяг до слави, до блиску. Отець Палладій раптом перестав гладити свою густу бороду й легенько вдарив долонею по столі. Повна рука з повними, наче налитими пальцями, ніби прилипла до стола.

— Добре! Згода! — сказав він твердим голосом. — За п'ятдесят процентів на рік!

— Скільки? — спитав Копронідос, і його чорні очі засвітились, заблискали, неначе в kota, що налагодився кинутись на мишу і знає, що миша вже не втече од його лапок та пазурів.

— Три тисячі! — сказав отець Палладій і подав руку Копронідосові.

Копронідос ляснув його по долоні і велів Мелетії принести пляшку вина. Запили могорич. Написали вексель. Ввечері в своїй келії отець Палладій вийняв з-під спуду гроші й оддав їх Копронідосові. Копронідос неначе на крилах вилетів з келії. Здоровий осятер заплутався в його афонську мережу.

Другого дня Копронідос прийшов на вечерню. Він став перед чудовним образом, підвів очі вгору до неба й усе думав та гадав, розкидаючи думки, на котрого б чорноризця тепер закинути мережу: чи на Єремію, чи на Ісакія, в котрих він примітив великий потяг та прилюбність до чарки. З котрим-то буде легша й корисніша справа? Хто з них скупіший? І в Єремії рясна на спині поруділа, і в Ісакія спина руда, неначе палатана рудою латкою. І в Єремії хустка до носа світиться наскрізь, як решето, і в Ісакія хустка до носа неначе прострелена кулями: бо як сякає носа, то часом гострий ніс потрапляє в дірочку й стирчить з хусточки, неначе сякає дзьоба черногуз. В отця Ісакія намітка на клобуці така гарна, як стара запаска, котрою молодиці виносять попіл на смітник... Але і в отця Єремії тільки трошки краща. І в Єремії рясно латок на підряснику, і в Ісакія такі самі взорці, рясенько розкидані по кафтані... І в Ісакія чоботи на носках роззявили рота, неначе просять їсти, і в Єремії з носка часом висовується онуча, неначе чобіт висолопив язика.

Підвівши очі вгору, Копронідос думкою лічив латки на обох чорноризцях і налічив їх на отцеві Ісакієві більше.

«Еге! Він скупіший... Треба ловити отця Єремію, засідать на засідки на його, бо, певно, його легше буде виймати», — постановив собі Копронідос і після вечері зайшов на чай до Єремії.

— Господи Ісусе Христе, сине божий, помилуй нас! —

промовив під дверима Копронідос тихим і трохи плаксивим голосом, неначе прохач-старець, що просить хліба. Він постукав помаленьку в двері.

— Амінь! — обізвався з-за самовара отець Єремія. — «Несе нечистий купця, та ще й на чай. А він п'є чай у накладку, а не в прикуску; піде чотири грудки сахару, а може й більш... бо часом п'є по три стакани чаю», — подумав Єремія, одначе він швиденько підвівся, й запросив купця до кімнати, й привітався з ним. Сіли за стіл, випили по одному стаканові чаю. Копронідос подякував і не схотів другого стакана. Єремія осміхнувся й повеселішав. Копронідос витяг з кишені пляшку рому й поставив на столі. Єремія став зовсім веселий і ласкавий. Він нахилив голову близьенько до пляшки й вирячив низькі очі на квиток. Дві пасмі тоненьких кісок звисились униз і коливались, зліплені до купи, неначе їх кіт позасмоктував.

— А я до вас маю маленьке-маленьке дільце... — сказав Копронідос.

— Яке дільце? — спитав Єремія, й одкинув голову назад, і вирівнявся на стільці.

— У вас, чорноризців, гроші валяються в скринях без усякої користі, вибачайте, як черепки на смітнику. Чом пак ви не оддаєте їх на проценти? Чом би вам не позичити будлі-якому купцеві, от хоч би й мені? Я вам заплачу великий процент, бо купцям треба не покладного, а летючого капіталу, щоб обертався швидко, як обертається земля кругом сонця.

— У мене нема грошей. Хто вам сказав, що в мене є гроші? — перебив його Єремія і вп'явся сердитими маленькими очима в лице Копронідосові, мов роздратований ужака.

Копронідос погладив бороду й хитро, хитро й смиренно наче заглядав в очі Єремієві.

— Мені ніхто не казав, що в вас є гроші, але я побував у багатьох монастирях...

— В мене нема грошей! — писнув тоненьким голосом Єремія.

— Я дав би великий процент. Я купець, відомий у Києві, маю магазин... дам вам вексель, запишу вам у заставу свій магазин. От і отець Палладій позичив мені гроші за тридцять п'ять процентів. Я дам вам п'ятдесят.

Єремія слухав уважливо, насторочивши вуха.

— От ви маєте, нехай буде, тисячу; через рік ви вже матимете півтисячі карбованців дурнісінько. Самі гроші придуть до вас у келію.

— А через два роки буде тисяча? — спитав Єремія, неначе писнув.

— А через три — півтори тисячі буде у вас!! — підняв і собі голос Копронідос. Єремія похилив голову, погладив тонку та ріденьку борідку й задумався.

— То як же буде, отче Єреміе? — спитався Копронідос.

«Палладій позичив йому гроші... а він знає мир, хазяйнував, він чоловік досвідчений в цих мирських справах, чоловік з розумом, вчений... Але, але шкода випускати з рук гроші... Як-таки так! Гроші лежать у мене в схованці, а то візьми та й оддай їх комусь...» — думав Єремія.

— Ні, ніяк не буде! У мене нема грошей! — знов писнув Єремія. «Спитати б Палладія?.. — подумав Єремія. — Але це все одно, що признатись, що в мене є гроші. А Палладій лепетливий на язик, скаже ще комусь, а хтось довідається та видере вікно, задушить мене і вкраде мої гроші...» — думав мовчки отець Єремія.

— Коли хочете, я вам заплачу за перший місяць проценти зараз... та ще й червінцями, — сказав Копронідос.

Він витяг з кишені капшук і висипав на стіл шість червінців. Червінці засяли на скатерті. Єремія поглядав на їх, як кіт на сало.

«Чи дати, чи ні? Оце яка диявольська спокуса! Але як же його таки витягти з кишені гроші й оддати чужому чоловікові?.. А червінці горять, як жар. Ой спокуса! Ой, сатана манить мене!» — думав Єремія і мовчки дивився на червінці.

— То як же буде? — знов спитав Копронідос.

— Ніяк не буде! В мене нема грошей, — сказав Єремія якимсь глухим та жалібним голосом, що вилетів з його грудей, неначе з забитої домовини.

— Як нема, то прощайте! Одначе поміркуйте до завтраго, — сказав Копронідос, розпрощався й швиденько вийшов з келії.

Отець Єремія причинив двері. В келії стало тихо, неначе в могилі. Од лампади розливався світ і ясно освічував куточок келії, білу стареньку скатертину на столі, миготів на позолочених рамах образів. Єремія стояв мовчки серед келії й дивився на образи.

«Це не купець, а сатана! — думав Єремія. — Це сатана наслав на мене, грішного, якогось диявола, а не купця... а купець спокушає мене. Може, він хоче вкрасти у мене гроші чи видурить та вивідує, де вони сховані... Може, вже й украв...»

Отець Єремія тихісінько закрався до стільчика, взяв його у руки, приставив до груби, виліз на стілець і без найменшого шелесту одчинив дверці в каглі. Піднявши верхню покришку в каглі, він почав виймати звідтіля свій скарб,

загорнутий в стару хусточку. Здавалось, ніби то порався не чернець, а якась тінь, так крадькома й тихо він зробив усе діло, неначе сам у себе крав гроші.

Єремія зліз з табурета, розв'язав хусточку, вийняв звідтіль сувої асигнацій і почав розкладати їх по столі. Одібравши в одну купу старі, обстрьопані в руках селян бумажки, він поклав їх на столі; у другу купу поскладав новісінькі лиснючі бумажки. Тоді він розгорнув білий вузлик і витяг звідтіль з десятків червінців та старих срібних карбованців і розсипав їх по білій скатертині. Червінці та карбованці заблищали проти ясного світла. Єремія полічив гроші.

— Усі, дякувати господеві милосердному! Усі до одного рубля! Оце тисяча обстрьопаними, старими бумажками... Та й заялозили ж їх діди та баби! Неначе в роті пожували. А оце сотенька новісінька! Усі цілі, хвалити ласку отця небесного.

Отець Єремія одійшов од стола й мовчки милувався своїм скарбом, а найбільше блиском червінців...

За дверима зашелестів келійник. Єремія здригнувся, почав голосно читати молитви.

— Слава тобі, боже наш! Слава тобі, царю небесний, утішителю...— молився Єремія й накинув хусточку на свій скарб... Єремія важко зітхнув, неначе живцем ліз на небо, і усе молився: він знав, що келійник не увійде до його тоді, як він стоїть на молитві.

Шелест за дверима стих. Єремія зав'язав у хусточку нові асигнації та червінці і знов поклав їх у каглу між двома покришками. Тисячу рублів старими асигнаціями він сховав у скриню на саме дно.

«Нащо це я перекалав тисячу в скриню? Чом не сховав усіх у каглу? Це нечистий, а не я, володав моїми руками, водив моєю думкою. Я, здається, не того хотів... Я хотів, здається, усі гроші заховати в каглі... Ага! Здається, думав... може, позичу тисячу за проценти... та щоб недалеко завтра шукать. Ні, я так не думав! Ні, не позичу зроду звіку! Я цього не хочу...» — ворушилися думки в голові Єремії, і він усе стояв серед келії, неначе став з якогось дива соляним стовпом.

Уже й північ минула, а Єремія стояв на одному місці й думав. Вдарив дзвін на дзвіниці дванадцять. Гук дзвона неначе розбудив його, як од сну. Він роздягся, ліг на убогу тверду постіль, але сон утік од його очей.

Купець стояв перед ним, мов живий, і ласкавими очима манив його й дражнив: «Дай гроші! Наростуть удвоє, втрое...»

«Не дам, не позичу!» — думав Єремія.

«Дай! Позич! Будеш багатий! Гроші виростуть, як дерево літом», — знов наче говорила до його й надила тінь купця.

«Спокушає нечистий! Це він отут стоїть в моїй келії й дражнить мене... Ой господи, спасителю мій! Оджени од мене лукавого і всіх янголів його!» — молився Єремія й хрестився; він перекидався на обидва боки, знов молився.

А молитва не проганяла спокусливої думки... Перед світом Єремія задрімав. Йому привиділась якась мара, ніби серед келії стоїть сатана з рогами, з хвостом, чорний, як Копронідос, з такими ж здоровими очима. Сатана вищирив зуби... витріщив очі; з рота запахів жар; висолопився червоний довгий язик; зуби здорові, ще й гострі, а в зубах блищать червінці... І сипляться з рота, і падають без шелесту на підлогу на купу. А золота купа з червінців усе росте, збільшується, піднімається аж до стелі.

Задзвонив дзвін на утренью. Єремія кинувся, підвівся. В хаті блищав тихий ранній світ.

«Спаси мене, сине божий! Завівся нечистий у моїй келії. А все через того купця. Доки його не було, доти я жив собі тихо, в мирі, молився богу, не знав ніякої спокуси. А тепер... Ох, як неспокійно стало, важко на душі! Спокою мій, де ти дівся? Молитво моя, де ти поділась? Мабуть, янгол мій оступився од мене...»

Єремія вмився, вбрався, вийшов на алею. Свіже здорове повітря обвіяло його гаряче лиця. Він став бадьористий, кремезний. Думки пішли спокійніше, помірніше. Увійшов він у церкву, став на своєму місці у формі і зараз кинув оком на чудовний образ. Купця перед образом не було. Вже її утренья йшла до кінця, а купець не прийшов. Єремія сливе усю утренью тільки й думав за купця; молитва не йшла йому на серце, бо серце неначе зачинилось і замерло для молитви.

«Шкода, що не прийшов... Жаль! — думав Єремія.— Може, вже більше й не прийде! Шкода! Погано я зробив, що не позичив йому грошей. Був би забагатів. Посипались би тисячі за тисячами. Само щастя лізло у руки. А тепер...»

Єремія незчувся, як скінчилася утренья.

Задзвонили в дзвін на службу божу. Копронідос знов не прийшов до церкви. Єремія поглядав на порожнє купцеве місце, скривився й трохи не заплакав. Того, що правилось у церкві, він не чув і слова.

«Сили небесні! Архангели й янголи! Що це діється в моєму серці? Але чом не прийшов до церкви купець?» — думав Єремія й трохи вже не плакав... за купцем... Єремія вертався до келії й усе оглядався, чи не йде за ним слідком

купець. Але купця не було видно. На вечерні Єремія угля-
дів у церкві Копронідоса й почувив у серці, що зрадив.
І справді, після вечерні Копронідос зайшов у келію до Єре-
мії. Під пахвою він держав щось чимале, загорнуте в хустку.

Посідали вони. Келійник подав чай і вийшов. Чернець
почував, що в його серце швидко кидалось, і вагання на-
йшло на душу.

— Що ж, отче Єреміє, як буде з грішми? Чи позичите,
чи ні? Рішимó це діло зараз, коли ви вже наважилися по-
зичить? — спитав Копронідос і втирив очі в ченця.

— Хто його зна! І сам не знаю, що робити, як вчинить,—
якось повагом обізвався отець Єремія і схилив голову та
все дивився на стіл, все думав, трохи не ймучи віри та ва-
гаючись.

«Будуть гроші в моїй кишені... Вже в ченця інший тон...
Треба лаштувать гармату й пускати останню бомбу. Чер-
нець оддасться в мої руки».

— А я от приніс,— почав Копронідос і розв'язав хустку,
розгорнув шматок квітчастої вовняної матерії, а всередині
в матерії лежали загорнуті дві пляшки доброї горілки.

— Що це? Чи не жертва на божий дім? — спитав Єремія.

— Ні, горілка не для божого дому, а так... на монастир
для благочестивих і поважних ченців на гостинець,— ска-
зав Копронідос і поставив на стіл пляшки з горілкою.

— А це, як позичите мені гроші, то дарую вам дарунок
на рясу,— сказав Копронідос і подав Єремії матерію. Єре-
мія схопився як опечений, ухопив у руки матерію та й по-
біг швиденько до вікна.

— Добряща матерія! Десять рік поспіль рясу носитиму,
то не подереться,— сказав Єремія ще й цмакнув язиком.

— П'ятнадцять год видержить! Цупка та міцна, мов
дротяна! Не бгається, насилу гнеться! Істинно, наче шовк!
Носить та за мене бога молить,— сказав Копронідос.

— А це ром? Та, певно, ще й дорогий! Цц...— цмакнув
Єремія й підняв пляшку проти вікна.

— Це дорога горілочка. Патока й полинь! Усе вкупі!
І солоднеча і гіркість! — сказав Копронідос.— А що? Да-
вайте гроші! Я й векселі приніс; а як сподобите мене до-
вір'я, то цей дар прийміть, і проценти за перший місяць ось
нате, та ще й червінцями!

Копронідос витяг червінці й дзенькнув ними по столі.
Червінці делікатно дзенькнули, неначе арфа заграла.

«Мов небесна музика дзвенить!» — подумав Єремія
й почув, що його серце пом'якішало й подобрішало. Він ки-
нувся до скрині, витяг тисячу карбованців, двічі перелічив
гроші і, спершу перечитавши вексель, однією рукою подав

гроші, а другою усунув вексель в одчинену скриню й в одну мить замкнув її. Забравши гроші, спокусник, наче веселий дідько, виплигнув з келії, забувши навіть попрощатись і поцілувати отця Єремію в руку.

Він не йшов, а ніби на крилах летів по алеї, наче злодій, що вкрав та тікає з краденим добром, щоб швидше його сховати.

Після того Копронідос підступив до отця Ісакія. Три дні ходив він до ченця, запобігав у його ласки й віри, тупцяв коло його, дратував червінцями, приніс в дар матерії на рясу, три пляшки рому. Ісакій був твердий, як кремій: не взяв ні матерії, ні рому, і грошей не дав. Він у мирі був шевцем і дуже зневірився в людях, бо добре знав їх.

«Ну, з цього кременю, мабуть, не викрешу огню. Дурні-сінько втрачався на подарунки. Але... треба братись на хитрощі».

Копронідос довідався, що отець Ісакій в мирі був шевцем. У шевців є прилюбність до гарних чобіт: вони усі поважають чоботи більше од усього на світі. «Уплету я в свою мережу прегарні дорогі чоботи... Чи не впіймаю на цей гак отого коропа»,— подумав Копронідос.

Він приніс ще раз Ісакієві матерії на рясу, дві пляшки рому й виросткові чоботи на високих закаблуках та ще й на скрипах; халяви були добрящі, широкі, як корито, ще й повишивані та помережені зверху скраю на цілу долоню. Отець Ісакій, хоч був і дерзкий на вдачу, але вхопив чоботи, і як почув дух юхти та сириці, як побачив чудові повишивані взорці, то й не встояв; так і розімлів і таки дався в руки пройдисвітові. Він вийняв з скрині тисячу карбованців, узяв вексель і оддав гроші Копронідосові.

«Ловися, рибко, маленька й велика! Тепер час примитикуватися до вдачі красуня отця Тарасія... Але це... москаль добрий, і треба іншої принади на гачок, безпремінно живої рибки на цю зубату щуку, а то ще проб'є мою мережу і випустить у дірки дрібнішу рибку... і... ще й... накоїть мені багато лиха»,— думав Копронідос, вертаючись додому, наче на крилах вітру. Він не йшов, а його ніби самі ноги несли.

«Пройшов я і Туреччину, і Грузію, і Грецію, і Балкани, і Дунай, а таких дурнів ще не бачив: таки так самі в руки й даються! Добрі, то ймуть мені віри! Цей край для мене як рай. Ловися, рибко, маленька й велика! Буде на харч на старості літ... Але Тарасій...» — і Копронідос задумався, схиливши голову набік і погладжуючи густу чорну бороду.

Другого дня Копронідос зустрів у монастирі отця Тарасія.

— Чом пак ви до мене не заходите, отче Тарасію? Моя Мелетія все питає про вас: нудьгує за вами,— сказав Копронідос.

— Стара вже ваша Мелетія,— сказав Тарасій і не за-сміявся, а якось загерготав, як індик.

— Післязавтра ввечері приїде до мене з Одеси в гості моя далека родичка... гм... зовиця... От так краля! Приходьте лиш, побачите! — сказав Копронідос і хитро кліпнув одним оком.

Отець Тарасій знов загерготав по-індичій.

— Добре! Прийду! — сказав отець Тарасій і попрощався з Копронідосом.

Діждавшись часу запросин, отець Тарасій зайшов до Копронідоса. Переступивши через поріг кімнати, отець Тарасій кинув очима в куток і стовпом став. Він задер голову так, що послушницька чорна скуфійка з'їхала аж на тім'я. Він зняв швиденько скуфійку й з дива аж витріщив здорові очі.

В кутку коло стола сиділа молода дівчина, здорова, огрядна, з східним типом лиця, з довгим носом та з здоровими чорними очима. В неї було лице біле, неначе обмазане крейдою; чорні товсті брови чорніли, як ужі; повні губи червоніли, неначе помальовані червоною фарбою. На дівчині червоніла, аж горіла, як жар, суконна куртка, обшита синіми та золотими шнурками. На важких косах червоніла феска з синьою китцею. На шиї висіли три разки доброго намиста, а над чолом кругом фески блищав рядок позолочених круглих бляшок, неначе червінців. З-під білої куцої сукні висовувались ніжки в червоних черевиках. Дівчина аж сяла на усей куток, неначе в світлицю влетіла жар-птиця. Убрання її було схоже на ті квітчасті азійські убори, в яких виходять на сцену актриси й танцюристки.

— От і... зовиця приїхала до мене в гості! — сказав Копронідос.

Зовиця встала, але не приступила до отця Тарасія й не попросила благословення. Отця Тарасія так засліпила та райська птаха, що він на це й не звернув уваги.

— Правда, гарно вибираються в нас, у Греції? — сказав Копронідос.

— Гарно! Дивно! Благоліпно! — сказав отець Тарасій швидко й голосно, неначе гупав довбнею.

— А правда, наша фустанела краща, ніж ваша плахта? — сказав Копронідос.

— І фустанела гарна, і плахта непогана... Аби гарна дівчина або панія,— сказав отець Тарасій одрубчasto, неначе цілі галушки ковтав, і зареготався на усю кімнату.

— А наша феска! Ож придивіться, лишень, отче Тарасію! Правда, краща, ніж стрічки та квітки на ваших дівчатах? — спитав Копронідос.

— Усе гарно! Усе на славу божу! Усе ліпота: і феска, і стрічки, аби дівчина гарна,— обізвався Тарасій.

— Як же ваше святе ймення? — спитав отець Тарасій у дівчини.

— Гликерія! — перебив Копронідос похапцем.

— Еге, Гликерія...— промовила дівчина, неначе засоромившись, і кокетно нахилила голову й спустила очі.

Вона засміялась. З-під товстих губів блиснули білі широкі зуби. Трохи розтягнутий широкий рот з довгими та широкими губами став хижий якомсь по-вовчому і неначе промовляв: «Ой, хочу ласо їсти й ласо пити! Маю такий апетит, що ладна поїсти хоч би й київських ченців!»

— Чи ви пак вмієте по-нашому говорити, чи тільки говорите по-своєму? — спитав Тарасій.

— Я вже давно живу в Одесі і вмію й по-вашому говорити,— обізвалась Гликерія,— трудно було навчитися, але я таки перемогла трудноту й навчилась. Як наважишся, то всього навчишся.

— От і добре! Я думав, що ми будемо говорити на мигах, як я колись розмовляв з молдаванами на Басарабії.— І Тарасій показав ті миги: крутнув головою, тикнув руками так химерно, що Гликерія зареготалась.

Копронідос подав чай; до чаю виніс пляшку рому. Він налив рому в стакан з чаєм Тарасієві, а потім таки доволі бурхнув рому і в стакан Гликерії. Гликерія пила міцний пунш, анітрошечки не скривившись. Отець Тарасій здивувався.

— О! То в вас, у Греції, як я бачу, і панни п'ють пунші з ромом! — обізвався отець Тарасій.

— Атож! Як і в вас,— сказала Гликерія й осміхнулась, ще й зуби показала.

— П'ють. В нас щодо цього, то трошки вільніше, ніж у вас. Наші грекині п'ють і ракію,— сказав Копронідос.

— Що ж то за ракія? Вино таке, чи що? — спитав Тарасій.

— Не вино, а проста горілка,— обізвався Копронідос.

— Ото, скажіть! Що край, то й інші звичаї,— сказав отець Тарасій і зареготався.

Гликерія реготалась і собі, аж за боки бралась.

Після чаю Копронідос подав закуску й горілку. Почастувавши Тарасія, він налив у чарку ракії й для Гликерії. Гликерія хапком та жваво випила чарку й не скривилась.

— Дивні діла твої, господи! — сказав отець Тарасій.— В вас усе не по-нашому.

— А що, отче Тарасію? А правда, гарна, гм... зовиця. Дивіться, очі гарні, як в ангорської кози,— сказав Копронідос.

— О, нехай бог боронить! Де ж таки, як у кози... Це не по-нашому, зовсім не по-нашому,— сказав Тарасій.

Східні метафори очевидячки йому не сподобались. Не сподобались вони і Гликерії, бо й вона надула губи, й насупилась, і стала понура. Копронідос примітив це й кинувся на метафори біблійні.

— А брови, як веселки, правда? Як мальовані! — знову обізвався Копронідос і заглянув Тарасієві в самісінькі очі, аж нахилився до нього.

— Що правда, то правда,— сказав Тарасій.

— А перси! Як гора Карміл! Правда! А голова! як кедр ліванський; а шия, мов стовп сілоамський! — хвалив Копронідос і все присовувався до Тарасія.

— Як гора... як стовп... Це ж вагота, і велика, що й я не здержав би, не то вона. Правда, що кедр... Нігде правди діти! — сказав Тарасій і зітхнув важко та тяжко.

— А шия! Як стовп сілоамський! От придивіться лиш добре! — дражнив Копронідос Тарасія і при тих словах важко поклав свою чорну, мохнату руку на плече Гликерії.

Отець Тарасій зареготався так, що, мабуть, було чути на усе подвір'я.

Після закуски Копронідос устав.

— Оце добре, що я згадав. А то було якось випало з голови. Ова! Маю дільце... Треба занести оті пляшки з горілкою до отця Ісакія. Прощайте! Моя зовиця тим часом забавить вас тут і без мене,— сказав Копронідос і вийшов з кімнати, вхопивши в руку зав'язані в хустку пляшки.

На другий день Копронідос зайшов у келію до отця Тарасія. Тарасій витяг з скрині п'ять сотень карбованців і позичив на вексель Копронідосові.

«Ловися, рибко, маленька й велика! — міркував Копронідос, вертаючись додому.— Не пропали дурно поросята, індики, ром та вина!»

V

Копронідос виловив осятрів і зимою кинувся ловить дрібну рибу. Він вже не запрошував до себе на трапезу ієромонахів: отця Палладія, Ісакія, Єремію та Тарасія, а зотягав до себе на чарку горілки дяконів та простих ченців. Не дорогими винами, не пуншами він частував їх, а простою горілкою та годував оселедцями. Одначе ловитва в Копронідоса була невелика. Він видурив у двох дяконів не більше як по сотні карбованців.

— Не варта ця рибка й на юшку. Шкода й заходу! Це вже не риба ловиться, а якісь жаби та пуголовки. Час пливе й минає, а заробітку нема. Час би вже йти під другий монастир,— казав Копронідос, сидячи за чаєм з своєю Мелетією.

Наловивши в кишені доволі чернечих грошей, Копронідос од того часу втратив охоту ходити до церкви й подавать жертви на монастир. Вже він не запрошував до себе ієромонахів на трапезу й навіть не кликав їх на чай. А коли котрий і заходив до його непроханий, то Копронідос подавав трапезу дуже вбогу: самий чай з простою паляницею. Ченці після чаю поглядали скося на двері, звідкіль колись, неначе з неба, летіли на стіл печені індики та кури... Але двері не одчинялись. Мелетія навіть не виходила до гостей і очей не появляла. А Копронідосова зовиця Гликерія бущімто виїхала в Афіни лічитись, як казав Копронідос.

Як дізнався отець Тарасій, що зовиця дременула на теплі води, то аж схопився з стільця, посатанів і підняв кулаки трохи не під стелю. Копронідос одскочив аж у куток і звалив додолу і пальмові гілки, і камінці з Йордану.

— Що це за знак! Копронідос вже не ходить до церкви,— казав отець Палладій до ієромонахів.

— Вже й жертви на монастир не подає,— обізвався Ісакій.

— Та про жертви на монастир байдуже. А коли ще носить «жертви» в келії, то й хвалити ласку царя небесного! Спасибі й за це,— сказав Тарасій.

— І в його вже, певно, зубожіла й виснажилась віра, як у болярів, то й жертви на монастир не дає: перестав до церкви ходить... А як коли й прийде, то не молиться, вже й поклонів не кладе, а стоїть та позіхає, ще й рота не затуляє долонею. Біс вселився і в його! Такі вони усі,— оті боляри! І купців вже біс переманює до себе, як і болярів,— обізвався отець Єремія.

Час минав. Ченців брала нетерплячка: вони ждали, не могли діждатися строків, щоб забрати проценти. Настав і день строків. Отець Палладійвилічив його трохи не з годинником у руках і пішов до Копронідоса.

Копронідос зустрів його дуже непривітно...

— А що, Христофоре Хрисанфовичу! Сьогодні строк платить проценти,— сказав отець Палладій.

— Який строк? Які проценти? — спитав Копронідос і витріщив свої здорові баньки, неначебто з дива.

— Та проценти за тисячі, що ви у мене позичили,— сказав Палладій.

— Я? Я в вас не позичив не тільки тисяч, а навіть руб-

дя,— сказав Копронідос і витріщив, ніби з дива, свої чорні очі.

— Як-то так? А ось вексель,— сказав сердито Палладій.

— Я не давав ніякого векселя... Може, то хтось інший дав вам вексель. Я проживав у монастирях і добре знаю, що ченцям не можна ні давати, ні брати ніяких векселів. Це ж смертельний гріх для чорноризців, бо й по закону ченці не мають права давати гроші на векселі.

— Але ж у нас в Росії є суди! Не забувайте про це! — аж крикнув Палладій.

— Знаю добре! І те знаю, що на суді чорноризець не дійде права, бо не має права ні брати, ні давати векселів,— сказав Копронідос,— та ще... знаєте... та, гм... зовиця, грекня з Афін...— натякнув він і замовк.— Як дізнаються ігумен та митрополит, то... ви не будете ні ігуменом, ні архімандритом. А митрополит може ж дізнатися...

В отця Палладія тьохнуло серце і в душі похололо, і він зрозумів, що цей купець — пройдисвіт і дурисвіт. Чернець сидів, мов у тумані, і сам ледве розумів, де він знаходиться, з ким говорить. Йому тільки здалося, що золота митра, обсипана дорогими діамантами, знялася з його голови і, як жайворонок, линула все вище та вище, доки сховалась десь у хмарах.

— Візьміть од мене в дар оцю ерусалимську пальмову гілку: вона коштує більше, ніж тисячу,— сказав Копронідос і подав Палладієві гілку з хитрим осміхом.

Палладій гілки не взяв, устав з канапи й ледве потрапив у двері: в його заморочилась голова.

— Я думав, що маю діло з чесним, правдивим купцем, а не з нахабним, облесливим чоловіком і, як теперечки бачу, з непоправним шарлатаном,— сказав Палладій у дверях.

Копронідос тільки поклонився низенько й не рушив з місця, щоб провести гостя.

— Ви не грек, а якийсь дезертир з Афона, а може, й каторжник, пройдисвіт! — лаявся Палладій через поріг.— Я вас у тюрму, на Сибір!..

Копронідос ще раз поклонився Палладієві до пояса.

Через два тижні прийшов до Копронідоса отець Єремія, раденький та веселенький. Десь узявся осміх на його розквашених устах. Карі очки аж бігали, аж блищали.

— Час строку вийшов, Христофоре Хрисанфовичу! Прогенти! Червінчики! — сказав отець Єремія солоденьким тенорком і неначе смакував ті червінчики.

— Які червінчики? Які прогенти, отче Єреміє? — спитав Копронідос і підняв товсті брови на середину свого вузького лоба.

— О! А ви й забули, що сьогодні вам строк... ввечері, в десятій годині, саме в половині десятої,— почав Єремія.

— Про яку це десятю годину ви говорите? Щось я не второпаю,— сказав Копронідос.

— О! А про яку ж більше, як не про ту, що ви у мене позичали торік тисячу карбованців,— тяг далі отець Єремія.

— Вибачайте!.. Я в вас ніколи не позичав ні копійки, не то що тисячі. Це, мабуть, на вас у сні найшло бісовське навождіння. То, може, хто інший...

Єремія оступився на два ступені й перехрестивсь.

— Свят, свят, свят, господь бог Саваоф! Що ви говорите? А ось же оце ваш вексель? Це ж ваша рука? — спитав Єремія.

— Гм... Чудо, та й годі! Ніякого векселя я ніколи вам не давав. Чортяча спокуса! Це на векселі не моєю рукою підписано... Це, певно, вам сатана накрутив вексель, підбрався під мою руку й дав його вам! — тоном безвинної дитини сказав грек.

— Як то не давали векселя? Що ви верзете за спокусу? А торік увечері, в десятій годині, в мене в келії... Пам'ятаєте, як ви мені принесли дарунок: матерії на рясу, дві пляшки рому, п'ять червінців...

— Свят, свят, свят! — сказав Копронідос і собі перехрестився.— Я вам ніколи не приносив ні матерії на рясу, ні рому, ні червінців. Відома річ, хто потаємці носить чорноризцям червінці...

— З нами сили небесні: янголи, архангели, архістратиги! Сатана! Це сам сатана! Чорніший од сатани,— говорив і хрестився Єремія і знов оступився далі на два ступені.

— Може, й сатана приносив вам ті подарунки... Може, й сатана гроші у вас позичав — для спокуси ченцеві, тільки не я,— сказав Копронідос.

Єремія зблід, як смерть, аж пополотнів, і дивився переляканими очима на Копронідоса. Він почувив, що в голові у його зашуміло, в вухах загуло, в очах потуманіло. А з того туману позирав на його страшний, насуплений, понурий Копронідос, схожий на ту мару з рогами, що він бачив не раз у сні колись і торік бачив уявки в своїй келії...

— Сатана! Мара! Диявольська спокуса! Нечистий! Да воскреснець бог і розточаться вразі його! — молився й хрестився Єремія й дивився на Копронідоса пригаслими, наче дикими очима.

Копронідос пробував на Афоні, пробував і в інших монастирях і добре знав душу і вдачу містиків-чорноризців...

«Ще ума тронеться або збожеволіє... Якийсь навіжений... Цей з тих, що бачать чортів. Треба повернути діло інак-

ше»,— подумав Копронідос. Він приступив до Єремії й узяв його за руку.

— Отче Єреміє! То я пожартував; сідайте та побалакаємо до ладу! Я жартував.

— Жартував?! Жартував?! Може... може...— ледве промовив Єремія, задихаючись і ледве одсапуючи. Його губи стали білі, як крейда. В очах виявлявся переляк і важка більність душі. Копронідос вийняв портмоне й викинув два червінці на стіл, щоб вони своїм блиском вдарили по нервах і полили їх ніби цілющою водою.

— От і червінці! А бачите, я жартував!

Єремія зирнув на червінці, і його думки прояснились. Копронідос почав балакати то про се, то про те, поки Єремія зовсім опам'ятався й заспокоївся. Грек балакав, а Єремія вп'явся очима в червінці, мов п'явками, і неначе витягав з їх поглядом живу та цілющу силу. Губи стали рум'яніші, як у живої людини, в очах засвітилась думка. Туман з-перед його очей неначе розвіявся й зник. Він підвів очі й став дивиться на Копронідоса.

«Чоловік... Копронідос... не сатана. Це мені, мабуть, уявилося, так здалося. Щось страшне стуманило мій розум, навело полуду на очі. Спаси нас, сине божий, і помилуй нас, грішних!»— почав нишком молитись Єремія. Чотки тихо зашелестіли в його руках.

Копронідос думав, що Єремія помолиться, пошелестить трохи чотками та й піде додому. Думав, що вже добре налякав його чортами, але він помилився. Помовчавши й помолившись, Єремія не забув за червінці.

— Не годиться вам, мирським людям, жартувати з чорноризцем. Гріх вам буде од бога! Коли ви вже нажартувались доволі, то час вам і приступити до діла: заплатіть проценти, та ще й червінцями, а мою тисячу верніть мені зараз. Я не хочу більше позичати грошей людям, що так гріховно жартують. В святому письмі сказано: що взяв, те оддай!— промовив отець Єремія в моральнім тоні для напутіння цього грішного грека.

— Отче Єреміє! Чи ваша більність в серці спинилась? Нащо вам, калугерам, ті гроші? Гроші призначені самим богом нам, купцям, людям комерції, а не вам, ченцям. Вам призначене небо, а нам земля. Вам подобає спасатися та й за нас, грішних, молитись, а не гроші збирати та держати їх під спудом, в скринях. Гроші повинні обертатися, як земля обертається кругом сонця,— говорив далі Копронідос.

Він знав, що Єремія— чоловік з м'яким серцем, плехенький, полохливий, ще й до того містик, прилюбний до грошей.

— Воно неначе-то й так! Але й ченцям треба ж хліб їсти і про одягу дбати, про завтрашній день піклуватися.

— Але ж ви одопрічилились од людей, дали обітницю в монастирі. В святому письмі сказано: шукайте передніше од усього царствія небесного; не піклуйтесь земним, не дбайте про завтрашній день...— перебив його Копронідос.

— Гм! Не дбайте, не піклуйтесь... А гроші все-таки мені вертайте! Ось вексель. Ви богобоящий муж, до церкви ходите, богу молитесь.

— Це було колись та минуло... А вашого векселя й суд не прийме, бо ченцям не можна брати й давати векселів. На це є закон. Ви в монастирі не повинні мати нічого свого. А вашу тисячу з процентами я краще пожертвую на монастир, нехай піде за спасіння од гріха вашого, а вам я грошей не верну: ваш монастир не монастир, а якась дармолежівка, а ченці не ченці, а якісь лежні та дармоїди, ледарі або грошолюби. Ченці повинні тільки животіть на світі. А я чоловік мирський, трудящий; от мені так треба грошей. Мені треба жити, а не тільки животіти, як вам, ченцям, для одного бога.

— Не оддасте грошей? Ви жертвуете? Чи правду це ви кажете? — крикнув Єремія, і його неначе щось підкинуло вгору на стільці. Блідота вкрила його сухий вид, блиск чорних очок знов згас.

— Не оддам. І справи нігде не шукайтс, бо й не знайдете. Бо закон для монастирів і ченців стане вам на заваді. Буде вам велика притичина в цій справі через закон для монастирів,— сказав Копронідос.

Копронідос довгенько мовчав, і отець Єремія мовчав.

— Дарую вам за вашу позичку й ласку для мене оці святощі: оцей камінець із віфліємського вертепу і оцю ладанку з свяченим ладаном.

І Копронідос подав Єремії коробочку з камінцем та з ладанкою, котра навіть ніколи й не лежала в церкві.

— Цій коробочці й ціни нема. Дарую це тільки одному вам як святому мужеві,— сказав Копронідос.

Отець Єремія взяв у руку ту коробочку й довго дивився на камінець та на ладанку. Дві сльози цієї сільської простоти покотились по сухих щоках і впали на те східне шарлатанство,— на ту коробочку з апокрифічними святощами.

— Отче Єреміє! Йдіть вже у монастир! Швидко браму зачиняють,— обізвався Копронідос.

Отець Єремія сидів, немов мертвий, і не ворухнувся. Рушійня неначе замерло в тілі; ноги залякли й одубли.

Копронідос підвів його під руку й одвів до монастирської брами: він знав, що Єремія сам не втрапив би до монастиря. Страшна та ніч була для отця Єремії. Келійник сидів коло його цілу ніч і думав, що він тронувся ума. Вранці його однесли до лазарету в монастирі.

Отець Ісакій так само дістав од Копронідоса за свою тисячу карбованців коробочку з камінцем та з ладанкою. Ісакій був міцніший духом. Горе для його не було таке тяжке, як для Єремії. Він легше видержав ваготу несподіваного горя.

— Хоч добрі чоботи маю. Ще не все пропало! Ще зроду не шив і не носив таких гарних чобіт! — утішав сам себе отець Ісакій, виставивши з-під ряси обидві ноги й милуючись взорцями.

Настав час платити проценти отцеві Тарасієві. Копронідос почував, що тепер його самого бере тривога.

«З цим жарти небезпечні. Це не калугер, а справдешній москаль на вдачу; цей солдатюга страшний! Коли послушників скубе за коси так, що трохи голови не одірве та не викруте з в'язів, то вже певно, що мені голову зовсім зірве... або скалічить на смерть, а може, і вб'є, як телепне по голові кулачищем або дасть помордаса та поляпаса», — думав Копронідос, сидячи в своїй кімнаті. Він зирнув очима по кімнаті, чи нема часом чого важкого та замашного й цупкого напихати та на видноті. В кутку на столику перед образами лежала чимала каменюка, буцімто взята з гефсіманського саду³. Копронідос узяв камінь і пожбував його на вулицю, на мостову, де він і був узятий. Коло порога в куточку стояла товста палиця з важким олив'яним держалном, котрою Копронідос колись по селах оборонявся од собак. Він виніс палицю в свою спочивальню й поклав під ліжку.

Але душа в Копронідоса все-таки бентежилась і тривожилась.

«Цей чернець стане мені на заваді... Ой, стане! Він і стільцем проломить мені голову. Страшно! А рука важка... кулаки, як довбні. Він п'є і зо мною, братається і з купцями, п'є і з міщанами, п'є з поліцейськими, то ще наведе, псяюха, сюди поліцейських, своїх приятелів... Вхоплять... закинуть у тюрму. Од отця Тарасія треба тікати... З ним напереливки... Та й роботи вже тут нема ніякої. Вилловив в цьому монастирі усю вартнішу рибу; треба заздалегідь вибиратись під другий монастир. Зміню назвище на якогось там Діаболокі або Панбісакоса».

І Копронідос, не гаючись, зараз вибрався з квартири й перебрався в житло під другий монастир.

Отець Тарасій задлявся трохи, але згадав про свої гроші й строк за проценти й пішов до Копронідоса. Увійшов він у його квартиру, вона стояла пустою. Хазяйка, простенька, але багатенька міщанка, мила шибки, а наймичка мила підлогу.

— А де ж Копронідос? А де це дляється Копронідос, що його нема вдома? — спитав він у хазяйки.

— Який Копронідос пішов та й десь дляється? — обізвалась хазяйка.

— А той грек, купець, що тут живе? — гукнув отець Тарасій.

— Не знаю, за такого й не чула. Жив тут грек, але він у мене записаний не Копронідос, а Кіпра. Так він і в своєму пашпорті записаний. Та він і не купець, а крамар. Він наче й чернець, бо торгував святощами; та він ще й до того чи доктор, чи фершал, бо все лічив од зубів якимись краплями та афонським зіллям; продавав ці зілля на точку, лічив і од пропасниці. В мене була пропасниця, трясла мене так, що трохи душі не витрясла. А він написав щось на папірці по-турецькому чи по-грецькому. Я з'їла той папірець натщесерце, і це лихо минулось. Тут до його приходили лічитись і благородні дами. Кажуть, давав їм якийсь елексир, чи що, і помагало. А крамничка в його і справді є на Подолі, але невеличка. Він продає нюхальну табаку і простий тютюн, табатирки та усякий дріб'язок,— сказала лепетлива міщанка.

— Де ж він дівся? — спитав отець Тарасій.

— Казав, що виїжджає на Афонську гору. Ви отець Тарасій? — спитала вона.

— Я,— сказав чернець.

— То це вам звелів він передати коробочку: там у коробочці якісь свячені камінці з Єрусалима та ладанка з Афонської гори,— сказала міщанка й швиденько винесла з своєї кімнати коробочку й пляшечку з водою.

— А це й свята вода з Йордану, і цю пляшечку він звелів передати вам,— сказала вона й подала Тарасієві коробочку й пляшечку.

«Нещадимо глузує ота афонська шельма... Ну й глум! Але що з воза впало, те пропало!» — мигнула думка в отця Тарасія. Він гуркнув дверима так, що аж вікна задзвеніли, вийшов на вулицю, брязнув пляшкою об мостову й кинув через баркан у двір, у бур'ян, що ріс у дворі, коробочку з камінцями.

«Ну, маєш ти щастя, що втік! Я тобі скрутив би в'язи! Пам'ятав би ти отця Тарасія. Вбив би, як собаку, хоч би й сам на Сибір пішов».

ПРИМІТКИ

До другого тому творів І. С. Нечуя-Левицького ввійшли написані в 1876—1911 рр. повісті «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», «Старосвітські Батюшки та матушки», казка «Скривджені і нескривджені» та оповідання «Афонський пройдисвіт».

Автографи цих творів невідомі, тексти подаються за останніми прижиттєвими виданнями. Казка «Скривджені і нескривджені» — за рукописною копією з власноручною правкою І. С. Нечуя-Левицького.

БУРЛАЧКА

Повість

Вперше надруковано окремою книжкою: Бурлачка. Повість І. Левицького. К., 1880 (на обкладинці — 1881).

Повість «Бурлачка» І. С. Нечуй-Левицький закінчив на початку 1876 р., але в умовах посилення цензурних утисків, після Емського акту 1876 р., письменник тривалий час не наважувався подавати твір до цензури. Лише в червні 1880 р. він порушив клопотання перед Головним управлінням в справах друку в Петербурзі про дозвіл на друкування повісті.

У листі до українського вченого-мовознавця П. Г. Житецького від 25 грудня 1880 р. І. С. Нечуй-Левицький писав: «В іюні цього року я послав в Петербург «Бурлачку» (Нечуй-Левицький І. С. Збір. творів. У 10-ти т. К., 1968, т. 10, с. 281)*. Повість вийшла в світ у Києві 1880 р. з цензурними вилученнями. Мабуть, зняті місця були у розділі II, де йдеться про навчання Станіслава Ястшембського у білоцерківській гімназії. Та оскільки рукопис повісті не зберігся, відновити цензурні купюри немає можливості.

Готуючи наступне видання повісті «Бурлачка» у складі першого тому творів (Левицький Іван. Повісті й оповідання. Спб., 1899, т. 1), І. С. Нечуй-Левицький уважно відредагував текст, вніс лексичні та стилістичні правки. Можливо, з цензурних міркувань письменник вилучив або переробив окремі місця твору. Так, у характеристиці старого пана Ястшембського (розділ II) у реченні: «Старий Ястшембський любив слідкувати за політикою» викреслюється продовження: «і не стільки для самої політики, скільки для майбутньої Польщі. Син слухав розмову старих панів про блискучу минулисть старої Польщі і любив марити про майбутню велику Польщу од моря до моря, од Карпат до Дніпра та Дніни. Це була в його голові одним одна ідея, котру він любив щиро».

У характеристиці Станіслава Ястшембського після речення: «Він ставив себе без міри вище од кожного українця, хоч би українець був вчена людина» письменник знімає такий текст: «...в розмові забивав

* Далі вказуватиметься том і сторінка даного видання.

баки кожному страшенними абсурдами, часом зовсім дитячими, і в душі справді думав, що він говорить правду, що всі дурні, один він розумний, бо він поляк і пан...

Щодо європейських гуманних прогресивних ідей, це була голова незвичайно темна, без просвітку, темна, як голова темного мужика. Одна тільки європейська зверхність, європейський костюм, делікатні манери, і то тільки в гостинній, і то найбільше з дамами, граціозність, звичайність щиро аристократична одрізняла його од темного мужика.

Скорочується іронічна характеристика панни Броніслави, дана погоничем Ястшембського. У першодруку вона мала таку редакцію: «Там така кучерява, а ходить вся в золоті, наче піп у ризах» (с. 84). У виданні 1899 р. порівняння з попом опущено: «Ходить уся в золоті» (с. 238).

Речення «В народі прокинулась думка за волю» у першодруку виглядало так: «В народі прокинулось чуття волі, своєї вигоди і давньої нелюбові до панів» (с. 25).

Друге видання повісті значно відрізняється від першого. І. С. Нечуй-Левицький зробив чимало виправлень різного характеру, викликаних прагненням письменника до ущільнення тексту твору, усунення багатослівності, другорядних деталей, особливо в описах, пейзажах, портретах.

Так, скорочується експозиція повісті — опис села Комарівки та батьківської садиби Василя; опускається ряд речень, які не містять нової інформації, якоюсь мірою повторюють уже змальоване:

«Здорові яблуні порозкладали своє гілля по траві над самою водою» (с. 4); «Серед села тече у ставок течія без йменування, узенька, як стьожка» (с. 4—5); «Ліс обступає село, як густа зелена хмара, і вирізується кругом на синьому небі легкими зеленими, подекуди погнутими пужками» (с. 5); «Білі стіни церкви та зелена покрівля незвичайно гармонізують м'якими тонами з зеленим морем садів та лісів» (с. 5); «В Паляниківому саду рядом з садовиною ростуть дуби та граби, помішані з вишнями. Коло двору вулиця повертає на гору в ліс і щезає під зеленою стелею дубів та лип, неначе в узенькій темній печері, викопаній в густій зелені» (с. 5—6)..

Помітна тенденція і до усунення окремих порівнянь, зокрема, як правило, занадто гіперболізованих, романтичних. Знімаються, наприклад, усі порівняння в таких реченнях: «Веселі круглі очі заблищали, замигали, як зорі» (с. 7); «В неї очі заблищали, як огонь» (с. 9); «Чорні очі горіли на білим пухкім лиці, як зорі» (с. 26); «Ії щоки горіли, а золоті квітки на голові неначе бризкали краплями вогню та золотої роси кругом неї» (с. 67).

Вносяться окремі поправки у текст повісті. Так, уточнюються біографічні відомості про Т. Г. Шевченка. У виданні 1880 р. читаємо: «Село Керелівка, де родився й бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садах, як у здоровому бору» (с. 4). На час, коли готувалося друге видання повісті «Бурлачка», І. С. Нечуй-Левицький уже знав, що Т. Г. Шевченко народився не в Кирилівці, а в Моринцях. У новій редакції початок цього речення такий: «Село Керелівка, де бідував Тарас Шевченко...» (с. 166).

Значно редагується лексика, зокрема послідовно русизми замінюються українськими відповідниками: слово «полоса» (вид. 1880 р., с. 4) у виданні 1899 р. замінюється на слово «смуга» (с. 167); «жизнь» (с. 22) — на «життя» (с. 182); «слідити» (с. 22) — «слідкувати» (с. 182) та ін.

У другому виданні повісті «Бурлачка» проставлено і дату закінчення твору: «1876 року, 17 лютого».

Для наступного, третього видання повісті «Бурлачка» у складі другого тому «Повістей та оповідань», виданих у Києві 1905 р., І. С. Нечуй-Левицький ще раз заново відредагував текст видання 1899 р., вніс цілий ряд уточнень, доповнень, лексичних та стилістичних правок.

У цілому виправлень зроблено набагато більше, ніж у попередньому виданні повісті. Уточнення й скорочення вносяться в експозицію твору. В описі Звенигородщини замість двох речень, як у виданні 1889 р.: «Увесь край густо закиданий здоровими селами, містечками, присілками та хуторами. Села залиті старими садами» (с. 165) у виданні 1905 р. маємо одне: «Усі села суспіль ніби залиті старими садками» (с. 355).

Переписується і кінцівка повісті. У виданні 1889 р. вона мала таку редакцію:

«— Василю, дочко моя, голубко моя! — крикнула мати через сльози і цілюючи та обнімаючи дочку.

— Це я, мамо, та ще й з своїм чоловіком Іваном Михалчевським. Батько й діти покидали ложки й разом піднялися з лави. Всі очі обернулись на Василю. А Василина все плакала, обнімаючи матір».

Редагуються портретні характеристики персонажів. У виданні 1889 р. перший портрет Василини був значно ширший, детальніший:

«Широкий та високий, та білий лоб блищав проти сонця, як біла квітка, а на йому були ніби намальовані брови, як дві веселки, як шовкові шнурки, рівно одрізані з обох боків. Під бровами горіли круглі, веселі темно-карі очі, такі веселі, що з них неначе лилася кругом радість, лився сміх. Тонкий рівний ніс світився на сонці, як фарфор, а пишні, повні та чималі губи виступали вперед, як рожевий пуп'янок. На тонкій ший чорнів шнурок з дукачем та червоніло дрібненьке добре намисто. На голові чорніли, аж лисніли проти сонця дві товсті коси, перевиті червоними кісниками. Цвіт лица матовий, який буває в дуже чорнявих людей, блищав проти сонця, а дуже легкий рум'янець, ледве примітний, тихо розливався по щоках» (с. 168).

Окремі емоційно забарвлені уточнення вводяться у портрет Ястшембського. Так, у виданні 1889 р. говориться, що він був «схожий на добре вгодованого розкішного купця» (с. 190), його «волосся... розкішне, як грива» (с. 190). У виданні 1905 р. це місце конкретизоване — Ястшембський схожий на «тілистого купця» (с. 379), а волосся вже просто «кудлате, як грива» (с. 379).

Доповнюються, емоційно підсилюються деякі описи. Так, домальовується портрет молодой, ще безжурної Василини. Речення «засміялись дрібні зуби і червоне намисто на ший» (с. 168) доповнюється: «засміялись дрібні зуби, засміялось і червоне намисто на ший, неначе й воно зраділо» (с. 358).

Уточнюються окремі пейзажні чи побутові деталі: у виданні 1889 р. — «Двір заріс зеленою травою» (с. 167), у виданні 1905 р. — «Двір заріс шпорішем» (с. 357); «Мати насипала вже в миску вечерю» (с. 174) — «Мати вже насипала в миску галушок» (с. 364); «покришка од фортеп'яна» (с. 206) — «віко од фортеп'яна» (с. 395); «глянула на шум» (с. 256) — «глянула на шум, на білі хвилі» (с. 444).

Вносяться чимало лексичних правок. Виразно помітне прагнення письменника до усунення іншомовних слів, заміни їх українськими відповідниками. У виданні 1889 р.: «...село красується в яблунях та черешнях проти сонця, неначе дивний білий міраж в фантастичному тумані» (с. 166) — у виданні 1905 р. — «село красується в яблунях та черешнях проти сонця, неначе біле марево в прозорій імлі» (с. 356); «Кругом села піднімаються амфітеатром гори на три боки» (с. 166) — «Кругом села піднімаються спадисті гори на три боки» (с. 356); «Брязкотьола забряжчали в такт» (с. 176) — «Брязкотьола забрякали» (с. 366).

Окремі слова замінюються їхніми синонімами — точнішими, виразнішими: «лоб» (с. 177) — «чоло» (с. 367); «ворота» (с. 182) — «брама» (с. 371); «приказ» (с. 182) — «загад» (с. 372); «прийшлось» (с. 184) — «довелось» (с. 374); «одслонялась» (с. 190) — «одхилилась» (с. 379); «одежину» (с. 195) — «удяганку» (с. 384); «скоріше» (с. 196) — «швид-

ше» (с. 385); «стривожилась» (с. 203) — «збентежилась» (с. 392); «дорога» (с. 215) — «стежка» (с. 404); «пусте» (с. 253) — «порожнє» (с. 441); «бочки» (с. 265) — «барила» (с. 453) та ін.

Повість І. С. Нечуй-Левицького «Бурлачка» була високо оцінена передовою демократичною критикою. У статті «Ювілей Івана Левицького (Нечуя)» (1905) І. Я. Франко наголосив на соціальному змісті повісті, відображенні в ній «страшного процесу... пролетаризації» українського селянства та жахливого «фабричного ладу» (Франко Іван. Збір. творів. У 50-ти т. К., 1982, т. 35, с. 371). У статті «Маніфест «Молодої музи» (1907) він назвав повість «Бурлачка» в числі кращих реалістичних творів українських письменників, «на дні» яких «лежав ідеал чоловіка, опертий на справедливості, гаряче бажання усунути... боляк всього сучасного суспільного ладу» (Франко Іван. Збір. творів. У 50-ти т. К., 1982, т. 37, с. 415).

Академік О. І. Білецький розглядав повість «Бурлачка» як складову частину «широкого полотнища селянського життя на Україні — від часу панщини до кінця XIX ст.», «як першу за часом спробу українських письменників зобразити життя пролетаріату» (Білецький О. Збір. праць. У 5-ти т. К., 1965, т. 2, с. 337, 347).

Подається за вид.: *Нечуй-Левицький Іван*. Повісті й оповідання, вид. 3. К., 1905, т. 2.

¹ ...стали на Україні звісні «порції», маленька нова панщина.— Селянська реформа 1861 р. фактично не ліквідувала панщини. Вона ще зберігалась для тимчасовозобов'язаних селян аж до 1882 р.— за користування землею селяни повинні були відбувати панщину протягом певної кількості днів.

² Дзвонили на «Достойно».— Під час вранішньої відправи у православній церкві співається молитва на честь богородиці, що починається словами «Достойно есть...». Виконання цієї молитви супроводжується церковним дзвоном.

³ Великий піст—піст перед великоднем, який триває сім тижнів.

⁴ Спасівка — піст, що припадає на кінець літа (з 1 до 15 серпня за ст. ст.).

⁵ Заспівали «Херувими» — тобто церковну пісню, що починається цим словом.

⁶ Після П'єтра...— тобто після православного свята на честь апостолів Петра і Павла (29 червня за ст. ст.).

КАЙДАШЕВА СІМ'Я

Повість

Вперше надруковано в журн. «Правда», 1879, вип. III—XII.

Повість «Кайдашева сім'я» І. С. Нечуй-Левицький закінчив у середині 1879 р. і одразу ж звернувся до Головного управління в справах друку в Петербурзі за цензурним дозволом на друкування твору. Цензура повернула повість авторові, оскільки правопис твору не відповідав вимогам «общепринятого русского правописания».

У листі до редактора журналу «Правда» В. Барвінського від 14 вересня 1879 р. І. С. Нечуй-Левицький сповіщав: «Кайдашеву сім'ю мені вернули з Петербурга, з Главного управления по делам печати, з тим, щоб рукопись була переписана офіційальним теперішнім правописом, тобто щоб на кінці слів був Ъ, а щоб тверде И писати через Ы, а м'яке І — як хочеш. Я згодився на це, аби тільки дозволили печатати» (т. 10, с. 275—276).

Переписаний заново офіційним правописом, примірник повісті загубився десь у канцеляріях Головного управління в справах друку. Тим

часом повість «Кайдашева сім'я» була 1879 р. надрукована у львівському журналі «Правда». Цього ж року повість вийшла у Львові окремим виданням (на обкладинці частини тиражу — 1880 р.).

У 1880 р. І. С. Нечуй-Левицький знову намагався провести повість через царську цензуру, але дозволу на друкування її в Росії не отримав. У висновку Петербурзького цензурного комітету від 7 серпня 1880 р. зазначалось:

«Повість эта по своему содержанию и изложению не представляет ничего противного цензурным постановлениям, почему, по мнению цензора, и может быть дозволена к обращению в публике», проте з вилучення деяких місць, зокрема, цензор звертав увагу на початок повісті та «на стр. 92 и 93, на которых приведена крайне скабрзная сцена, как монах Братского монастыря, подсмотрев, где легла спать молодая красивая богомолка, отправляется ночью к ней и вместо ее совершает насилие над старою женщиною.

Комитет, принимая во внимание, что... в книге «Кайдашева сім'я» Левицкого находятся места, неудобные в политическом и нравственном отношении — заборонив повість «к обращению в публике» (Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. 776, оп. 20, од. зб. 217, арк. 21, зв., 22, 23).

1884 р. Нечуй-Левицький знову подав рукопис повісті «Кайдашева сім'я» київському окремому цензорві. Цензор звернув увагу на ряд «предосудительных мест» твору: «из этой повести следовало бы, по моему мнению, исключить некоторые предосудительные места, а именно на стр. 91 — неуместное сравнение бабы, сидящей на сундуке с «царем, сидящем на троне», на стр. 139, 140, 143, 145 и 146, где говорится, что в киевских монастырях будто бы показывают богомолцам молоко божьей матери; перья из крыла архангела Гавриила и т. д.; на стр. 147—149, где рассказывается о ночном приключении старой богомолки на паперти Братского монастыря и всех последующих упоминаний об этом приключении (ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 20, од. зб. 218, арк. 38 і зв.).

Петербургський цензор звернув увагу ще й на початок твору, де автор «высказывает скорбь о печальной участи, постигшей Малороссию» (там же, арк. 74).

Царська цензура втретє заборонила друкувати повість «Кайдашева сім'я».

1886 р. І. С. Нечуй-Левицький робить нову спробу домогтися цензурного дозволу і надсилає в цензуру примірник львівського видання повісті «Кайдашева сім'я» з проханням дати згоду на передрукування твору. На цей раз повість була дозволена до друку з вилученням «в ней автором всех неудобных мест» (там же, од. зб. 219, арк. 110 і зв.). Цензор перелічив ці місця, вказавши сторінки львівського видання — 91, 92, 93 та ін. Саме на цих сторінках й були надруковані гостро сатиричні сцени, що зображають перебування прочан у київських церквах та монастирях. Отже, й цього разу, вчетверте, Нечуєві-Левицькому не пощастило провести через цензуру повний текст повісті «Кайдашева сім'я».

1887 р. після майже десятилітніх поневірянь повість «Кайдашева сім'я» була видана у Києві з рядом цензурних купюр. Послідовно знято всі гостро сатиричні місця, де викривалась церква і ченці: згадка про київські «святі» реліквії, що зберігаються у церквах та монастирях («частку младенца, убитого Иродом», «ризу Христову і кров з Христових ран», «пір'я архангела Гавриїла й молоко богородиці») та про інші чудеса, такі, наприклад, як чудесне джерело під престолом Андріївської церкви, в якому янголи бовтають воду.

Викреслюються всі уривки тексту, де зображується, як київські попи та ченці безсоромно оббирають темних прочан; випускається епізод

про пригоду старої Палажки на подвір'ї Братського монастиря і всі наступні згадки про цю пригоду. В описі враження, яке справили на прочан співи лаврськими монахами страсних пісень, вилучаються соціально гострі місця, в яких йшлося про народні страждання: ріки народного горя й море народних сліз, пролитих за віки нещадної експлуатації народу царями, панами, дужими й багатими.

У процесі підготовки повісті до видання І. С. Нечуй-Левцький провів значну роботу над текстом твору, переробив, скоротив або й зовсім зняв ряд сцен, змінив початок і кінець твору. Знято письменником початкові сторінки повісті — розгорнутий опис Канівщини, значно скорочені наступні сторінки вступу — розгорнутий опис села Семигори та садиби старого Кайдаша.

Можливо, з огляду на цензуру при підготовці видання 1887 р. автор змінив і ряд місць твору. Так, наприклад, перероблена сцена марення старого Кайдаша (розділ VII). У першій редакції Кайдашеві ввижалася свята Параскева П'ятниця (адже він усе життя їй молився і постився щоп'ятниці):

«Він підняв блискучі очі, глянув на ліс і побачив диво дивне: над самим шпилем, серед лісу, на повітрі стояла свята П'ятниця, похожа на образ у церкві. Вона стояла в білій блискучій, неначе витканій з срібла, широкій одежі. Довга одежа закривала їй ноги, бгалась під ними купами, неначе срібна хмара, спадала позад неї широкими та довгими семипілками, розстелялась далеко понад лісом і зливалась з зеленою дібровою та з синім небом в далекому тумані. Чорні густі коси розсипались по плечах; на голові блищали червоні та жовті квітки, а над квітками блищав золотий вінець, обсипаний дорогим камінням. Од того вінця падали на срібну одежу широкі червоні та жовті стрічки, неначе по одежі блищала огнева блискавка. Широкий золотий пояс спустився до самого долу і був засипаний зорями. П'ятниця держала в одній руці золоту чашу, в другій золотий хрест. Її біле лице з чорними бровами, її руки були прозорчасті, як туман, і світилися наскрізь проти сонця. Широкі пілки срібної одежі на краях були обліті рожевим світлом.

— Це свята П'ятниця! — блиснула думка в Кайдашевій голові. — Вона мене кличе! — так здавалося Кайдашеві» (с. 111).

У виданні повісті 1887 р. Кайдашеві ввижається якийсь примарний чоловік: «Він підвів блискучі очі, глянув на ліс і побачив, що над самим шпилем, серед лісу, на хмарці стояв чоловік, прозорий, як туман, і неначе кивав рукою до його, ніби кликав» (с. 152).

Деяких змін у виданні 1887 р. зазнав монолог Палажки (сцена замовляння старого Кайдаша, розділ VII). У першій редакції речення «Одкусю я медяника, одкусю я бублика та ввійду у ту церквою» мало продовження: «а там стоїть піп, як яшний сніп, а попенята, як чорте-нята, а попадає, що спить похода» (с. 115).

Значно скорочується також виразна сцена освячення хат Лавріна та Карпа, що дотепно висміює церковні обряди, до яких скептично ставляться і самі служителі культу. Комічна ситуація руйнує настрої побожності, ставить під сумнів «святість» усього обряду.

У першодруку ця сцена мала такий вигляд:

«Наступав храм у семигорській церкві, і молодичі на селі почали мазати хати. Мелашка й Мотря якраз того дня полізли в печі, щоб їх вимазати.

Кайдашиха прийшла додому з священником, з ними прийшов і дяк з паламарем. Одчинив священник в хату двері, дивиться — з припічка теліпаються дві нозі з пальцями догори, п'ятами вниз. Мелашка полізла в піч і лежала там, перекинувшись догори, та мазала в печі небо.

— Оце заходилась мазати піч! — загомонила Кайдашиха. — Зараз вилазь та піді приберись.

Мелашка з печі почула, що в хаті заспівали дяки, і почала висовуватись з печі. На ній була драна стара свита; на свиті були скрізь дірки, дірки спереду, дірки ззаду. Через дірки світилося тіло. Бідна молодиця засоромилася й кинулась в сіни та й утікла на горіще.

Священик покропив свяченою водою хату й сіни. Кайдашиха просила його посвятити й Карпову хату, їй все-таки жаль було сина. Карпо не любив попів і, тільки зачув в Лавріновій хаті дяків голос, зараз дременув з хати в повітку.

Кайдашиха одчинила двері в Карпову хату, а там знов з припічка теліпаються ноги п'ятами догори, пальцями вниз. Товсті литки стриміли, як дві деревини. В печі лежала Мотря.

— Що це таке, Кайдашихо, в твоїй господі? Куди не повернись, скрізь стримлять ноги,— сказав священик, осміхаючись.

Священик покропив Карпову хату, а жартівливий дяк взяв кухоль з прилавки і, позад священика, покропив Мотрині ноги.

— Який там чорт хлюпається водою? — крикнула Мотря з печі.— Ось явилу, то так тебе покроплю віником, що не знатимеш, куди втікати...

Мотрі здалося, що то грається котра-небудь дитина.

Кайдашиха заплатила священикові, а Карпо виглядав з повітки, доки піп та дяк вийшли з двору, і тоді вернувся до хати.

— Нащо ви, мамо, навели в мою хату попів та дяків? Хіба я вас просив, чи що? — сказав матері Карпо» (с. 132).

В основному авторські правки у виданні повісті 1887 р. спрямовані на поліпшення художніх якостей твору. Виразно помітне прагнення письменника до лаконізму, конкретності і насиченості зображення, стрункішої, позбавленої другорядних епізодів розповіді. Це виявилось, насамперед, у численних скороченнях різноманітних описів. Так, значно скорочуються і переписуються майже всі портрети дійових осіб повісті: другорядні деталі опускаються, зокрема опис одягу, увага фіксується на основному — рисах обличчя, виразі очей, характерних особливостях постаті.

Ось яким був первісний портрет старого Кайдаша:

«На ясному сонці чорна тінь у воротах здавалась ще темнішою, неначе коло повітки висів пшматок чорного сукна. В тій чорній продуховині сидів, ніби намальований на чорному сукні, старий Кайдаш в білій сорочці, в білих широких штанях, підперезаний ремінним очкурком. Застіжка з чорного шнура чорніла на його пазусі. Він стругав вісь, придавлюючи обома ногами підніжку. Широкі рукави білої сорочки метлялись на повітрі, одсувались до ліктів, а з-під рукавів виглядали здорові загорілі жилаві руки, з чорним волоссям, з товстими, як шнурки, жилами. Невеликі темні й гострі Кайдашеві очі пильно дивились на струг. Широке лице його було бліде й сухе. Широкий та високий лоб був вкритий сухими тонкими зморшками. Виски позападали, і на висках темніла в западинках тінь. Тонкий ніс висох і випнувся посередині гострим, тонким горбиком. Тонка довга шия з кісточкою на горлі за кожним махом струга то подавалась назад, то витягалась вперед; її обхатував знизу узький на палець комірчик, вишитий червоною та синьою заплочею. Кучеряве чорне густе волосся стриміло на голові, як пух, і блищало подекуди сивиною» (с. 6).

А ось перший портрет Мелашки:

«Вона була невеличка на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина. Її лице було довге, з гладеньким лобом, з м'яким підборіддям, з тонким носиком, на котрому був примітний малесенький горбочок. Все її лице було ніби трохи здавляне з боків. Щоки трошки видавались унизу, як червоні яблучка. Губи виступали вперед і були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби

намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк, не тонші й не товщі на кінцях, од краю до краю однакові, ще й піднімались угору веселками. Під бровами блищали темно-карі очі, як чорнослив на білих підсиняних білках. Її смуглувате лице все дихало рум'янцем, а чорні коси лежали над бровами, як праники» (с. 58).

Зовсім знімаються у виданні 1887 р. перші детальні портрети Мотрі й Лавріна, оскільки з подальшого тексту, з розкиданих в різних місцях портретних рис читач може уявити зовнішність цих персонажів.

Скорочуються також і окремі пейзажі. Так, у виданні 1887 р. вже відсутній початковий опис Канівщини, яким починалося львівське видання повісті. Дається новий варіант опису села Семигори та садиби старого Кайдаша, значно простіший і коротший, без зайвої деталізації, що увійшов без змін у всі наступні видання.

Кінцівка першої редакції повісті відрізнялася від тієї, яку дав письменник у виданні 1887 р.:

«Діло з грушею не скінчилось і досі. А груша все розростається і вишир і вгору та родить дуже рясно, неначе зумисне дражниться з Кайдашенками та їх жінками, а здорові, як горнята, груші й досі дратують малих Лаврінових та Карпових дітей».

У виданні 1887 р. автор дав нову кінцівку: «Діло з грушею скінчилося несподівано, груша всохла і дві сім'ї помирились».

Знімаються в редакції 1887 р. найрізноманітніші невеличкі описи: нової спідниці Мотрі (вид. 1879 р., с. 19); луни від церковних дзвонів (вид. 1879 р., с. 21); весілля Карпа (вид. 1879 р., с. 29); Росі біля млинів (вид. 1879 р., с. 57); Кайдашихи на возі (вид. 1879 р., с. 70) тощо.

Ряд більших чи менших картин, написаних жваво й колоритно, та проте таких, що не відігравали безпосередньої ролі в розвитку і русі сюжету, також знімаються. Викреслюється, наприклад, докладна розповідь про те, як перекинувся навантажений снопами Кайдашів віз на тому «каторжному горбі», якого ніхто не хотів розкопати:

«Не встиг Кайдаш набідкатись, як задній віз нагнався на передній. Кайдаш спиняв воли, бив їх пужалном по морді, вони позадирали голови вгору, повитріщали очі. Ярмо врізалось в їх товсті шні. Довгі волячі вола мотались коло ярма, як шматки полотно. А воли все-таки жались вперед, аж бігли. Важкий віз пхав їх ззаду прямо на переднього воза. Кайдаш оберся руками об воза й з усієї сили пхав його на бік, але все те нічого не допомгло. Воли наскочили прямо на колесо переднього воза, що стриміло на повітрі. Колесо покрутилось на осі, вісь хруснула, як ломачка, і задній віз поліг на перекинутий передній. Один передній віл упав у рівчак і душився у ярмі. В його з рота текла слина» (с. 21).

У виданні 1887 р. замість цієї картини з'являється одне лаконічне речення: «Не встиг Кайдаш набідкатись, як задній віз нагнався на передній і перекинувся» (с. 26). Значних скорочень та певного пом'якшення зазнали деякі сцени сімейних сварок і колотнечі. Зовсім знімається сцена сварки та мало не бійки Лавріна з батьком:

«Син не слухав батька і все-таки заганяв воли до ярма. Кайдаш розсердився і приступив до воза.

— Лавріне! Кажу тобі, йди до ячменю! Нащо тобі здався той млин: геть покинь воли! — сказав батько і штовхнув перістого вола в морду.

Віл махнув рогатою головою, і його шия вискочила з ярма.

— Тату, одчепіться од мене! Схочу, піду на поле, схочу, поїду до млина. Гей, перістий! Ший ставай! — крикнув Лаврін і підставив волові ярмо.

Перістий віл знов покірно засунув шию в ярмо. Лаврін хотів уже засунути заноза.

— Гей, перістий, з ярма! — крикнув батько і вхопив вола за ріг.
— Ший ставай, проклятий! — крикнув Лаврін і вхопив вола за другий ріг.

Віл не знав, що робити й кого слухати. Дві руки тягли його за роги, неначе хотіли роздерти йому голову. Він спересердя крутнув головою так, що ярмо полетіло на землю, а батько з сином ледве встигли одвести на бік руки.

Карпо вийшов з сіней, став на порозі, заклавши руки за спину, і тільки дивився, міцно здавивши свої тонкі губи та насупивши брови.

— Не запрягай, кажу тобі! — кричав батько.

— Ба запряжу! — кричав син.

— Зажени воли в загороду, бо я тобі спину поб'ю оцим занозом! — кричав батько і вихопив заноза з ярма.

— Ба таки запряжу й поїду до млина, хоч ви мені й спину поб'єте. Гей, стривай! Цабе, бісова паро! — кричав Лаврін на вола й влучив його по ребрах пужалном.

— Навіщо ти б'єш вола! Навіщо ти нівечиш скотину! Цабе, сірий, в загороду! — крикнув батько і сам незчужся, як влучив сірого по ребрах занозом.

Лаврін ухопив у руки налігача і тяг воли до воза. Старий Кайдаш і собі вхопився за налігача і одтягав воли од воза. Воли крутилися, не знали, куди йти, мотали головами, а далі вирвались та й дременули в садок.

Старий Кайдаш плюнув і пішов у повітку, а Лаврін погнався з багатом за волами.

Воли прибігли до тину і стали, поклавши на тин голови. Лаврін вхопив в руки налігача, повів воли до воза, застріг та й поїхав до млина. Надвечір він вернувся з борошном, зніс мішки в комору, а батькові й слова не сказав, і не питався його, неначе його й дома не було» (с. 108—109).

Від цієї усїєї сцени у виданні 1887 р. лишилося два речення: «Син не слухав батька. Старий Кайдаш плюнув і пішов у повітку, а Лаврін почав запрягати воли» (с. 150).

Вилучається ще кілька епізодів сварок та лайки між членами Кайдашеної сім'ї: сцена сварки, викликаной пізнім поверненням Мелашки і Лавріна з Бієвців (вид. 1879 р., с. 10—11), перша сцена сварки молодичь за сміття (вид. 1879 р., с. 81—83). Викреслюється також епізод зіткнення громади з паном, в якому дана досить виразна картина стану пореформеного села, до того ж, в цьому епізоді занадто розумним і свідомим, активним членом громади постає Карпо, а це йде врозріз з логікою розвитку його характеру.

«Громаді прийшлося полатитися з паном.

Недалеко од села був хутір. Там на семигорському полі текла невелика річка. Багатий пан в давні часи загатив її здоровою греблею і вийшов здоровий на верству ставок. Пан поставив на ставку питель. Але вище од ставка з тієї річки одділялась течія, вже не на панському, а на людському полі, в городі одного чоловіка. За часів панщини пан загатив і ту течію греблею, бо тоді вся земля була панська. Тепер семигорська громада почала метикувати, що та гребля на течії на громадській землі. Карпо нараєв дуже хитру штуку: прокопати через город чоловіка канаву, вище панської греблі, пустити у неї воду з річки та й поставити в городі громадський млин, щоб було чим оплачувати волость та громадську пошту.

— Е! Добре ти радиш, Карпе! — гукнула громада.— Подаваймо лист до мирового посередника.

Подала громада лист, посередник дозволив ставити млин. Карпо

зібрав людей. Канаву прокопали в одну мить, пакупили деревні, найняли майстрів — і громадський млин вирів як з землі.

Але панський шитель перестав молоти на одне колесо. Пан палічив на громаду кілька тисяч карбованців і подав бумагу в суд. А громадський млин мелє собі потроху та заробляє гроші на громадські справи, доки суд не рішив, що громадське діло про млин правдиве.

Пан розсердився і заборонив селянам пускати череду на свою толоку. Прийшлося селянам погано. Доки людський хліб стояв у полі, не можна було пасти череди в озимині та ярині. Громадської толоки було мало. Випасу зовсім не було. Громада загомоніла.

— Що це таке з паном! Ми йому збираємо хліб за невеликі гроші, а він не пускає череди на свою толоку. Змовимося та берімо більшу плату за роботу на лану та на буряках! — кричав Карпо. — Нехай знає, як шанувати громаду.

Громада підняла плату за роботу. Пан не схотів поступитись, а чоловіки й молодиці, закинувши сапи на плечі, повертались з поля додому. Економ догнав їх аж коло царини, вернув на буряки і поступився більшою платою.

Пан поступився більшою платою за роботу, а на випас все-таки було трудно. Карпо і Лаврін мусили спродати кілька овець та свиней. Карпові й Лаврінові було трудно хазяйнувати. Й літом, і зимою вони заробляли то на полі в пана, то ставали під хуру, і все-таки їм трудно було ширити своє господарство. Викуп за землю, подушне, плата на волость, на школу, на пошту — все те витягало останні гроші з скрині.

Господарство в Кайдашенків не широчилось, а все стояло на одному місці. Лаврін зовсім не вдався в батька: він і в рот не брав горілки, а Карпо тільки вряди-годи часом любив випити по чарці з добрими людьми. Зароблені гроші не розлітались марно, а все-таки і не зоставались в скрині» (вид. 1879 р., с. 134—135).

Виразно помітна тенденція автора до зменшення або пом'якшення у мові персонажів повісті лайливих слів і виразів, уточнення окремих деталей — побутових, портретних та ін.

Наступне видання повісті було здійснено 1894 р. Воно повторює без всяких змін текст видання 1887 р.

Останнє прижиттєве видання повісті «Кайдашева сім'я» вийшло в світ 1906 р. Для цього видання І. С. Неучуй-Левицький уважно переглянув і виправив текст твору. Численні авторські правки спрямовані на збагачення лексики, уточнення і увиразнення окремих моментів розповіді, посилення їхнього емоційного звучання.

Коригуються деталі щоденного селянського побуту: «накраяти сала» (с. 33) виправляється на «накришити сала» (с. 30); «спекти яєшню» (с. 34) на «спрягти яєшню» (с. 31); «забили кабана» (с. 55) на «закололи кабана» (с. 58) і подібні.

Добирається ряд точніших синонімів на визначення певних явищ чи вчинків. Так, у виданні 1887 р. читаємо: «...поганенькі двері аж хрипіли» (с. 15) — у виданні 1906 р. — «аж торохтіли» (с. 14); «бліде, як віск» (с. 16) — «жовте, як віск» (с. 15); «лампа без скла блищала на столі» (с. 47) — «блмала на столі» (с. 44); «собаки брехали... аж вили» (с. 83) — «собаки гавкали... аж вили» (с. 170) та ін.

Помітне прагнення письменника до заміни іншомовних слів їхніми українськими відповідниками: «лице було суховате й бліде, як лице аскета» (вид. 1887 р., с. 4) — «...лице було сухорляве й бліде, непаче лице в ченця» (вид. 1906 р., с. 4); «...було видно розум з характером» (с. 19) — «...було видно розум з завзяттям» (с. 17); «під колонами» (с. 128) — «під стовпами» (с. 120).

До кінцівки повісті автор додав ще одне, останнє, речення: «В обох садибах настала мирнота й тиша» (вид. 1906 р., с. 195).

Одразу ж після виходу в світ повість «Кайдашева сім'я» дістала визнання широких читацьких кіл, була позитивно оцінена сучасною письменникові передовою критикою. Даючи високу оцінку цьому реалістичному творові, І. Я. Франко відзначив повість як один з перших творів, в якому І. С. Нечуй-Левицький «малює... ярку картину розпаду українського патріархалізму під впливом індивідуалістичних змагань кожного її (сім'ї — Н. В.) члена» (Франко Іван. Збір. творів. У 50-ти т., т. 35, с. 371).

Геніальним відображенням «ідіотизму» життя відсталого селянства пореформеного українського села назвав повість «Кайдашева сім'я» О. І. Білецький (*Білецький О.* Збір. праць. У 5-ти т., т. 2, с. 347).

Повість «Кайдашева сім'я» подається за вид.: *Нечуй-Левицький Іван.* Кайдашева сім'я. Повість. К., 1906, з відновленням цензурних купюр за першодруком.

¹ П а л и к о п а — за церковним календарем, свято на честь святого Пантелеймона (27 липня за ст. ст.).

² Д р у г а п р е ч и с т а — за церковним календарем, день народження богородиці (8 вересня за ст. ст.).

³ П и л и п і в к а — різдвяний піст, починається 28 листопада і триває до різдвя.

⁴ П о к р о в а — за церковним календарем, свято на честь богородиці (1 жовтня за ст. ст.).

⁵ З е л е н і с в я т к и — християнське релігійне свято, яке відзначають на п'ятдесятий день після великоддя.

⁶ П е т р і в к а — піст перед Петровим днем (29 червня за ст. ст.), православним церковним святом на честь апостолів Петра і Павла.

СТАРОСВІТСЬКІ БАТЮШКИ ТА МАТУШКИ

Повість-хроніка

Вперше надруковано в перекладі на російську мову в журн. «Киевская старина», 1884, № 1, 5, 6, 8, 12; 1885, № 1, 8, 9, 11.

1885 р. повість була видана окремою книжкою — відбитком з журналу «Киевская старина».

Українською мовою повість «Старосвітські батюшки та матушки» вперше надрукована в журн. «Зоря», 1888, № 1—24.

Роботу над повістю І. С. Нечуй-Левицький закінчив у кінці 1880-го — на початку 1881 р. У листі до П. Г. Житецького від 25 грудня 1880 р. він писав: «Тепер я скінчив повість «Старі батюшки та матушки». Повість чимала... Мені хотілось обмалювати бит старого, а потім і молодого духовенства, і я попереду став на останніх вибраних громадами батюшках. Вони типічні, а найбільше матушки, і їх бит оригінальний, і вже діло минушого часу; тим-то мені і схотілося зберегти картини того бити» (т. 10, с. 282).

Неодноразові спроби І. С. Нечуя-Левицького опублікувати повість в одному із альманахів, які в той час готувалися на Україні, успіху не мали.

Царська цензура не дозволила видати повість мовою оригіналу і в журналі «Киевская старина», тому повість «Старосвітські батюшки та матушки» була надрукована тут у перекладі на російську мову із підзаголовком «Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.» і такою приміткою від редакції:

«Печатается в переложении на общерусский язык с сохранением малорусского подлинника одних лишь диалогов» («Киевская старина», 1884, № 1, с. 83).

Переклад здійснив редактор-видавець журналу «Киевская старина»

Ф. Г. Лебединцев. Його переклад вільний, текст повісті трохи скорочений, внесено деякі фактичні уточнення за згодою автора.

Первісний авторський текст, за яким здійснювався переклад для журналу «Киевская старина», не виявлений. Зіставлення тексту російського перекладу повісті з журналу «Киевская старина» з її українським текстом, опублікованим у журналі «Зоря» у 1888 р., дає підстави твердити, що первісний текст повісті був дещо просторіший від відомого українського тексту.

У 1884 р. І. С. Нечуй-Левицький надсилав рукопис повісті «Старосвітські батюшки та матушки» до Львова, де планувалося надрукувати її у додатку до газети «Діло» — «Бібліотеці найзнаменитших повістей». Однак у цій серії повість надрукована не була.

Письменник знову робить спробу видати повість «Старосвітські батюшки та матушки» українською мовою у 1886 р. і подає її на розгляд царської цензури. Київський окремий цензор з іноземної цензури у своєму висновку писав, що повість «Старосвітські батюшки та матушки» змальовує життя українського духовенства 40—60-х років «в высшей степени карикатурно. Вздумают старосветские «батюшки» подновить живопись в церквях — они заказывают самого безобразного свойства иконы (стр. 17—18 и 24). Андрей, напр., юродивый, спустивши с одного плеча хламиду, обнажил «повні груди», а круглый живот с пупом «стримів осторонь», как-будто белый арбуз, прибитый к Андрею колком» (стр. 17). Пиршества их происходили при самой безобразной обстановке и продолжались по несколько дней. Зато духовенство новое, с некоторым образованием, отличалось взяточничеством, выжиманием соков с прихожан, несправедливостью, а их жены распутством. Кроме такого общего тенденциозного направления, в повести встречается много сцен неудобных, напр., сцена у архиерея (стр. 198—199), описание «московской закуции» — истязание крестьян во время Бибикова, по наветам польских помещиков (стр. 172—174)» (ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 21, спр. 28, ч. III, арк. 228 зв. та 229). Київський цензор вважав за неможливе друкувати повість І. С. Нечуя-Левицького. Головне управління в справах друку погодилося з його висновком: «Рукопись на малороссийском наречии под заглавием «Повести Ивана Левицького, т. III, «Старосвітські батюшки та матушки» должна быть безусловно запрещена к напечатанию» (там же, арк. 230).

У 1888 р. повість «Старосвітські батюшки та матушки» вперше була надрукована українською мовою у львівському журналі «Зоря» (№ 1—24). У публікації «Зорі» текст повісті зазнав певного втручання редакції журналу в лексику твору, мовно-стилістичного редагування. Це викликало незадоволення автора. У № 23 редакція журналу дала таку примітку:

«В послідніх часах дістали ми з кількох сторін листи від наших братів-українців з жалобами, ба навіть з гострими доріканнями, що, мов, то їх твори псуємо своїми виправками. Не так-то дуже почуваємось до вини. Але щоби вже-таки ні найменшої вини не було на нас, то ми постановили з сеї хвилі зовсім нічого не змінити, а зате під текстом добавляти в замітках, як те або се слово говорять у нас в Галичині. Здається нам, що се повинно вийти на користь таки і самому розвоєві нашої рідної мови, котру певно всі любимо і цінімо зарівно» («Зоря», 1888, № 23, с. 381).

Як зразок тексту «Зорі» наведемо експозицію повісті «Старосвітські батюшки і матушки»:

«Село Вільшаниця широко розкинулось на північному березі Росі на широкій рівнині. Серед села в долині розлився широкий ставок, кругом ставка далеко розстелялись розкішні городи та сади, а над самими берегами зеленіли густі, як руно, верби. Коло самої греблі недалечко

від млина на маленькому пригірку над самим шляхом стояла дубова церков з п'ятьма банями, критими драницями, а проти самої церкви по другий бік шляху серед широкого двора стояв дім священника. За домом зеленів садок. Вишні та черешні розрослися до самого берега ставка. Село стояло на рівнині, як на долоні. Хати розсипались далеко, далеко до Росі, а за селом до самого берега Росі зеленіли розкішні левади, сінокоси, на котрих росли розкидані купи вільхи, ліз та зеленіх верб. На південь було видно високий гористий берег Росі. Гори синіли проти ясно-го неба, загинались на обидва боки, як підкова, і обхвачували плісковату рівнину північного берега на два десятки верстов. Високий берег за Россю був укритий лісами, як дорогим зеленим оксамитом, а між лісами білили хати сел, білили церкви то на горах, то внизу, над самою водою. Подекуди ліси ніби перебігали через Рось і заливали плісковату рівнину, як море, вирізуючись на левадах зубцями, то виступаючи півкругами то остроми клинами далеко, далеко на північ» (там же, № 1, с. 1).

У 1889 р. І. С. Нечуй-Левицький знову подав до цензури повість «Старосвітські батюшки та матушки». На цей раз Петербурзький цензурний комітет нарешті дав дозвіл на друкування:

«...в виду того, что роман этот занимает более трехсот страниц и предназначен, по-видимому, для образованных читателей (в нем встречается много выражений, непонятных для простонародья), цензор полагает возможным дозволить его к печати...»

Цензор находить необходимым исключить лишь следующие места: начиная со страницы 108 (на обороте, от слов «Тим часом польські пани були дуже сердиті... до слов на стр. 110: «Сд часу інвентарів з 1847 року». В этом месте описываются автором суровые меры, принятые русским правительством по поводу народного возмущения, произведенного злоупотреблением местных польских помещиков. Автор относится с неодобованием к этим распоряжениям.

На стр. 124 и на обороте ее подлежат исключительно слова архиерея, обращенные к священнику в церкви, в алтаре: «Дурак, старый простец, неуч»; «Ви старі п'яниці, дурні, неучі»; «З олтаря на шановану громаду так і сипались слова «дурак», «болван», «неуч», «п'яниця» (ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 21, спр. 6, арк. 251—251 зв.).

Повість вийшла з друку 1900 р. з цензурними купорами у розділах VIII і IX. Підзаголовок «Повість з життя українського духовенства 20-х років віку XIX», який був у публікації журналу «Зоря», опущено. Замість нього просто зазначається жанр твору — «Повість».

Зіставлення тексту повісті, опублікованого в «Зорі», з текстом видання 1900 р. свідчить про велику авторську роботу, спрямовану на дальшє вдосконалення твору. Текст повісті видання 1900 р. докорінно відрізняється від попереднього. Готуючи повість до видання на Наддніпрянській Україні, автор провів суцільне редагування, скоротив ряд описів, уточнив, доповнив окремі сцени. Був створений по суті новий мовний варіант тексту повісті «Старосвітські батюшки і матушки».

Ось як виглядає у цьому виданні знайома вже нам експозиція повісті:

«Широко розкинулось село Вільшаниця недалеко од Росі по зелених горах та долинах. Серед села в долині лісів довгий ставок. Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара дубова церква з п'ятьма банями, а коло неї, неначе вгніздившись в густому вишняка, стояла ще старіша за церкву присадкувата, широка дзвіниця з стовпчиками навкруги. Проти церкви через дорогу була оселя вільшаницького священника; за старим домом зеленів старий садок. І пригорки, й довгі долини, й зелені левади в вербах понад ставком — все зеленіло й лисніло на веселому сонці, а білі чисті хати скрізь білили в зелені, ніби чиясь

вередлива рука, граючись, розкидала їх в поетичному безладді по горах та долинах.

На південь, за пологими левадами та сіножатями, за купами вільхи та верболозу, проти синього неба ясно вирізувалася ламана смуга горячого берега Русі. По горах та западинах мріли ліси; поміж лісами ніби тонули в срібній імлі то там, то там села, блищали хрести на білих банях церков, мріли на пригорках білі хати. Високий берег, оповитий прозорим туманом, мрів в далечині, неначе поетичний міраж в прозорому синьому небі» (*Левицький Іван*. Повісті й оповідання. К., 1900, т. 2, с. 5—6).

Порівняно з аналогічним описом у «Зорі» експозиція повісті у виданні 1900 р. лаконічніша і разом з тим доповнена рядом нових виразних деталей.

До тексту повісті вводяться нові епізоди, окремі описи. Так, наприклад, з'являється просторий опис першої зустрічі Харитона з Онисею на ярмарку, опис враження, яке справила на нього ця зустріч. Доповнюються новими подробностями портрети Балабухи, матушки Прокіповички, Онисі та інших персонажів. Разом з тим помітне і прагнення автора до ущільнення описів, економії художніх засобів.

Автор уточнив жанрове визначення твору — тут воно вже звучить як «Повість-хроніка».

Наступне і останнє прижиттєве видання повісті «Старосвітські батюшки та матушки» здійснене 1905 р. у складі третього видання другого тому «Повістей і оповідань» І. С. Нечуя-Левицького (*Нечуй-Левицький Іван*. Повісті й оповідання, вид. 3. К., 1905, т. 2, с. 5—352). Письменник знову відредагував текст видання 1900 р. Велика кількість різноманітних правок спрямована на вдосконалення художньої тканини твору.

Доповнення вносяться в характеристики головних героїв повісті — Онисі, Олесі та Балабухи. Так, увиразнюється характеристика Онисі, дана їй чоловіком отцем Харитоном. У виданні 1900 р.: «...ви, Онисю, такі... розумні, такі проворні, що й сказати не можна» (с. 146). У виданні 1905 р.: «...ви, Онисю, такі... розумні, такі проворні, такі падковиті до хазяйства» (с. 114). У виданні 1905 р. до слів отця Харитона, звернених до Онисі: «Йй-богу, я вас колись прив'яжу до стільця, щоб ви одпочили хоч на годину» (с. 191), додається: «Якби вас доля кинула не в село, а в місто, ви б розвели міліони, коли так падковито беретесь до роботи» (с. 148).

Доповнюється й характеристика Олесі, дана їй чоловіком Балабухою, додається речення: «Ти не хазяйновита й не статковита людина» (с. 131).

У характеристику Балабухи вносяться нові риси, які свідчать про певне зростання симпатії автора до цього персонажа. У виданні 1900 р.: «Балабуха знов взяв в руки товстий «Феатрон, или позор исторический», але Олесь видерла з його рук книжку і закинула на шафу» (с. 168). У виданні 1905 р.: «Балабуха знов взяв в руки товстий «Феатрон, или позор исторический». В цього спудея старої Києво-Могилянської академії було багато книжок, більше, ніж в деяких теперішніх наших сільських батюшок на Україні, він був ліпший чоловік не тільки для свого часу, хоч і не падкував коло хазяйства. Олесь видерла з його рук книжку й закинула на шафу» (с. 129—130).

Основна кількість численних виправлень у тексті видання 1905 р. засвідчує постійне прагнення автора до точності зображення, відповідного емоційного забарвлення окремих картин і явищ. Старанно добираються дієслівні синоніми на означення певної дії. У виданні 1900 р. — «снували бджоли» (с. 35), у виданні 1905 р. — «сновигали бджоли» (с. 28); «витерла жовтим піском поміст» (с. 55) — «вишарувала жовтим піском поміст» (с. 43) та ін. Замінюються окремі іменники — «покій-

ник» (с. 7) на «небіжчик» (с. 6); «староста» (с. 8) на «титар» (с. 7); «різниця» (с. 48) на «одличка» (с. 37); «долина» (с. 288) — «балка» (с. 223) та ін.

Посилюється емоційне забарвлення за допомогою точніших синонімів: «похвалитись» (с. 34) — «почванитись» (с. 27); «горло» (с. 36) — «пелька» (с. 28); «кинув» (с. 208) — «швирув» (с. 161); «цікаве око» (с. 419) — «кмітливе око» (с. 325).

Послідовно замінюються українськими відповідниками іншомовні слова: «фігури» (с. 19) — «постаті» (с. 16); «гармонія» (с. 20) — «краса» (с. 17); «енергічна» (с. 24) — «завзята» (с. 20); «чудними фігурами» (с. 254) — «чудними взорцями» (с. 197); «акцент» (с. 382) — «вимова» (с. 297); «апатично» — «байдужо» (с. 311); «група» (с. 429) — «купка» (с. 429); «букет» (с. 441) — «пучок» (с. 343).

У виданні 1905 р. вперше проставлено дату написання повісті — «1881 року».

Подається за вид.: *Нечуй-Левицький І. С.* Старосвітські батюшки та матушки. Повість-хроніка, вид. 3. К., 1905.

Цензурні купюри відновлюються за текстом журналу «Зоря», 1888, № 17, с. 276—277; № 19, с. 308. За текстом журналу «Зоря», № 6, відновлюється пропущене речення у розділі III: «Коли вже, дякувати вам...— сказала просто Мельхиседекова жінка...»

¹ ...недавно перед тим реформовану давню Київську академію...— 1817 р. Київська академія — перша вища школа на Україні — була закрита; в її приміщенні відкрито духовну семінарію, яку 1819 р. реорганізовано в Київську духовну академію.

² Авраам — за біблійним міфом, один з патріархів, родоначальник єврейського народу.

³ Ісаак — за біблійним міфом, один з патріархів, син Авраама і Сарри.

⁴ ...скінчивши риторичну й філософію, покинув богослов'я...— Так називалися старші (відповідно — 6, 7 і 8-ий) класи в Київській духовній академії.

⁵ Гораций Квінт Флакк (65 — 8 до н. е.) — римський поет.

⁶ Овідій — Публій Овідій Назон (43 до н. е. — 17 н. е.) — римський поет.

⁷ Арістотель — (384—322 до н. е.) — давньогрецький філософ і вчений.

⁸ Супін — одна з іменних (непредикативних) форм дієслова в латинській мові.

⁹ Герундій — особлива форма віддієслівного іменника в латинській мові.

¹⁰ Еклезіаст — назва старозавітної біблійної книги.

¹¹ Прекрасний Йосиф — за біблійним міфом, один із дванадцяти синів Іакова і Рахілі, проданий своїми братами в Єгипет, де досягнув високого становища при дворі фараона.

¹² Богуслав був в той час повітовим містом. — У 1796—1837 рр. Богуслав — центр повіту. 1837 р. повітові установи перевели до Канева.

¹³ ...картини, куплені в Києві на контрактах...— Контракт, Контрактний ярмарок — економічний осередок Києва і України, на якому укладали контракти (угоди) на оптову купівлю-продаж ремісничих, промислових виробів, сільськогосподарських продуктів та ін. Відбувався він щорічно взимку в Києві на Подолі.

¹⁴ «Краткий Летописец». — Йдеться, вірогідно, про анонімний твір «Краткая летопись Малые России с 1506 по 1770 с изъяснением образа тамошнего правления» (Спб., 1777), що є компіляцією з різних літописів та хронік XVI—XVIII ст.

¹⁵ Водохреще — церковне свято 19 січня на пам'ять євангельської легенди про хрещення Ісуса Христа.

¹⁶ «Інвентарні правила» — положення, які визначали розмір наділу, уніфікували повинності поміщицьких селян на Правобережній Україні, в Білорусії та Литві. Видані 1847 р. з метою зміцнення кріпосницьких відносин. Запровадження «Інвентарних правил» викликало у 1848—1849 рр. антикріпосницькі селянські виступи на Правобережній Україні. Антикріпосницький рух на Київщині 1855 р. переріс у повстання («Київська козаччина 1855 р.). Діяли до скасування кріпосного права, а в деяких місцевостях — до 1863 р.

¹⁷ Іродіада — за євангельською легендою — онука іудейського царя Ірода Великого; з її ім'ям пов'язується історія смерті Іоанна Хрестителя. Стала уособленням жорстокої розбещеної жінки.

¹⁸ «Собрание иностранных романов» — періодичне видання під назвою: «Собрание иностранных романов, повестей и рассказов в переводе на русский язык», видавалося протягом 1856—1885 рр. у Петербурзі.

¹⁹ Німці вилічували пруські перемоги й піднімали Пруссію трохи не до неба. Французи репетували за свої перемоги: Цорндорф! Кунерсдорф! Севастополь! Аустерліц! Ватерлоо! — Цорндорф — йдеться про битву поблизу Цорндорфа (сучасне Сарбіново, селище на території сучасної ПНР), яка відбулася у 1758 р. під час Семилітньої війни 1756—1763 рр. між російськими і пруськими військами. Кунерсдорф — йдеться про Кунерсдорфську битву, що відбулася 1759 р. під час Семилітньої війни поблизу селища Кунерсдорф між російсько-австрійською та пруською арміями. Севастополь — мається на увазі падіння Севастополя під час Кримської війни 1853—1856 рр., в якій царська Росія зазнала поразки від англо-французьких військ. Аустерліц — йдеться про битву між російсько-австрійськими і французькими військами в районі Аустерліца (сучасне м. Славков у ЧССР) під час російсько-австро-французької війни 1805 р., в якій перемогу здобули французькі війська. Ватерлоо — йдеться про битву під Ватерлоо (селище в Бельгії) 1815 р., в якій англо-голландсько-пруські війська завдали поразки французькому війську.

²⁰ Фрідріх — Фрідріх II (1712—1786) — пруський король, військовий діяч і полководець епохи абсолютизму.

²¹ Ней Мішель (1769—1815) — французький маршал, учасник наполеонівських війн.

²² Мюрат Йоакім (1767—1815) — французький маршал, учасник наполеонівських війн.

СКРИВДЖЕНІ Й НЕСКРИВДЖЕНІ

Легенда індуська

Уперше надруковано в газ. «Діло», 1892, № 4—6, 8—12, під псевдонімом — «О. Криницький».

Рукописна копія казки (з газ. «Діло») з численними власноручними поправками І. С. Нечуя-Левицького зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР, шифр І, 27832). Як видно з помітки І. С. Нечуя-Левицького на рукопису («В ІХ том»), казка готувалася автором до дев'ятого тому «Повістей й оповідань», що вийшов з друку в Києві 1914 р. Однак до цього видання вона включена не була і за життя автора не передруковувалася.

Вперше виправлений автором текст казки надруковано у вид.: *Нечуй-Левицький І. С. Твори в чотирьох томах. К., т. 4, 1956.*

У рукописній копії казки І. С. Нечуем-Левицьким додано під-

заголовок «Легенда індуська», замінено імена головних героїв Омара і Амброзини на Саїба і Паміру та проставлено дату написання — «1886 року».

Численні виправлення спрямовані на вдосконалення тексту твору. Оскільки місце дії перенесено із Сходу в Індію, міняються не лише імена головних героїв, а й відповідні терміни. Так, «султан» замінюється на «раджу», «султанша» на «царицю» чи «раджиху», «мулли» на «брамінів», «паша» на «еміра».

Розповідь доповнюється окремими описами. На початку додано розгорнутий опис катання на баскому коні по хмарах Івана Громова, додано великий опис розкішної зали з фонтаном, в якій зібралися цариця з гістьми, щоб вперше побачити Паміру. Значно поширено розповідь про чудеса, які відбулися на землі того весняного вечора, коли розцвіло кохання Зірниці й Громова.

Уточнюється вбрання, в якому героїня вперше з'явилася в царському палаці. У першодруку вона вбрана як українська дівчина: «...Амброзина, висока та гарна, з тонким прямим станом. Вона була убрана в білу вишивану сорочку, в червоний корсет, в червоні черевики, а в руці держала зелений вінок-трепіток». В пізнішій редакції на ній одяг індуської дівчини: «...Паміра... висока на зріст та гарна, з дивними іскряними очима. Вона була убрана в білу довгу сорочку, вишиту чудними взірцями, в червоні черевики й прикрита білим довгим серпанком, а в руці держала зелений вінок-трепіток».

Переписується також портрет Милексита. В першодруку вона просто негарна: «товсті губи були сині, спідня товста губа аж одвисла; кирпатий ніс був наче притоптаний; на білках здорових очей бігали чорні чоловічки». У пізнішій редакції вже говориться про своєрідну зовнішність Милексита: «Вона була смуглява, але в неї була краса якась окремішня, нагадуючи красуню в книзі Соломона «Пісня пісень». На білках здорових очей наче крутились чорні зінки. Очі аж блискали наче іскрами».

Вноситься чимало лексичних та стилістичних правок, добираються точніші синоніми: «безсмертні» замінюється на «невмирущі»; «одяг» на «убрання»; «крадькома» на «потаємці»; «пил» на «порох»; «лице» на «вид»; «дворець» на «палац»; «книжок» на «окріп»; «корони» на «вінці»; «полоса» на «смуга» та ін.

Подається за рукописною копією. (ЦНБ АН УРСР, шифр I, 27832).

¹ Соломон — цар Ізраїльсько-Іудейської держави (бл. 960—935 до н. е.). Йому приписують ряд творів, що входять до Біблії, зокрема цикл любовно-весільних пісень «Пісня пісень».

АФОНСЬКИЙ ПРОЙДИСВІТ

Оповідання

Вперше надруковано в журн. «Правда», 1890, т. 2, вип. IV—VI.

На Наддніпрянській Україні оповідання вперше надруковано у вид.: *Нечуй-Левицький Іван*. Нові повісті й оповідання. К., 1911, т. 8 (на обкладинці — 1912).

Подається за цим виданням.

Для видання у складі восьмого тому творів І. С. Нечуй-Левицький відредагував текст оповідання. Авторське доопрацювання йшло в основному в плані доповнень та уточнень, що посилюють сатиричне звучання твору. Чимало уточнень вноситься в характеристики «святих отців». Так, конкретизується причина вступу честолюбного отця Палладія до монастиря. У першодруку про це сказано досить невизначно: «Він пішов у монастир, щоб знайти широкий шлях до слави» («Правда», 1890,

вип. IV, с. 60; далі вказуватиметься лише номер випуску та сторінка). У тексті восьмого тому: «Він пішов у монастир, щоб протоптати собі стежку до ігуменства й митри» (с. 263).

У характеристиці отця Палладія опускаються окремі деталі, які не відповідали його «аристократичним» манерам. У першодруку: «З селянами він поводився гордо, по-панськи, говорив до їх великоруською мовою для аристократичного шику, а ще більше на те, щоб його парафіяни боялись і краще слухали... кричав на селян, нахвалявся, часом лявся, сипав чортами та бісами, як горохом» (IV, с. 60). У тексті восьмого тому: «З селянами він поводився гордо, по-панській, говорив до їх великоруською мовою для аристократичного шику, а ще більше задля того, щоб його парафіяни боялись й краще послушали в роботі» (с. 262).

До слів отця Тарасія: «Як будете заводити магазин з винами, то заводьте недалеко до нашого монастиря,— сказав отець Тарасій» (V, с. 64) додається лицемірне пояснення: «бо, знаєте, часом прийдуть з сіл гості, то буде недалеко посилать» (с. 270).

Виразно доповнюються характеристики отців Ісакія та Єремії — вони обидва «прилюбні до горілки», в їхніх характерах Копронідос «примітив великий потяг та прихильність до чарки».

Яскравий штрих додається до портрета отця Тарасія. У першодруку: «Отець Тарасій перейшов через келію, задравши голову вгору» (V, с. 64) — у восьмому тому: «Отець Тарасій, бадьористий жвавий, як москаль, перейшов через келію, задравши голову вгору» (с. 217).

Поширюється характеристика Копронідоса, додається, що він «продавав і свячене помічне зілля і жебрав на Афон» (с. 256), уточнюється й характеристика, дана його наївною квартирною хазяйкою: «Та він і не купець, а якийсь чи доктор, чи фершал, бо все лічив од зубів якимись краплями та афонським зіллям, лічив і од пропасниці» (VI, с. 196). У новій редакції: «Та він і не купець, а крамар. Він наче й чернець, бо торгував святощами; та він ще й до того ж доктор, чи фершал, бо все лічив од зубів якимись краплями та афонським зіллям; продавав ці зілля на точку, лічив і од пропасниці».

У першодруку говориться, що Копронідос набив кишені «грішми темних благочестивих селян» (IV, с. 56), у тексті восьмого тому уточнено: «грішми, видуреними в темних богобоящих селян» (с. 256).

Значно гостріше звучить у восьмому тому оцінка ченців Копронідосом: «Скупі й смиренні... певно, в скринях сіх ченців багато грошей,— подумав Копронідос» (V, с. 63); — «Скупі й смиренні оці скнари... певно, в скринях у ціх ченців безліч грошей. Коли б натрапити на якусь дурне м'яло! — подумав Копронідос» (с. 265).

Письменник добирає точніші, емоційно забарвлені синоніми: «висіли лампади» (IV, с. 59) — «теліпалися лампади» (с. 261); «говорив» (V, 103) — «мимрив» (с. 276); послідовно замінюються іношомовні слова: «ланити» (IV, с. 57) — «щоки» (с. 276); «букет» (IV, с. 58) — «пучок» (с. 259); «квартира» (IV, с. 60) — «житло» (с. 262); «енергічно» (V, с. 91) — «живо» (с. 271).

¹ Віфліємський вертеп — за євангельською легендою, Ісус Христос народився в печері (вертепі) в місті Віфліємі недалеко від Іерусалима.

² Пашков Василь Олександрович — ініціатор створення в Росії на початку 80-х років XIX ст. секти пашковців (євангельських християн) — однієї з близьких до баптизму християнсько-протестантських сект.

³ Гефсиманський сад — за євангельською легендою, місце-вість поблизу Іерусалима, де любив усамотнюватись Ісус Христос.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Антимінс — чотирикутний шматок шовкової тканини із зображенням Ісуса Христа та евангелістів, який підкладається під евангеліє на церковному престолі.

Бабінець — окреме місце в церкві, де стоять жінки.

Балагула — критий дорожний віз.

Бантина — поперечна балка між кроквами.

Бительня — станок для первинної обробки льону, конопель.

Біда (бідка) — двоколійний однокінний візок на одну або дві особи.

Блонди — шовкові мережива кремowego кольору.

Бурці — бакенбарди.

Вівід — димар.

Виросткові чоботи — чоботи, зроблені з шкіри виростка — odporічного теляти.

Гривня — мідна монета в три копійки.

Гульбище — тут: місце для гулянок, розваг, часто спеціально обладнане.

Деклінація — відмінювання частин мови.

Демікотоний — зроблений з демікотону — густої бавовняної привізної тканини.

Десяцький — у дореволюційній Росії — нижчий поліцейський служитель на селі, якого обирали селяни.

Діяріуш — щоденник.

Дробинниця — жінка, що доглядає за домашньою птицею.

Елоквенція — ораторське мистецтво; красномовство.

Ерекційні поля — земельні наділи, пожертвовані церкві.

Жельман — весняна дівоча гра, різновид хороводу.

Залізко — праска.

Заноза — дерев'яна або металева палиця, яку вставляють у край ярма, щоб віл не випрягався.

Затого — скоро, от-от.

Змажка — сварка.

Знаменуватися — прикладатися до хреста, ікон та інших «священних» предметів.

Кáгла — отвір у димоході, який закривають для збереження тепла тощо.

Кант — хвальна врочиста пісня духовного або світського змісту.

Катапка — жіночий верхній сукопний одяг.

Кéте (ке) — уживається як присудкове слово в значенні: дай, подай.

Кибáлка — старовинний жіночий головний убір, що має форму півмісяця.

Кодбула — дуже грубий і міцний мотузок; линва, канат.

Консисторія — церковний орган, що відав церковним майном, наглядав за виданням метричних записів, розглядав справи про шлюб і розлучення тощо.

Кунá — залізна скоба, прибита в церковному притворі, в яку вкладали руку жінки, караючи її за порушення правил пристойності.

Курсорія — циркуляр.

Лúчка — низка.

Льнування — збирання попадаю з прихожан льону та інших давань.

Маторжéник — корж із маком.

Мáточина — середня частина колеса у возі з отвором для осі та гніздами для спиць.

Мизáтий — шокатий.

Мнйшкн — варені коржики із снузу з борошном.

Натúра — природа.

Нечлá — непристойно.

Низькобкий — короткозорий.

Обичáйка — обід, на який налягується сито, решето і т. ін.

Обляги — час, коли лягають спати.

Око — міра рідини.

Омофóр — частина убрання савановної духовної особи, що накидається на плечі.

Опасáння — у давній українській архітектурі — суцільна крихта галерея навколо будівлі.

Орáнда — шинок.

Оргíнія — жоржина.

Панагія — оздоблений прикрасами нагрудний знак православних єпископів, який носять на ланцюжку.

Парастáс — заупокійна церковна служба.

Пасовічóботи — суцільні чоботи з невідрізним передом.

Печйна — перепалений шматок цеглини або глини, що відпав від печі.

Підря — горище.

Пірвáти — тут: схопити.

Політники — полільники.

Посéсор — власник посесійного підприємства; орендар.

Принципáл — хазяїн, пачальник.

Рацéя — довга й нудна промова з повчанням, напученням.

Рéшето — народний музичний ударний інструмент, рід бубна; тамбурин.

Салятírка — глибока тарілка; миска.

Сить — жир.

Сійці — підставка для сита.

Скáлка — тут: більмо.

Сорокоúст — у православній

церкві — молитви по покійникові, які читаються протягом сорока днів після смерті.

Стáп — у дореволюційній Росії — адміністративно-поліцейський підрозділ повіту.

Стíгло — місце відпочинку худоби.

Суголóвок — межа між двома полями; польова стежка.

Суфіт — стеля.

Тáрас — хмиз.

Тáртар — пекло.

Ткáнка — тканина.

Трéба — релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида тощо), який здійснює священик на замовлення віруючих; плата священикові за виконання такої відправи.

Трусок — дрібні тріски, хмиз.

Ходачкóва шляхта — дрібномаєтне, небагате польське дворянство.

Цабé — вигук, яким волів повертають праворуч.

Цоб — вигук, яким волів повертають ліворуч.

Часí — часослов, богослужбова книга з текстами релігійних пісень та молитов, призначених для щоденних церковних відправ.

Чинш — натуральний або грошовий податок, що його платили поміщикам чи на церкву.

Чіспиця — десята частина (три нитки) пасма.

Чля — пристойно.

Шаг — до революції на Україні — дрібна розмінна монета вартістю півкопійки; гріш.

Шлафрóк — домашній халат.

Штúчництво — мистецтво; майстерність.

Щолопóчок — верхівка, маківка.

Юбка (юпка) — тут: верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки.

Яндола — велика миска з двома вушками на краях.

ЗМІСТ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Бурлачка. <i>Повість</i>	6
Кайдашева сім'я. <i>Повість</i>	153
Старосвітські батюшки та матушки. <i>Повість-хроніка</i>	280
Скривджені й нескривджені. <i>Легенда індуська</i>	544
Афонський пройдисвіт. <i>Оповідання</i>	580
Примітки . . . . . : :	617
Пояснення слів	636

Академия наук Украинской ССР
Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Дооктябрьская украинская литература

ИВАН
НЕЧУЙ-ЛЕВИЦКИЙ

Произведения в двух томах

ТОМ

2

Повести и рассказы

Составитель, автор примечаний
НАДЕЖДА АЛЕКСАНДРОВНА ВИШНЕВСКАЯ

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Редактор

Н. М. МАКСИМЕНКО

Художник

В. М. ДОЗОРЕЦЬ

Художний редактор

Р. К. ПАХОЛЮК

Технічний редактор

Б. М. КРИЧЕВСЬКА

Коректори

О. Е. ЧЕЛОК, О. В. СКВОРЦОВА,

А. М. БРУШКО

Информ. бланк № 7106

Здано до набору 04.09.84. Підписано до друку 07.01.85.

Формат 84×108¹/₂. Папір друк. № 2. Літ. гарн.

Вис. друк. Ум. друк. арк. 33,6. Ум. фарбо-відб. 33,6.

Обл.-вид. арк. 40,06. Тираж 180 000 прим. Зам. 5-1537.

Ціна 4 крб. 20 к.

Видавництво «Наукова думка».

252601, Київ 4, Репіна, 3.

Надруковано з матриць

Головного підприємства РВО «Поліграфкнига»
на книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57, Донець-Захаржевського, 6/8.

„БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ“

СЕРІЯ
«ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

*

ВИПУЩЕНО:

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

1982, 320 с.

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

1982, 544 с.

МАРКО ВОВЧОК

1983, 640 с.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ХVІІІ ст.

1983, 696 с.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

1983, 544 с.

ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ.

ЄВГЕН ГРЕБІНКА

1984, 608 с.

АНАТОЛІЙ СВИДНИЦЬКИЙ

1985, 576 с.

СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ

1985, 640 с.

ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ

1985, 576 с.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, т. I

1986, 640 с.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ ХVІІ ст.

УКРАЇНСЬКІ ПОЕТИ-РОМАНТИКИ

Л-35.23

АУКОДА ЗНУКА

1955

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК